

Görkəmli ictimai-siyasi xadim,
böyük ədib

Nəriman Nərimanov

N. Nərimanov

- 21841 -

Nəriman

Nərimanov

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

Elmi Redaktor

Akademik RAMİZ MEHDİYEV

Tərtibçi və ön sözün müəllifi

filologiya elmləri doktoru,

Professor TEYMUR ƏHMƏDOV

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi

PREZİDENT KİTABXANASI

«Azərbaycan Milli Ensiklopediyası»

BAKİ - 2017

**...NƏRİMAN NƏRİMANOV
BU GÜN DƏ BİZİMLƏDİR**

Nəriman Nərimanovun əməkçi kütlələri maarifləndirmək əzmi, insanlara xidmət etmək kimi nəcib bir arzusu, hadisələri dərinədən başa düşməsi, istedad və bacarığı onu Azərbaycan demokratik və ictimai-siyasi fikir nümayəndələrinin ön cərgəsinə çıxartdı.

...Bizdən ötrü Mirzə Fətəli Axundov da, Əhməd bəy Ağayev də, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə də böyük şəxsiyyətlərdir, Nəriman Nərimanov da. Ancaq son zamanlar Nəriman Nərimanovdan başlayaraq Azərbaycanda hütün siyasi xadimlərin Azərbaycana düşmən olmaları barədə deyilən fikirlərlə heç cür razılaşmaq olmaz...

Nəriman Nərimanov öz dövrünün, yaşadığı mühitin çərçivəsində böyümüş görkəmli simadır, böyük siyasi xadimdir...

**Heydər ƏLİYEV,
Ümummilli Lider**

N.Nərimanov: Seçilmiş əsərləri (İki cildə), I cild

Bakı, «NURLAR» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2017
570 səh. şəkilli.

Bu kitab görkəmli ictimai-siyasi xadim, böyük ədib Nəriman Nərimanovun anadan olmasının 147 illiyi münasibətilə hazırlanmışdır. Kitaba ədibin seçilmiş əsərləri ilə yanaşı, ilk dəfə olaraq onun tərcümə etdiyi Q.Qenin "Edam" pyesi, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin 50 illiyi münasibətilə yazdığı məqaləsi, Qarabağ məsələsinə dair sənədlər və oğlu Nəcəfə məktubu da daxil edilmişdir.

ISBN : 978-9952-507-43-0

© T.Əhmədov, 2017

BÖYÜK İCTİMAİ XADİM VƏ YAZIÇI

Nəriman Nərimanovun həyatı və fəaliyyəti Azərbaycan tarixinin və ictimai-ədəbi fikrinin yeni dirçəlmə dövrünə təsadüf etmişdir. Xalq içəri-sindən çıxmış, bütün həyatı boyu geniş və çoxcəhətli ictimai, ədəbi və siyasi fəaliyyəti ilə xalqın azadlığı və səadəti uğrunda mübarizə aparmış Nəriman Nərimanov Azərbaycan maarifçi-realist və inqilabçı-demokratik ədəbiyyatın inkişafında, onun yeni mütərəqqi keyfiyyətlərlə zənginləşməsində müstəsna rol oynamışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatında Nəriman Nərimanov mütəfəkkir yazıçı və materialist filosof M.F.Axundovun yaratdığı ədəbi məktəbin klassik ənənələrinin qüdrətli davamçısı olmuşdur. O, bir müəllim, ədəbiyyatımızda tarixi faciə janrının banisi, nasir, həkim, jurnalist, publisist və teatr xadimi kimi milli mədəniyyətimizin inkişafına səmərəli təsir göstərmişdir.

N.Nərimanovun ədəbi irsi zəngindir. XX əsrin axırlarından onun dövrü mətbuatda külli miqdarda felyetonları, ədəbi-tənqidi, elmi-publisist məqalələri, eyni zamanda dram və nəsr əsərləri çap edilmişdir. Bütün bunlar kütlələrin mənəvi aləminə və məskurəvi inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmiş, onları burjuva-mülkədar cəmiyyətinə, mürtəce adət və vərdislərə, fanatizmə, mövhumata qarşı mübarizəyə sövq etmişdir.

Oxuculara təqdim olunan bu kitabda Nəriman Nərimanovun zəngin ədəbi irsinin inqilabdan əvvəlki dövrə aid olan ədəbi-bədii və publisist əsərlərinin müəyyən bir qismi toplanmışdır.

XIX əsrin sonlarında Azərbaycan dramaturgiyasının yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması ölkənin siyasi-ictimai və iqtisadi həyatında baş verən dəyişikliklərlə əlaqədar idi. Köhnə feodal münasibətlərinin keçirdiyi daxili sarsıntı bədii ədəbiyyatda da öz ifadəsini tapırdı. M.F.Axundov ədəbi məktəbinin nümayəndələri – N.Vəzirov, Ə.Haqqverdiyev, N.Nərimanov, R.Əfəndiyev kimi yazıçılar klassik ədəbiyyatın ən gözəl ənənələrini yeni tarixi şəraitdə davam və inkişaf etdirir, zamanın tələbləri ruhunda dərin məzmunlu bədii əsərlər yaradırdılar. Onlar ictimai dərdləri geniş xalq kütlələrinə açıb göstərməyə çalışırdılar. Bu məqsədlə yazdıqları səh-

nə əsərlərini çətinliklə də olsa tamaşaya qoyur, zəhmətkeş kütlələri maddi və mənəvi sıxıntı içərisində, əsarətdə saxlayan feodal cəmiyyətinin qayda-qanunlarına, etalətə, hər cür geriliyə qarşı kəskin mübarizəyə qalxır, xalq cəhalətin və dini mövhumatın amansız girdabından qurtarmağa cəhd edirdilər. Teatrı geniş kütlələrlə sıx əlaqə saxlamaq üçün əsas vasitə hesab edən Nərimanov öz ürək sözlərini, fikirlərini geniş xalq kütlələrinə çatdırmaq niyyətilə “Nadanlıq”, “Şamdan bəy”, “Nadir şah” pyeslərini qələmə almışdır.

“Nadanlıq” (1894) komediyası Nərimanovun ilk qələm təcrübəsidir. Əsərin əsas ideyası feodal həyatının köhnə adət-ənənələrinə, cəhalətə və nadanlığa qarşı mübarizədir. Yazıçı komediyada ictimai həyata və ailəyə, məişətə möhkəm daxil olan feodal əxlaq qaydalarının törətdiyi dəhşətli fəlakətlərin tipik lövhəsini yaratmışdır. Mədəni geriliyin, savadsızlığın xalqın inkişafı yolunda buxova çevrildiyini, onun göz açmasına imkan vermədiyini gören yazıçı nadanlıq müsəlman aləminin ən böyük ictimai bəlası hesab etmiş və ilk zərbəni də buradan vurmağı qərara almışdı. O, xalqın ağır güzəranının, geriliyinin səbəbini elmsizlikdə, savadsızlıqda və cəhalətdə görürdü.

Nərimanov müəllimlik etdiyi Qızılhacılı kəndində kəndlilərin ağır dərdlərinin acısını yaxından duymuş, onları bu vəziyyətdən xilas etmək üçün çıxış yolu axtarmağa çalışmışdır. O, “Nadanlıq” əsərində kənddəki mədəni geriliyə səbəb olan cəhətləri açıb göstərməklə kəndlilərdə avamlığa və mərifətsizliyə, köhnə feodal əxlaq qaydalarına qarşı tənqidi münasibət oyatmaq istəyirdi. Nərimanov sonralar Qızılhacılı kəndi ictimaiyyətinə göndərdiyi teleqramda yazırdı ki, bəşəriyyətin geri qalmış hissəsinə qüvvəm çatdığı qədər kömək etmək fikri məndə ilk dəfə həmin kənddə doğmuşdur.

“Nadanlıq” komediyasında yazıçı öz şəxsi mənafeyini ümumin xeyrinə qurban verən Məhəmmədəğa və Ömər kimi maarifpərvər ziyalıları zülmət səltənətinə qarşı qoyur. İctimai həyat meydanına yenidən atılan Məhəmmədəğanın və Ömər köhnə feodal mühitinin mühafizəkar qayda-qanunlarına kəskin etirazı və yenilik uğrunda mübarizəsi komediyanın əsasını təşkil edir.

Nərimanovun “Nadanlıq”da məqsədi “müsəlmanların” həyatına “bir zərrə qədər nəf” gətirmək idi. O, özü yazırdı: “Məzkur əsəri yazmağın səbəbi Qafqaz müsəlmanlarının əksərinin bəmərifət və nadanlıq olmasıdır... Ümidvaram ki, mənim bu kəmətin qələmimin meyvəsi müsəlmanların zindəganına bir zərrə qədər nəf gətirər”. N.Nərimanov “Nadanlıq”da

toxunduğu, həll etmək istədiyi ictimai məsələlər qismən də olsa, onun həssas qəlbinin çırpıntısını başa düşməyə imkan verir. Komediyanın ekspozisiyasında gənc müəllim Məhəmmədəğanın düşdüğü çıxılmaz vəziyyət və yoxsul kəndlilərin məktəbə münasibəti verilmişdir. Məhəmmədəğa daxilən iztirab və tərəddüdlər keçirsə də öz vicdanının səsinə eşidir və xalqa xidmət etməyi üstün tutur. Mənəvi sıxıntı və tərəddüd o dövrdə kəndlərdə müəllimlik edən gənclərin əksəriyyətinə, hətta seminariyanı bitirib Qızılhacılı kəndində yenidən müəllimliyə başlayan Nərimanova da yad deyildi. Əlbəttə, bu cəhətdən Nərimanovu Məhəmmədəğa obrazının prototipi hesab etmək olar, çünki onların taleyində oxşar cəhətlər çoxdur.

Nərimanov Bakıya gələndən sonra yenidən dirçələn kapitalizm münasibətləri və əxlaqın çirkinlikləri ilə qarşılaşır. Pul, var-dövlət hərisliyinin insan mənəviyyətinə mənfi təsiri dövrün qabaqcıl adamları kimi gənc dramaturqun da nəzərindən yayınmır. O, “Dilin bəlası, yaxud Şamdan bəy” (1895) komediyasında üfünətli burjuva cəmiyyətinin doğurduğu fəlakətlərə qarşı çıxır, Şamdan bəy surətində dövrün xudpəsənd, lovğa, ikiüzlü “millət dostları”nı ifşa edirdi. Dramaturq bu əsərində ilk dəfə olaraq kapitalizm aləminin iyronc bəlalarından xilas olmaq üçün mütərəqqi qüvvələrin ittifaqı ideyasını irəli sürürdü. O dövrdə belə bir fikrin təbliğ edilməsi çox əhəmiyyətli idi.

N.Nərimanov Şamdan bəy simasında qeyrətsiz ziyalıların firıldaqlarını ifşa etməklə kifayətlənmirdi. O, müasiri olduğu yazıçılardan fərqli olaraq fəlakəti doğuran səbəbləri birlik və həmrəyliklə aradan qaldırmağın mümkünlüyünü irəli sürürdü. Bu, dövr üçün aktual məsələ idi.

Komediyanın istər quruluşunda, istərsə də ideyasında klassik dramaturgiya nümunələrindən fərqli olan orijinallıq, yenilik ruhu vardır. Burada dramaturq ilk dəfə olaraq kütləni (əksəriyyəti şəhərin ziyalıları və bəyi olsa belə) fərdə qarşı qoymuş, beləliklə birləşmənin əzəmətini, gücünü qabarıq vermişdir. Burada dramaturq göstərir ki, xain, yalançı və ya hər hansı “yaman vücut”ların taleyi xalqdan asılıdır. Fəlakət törədən Şamdan bəylərdən istənilən vaxt “topsuz, tüfəngsiz xilas olmaq” mümkündür. Lakin ittifaq, birlik olmadan bu tədbiri həyata keçirmək olmaz.

“Şamdan bəy” komediyasında dramaturqun irəli sürüb həll etmək istədiyi məsələlər Azərbaycan zəhmətkeşlərinin məfkurəvi ictimai-əxlaqi tərbiyəsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. N.Nərimanov zəhmətkeş kütlələrin nəzərini ictimai həyatda baş verən hadisələrə yönəltmək, onlarda zülmə, haqsızlığa və zorakılığa qarşı barışmazlıq və mübarizə ruhu tərbiyə etmək və beləliklə, bütün mütərəqqi qüvvələri bir cəbhədə birləşdir-

mək istəyirdi. Ona görə də “Şamdan bəy” komediyasında irəli sürdüyü ideyanı yazıçı öz publisist məqalələrində daha geniş və konkret şəkildə qoyurdu.

O, geniş zəhmətkeş kütlələrə müraciətlə deyirdi: “Həqiqət hal: camaat üzvlərindən biri bilirsə ki, oğurluq edən, adam öldürən, cib kəsən, yetimin pulunu yeyən və ya... millətə, vətənə xəyanət edən camaat nəinki həbsə saldıracaqdır, hətta öz içindən qovlayacaqdır... təbii ki, qorxar, cinayət etməz”.

Yazıçı birliyi, ittifaq və ittihadı məhdud milli çərçivədə götürmürdü. Millətçilik onun təbiətinə yabançı idi. O, yaxşı bilirdi ki, çarizm bütün məzlum xalqların qatı düşmənidir.

Millətindən və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq N.Nərimanov bütün zəhmətkeşlərin ümumi düşməinə qarşı mübarizədə birləşməsinə istəyirdi. O, bütün millətlərin xoşbəxtliyini onların ittifaqında, birgə inqilabi mübarizəsində görürdü. N.Nərimanov yazırdı: “Bütün insanların – ya müsəlman, ya xaçpərəst, ya yəhudi, ya bütperəst olsun ittihad edə biləcəkləri nöqtə hürriyyətdir”.

Zaqafqaziyada burjua millətçiləri xalqlar arasında ixtilaf törətdiyi, milli ədavəti qızıqırdığı bir zamanda beynəlmillətçilik bayrağını şərəflə qoruyan N.Nərimanov bütün dünyanı iki aləmə – dini, iman, vicdanı satın alan, millətlər arasında qanlı faciələrə səbəb olan kapital aləminə və millətləri bir-birinə qardaş edən, insanın ruhunu ucaldan, insanı təbiətlə mübarizəyə sövq edən, gizli xəzinələri açdıran zəhmət aləminə bölürdü.

XIX əsrin 90-cı illərində cəmiyyətin bədəməl, riyakar şamdan bəylərdən ittifaq və ittihad yolu ilə xilasını mümkün hesab edən N.Nərimanov sonralar bütün məzlum xalqları faciələr törədən kapital aləminin zülmündən xilas etmək üçün inqilabi mübarizəni əsas yol sayırdı. Bunun səbəbi bir tərəfdən yazıçının məfkurəvi inkişafı, dünyagörüşü ilə əlaqədardırsa, o biri tərəfdən də Azərbaycan xalqının ümumi siyasi-ictimai vəziyyəti, mədəni tərəqqisi, hadisələrə münasibəti ilə sıx bağlı idi.

Nərimanov öz zamanəsinin böyük oğlu idi. Rusiyada, eləcə də Zaqafqaziyada xalq hərəkatının gücləndiyini müşahidə edir, kütlələri inqilabi mübarizəyə hazırlamaq yollarını düşünürdü. Onun “Nadir şah” tarixi faciəsində Şərqi despotizminə və taxt-tac hakimiyyətinə qarşı çıxması bu cəhətdən təsadüfi deyildi.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində faciənin ilk nümunəsini Nəcəfbəy Vəzirov “Müsibəti-Fəxrəddin” (1896) pyesi ilə yaratmışdı. XIX əsrin sonlarında N.Nərimanovun “Nadir şah” (1898),

Ə.Haqverdiyevin “Dağılan tifaq” (1896) və “Bəxtsiz cavan” (1900) səhnə əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatında faciə janrının ideya-bədii və mövzu cəhətindən müstəqil inkişaf yoluna düşdüyünü göstərirdi. İlk faciə əsərlərində, “Nadir şah istisna edilməklə, mövcud ictimai həyat bilavasitə tənqid obyektinə kimi götürülür, mülkədarlığın öz mövqeyini və iqtidarını itirməsi, yeni ictimai qüvvələrin meydana gəlməsi təsvir olunur. Bu əsərlərdə burjua münasibətlərinin patriarxal-feodal ictimai münasibətlərini həyat səhnəsindən təcridən sıxışdırıb aradan çıxarması prosesi öz bədii ifadəsini tapır. Dramaturqlar ictimai yaraların islahat yolu ilə sağlanaacağına ümid bəslədiklərinə görə ictimai quruluşa, burjua-mülkədar münasibətlərinə qarşı çıxmırdılar”.

XIX əsrin sonlarında maarifçi-demokrat dünyagörüşünə malik olan Nərimanov bu məhdud cəhətlərdən azad deyildi. Lakin buna baxmayaraq, müasirlərindən fərqli olaraq, mütləqiyyət hakimiyyətinin xalqa xoşbəxtlik və səadət verə bilməyəcəyini və onun mürtəce mahiyyətini “Nadir şah”da göstərirdi.

M.F.Axundov “Aldanmış kəvakib” əsərində mütləqiyyət dövlət quruluşunun mənasız, güllünc olduğuna istehza edirsə, Nərimanov “Nadir şah” tarixi faciəsində Şərqi xalqlarının siyasi-ictimai və mədəni inkişafında monarxiya hakimiyyətinin buxova çevrildiyini cəsarətlə söyləyir. Nərimanov İran xalqının tarixi keçmişinə müraciət edir, beləliklə, mövcud ictimai həyatın ziddiyyətlərini orijinal bir yolla açıb göstərirdi. İranın tarixi hadisələri onun üçün qabaqcıl ideyaları təbliğ etmək, çar üsul-idarəsinin mürtəce mahiyyətini ifşa etməkdən ötrü bir vasitə idi.

Nərimanov “Nadir şah”da tarixi hadisələri əsas götürərək Nadiri bütün ziddiyyətləri ilə verməyə çalışmışdır. Tarixi faciədə Nadir amansız quldur, böyük sərkərdə, tədbirli dövlət başçısı və müstəbid hökmdar kimi verilmişdir. Nadirin faciəsinə səbəb feodal ictimai münasibətlərdir. Dramaturq əsas diqqətini Nadirin şəxsiyyətinə, daxili aləminə verməklə, onun faciəsinin mahiyyətini açmış, beləliklə, feodal hakimiyyətinə nifrət oyatmışdır.

Nərimanov Səfəvilər xanədanının sonbeşiyi Şah Təhmasin devrilməsini səhnəyə gətirməklə avam camaatın şüurunu fanatizm və dini əsarətdən qurtarmağa, onu real düşünməyə çağırırdı. Nərimanov sonralar bu barədə yazırdı: “Nadir şah” adlı tarixi faciədə mən şahın şəxsiyyətini heç endirmişəm və başa salmaq istəmişəm ki, qaranlıqda qalan kütlənin adət olaraq qəbul etdiyi kimi hökmdarın şəxsiyyəti heç də müqəddəs deyil və əgər o, məmləkəti idarə edə bilmirsə, onu tapdalayıb keçmək olar”.

Nadir şah obrazını yaradarkən dramaturq nə tarixi həqiqətin əsiri olmuş, nə də sərbəstliyə yol vermişdir. Hakimiyyətə, taxt-taca qanuni varisliklə deyil, gərgin mübarizə – dövlət çevrilişi nəticəsində sahib olan Nadir şahın əvvəlki hakimlərdən fərqli cəhəti saray həyatına özü ilə bərabər yeni ideya, yeni prinsip və əqidə gətirməsidir. “Tarixi Nadirin ideya və islahatları əsərdə yeni bir mənə və vüsət almış: dövlət və cəmiyyət haqqında Nərimanovun öz manifestini elan edən vasitəyə çevrilmişdir”.

Nərimanovun Nadir şah dövrünə müraciət etməsinə səbəb də bu idi. Nadir şahın həyata keçirmək istədiyi demokratik mahiyyətli ideya və islahatlar dramaturqun yaşadığı dövrdə mühüm məsələlər idi. Nərimanov Nadir şahın demokratik ideya və islahatlarını mütləqiyyət hakimiyyətində həyata keçirməyin mümkün olmadığını, hətta onun şəxsi faciəsinə səbəb olduğunu göstərməklə zülmkar çarizm üsuli-idarəsinin eybəcər mahiyyətini açmış, onun həqiqi, demokratik xalq quruluşu ilə əvəz edilməsi zəruriyyətini irəli sürmüşdür.

Nərimanov “Nadir şah”da tarixi inkişafın istiqamətini qətiyyətlə təhrif etməmiş, tarixi həqiqətlərdən mütərəqqi meyilləri, müasir həyatın tələblərinə uyğun, ictimai fikrin inkişafı üçün faydalı olan cəhətləri seçib göstərmişdir. Məhz bu nöqtəyi-nəzərdən akademik Məmməd Cəfər yazır ki, N.Nərimanov “Nadir şah” faciəsilə “Azərbaycan dramaturgiyasına Puşkin, Şekspir ənənələrini, “Boris Qodunov” üslubunu gətirmişdir”.

Rus ədəbiyyatında tarixilik prinsipinin bədii əsərdə tətbiq edilməsinin ilk nümunəsini A.S.Puşkin “Boris Qodunov” faciəsində vermişdir. Nərimanov da “Nadir şah”da tarixilik prinsipinə sadıq qalmış, feodal-patriarxal İranın tarixi keçmişinə öz dövrünün mühüm siyasi-ictimai və mədəni tələbləri nöqtəyi-nəzərindən yanaşmışdır.

“Nadir şah”da XVIII əsr hadisələri təsvir olunsada, XIX əsrin ictimai ruhu, əsarətdən sərbəstlik xalqın qəzəb və nifrəti, oyanma əlamətləri öz ifadəsini tapmışdır.

“Nadir şah” 1899-cu ildə ayrıca kitabça şəkildə nəşr edilsə də, 1906-cı ilədək səhnə üzü görməmişdir. Çünki çar hökuməti əsərdə qabaqcıl ictimai ideyaların təbliğ edilməsindən duyuc düşərək, onun tamaşasına uzun müddət icazə verməmişdir. Nəhayət, Birinci Rus inqilabından sonra çar senzurası güzəştə getməyə məcbur olur. Beləliklə, əsər ilk dəfə 1906-cı ildə Bakıda Azərbaycan və rus dillərində tamaşaya qoyulur. Əsər tamaşaya hazırlanan zaman yazıçı aktyorlarla sıx əlaqə saxlayır, məşqlərdə yaxından iştirak edir.

Nərimanov 1905-ci il inqilabından sonra “Nadir şah”ın birinci nəşri üzərində düzəlişlər aparması lazım bilir və bu dövrdə onu xalq kütlələrini mənəvi cəhətdən mütləqiyyətə qarşı mübarizəyə hazırlamaq və xalqın məfkurəsində hakim sinfin özbaşnalığına, patriarxal-feodal qayda-qanunlarına və dini fanatizmə nifrət oymaq ideyaları daha çox düşündürdü. Ciddi düzəlişlərdən sonra “Nadir şah” (1913) ikinci dəfə nəşr olunur.

Əsərin hər iki nəşri arasındakı nüsxə fərqləri göstərir ki, dramaturq “Nadir şah”ın üzərində böyük tələbkarlıqla, söylə çalışmış, sanbalı kamil bir sənət nümunəsi yaratmağa səy göstərmişdir.

Nərimanov öz dram əsərləri ilə yanaşı, rus yazıçılarından tərcümə etdiyi pyesləri də tamaşaya qoymuşdur. 1892-ci ildə N.V.Qoqolun “Müfəttiş” komediyasını, 1915-ci ildə Qriqori Genin “Edam” pyesini Nərimanovun doğma dilimizə çevirməsi bu əsərlərdə ictimai həyata, despotizmə qarşı etiraz motivlərinin olması ilə bağlı idi.

“Edam” pyesində insan şəxsiyyətini alçaldan, onun mənəvi aləmini sarsıdan ictimai haqsızlıq, burjua həyatının eybəcərliyi ifşa olunurdu. “Müfəttiş” komediyası isə çar üsul-idarəsinə, kapitalist və mülkədar aləminə qarşı yönəldilmiş siyasi-ictimai pamflet idi. Bu əsərin Azərbaycan səhnəsində tamaşaya qoyulması, “çəşidilməmiş hadisə” kimi qarşılanmışdı.

Görkəmli ictimai xadim Ağamalıoğlu “Müfəttiş” pyesinin tamaşasını “zülmət səltənətində işıq şüası” adlandırmışdı.

N.Nərimanovun istər tərcümə etdiyi, istərsə də yazdığı pyeslər Azərbaycan milli teatrının maarifçi-demokratik məzmununa və realist üslubuna rəvnəq gətirmişdi. Keçən əsrin axırlarında teatrın repertuarında özünə uzun müddət yer tutmuş “Nadanlıq”, “Şamdan bəy”, “Nadir şah” pyesləri təkcə Zaqafqaziyada deyil, onun hüdudlarından xeyli uzaqlarda – Krimda, Volqaboyunda, Orta Asiya ölkələrində, İranda tamaşaya qoyulmuş, bir sıra görkəmli Azərbaycan, rus və tatar aktyorları üçün əsl təcrübə məktəbi olmuşdur. N. Nərimanovun milli teatr sənəti uğrunda mübarizəsi, ədəbi-estetik fikirləri Azərbaycan teatrının realist istiqamətdə inkişafına ciddi təsir göstərmişdir.

N. Nərimanovun nəsr yaradıcılığı da səmərəli olmuşdur. “Bahadır və Sona” romanı, “Pir” povesti, “Bir kəndin sərgüzəşti” hekayəsi vətənin mədəni yüksəlişi, ictimai fikrin inkişafı yolunda onun apardığı mübarizə barədə aydın təsəvvür yaradır.

“Bahadır və Sona” (1896-1913) romanında yazıçı xalqlar dostluğu ideyasını ön plana çəkmiş, ədəbiyyatımızın tarixində öz ideya, məzmun və forma yeniliyi ilə parlaq səhifə açan bir əsər yaratmışdır. Roman təkcə na-

kam aşıqların məhəbbət abidəsi deyil, eyni zamanda xalq həyatının salnaməsidir. Nərimanovun “balaca roman” adlandırdığı “Bahadır və Sona” XIX əsrin 90-cı illərində Zaqafqaziyada cərəyan edən hadisələri əks etdirir. Burada iki aşiqin – azərbaycanlı Bahadrla erməni qızı Sonanın ülvə məhəbbət macərası fonunda Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi həyatı realistikcəsinə təsvir olunmuşdur.

Maarifpərvər ziyalı gənclərin “gözəl əxlaq və ətvarı əməlləri feodal aləminə qarşı qoyulmuşdur. Romanda həyatın geniş epik lövhələrdə təsviri verilməsə də, feodal aləmində qaranlığın qatılığı, sərtliyi və boğucu üfünəti dolğun təsəvvür olunur. Əsər zülmət səmada ara-sıra göz qırpan ulduzların artacağına, sıxlaşacağına, zülmət gecəni kəhkəşan kimi nura boyacağına dərin inam oyadır. Bu inamı oxucuda Bahadırın, Sonanın, Alekseyin və Soltanın dünyagörüşü və əməlləri doğurur. Maarifpərvər ziyalı gənclər milləti ağır vəziyyətdən çıxarmaq, onun tərəqqisinə kömək etmək yolları axtarırlar. Əsərdə fanatizm, gerilik və özbaşnalıq bəzi din xadimlərinin mühafizəkarlığı ilə əlaqələndirilir, onların xalqın mənafeyinə zidd əməlləri pislənir”.

“Bahadır və Sona” əsərində xalqların birliyi, həmrəyliyi təbliğ edilir. İnsanların bir-birindən ayrı düşməsi, aralarında “uçurum dərə” yaranması Bahadırın qəlbini sıxır: “Əcəba, necə ola bilər ki, bizi “uçurum dərə” ayıra? Əcəba, bu “uçurum dərə”ləri biz insanlar düzəldib də onları məhv etmək bizim ixtiyarımızda deyilmi?.. Nə üçün mən müsəlman, siz xristian, qeyrisi yəhudi və ya bütperəst adlansınlar? Nə üçün bu insanlar sonradan düzəlmiş dürlü-dürlü qanunlara sitayiş etsinlər? Təbii? Yox. Təbii qanun hamı insanlar üçün bir gərəkdir ola. Hamı insanlar bir nöqtəyə gərəkdir yürüş etsinlər. Bu nöqtə isə hürriyyəti-məhəbbət aləmidir.

Bahadırın fikrincə, insanların bir-birindən ayrı düşməsinə səbəb “ağlın naqisliyi”dir. Bahadır “uçurum dərələr”in dərin, keçilməz olduğunu dərk edir, mənəvi sıxıntı keçirir, intihar etməklə zəmanəyə, zülmət sənətinə qarşı etirazını bildirir: “Ah, insanları bir-birindən ayıran “uçurum dərələr”. Mən sizi məhv etmək istərkən siz mənə məhv etdiniz... Fəqət əmin olunuz, siz axırda məhv olacaqsınız...”

Bahadır və Sona zülmət aləminin amansız mühitində həlak olsalar da, öz mütərəqqi ideyaları, əməlləri ilə romantik gələcəyə bağlı olduqlarından “uçurum dərələr”in məhv ediləcəyinə möhkəm inam yaradırlar. Yazıçı iki gəncin şəxsi faciəsində “keçmiş cəmiyyət üçün çox səciyyəvi olan” hadisəni ümumiləşdirməklə ictimai ədalətsizliyə, haqsızlığa və dini ayrı-seçkiliyə qarşı etiraz hissi doğurmuşdur. Akademik Məmməd Arif ya-

zır: “...onların faciəsi hər şeydən əvvəl ictimai, bəşəri bir faciə kimi səslənir: iki ağıllı, aydın fikirli, nəcib və mədəni gəncin faciəsində böyük demokrat və insanpərvər ədibin ictimai ədalətsizliyə qarşı qüvvətli etirazı meydana çıxır”. Çar hakimlərinin Zaqafqaziyada milli qırğın siyasəti yeritdiyi bir dövrdə xalqlar dostluğu, həmrəyliyi və milli bərabərlik motivlərinin qələmə alınması böyük hünər, cəsarət tələb edirdi. N.Nərimanov ağır şəraitdə belə bir addım atarkən hər şeydən əvvəl, Zaqafqaziya xalqlarını mənən bir-birinə yaxınlaşdırmaq, əlaqələri möhkəmləndirmək, beləliklə, ümumi düşməne qarşı birgə mübarizəyə hazırlamaq məqsədi güdürdü.

N.Nərimanov “Bir kəndin sərgüzeşti” hekayəsini ilk dəfə 1915-ci ilin oktyabrında “Açıq söz” qəzetində çap etdirmişdir. Hekayədə yekdilliyin qüdrəti, avamlığın və fanatizmin törətdiyi fəlakətlər qələmə alınmışdır. Burada iki aləm, iki dünyagörüşü qarşı-qarşıya dayanmışdır. Yazıçı hekayədə Azərbaycan kəndlilərinin həyatı, məişəti, düşüncə tərzi və mübarizə yolu barədə müəyyən təsəvvür yaratmışdır.

N.Nərimanov “Pir” povestində isə Şərqlə cəhalətə, avamlığa və dini mövhumata qarşı çıxdı. Məlumdur ki, XX əsrin əvvəllərində dini-mistik görüşlər, köhnə feodal ənənələri mədəni inkişaf yolunda buxovaya çevrilmişdi. N.Vəzirov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, M.Ə.Sabir kimi görkəmli sənətkarlar milli mədəniyyətin tərəqqisi üçün böyük təhlükə olan dini xurafatı və ruhaniliyi öz əsərlərində kəskin tənqid edirdilər.

“Pir” povestini yazmaqda məqsəd avam kütlələrin varlığına hakim kəsilən dini vahiməni, qorxunu aradan qaldırmaq idi. Nərimanov hələ 1906-cı ildə öz məqalələrinin birində yazırdı: “Dini fanatizm xalqın gözü-nü örtən pərdədir, insanlarda mütilik, qorxaqlıq hissi yaradır”. Povestdə yazıçı fırldaqçı din xadimlərinin “icad etdikləri” ziyarətgahları rəzalət, soyğunçuluq və riyakarlıq yuvası kimi ifşa edir.

İstər bədii, istərsə də publisist əsərlərində dinə, şəriət əhkamlarına Nərimanovun bəzən güzeşt və ifrat ehtiyatkarlıqla yanaşması “xüsusi taktiki” münasibətlə bağlı idi. Akademik F.Köçərli haqlı olaraq qeyd edir ki, “Şərqlə xalqlarının adət və ənənəsini, milli xüsusiyyət və psixologiyasını dərinləndirən bilən yazıçı din və mövhumata qarşı mübarizədə yerli xüsusiyyətləri hərtərəfli nəzərə alır, ateizm ideyalarını konkret şəraitə uyğun şəkildə təbliğ edirdi. O görürdü ki, “ağılları paslanmış, gözləri kor olmuş” adamların şüuruna təsir edib, onları oyatmaq, “gözlərini açmaq üçün xüsusi taktiki üsullardan istifadə etmək lazımdır...”

N.Nərimanov 1905-ci ilin noyabrında Bakıda olduğu zaman “Hümmət” təşkilatının görkəmli xadimlərindən biri kimi, Bakının neft mədənlə-

rində, fabrik və zavodlarında müsəlman fəhlələri arasında inqilabi ideyaları yayır, çarizmin siyasətinin mahiyyətini onlara başa salır, hamını beynəlmiləl birliyə çağırırdı. Onun siyasi mitinq və yığıncaqlarda cəsarətli, aydın və inamlı çıxışları fəhlələri inqilabi mübarizəyə sövq edirdi. Lakin inqilab ocağında, "hadisələrin davam etdiyi yerdə" fəhlələrə operativ, əməli kömək etmək, onları düzgün istiqamətləndirmək, beləliklə, inqilabi hərəkatı genişləndirmək üçün böyük mübarizə meydanı – dövrü mətbuat zəruri idi.

N.Nərimanovun 1906-cı ildə Bakıda olduğu zaman liberal burjuva məsləkli "Həyat" və "İrşad" qəzetləri ilə əməkdaşlıq etməsi bu cəhətdən təəccüb doğurmur.

Məlum olduğu kimi, "Həyat" qəzeti liberal-burjuva istiqamətli gündəlik ictimai-siyasi və ədəbi mətbuat orqanı idi. 1905-ci ilin iyun ayından 1906-cı ilin axırınadək, fəaliyyəti ərzində "Həyat" mürəkkəb, ziddiyyətli bir dövrün salnaməsi olmuşdur. Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev kimi burjuva ideoloqları və din xadimləri "Həyat"ın ideya istiqamətini "Bizim üçün islam xaricində nicat yoxdur" ruhunda aparır, islami dəyərlərin təbliğinə geniş meydan verirdilər.

Buna baxmayaraq, inqilab tufanının irəli atdığı bir sıra ictimai problemlər, həyat həqiqətləri qəzetin səhifələrində özünə yer tapırdı. M.Ə.Sabirin "Beynəlmiləl" şeiri, A.Səhhətin lirik əsərləri, Abdulla Surun, S.M.Qənizadənin, Ü.Hacıbəyovun, H.Zərdəbinin, N.Vəzirovun və b. felyetonları, elmi və publisistik məqalələri bu cəhətdən səciyyəvidir.

N.Nərimanov "Həyat" qəzetində "Nər", "Arı bəy" imzası ilə çap etdirdiyi "Həftə fəryadı", "Hərdənbir" felyetonlarında və məqalələrində ictimai-siyasi hadisələrə müasirlərindən fərqli olaraq daha fəal münasibət bəsləyirdi. O, maarifçi baxışlarından tam xilas ola bilməsə də, dövrün irəli sürdüyü problemlərin həllinə əsasən inqilabçı-demokratik mövqedən yanaşırdı. N.Nərimanovun dünyagörüşündə baş verən təkamül təsadüfi deyildi. İstər Odessada, istərsə də Bakıda inqilabi tufanların qaynağında olan N.Nərimanov ümumxalq hərəkatını diqqətlə izləyir, ona böyük ümidlər bəsləyirdi. Məhz buna görə də liberal-burjuva məsləkli "Həyat" qəzetindən qabaqcıl ideyaları yaymaq, xalqa həqiqəti başa salmaq və onu inqilabi mübarizəyə hazırlamaq üçün bir tribuna kimi istifadə edirdi. Eyni fikri N.Nərimanovun "İrşad" qəzeti səhifələrində "Nər" imzası ilə buraxılan "Cümə söhbəti" felyetonları və siyasi publisistik məqalələri haqqında da demək olar. Lakin "İrşad" qəzeti "Həyat"a nisbətən mütərəqqi ideyaların yayılmasına daha çox meyilli olmuşdur.

Burada N.Nərimanov, S.M.Əfəndiyev kimi hümmətçilər, F.Köçərli, Abdulla Sur, F.Ağazadə, Ü.Hacıbəyov kimi maarifpərvər yazıçılar müntəzəm çıxış edirdilər. Qəzet inqilabi hadisələrə həssas münasibət bəsləyir, bəzən inqilabi-demokratik mətbuatın təbliği etdiyi ideologiyayı yayırdı.¹

Elə ona görə də, tərəqqipərvər ziyalılar "İrşad"ı millət üçün "mənbəyi-nicat, bir mövqeyi-ümid və xilas" hesab edirdilər.² Onlar hətta güman edirdilər ki, "İrşad" qəzetinin varlığı pəncərədən otağa düşən günəş süası kimi yatmış insanları oyatmağa qadirdir. Şübhəsiz, N.Nərimanovun "İrşad" redaksiyasında işləməsi qəzetin ideya istiqamətinə ciddi təsir göstərmişdir. Onun qayğısı sayəsində redaksiya ətrafına toplaşan sağlam, qabaqcıl dünyagörüşlü əməkdaşlar hümmətçilərin inqilabi, demokratik ideyaları yaymaq üçün qəzetdən bir tribuna kimi istifadə etməsinə imkan yaratmışdı. Məhz buna görə, bəzi tədqiqatçıların "İrşad"ı hümmətçilərin ciddi təsiri altında olan və fəaliyyətinə bir çox cəhətdən onlar tərəfindən istiqamət verilən demokratik məsləkli mütərəqqi qəzet kimi səciyyələndirməsi təsadüfi deyildir.

N.Nərimanov 1906-cı ildə liberal-burjuva mətbuatında çap etdirdiyi məqalələrdə günün ən zəruri tələblərini və ictimai-siyasi hadisələri inqilabi-demokratik dünyagörüşü mövqeyindən şərh edirdi. Bu nöqtəyi-nəzərdən N.Nərimanovun 1906-cı ildə "Həyat" və "İrşad" qəzetlərində çap etdirdiyi məqalələri nəzərdən keçirmək maraqlıdır.

1906-cı ildə N.Nərimanov öz publisistik məqalələrində Azərbaycanın siyasi-ictimai həyatını əməli olaraq dəyişməyə kömək edən mütərəqqi ideyaları müdafiə etməklə bərabər, xalqın azadlığı, tərəqqisi və səadəti yolunda mübarizə aparmağı bacaran adamları birliyə, ittifaqa, əlbir olmağa çağırırdı.

N.Nərimanov Azərbaycan ictimai həyatında fəsadların, özbaşnalığın baş verməsinin əsas səbəblərini mənəbpərəst ziyalıların xəyanətində, onların "istiqbala dair hər məsələdə kor olmağında, ümumxalq işinə etinasızlığında görürdü.

Mübariz ədib millətin dərdinə qalan, onun tərəqqisinə çalışan mühərrirlərin fəaliyyətini yüksək qiymətləndirirdi. N.Nərimanova görə, mühərrir millətin adət-ənənəsini, tarixi keçmişini, mədəniyyətini yaxşı bilməsə, öz doğma vətənini bütün hissi, varlığı ilə sevməsə onun dərdinə şərik ola bilməz. Mühərrirə həyat həqiqətinə sadıq olmağı, nədən yazırsa-

1. Bax: Nəriman Zeynalov. Azərbaycan mətbuatı tarixi, II hissə, Bakı, 1974, səh.57.

2. Yeno orada, səh.54.

yazsın “insafi əldən verməməyi” məsləhət görürdü. O deyirdi: əqidəni, məsləki pula satmağın kütləvi “azara” çevrilməsi böyük fəlakətdir.

N.Nərimanov vətəndaş mühərrirlərə tövsiyə edirdi ki, məsləkini qara pula satan, yaxşını yaman yerinə qələmə verən, beləliklə, milli tərəqqiyə mane olan cızmaqaraçılara qarşı amansız olsunlar, öz iti qələmlərini yüksək ideallardan ehtikar edən xırda burjuva ünsürlərinə və hər şeyə öz mənafeyi nöqtəyi-nəzərindən yanaşan adamlara qarşı çevirsinlər.

N.Nərimanov avam kütlələrin gözünü açmaq, onlara yaxşı ilə yamanı anlatmaq, beləliklə, milli ləyaqət hissi oyatmaq üçün tənqidi ən gözəl vasitə hesab edirdi. Məhz buna görə də xalqa xidməti hər şeydən üstün tutan mühərrirlərə felyetondan kəskin silah kimi istifadə etməyi məsləhət görürdü.

Milli mədəni gerilik, maarifə, teatra, mətbuata etinasız münasibət, dini xurafat, avamlıq və cəhəlet qabaqcıl ziyalıların ictimai həyatda əl-qol açmasına imkan vermir, ümumi tərəqqiyə mane olurdu. N.Nərimanov Azərbaycanın mədəni mərkəzi olan Bakının ictimai mühitini öz felyetonlarının birində kinayə ilə təsvir edir. Burada publisist dərəbəylik aləmini satıra atəsinə tutur, zamanın tələbindən geri qalmağı “qeyrət mücəssəməsi olan bəylərin üzünə hiddətlə çırpırdı.

N.Nərimanov maarif sahəsindəki acınacaqlı vəziyyəti gənc nəslin tərbiyəsi məsələsinə etinasız münasibətdə görürdü. Dövlət məktəblərində həftədə bir dəfə Azərbaycan dili dərsi keçilməsini düzgün hesab etmirdi. Narahatlıqla bildirirdi ki, milli məktəblərdə “Nuhun əsrindən qalan üsul ilə dərs verilir və bu da millət balalarının fəhmmini, zəhnini korlayır. O, “Müəllimlər ictimainə dair” adlı silsilə məqalələrində dövrün ən zəruri problemlərindən birinə – maarif və mədəniyyətin inkişafında ziyalıların və geniş zəhmətkeş kütlələrin rolu məsələsinə toxunmuşdur.

N.Nərimanov yoxsul kütlələrin gələcək səadəti, xoşbəxtliyi və iqtisadi, mədəni tərəqqisi üçün var-dövlət sahiblərinin maddi köməyinə arxalanmırdı. Əksinə, özlərini xalqa millətin dərəcəyə, “hamisi kimi tanıtdıran”, “millət, millət” deyə səsi gəldikcə bağıran, əslində isə öz şəxsi mənafeyini güdənləri ifşa edir, onların həqiqi simasını fanatik dindarlara, yoxsullara açıb göstərirdi. Məsələn, 1906-cı ildə “Həyat”da çap etdiriyi “Həftə fəryadı sərlövəhəli felyetonlarının birində yazırdı ki, millətin dərdi, faciəsi bəzi oxucuları maraqlandırır. “Bunlar üçün gələcəkdə nə olacaq? Millət və ya vətən tərəqqi edəcəkdir, ya yox? Bu təsəvvürdə olanlar üçün bədir, təfavüt yoxdur”.¹

Əsrin əvvəllərində inqilabi fırtınalar dövrü başlanmış, zülm və istismar dünyasını lərzəyə salmışdı. 1905-ci il inqilabı və Şərq xalqlarının milli azadlıq hərəkatına onun təsiri tərəqqipərvər ziyalıları düşündürən ən zəruri ictimai problemə çevrilmişdi. Azərbaycan inqilabçı-demokratları, mü-tərəqqi ziyahlar bu dövrdə burjuva-demokratik inqilabın tarixi əhəmiyyətini öz publisist yazılarında, ədəbi-bədii əsərlərində yüksək qiymətləndirir, günün tələblərindən irəli gələn vətənpərvərlik, milli azadlıq ideyaları, elm, maarif, xalqlar dostluğu və humanizm ideyalarının təbliği kimi məsələlərə geniş yer verirdilər.

N.Nərimanov 1905-ci il inqilabının bu tarixi mənə və əhəmiyyətini dərinləndirirdi. Onun “Həyat”, “İrşad” qəzetlərində çap olunmuş publisist məqalələrində mürtəce qüvvələrin dayağı olan çar üsuli-idarəsi kəskin tənqid edilirdi. N.Nərimanov göstərirdi ki, mütləqiyyətin zülmü və insafsız qanun-qaydaları hamını cana gətirmişdir. Odur ki, “qeyrətli camaat ayılıb hürriyyət yoluna qədəm qoydu. N.Nərimanov “Hürriyyətə dair bir neçə söz” adlı məqaləsində xalqın çarizmə, yerli burjuva-mülkədar zülmünə qarşı mübarizəsini “müqəddəs yol” hesab edir, müsəlmanlara əsl həqiqəti anlatmağa çalışırdı.

N.Nərimanov birinci rus inqilabının Azərbaycan xalqının ictimai fikrinə və milli azadlıq hərəkatına faydalı təsirini xüsusi qiymətləndirirdi. Çünki bu inqilab çarizmin geniş xalq kütlələrinə münasibətində olan riyakarlıq pərdəsini parçalayıb atmışdı. O görürdü ki, inqilabdan sonra “məhürü ağızlar” açıldı, neçə illərlə bir-birinin üstə toplanmış dərdlər aşkar olmağa başladı. Camaatın və millətin dostu və düşməni məlum oldu, qara ağ yerinə, ağ qara yerinə daha işlənmədi. Camaatı düz yoldan azdıran “bö-yüklər” “quyruqlarını” gizlətdilər, sözləri məclislərdə camaat üçün daha qanun olmadı, niyyətləri, planları daha işə keçmədi.¹

Bütün bunlar xalqı yüz illər boyu zülm və əsarətdə saxlayan çar üsuli-idarəsinin sarsıldığını göstərirdi. İnqilabi qüvvələr çarizmə qarşı qəti və həlledici ölüm-dirim mübarizəsinə girişməli idi. Böyük qurbanlar bahasına başa gələcək bu döyüşün axırını olacağına N.Nərimanov möhkəm inanırdı və zəhmətkeşləri azadlıq, bərabərlik, haqq-ədalət uğrunda mübarizəyə çağırırdı: “Yüz illərlə can çəkişib axırda yenə də ixtiyarsız qul olmaq-dansa, məhv və nabüd olmaq, can verib getmək, lakin hürriyyət və müsəvat kimi şanlı, müqəddəs bir yolda ölmək, şəhid olmaq, əlbəttə, daha məsləhətdir. Ya hürriyyətə yaşamaq, ya hürriyyət yolunda getməli. Yoxsa bu yaşayış deyildir”.²

1. “Həyat” qəzeti, 8 avqust 1906-cı il.

2. “Həyat” qəzeti, 21 iyun 1906-cı il.

Çarizm inqilabi hərəkatı boğmaq üçün hazırlaşmaq niyyətilə 17 oktyabr manifesti və dövlət duması vasitəsilə vədlər verdiyi, xalqı aldatdığı bir zamanda, burjuva partiyaları əsl həqiqəti gizlədirdi. N.Nərimanov göstərirdi ki, dövlətin ələcsiz qalib verdiyi 17 oktyabr manifesti əslində “qanlı hüriyyət” konstitusiyasıdır. Çar əldən çıxan şan və şöhrətinin intiqamını almaq üçün xuliqanlara, qaragüruhçu, ifrat irticaçı ünsürlərə, cəza dəstələrinə, “talan və qarət azadlığı”, milli ixtilafı törətmək, vətənin mərifətli oğullarını həbsxanalara doldurmaq ixtiyarı verirdi.

N.Nərimanov öz məqalələrinin birində yazırdı: “Parlamentlə dumanın təfəvütü çoxdur, əfəndim... Parlament, yəni söylənən yer, bir yer ki, orada hər nə dərdin, fikrin olsa açıq söyləyə bilərsiniz... Fəqət “duma” sözü rus dilində “fikir” deməkdir. Yəni nəyin barəsində və nə tövr istəsən fikir etməyə ixtiyarın var, heç kəs mane olmaz. Lakin fikrinizdəkini dilinizə alsanız, dərinizə saman tərplər... Dumanın parlament olmağına hələ çox qalıbdır.”¹

N.Nərimanov “Sahibimiz kim olacaqdır?”, “Cavabınız nə olacaqdır?”, “Dövlət dumasının bağlanması”, “Duma və dövlət”, “Bəzi mülahizə”, “Güc birlikdədir” və s. publisist əsərlərində mütləqiyyətin mürtəce mahiyyətini, onun zəhmətkeş xalq kütlələrinin başına gətirdiyi müsibətləri açıb göstərmişdir. O, dövlət dumasına dair bütün yazılarında xalqı birlik və ittifaqa çağırır, zəhmətkeşlərin yekdil çıxışlarını təqdir edirdi.

Birinci rus inqilabı fırtınasının coşğun dalğaları Şərqi ölkələrində zəhmətkeş kütlələrin milli azadlıq hərəkatına güclü təkan vermişdi. Belə bir şəraitdə Azərbaycanın qabaqcıl fikirli yazıçıları Şərqi oyanmasını hüsn-rəğbətlə qarşılayır, onun azadlıq, istiqlalıyyət və xoşbəxt həyat uğrunda mübarizəsilə həmrəy olurdular. N.Nərimanov gizli inqilabi fəaliyyətilə yanaşı, liberal-burjuva dövrü mətbuatında çıxan publisist məqalələri ilə qoca Şərqi milli azadlıq hərəkatına ciddi kömək edirdi. Onun İran məşrutə hərəkatına münasibəti bu cəhətdən çox səciyyəvidir.

N.Nərimanovu Şərqi xalqlarının azadlıq və istiqlalıyyəti çox düşündürürdü. O, əsrlər boyu xalqı feodal patriarxal əsarətdə saxlayan müstəbid üsuli-idarəni, fanatizm zülmünü aradan qaldırmaq yolunu inqilabi mübarizədə görür və İran zəhmətkeşlərinin Rusiya inqilabı fırtınasının təsiri altında ölüm-dirim mübarizəsi meydanına çıxmasını təqdir edirdi. O, İran hadisələrini diqqətlə izləyir, oradakı milli azadlıq hərəkatının vüsətinə sevinirdi. O, geniş xalq kütlələrini inqilabi mübarizəyə cəlb etmək üçün onları dini fanatizm əsarətindən xilas etməyi, qəflət yuxusundan ayılıb əsl həqiqəti onlara başa salmağı məsləhət görürdü.

1. “Həyat” qəzeti, 12 may 1906-cı il.

Inqilab alovunun bütün İranı başdan-başa bürüyəcəyinə böyük inam bəsləyən N.Nərimanov fərəhlə bildirdi: “...İranın xoşbəxtlik ulduzu yavaş-yavaş doğmağa başlayır. Deyə bilərik ki, yüz illərlə sərgərdan, başıaçıq, ayaqyalın vətənidən qaçaq düşən millət indi öz yuvasını tanıyacaqdır; illərlə oğul, qardaş həsrətində olan atalar, analar, bacılar, sahib həsrətində olan arvadlar, uşaqların dağlı ürəkləri bir az sakit olacaqdır. Bəli! Deyə bilərik ki, bu gündən məzisi heyrət gətirən, sonra yüz illərlə zəllilikdə qalmış millət axırda öz hüququnu anlayıb əzrayillərin əllərindən, hörümçəklərin torlarından xilas olmaq istəyir...”²

N.Nərimanov zəhmətkeş xalq kütlələrini birləşməyə, əksinqilabi qüvvələrin qarşısında cürətsizlik, qorxaqlıq göstərməməyə çağırırdı:

“Ey vətəninizi, millətini sevən İranian! Rus inqilabı sizə gərəkdir görk olsun.

Rusiyanın topu, tufəngi hüriyyət selinin müqabilində davam etdisə, İran hökumətinin də tufəngləri hüriyyəti boğacaqdır. Hüriyyəti nifaq, cürətsizlik boğa bilər. Ona görə lazımdır Tehranda güllə qabağına sinələrini verən hüriyyət vətənpərəstləri ilə ittifaq bağlayıb hər yerdən səs verəsiniz; tainki qanınızı içən, vətəninizi viran qoyan vaizlərin, bürokratların zülmələrindən bilmərrə qurtarıb, mədəniyyətli millətlərin cərgəsinə daxil olasınız.

“Güc birlikdədir” sözlərini heç vaxt unutmayınız”³

N.Nərimanovun publisist əsərlərinin başlıca motivlərindən biri də xalqlar dostluğu və beynəlmilətçilik ideyasıdır. Məlumdur ki, çarizm Rusiyada və onun ucqarlarında milli ayrı-seçkilik siyasəti yeridir, xalqlar arasında fitnə-fəsad törətməklə inqilabi hərəkatın qarşısını almağa çalışırdı. Belə bir ağır şəraitdə Azərbaycanda mütərəqqi ictimai xadimlər və yazıçılar çarizmin, burjuva millətçilərinin riyakar siyasətini qəzəb və nifrətlə damğalayır, xalqlar arasında etimad, dostluq əlaqələrinin möhkəmlənməsinə ciddi səy göstərirdilər. N.Nərimanov ictimai-siyasi azadlıq uğrunda mübarizə meydanına atılan hər bir xalqın öz daxili qüvvələrini birləşdirməsini ilkin şərt hesab edirdi. O yazırdı: “Ürəyi bir, sözü bir, fikri bir, əqidəsi bir, dərdi bir olan camaatla zarafat etmək olmaz... camaatın birliyi millət, vətən üçün böyük bir xoşbəxtlikdir”³

N.Nərimanov “Müsəlman-erməni kəsib fəqirlərinə bir neçə söz adlı məqaləsində Zaqafqaziyada milli ixtilaf törədən fitnəkarların riyakar si-

1. “Həyat” qəzeti, 9 iyul 1906-cı il.

2. “Həyat” qəzeti, 19 iyul 1906-cı il.

3. Firidun Köçərli. Nəriman Nərimanov, Bakı, 1965, səh.123.

yasətini ifşa edirdi. O, burada “vicdansız bir sinif adlandırdığı tərribatçıların cilddən-cildə girib fitnə-fəsad yolu ilə xalqları bir-birinə düşmən etmək cəhdini açıb göstərir, Azərbaycan və erməni zəhmətkeşlərini ayıq olmağa çağırırdı. N.Nərimanov hürriyyətperəstlərin gözəl məqsəd və əqidə yolunda canlarından keçdikləri bir zamanda “şeytanın – düşmənin fitnəsinə uyub ağılsız hərəkətlərə yol verməyi böyük fəlakət hesab edir, xalqları həqiqi yola, yekdilliyə çağırırdı. O, böyük humanist, həqiqi beynəlmilətçi publisist kimi hər iki xalqın faciəsinin əsl mahiyyətini açır, zəhmətkeş kütlələri yüz illər, min illər insan hüququnu tapdalayan istismarçıların fitnəkar siyasətinə qarşı mübarizəyə səfərbər etməyə çalışırdı”.

Azərbaycan xalqının xoşbəxtliyi və səadəti uğrunda ömrü boyu inamla mübarizə aparan Nəriman Nərimanovun zəngin ədəbi irsi bu gün də öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Onun əsərləri ölkəmizdə milli məstəqilliyin, dövlətçiliyin möhkəmlənməsi və ərazi bütövlüyümüz uğrunda mübarizə aparan hər bir azərbaycanlı üçün qiymətli və əzizdir.

*Teymur ƏHMƏDOV,
filologiya elmləri doktoru,
professor.*

DRAM ƏSƏRLƏRİ

NADANLIQ

Dörd məclisdə dram

ƏFRADİ-ƏHLİ-MƏCLİS

Məhəmməd ağa, kənd müəllimi, cavan oğlan, rus paltarında
Nəməz, onun nökrəri

Qurbanəli

Niyazəli

Ağakəşi

Hacı Abdulla

} kəndin mütəşəxxis adamları,
40 və 50 yaşında, çöl libasında

Koxa, kəndin yüzbaşısı

Ömər, Hacı Abdullanın böyük oğlu, oxumuş cavan, çərkəzi libasda

Vəli, Hacı Abdullanın kiçik oğlu

Əhməd, Hacı Abdullanın nökrəri

Bir neçə kənd adamları, Məhəmməd ağanın yanına ərizə yazdırmağa gəlirlər

Yətər, Hacı Abdullanın övrəti, 40 yaşında, çöl libasında

Gülperi, Qurbanəlinin övrəti, 40 yaşında, çöl libasında

Molla Qasım, kənd mollası, İran libasında

Mənsur

Şamil

Pirverdi

İsmayıl

} Vəlinin qocaq yoldaşları, hamısı yaraqlı

ƏVVƏLİNCİ GƏLİŞ

Məhəmməd ağa öz otağında, otağın bir tərəfində miz və bir kürsü

Məhəmməd ağa. Günlərim qəribə qəmgin keçir. İki aydır ki, gəlmişəm, bu vaxta qədər ancaq iki şagird gəlmişdir. Bunlarla mən nə edə-cəyəm? Güclə deyil ki, müəllimi bu ölkədə özlərinə düşmənin hesab edirlər. Ah! Başım fikir etməkdən çatlayır! (*başını əli ilə tutur*)

İKİNCİ GƏLİŞ

Məhəmməd ağa və Qurbanəli

Qurbanəli. Salaməyküm!

Məhəmməd ağa. Əlcüməssalam! Xoş gəlibsiz! (*ayağa durur*) Əyloşin.

Qurbanəli. Kəfin necədir? Salamatsanmı?

Məhəmməd ağa. Allaha şükür! Ancaq uşaq az olmağa görə günlərim qəmgin keçir.

Qurbanəli. İndi neçə şagird var?

Məhəmməd ağa. Ancaq ikidir.

Qurbanəli. Genə yaxşı ki, o da var. Əvvəlki mollağın (*uçitelin*) heç iki şagirdi də yox idi. İndi uşaqlar ataları ilə çöl işlərindədirlər. Yarım aydan sonra çöl işlərini qurtararlar və savuq düşsə, onda şagirdlərin çoxlaşar. Sən qarı gözlə: elə ki, qar yağdı, gündən-günə şagirdlər çoxlaşacaq, çünki o vaxt işləri olmayıb və evdə qalıb şuluqluq eləməsinlər deyibən, sənənin yanına göndərəcəklər. Elə ki genə yaz açıldı, hamısı genə işlərinə gedəcəklər. Xülasə, başını nə ağrıdım, bu şkolada ildə üç ay qışı oxuyurlar.

Məhəmməd ağa. Ay kişi! Üç ayda nə oxumaq olacaq?

Qurbanəli. Ay sağ olmuş! Kimdir elə şeyləri axtaran.

Məhəmməd ağa. Bəs deyirdiniz "kiçik oğlumu qoyacağam oxusun", necə oldu?

Qurbanəli. Doğrudur, söz verdim, amma...

Məhəmməd ağa. Nə var? Xeyir ola!

Qurbanəli. Nə eləyim, deyirlər oxumaqdan bir fayda yoxdur. Oxuyan sarsaq olar, ağlına qara aparar deyirlər.

Məhəmməd ağa. Hə... hə... hə... (*başını bulayır*) Təəccüb işidir. (*tərəfə*) Doğrudur ki, avam!

Qurbanəli. Yaxşı, mən razı oldum, görək özgələr də razıdırlarmı?

M ə h ə m m ə d a ğ a. Ay kişi, özgənin sözüne nə üçün baxırımsız? Uşaq sizindir, onun xeyrini siz görəcəksiniz, əbəs yerə heyvan uşağı bədbəxt eləməyiniz, qoyunuz gəlib oxusun.

Q u r b a n ə l i. Çox yaxşı, göndərəm gələr. Ancaq iş buradadır ki, deyirlər, burada oxuyan ancaq sağ və solu tanımaqdan ötrü oxuyur, hər-gah belə olsa, onu mən də öyrəderəm.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Sizə mən dedimmi hər adamın sözüne qulaq verməyiniz?! Oğlunuz burada oxuyub yazı-pozu biləcəkdir və onun sizə çox köməyi dəyər.

Q u r b a n ə l i. Çox yaxşı, gedib arvadıma da deyim görüm, o nə məsləhət görür.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Özünüz biliniz, amma mən sizin yaxşılığınızı istəyib deyirəm. İndi Koxaya dəxi adam göndərmişəm. Gəlsin, bəlkə xalqa nəsihət edə ki, uşaqları versinlər. (*səs gəlir*) Gərək ki, gələn odur.

ÜÇÜNCÜ GƏLİŞ

Koxa öz yasavulu ilə içəri daxil olur

K o x a. Məni sənmi çağırıbsan?

M ə h ə m m ə d a ğ a. Bəli, mən. Xalq görürəm, uşaqlarını oxutmaq istəmir. Ona görə lazım gəlir ki, camaata nəsihət edəsiniz, bəlkə uşaqlarını oxudalar.

K o x a. Doğru buyurursan, amma çox çətindir ki, mənim nəsihətimə qulaq asalar.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Hər halda siz genə deyiniz, qulaqları dolsun.

K o x a. Məhəmməd ağa! Başın üçün, nəinki iki-üç və bəlkə on yol demişəm. Amma nə eyləyim ki, sözümə qulaq asmırlar. Hərgah istəyirsən bu saat ağsaqqalları çağırtdırım sənənin yanına, gör nə cavab verirlər?

M ə h ə m m ə d a ğ a. Əcəb olar, çağırıdınız, görək nə deyirlər.

K o x a. (*yasavula*) Get bu saat Hacı Abdullanı, Ağakışını, Niyazəlini buraya çağır. (*yasavul çıxır*) Onun dahnca Koxo özü də dışarı çıxıb deyir.) Deginən tez gəlsinlər.

Y a s a v u l. Yaxşı, baş üstə.

M ə h ə m m ə d a ğ a. (*tərəfə*) Qərribə xalqdır. (*sonra Qurbanəliyə tərəf*) Mənim çalışdığım sizdən ötrüdür. Amma siz öz xeyrinizi əsla bilmirsiniz və ayağınıza gələn baxta daş atırımsız.

Q u r b a n ə l i. Ay sağ olmuş! Bizim adam öz xeyrini bilməz. Onun-

ki odur ki, yazda taxıl əksin, yayda biçsin, qışda da yerini isti eləyib yatsın. Ondan masəva, doğrusunu demək, dörd-beş il bundan qabaq bizim bir neçə ağaların uşaqları oxuyub, amma axırları bir şey olmadı. İndi də dolanacaqları əkin və qoyun ilədir.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Eybi nədir? Qoy oxusun, ondan sonra genə əksin, biçsin.

Q u r b a n ə l i. İş elə oradadır. Biz istəmirik ki, oxuyandan sonra əksin, biçsin. Biz istəyirik ki, qulluq adamı olsun, çinovnik olsun.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Ay kişi! Hər oxuyan molla olmaz. Biri çinovnik olar, biri alış-veriş elər, o biri molla olar. İş adam olmaqdadır. Nə üçün bəs Amerika padşahlığında kənd adamları əllərində qəzetə cüt sürürlər.

Q u r b a n ə l i. Hərgah Hacı'nın oğlu kimi olacaqsız, heç olmasın.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Nəcə, Hacı'nın oğlu Ömərini deyirsiniz?

Q u r b a n ə l i. Bəli, bəli, Öməri deyirəm.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Məgər pis oğlandırmı?

Q u r b a n ə l i. Elə oğlum olsa, bir saatda başını kəsərəm.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Səbəb?

Q u r b a n ə l i. Ah! Nə deyim... m... m ...

DÖRDÜNCÜ GƏLİŞ

Koxa, Ağakışı, Niyazəli, Hacı Abdulla içəri daxil olurlar.

H a m t s t. Salaməleyküm!

M ə h ə m m ə d a ğ a. (*ayağa durur*) Xoş gəlibsınız. (*yer göstərir*) Buyurun, əyləşin!

Hər kəs özü üçün kürsü götürüb əyləşir. Ağakışı çubuq çəkir

K o x a. Camaat! Sizi buraya çağırmağımızın səbəbi budur ki, uşaqlarınızı qoyasınız oxusunlar, siz kəndimizin ağsaqqalısınız. Siz uşaqlarınızı oxutsanız, özgələr də baxıb oxudalar. (*Məhəmməd ağaya tərəf*) Bu kişini də bizə padşah tərəfindən göndəriblər. Yaxşı-yaman, qoyun uşaqlarınız gəlsinlər şkola, bunun da çörəyi kəsilməsin.

M ə h ə m m ə d a ğ a. (*tərəfə*) Yaxşı nəsihət verdi! Dilin qurusun. Ağakışı. Mənim bir oğlum var, o da kotana gedir. Bir də onun vaxtı keçibdir, on iki yaşındadır.

M ə h ə m m ə d a ğ a. On iki yaş deyil, elə oxumalı vaxtıdır.

N i y a z ə l i. Mənim uşaqlarım da boş deyil: kiçik oğlum buzov otarır, böyük oğlum qoyuna gedir.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Olmazmı kiçik oğlunuzun əvəzinə ayrı adam tutasınız?

N i y a z ə l i. Ay sağ olmuş, heç insafmıdır ki, öz oğlun ola-ola, öz-gəyə pul verəsən? Pul məgər göydənmi tökülür?

H a c ı A b d u l l a. Ay Məhəmməd ağa! Boş yerə başını niyə ağrıdırsan! Bizim adam oxumağa uşaq verməz. Hər kəsin özünə görə bir dərdi var: birinin uşağı qaramal otarır, o birininki qoyuna gedir, biri yer əkir. Uşaqlarını da sənə versinlər, bəs işləri necə olsun? Ondan masəva, doğrusunu demək: "Rusca oxuyan düz yoldan çıxır".

M ə h ə m m ə d a ğ a. Ay Hacı! Görünür, siz oğlunuz Ömərdən narazısınız? Amma mən fikir eləyirdim ki, bu kənddə ancaq siz xoşbəxtsiniz. Zira ki, Ömər oxuyub elm sahibi olubdur və onun köməkliliyi sizə azmı olur?

H a c ı A b d u l l a. Mənə onun nə köməkliliyi olacaq? Bircə odur ki, naçalnik, pristav gələndə bizim evə düşürlər və Öməri rusca bilməyinə görə çox istəyirlər.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Bəs belə şəxslərin sizə düşməyini azmı bilirsiniz? Ondan masəva, ərizənizimi yazmır? Divan işlərinizimi görmür? Bundan əlavə, əkində də sizə kömək edir. Kimin hünəri ilə bu il taxılınız çox oldu? Ömrünüzdə bu qədər yer əkibsiz, heç bu ilki kimi taxıl götürdüyünüz varmı?

H a c ı A b d u l l a. Ömərin əli əsla kotana da dəyməyibdir. Ancaq nökrələrin üstə durub buyruq veribdir: "Ay gədə, bunu belə elə, onu elə elə".

N i y a z ə l i. Bu da yəni bir işdirmi? (*gələ-gələ çubuğunu doldurub çəkir*)

M ə h ə m m ə d a ğ a. İş o deyil ki, əlinə kotan alsın. Onun köməkliliyi bu olubdur ki, yerinizi necə ki lazımdır şumlayub, təzə çıxan kotan alıbdır. Əsl iş budur və bunların hamısını oxumaq ilə tapıbdır. Yeri elmə müvafiq şumlamaq və nə tövr kotan ilə əksən, taxıl yaxşı çıxar – bunların hamısı kitablarda yazılıbdır. Hərgah Ömər oxumasaydı, belə şeyləri bilərdimi?

K o x a. Kişi bunları doğru deyir.

Qurbanəli kürsüdən yerə düşüb yanı üstə uzanır və bir az vaxtdan sonra yuxuya gedir, xoruldayır.

H a c ı A b d u l l a. Ay, kişi bunlar hamısı sözdür. Adam görək adam ola. Oğul deyəndə kiçik oğlumdur, onun başına dönüm: desəm öl, öləcək.

Amma bu evi yıxılmışa iki ildir deyirəm Hacı oğlu Vəlinin qızını alsın, almır. Qızın yaxşı cehizi, mülkü və maşısı var. Bilmirəm ki, dərdi nədir? Ancaq ağzını açanda kiçik qardaşını bəyənəm, onu dəli hesab edir, ondan öteri ki, deyir: "O, vaxtsız arvad alıbdır".

N i y a z ə l i. Necə yəni vaxtsız arvad alıbdır?

H a c ı A b d u l l a. Nə bilim, ay kişi. Elə sözlər danışır ki, heç tütün kitabında yazılmayıbdır. Deyir: "Arvadın ölməyinə və şil uşaq olmağına səbəb tez evlənmək olubdur".

K o x a. Neçə yaşında arvad almışdı?

H a c ı A b d u l l a. Qız on iki yaşında idi. Ondan savayı görək ki, qızın əvvəldən azarı varmı. Ərə gedəndən sonra azarı günbəgün artır. Xülasə, nə deyim, allah nə istəsə o olacaqdır.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Bəs görünür, onun sözüne inanmırsınız.

H a c ı A b d u l l a. Doğru deyirlər ki, rusca oxuyan özünü itirər.

(*gülür*)

N i y a z ə l i. (*başını bulayır, tərəfə*) Doğrusunu Hacı deyir.

K o x a. Ay Məhəmməd ağa! Əyri oturaq düz danışaq. Ağlasığı iş deyil ki, sən deyirsən. Heç inanmaq olmaz ki, tez arvad almaqdan həm arvad ölə və həm uşaq ölə.

A ğ a k i ş i. Ah! Allahı seversiniz, belə şeylər danışmayın, kafir olarsınız.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Heyfa ki, siz oxumaq bilmirsiniz. Hərgah oxumaq bilsəydiniz, tibb kitablarını sizə göstərərdim və təəccüb edib yəqin edərdiniz ki, Ömər sizə deyən sözlər doğrudur.

H a c ı A b d u l l a. Ah! Oxumaq nəyimə lazım? Mən belə şeyləri oxumamış da bilərəm.

A ğ a k i ş i. Hərgah oxumaq bundan öteridir, heç oxumasan yaxşıdır.

Q u r b a n ə l i. (*hirdən asqırır və yuxudan ayılır*) Söhbətiniz nə uzun çəkdi? (*gözlərini ovur*) İşi nə yerə qoydunuz? Uşaqları oxumağa qoyaq, ya yox?

N i y a z ə l i. Görmürsənmi, Hacı nələr söyləyir! Səkkiz-doqquz il zəhmət çəkib Öməri oxudubdur, amma indi deyir: "Peşman olmuşam".

Q u r b a n ə l i. Bax a!.. Gərəkdir, ay Hacı, onun oxumağına xərc etdiyin pulu qoyuna versəydin, indi beş-altı sürü artıq qoyunun olardı.

H a c ı A b d u l l a. Bəs nədir! Əslinə baxsan, Ömər öz gücünə oxuyubdur. Xülasə, nə deyim, heç görmədim ki, oxuyandan biri ağıllı çıxsın. Sizi inandırırım ki, oxumaq adamı "saf eyləyir". (*çubuq çəkir*)

BEŞİNCİ GƏLİŞ
Ömər içəri daxil olur

Ağakışı. (*tərəfə*) Yazıq Hacı bunların hamısını görübdür, hər nə desə doğrudur.

Hacı Abdulla. A kişi, dünən deyirlər bir erməni dıçası Ömər üzünə qarşı olmayan sözləri deyibdir, hərgah o sözləri Vəlinin üzünə desəydi, Vəli onu sağını qoyardı? İndi görəsən neçə yerdən parçalamışdı, amma Ömərinki budur ki, bir adam ilə dalaşanda ərizə yazsın, şikayət eləsin.

Məhəmməd ağa. Ay Hacı! Biz heyvan deyilik ki, bir-birimizi öldürək, biz insanıq. Bizdən öteri zakon yazılıbdır, şəriətimiz vardır, biz gərək həməvaxt zakonla və şəriətlə iş görək.

Hacı Abdulla. Heç elə şey olarmı ki, üzünə söylər, sən baxasan?

Qurbənəli. Sizin söhbətiniz, görünür, çox çəkəcək. (*ayağa durub gedir*) Acımdan öldüm, salamat qalın.

Ağakışı. Yavaş, mən də gedirəm. (*Durub gedir*).

Hacı Abdulla. (*Niyazəliyə*) Dur, biz də gedək, salamat qal!

Niyazəli və Koxa. Salamat qal!

Hacı Abdulla, Niyazəli və Koxa gedirlər

Məhəmməd ağa. Xoş gəldiniz! (*fikrə gedir*) Bunların işlərini əsla başa düşmək olmur. Avam da var, avam da. (*ayağa durub gəzinir*) Amma bunlar kimi avam mən görməmişəm. Nadanlıq gözlərini bir mərətdə kor edibdir ki, namümkündür, söz, nəsihət ilə bunlara bir şey qandırasan. (*fikrə gedir*) Pərvərdigara, insan özü öz evini belə yıxarmış! Heyif, çox heyif ki, bizim millət peyğəmbər buyurduğuna da əməl etməyir! Belə millətin axırı puç olmazmı? İnsan ki, oxumağa və elmə düşmənlə, onun gələcəyi nə olmalıdır? (*fikrə gedir*) Ömər nəhayətdə ağıllı və kamallı oğlandır, amma bununla belə atasının xoşuna gəlmir. Zira ki, adam öldürmür, quldurluq etmir, karvan kəsmir, hərgah belə bələlalara giriftar olsaydı, yəqin ki, atası onu da kiçik oğlu kimi sevardi. Bu qanacaqda adama söz qandırmaq mı olar? Ah! Canları çıxsın. Bir adam ki, öz xeyrini bilməyə, mənə nə düşübdür özümə bu qədər zəhmət verib qanıma xarab edəm. (*fikrə gedir və sonra əli ilə başını tutur*) Xeyr... Mən... Səhv etdim. (*bərkədən*) Mənə vicdanım buyurur gərək düz yoldan azmış adamı düz yola gətirim... Lazımdır ki, bir az səbir edəm. Ömər də bu gün mənim yanıma gələcək, onunla da məsləhət edərəm. (*səs gəlir*) Gərək ki, gələn odur. (*qapıya baxır*)

Ömər. Salaməleyküm!

Məhəmməd ağa. Xoş gəlibsiz. Mən sizi gözləyirdim.

Ömər. Xeyir ola, nə var!

Məhəmməd ağa. Bir şey yoxdur, ancaq bir az fikir-xəyal məni götürmüşdü. Ona görə istəyirdim sizinlə söhbət edəm.

Ömər. Bağışlayınız, işim çox olmağa görə sizin yanınıza tez-tez gələ bilməyirdim. Bir aydır naçalnikin yanına getməkdən bezar olmuşam.

Məhəmməd ağa. Allaha şükür, nə olubdur ki, naçalnikin yanına gedirsiniz?

Ömər. Bir ay bundan müqəddəm mənim balaca qardaşım Vəli guya bir neçə adam ilə poçt yolunda karvan soyublar. Bunun üstündə Vəlini naçalnik həbsə salmışdı. Mən möhlət alıb bir az zamana qədər həbsdən qurtarmışam. İndi dəxi çalışıram ki, təmiz qurtarsın və naçalnik mənə söz veribdir.

Məhəmməd ağa. Karvan soyubdur? M... m... (*fikrə gedir*)

Ömər. Nə üçün təəccüb edib fikrə gətdiniz? (*Məhəmməd ağaya yavuqlaşır*)

Məhəmməd ağa. Heç (*yərə baxır*)

Ömər. Nə üçün təəccüb etdiniz, deyiniz.

Məhəmməd ağa. Bir neçə dəqiqə bundan müqəddəm atanız və qeyriləri burada idilər, oxumaqdan söz düşmüşdü və Hacı sözündən görünür ki, sizdən nəhayətdə narazıdır, amma Vəlini çox istəyir. Sözlərdən belə görünür, guya sizi oxutmaqdan çox peşimançılıq çəkir.

Ömər. (*əlini əlinə vurur*) Ah! Ah! Görürsən? Allahu-əkbər, avamlığa bax! Siz özünüz yaxşı bilirsiniz ki, mənim ona nə qədər xeyrim deyir, bununla belə məndən narazıdır. (*fikrə gedir*) Nə edim, nə çarə qılım? Hərgah üzünə ağ olarsan, deyərlər ki, Ömər dəli olubdur. Olmazsan, qalarsan yana-yana. Doğrusu ki, Məhəmməd ağa, mənimki bunlar ilə düz gəlməyir, mənim nəzərim məişətə ayrı, onlarınki ayrı.

Məhəmməd ağa. Atanızın deməyinə görə, görünür siz onun sözü-nə baxmırsınız və fikir edirsiniz ki, guya bu tövr hərəkət oxumağın əsəridir.

Ömər. Haqq deyir. Bir neçə işdə onun sözü-nə baxmıram. Ondan öteri ki, mənim və qanacağım var, özümü bili-bilə oda salmara. Məsələ, yarım ay bundan müqəddəm mənim yanıma adam göndəribdir ki, gərək

mən bir dövlətli var, onun qızını alam. Əvvəla, qızı görməmişəm və ondan savayı qız on və ya on bir yaşında! Məgər bu sinnində qızı almaqımı olar? Məgər mən insan deyiləm? Xülasə buna razı olmamışam. Bundan əlavə, mənə buyruq verir ki, hər kəs ki, məni, ya bizdən birimizi incitdi, o saat onu öldürmək! Görürsüz, nə tövr təkliflər edir!

M ə h ə m m ə d a ğ a. (*əyləşir*) Bəli, çox çətindir, gərəkdir ki, səbir edəsiniz.

Ö m ə r. Sizin canınız üçün, hərgah mənim yerimə özgə oğul olsaydı, indi çoxdan qaçıb getmişdi. Ancaq mənim istədiyim bunları nadanlıqdan qurtarmaqdır. Bu da görürəm, nəhayətdə çətin işdir.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Bəli, çox çətindir. Amma genə səbir etməli, çünki səbirlə hər şeyi görmək olar.

ALTINCI GƏLİŞ

Namaz, Məhəmməd ağa və Ömər

N a m a z. Ağa! Bir-iki adam gəlib, istəyirlər sizi görələr.

Ö m ə r. Genə ola ki, ərizə yazdırmağa gəlirlər.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Elə olacaqdır. (*Namaza*) De, gəlsinlər.

YEDDİNCİ GƏLİŞ

İki tərəkəmə kürkdə, əllərində ağac içəri daxil olurlar.

Ə v v ə l i n c i. Başına dönüm, ay Məhəmməd ağa! Mənə bircə ərizə yaz.

İ k i n c i. Mənə də birini yazacaqsan.

M ə h ə m m ə d a ğ a. (*başını bulayır və əlinə kağız alır. Əvvəlciyə*) Sən nə barədə yazdırırsan?

Ömər papiros yandırır, tərəkəmələrə diqqət ilə baxır.

Ə v v ə l i n c i (*əvvəl yoldaşına baxır və sonra Məhəmməd ağaya*). Bu nə deyir? Barə nədir? Ərizə yazacaqsan, dana!

M ə h ə m m ə d a ğ a. Bilirəm, amma gərəkdir biləm nədən ötrü yazdırırsan?

Ə v v ə l i n c i. Hə... Hə...! İndi başa düşdüm. Yazarsan Tarverdi Pirverdi oğlunun tərəfindən nəçəlneyə ərizədi.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Ay kişi, onu mən özüm bilirəm. De görüm, axı nə olubdur ki, ərizə yazdırırsan?

Kəndçi qanmayır, yoldaşına baxır

İ k i n c i. Ay evin yıxılsın, desən! Nə oldu, kim kimi öldürübüdür?

Ə v v ə l i n c i. Adam-zad öldürməmişəm!

Ö m ə r. Bəs nə olubdur?

Ə v v ə l i n c i. Heç bir şey olmuyubdur, boş işdir. Dünən mən şəhərdən gəlirdim, yolda iki mal rastıma düşüb gətirmişəm. İndi mal yiyəsi şikayət eləyibdi ki, guya mən onun mallarını oğurlamışam. Malların əgər nişanları lazımdısa deyim: birinin buynuzu qaradır, özü də arıq, qulağı kəsikdir, o biri... (*fikrə gedir*)

M ə h ə m m ə d a ğ a. Nişanları mənim nəyimə lazımdır, deyirsən?

Ə v v ə l i n c i. Hə... Birinin qulaqları kəsikdir, özü də qoca, arıq şeyin biridir.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Allahı sevirsən, dayan. Sən görürəm axşamədək qurtarmayacaqsan, qoy görək bu nə deyir. (*ikinciyə baxır*)

İ k i n c i. Mənim işim lap nahaq yerədir! Mənim oğlum özgənin nişanlısını götürüb qaçıbdır, indi atası şikayətə başlayıb.

Ö m ə r. Qız razıdırımı?

İ k i n c i. (*fikrə gedir*) Nə deyim... m... m... (*bərkədən*) Əlbəttə, razı olacaq. Allaha şükür, malımız var, yerimiz var. Mənim oğlumdan yaxşı-sınamı gedəcəkdir?

M ə h ə m m ə d a ğ a. Qızın atası da razıdırımı?

İ k i n c i. Atası boynu qırılmış razı deyil. Ondan ötəri ki, qız beş aydı özgəyə nişanlıdı. Kəbini də kəşilibdir. Amma nişanlısının pulu olmadığına görə bu vaxtadək toy eləyə bilmir.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Ay kişi! Kəbini kəsilmiş olsa, sənün cürətin nədir ki, özgənin arvadını aparasan? Elə də şəriətcə düz olmaz.

İ k i n c i. Bu iş molların əlində deyilmi? Bir az pul basaram, iş düzələr.

Ö m ə r. Ay kişi! Nə üçün başa düşürsən? Hərgah kəbini kəsilmiş olsa, molla heç şey eyləyə bilməz.

İ k i n c i. Qanıram, ancaq bircə sən nəçəlneyə yaz görək...

Bu vaxt üç, ya dörd adam genə içəri daxil olurlar ki, ərizə yazdırsınlar.

SƏKKİZİNCİ GƏLİŞ

H a m ı s ı. Məhəmməd ağa! Bircə bizə ərizə yaz!

B i r i s i. Dünən mənim oğlum bir erməni dığası öldürübdür, indi onu nahaq yerdən tutublar.

İ k i n c i. Mənim qardaşım özgənin tayasına od vurubdur, ondan öteri ki, dörd gün bundan qabaq bizim tayaya da od vurmuşdular.

Ü ç ü n c ü. Bircə qoyun, biz də sözüümüzü deyək.

Bu vaxt beş-altı nəfər genə daxil olurlar. Biri deyir: "Mənə yaz". O biri deyir: "Olmaz, mən tez gəlmişəm, mənə yaz".

M ə h ə m m ə d a ğ a. Allahı seversiniz, açılın başımdan, mən ərizə yazan deyiləm! (*kağızı və qələmi əlindən atıb hirsələnir və ayağı durur*)

Pərdə.

İkinci məclis

ƏVVƏLİNCİ GƏLİŞ

Qurbanəli öz evində əyləşib çubuq çəkir və fikir edir.

Q u r b a n ə l i. Məhəmməd ağa oxumaqdan o qədər dəm vurdu ki, indi də qulağım gur-gur gurulduyur. Doğrusu ki, heç özümün də ürəyim yoxdur. Ondən öteri ki, istəmirəm mən də Hacı düşən günə düşəm. Binə-va Hacı, neçə ildir Ömərən zəhmətini çəkib oxutdu, amma bununla belə, görükür genə kiçik oğlu böyüğündən yaxşıdır görükür, doğrudan oxumaq adamı yoldan çıxardarmış. (*fikrə gedir*) Amma yox! Bir dəli şeytan deyir. qoy kiçik getsin oxusun, görək axırı nə olar! Bu çağa kimi qoysaydım. in-di bir şey olardı, ərizəmi yazardı. (*asqırır*) İnşallah ki, xeyirdir. (*ayağa durub arvadını çağırır*) Ay Gülpəri! Ay Gülpəri!

İKİNCİ GƏLİŞ

G ü l p ə r i. (*içəri daxil olur*) Nədir? Nə var? Niyə bağırır-san?

Q u r b a n ə l i. Acından öldüm ki! Bir az əppəkdən-zaddan ver. zoqqumlanacaq. Bu vaxtacan hardaydın?

G ü l p ə r i. Harada olacağam? Su daşıyırdım.

Q u r b a n ə l i. Ata da arpa verdinmi?

G ü l p ə r i. Vermişəm.

Q u r b a n ə l i. Di Allahını seversən, bir şey ver mən də yeyim. Tez ol!

G ü l p ə r i. Qarın cırılısın! Səninki də elə yeməknən olsun. Amma əlini bir işə vurmuyasan.

Q u r b a n ə l i. Sən ola-ola, mənmi işliyəcəm?

G ü l p ə r i. Hamısını mənmi görək eliyəm?

Q u r b a n ə l i. Görmürsənmi xalxın arvadları necə işləyirlər? Cən də yanı işmi görürsən?

G ü l p ə r i. Gözünə dursun! (*əli ilə gözlərini göstərir*) Sən məndən çoxmu işləyirsən?

Q u r b a n ə l i. Mən işləməsəm, sən hardan yeyərsən?

G ü l p ə r i. Arvad da olmasa, siz kişiləri bit-birə yeyər.

Q u r b a n ə l i. Allahı seversən, çox söylənmə, gəti görüm nəyin var.

G ü l p ə r i. Ayrandan savay nəyim olacaqdır? (*gedib tədarük görür*)

Q u r b a n ə l i. Allah evini tiksən! Ayran yeməkdən qarımnda ayran ağacı bitdi.

G ü l p ə r i. (*bir qabda ayran, bir parça qara çörək gətirib Qurbanəlinin qabağına qoyur*) Ala, zoqqumlan!

Q u r b a n ə l i. (*hirsli Gülpərinin üzünə baxır və başını bulayır*) Səni görüm zoqqumlanasan! (*yeyir*) Əli qurumuş deyəsən heç duz tökməyibdir.

G ü l p ə r i. (*duz gətirir*) Səni görüm duz ağacından düşəsən! Ala, bu da duz.

Q u r b a n ə l i. Ha... ha! Arvad, sən ağlın yoxdur, duzun da ağacı olarmı? Ha... ha! (*gülür*) A Gülpəri! Səməd evdədirmi?

G ü l p ə r i. Yoxdur.

Q u r b a n ə l i. Bəs hara gedibdir?

G ü l p ə r i. Qoyuna gedibdir, nəyinə lazımdı?

Q u r b a n ə l i. Heç... (*asqırır*) Tək səbir gəldi. Allah, özün rəhm elə! (*fikrə gedir*) Səməd evə gələndə onun üstünü-başını düzəlt!

G ü l p ə r i. Genə nə olubdur? Xeyir ola!

Q u r b a n ə l i. Heç!.. (*yeyir*) Göndərəcəyəm şkola getsin. (*asqırır*)

G ü l p ə r i. Şkol nədir, ay kişi?

Q u r b a n ə l i . Getsin oxusun, bəlkə bir adam ola. *(asqırır)* Allahu-əkber!

G ü l p ə r i . Ay kişi, sənın başına at tƏpıbdır, nədır? TƏk səbir gƏldi. Bunun xətası var, aparıb oğlumu dəlimi eləmək istəyirsən?

Q u r b a n ə l i . Dəli niyə olur! Gedər oxuyar, abrizinni olar, dana!

G ü l p ə r i . Abridinni nədir?

Q u r b a n ə l i . Belə ərizə yazar, divan işlərini görər, çinovnik olar. Axırda görərsən ki, qobıratoman bir yerdə çörək yeyər.

G ü l p ə r i . Allahımı seversən, yerində ağır otur batman gələsən. Aparıb oğlumu əbəs yerə dəli eləmə!

Q u r b a n ə l i . Sarsaq-sarsaq söyləmə! Oxuyan da dəli olarmı? *(yeyir)*

ÜÇÜNCÜ GƏLİŞ

Ağakışı içəri daxil olur. Gülpəri başını örtüb dışqarı çıxır.

A ğ a k i ş i . Salaməleyküm!

Q u r b a n ə l i . Əleyküməssalam, xoş gəlibsən, əyləş görək.

A ğ a k i ş i . *(başmaqlarını çıxarıb əyləşir)* Nə yeyirsən, ay Qurbanəli?

Q u r b a n ə l i . Ayrandı, heç zad. Hərgah istəyirsən, deyim sənə də gətirsinlər.

A ğ a k i ş i . Yox, yox, istəmirəm. Mən də indicə xəngəl yeyib gəlmişəm.

Q u r b a n ə l i . Deyirlər bu gün naçalnik kəndə gələcək, doğrudurmu?

A ğ a k i ş i . Nə işdən ötəri?

Q u r b a n ə l i . İş azdımı? Çoxu deyirlər Pirverdinin işindən ötəri.

A ğ a k i ş i . Pirverdinin nə işi vardı ki?

Q u r b a n ə l i . Nişanlısını, qaynatasını və qaynanasını doğramadımı?

A ğ a k i ş i . Ah, rusun da görükür işi-gücü qurtarıbdır, yəni bu da bir böyük şeydirmi?

Q u r b a n ə l i . Əslinə baxsan, yaxşı eyləyibdir.

A ğ a k i ş i . Öldürməyinizi deyirsən?

Q u r b a n ə l i . Bəli.

A ğ a k i ş i . Niyə?

Q u r b a n ə l i . Axı, insafsız iş tutdular. Nə ki oğlanın pulu vardı, onu evə qoyurdular və yaxşı yedilər, elə ki, oğlanın pulu qurtardı, qızı ona dəxi göstərmədilər və evə də qoymadılar.

A ğ a k i ş i . Yəni eləmi olubdur?

Q u r b a n ə l i . Elə belə olubdur.

A ğ a k i ş i . Qızın adamları çoxdur. Pirverdinin işi çətin olacaqdır.

Q u r b a n ə l i . Nə çətinliyi var? Ancaq Sibirə göndərəcəklər. Bundan artıq bir şey olmaz. Özü də qaçıb gedibdir, Allah bilir tutarlar, ya yox.

A ğ a k i ş i . O heç, Sibirə getməyinə gedəcək. Amma vay qalanların gününə. Qızın adamları Pirverdinin nəslini qədən kəsəcəklər. *(yanı üstə yıxılır)* Xülasə, bu işin xətası var.

Q u r b a n ə l i . Canları çıxsın, qoy bir-birinin ətini yesinlər.

A ğ a k i ş i . Elə demə, bir vaxt olar, bizim də başımıza gələr.

Q u r b a n ə l i . Heç şey olmaz. İki oğlum var, ikisindən də arxayınam. Böyügünə demişəm, hansı qızı kefi istəsə, toysuz-zadsız götürüb qaçsın. Elə ki, qız evə gəldi, ondan sonra iş asandır. Mollanın ovcuna bir az pul qoy, o saat "ənkəhtü-vəzənnuşdu"nu oxusun, ondan sonra qızın ata və anasının da sözü olmaz. Niyazəli üç oğlunu da belə evləndirdi.

A ğ a k i ş i . Doğrudan, üçüdəmi qaçırdıbdır?

Q u r b a n ə l i . Üçü də!

A ğ a k i ş i . Yaxşı işdir, vallah! *(gülür)*

Q u r b a n ə l i . Bəs nədi? Başın ağrımır, dişin ağrımır. O ki, kiçik oğlumdur, o da çinovnik olacaqdır.

A ğ a k i ş i . Necə çinovnik?!

Q u r b a n ə l i . Qoyacağam... *(asqırır)* Oxusun abrizinni olsun.

A ğ a k i ş i . Qurbanəli, əyri oturaq, düz danışaq. Sənın atan-baban oxumuşdumu?

Q u r b a n ə l i . Yox.

A ğ a k i ş i . İndi bəs bu nə dəstgahdır sən eyləyirsən. Yanı atan-baban gedən yolnan getsən.

Q u r b a n ə l i . Ay sağ olmuş, qoy getsin adam olsun, ərizə-zad yazmaq öyrənsin, sənə də lazım olar.

A ğ a k i ş i . Deyirəm axı, işin-güzün yoxdur. Oxumağa qoyanların əli balamı batıbdır ki, səninki də yağa bata! Görmədinmi, dünən Hacı öz oğlu Ömərdən nə danışdı? Görükür, Məhəmməd ağanın sözlərinə sən də inanırsan.

Q u r b a n ə l i . Bəs inanmayım, neyləyim? Kişi deyir "oxuyan adam olar".

A ğ a k i ş i . Biz oxumamışıq, görükür biz adam deyilik. Gör sən Allah, nələr söyləyir!

Q u r b a n ə l i . Yox, yox! *(uca səslə)* Deyir belə "oxuyan ağıllı, kamallı olub dünyadan xəbərdar olar, mərifətli olar, naçalnik kimi adamlarla

danışib söhbət edər". Deyir belə "bu dəmir yol, *(əli ilə göstərir)* teleqraf, cürbəcür maşınlar hamısı oxumaqla tapılıbdır". Dünən sizdən sonra mən genə yanına getmişdim. Belə şeylər nağıl eləyibdir ki, doğrusu, adam istəyir inansın.

Ağakışi. Ə, aqlın olsun! Hər şeyə inanma. Dəmir yol, teleqraf Adəm peyğəmbərin vaxtından qalan şeylərdir, Allah-taalanın qüdrətidir. bunlara ağılmı çatar?

Qurbanəli. Nə bilim, vallah elə şeylər danışır ki, adamın ağı açıla qalır. Deyir, bir neçə padşahlıqlar var, orada cütçü əlində qəzetə oxuya-oxuya cüt sürür.

Ağakışi. Bəs belə şeylər danışmasın, nə eləsin? Görür ki, xalx uşaqlarını vermir, ona görə bir az yalandan-palandan danışır ki, xalxı aldat-sın. Bizim xalxı da aldatmaq çox çətindir?

Qurbanəli. Deyir, Hacınin oğlu Öməri görürsünüzmü nələr eyləyir? Bunlar hamısı oxumağın gücünədir.

Ağakışi. Dəli dəlini tapar, doğru deyiblər. O da öz yoldaşını tapıbdır. Ah! Hərgah Ömər yaxşı oğul olsa atası onu çox istərdi. *(çubuğunu çəkir)*

DÖRDÜNCÜ GƏLİŞ

Niyazəli, Qurbanəli və Ağakışi

Niyazəli. Salaməleyküm! Genə nə şirin söhbət eləyirsiniz?

Qurbanəli. A! Xoş gəlibsən!

Ağakışi. Yaxşı vaxt gəlibsən, a qonşu! Bura gəl, yanına. *(əli ilə göstərir)*

Niyazəli Ağakışinin yanına gedib əyləşir

Niyazəli. Nədi genə? Nə xəbər ola?

Ağakışi. A kişi, bizim Qurbanəli elə şeylər danışır ki, pişmiş toyuğun güləsi gəlir!

Niyazəli. Nə var? Xeyir ola, a Qurbanəli! Genə mollalığımla eləyirsən?

Qurbanəli. A kişi, bir şey yoxdur. Ağakışidi, çənəsini boş qoyub danışır.

Niyazəli. Sən de görüm, nə var?

Ağakışi. Məhəmməd ağanın sözünə baxıb istəyir kiçik oğlunu şkola qoysun.

Niyazəli. *(Qurbanəli asqırır. Niyazəli başını bulayır)* Mən də əvvəl bu fikirdə idim...

Qurbanəli. Sonra nə oldu ki?

Niyazəli. Beş il bundan əvvəl Mursaqulu ağanın uşaqları oxumurdumu?

Qurbanəli. Ağakışi. Hə... hə... hə...

Niyazəli. Bax, o vaxt mən də istəyirdim uşaqlardan qoyam oxusunlar. Bir gün Mursaqulu ağanın böyük oğluna rast gəlib dedim: a bala, sizə şkolada nə oxudurlar? Cavab verdi ki, "nə bilim, yerin, günün başma dolanmağından, yer havada durmağından"... Xülasə, çox şeylər dedi, hayıf ki, yadımda qalmayıbdır!

Ağakışi. Ha, ha!.. *(gülür)* A, gör nələr söyləyirlər, ya Rəbb!

Niyazəli. Doğru deyirəm, üç oğlumun canı üçün, elə belə deyirdilər. Doğrusu, belə şeyləri eşidəndən sonra hansı axmaqdı gözü baxa-baxa uşağını dəli eləsin.

Qurbanəli. *(təəccüb edir)* A Niyazəli, nə deyirsən? Yer də günün başına dolanarmı?

Ağakışi. Di bundan sonra gör ki, oxumaq adamı necə eyləyir.

Qurbanəli. *(asqırır)* Olmuya bu tək səbir elə ondan öteri gəlir.

Ağakışi. Görükür, bu işin xətası var.

Niyazəli. Tək səbir mənə düşmür.

Ağakışi. Görükür, bir şey var. Yaxşısı budur ki, bu fikirdən danışmasan. Yaxşı demirəmmi, a Niyazəli?

Niyazəli. Doğru deyirsən. Bir şeyi ki, başlayırsan, tək səbir gəl-di, qoy qalsın. Xülasə, nə deyim, bu oxuyanların işləri təəccübdür. Yazıqların işləri-gücləri yoxdur, belə-belə şeylər yazıb satırlar. Bu yolnan özlərinə pul qazanırlar.

Qurbanəli. Bunlar hamısı keçər-gedər. Ancaq bu tək səbir... *(asqırır)* Allahu-əkbər! Mənim gözümlə qorxudur. Gərək siz deyən doğru ola. Bu işin xətası var. Görək necə olacaqdır! *(fikrə gedir)* Ah! Qoy gedə getsin qoyuna, oxumaq nəyinə lazımdır...

Niyazəli. A kişi, nəyinə lazım belə şeylər danışsınız. İşinizi Tanrı qurtardı mı? Bircə deyən görüm, bəlkə eşidibsiniz, deyirlər naçalnik bu gün kəndə gələcəkdir, doğrudumu?

Ağakışi. Doğrudu, doğru.

Qurbanəli. Sənin də naçalniknən işin varmı?

Niyazəli. Əsl iş mənim deyilmi?

Ağakışi. Nə olub, allaha şükür?

N i y a z ə l i . Ortancıl oğlum qaçırdığı qızın üstə yekə iş açılıbdır.
A ğ a k i ş i . Atası, anası razı deyillərmi?

N i y a z ə l i . Yox, a kişi! Qız əvəl özgəyə nişanlıymış, kəbini də kəsilibmiş, indi əvvəlki nişanlısı mənim və mollanın əlindən şikayət eləyibdir.

Q u r b a n ə l i . Mollanın burada nə işi var?

N i y a z ə l i . Necə ki, nə işi? Bir arvada iki yol kəbin kəsmək olmaz ki?

Q u r b a n ə l i . Onun kəbinini görə ki, özgə molla kəsmişdi.

N i y a z ə l i . Elədi, amma görə borcudur bilə: arvada kəbin kəsilibdir, ya yox?

A ğ a k i ş i . Doğrudan, çox çətin işdir. Belə şey heç olarmı ki?

N i y a z ə l i . Mən də bilirəm olmaz. Amma... O vaxt zorumuza saldıq, gücnən mollaya kəsdirdik, fikir elədim ki, atası və nişanlısı qızın dalınca düşməz, amma...

Q u r b a n ə l i . Qızı yəqin əlinizdən alacaqlar.

N i y a z ə l i . Qızı alsalar onda nə mən, nə oğlanların görə ki bu kənddə papaq qoyub gəzməyək.

A ğ a k i ş i . Mollanı da Sibirə göndərərlər.

N i y a z ə l i . Bu işin üstəmi?

A ğ a k i ş i . Bəli!

Q u r b a n ə l i . Deginən yazıq mollanın evi yıxılıbdır.

N i y a z ə l i . Xülasə, görə ki, işimiz nə tövr olacaq!

Bu vaxt Koxanın eşikdən səsi gəlir: – Niyazəli burdadımı?

Cavab: – Burdadı

BEŞİNCİ GƏLİŞ

Koxa, Niyazəli, Qurbanəli və Ağakışı

K o x a . Ay Niyazəli! Dur görə ki!

N i y a z ə l i . Nə var, ay Koxa?

K o x a . Naçalnik gəlib, səni istəyir.

N i y a z ə l i . Hara düşübdür?

K o x a . Hacı Abdullagildədir.

A ğ a k i ş i . Adam çoxmu yıxılıbdır?

K o x a . Yox, hələ adam çox deyil. Ancaq buyurdu ki, Niyazəlini harada olsa tapaq.

N i y a z ə l i . Görüktür, əvvəl mənim işimə baxacaq!

Q u r b a n ə l i . Elə görükür.

N i y a z ə l i . Bir dəli şeytan deyir, heç getmə.

A ğ a k i ş i . Yox, getsən yaxşıdı.

Q u r b a n ə l i . Getməsən acıqlanar, işini bərkə salar.

K o x a . Sən Allah, dur gedək! Mənim də işim var.

N i y a z ə l i . *(qorxusundan bilmir nə etsin)* Olmazmı deyəsən... şəhərə gedibdir?

K o x a . Ay canım, niyə yalan danışım? Dur gedək, qorxma, sənə heç şey olmaz.

A ğ a k i ş i . A Koxa, sən get, o da gələr.

Qurbanəli ayağa durur

N i y a z ə l i . O yaxşıdı: sən get, mən də bu saat gələm.

K o x a *(gəlib qolundan tutur)* Allahı sevsən, məni yubandırma, dur gedək, heç şey yoxdur!

Niyazəli istər-istəməz başını bulaya-bulaya çıxır və onun dalınca Ağakışı

A ğ a k i ş i . Belə ki, qorxursunuz, niyə dinc oturmursunuz!

Q u r b a n ə l i . *(tək)* Gələsən mən də gedim, görüm nə var... *(fikrə rə gedir)* Yox a kişi, birdən naçalnik məni görür, köhnə işlərdən yadına düşsən, məni də tələyə salar. Yaxşıdır budur, yerimdə oturum. *(oturub çubuq çəkir)*

ALTINCI GƏLİŞ

Gülpəri tələmiş içəri daxil olur

G ü l p ə r i . Gördün hələ nə oldu? Hayıf sənə!

Q u r b a n ə l i . *(ayağa durur)* Ay arvad, nə var, nə olubdur?

G ü l p ə r i . Yazıq oldu, getdi! Hayıf! Hayıf! *(guya şey üçün gəzir)*

Q u r b a n ə l i . Ay evi tikilmişsin qızı, de görüm, axı nə olubdur?

G ü l p ə r i . Məhəmməd oğlunun gəlmi dəli olubdu!

Q u r b a n ə l i . Necə dəli olubdu?

G ü l p ə r i . Gözəl-göyçək gəlin idi hayıf sənə!

Q u r b a n ə l i . Gözəl-göyçəkliyi özünün olsun, de görüm necə dəli olubdu.

G ü l p ə r i . Dəli olubdu, qanmırsanmı?

Q u r b a n ə l i . Axı nədən olubdu?

G ü l p ə r i. Nədən olacaq? Mirzənin nəvəsi nədən oldu? Bu da ondan.

Q u r b a n ə l i. Hal anasındanmı?

G ü l p ə r i. Hə, hə! Yazıq! Hayıf sənə! *(dizinə vurur)*

Q u r b a n ə l i. Doğrudan da hayıf! Qurtarmaq çox çətindir. Nə tövr olubdu ki? Görübdü? O ki gözə görünməz?

G ü l p ə r i. Tovlada ata arpa verirmiş, birdən gözüne görükübdü. Ətəyindən yapışmış, qızın elə orada ürəyi gedib yıxılıbdı, tovladan ölü çıxardıblar.

Q u r b a n ə l i. Belə şey olmaz, ay arvad!

G ü l p ə r i. İnanmışsan, eşiyə çıx. Gör nə xəbər var, nə qiyamətdir! Mollalar hamısı tökülüb dua yazırlar.

Q u r b a n ə l i. Yəni doğrumu deyirsən!

G ü l p ə r i. A kişi, çıxıb baxsana, gör xalx necə yığılıbdır!

Q u r b a n ə l i. *(tez ayağa durur)* Ay, mənim başmaqlarım hardadı?

G ü l p ə r i *(çıxıb eşikdən başmaqları tullayır və az qalır ki, Qurbanəlinin başına dəysin)* Ala, andırlarını!

Q u r b a n ə l i. Kökün kəsilsin, arvad. *(tez geyinib eşiyə çıxır)*

Pərdə.

Üçüncü məclis

ƏVVƏLİNCİ GƏLİŞ

**Hacı Adullanın evi, Hacı Abdulla döşək üstə əyləşib
balışa söykənibdir, çubuq çəkir.**

H a c ı A b d u l l a. *(qoynundan kağızları çıxarıb bir-bir baxır)* Yaxşı yadıma düşdü. Görüm, bünlar nə kağızdır. Ay gədə Əhməd!

İKİNCİ GƏLİŞ

Ə h m ə d. Bəli.

Ə h m ə d içəri daxil olur.

H a c ı A b d u l l a. Ömər evdədirmi?

Ə h m ə d. Evdədir.

H a c ı A b d u l l a. Çağır bura gəlsin.

Ədhəm dışqarı çıxır. Ömər içəri daxil olur.

ÜÇÜNCÜ GƏLİŞ

H a c ı A b d u l l a. Bu kağızlara bax görüm, nə kağızıdı.

Ö m ə r. *(kağızları əlinə alıb diqqətlə bir-bir baxır)* Bunlar baratdır. *(göstərir)* Bu Mələk Namaz qızının tərəfindəndir. Oğlu Tanrıverdinə Sibirə göndərilər, ona görə istəyir pul yığsın.

H a c ı A b d u l l a. Bizim, belə, gödək Tanrıverdinimi? *(təəccüb edir)*

Ö m ə r. Bəli.

H a c ı A b d u l l a. Bəgəm onu tutdularmı?

Ö m ə r. Hələ yaralayılıblar da!

H a c ı A b d u l l a. Ay yazıq. İgid də deyəndə belə olardı. Gözünə döndüyüm çox qanlar tökdü. Doğrudan da atasının oğlu idi, atası da özünü kimi igid idi. Onu indi qurtarmaq olmazmı?

Ö m ə r. Bundan sonra necə qurtarmaq və qurtarıb nə olacaq? Yaxşı oldu ki, tutdular! Bəlkə bir az sakitlik ola.

H a c ı A b d u l l a. Ay sarsaq, necə qıyılıb elə deyirsən. Kəndin igidlərindən biri o idi. Doğrudan ki, yazıq! Hayıf sənə! *(əlini cibinə aparır)* Ala, bu o manatı ver gödəyə aparsın, anasına versin və yazdırsın ki, məlum olsun.

Ö m ə r. *(başını bulayır və pulu alır)* Yaxşı, verərəm.

H a c ı A b d u l l a. Bəs o biri kağız nədi?

Ö m ə r. *(kağızı diqqətlə oxuyur)* Baxım görüm.

H a c ı A b d u l l a. O kağız rusca yazılıbdımı?

Ö m ə r. Bəli, ruscadır, naçalnikin tərəfindəndir. Sarvan mahalında təzə şkola açmaq istəyirlər. Ona görə naçalnik təvəqqe edir ki, hər kəs istəsə, şkolanı tikməkdən ötəri pul bağışlasın.

H a c ı A b d u l l a. Bizim belə bu şkoldanmı?

Ö m ə r. Bəli.

H a c ı A b d u l l a. Gör sən Allah, nə sarsaq-sarsaq işlər görürlər! *(üzünü xalqa tutur)* Özgənin kəndində şkol açılır, bizim pulunu verək və mənim nəyimə lazım ki, şkol açılır. O kağız heç! *(əli ilə göstərir)* Boş şeydi, cır getsin.

Ö m ə r. Ağa, belə işdə kömək etmək lazımdır. Bizim şkola tikləndə naçalnik özü pul bağışlamadı mı?

H a c ı A b d u l l a. Özgə axmaq iş görübdür, gərək məndəmi görəm! Kağızın cavabını yaz ki, atam şəhərə gedibdi, pul-zad yoxdur.

Ö m ə r. Ağa, naçalnikdən eyibdir. Sən göndərmirsən, mən on ma-
nat göndərəm.

H a c ı A b d u l l a. Deyirəm axı, sənın başına at təpibdir. Bilmi-
rəm haçan ağıla gələcəksən? Doğrudan da cahil! Pulun qədrini hələ bil-
məzsən.

Ömər atasına əyri-əyri baxıb dişqarı çıxır.

H a c ı A b d u l l a. *(onun dalınca baxır)* Doğrudan da deyirlər:
"Oxumaqdan qara adamın aqlını aparar".

DÖRDÜNCÜ GƏLİŞ

Yetər və Hacı Abdulla

Y e t ə r. *(ağzı yaşmaqlı içəri daxil olur)* A kişi, durub o biri dama
getsənə. Qurbanəlinin arvadı bizə gəlibdir. Səndən qaçır.

H a c ı A b d u l l a. Dərənin ermənəsindən qaçmır, məndənmi qa-
çır? Əh! *(durub gedir)*

Y e t ə r. Ay qız, ay Gülpəri bura gəl!

BƏŞİNCİ GƏLİŞ

Yetər, Gülpəri

G ü l p ə r i. Salaməyküm!

Y e t ə r. Xoş gəlibsən! Otur görək. Uşaqların-zadın sağ-
salamatdırlarmı?

G ü l p ə r i. Canına duaçıdırlar.

Y e t ə r. Qurbanəli azarlıydı, indi yaxşıdımı?

G ü l p ə r i. Qurbanəli dəli olub, başına at təpib.

Y e t ə r. Nəcə ay arvad?

G ü l p ə r i. Ağıldan kəm olub, bilmirəm deyir, hansı dəli başını dol-
durubdur ki, "balaca oğlunu qoy oxusun". Deyirəm ay kişi, başına atını tə-
pib? Dana-buzovumuzu kim otarar? Deyir: "Sən bilmirsən! Oğlum oxuyub
abrizinni olacaq".

Y e t ə r. Ay qız, abrizinni hansıdır?

G ü l p ə r i. Nə bilim, oxuyanlara abrizinni demirlərmi?

Y e t ə r. Doğru deyirlər, kişinin ağı az olar!

G ü l p ə r i. Allaha qurban olum, oxumaq fikrinə düşəndən tək sə-
birdi ki, gəlir. Axırı səbirdən qorxub fikrini dəyişdirdi, sakit oldu. Uşaq ya-

vaş-yavaş qoyuna getməyi öyrənmişdi, hərgah oxumağa getsəydi, aqlını
qara alıb bunlar hamısı yadından çıxardı gedərdi.

Y e t ə r. Bunlar yadından çıxmağı heç! Özü böyüyəndə lap dəli
olardı.

G ü l p ə r i. Doğrumu deyirsən?

Y e t ə r. Ay sağ olmuş! Bizim Öməri görmürsənmi? Allah aqlını
alıbdır: gah kitabnan oynayır, gah nə bilim, maşınlar yazır. Əbəs yerə pu-
lun yox edir. İki ildir çahşırım, nə ki, sağam toyunu eliyim, gözüm görsün.
Amma razı olmayır

G ü l p ə r i. Bəlkə düşmənləriniz oğlanın bəxtini bağlayıblar?

Y e t ə r. Allah bilir, bəlkə də elə ola. Bəs bunun çarəsi nədi.

G ü l p ə r i. Görək kitaba baxdırasan, dualar yazdırasan. Bildir Nə-
nəxanının oğlu da belə olmamışdı! Kitabnan açdılar.

Y e t ə r. Elədi, elə. Yaxşı yadıma saldın. Dərviş baba cinləri gəzdi-
rəndəmi?

G ü l p ə r i. Hə, hə... Bax, o dərviş baba bir gün hamının gözünün
qabağında cinlərə buyurdu ki "Açın bu oğlanın düyününü". Bir nəçə gün-
dən sonra oğlan özü yalvardı ki, onun üçün arvad alsınlar. Amma yaxşı da
pul aldı. İki yüz manat aldı. Bir yüzünə pul və bir yüzünə də qoyun.

Y e t ə r. İndi o dərviş burada deyil, nə etməli? Ondan savayı bir ay-
rı adam yoxdumu?

G ü l p ə r i. Niyə yoxdur, bizim kənd mollası da kitaba baxır.

Y e t ə r. Yaxşımı baxır?

G ü l p ə r i. Baxmağına söz yoxdu. Dörd ay bundan əvvəl bizim bir
danamız itmişdi, kitaba baxıb yerini o saat dedi.

Y e t ə r. Dananı sonra tapdınızmi?

G ü l p ə r i. Haradan tapdıq! Oğurlayan yemişdi, getmişdi!

Y e t ə r. Ağrın alım; a Gülpəri, indi bu işdən öteri o mollaya bax-
dırmaq olarmı?

G ü l p ə r i. Nə üçün olmur, sənə bir də bir şey deyim. Hərgah is-
təyirsən ki, işi düzəltsin, gərəkdə ki, pula qızırğanmıyasan.

Y e t ə r. Təki bu iş düzəlsin. Özümün nə ki qızıl-gümüşüm var, ha-
mısını bu yolda qurban eylərəm. Amma bu işi gərəkdə bir sən biləsən, bir də
mən.

G ü l p ə r i. Yaxşı, indi mən gedirəm mollaın yanına, deyərəm si-
zə gəlsin.

Y e t ə r. Yox! Yaxşı olar ki, sən əyləşəsən. Mən balaca qızı göndərrəm,
getsin çağırınsın. Özün burda əhvalatı deyərsən, sonra mən də danışaram.

G ü l p ə r i. Yaxşı olar. *(Yetər dişqarı çıxır)* Evin, yıxılısın kişi! *(üzünü xalqa)* İstəyir ki, mənim oğlum da aparsın, dəli eləsin... Biçərə oğlanın bəxtini görürsən necə bağlayıblarsa, arvaddan-zaddan heç fikir eləmir. Molla görək nə deyəcək?

Molla əlində ağac içəri daxil olur

ALTINCI GƏLİŞ

Molla və Gülpəri

M o l l a. Salaməleyküm!

G ü l p ə r i. *(üzünü bir az örtür)* Xoş gəldin, a molla! Buyur əyləş.

M o l l a. Nənə, qulluğunuz nədir? *(bir tərəfdə əyləşir)*

G ü l p ə r i. A molla! Səni bura Hacınin arvadı Yetər çağırdıdır. Görək onun oğlundan öteri kitaba baxasan, özü də indicə gələr.

M o l l a. Nə olubdur ki?

G ü l p ə r i. İndi neçə ildi ki, istəyirlər böyük oğlu Ömərdən öteri arvad alsınlar, amma oğlan razı olmur.

M o l l a. Görünür, bəxtini bağliyıblar.

YEDDİNCİ GƏLİŞ

Yetər içəri daxil olur. Molla yerindən durub təzim edir.

Y e t ə r. Əyləş! Xoş gəlibsən!

M o l l a. Çox razıyam, ana! Buyruğunuz nə ola?

Y e t ə r. Gülpəri demədimi?

M o l l a. Bəli, bəli, bildim. Çox əcəb. Ancaq sizdən təvəqqə edə-rəm ki, düz qəlblə bu işə baxdırasınız və gərəkdir ki, puldan əsla fikir et-miyəsiniz. Çünki o cinlər ki, mən onlara hökm edəcəyəm, pul bərsində çox danışıqlar sevməyirlər.

Y e t ə r. Ay molla, nə ki lazımdır sən elə və necə ki gərək olsa, mən hazırım. Ancaq iş düzəlsin və oğlum bilməsin.

M o l l a. Oğlanın bilməməyindən arxayın olun. Ancaq mənim dua-ların özgələrinki kimi deyil, mənim dualarımın hərəsinin ayrı-ayrı qiymə-ti var...

G ü l p ə r i. *(tərəfə)* Hələ baxmamış, evi yıxılmış puldan dəm vurur.

M o l l a. Və mənim bir duam vardır ki, hər kəlməsi bir manatdır! Hər kəs istəyir yazıram və neçə kəlmə olsa, ona görə pulumu alıram.

Y e t ə r. *(tərəfə)* Doğrudan da ki, deyirlər: "Mollanın gözü heç doymaz".

M o l l a. Çox əcəb! *(əlini qoymuna aparıb kitabçasını çıxarır.)* İndi mən bu kitaba baxaram və hərgah bu kitabla kimin və nəyin bərsində ki-taba baxılacağını bildimsə, o vaxt yəqin ediniz ki, bu işi axırınadək apara-cağam. Və hərgah bilməsəm, yəqin ediniz ki, bu iş başa gəlməz. Ondan öteri ki, bir vaxt olur, cinlərimin kefi gələn zaman olub, pul çox almaqdan öteri cavab vermir. Cin tayfası pulu çox sevər.

Y e t ə r. Sən allah, a molla puldan fikir eləmə. Mən səni və sənin cinlərini artıqlığına razı cəzlərəm.

M o l l a. *(kitaba baxır)* Bəli, görək, nə görürük. *(yavaş oxuyub gü-lür)* İşiniz çox yaxşı gəlibdir. *(arvadlar mollaya yaxın oturub diqqət ilə qu-laq asırlar)* İndi mən bir-bir sizin üçün deyim, siz qulaq verin, görün dü-rüst deyəcəyəm, ya yox. Çünki necə ki, əvvəl dedim: hərgah işi əvvəlin-dən doğru desəm, axırınadək doğru gedəcək. Qulaq verin. *(Arvadlar dəxi də irəli otururlar)* Bu kitaba baxdıranın ismi Yetərdir.

G ü l p ə r i. İsmi nədir, a molla?

M o l l a. Yəni adı! Bu Yetər... Çox aydın görünür... Öz oğlu Ömər-dən öteri kitaba baxdırır. Səbəb də budur ki, oğlan arvad almaq istəmir.

A r v a d l a r. *(bir-birinə)* Ay qız, görürsən necə tapdı?

M o l l a. Hə... hə... Getdikcə iş qaranlıqlaşır... Heyf!.. Cavan oğ-lanın bəxtini bir adam bərk-bərk bağliyıdır. Ömrümdə bu qədər kitaba baxmışam, belə çətin işə hələ rast gəlməmişəm... *(fikrə gedir.)* İş qaran-lıqlaşır, amma asana çıxmağa da ümid var. Ancaq... m... m... böyük cin görək ki, naz edir...

Y e t ə r. *(əlini tez cibinə uzadır, pul çıxardıb mollaya verir)* Ala, a molla, bu pulu cinə bağlişla.

M o l l a. *(gülür)* Deyirəm axı, niyə naz eyləyir. Görükür, qarnının ağrısı varmış. Bəh, bəh! Gör nə yaxşı görükür!

A r v a d l a r. *(kitaba baxırlar)* Hanı? Biz heç şey görmürük?

M o l l a. Bacılar! Siz görə bilməzsiz, ancaq qulaq verin: o oğlan ki, bunun ürəyini bağliyıdır, gödəkboylu, qarabuğdayı cavan oğlandır və elə bərk bağliyıdırkin heç vaxt arvad ala bilməz.

Y e t ə r. *(əli ilə dizinə vurur)* Oğlumun evi yıxılıb gedibdir!

M o l l a. Rahat olunuz belə şeylər mənim əlimdə asandır. Kitabda görünməyinə görə lazım gəlir ki, o dua ki, mən sizə dedim, kərəkdir yazı-la. *(kağız və qələm çıxardıb yazır və büküb Yetərə verir)* Bu duanın qiymə-ti on manatdır. Bunu axşamdan suya salarsınız, elə ki, suyun içində qarası gedər, ac qarnına verərsiniz, oğlan içsin.

Y e t ə r. *(əlini cibinə uzadıb pul tapmayıv)* Molla! Olarmı ki, pulun yerinə qızıl-gümüş verim?

M o l l a. Eybi yoxdur, amma kərəkdir qiyməti bir ola.

Y e t ə r. *(gedib sandığını açır, qızıl-gümüş çıxardıb mollaya verir)* Bunlar on manatdan da artıq olar.

M o l l a. Çox olmaq eyib eyləməz, az olmasın. Çünki az olsa, cinin şəninə toxunar. *(şeyləri alıb cibinə qoyur)* Və hərəgah istəyirsiniz ki, tez olsun, lazımdır ki, sabah bir qoyun kəsəsiniz. Ətini bütün və bir cam qanından mənə göndərərsiniz ki, qanından dua yazacağam və gərəkdir ətində olan bir neçə damarları kəsib götürəm, sonra o damarları qız evinin qapısında basdırmaq lazım gələcəkdir.

Y e t ə r. Yaxşı, olmazmı ki, qoyunu sizə göndərəm, özünü kəsəsiniz?

M o l l a. Çox əcəb! O hamısından yaxşı olar.

G ü l p ə r i. O yaxşıdır, çünki mollanın kəsməyində də bir iş var.

M o l l a. Əlbəttə! Mən kəsən hara, çoban kəsən hara! Bəli, dəxi mən öz işimi qurtardım, nə ki dedim, əlbəttə, hamısına əməl edərsiniz və onu da biliniz ki, hər nə olsa bir həftədən sonra olacaqdır. Bir həftədən qabaq heç şey olmaz. *(ayağa durur)*

G ü l p ə r i. A molla, bircə mənimə üçün də dırnağa bax. Yarım aydır beş tümənlik şeyim itibdir, bilmirəm, hansı əliqurumuş götürübüdür.

M o l l a. *(oturur)* Dırnağa baxaram, ancaq kərəkdir ki, nəziri qabaqca verəsən, çünki verməsən, heç şey görünməz.

G ü l p ə r i. *(əlini cibinə uzadır)* Yanımda bircə şahı pulum var, al bunu, sabah da yumurta göndərəm.

M o l l a. *(fikrə gedir, kitabı açıb oxuyur)* Kitaba görə bu gün dırnağa baxmaq olmaz. Allah qoysa, sabah gələrsən, baxaram. *(ayağa durub gedir)* Xudafiz!

Y e t ə r. Xoş gəldin, Allah sənə ömür versin!

M o l l a. *(gedə-gedə)* Qoyun yadımızdan çıxmasın.

Y e t ə r. Arxayın ol!

G ü l p ə r i. Qarnına şiş girsin a molla! Gördün hələ, mənə dırnağa baxmadı!

Y e t ə r. Həlbət doğru deyir: "Bu gün dırnağa baxmaz olmaz". Bunlar hamısı kitablarda yazılıbdır, özlərindən demirlər ki.

G ü l p ə r i. Doğrudur, a bacı. Gördünmü sən Allah, Allahın tatı necə yerbəyer hamısını düz dedi!

Y e t ə r. Hər kəsə desən ki, Molla Qasım filan şeyi, filan əhvalatı kitabın tapdı, deyəcəklər: "İnanmayın", axı, necə inanmayım ki, gözü-

mün qabağında öz adımı da bildi, oğlumun adını da bildi və nədən ötrü baxdırıram, hətta onu da bildi! *(üzünü xalqa tərəf tutur.)* Bunların hamısını evi yıxılmış birbəbir kitaba baxıb dedi!

G ü l p ə r i. İndi görək, bir həftədən sonra nə olacaqdır.

Y e t ə r. İnşaallah, belə bilirəm ki, bir ayadək toyunu eliyək!

G ü l p ə r i. Bunun toyunu gərək yaxşı eləyəsiniz. Ondan öteri ki, balacaya arvad alanda toy olmadı.

Y e t ə r. Balaca, gözüne döndüyüm, bir gecənin içində qızı qaçırdı! Başımız qalmaqla düşüb, toy yadımızdan çıxdı. İnşaallah, bunun toyunu yaxşı eliyərik. Sən də gələrsən, a Gülpəri!

G ü l p ə r i. Çox sağ ol, ağrın alım. *(durub getmək istəyir)*

Y e t ə r. A Gülpəri, bir az otur, danışaq!

G ü l p ə r i. Yox ağrın alım, indi Qurbanəli evə gələr, çörək istər yeməyə, verən də olmaz. Salamat qal.

Y e t ə r. Xoş gəldin! *(üzünü qibləyə tərəf)* Allah! Özün şahidsən, qızıl-gümüşümü verdim. Özün kömək elə! Mollanın duasını səbəb ol! *(üzünü xalqa tərəf)* Qoy görüm. Hacı gələndə bir az genə pul ala bilərəmmi ki, mollaya göndərəm, ta işi yaxşı görsün.

SƏKKİZİNCİ GƏLİŞ

Hacı Abdulla və Yetər

H a c ı A b d u l l a. Qonağın getdimi?

Y e t ə r. *(hirsli)* Getdi, getdi.

H a c ı A b d u l l a. Niyə acıqlı-acıqlı danışırısan?

Y e t ə r. Acıqlı danışmayın, nə eləyim? Oğlan böyüyüb vaxtını keçirtti. Kənddə xəcalətdən məclislərə çıxıb bilmirəm. Hamı deyir ki: "Hacının görürkür pulu yoxdur, oğluna arvad almayıv".

H a c ı A b d u l l a. O sözlər boşdur, hamısı məni tanıyır və mənim dövlətimi də bilir. Və oğlumun dəli olmağı da hamıya məlumdur. Kişi özü istəməyəndə mən gücnən almayacağam ki? Sən de görüm, mən nə eləyim?

Y e t ə r. Mən belə bilirəm bu iş dua işidir. Düşmənimiz azdırmı?

H a c ı A b d u l l a. Yaxşı, ona da razıyam. Ala bu on manat. Nə istəyirsən onu elə. İstəyirsən dua yazdır, istəyirsən kitaba baxdır. İşim yoxdur.

Y e t ə r. *(pulu alıb cibinə qoyur)* Görərsən ki, bu iş dua işi olacaqdır.

DOQQUZUNCU GƏLİŞ

Niyazəli, Hacı Abdulla və Yetər

Niyazəli. *(içəri daxil olur)* Salaməleyküm!

Yetər bir tərəfə çəkilib başını örtür

Hacı Abdulla. Xoş gəlibsən, əyləş görək!

Niyazəli. Kəfin necədir, Yetər nənə?

Yetər. *(yavaşdan)* Sağ ol, əziz olasan.

Niyazəli. Mən, doğrusu, gəlmişəm sizi sevindirirəm. Bir xeyir iş var.

Hacı Abdulla, Yetər. Nə olubdur, xeyir ola?!

Niyazəli. İnşallah ki, xeyir olar! Üç gün bundan əvvəl sənin oğlun Ömərənən mənim oğlum ova gedibləmiş. Orda arvaddan söz düşüb, Ömər deyib ki: "hərgah Ağakışinin böyük qızını mənə versələr, alaram".

Yetər. *(tərəfə)* Bəs molla deyirdi, bir həftədən sonra məlum olacaqdır?

Hacı Abdulla. Bu bir çətin iş deyil. Ancaq mənim üçün ayıbdı, belə varım ola-ola, Ağakışı kimi kasıb adamın qızını alam.

Yetər. Zərər yoxdur, tək o, arvad alsın.

Niyazəli. Deyərlər, a Hacı, "oğul atasına oxşar", bu bilmirəm... heç kimə oxşamır. Mənim oğlum deyir: "Qocaqlıqda əsla əli yoxdur. xasiyyəti də bir özgə xasiyyətdir.

Hacı Abdulla. Doğru deyirsən... mənə oxşuyub, kiçik oğlum. Onun başına dönmə, iyid də deyəndə odur! Qeyrətli, namuslu, düşməni həmişə biləndi!

Dışqarında qılı-qal düşür, tufəng açılır.

ONUNCU GƏLİŞ

Ömər, Niyazəli, Hacı Abdulla, Yetər

Ömər. *(tez özünü içəri salır, o yan-bu yana gəzini bəzən hirsli danışır)* Nə var, nə oturubsunuz? Özünüz öz əliniz ilə evinizi yıxdınız. *(atasına)* O qədər dəlini tərif etdiniz ki, indi bələsini çəkiniz. *(gəzinir)*

Hacı Abdulla, Yetər, Niyazəli. *(ayağa dururlar)* Nə olubdur ay balam! Nə olubdur?

Ömər. Dəxi nə olacaqdır! Bundan artıqdımı şey istəyirsiniz olsun? Oğlun Vəli poçt yolunda dörd nəfər adamı bir-birinin yanına salıbdir.

Hacı Abdulla. Öldürübdürmü?

Ömər. Bəs, neyləyibdir? Məni də az qalmışdı güllələyələr. Pristav elə bilir, gəlib evdə gizlənidir. Bu saat kazaklar ilə gəlib evin dörd ətrafını kəsdiribdir. *(tufəng açılır, hamısı qorxur: Yetər başına, Hacı dizinə vururlar. Niyazəli qaçır)* İndicə pristav gəlib hamınızı tutacaqdır.

Hacı Abdulla. Gördün hələ nə oldu?! Allah, özün rəhm elə! Birə mən gizlənim, demiyəsiniz mən evdəyəm. *(qaçıb gizlənidir, Yetər də onun dalınca)*

Genə tufəng açılır.

Ömər bilmir nə etsin, bu vaxt pristav kazaklar ilə içəri daxil olur.

Burada adam tapmayıb, özgə otağa gedirlər.

Pərdə.

Dördüncü məclis

ƏVVƏLİNCİ GƏLİŞ

Vəli və onun qaçaq yoldaşları hamısı yaraqlı Hacı Abdullanın evində.

Vəli. Dünənki kimi işimiz yaxşı olmamışdı.

Pirverdi. Necə ki?

Vəli. Bundan yaxşı nə istəyirsən ki, beş yüz manata qədər əlimizə pul gəldi.

Pirverdi. Amma cuhudun yaxşı evini yıxdıq.

Şamil. Pulunu almışdıq, amma gərək özünü öldürməyəydik!

İsmayıl. Öldürməyib nə eliyəcəydik?

Vəli. Öldürməyəydik gedib pristava yerimizi deyərdi.

Pirverdi. Yaxşı oldu ki, öldürdük! Dünyadan bir cuhud əskik olsa, böyükmü şey olar?

Mənsur. Cuhudun boynundan əvvəl vuran kim oldu?

Vəli. Mən.

Pirverdi. Xeyr, xeyr! Mən idim!

İsmayıl. Elədi, əvvəl Pirverdi vurdu, ondan sonra Vəli.

V ə l i. Amma mənim qılıncımda da hünər var, ha! Vuran kimi başı düşdü.

Ş a m i l. Elə şeylər çox olacaqdır; min elə cuhud öləcək. Amma görək axırımız nə olacaqdır.

P i r v e r d i. Qorxma, inşaallah ki axırımız da yaxşı olar. Ölsək də igidliklə öləcəyik.

M ə n s u r. Doğrudan, görəsən biz öləndən sonra bizə yanan olacaqmı.

İ s m a y ı l. Necə olmaz, ay sağ olmuş? Bir adam ki, igid ölə, ona yanmazlarmı? Vəli, sən Allah, de görək, bizim bu günə düşməyimizin səbəbi çoxdu, sənə nə oldu ki, qaçaq oldun?

V ə l i. Sizinkinə səbəb nə oldu?

İ s m a y ı l. Mən, doğrusunu demək, atamın ucundan olmuşam. Bil-dir yazda atamnan baqqal Rzaqulunun sözləri çöp gəlir. Evə gələndə dedi ki, "hərgah Rzaqulun bu gecə güllələməsən, mənim oğlum deyilsən". O saat aynalımı götürüb getdim. Sizin canınız üçün, güllənin birini alından elə vızillatdım ki, dərhal yerə yıxıldı. Ordan qaçan, bu çağa kimi özümü tıtdurmamışam.

M ə n s u r. Mən də o dərddənəm.

P i r v e r d i. Mənim işim qız üstədir.

V ə l i. Nişannını qaçırdıblar?

P i r v e r d i. Yox, a kişi, Nuru oğlunun qızını almaq istəyirdim. Nə ki pulum, qoyunum var idi, qızın yanına gedib gəlirdim. Elə ki, keçən il taxıl kasad oldu, əlim bir az boş oldu, qızı əsla mənə göstərmədilər. Təngə gəlib bir gecə evdəki adamların hamısını doğram-doğram elədim.

Ş a m i l. Mən hələ adam-zad öldürməmişəm. Elə adım çıxsın deyə, çöllərə düşmüşəm.

V ə l i. Mənim qaçaq olduğum da bekara yerə olubdur. Niyazəlinin oğlunna şəhərdən gəlirdik. Dörd-beş atlı uzaqdan gədirdilər. Yoldaşınnan mərc elədim ki, görək kimin gülləsi olara gedib çatar. İki güllə yoldaşım atdı, hamısı boşa çıxdı. Üçünü də mən atdım. Dördünü də bir-birinin yanına saldım. Oğulammi?

H a m ı s ı. Qoçaqsan, vallah!

Hər kəs cibindən fındıq çıxarıb yeyir.

V ə l i. Bu hələ nədir ki! Bundan da hünərli işlər görmüşəm. Bəs atam məni nə üçün Ömərdən artıq istiyir? Hamısı belə qoçaqlıqlarımın səbəbi deyilmi?

M ə n s u r. Doğrudan, a Vəli, sənın qardaşın Ömər çox bişüura bən-zəyir!

V ə l i. A kişi, rusca da oxuyanın aqlımı olar? Qara adamın aqlını alıb gedir. Üzünə qəşər, neçə dəfə yaman söz deyiblər, amma bu çağa qə-dər mərdliklə bir adama cavab vermiyibdir. Ancaq acığı bir adama tutan-da ərizə yazır, divana yügürür.

Ş a m i l. A Vəli, sən bizi burada çoxmu saxlayacaqsan? Bizim bur-da olduğumuzu biləllər.

V ə l i. Heç kəs bilməz. Gədəyə demişəm Ömərdən savayı başqa adam qoymasın. Gözləyək, bircə Ömər gəlsin, onun üzünə tüpürməyə. Başı necə qəbul eyliyin, mənım üstümdə atamı, anamı qazamata salıblar, amma o öz kefinə gəzir.

İ s m a y ı l. Allahı seversən, bizi xataya salma. (*üzünü yoldaşlarına tərəf*) Durun gedək, burda dava düşər.

V ə l i. Nədən qorxursunuz? Düşər, qoy düşsün. Onu bir gülləyə qurban eliyərəm. Bir az rusca oxuyub, özünü bizdən ağıllımı hesab eliyir? (*acıqlanır*) Ax, ax! Bu hirsli vaxtımda ölümə düşə, qarnını balıq qarnı kimi yarram. (*əlını xəncərin dəstəyinə aparır*)

İ s m a y ı l. Adam da qardaşını öldürərmı?

V ə l i. Belə qardaşın boynu yerə batsın. O gün yanına adam göndə-rib soruşuram ki, necə qeyrəti qəbul eliyir ki, mənım üstümdə atamı, ana-mı tutublar? Amma özü öz kefinə gəzir. Cavab verir: "Çalışaram hamısını qurtaram". (*başını bulayır*) Sən qurtaran adamın başı batsın.

P i r v e r d i. Allahı seversən, qoy görək! Hərgah mən belə bilsəy-dim sən bundan ötəri bizi bura gətirirsən, əsla gəlməzdim.

M ə n s u r. (*tərəfə*) Evi yıxılmışın gözünü qan örtübdür.

İ s m a y ı l. (*Şamilə*) Durun, yaxşısı budur gedək. Burada bunun xa-tası var.

Ş a m i l. Durun gedək, mən gedirəm.

Hamı durub getmək istəyir, amma Vəli istəmir

İ s m a y ı l. (*Şamilə*) Durun, yaxşısı budur gedək. Burda qalmağın xatası var.

V ə l i. Gedirsiniz, siz gedin. Mən gərək qardaşım Ömərə göstərəm ki, qardaşlıq necə olar. (*hirsənir*) Ax, ax!.. Ax! (*Vəlini tutub çakirlər, eşik-də*) Ay Əhməd! Gələndə Ömər ağana deyərsən ki, çox xoşbəxt adamdır, əgər görsəydim, mən bilərdim ki, nə eliyərdim.

İKİNCİ GƏLİŞ

Ə h m ə d. (*tək*) Evləri yıxılmışlar getmək istəmirlər ki, hərgah bunların burda olmaqlarından pristav xəbərdar olsa, yəqin ki, məni də qazamata salar. Gündüz axşamadək günlərini quldurluqda, adam öldürməkdə keçirirlər. (*otağı səliqəyə salır*) Buraları yığışdırım, görək ki, indi Ömər ağam da gələ.

ÜÇÜNCÜ GƏLİŞ

Ö m ə r. (*dişqarıdan səs edir*) Ay Əhməd, ay Əhməd! Gəl atı tut!

Ə h m ə d. (*tez yüyürür*) Görək ki, ağamdır.

Ö m ə r. (*çərkəzi paltarda, çəkmədə, əlində matraq, üstüyaraqlı içəri daxil olur və soyunur*) At məni nəhayətdə yorubdur. (*yerə baxır*) Buralar görəsən nə üçün belə zibildir? Görükür, genə mən olmamışam, Əhməd qonaqlıq eliyibdi. Ay Əhməd!..

DÖRDÜNCÜ GƏLİŞ

Ə h m ə d. Bəli! (*gəlir*)

Ö m ə r. Buralar nə üçün genə zibildir? Yüz yol deməmişəmmi evi həmişə təmiz saxla?

Ə h m ə d. Allaha şükür, nə olubdu ki?

Ö m ə r. (*əli ilə göstərir*) Gözün kordumu? Görmürsənmi? Olmaya genə qonaqlıq edibsən?

Ə h m ə d. Xeyr ağa, qonaqlıq-zad olmuyubdu.

Ö m ə r. Bəs görükür, bu iki gündə heç buraları süpürməyibsən?

Ə h m ə d. Sən gedəndən gündə iki yol süpürürəm.

Ö m ə r. Yalan danışarsan! Hərgah süpürsəydin, belə olmazdı.

Ə h m ə d. Bu indicə olubdur.

Ö m ə r. Necə indicə?

Ə h m ə d. Belə bu zibilimi deyirsən?

Ö m ə r. (*acıqlanır və otaqda hirsli gəzinir*) A... Allahını seversən, yaxşıdır! Hələ təzədən üsuliddin soruşacaq! (*gəzinir*) Öyrənibsiz, görək zibil içində öyləşəsiniz.

Ə h m ə d. (*süpürür və yavaşdan öz-özünə danışır*) mən neyləyim, öz qardaşın eyliyibdir.

Ö m ə r. (*təəccüblə*) Necə?! Öz qardaşım?!

Ə h m ə d. Bəli, sənın qardaşın Vəli!

Ö m ə r. Onun burada nə işi var idi? Kim demişdi ki, onu buraya qoyasan? Sən bilmirsənmi onun üstə atamı da, anamı da tutublar?

Ə h m ə d. Mən neyliyim? Öz yolaşlarınnan gəlib bir xeyli vaxt oturdular. Məni də əsla içəri qoymadılar, dedilər: "Sən qapıda dayan, gəlib-eliyon olsa, bizə xəbər ver".

Ö m ə r. (*hirsli*) Ay anlamaz, doğrudan da ki, anlamaz! (*gəzişir*) Özün bilmirsənmi onun buraya gəlməyinin böyük xatası var?

Ə h m ə d. Mən nə eləyim? Özləri gücnən gəlib oturdular. İstədim qoymuyam. Vəli ağa qılıncı sivirib az qaldı başımdan vura.

Ö m ə r. Hamısı neçə adam idi?

Ə h m ə d. Dörd-beş nəfər olardılar.

Ö m ə r. Dürüst hesabını da bilmir. Çoxmu oturdular?

Ə h m ə d. Bir xeylaq oturdular, görək ki, səni gözlüyürdülər.

Ö m ə r. Məni? (*fikrə gedir*)

Ə h m ə d. Bəli, səni, gedəndə qardaşın dedi ki, "Ömər gələndə deyərsən ki, baxtı yaxşı gətirdi ki, burda olmadı. Hərgah deyir, burda olsaydı, mən bilirdim nə eliyərdim".

Ö m ə r. Qələt edirsən!

Ə h m ə d. Vallah ağa, elə dedi!

Ö m ə r. (*hirsələnir*) İtil gözümdən, rədd ol! (*Əhməd dişqarı çıxır*) Məni... mi?... (*dayanır, fikir edir*) Gör ha! O, yəqin ki, məni öldürmək istəyirmiş. (*fikrə gedir*) Pərvərdigara! Gör avamlıq nə yerə çatıbdır ki, qardaş qardaşı öldürmək istəyir. Səbəb nədir? Səbəb odur ki, mən onun düşmənlərini öldürmürəm. (*fikrə gedir, üzünü xalqa tərəf*) A kişi! Gör dünya nə yaman olubdur. İnsanın ürəyinin belə bir daş olmağını aşkar görürəm. Bimərifətlik, nadanlıq adamı bu dərəcədə heyvan edərmiş! Tfu, belə qeyrətə! İnsan belə şeyləri fikir elədikcə, tükləri biz-biz olur... (*bir az fikirdən sonra*) Ah... nadanlıq! Böyük bəlasanmış! Bizim müsəlman millətinə nəzər et, firəng millətinə nəzər et. Zəmin asimanadək təfəvüt var. Məgər Xudavəndi-ələm firəng millətini ağıllı yaradıb, müsəlmanı ağılsız? Gedərsən Firəngə görərsən ki, cəmi millət guya bir ata-ananın oğludur. Baxarsan işlərinə: oxumaq, yazmaq, işləmək, bir-birinə kömək etmək. Amma... (*fikrə gedib gəzişir*) Amma bizim millətə baxarsan guya ki, qəflət yuxusuna mübtəla olubdur. Əsla dünyadan xəbəri yoxdur. Bunun səbəbi nadanlıq deyilmi? Ah... ah! Məni... mi, məni öz qardaşım istəyir öldürsün?

Bu vaxtda dişqarıdan səs gəlir.

M ə h ə m m ə d a ğ a. (*dişqarıdan*) Ay Əhməd, deyirlər Ömər gəlibdir, evdədirmi?

Ə h m ə d. (*dişqarıdan*) Bəli, evdədir.

BEŞİNCİ GƏLİŞ

Məhəmməd ağa və Ömər

Ö m ə r. (*başını qapıdan çıxarıb çağırır*) Məhəmməd ağa, buyurunuz!

M ə h ə m m ə d a ğ a. Salaməleyküm! Xoş gəlibsiz!

Ö m ə r. Çox sağ olunuz, əyləşiniz görək. (*kürsü verir*)

M ə h ə m m ə d a ğ a. Bir şey edə bildinizmi?

Ö m ə r. Necə ki? İkisini də qurtardım.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Həqiqətmi?!

Ö m ə r. Həqiqət. Bir saatdan sonra gələcəklər. Mən özüm qabağca gəldim ki, evi tədarük edim.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Bəs söhbət ediniz görək, iş nə yerdə qurtardı? Burda səs düşmüşdü ki, guya Sibirə göndərəcəklər.

Ö m ə r. Qurtarmaqları belə oldu ki, naçalnikdən çox təvəqqe etdim bu səfər buraxsın. Bundan sonra söz verdim ki, atam-anam və özüm onunla bilmərrə əlaqəmizi kəsirik. Əlimdən kağız alıb dedi ki, "hərgah qeyrisi olsaydı, yəqin ki, Sibirə getmişdi; çünki qanun qaçağa kömək edəni ağır tənbeh edir".

M ə h ə m m ə d a ğ a. Onu doğru deyir.

Ö m ə r. Xülasə, bu barədə söhbətimiz çox oldu və axırda dedi ki. "sizin mərifətinizə ümidvaram ki, zakonun bərəksinə getməsiniz. Bu barədə sizin onlardan qanacaqlı olmağınıza şəkkim yoxdur. İnşallah, işi bir tövrliliklə görürsünüz ki, nə sizə və nə sizin ata və ananıza yamanlıq olmasın". Dəxi nə deyim? Özünüz bilirsiniz ki, dil və zakon bilmək belə ittifaqlarda iş görür.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Amma onu da yəqin ediniz, hərgah bu iş bir də təkrar olunsa, dəxi qurtarmaq qeyri-mümkündür. Ona görə lazımdır ki, işinizdə həməvaxt ehtiyatlı olasınız, qardaşımız Vəli ilə gərəkdir bilmərrə əlaqənizi üzəsiniz.

Ö m ə r. Əlbəttə, gərəkdir elə ola. Vallah, mən dəxi bundan sonra işə qarışmayacağam. Belə şey olmaz ki, bir adamın aqlının səbəbindən bu qədər adam puç ola. Doğrudur, qardaş şirin olar və onun pis günü mənim-

dir. Amma nə etməli ki, avamlıq, tərbiyəsizlik, bimerifətlik gözlərini kor və ürəyini daş edibdir, bilmərrə insan cərgəsindən çıxıbdır.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Ay sağ olmuş! Bir bu deyil ki, bizim müsəlmanın çoxu belədir.

Ö m ə r. Xeyr, bunun tək mən görməmişəm. Zira ki, bir qardaş ki öz qardaşının ölməyinə qəsd edə, ondan əskik, ondan biinsaf adam olarmı?

M ə h ə m m ə d a ğ a. Nə söyləyirsiniz? (*ayağa durub Ömər inləndən tutur və təəccüb edir*) Necə? Qardaşınız sizin canınıza qəsd edir?

Ö m ə r. Bəs görürsünüz bilmirsiniz. (*başını yerə tutur*)

M ə h ə m m ə d a ğ a. Xəbərim yoxdur.

Ö m ə r. Yaxşı ki, xəbəriniz yoxdur. Hərgah bilsəniz, yəqin qanınız xarab olar.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Siz mənim canım, deyiniz görüm, nə olubdur?

Ö m ə r. (*üzünü özgə tərəfə tutur*) Doğrusu, mənim eybimə gəlir deyəm.

M ə h ə m m ə d a ğ a. (*Öməri tutur*) Xeyr, görək deyəsiz görüm nə ittifaq düşübdür?

Ö m ə r. Nə? (*fikrə gedir*) Məni?.. Ah... Allah... (*fikrə gedir və başını əli ilə tutur*) Məni qardaşım.. Öldürmək istəyir... (*yerə baxır*)

M ə h ə m m ə d a ğ a. (*təəccüblə*) Nə deyirsiniz? Belə şey olmaz! (*tərəfə*) Mən belə şeyə inanmıram.

Ö m ə r. İnanmırsınız? Bizim gədədən sual ediniz.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Gədə hardan bilir?

Ö m ə r. Yoldaşları ilə bu gün buraya gəlibmişlər. Hənzur bu qəsd ilə ki, məni evdə tapıb öldürsünlər.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Buraya gəlibmişlər?! (*təəccüb edir.*) Pərvərdigara! (*üzünü xalqa tutur*) Gör, insan da bu məqamə çatarmış!. Ya rəbb! Görəsən, bundan da yaman, dəhşətli zamanə olacaqdırımı?

Ö m ə r. (*Məhəmməd ağanın yanına gəlir*) Mən bir cana borcluyam, özümdən fikir etmirəm. Ancaq mənim heyfim atama, anama gəlir ki, məndən sonra sağ qalsalar, hər divanənin ucundan böyük bəlalara giriftar olacaqlar.

M ə h ə m m ə d a ğ a. (*hirsəlir*) Onların borcudur yaman günlər görmək, zira ki, bunun bu tövr insafsız hərəkətlərinə səbəb ata və ananın tərbiyəsidir.

Ö m ə r. Doğru buyurursunuz. Oğlun yaxşı, pis olmağı ata və ananın tərbiyəsinə bağlıdır. Amma bunlarda da günah yoxdur. Çünki onların qanacaqlarına görə tərbiyə belə lazımdır. Mənim fikrimcə, günah bir m-

nim ata və anamda deyil, bəlkə müsəlman millətinə yol göstərənlərdədir. Bunlar insana ən lazım olan qanunları buraxıb, cüzvi qanunlar ilə başını tovluyublar. Millət isə mədəniyyətdən uzaq düşüb. Yaman bir halda bulunur. Bu tövr bədbəxtlik hər millətin içində olubdur, amma onlar bizdən tez anlayıb oxumağın dalınca gediblər və bu tövr bəlalardan xilas olublar.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Bircə deyən görüm, nə səbəb Vəli sizinlə ədavətə başlayıbdır.

Ö m ə r. Mənimlə ədavətinin səbəbi odur ki, onun düşməni məni öldürməyəm. Bu barədə də kərrat ilə mənə sifariş göndəribdir. Amma mən cavab vermişəm ki, mən heyvan deyiləm. (*əyləşir*)

M ə h ə m m ə d a ğ a. (*tərəfə*) Gəl bundan sonra insana inan! Bir ata-ananın balası belə ədavət başlayanda, dəxi yadların işlərinə nə üçün təcüb edirik? (*gəlib Ömər in əlindən tutur*) Salamət qalmız! Doğrusu, artıq qalıb belə sözlər eşidib, qanımı xarab etmək istəmirəm.

Ö m ə r. (*ayağa durur*) Məhəmməd ağa! Bir az dayanınız. İndicə ola ki, onlar da gələlər. Mən də təkəm, əyləşiniz, bir az söhbət edək. Heç hirs-lənməyin, bunlar hamısı keçər gedər.

M ə h ə m m ə d a ğ a. (*əyləşir*) Axı, mən necə hirs-lənməyim ki, gözüm görə-görə insan heyvan dərəcəsinə çatıbdır.

Ö m ə r. Zərər yoxdur. Məşhur məsəldir deyirlər: "Yaxşılıq elə at dəryaya, balıq bilməsə, xalıq bilər". İndi mən də əlimdən gəlidiyi yaxşılı-ğı edəcəyəm.

H a c ı A b d u l l a n ı n s ə s i. Ay Əhməd! Ay Əhməd!

Ö m ə r. Gəldilər. (*ayağa durur*) Siz əyləşin, mən gedim yerböyer edim. (*dişqarı çıxır*)

M ə h ə m m ə d a ğ a. (*ayağa durur*) Həqiqət, Ömər mənim hey-fimə gəlir. Özü nəhayətdə qanacaqlı, mərifətli oğlandır. Doğrudur. Ömər-in başına bir iş gəlsə, biçarə qocalar tövrətövr bəlalara giriftar olacaqlar. (*fikrə gedir*)

ALTINCI GƏLİŞ

Hacı Abdulla, Ömər və Məhəmməd ağa

M ə h ə m m ə d a ğ a. (*geri dönüb Hacinin qabağına gedir.*) Allaha şükür olsun ki, sağ və salamət evə gəlib çıxdınız! (*baş əyib əlini verir*)

H a c ı A b d u l l a. Çox sağ ol! Oğulun bəlasını ata-ana görəkdir çəksin. (*əyləşir*)

Ömər qapının yanında durur.

M ə h ə m m ə d a ğ a. (*tərəfə*) Başına dəyibdir, ləzzətini görübdür. (*Hacıya tərəf*) İnşaallah ki, bundan sonra başınız belə bəlalər görməz!

H a c ı A b d u l l a. İnşaallah! (*Ömərə*) Get gör, anan hərgah dər-man istəsə, ya gödəni göndər, yəinki özün get. (*Ömər çıxır*)

M ə h ə m m ə d a ğ a. Xeyr ola, nə olubdur ki?

H a c ı A b d u l l a. Özün bilmirsənmi, arvad xeylağının qazamata tabı olmaz? Bir az azarlı kimidir.

M ə h ə m m ə d a ğ a. İnşaallah, heç şey olmaz.

YEDDİNCİ GƏLİŞ

Niyazəli, Qurbanəli, Ağakışi, Hacı Abdulla və Məhəmməd ağa

N i y a z ə l i, Q u r b a n ə l i, A ğ a k i ş i. Salaməleyküm, a Hacı! N i y a z ə l i. Gözümüz aydın, a Hacı! Allah-taala genə sağ-salamat qurtardı!

Q u r b a n ə l i. Görükür, Allahın şəfqəti keçibmiş!

A ğ a k i ş i. Ay sağ olmuşlar! Bunları həmişəlik tutmamışdılar ki, ancaq aparmışdılar ki, Vəli olə düşə. Naçalnik gördü ki, belə şeynən olə gələn deyil, buraxdı.

H a c ı A b d u l l a. Yox, clə deyil, bizim işimiz lap katerijni dalı da pasıyan kəsilirmiş, çünki naçalnikə xəbər verirlər ki, güya Vəli gecələr bizdə yatır. Allah Ömər in işinə varsın, ərizəynən, şahidnən bizi bir tövr qurtardı.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Naçalnik özü sizinlə danışdı mı?

H a c ı A b d u l l a. Necə ki! Gələndə bizi öz yanına aparıb nə-sihət verdi və dedi ki, "onu yəqin bilin ki, Ömər in xatirəsinə buraxıram; çünki Ömər, ümidvaram ki, zakona bərəks getməz və sizi pis yoldan daşındırar".

N i y a z ə l i. (*tərəfə*) Gör sən allah, işə bax! Atanı oğula tapşırır!

A ğ a k i ş i. Görükür rusca bilməyinə, sözü də ötkündür.

Q u r b a n ə l i. Elə olacaq, elə...

M ə h ə m m ə d a ğ a. Yaxşı ki, indiyə başa düşürsünüz.

H a c ı A b d u l l a. Ay Əhməd!

Ə h m ə d. (*eşikdən*) Bəli!.. (*içəri daxil olur*)

SƏKKİZİNCİ GƏLİŞ

Əhməd, əvvəlkilər Ömərdən başqa

H a c ı A b d u l l a. Ömər evdədimi?

Ə h m ə d. Xeyr, getdi dərman almağa.

H a c ı A b d u l l a. Yaxşı get! (*fikrə gedir*) Allah düşmanıma da qazamatı göstərməsin. A kişi, tək olsan, genə yaxşıdı, Yetər də bir yandan!

A ğ a k i ş i. Yaxşı, indi bəs Vəlinin barəsində nə fikir eliyirsiniz?

N i y a z ə l i. Nə eliyəcək? Öz kefinə gəzir, qoy gəzsün.

H a c ı A b d u l l a. Ömər deyir, qoy tutulsun. Ondan öteri ki, naçalnik deyib ki, "hərgah özü tutulsa, ola bilər ki, az tənbeh oluna". Və deyir: "Biz özümüz də arxayın olarıq". Mən də fikir eliyirəm, görürəm, doğrudur.

A ğ a k i ş i. Allahı seversən, qoy görək! Xalqın yanında hörmətin var, onu da istəyirsən puçmu eliyəsən?

N i y a z ə l i. Elə də şey olarmı ki, gözün görə-görə oğlunu aparıb qazamata salalar!

Q u r b a n ə l i. A Hacı, ağılı uşaq ağına vermə, hörmətin itər gəder.

M ə h ə m m ə d a ğ a. (*tərəfə*) Sizi görüm hörmətdən düşəsiniz, inşallah!

DOQQUZUNCU GƏLİŞ

Eşikdə birdən tüfəng açılıb qılı-qal düşür. Səs gəlir "Kim vurdu? Kim vurdu?" Xalq bir-birinə qarışır. Hacı Abdulla və Məhəmməd ağa dışqarı qaçırlar. Yetər ağlayır. Öməri əllərində içəri gətirirlər.

Hacı Abdulla başına vurur. Öməri yerə qoyurlar, qeyriləri deyirlər:

"Heyif sənə, cavan oğlan!" Məhəmməd ağa Ömər
başının üstə durub, başını sığal edir. Xalq səs salır.

Eşikdən səs gəlir, Hacı özünü itirir.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Allahı seversiniz, səs salmayın! (*Ömər göz-
lərini açıb-yumur, yavaşdan danışır*) Qoyun görək, nə deyir!

Ö m ə r. Mənim əzizim Məhəmməd ağa, mən dünyadan gedirəm.

H a c ı A b d u l l a. (*başına vurur*) Anasına deyin gəlsin.

M ə h ə m m ə d a ğ a. Bircə təvəqqe edirəm, səs salmayın! (*hamı xamuş olur*) Qardaş, Ömər, kim vurdu?

Ö m ə r. Özün... bilir... sən!.. (*səs gəlir*)

M ə h ə m m ə d a ğ a. Ş... ş... Qardaş! Necə özün bilirsən? Əməli danış. Allaha şükür, səndə bir şey yoxdur. Danış, söylə, rahat ol və vəsiyyətlər elə. Atan, anan yazıqdırlar.

H a c ı A b d u l l a. Doğru deyirsən, bircə qoy vəsiyyətlər eləsin görək, kim güllələdi?

Ö m ə r. (*başını bulayır*) Xeyr!... Məni... nadanlıq... avamlıq... bi... mərifətlik güllələdi. Bunlar hamısı...(*tərpənir*) Ah!.. Adamı... heyvan edərmiş! Ah! Nadanlıq!..

M ə h ə m m ə d a ğ a. Dəxi nəfəsi gəlmir. (*gözlərini və ağzını örtür.*)

Pərdə.

S O N

ŞAMDAN BƏY

Dörd məclisdə komediya

ƏFRADİ-ƏHLİ-MƏCLİS

Y u s i f, mədəniyyətli, qulluq edən cavan oğlan, Avropa libasında

Q u l u, Yusifin nökrəri

X ə d i c ə, Yusifin nişanlısı, 19 yaşında

H a c ı İ b r a h i m, Xədicənin atası, 40 yaşında

N i g a r, onun övrəti, 50 yaşında

N a z l ı, onun qulluqçusu, 20 yaşında

N i y a z b ə y, Xədicənin dayısı, 40 yaşında, çərkəzi libasında

Ş a m d a n b ə y, Yusifin dostu, 30 yaşında, çərkəzi libasında, bığı yoğun

S u l t a n

M u r a d } Yusifin dostları, cavan oğlanlar, 30 yaşında

R ə s u l } Kimi Avropa libasında və kimi çərkəzi libasında

R z a b ə y

H e y d ə r b ə y } Şəhərin mütəşəxxis bəylərindən

N ə c ə f b ə y } 40 yaşında çərkəzi libasında

C ə f ə r, Hacı İbrahimin nökrəri

P ə r z a d q a r ı, qoca övrət, 50 yaşında

ƏVVƏLİNCİ GƏLİŞ

Yusif otağında əyləşib kağız oxuyur. Ev, şəhər evi. Bir neçə kürsü və bir küncdə miz üstündə kitablar və kağızlar

Y u s i f. Açım kağızı, görüm mənim öziz nuri-çəşmim Şamdan bəy nə yazıbdır? *(oxuyur)* "Rəfiqi-mehribanım Yusif! Xeyli vaxtdır səninlə ayrılıb didarına həsrət qalmışam. Amma indi ümid edirəm ki, səninlə görüşməyəm. Ah! Nə xoşbəxt olardım bu yavuş vaxtda səninlə bir otaqda oturub keçən günlərdən söhbət edəydim! Məlum ola ki, bu ayın axırınadək səninlə görüşəcəyəm. Salamət qal! Şamdan". *(kağızı mizin üstünə qoyur, sonra üzünü xalqa tutub)* Heç bundan yaxşı şey olarmı ki, qəlbədən istədiyim dostdan məktub alasan! Həqiqət, bu yaxşı şeydir! Yaxşı yoldaş dar gündə lazım olar. On ildir ki, Şamdan ilə görüşməmişəm. İndi görək ki, surəti də təyir tapıbdır. *(kağızı götürüb yenə oxuyur)* Bunun yazmağına görə görə bu günlərdə buraya gəlsin. *(durub qapıya tərəf gedir və Qulunu çağırır)* Qulu!

İKİNCİ GƏLİŞ

Qulu və Yusif

Q u l u. Nə buyurursunuz?

Y u s i f. Bu saat o yan otağı *(əli ilə göstərir)* təmiz edərsən və həzirlərsən; çünki bu günlərdə bizə qonaq gələcəkdir.

Q u l u. Otaq təmizdir. Ancaq heç şeyimiz yoxdur ki, qoyaq.

Y u s i f. Necə şey? Bir taxt qoyarsan və yorğan-döşək hazır edərsən.

Q u l u. Ağa! Artıq yorğan-döşəyimiz yoxdur.

Yusif fikrə gedir.

Y u s i f. Yaxşı, sən get, mən bir az fikir edim. *(Qulu dişqarı çıxır. Yusif bir az fikirdən sonra)* Həqiqət, Şamdan çox pis vaxtda gəlir: heç şey hazır deyil. Nə yorğan var, nə döşək, nə də balıq və nə də pul vardır ki, bunların hamısını alam... Ah!.. *(fikrə gedir)* Hamısından yaxşı öz yorğan-döşəyimi ona verim, mən necə olsa dolanaram. *(bir az fikirdən sonra Qulunu çağırır)* Qulu! Ay Qulu!

Qulu daxil olur.

ÜÇÜNCÜ GƏLİŞ

Yusif və Qulu

Q u l u. Bəli!

Y u s i f. Get mənim yorğan-döşəyimi yan otağa apar.

Q u l u. Ağa, bəs sən?

Y u s i f. Mən yola gedərəm. Mənim üçün bir yaz yorğanı qoy... Xülasə, elə olsun ki, Şamdan dostumun yanında xəcalət çəkməyim. Dəxi sən öz işinlə məşğul ol. Mən gedirəm, hər kəs məni sual etsə, de ki, bu saat gələr. *(geyib dişqarı çıxır)*

Q u l u. *(tək, evi səliqəyə salır və öz-özü ilə danışır)* Mənim ağamın işlərinə təəccüb qalmalıdır. Bu vaxtadək qulluq edibdir, amma bir şeyi yoxdur. Özgələrin evinə gedirsən, bir küncdə divan, bir yanda stollar və stullar, divarlarda xalılar və şəkillər, dörd dəst yorğan-döşək. Xülasə, adam istəməyir ki, evdən dişqarı çıxsın. Mən hətta bir neçə adam bilirəm ki, mənim ağamdan az məvacib alırlar, bununla belə padşah kimi dolanacaqları vardır, amma bizim... çörək yeməyə qabımız da yoxdur. Ev şeyləri lazım olduqca qonşulardan gətirməkdən doğrusu, bezar olmuşam. Axırda elə olar ki, qonşular da verməzlər, onda görəək nə edəcəyik. Neçə kərə demişəm ki, yoldaşlara az xərc et, adam görəək son gününün dərdinə qala. Hər deyəndə sözü bu olubdur ki, "yoldaşlıq yaxşı şeydir. İnsan görəkdir bir-biri ilə dostluq etsin. Pulu yığıb öləndə özüm ilə aparmayacağam ki". Doğrudur, amma insan görəək hər şeyi yolunda eləsin. Bu dünyaya ümid bağlamaq olmaz. İnsanı bu dünyada pul ilə istəyirlər. Bəli, hələ çahıldır. pis günlər görməyibdir. Dolanacaq çox asan görünür. Amma xeyr, insanın başında yüz min yazılar var, yüz min xətalər. Kim bilir gələcəkdə nə olacaqdır... Ondan savayı Yusif ağıllı cahıllardan biridir. Nə üçün görəək fikir eləməsin ki, bu gün-sabah toy edəcək, görəək toyu nə ilə edəcək? Pulu vardırmı? Xülasə, nə deyim. Bu zamanənin cahıllarının işlərini anlamaq çətinidir. Vallah, özgəsi olsaydı, mən bir gün də burada dayanmazdım. Amma nə fayda ki, Yusifi çox istəyirəm, mənimlə nəhayətdə mehriban dolanır. Məndən olsa, ömrümün axırınadək ona qulluq edərəm. Əzbəs ki, onun xasiyyəti və mehribanlığı məni özünə qul edibdir. Belə adamın bir parça çörəyi mənim üçün qeyrilərindən çox-çox yaxşıdır. Onu da yaxşı bilirəm ki, o da məni çox istəyir. *(kitabları düzəldir, dişqarıdan səs gəlir)* Görək ki, gələn odur.

Y u s i f. *(otağa daxil olub başlayır hirsli gəzməyə)* Ah!..

Qulu ona baxır.

Q u l u. Allaha şükür ağa, nə olubdur ki, hirsələnibsen?

Y u s i f. Heç... Bir az... pul lazım idi... Tapa bilmədim...

Q u l u. Nə qədər lazımdır?

Y u s i f. Beş-altı manat.

Q u l u. Onun fikrini etmə. Mənə verdiyin məvacibdən qalır. *(əlini cibinə salıb pul çıxardır.)* Buyur.

Y u s i f. *(başını aşağı salıb pulu alır)* Qulu, sən heç darıxma, ancaq bu ayı döz, ondan sonra mənim əlimə bir yerdən pul gələcəkdir. Onda sən nə desən ona əməl edərəm. İndi sən get işinlə məşğul ol.

Qulu dişqarı çıxır.

Y u s i f. *(tək)* Yaxşı ki, Qulu mənə köməklik etdi. Yoxsa ki, Şamdan dostumun yanında xəcalət çəkəcəkdim. *(durub gəzinir)*

DÖRDÜNCÜ GƏLİŞ

Sultan, Murad, Rəsul içəri daxil olurlar.

H a m ı s ı. Salaməleyküm!

Y u s i f. *(qarşılıqla gedib)* Ay əleyküməssalam, qardaşlar! Əyləşiniz. *(əli ilə stul göstərir.)*

Hər biri bir stul götürüb əyləşirlər.

S u l t a n. Bu gün bazardan keçərkən Quluya rast gəlib sənənin əhvalını sual etdim. Qulu dedi ki, guya qonaq gözlüürsünüz, doğrudurmu?

Y u s i f. Bəli, doğrudur.

M u r a d. Hərgah sizin evinizdə darlıq etsə, olmazmı ki, bizə düşə?

R ə s u l. Doğru deyir, Muradgilə düşsün. Allaha şükür, otaqları boldur.

S u l t a n. Muradgil bəlkə bir az uzaq ola. Onda qoyun, bizə düşsün.

Y u s i f. Heç zəhmət çəkməyin. Hamınızdan artıq dərəcədə razıyam. Ancaq iraq qonaq olsa, əlbəttə, layiq deyil belə nizamsız evdə saxlamaq. İş buradadır ki, gələn qonaq sizin kimi yavuş dostlarımdandır. 3-4 il bir yerdə olmuşuq. O məni tanıyır, mən onu. Bir-birimizdən gizlin işimiz olmaz. Mənim bu nizamsız evim ona çox xoş gələr. Özü yaxşı oğlanların biridir. İnşallah gələr, görərsiniz.

S u l t a n. Görünür ki, yaxşı oğlandır; çünki o məclis olmayubdur ki, onu yada salmayasınız.

M u r a d. *(evə nəzər yetirir)* Təəccüb edirəm, bu neçə ildə burada necə dolanırsınız. *(Yusifə tərəf)* O pul ki burada sizdən çıxır, o qiymətə yaxşı otaqlar tutmaq olar.

R ə s u l. Ay, ay ! Yusifin burada olmağının səbəbi çoxdur.

Y u s i f. Yaxşı dediniz.

S u l t a n. Bəli, şair deyir: "Məhəbbət bir bəla şeydir, giriftar olma-
yan bilməz..."

M u r a d. A! İndi anladım!

Y u s i f. Həqiqət, onu Sultan doğru deyir.

S u l t a n. Tez olun görək, toyunuzu edək, bir az kef çəkək.

R ə s u l və M u r a d. Yaxşı dedin, vallah.

Y u s i f. Mən razıyam, günü bu gün olsun. Amma nə fayda ki, atası deyir: "Bir az səbir etmək lazımdır".

M u r a d. Xoşbəxtlik buradadır ki, qız da Yusifi istəyir.

S u l t a n. Nəinki istəyir və hətta dəli-divanədir. *(Yusifə nəzər yetirir)*

Y u s i f. Çox da elə yox. Ancaq sizi özümə yavuş dostlardan bilib deyirəm ki, qız həqiqət istəyir və bir neçə dəfə özü ilə söhbət etmişik. Ağıllı, kamallı, həqiqət, insanı valeh edir.

R ə s u l. Bunun ağıl-kamalının çox olmağına səbəb nədir?

S u l t a n. Əlbəttə oxumaq...

M u r a d. Tərbiyə.

Y u s i f. Doğru dediniz, tərbiyə dəxi şərtəndir. *(Murada baxır)*

S u l t a n. Xeyr, şəxs ola bilər ki, çox elm oxumuş olsun və tərbiyə-
si az olsun...

M u r a d və R ə s u l. Haqdır.

BEŞİNCİ GƏLİŞ

Qapı açılıb Şamdan bəy yol paltarında içəri daxil olur.

Y u s i f. *(ayağa durur)* Səni biz çoxdan gözlüyürdük.

Ş a m d a n. Bir az gec oldu. Çünki knyaz Çavçavadze Şirvana gəlib bizə düşmüşdü.

Y u s i f. *(qonaqları göstərir)* Bu yoldaşlarım ilə də aşna olsan!
(şamdanı göstərib) Bu hənzuz qonaqdır ki, mən gözlüyürdüm!

H a m ı s ı. *(durub əl verirlər)* Çox əcəb! Çox əcəb!

Hər kəs öz yerində əyləşir.

S u l t a n. Bəli, çox yaxşı oldu ki, bizim şəhərə buyurdunuz. *(Şamdana tərəf)* İnşallah, bu şəhərin bir neçə qoribə şeylərini görüb gəlməyinizdən narazı qalmazsınız.

Ş a m d a n. Həqiqət, şəhərin barəsində çox oxuyub və çox eşitmişəm. Və amma oxumaq və eşitməklə insan rahatlanmaz, gərəkdir gözle hər şeyi görüb, hiss etmək. Buna görədir ki, neçə illərdə buraya gəlmək arzusunda idim. Və axırda iş belə oldu ki, sizin və mənim rəfiqim Yusif *(əli ilə göstərir)* yoldaşlıq şərtini yerinə yetirib burada qulluq tapıb və öz qulluğumu buraxıb buraya gəldim. Və Yusifin məktublarında həmişə siz cənaqların xahişlə mən buraya gələm, oxuyur idim. Xülasə, Xuda ömür versə, sizə qulluq etməyə mən də bərəluyam.

H a m ı s ı. Biz həmişə sizin qulluğunuzda hazır varıq.

M u r a d. Hərçənd sizi görməmişdiksə də, amma Yusif sizdən o qədər danışmışdır ki, həqiqət, uzaqdan-uzağa məhəbbət bağlamışdıq.

R ə s u l. Həqiqət, elədir.

Ş a m d a n. *(baş əyir)* Çox məmnunam!

Y u s i f. Bağışlayın, siz söhbətə məşğul olun, mən dəxi bir neçə şey lazımdır hazır edim. *(deyib dışqarı çıxır)*

S u l t a n. Siz öz işinizdə olun. Bizdə də o qədər qüvvə olar ki, qonağımızı qoymarıq qəmgin olsun.

Hamı gülür.

Ş a m d a n. *(baş əyir)* Çox razıyam! Qəzetlərdə yazılan əxbara görə məlum olur ki, bu şəhərin müsəlmanları alış-verişlə çox tərəqqi edəblər və ona görə də deyirlər, guya burada olan dövlət Zaqafqaziyanın heç yerində yoxdur.

M u r a d. Bəli, elədir... Fəqət nə xeyri?

Ş a m d a n. Necə ki?

S u l t a n. Murad cəmiyyəti-xeyriyyəni nəzərdə tutub bu sözü deyir.

R ə s u l. Aşkar deməli, pulları çoxdur, amma millətə xeyirləri az.

Ş a m d a n. Bəli, indi anladım. Hənzur buyurduğunuz sözləri mən neçə dəfələrlə "Tərcüman" qəzetəsində oxumuşam və mən dəxi bu barədə öz yerimizdə neçə dəfələrlə camaata demişəm və bir neçəsi dəxi sözü-mü eşidib Şirvanda dördəcən məktəb açdırmışam. *(Yusif içəri daxil olub Qulu isə stolu hazır edirlər)* Və lazımdır ki, siz də burada bu barədə bir iş görəsiniz.

Y u s i f. (*əyləşir*) Bəli, insan ancaq dövlətlə bəxt qazana bilməz. Xoşbəxt olmaq üçün mədəniyyət dəxi lazımdır, o da ki, bizim müsəlman-
da yoxdur.

M u r a d. Şamdan bəy! Eyib olmasın, bağışlayım, bir şey sual edə-
cəyəm: evlisiniz, ya yox?

Ş a m d a n. Xeyr və heç fikrimdə yoxdur evlənmək...

S u l t a n. Səbəb?

R ə s u l. Görünür, istəyirsiniz ömrünüz azadlıqla keçsin.

Ş a m d a n. Xeyr, ondan savayı mən doğrusu alsam, oxumuş qız ala-
cağam. O da ki, hələ bizim müsəlman arasında çox az tapılar. Hərgah, hə-
qiqət, bu səbəb olmasaydı, mən indi çoxdan evlənmışdim. Çünki çox qız-
lar mənim səbəbimə bədbəxt olublar.

M u r a d. Necə ki?

Ş a m d a n. Doğrusunu demək, bilmirəm məndə nə görüblər ki, (*bi-
ğini burur*) görün kimi mənə aşiq olurlar. Mən də almaq istəməyib, görür-
sən özlərini biçarələr həlak edirlər.

H a m ı s ı. Bəli, mümkündür!

Stol hazır olub, qəhvə ortalığa gəlir.

Y u s i f. Zəhmət çəkib buyurasınız, qəhvə içək.

Hamı durub mizin ətrafında əyləşir.

M u r a d. Bəli, oxumuş övrət çox yaxşıdır, amma həqiqət, məhəb-
bətətsiz də evlənmək bir şey deyil.

Ş a m d a n. Bizlərdə iki tərəfdən məhəbbət çətin tapılar. Çünki bi-
zim adətdə övrət kişiyə görünmək yoxdur.

Qəhvə içib qurtarırlar.

Y u s i f. (*gəlir, ikinci dəfə qəhvə təklif edir*) Ah! Ah!

Hamı Yusifə diqqətlə baxır.

M u r a d. Bu barədə Yusif özünü xoşbəxt hesab edə bilər.

Ş a m d a n. Necə ki?

S u l t a n. (*şamdana tərəf*) Siz buyurduğunuz şərtlər hamısı Yusif-
də vardır.

R ə s u l. Bəli, həmi oxumuş, həmi məhəbbət...

Ş a m d a n. Yusif! Həqiqət necə ki, eşitmişəm və indi də ki, rəfiq-
lərin deyirlər, sənə insanın paxıllığı tutar.

M u r a d. Xudavəndi-ələm elə eləsin ki, bu iş tezliklə başa gəlsin.

H a m ı s ı. İnşaallah! İnşaallah!

Y u s i f. Təşəkkür edirəm! (*qəhvə təklif edir.*) Buyurunuz.

H a m ı s ı. Xeyr, dəxi zəhmət çəkməyin.

Qulu stəkanları yağışdırır

S u l t a n. (*vodaşlarına tərəf*) Dəxi biz gedək. Şamdan bəy də yol-
dan gəlib yorğundur, bir az yatıb dincini alsın.

Hamı – Murad, Sultan, Rəsul durub əl verib çıxmaq istəyirlər.

Ş a m d a n. Siz məndən arxayın olun; mən çox da yatmaq sevmiyi-
rəm. Bu gün dörd gündür mən yuxusuzam. Çünki gələn gündən bir az mü-
qəddəm bizim şəhərə Tiflisdən gürcü knyazları ki, mənim ilə əvvəldən
dostluğumuz var, gəlmişdilər. Onlar ilə dörd gün-dörd gecə ov eləmişik...

H a m ı s ı. Bəli, bəli, bədənin salamatlığındandır. (*baş əyib dışqarı
çıxırlar*) Salamat qalın!

Ş a m d a n və Y u s i f. Xoş gəldiniz!

Y u s i f. Əzizim! Get otağa, bir az dincini al.

Ş a m d a n. Çox gözəl. (*gedir*)

Y u s i f. (*tək*) Həqiqət, çox xoşbəxtlikdir, ki, ürəyin istəyən dostu
qonaq saxlayıb bacardığın hörməti ona cəyləyəsən. Hərçənd məndə o qə-
dər qüvvə yoxdur ki, Şamdana layiqincə hörmət edim. Amma eybi yoxdur.
Şamdan elə yoldaş deyil ki, mənə çox da diqqət tuta. Özü bilir ki, mən bir
dərviş adamam.

ALTINCI GƏLİŞ

Qulu və Yusif.

Q u l u. Ağa! Pərzad qarı gəlib səni görmək istəyir.

Y u s i f. De gəlsin.

Qulu dışqarı çıxır və Pərzad içəri daxil olur.

YEDDİNCİ GƏLİŞ

Yusif və Pərzad.

P ə r z a d. Salaməleyküm, Yusif bəy!

Y u s i f. Xoş gəlibsən, Pərzad nənə. Əyləş. *(stul göstərir)*

P ə r z a d. Zəhmət çəkmə, mənim dədəm-babam stul üstə əyləşməyiblər. Mən yerdə oturacağam. *(yerdə əyləşir)*

Y u s i f. *(gülə-gülə)* Hə... hə... yaxşı, yaxşı! Əyləş görək nə var, nə yox? Təzə xəbərdən-zaddan?

P ə r z a d. Təzə xəbər-zad yoxdu. Ancaq yoldan gedirdim yadıma düşdü ki, səndən soruşum görüm, axı işi nə yerdə qoydun?

Y u s i f. Necə iş?

P ə r z a d. Necə ki, necə iş? Toyu deyirəm da...

Y u s i f. Toy hələ qalıbdır. Qızın atası-anası bu gün-sabaha qoyurlar. Görək nə tövr olacaqdır.

P ə r z a d. Pəh, pəh, pəh! Ölmə eşşəyim ölmə, yaz açılar yonca bitər!.. *(əlini oynadır)* Səndən görürəm, toy eləyən olmayacaq.

Y u s i f. Necə olmayacaqdır ki, gecə-gündüz toyun fikrini çəkirəm. Amma nə edim ki, deyirlər hələ səbir et...

P ə r z a d. Onlar hamısı sözdü. Belə bilirəm qızı dəxi sənə vermək istəyirlər. Ondən ötəri ki, qızı çox dövətlilər istəyirlər.

Y u s i f. Onlar boş işdir. Bu ara sözüdür və belə sözlərə inanma.

P ə r z a d. Genə sənə versəydilər, mən də bir parça çörək yiyəsi olardım. Heç olmasa toyda bir az pul yığardım. Görəsən hansı iraq adama verəcəklər. Xeyri də özgələr görəcək. *(fikrə gedir)* Sən bilirsən, ay Yusif bəy, ona arxayın olubsan ki, qız səni sevir, amma sənin öz canın üçün inanma. Qızı da yoldan çıxardarlar.

Y u s i f. Kim çıxardacaq?

P ə r z a d. Mənim kimi küpəgirən qarı azdımı? Vallah elə cadu-pitilər qayırlar ki, qızı yatdığı yerdə gecə vaxtı gətirərlər...

Y u s i f. *(gülə-gülə)* Hə... hə... hə... Nə edək! Qoy etsinlər. Sən ki. Allaha şükür, sağsan. Sən də mənə tərəf cadu edərsən ki, mənim işim avand olsun.

P ə r z a d. Ah! Keçəl dərman bilsə, öz başına sürtər. Mən hərəhə dərman bilsəydim özümə elərdim ki, belə tez qocalmayam...

Y u s i f. Pərzad nənə, qocalıq məgər pis şeydirmi?

P ə r z a d. Ah, Allah kəssin belə şeyi! Qocalıqdan yaman şey yoxdur, ay balam! Sözüne nə gəlin qulaq asır, nə oğul, nə nəvə. Bir parça çö-

rək hərdən bir versələr verirlər, verməsələr görək ağzı möhürlü oturasan. Elə ki, bir az dindən, deyirlər: "Qoca köpək dinmə, səsini kəs". Bunlar hamısı da oğuldan keçir. Mənim oğlumu görürsənmi arvadına bir söz deyə bilməz. Ancaq acığı tutanda ağzına gələnə mənə deyir. Belə oğulun başına at torbası keçirim. *(bərkdən)*

Y u s i f. Pərzad nənə, görükür, oğlun övretini çox istəyir.

P ə r z a d. Çox istəyir dedin, qoydun. Bir gün olmaz ki, əliboş gəlsin: bir gün tumanlıq alır, bir gün köynəklik alır, bir gün nə bilim başına yaylıq alır. Mən yazıq qalram baxa-baxa. Üç ildir bircə don alıb, indi də gəlinim ağzını açanda deyir ki, "Anam, donu belə tez xarab eləmək olmaz ki? Ərim yazıq deyilmə?" *(ağlayır)* Nə bilim, vallah, cavablarını bir Pərvərdigar versin. Xoş sənənin ananın halına ki, Allahın rəhmətinə gedibdir, gəlin üzü görməyibdir.

Y u s i f. Pərzad nənə, sən elə bilirsən hamı oğullar səninki kimi olur?

P ə r z a d. Elə demə, arvad alandan sonra sənə deyərəm. Sənənin canın üçün Yusif bəy, arvad xeylağı elə şeytan olur ki, kişini bir öpüşlə aldadır.

Y u s i f. *(tərəfə)* Özü də şeytan oldu! Ay Pərzad nənə, sən özün sən Allah, gəlin olanda qaynananla necə dolanıbsan?

P ə r z a d. Mənim işim özgə. Ondən ötəri ki, mənim qaynananın ağzı çox yava idi. Harada oturardı deyərdi ki, "mənim gəlinim yox olsun". Ondən ötəri ki, atası evinə çörək-zad göndərəndə həmişə ərimə deyərdim. O da onun üzünü danlardı. Doğrusu, elə vaxt da olub ki, iki-üç gün ac qoymuşam.

Y u s i f. *(tərəfə)* Hə... hə... Nə tökərsən aşına, o da gələr qaşığına.

P ə r z a d. N g ə l i n i. Ay əmidostu! U!..

P ə r z a d. *(tez ayağa durur)* Gördün hələ, boynu qırılmış gəlinimin səsədir, tumanını çökə-çökə gəlib mənə tapıb. *(gedir)* Salamət qal, Yusif bəy!

Y u s i f. *(dalınca gedə-gedə)* Xoş gəldin!

Dişqarıda övrət səsi gəlir, Pərzadı çağırır.

Pərdə.

ƏVVƏLİNCİ GƏLİŞ

Hacı İbrahimin evi, dövlətli, Avropa qaydasında Xədicə tək.

X ə d i c ə. Pərvərdigara! Nə vaxtadək mən qanlı yaşlar tökəcəyəm! *(üzünü yuxarı tutur)* Nə vaxt mənim ürəyimin yarası sağalacaqdır? Ya Rəbb! Görəsən məhəbbətdən qüvvətli şey olarmı? Qaranlıq gecələri aydın göstərən, insanı ay və ulduz ilə danışdıran məhəbbət deyilmi? Ya rəbb! Mən bəd-bəxt bir şəxsin oduna yanım, rəvadırmı ki, axırda muradıma çatmayım?.. *(birdən əli ilə başını tutur və bərkdən)* Uf!.. Nə yaman fikirdi mənim başıma gəldi! *(gah gəzinir, gah dayanıb durur)* Bəyəm məhəbbət ondan ötürüdür ki, illərlə bəslədiyən gözəl fikirlər axırda bir dəqiqənin ərzində puç ola? Xeyr. ruzigarı mən o qədər bivəfa bilmirəm. Əlbəttə, hərgah məhəbbət ancaq mənim tərəfimdən olsaydı, mümkün olardı ki, bu iş başa gəlməyə. Amma mənim yəqinimdirdi ki, Yusifin mənə məhəbbəti mənimkindən az deyil. Biçarə Yusif mənim ucumdan nələr çəkibdir. *(fikrə gedir)* Görüm, ya Rəbb, nə vaxt yarım ilə görüşəcəyəm?! *(fikrə gedir)* Yusiflə görüşməyi hərdəm yada salıb ruhum təzələnilir... *(fikrə gedir)* Ah, bu qədər səbir etmək olmaz. Yaxşısı budur Nazlıni çağırım, gedib Yusifə desin ki, mən onunla görüşmək istəyirəm. O vaxt açıb ürəyimin dərini ona deyərəm. Yusif insafa gəlib işi təxirə salmaz. *(gedib Nazlıni dışqarıdan səsləyir)* Nazlı! Ay Nazlı!

Nazlı daxil olur.

İKİNCİ GƏLİŞ

X ə d i c ə. *(Nazlınin əlindən tutub)* Nazlı! Mənim dərdim günü-gündən artır və özün də bilirən ki, səbəbi nədir. Səni özümə başdan yavuq adam bilib hamı gizlin olan fikirlərimi sənə demişəm. İndi özün bil. Bundan artıq dəxi dayana bilmirəm. *(ağlayır)*

N a z l ı. Nə var, xanım Xədicə! Nə olubdu? *(Xədicə ağlayır, Nazlı yavuq gedib qolundan tutur)* De görüm, axı nə olubdu? Göz yaşımı nə üçün tökürsən?

X ə d i c ə. Of... Sən Allah yaramı təzələmə, tabım yoxdur, təzədən açıb sənə ürəyimin dərini deyim... Ancaq... *(İstəyir danışsın, ağlamaq tutub qoymur)* Ancaq... Səndən təvəqqe edirəm ki, bu gün necə olsa. Yusifə deyəsən mənim yanıma gəlsin. Belə vaxt heç ələ düşməz. Atam-a-

nam dayımgilə gediblər, özləri də gec gələcəklər. Yusifə deyəsən ki, sənənlə gəlsin. Elə ki, Yusif darvazadan içəri daxil oldu, darvazanın qapısını bağlarsan, ta gələn olsa xəbər etsin. Onda Yusifi dal qapıdan yola salarıq.

N a z l ı. Xanım! Çox yaxşı, amma qorxuram bu iş axırda açılı. Sonra Yusif üçün də, sənənin üçün də xarəbçilik olar.

X ə d i c ə. Görünür ki, hələ uşaqsan. Məhəbbət meyvəsini dadmayıbsan. Hərgah dadsaydın, bu sözü deməzdin. Sən elə bilirən bizim məhəbbətimizi heç kəs bilmir? İnandırıram ki, bu işdən hamı xəbərdardır.

N a z l ı. Doğrudur, bir neçə adam bilir və Yusiflə sən əvvəlinci dəfə görüşürsən. İki-üç dəfə olubdu. Amma genə yaxşıdır ki, bir neçə vaxt hələ gizlin tutasınız.

X ə d i c ə. *(tərəfə)* Pərvərdigara! Məhəbbət hissiyatı olmayan adam ilə nə müşküldür danışmaq? *(gedib Nazlınin əlindən tutur)* Nazlı! İnsan hər şeyi pünhan tutsa, məhəbbəti pünhan tuta bilməz. Allahı istərsən, mənim dərdimə əlac et...

N a z l ı *(tərəfə)* Gələsən atası anası ilə danışdığı söhbəti açıb deyim... *(fikrə gedir)*

X ə d i c ə. *(əlindən tutur)* Niyə fikrə getdin? Yoxsa bir şey bilirən? Hə? De... De, görüm.

N a z l ı. Doğrusu... Yusifin tərəfindən bir şey eşitməmişəm. Amma yaxşı olardı ki, bu fikirləri yavaş-yavaş başından çıxardasan. Çünki necə ki, mən görürəm bunun axırı puç olacaqdır...

X ə d i c ə. *(təəccüblə)* A... Görükür, səndə xəbər çoxdur. İndi de görüm ki, nə var? Yoxsa, and olsun bu məhəbbətimə özümü burada həlak edərdəm. *(şey gəzir)*

N a z l ı. *(onu tutur)* Sakit ol. Bu saat hamısını sənə birbəbir deyim: dünən axşam çay vaxtı atan və anan bağçada oturub sənənin sözünü danışdılar. Mən də ağacın altında oturub çay hazırlayırdım. Sözlərindən görürükür ki, səni Yusifə verməyəcəklər.

X ə d i c ə. *(təəccüblə)* Məni?.. Yusifə?

N a z l ı. Bəli.

X ə d i c ə. *(tərəfə)* Pərvərdigara! Nə acı sözlərdir mən eşidirəm. *(Nazlıya tərəf)* Səbəbini bilmədinmi?

N a z l ı. Səbəbi odur ki, necə ki, atan deyirdi Yusif kasıbdır...

X ə d i c ə. Sən bunu yəqin eşidib deyirsən?

N a z l ı. Lap bu qulaqlarımmın. *(qulaqlarını göstərir)*

X ə d i c ə. Uf! Fələk!.. *(əyləşib üzünü əlləri ilə tutur və bir az fikirdən sonra.)* İndi ki, belədir, get bu saat Yusifi çağır gəlsin, heç olmasa axı-

rıncı dəfə onun üzünü görüm və dərdimi ona bəyan edim. Ta bir az ürəyi-
min odu sönsün.

N a z l ı. Buyurursan, gedərəm. (*dişqarı çıxır*)

X ə d i c ə. (*tək, üzünü xalqa*) Pərvədigara! Dünyanın işinə bax, in-
sanı heyvan dərəcəsinə tuturlar. Məni Yusifə vermək istəmirlər. Ondan ö-
rü ki, onun pulu yoxdur... (*fikrə gedir*) Uf! (*ürəyini əli ilə tutur*) Ruzigara
bax... İstəyirlər məhəbbəti pulla puç edələr. Görükür, ata və ana qızı verən-
də onun gələcək xoşbəxtliyini dövlətdə görürlər. Dəxi bunu bilmirlər ki,
məhəbbət etdiyi işləri heç dövlət etməz... (*Saçını əli ilə tutub bərkdən*) Uf!
Bu bəlalı başıma necə fikirlər gəlir. (*fikrə gedir*) Yox, yox, sonra mən dəxi
yaşamaram.. And olsun Yusifin canına, hərgah bu iş başa gəlməsə, özümü
həlak edəcəyəm... (*fikrə gedir*) Xeyr, ruzigarı mən o qədər bivəfa bilmirəm
ki, Yusiflə məni ayrı sala. Bir az səbir edim... İndi yəqin ki, gələr. (*səs gə-
lir*) Gərək ki, gələn odur. (*baxır, Yusifi görüb başını aşağı salır*)

ÜÇÜNCÜ GƏLIŞ

Yusif və Xədicə.

Y u s i f. (*təaccüblə*) Xədicə! (*yavuuq gedib qucaqlayır. Xədicə başı-
nı aşağı salıb cavab vermir*) Xədicə! Niyə danışmırsan? Nə olub sənə?
Desən görüm. (*Xədicə cavab vermir*) Xədicə! Sən mənim canım, de görüm
nə üz veribdir? Bəsdir, məni az incit. (*Xədicə ağlayır*) Bircə de görüm? Nə
üçün ağlayırsan?

X ə d i c ə. Necə ağlamayım ki, illərlə bəslədiyim məhəbbəti ruzi-
gar puç etmək istəyir... (*Ağlayır*)

Y u s i f. Necə? (*Qucaqlayır*) Necə?.. Bir də de görüm!

X ə d i c ə. Yusif! Səni and verirəm bizim məhəbbətə, qoy bir az sə-
nin qucağında nəfəs alım. Bəlkə bu axır görüşümüz oldu.

Y u s i f. (*birdən ayağa durur*) Xədicə! Sən nə söyləyirsən? Fikrin
özündədirmi? Necə ki, axır nəfəsdir, ha? De görüm, yoxsa and olsun sənin
bu züflərinə, özümü bu saat həlak edərəm. (*əlini cibinə uzadır*).

X ə d i c ə. (*Yusif bərkdən tutub*) Ay, bircə səbir et.

Y u s i f. (*qucaqlayır*) De görüm, bu nə sözlərdir sən deyirsən.

X ə d i c ə. Bircə de görüm, məni nə vaxt xoşbəxt edəcəksən?

Y u s i f. Nazlı Xədicə, sənin xoşbəxt olmağın qalıb ata və anana.
Onlar da deyirlər ki, guya sən hələ toya hazır deyilsən.

X ə d i c ə. Bəli, hərgah atam-anama qaldısa, ikimiz də bədbəxt ol-
muşuq.

Y u s i f. Nə üçün?

X ə d i c ə. Görükür, onlar indi fikirlərini dəyişiblər. Məni sənə ver-
mək istəmirlər. Bu xəbəri mən bu gün eşidib sənə adam göndərdim ki, ha-
mı əhvalatı sənə deyim, ta başımıza bir çarə qılaq.

Y u s i f. Axı, səbəbi nədir ki?

X ə d i c ə. Səbəbi odur ki, guya dövlətin yoxdur və guya məni döv-
lətli istəyir.

Y u s i f. Xədicə! Bunlar ara sözüdür, belə sözlərə inanma. (*irəli gə-
lib Xədicəni qucaqlayır və Xədicə Yusifə qəmgin baxır.*)

X ə d i c ə. Of! Yusif! Gərək ki, sənin üzünə axır baxışımdır. (*üzü-
nü tutub ağlayır.*)

Y u s i f. (*Xədicəni qucaqlayır*) Xədicə! Sən onu yəqin bil ki, sən
mənim sənə mən sənin. Və ondan savayı niyə bir fikir etmirsən ki, hərgah
sənin özgöyə meylin olmasa, kimin hünəridir səni verə, zira ki, şəriətlə
müxalif işdir.

X ə d i c ə. Hərgah şəriətlə iş görsələr, mənim qorxum yoxdur. Am-
ma nə fayda ki... (*ağlayır*)

Y u s i f. (*tərəfə*) Bunu Xədicə doğru deyir. Pərvədigara! Gör pül
insanın gözlərini necə tutur ki, şəriət unudulur və o məhəbbət ki, gələcək-
də iki nocavan onunla xoşbəxt olacaqlar, nahaq yerə puç edilir... (*fikrə gə-
dir və bərkdən*). Uf! Uf!

X ə d i c ə. (*gedib Yusifin əlindən tutur*) Yusif! Biz burada çox qala
bilmərik; çünki indi anam gələr. Ancaq bir söz xəbər alacağam.

Y u s i f. De görüm!

X ə d i c ə. Səni and verirəm mənim sənə olan məhəbbətimə, doğ-
rusunu de görüm, hərgah ruzigar belə bivəfa oldu ki, bizi bir-birimizdən
ayırdı, onda tədbirin nədir?

Y u s i f. Uf!... Sənin sözlərin mənim ürəyimi dağlıyır. And olsun
(*ayağa durur, bərkdən*) bizim məhəbbətə! And olsun bu yolda tökülən
göz yaşlarına! And olsun bu züflərə (*əli ilə göstərir*) ki, məni kəmənd
edibdir! Hərgah məqsuduma çatmasam, özümü bir dəqiqədə həlak edə-
rəm...

X ə d i c ə. (*əlini ürəyinə qoyub*) Dəxi bir az sakit oldum. (*tərəfə*)
Mən bundan elə bu sözləri gözləyirdim. (*Yusifə*) Dəxi mənim üçün bu söz-
lər kifayət edər.

Dişqarıda səs gəlir.

Y u s i f. (*tələsmiş*) Mən dəxi gedim, gəlib bizi burada görərlər, yaşı olmaz.

X ə d i c ə. Gedə bilərsən...

Y u s i f. (*Xədicənin əlini öpüb*) Salamət qal (*dişqarı çıxır*)

X ə d i c ə. Xoş gəldin! (*Xədicə tək*) Məhəbbət, həqiqət yaxşı şeydir! Mən Yusiflə asanlıqla ayrıldım. Çünki istəmədim onun ruhuna zəhmət verim. Hərçənd o gedəndə ağlamaq istədim, amma xeyr, mən ağlasaydım Yusifin ürəyi xarab olardı, mən dəxi ona tab gətirə bilməzdim... Eybi yoxdur, səbir edəyəm. Aşkar ağlamayıb, pünhan ağlaram. (*əyləşib üzünü tutur*)

**Anası içəri daxil olur və
Xədicəni bu halda görüb onun yanına gedir.**

DÖRDÜNCÜ ŞƏKİL

Xədicə və Nigar

N i g a r. Xədicə, ay balam, nə üçün belə oturubsan, yatırsan.

X ə d i c ə. (*birdən qalxıb*) Yox, yatmıram... Bir az yorulmuşam. dincimi alıram.

N i g a r. (*tərəfə*) Görəsən genə nə olub? Üzündən qəm dəryasına batmış görünür... Ay balam, genə Allaha şükür, nə olub sənə belə pozulubsan?

X ə d i c ə. Heç...

N i g a r. (*yavuuq gedib*) Axı de görüm, nə olub sənə? Hərgah azarlısan, adam göndərim həkim gəlsin.

X ə d i c ə. (*başı aşağı*) Mənim həkimim... sizsiniz...

N i g a r. Yəni kim?

X ə d i c ə. Səninlə atam...

N i g a r. Mən sənin sözlərindən əsla baş açə bilmirəm. (*yavuuq gedib əlindən tutur*) Ay balam! Bircə dərđini desən, görüm. (*tərəfə*) Qaydadır, görmüşük qızın nə dərđi olsa anasına deyər. Amma bu evi yıxılmışdır, qızı heç görmədim ki, bir otura mənimlə söhbət edə. Eh, özün bil. sabah-birigün erə gedərsən, sənin də canın qurtarar, mənim də.

X ə d i c ə. (*tərəfə*) Ufl..

N i g a r. Heç ah-vay eləmə. Az qalıbdır, iş düzəlidir. Bir ay çəkməz ki, toyun olar...

Hacı İbrahim içəri daxil olur.

BƏŞİNCİ GƏLİŞ

Hacı İbrahim, Nigar və Xədicə.

H a c ı İ b r a h i m. (*Xədicəni qəmkin görüb*) Genə nə var, ana-bala oturub kimin qeybətini edirsiniz.

Xədicə ayağa durur.

N i g a r. Heç kəsin. Öz dərđimiz məgər azdırmı?

H a c ı İ b r a h i m. Nə olub Allaha şükür! Bir qızın var, onu da bu yavuuqda erə verərsən gedər.

N i g a r. Doğrudan, iş nə tövr oldu?

Xədicə dişqarı çıxır.

H a c ı İ b r a h i m. Kişiyə söz verdim. İndi gərək hazırlaşaq.

N i g a r. Yaxşı, de görüm, yerinə yetibsənmi, gərək necə adımdır: atası kimdir, anası kimdir?

H a c ı İ b r a h i m. Arvad, sən Allah, qoy gərək. Yənə arvadlığına salma. Nəyinə lazımdır kimin oğludur, kimdir və ulu babasının adı nədir? Pulu ki var, hamısından yaxşıdır.

N i g a r. Məgər pulu çoxdurmu?

H a c ı İ b r a h i m. Ay sağ olmuş! Pulunamı söz var! Malınamı söz var! Mülkünəmi söz var! Hamısı bol! Ye, iç, yat! Bundan yaxşı dəxi nə istəyirsen? Şirvan mahalında iki kişi varsa, biri budur. Axı, dövləti qoyub Yusifə mən niyə verim? Doğrudur, oxuyub əli qələmlidir amma aldığı altmış manat məvacibdir. Onunla külfətini necə dolandırın? Sən indi adam göndər qızın dayısına, gəlsin toyun tədarükünü gərək.

Nigar çıxır.

H a c ı İ b r a h i m. Yox, bu iş çox yaxşı oldu. Doğrusunu demək, Yusif pis oğlan deyil. Amma nə fayda ki, az məvacib alır. Mənim bir qızından savayı heç kəsim yoxdur və qızımı da versəm, yeznəm mənimlə gərək olsun. Yeznəm də kasıb olsa, mənim dövlətimi iki ilin ərzində yeyib gedəcək. Amma hərgah dövlətli olsa, bu dövlət qurtaran deyil...

Nigar daxil olur.

ALTINCI GƏLİŞ

Nigar, Hacı İbrahim.

N i g a r. Adam göndərdim. İndi ay kişi, bir iş var ki, qız bu işə razı olmaya. Ondan ötəri ki, qonşu arvadların sözüne görə qızın könlü Yusifədir.

H a c ı İ b r a h i m. Arvad! Eyibdir, belə sözlər danışma, necə ki, qızın könlü Yusifədir? Sən qız anasısan. Sən gerek ona nəsihət edəsən və hərgah razı olmasa da ki, biz onun gələcəyi üçün çalışırıq və istəyirik ki, gələcəkdə o, bir parça çörək yiyəsi olsun. Zəmanəmiz pul zəmanəsidir. ondan da savayı, kişinin əslı bəydir.

N i g a r. Özün bil. Amma bu iş çətin olacaqdır.

H a c ı İ b r a h i m. Heç bir çətinliyi yoxdur. Sən arvadsan, mən bilən işləri sən bilməzsən. Qoy dayısı gəlsin, o, başa düşər.

Niyaz bəy içəri daxil olur.

YEDDİNCİ GƏLİŞ

Hacı İbrahim və Niyaz bəy.

N i y a z b ə y. Salaməyiküm!

H a c ı İ b r a h i m. Əleyküməssalam! Gəl görək Niyaz bəy, aylaş.
(*yer göstərir*)

Niyaz bəy gəlib aylaşır.

N i y a z b ə y. Xeyir ola, Hacı əmi?

H a c ı İ b r a h i m. İnşallah ki, xeyirdir! Xədicənin işindən ötəri zəhmət vermişəm.

N i y a z b ə y. Mən təəccüb edirəm sizin işinizə. Nə üçün bu vaxta qədər belə işi qoyursunuz qala? Yusif necə ki, mən eşitmişəm, işə tül verməyinizdən narazıdır.

H a c ı İ b r a h i m. A kişi, Yusif nədir-zad nədir? Qızı özgə adama verirəm.

N i y a z b ə y. Nə deyirsiniz? Mən sizin sözlərinizi başa düşə bilmirəm.

H a c ı İ b r a h i m. Nə başa düşməyi var. Qızı dəxi Yusifə verirəm, özgə adama verirəm.

N i y a z b ə y. (*təəccüblə*) Kimə?

H a c ı İ b r a h i m. Çox yaxşı adamdır. Şirvan bəylərindəndir, çox yaxşı mülkü-maası var. Özünün deməyinə görə kefi çox kökdür.

N i y a z b ə y. Hacı əmi, belə şeyi eləmə. Eyib şeydir. Xalqı üstünə güldürməyin və görün bir oxuyub, tərbiyəsi vardırımı?

H a c ı İ b r a h i m. Ay sağ olmuş, mənim nəyimə lazımdır, bilim oxuyub ya yox. Pul ki, var, hər şeydən yaxşıdır...

N i y a z b ə y. Elə deməyin. Nə qədər pulu çox olmuş olsa da, yə-nə Yusif ondan məsləhətdir. Çünki zəmanəmiz belə zəmanədir ki, indiki mədəniyyətli və mərifətli qulluq adamları bizim müftə yeyən bəylərdən əfzəldirlər. Zira ki, bunların əlində qələm var və o qələmlə həmişə bir parça çörəkləri var. Amma baxırsan bizim dövlətliklər öz nəfəslərini pula satıb cürbəcürə yollarla pul qazanırlar və öləndən sonra onların tərbiyəsiz olan uşaqları qalan dövlətin axırına çıxırlar... Ondan masəva, bu oxuyub tərbiyə alanların nəzərləri külfətə ayrı, avamlarınkı ayrı, məsələn, mərifətli kişi heç vaxt övrət üstünə övrət almaz. Övrəti öz zindəganlığında özünə yavaş yavaş bilib onu qoymaz pis günlər çəksin. Amma mərifətsiz kişidən hər şeyi gözləmək olar. Gündə bir övrəti döyər, elə ki, bir az pulu artıq oldu, bir özgəsinə də alar. Axırda görərsən ki, biçarənin ocağı viran oldu. Belə ittifaqlar azdırımı?

H a c ı İ b r a h i m. Niyaz bəy! Niyə elə şeylər danışırınsınız? İki övrət almaq şəriətdə də var ki?! Və hərgah o, mənim qızımın üstünə övrət alsaydı, bir saat qoymaram qızım onun evində qala.

N i y a z b ə y. Mən təəccüb edirəm ki, siz şəriəti yaxşı bilə-bilə nə üçün şəriətə böhtan deyirsiniz?

H a c ı İ b r a h i m. Necə?

N i y a z b ə y. Ondan ötəri ki, şəriətimiz buyurmur ki, iki ya üç övrət al. Şəriətdə deyilir ki, yaxşı olar ki, övrətin ola-ola ikincisini almaya-san. Amma elə ki, alırsan, görəkdir bu şört-şürut gözləyəsən. Ona görə sizin canınız üçün, hərgah şəriətə görə iki övrət alsaydı, əsla düz deyil. Zira ki, o şört-şürutu ki, qanunda var, onu heç kəs layiqincə yerinə yetirə bilməz.

H a c ı İ b r a h i m. Xülasə, iş olub-gedibdir. Qızı vermişəm, siz də gediniz qıza xeyir-dua veriniz.

N i y a z b ə y. Mən xeyir-dua verməyə həmişə hazırım, amma işlərinizə qarışmayacam. (*hirsli*)

H a c ı İ b r a h i m. Niyaz bəy! Belə söz nə üçün danışırınsınız? Görürük, yəqin oğlanı görməyibsiz. Hərgah görəsəniz, bilərsəniz ki, mən səhv etməmişəm.

N i y a z b ə y. (*ayağa durur getməyə*) Bəli, dəxi mən gedim.
H a c ı İ b r a h i m. Xeyr, getməyin, mən oğlamı bu gün çaya çağır-
mışam. Çünki sabah gedir ki, tədarük edə. İki həftədən sonra toydu. Əylə-
şin, indi oğlamı siz də görüb aşna olarsınız.

Dişqarıdan səs gəlir.

H a c ı İ b r a h i m. Görək ki, gələn odur. (*durub qapıya gedir*.)
A... Salaməleyküm! Salaməleyküm! Buyurun görək.

Şamdan içəri daxil olur.

SƏKKİZİNCİ GƏLİŞ

Ş a m d a n. (*Niyaz bəy tərəfə gedib əl verir*) Salaməleyküm!

Şamdanı Niyaz bəy görüb tanıyır və danışmayıb heyran qalır.

H a c ı İ b r a h i m. Əyləşiniz. Allah qoysa, nə vaxt təşrif aparır-
sınız?

Ş a m d a n. İnşallah, bir-iki gündən sonra.

H a c ı İ b r a h i m. Bəs eşitdim ki, sabah buyuracaqsınız.

Ş a m d a n. Bəil, fikrim var idi sabah gedəm. Ancaq qubernatorla
bir az işim olmağa görə qaldım.

H a c ı İ b r a h i m. Qubernatorla aranız varmı?

Ş a m d a n. Necə ki? Dünən məni çaya çağırıb saat on birədek otu-
rub söhbət etmişik. (*Hacı İbrahim Niyaz bəyə baxıb lovğalanır*) Çoxusu
ondan ötəri getmirəm ki, qubernatorun bu günlərdə qonaqlığı olacaqdır.
Məndən təvəqqe etdi ki, mən də orada olam.

Hacı İbrahim Niyaz bəyə baxır və Niyaz bəy başını bulayır.

H a c ı İ b r a h i m. İnşallah, gələndən sonra mənim də bir işim
var. Qubernatordan keçir, onu da düzəldərsiniz.

Ş a m d a n. Çox əcəb. Bu vaxtadək bir iş olmuyubdur ki, mənim tə-
vəqqemi yerinə yetirməyə. Mənim burada çox dostlarım var. Sudun pred-
sedateli, prokuror və qeyriləri. Bunların vasitələri ilə neçə adamları qullu-
ğa qoymuşam.

Cəfər çay gətirir

H a c ı İ b r a h i m. Buyurun çay içək.

Mizə yavuq oturub çay içirlər

Ş a m d a n. Bir ay bundan müqəddəm mənim tanışlarımdan biri
padsuda düşmüşdü. Qohum-əqrəbaları bilirdilər mənim divan adamları ilə
dostluğum var. Hamısı gəlib ayağıma düşdülər ki, onu qurtaram. Həqiqə-
tən özümün də çox yazığım gəldi. Bir balaca kağız yazıb o saat onun işini
təmizə çıxartdım. Xülasə, sizin dövlətinizdən sözüüm çox ötkəmdir. Bura-
da, bəlkə tanıyasınız, Yusif adlı bir oğlan var... m... m... Onun üstündə
çox zəhmət çəkib müəllimlikdən özgə yerə təyin etdirdim. (*yavaşdan*)

H a c ı İ b r a h i m. Maşallah sizə. (*fəxr edir*) Belə işlərdə hünər la-
zımdır. (*stəkanların aparıb çay gətirir*)

Ş a m d a n. Belə adamlar ilə aşna olmağıma səbəb görürsünüz ki,
xalq da mənə hörmət edir. Məsələn, indi şəhərə gedəndə qabağıma heç ol-
masa əllyədək adam gələcəkdir.

N i y a z b ə y. Bəli... m... m... Bu mərtəbəyə çatmaq üçün böyük
hünər lazımdır.

H a c ı İ b r a h i m. Əlbəttə, əlbəttə.

N i y a z b ə y. (*tərəfə*) Amma yaxşı gop vurur.

Ş a m d a n. (*ayağa durur*) Məni dəxi bağışlayasınız, çünki vaxtım
yoxdur sizinlə söhbət edəm.

H a c ı İ b r a h i m. Bəs, niyə belə tez? Əyləşəydiniz bizimlə bəra-
bər çörək yeyorduk.

Ş a m d a n. Çox məmnun və məsrurəm. Ancaq knyaz Sakarilinlə,
qubernatorun yeznəsidir, bu gün firəng konsulu ilə ki mənim qədim dos-
tumdur, bağda rast gəlib çox-çox təvəqqe etdilər ki, bu gün onlara gedəm.

H a c ı İ b r a h i m. Bəli, hərgah söz veribsiniz, vacibdir.

Ş a m d a n. (*hazırlaşır*) Doğrusu, bu aşna dostlar adamı qoymurlar
ki, rahat olsun. Çox böyüklərin hələ gözlərinə görükmürəm. (*əl verir*) Xu-
dahafiz. (*gedir və onun dalınca Hacı İbrahim. Birdən guya yadına qapıda
bir şey düşüb geri qaydır*)

Ş a m d a n. Ola ki, poçtxana bu yavuqluqdadır.

H a c ı İ b r a h i m. Bəli, bəli. (*özü gedib qələm və kağız gətirir.*)

Şamdan yazır və danışır

Ş a m d a n. Elə indi yadıma düşdü. Görək bir tel vuram Peterburqa,
qraf Zamburski məni dəxi gözləməsin. (*Tel yazıb gedir*) Salamət qalın!

Hacı İbrahim də onun dalınca

N i y a z b ə y. (*tək, ayağa durur*) Bizim qızların evlərini elə belə şeylər yıxır. A kişi, qəribə bihəya adamdır! Məni utandırır ki, mənim yarımda özünü bu qədər tərif edir. Dəxi mən nə danışım... (*fikrə gedin*) Heyif! Heyif ki, elə qızı belə adama verirlər... Gör sən Allah, o adama xəyanət edir ki, evində yeyir-içir və özü də dəxi bir adam olubdur. Doğrudur. ata istəyir ki, qızını yaxşı yerə versin, tainki axırda bir parça çörək sahib olsun. Amma bunlardan baş məhəbbətdir, zira ki, bir övretlə kişinin bir-birinə məhəbbəti oldu, onlar heç vaxt korluq çəkməzlər. Onlar bir-birinə xoş gölməkdən ötrü hər ikisi çalışacaqlar ki, zindəganlıqları xoş keçsin. ta bir-birindən narazı olmasınlar. O məhəbbət ki, Xədicə və Yusifdə var, necə ki, mən bilirəm, bu xoşbəxtlikdir... (*fikrə gedin*) Bəlkə qız dəxi istəmir... Yaxşı olar ki özünü mən buraya çağırıb bir neçə sual verim. (*gedib qapıdan səs edir.*) Nazlı! Ay Nazlı! Xədicəni bura çağır. (*gəlib aylaşır və fikrə gedin*)

Xədicə içəri daxil olur.

DOQQUZUNCU GƏLİŞ

Xədicə və Niyaz bəy

X ə d i c ə. Salaməleyküm, dayı!

N i y a z b ə y. Əleyküməssalam! (*üzünə diqqətlə baxır.*) Niyə saralıbsan? Azarlısanmı?

X ə d i c ə. (*başı aşığa*) Bəli, bir az başım ağrıyır.

N i y a z b ə y. Ay balam, mən sənənin dayınam. Təvəqqe edirəm. səndən bir şey xəbər alacağam, doğrusunu mənə deyəsən. Heç məndən utanma...

X ə d i c ə. Nə buyaracaqşımız, buyurun.

N i y a z b ə y. Doğrusunu de görüm, sən Yusifə getmək istəyirsən. ya yox?

Xədicə utanıb başını aşağı salır, cavab vermək istəmir.

N i y a z b ə y. Sən mənənin canım, utanma de. Çünki iş bir tövr olubdur ki, gərək mən biləm...

X ə d i c ə. (*yavaş-yavaş oturur və tərəfə*) Ah, görəydim, Pərvərdigara, mən nə vaxtadək səbir edəcəyəm?

N i y a z b ə y. (*gedir Xədicənin yanına*) Xədicə, sən mənənin canım. de!

X ə d i c ə. Mən artıq cavab vermək istəmirəm. Ancaq onu bil ki, mənənin Yusifə olan məhəbbətim mənə, ya bizdən birimizi bədbəxt edəcəkdir. Of! (*ürəyi gedib uzanır*)

Niyaz bəy tez başını tutur və adamı çağırır

N i y a z b ə y. Xədicə! Özünü toxtat... Ay Nazlı! (*bərkdən*) Su gətir. (*Nazlı gəlib qapıdan baxıb tez gedir su gətirməyə*) Ağamı, xanımını çağır bura.

Hacı İbrahim, Nigar, Nazlı tez gəlirlər. Hamı heyran qalır.

N i g a r. (*başına vurur*) Bay, anan ölsün! Gördün hələ nə oldu?

Pərdə.

Üçüncü məclis

ƏVVƏLİNCİ GƏLİŞ

Yusifin otağı. Şamdan bəy

Ş a m d a n. (*ayaq üstə*) İndi bildim ki, mən Şirvanı bir gecənin içində nə üçün atıb buraya gəldim. Deyəsən mənə elə deyirdilər: get. Görükür. xeyrim var imiş. Yoxsa belə şey olmazdı ki, mən elədim. Cibin bir qəpik pulsuz gələsən belə şəhərə, çox çətin işdir. Bəli, görükür səbəbi var imiş. Dəxi nəyimə lazım Yusif tapdığı qulluq... (*fikrə*) Xülasə, dünyanın işini bilmək olmaz. Görükür, mənənin alnımda bunlar hamısı yazılıbmış. Heç yatanda da belə xoşbəxtlik fikrimə gəlməzdi. Dəxi bundan artıq nə istəməli? Hacı İbrahim mənə qızını verir. Amma qəribə qızıdır ha... yemə, içmə onun camalına bax. Qızın yaxşı cehizi, pulu, mülkü. Özü də nəhayət-də ağıllı-kamallı qızıdır və hətta Hacı İbrahim məxsusi mənə dedi ki, toy olandan sonra köçüb onunla bir yerdə olum. Çünki tək bir qızı olmağına görə istəmir ki, gözündən uzaq versin. Bu mənənin üçün dəxi də yaxşı oldu ki! Mənənin nəyim var ki, mən onu saxlayam. Ondan savayı Hacı İbrahim heç qoymaz ki, özü dura-dura mən xərc edim. Dövləti başından aşılırdı.

Özü yeyincə yeznəsi yeyər. Ah! Ah! (*gülür*) Həqiqət, heç belə ittifaq olmazdı ki, mənə üz veribdir, amma... (*yavaş danışib qapıya baxır ki, eşidən olmasın.*) Amma... gərək (*tərəfə baxır*) hm... mənim bu hiyləmi heç kəs bilməsin. Hacı İbrahim bilsə ki, mən ona gop vurmuşam, qızı da verməz və əlim də bu qədər dövlətdən çıxar. Bunlar hamısı keçər gedər... Ancaq bir şey qabağımı tutubdur. (*tərəfə baxır*) Mən bu vaxtadək Yusifin evində oluram. Özü də axşam evə gələcəkdir. Onsuz da olmaz ki, bu xəbəri eşitməsin, ona görə buradan gərək uzaq olam. Zira ki, qızı əlindən almışam, bu iş davasız olmayacaqdır. Bunun evində də əyləşib onunla dava etmək olmaz, ona görə gərəkdir indi köçüb gedim bir ayrı yerə... (*fikrə gedir*) Yaxşı, bəs hara köçüm?.. Ah, gedərəm qəstinə! Bəs... hm... pul lazımı olanda nə edim?.. (*fikrə gedir*) Zərər yoxdur. Yazaram Hacı İbrahimə ki, evdən pul gələndək mənə min manat göndərsin. Onda həm qəstinin pulunu verərəm, həm toy tədarükünü görərəm. Onu da yəqin bilirəm ki, Hacı İbrahim verəcəkdir. Çünki özümü elə qələmə verməmişəm ki, verməsin. bəlkə iki min də verə... Ah! Ah! (*gülür.*) Amma dil də insanda yaxşı şeymiş! Çox adam dilin səbəbinə bədbəxt olur, amma mən xoşbəxt olmuşam... Uf! (*ürəyini əli ilə tutur*) Ürəyim nə pis döyündü. (*fikrə gedir və başını əli ilə tutur*) Ah, nə axmaq fikirlərdi başıma gəlir? Mənə guya biri deyir ki, yoldaşa xəyanət eləmə. Bunda nə xəyanətlik var, Hacı İbrahim qızını Yusifə vermək istəmir, mənə verir... Bu da yəni bir işdir... Mal yiyəsi bilər... Mənə indi bir ay çörək veribdir ki, mən bu qədər dövləti əlimdən çıxardım. Vaxt olar mən də yedirdərəm... Xeyr ha... Bunlar boş fikirlərdir. Bu dünyanınki belə gərək olsun: harda əlinə düşdü ovla... (*fikrə gedir*) Dəxi mən şeylərimi yığıb gedim. Həqiqət, istəmirəm ki, bu işdən sonra Yusif ilə görüşəm. (*şeylərini yığışdırır. Qapıya gedib səs edir.*) Qulu! Ay Qulu!

Qulu daxil olur.

İKİNCİ GƏLİŞ

Qulu və Şamdan.

Q u l u. Nə buyurursunuz?

Ş a m d a n. Yusif nə vaxt gələcəkdir?

Q u l u. Gərək ki, saat yeddidə.

Ş a m d a n. Bu uzaq oldu... Mən onu gözləyə bilməyəcəm... Gərək gedim...

Q u l u. (*şeyləri görüb təəccüb edir.*) Ağa, hara buyurursunuz?

Ş a m d a n. Mən... m... m... Özgə yerə köçürəm... m... m... Burada dolana bilmirəm.

Q u l u. Niyə, Allaha şükür! Yusif ağam sizin başmağınızı cütləməyə hazırdır, mən də sizin qulluğunuzda varam.

Ş a m d a n. Bura... m... m... Doğrusu, mənim... m... üçün... la-yiqli yer deyil... Ayrı otaq tutmuşam. Ondən savayı bundən sonra mənim yanıma gəlib-gedən olacaqdır. Nə lazımdır özgəyə zəhmət verim?.. Qo-çaq. dəxi durma, fayton çağır, şeyləri qoyum gedim.

Q u l u. Ağa, doğrusu, mən sizi qoymaq istəmirəm. Ondən öteri Yusif ağam elə fikir edər ki, mən sizi incitmişəm, ona görə siz gedibsiniz. Mənim dərimə od vurur.

Ş a m d a n. Sən qorxma, mən özüm sabah gəlib onunla danışaram.. Ancaq yubanma, get faytona.

Qulu istər-istəmər gedir.

Ş a m d a n. (*şeyləri hazır edə-edə*) Axmaq oğlu, mənim fikrimdən xəbəri yoxdur, durub hələ üsuliddin xəbər alır. (*əlini cibinə aparır.*) Faytona pulum yoxdur, nə etməli? (*fikrə gedir*) Zərər yoxdur... Quludən alaram.

Qulu daxil olur.

ÜÇÜNCÜ GƏLİŞ

Q u l u. Ağa fayton hazırdır.

Ş a m d a n. Səndə... m... m... bir, ya iki abbası pul olarmı fayton-çüya verim. Məndə... m... m... yüzlükdür, onu da hər saatda xırdalamaq mümkün olmur.

Q u l u. (*tez əlini cibinə aparır.*) Var, var, hərgah istəyirsiniz, çox verim.

Ş a m d a n. M... m... yaxşı, varınsa, bir manat ver. (*Qulu ikinci dəfə pul çıxardıb verir*) Salamət qal.

Qulu şeyləri götürüb gedir, tez qayıdıb evi yığışdırır.

Q u l u. (*tək*) Bu işə mat qalmışam... Bu vaxtadək burada yeyəsən, içəsən, indi nə oldu ki, bizim evi bəyənmedi? Yox, burada bir iş var, görürükür ağamla araları dəyibdir. Yoxsa belə olmazdı. (*fikrə gedir*) Amma bu

da ola bilməz. Çünki mənim ağam heç qəlb sındıran adam deyil və bunun başına pərvanə kimi gecə-gündüz dolanırdı. Xülasə, görəsən nə var, indi ağam gələr iş aşkar olar.

Səs gəlir, Yusif acıqlı içəri daxil olur.

DÖRDÜNCÜ GƏLİŞ

Qulu və Yusif.

Y u s i f. Qulu! Çay hazırdırımı? (*fikrə gedir*) Şamdan hələ gəlməyibdirmi?

Q u l u. Gəlmişdi. Bir az bundan qabaq getdi.

Y u s i f. Hara?

Q u l u. Bilmirəm. Şeylərini də götürüb getdi.

Y u s i f. Necə? Şeylərini?

Q u l u. Bəli, dedi ki, mən indi özgə yerdə olacağam.

Y u s i f. Özgə yerdə... m... m... (*fikrə gedir*) Yaxşı, indi anladım... m... m...

Q u l u. Ağa, sən Allah de görüm, axı nə olubdur?

Y u s i f. Heç, get... (*fikrə gedir və sonra əli ilə mizin üstə bərkədən vurur*) Uf! Ruzgar!

Q u l u. (*qorxub atılır və papağı başından yerə düşür, papağını götürüb Yusifə qorxa-qorxa, baxa-baxa gedir.*) Mən ömrümdə bunu belə hirsli görməmişdim.

Y u s i f. Zəmanəyə baxırsan? (*fikrə gedir*) Bu gün bazarda Murad rast gəlib deyir ki, çörək verib bəslədiyin şəxs sənə xəyanət edir. Sual edirəm: necə? Cavab verir ki, Şamdan Xədicəni alır və atası dəxi razıdır. Mən əsla buna inanmadım. Amma bunun buradan köçməyi ona dəlalət edir. Görünür, Murad mənə deyən söz doğrudur. (*Ayağa durur, gəzinir*) Di gəl, bundan sona yoldaşa inan. Pərvərdigara! Özün şahidsən ki, əlimdən nə yaxşılıq gəlib ona eləmişəm. Belə oldu ki, mənim çörəyimi yeyə-yeyə mənə quyuy qaza... (*fikir*) Pərvərdigara! (*bərkədən*) Uf! Uf!.. Hanı insaf? Mürvət? (*mizin yanında oturub başını əli ilə tutur*) Mən dəxi bu dünyada qalmaram. Gör heç rəvadırımı ki, illərlə bəslədiyin gözəl fikirlər bir dəqiqədə puc ola... Dünya bivəfa imiş. Onun hər işi cövrü-cəfa imiş. (*bərkədən əli ilə mizin üstə vurur*) Uf! Uf!.. (*Durub gəzinir*) Uf!.. Xədicə!.. Xədicə!.. (*Bərkədən ağlayır*) And olsun, mənim məhəbbətimə! And olsun bu gözlerimin yaşına ki, məhəbbət yolunda tökülür... (*fikrə gedir*) Yox! Yox... Bir az səbir etmək. (*gedir mizin yanında oturub başını əlləri ilə tutur*)

Rəsul daxil olur.

BEŞİNCİ GƏLİŞ

Rəsul və Yusif.

R ə s u l. Yusif! Salaməleyküm! (*Yusif cavab vermir. Rəsul gedib yavığa*) Yusif! Sənə nə olubdur? (*cavab vermir, gedib əlini çiyinə qoyur. Bərkədən*) Yusif!

Y u s i f. (*birdən aytılıb Rəsula təəccüblə baxır*) Bəli!

R ə s u l. Nə üçün belə qəm dəryasına mübtəla olmusan? Nə olub Allaha şükür?

Y u s i f. (*əlini mizə vurur*) Yox, görək elə ola...

Rəsul qorxub bir az uzaqlaşır.

R ə s u l. (*tərəfə*) Yazığın başına hava gəlib, nədir?.. Qardaş, Yusif! Söylə görüm, nə üz veribdir?

Y u s i f. Hə... hə... Nə olub? Ruzigar bivəfa imiş... Uf!..

R ə s u l. (*tərəfə*) Pərvərdigara! Bicarəyə görəsən nə bədbəxtlik üz veribdir. Gedim Quludan sual edim, bəlkə bir şey bilir. (*istəyir getsin*)

Birdən Sultan və Murad bərkədən danışa-danışa içəri daxil olurlar.

Biri deyir: "Belə biinsaf iş olmaz ki, edibdir!"

Yusif üzünü tutub oturur. Sultan, Murad daxil olurlar.

ALTINCI GƏLİŞ

Sultan, Murad, Rəsul, Yusif.

S u l t a n, M u r a d. Salaməleyküm!

R ə s u l. Səs salmayın görək.

S u l t a n, M u r a d. Nə olubdur ki?

R ə s u l. Bir saatdır gəlmişəm, mənə dürüst cavab vermir. Ancaq natamam kəlmələr deyib hirsələnir.

M u r a d. (*Sultana*). Sənə nə dedim?

R ə s u l. Bircə deyiniz görək, nə olubdur?

M u r a d. Nə olacaqdır? İnsafsız oğluna bir ay çörək verib əzizləyibdi, indi Xədicəni almaq istəyir.

R ə s u l. Şamdan?

S u l t a n. Bəli, Şamdan bəy...

R ə s u l. Tfu!..

M u r a d. Belə adamı boğazından asılmalıdır!

R ə s u l. Bəs elə bilirsen, o papaq qoyub bu vilayətdə gəzə biləcəkdir?

S u l t a n, M u r a d, R ə s u l. (*Hamı təəccüblə Yusifə baxır.*) Yusif, danış görək nə var, nə yox?

Y u s i f. (*göz qaldırıb bunlara baxır*) Xoş gəlibsiniz... Əyləşin...

M u r a d. Yusif, sən mənim canım, çox da fikir eləmə o, xəbər ki, mən sənə dedim, ara sözüdür. Bəlkə əsli də olmasın.

Y u s i f. Xeyr, elədi ki, var. Çünki hərgah doğru olmasa idi, buradan köçməzdi.

H a m ı s ı. Köçübdür?

Y u s i f. Bu gün mən gəlməmişdən köçübdür... (*fikrə gedir*)

R ə s u l. Ay zalım oğlu, necə tez başa düşübdür!..

M u r a d. Mən təəccüb edirəm Hacı İbrahimə ki, belə adama qızını verir.

R ə s u l. Görükür, genə gop vurubdur.

Yusif əlləri ilə başını tutub fikrə gedir.

M u r a d. İndi olan olub qurtarıbdır. Mən təəccüb edirəm ki, Yusif nə əcəb onunla dostluq edirdi və halonki kişi danışanda özünü bildirirdi.

S u l t a n. Bunu haqq deyirsən. Mən özüm də o fikirdə idim. Amma Yusifin ürəyi məndən sınır deyib söz açmırdım.

Y u s i f (*başını qaldırır*). Həzərat! Sizin canınız üçün bu günədək onun hiylələrini başa düşməmişdim. Hətta bir neçə təklifləri mənim aşkar zərərim isə də, yenə fikir edirdim ki, bu zalım oğlu məni özünə dost bilib mənim ayağımdan çəkməz. Mən nə bilim ki, bu biinsaf oğlu mənə başdan quyu qazırmış. (*fikrə gedir*)

R ə s u l. İndi de görək, axı, bu işi belə qoymaq olmaz. Fikrin nədir?

M u r a d, S u l t a n. Doğrudan de görək, necə olacaqdır?

Y u s i f. (*bir az fikirdən sonra*) Mənim bir özgə fikrim yoxdur. (*Durub gəzinir*) Ancaq onu bilirəm ki, bu iş xeyirliklə qurtarmayacaqdır... Arada bir qan olacaq... (*fikrə gedir*)

Qeyriləri bir-birinə təəccüblə baxırlar.

M u r a d. (*ayağa durur.*) Biinsaf oğlunu boğazından asasan.

S u l t a n. (*ayağa durur*) Zalım oğlunu bir gülləyə qurban edəsən.

R ə s u l. (*ayağa durur*) Heç elə sözlər danışmayım. (*Qeyriləri Rəsula baxırlar*) O sözlər əbəsdir... Onun burada heç kəsi yoxdur, heç kəsin də onunla əlaqəsi olmasın. Mənim fikrimcə, biz hərgah onunla bilmərrə əlaqəmizi kəssək, özü sonra düşünüb yoldaşına xəyanət etməz və onu da eşitmişəm ki, o qızı o ala bilməyəcəkdir.

Y u s i f. Qızı almamaqdan mən də arxayınam...

M u r a d. A kişi, necə arxayınsan ki, atası, anası razı olub, kəbinini də bu yavuuq vaxtda kəsəcəkdir.

R ə s u l. İnanma.

Y u s i f. Mən ona görə deyirəm ki, o qız ona getməz. Amma çünki qızı zorla verəcəklər, ona görə... m... m... Qız özünü həlak edəcəkdir. Ancaq bu iş məni təşvişə salıbdır... Və onu da bilirəm ki, o qızdan sonra mən görək bu dünyada qalmayam. (*tərəfə*) Uf, Allah, nə yaman fikirlərdir başıma gəlir!.. (*başını əli ilə tutur.*)

H a m ı s ı. Sən heç darıxma, yaman adam öz cəzasına çatar!...

**Bu vaxt dışarıdan qılı-qal səsi gəlir. Bunlar gedirlər qapıya sarı.
Rza bəy, Heydər bəy, Nəcəf bəy içəri daxil olurlar.**

YEDDİNCİ GƏLİŞ

Əvvəlkilər və Rza bəy, Heydər bəy, Nəcəf bəy.

R z a b ə y, H e y d ə r b ə y, N ə c ə f b ə y. A kişilər, bu nə əhvalatdır şəhərdə danışirlar?

Yusif başını aşağı salıb fikrə gedir.

M u r a d, R ə s u l, S u l t a n. Bir işdi, olubdur.

R z a b ə y. (*Yusifin yanına gedib*) Yusif! Hamı günah sizdədir. Siz onu öz yanınıza salıb hamıya tərif edibsiniz və o dəxi sənin xatirinə görə məni (*əli ilə göstərir*), Heydər bəyin, Nəcəf bəyin və qeyri mütəşəxxis adamların əziz qonağı olubdur. Amma indi başınıza olmayan işləri gətirir...

H e y d ə r b ə y. Təəccübdür! Bu neçə ildə onu tanıya bilməyibsiniz.

N ə c ə f. (*tərəfə*) Doğru deyiblər ki: "Ətə baxma, dona baxma, içindəki cana bax".

Y u s i f. Doğru buyurursunuz ki, hamı günah məndədir... (*başını aşağı salır*).

R z a b ə y. A kişi, bilməyirsiniz şəhərdə nələr danışirlar? Utanmaz oğlu özünü belə qələmə veribdir ki, guya Fətəli şahın nəvəsidir.

H e y d ə r b ə y. O günlərdə deyirlər bir yerdə oturub bizim qey-bətimizi edirmiş. Deyirmiş guya buranın bəyləri acdırlar və yemək-içməyi bacarmırlar.

H a m ı. Gör, sən Allah?!

R z a b ə y. Bundan da pis xəbərlər eşitmişəm. Ancaq Yusifin xəbəsi üçün bu vaxtadək danışmırdım.

Rəsul, Sultan, Murad bir-biri ilə yavaşdan söhbət edirlər.

N ə c ə f b ə y. Təvəqqe edirəm bundan sonra onunla heç kəsin əlaqəsi olmasın. Ta onu bir hala gətirək ki, aqlının naqisliyini və nacins olmağını özü anlasın.

H a m ı. Yaxşı sözdür.

R z a b ə y. Sizin canınız üçün, indi gedib onun piçini elə yerdən buracağam ki, axirətədək yana-yana qalsın. Xülasə, çox danışmaqdan bir şey çıxmaz. Gedirsiniz, gedək.

H a m ı. Bəli, buyurunuz. *(Yusifə)* Salamət qalın.

Əvvəl Rza bəy, sonra qeyriləri dışqarı çıxırlar.

Y u s i f. *(tək)* Mənə nə desələr, haqdır. Mən nə edim, nə çarə qılıım? Mənim ürəyimdə bir kin-küdurət yoxdur. Ona görə özgəni də özüm kimi bilirəm və gözüm görə-görə özümü cürbəcürə bəlalara giriftar edirəm... Ah! Bircə Xədicə ilə görüşüb ürəyimdəki dərdimi deyəydim, bəlkə bir az sakit olaydım. *(fikrə gedir)* Cəhənnəmə, nə olar-olsun. Bir kağız yazıb göndərim, nə olar-olsun. *(oturub istəyir kağız yazsın)*

SƏKKİZİNCİ GƏLİŞ

Qulu və Yusif.

Q u l u. *(içəri daxil olur)* Ağa Pərzad qarı sizi görmək istəyir.

Y u s i f. *(qələmi yerə atır)* Qoymazlar bir az rahat olaq. de, yatır. *(fikrə gedir)*

Qulu çıxmaq istəyir, birdən Yusif dalınca gedir.

Y u s i f. Pərzad qarı arada gəzəndi, bu, yəqin sözsüz olmayacaqdır. Qoy çağırım, görüm nə deyir. A gədə, Qulu! Çağır gəlsin. *(özü oturub yenə kağız yazmaq istəyir.)*

Pərzad daxil olur.

DOQQUZUNCU GƏLİŞ

Yusif və Pərzad.

P ə r z a d. Salaməleyküm! Yusif bəy!

Y u s i f. *(Pərzada diqqətlə baxır)* Əleyküməssalam! Pərzad nənə, əyləş görək.

P ə r z a d. *(əyləşir)* Dəxi nə əyləşim, iş qurtarıb gedibdir.

Y u s i f. *(təəccüblə)* Nə var? Nə olub?

P ə r z a d. Dəxi nə olacaq? Veriblər gedib...

Y u s i f. Kimi?

P ə r z a d. Xədicəni...

Y u s i f. *(tərəfə)* Guya ki, mən bilmirəm. *(başını bulayır)* Genə qoy soruşum görüm... *(Pərzad tərəfə)* Pərzad nənə! Bu nə xəbərdi sən mənə verirən?

P ə r z a d. Atamın ərvahına and olsun, oğlumun canı üçün, belə gəlinim ölsün ki, veriblər gedibdir.

Y u s i f. Axı, kimə veriblər?

P ə r z a d. Nə bilim, bir biğiyəyünə... Deyirlər belə, Şirvanda əv-vəlmei adamdır.

Y u s i f. Necə yəni əvvəlmei?

P ə r z a d. Nə bilim, deyirlər Şirvanın yarısı onundur, o qədər qoyunu, malı, mülkü, maaşı vardır ki, itinə də tök... Deyirlər belə böyüklər yanında da sözü ötkün, qılıncı kəskindir... Hamı deyir ki, Xədicə qızıl mədəninə düşübdür... Hamı bir belə qarı, mənim qızıma da açılaydı!..

Y u s i f. *(tərəfə, fikirli)* Dövlətli!.. Demə genə gop vurubdur... *(Pərzada tərəfə)* Ügər dövlətə görödir, Xədicə dövlətə aldanıb getməz.

P ə r z a d. Yusif bəy! Qadan ürəyimə, belə şeyi demə. Arvadın kökü kəsilsin, arvad pulsuz kişini sevməz... Sən, doğrudur, oxuyubsan, amma vallah, arvad tayfasını tanıdırsan. Mən yaxşı tanıyıram, mənim oğlumu dördəcər eləyən arvad deyilmə? A bu gəlinlərin boynuna ip ölçüm, a bunlar qırılsınlar!

Y u s i f. *(tərəfə)* Yazıq, elə gəlinindən dəm vurur. *(Pərzada)* A Pərzad nənə! Gəlinin görünür səni çox incidir?

P ə r z a d. Bıy, onun görüm şamını qara boyuyum! Elə ki, oğlumun beş-altı şahı pulu var, başına dolanır. Elə ki, yoxdur, biçarənin balasının yediyi çörəyi burnundan gətirir. Əbəs yerə, Yusif bəy, arvad sözünə inanma, başına çarə qıl ki, iş-işdən keçibdir...

Y u s i f. Axı, nə çarə qılım? Hərgah qızı mənə vermirlər, mən güclə almayacağam ki? (*tərəfə*) Dilim deyir, ürəyim yox.

P ə r z a d. Necə ki, nə çarə?.. Puluna qızırqalanma, belə dua yazdır, kitaba baxdır.

Y u s i f. (*tərəfə*) Qəribə avam-avam danışır. (*Pərzada*) Sonra nə olsun?

P ə r z a d. Heç, nə olacaq? Cadiynan oğlanın da ürəyin bağlat, qızın da.

Y u s i f. Pərzad nənə! Bunlar hamısı boş işdir. (*durub gəzinir, tərəfə*) Çıxıb getməz evi yıxılmışın qızı. İndi də cadubazlıq ilə məşğul olacağıq. (*fikrə gedir*)

Qulu içəri daxil olur.

ONUNCU GƏLİŞ

Yusif, Pərzad, Qulu.

P ə r z a d. Əbəs yerə fikrə-zada getmə. Bu iş çox az pula başa gələr.

Q u l u. Ağa, Niyaz bəy sizi görmək istəyir.

Y u s i f. (*təəccüblə*) Niyaz bəy?

Q u l u. Bəli.

Y u s i f. (*tərəfə*) Pərvərdigara! Görəsən nə ittifaq üz veribdir. (*mişin üstünü təmiz edir. Quluya tərəf*) Ay gədə, oraları yığışdır, de, buyursun.

Qulu dışqarı çıxır.

P ə r z a d. (*durur*) Mən də gedim, salamat qal. Amma dediyimi elə cavansan, yazıqsan. (*gedir*)

Y u s i f. (*kitabları düzəldir*) Sağ ol!

Niyaz bəy daxil olur.

ON BİRİNCİ GƏLİŞ

Niyaz bəy və Yusif.

N i y a z b ə y. Salaməleyküm, Yusif bəy.

Y u s i f. Xoş gəlibsiz, öyləşin.

İkisi də əyləşirlər.

N i y a z b ə y. Yusif bəy! (*Yusif xəcalətdən yerə baxır*) Mən çox təəccüb edirəm ki, bu vaxtadək siz öz dost-düşməninizi tanımırınsınız... Mənim burada sizinlə açıq danışmağım əbəsdir... Ümidvaram ki, mən dediyimi başa düşərsiniz.

Y u s i f. (*başı aşağı*) Bəli...

N i y a z b ə y. Amma bağışlayınız, mən sizə nəsihət edirəm.

Y u s i f. Niyaz bəy! Mən sizi başdan özümə böyük bilmişəm. Ona görə nə buyursanız, mən sizin qulluğunuzdan çıxمامam...

N i y a z b ə y. Çox sağ ol, özizim! Bu iş sizin üçün gərəkdir dərs olsun. Adam hər bivəfa adama çörək verib özünə rəfiq etməz. Yaxşı ki, mən işi bir az uzadıb qızın ata və anasını inandırmışam ki, Şamdan əsla la-yiq deyil ki, ona qız veriblər.

Y u s i f. (*başını qaldırır*) Necə ki?!

N i y a z b ə y. Şirvandan onu tanıyan adam gəlib və mən hətta kağız almışam. Görünür, çox nanəcib və bədəsil adamın biriymiş... Bunu yəqin edəndən sonra fikirlərini dəyişib yenə əvvəlki fikirdə oldular...

Y u s i f. (*gedib Niyaz bəyin əlindən öpür və Niyaz bəy ona xeyir-dua verir*) Niyaz bəy, əvvəldən axıradək mənə ata yerində olubsunuz və təvəqqe edirəm ki, mənə bağışlayasınız. Çünki mənim bu işimdə çox zəhmət çəkibsiniz.

N i y a z b ə y. (*ayağa durur, əlini Yusifin çiyinə qoyur*) Xudavəndi-ələmdən istəyirəm ki, hər ikiniz ömrünüzü xoşbəxtliklə keçirəsiniz! Və yaman adamın dostluğundan Allah sizi saxlasın! Dəxi mənim bir sözüm yoxdur, ancaq təvəqqe edirəm ki, hazırlayıb bir həftəyədək toy edəsiniz...

Y u s i f. (*baş əyib*) Çox məmnunam.

N i y a z b ə y. Dəxi mən gedim. (*əl verir*) Salamat qal! (*çıxır*)

Y u s i f. (*qapıya dək dalınca gedir*) Xoş gəldiniz. (*gələ-gələ*) Niyaz bəyin mənim boynumda çox haqqı vardır. Of... Allah! Nə xoş xəbərdi, mən eşitdim!.. Neçə gün idi gözümün yaşı tökülməkdən qurumuşdu... Başım fikirdən az qalırdı çatlasın. Neçə dəfə istəmişəm özümü həlak edim... Çox şükür, çox şükür ki, xoşbəxtlik yenə mənim üzümə güldü!.. Zalım oğlu özünü qəribə pis qələmə verdi! (*fikir edir*) Cəzasıdır, qoy çəksin! Ümidvaram ki, bundan da pis günə düşə. (*fikir edir*)

Murad tez içəri daxil olur.

ON İKİNCİ GƏLİŞ

Murad və Yusif

Murad. Yusif! Muştuluğumu ver, iş düzəlibdir.

Yusif. (*gülə-gülə*) Sən ver, mən səndən tez bilmişəm.

Murad. Sən mənim canım?!

Yusif. Sənin canın üçün.

Murad. Hardan bildin?

Yusif. İndicə qızın dayısı gəlmişdi, o dedi.

Murad. Niyaz bəy?

Yusif. Bəli.

Murad. Səndə xəbər varmış. De görüm, nə söhbət etdi?

Yusif. Söhbət çox oldu, sonra danışarıq... Xülasə, nə istəyirsən. İş qurtarıbdır. Bir həftədən sonra toydu.

Murad. (*əlini-əlinə vurur*) Ay can! Amma o zalım oğlunun acığına görə bir iş edək ki, utandığından ölə.

Bu vaxt Rza bəy, Heydər bəy, Nəcəf bəy, Rəsul və Sultan daxil olurlar.

ON ÜÇÜNCÜ GƏLİŞ

Rza bəy, Heydər bəy, Nəcəf bəy, Rəsul, Sultan,
Murad və Yusif.

Rza bəy. Sizə demədim, Murad indi orada olacaq?

Hamısalı. Salaməleyküm.

Yusifə və Murada əl verirlər.

Heydər bəy. Yəqin muştuluq almağa gəlibdir.

Hamı gülür.

Murad. Elə ondan ötəri gəlmişdim, amma Yusif qabaqladı.

Hamısalı. (*Yusifə tərəf*) Necə ki?

Yusif. (*gülə-gülə*) Niyaz bəy buraya gəlmişdi, o dedi.

Hamısalı. Çox yaxşı!

Yusif. Əyləşiniz.

Hərə bir stul üstə oturur.

Rza bəy. Bəli, indi toya hazırlaşmalıdır.

Hamısalı. Əlbəttə, əlbəttə.

Heydər bəy. Keçən gecə İsrafil bəylə qəstində əyləşmişdik. Balkonda qılı-qal düşdü, gedib görürük, aşnamız Şamdan qəstin yiyəsi ilə dava edir. Söhbətlərindən belə məlum oldu ki, neçə gündür qəstində yeyib-içib. İndi pul istəyirlər, deyir yoxdur. Qəstin sahibi də şələsini dalına verib qovaladı.

Hamısalı. Ay nə olubdur!

Nəcəf bəy. Hələ bundan da pis gün görəcəkdir.

Hamısalı. Qoy görsün, əməlinin meyvəsidir.

Rəsul. Dünən də bizə gəlibmiş. Evdə olmamışam.

Hamısalı. Hə... hə... Genə yavuqlaşmaq istəyir... Görükür, başına dəyibdir...

Rza bəy. Hələ onun pis günü daldadır, qoy bir toyu eləyək. Doğrudan, Yusif, toy nə vaxtdır?

Yusif. İnşaallah, bir həftəyədək!

Hamısalı. İnşaallah!

Rza bəy. (*Murada*) Sən Allah, Murad toy üçün bir şeir yaz oxuyaq.

Heydər bəy. Həqiqət, Nəcəf bəyin toyunda ki, yazmışdım, bir ekəsini yaz görək.

Murad. Hazır varımdır. Bir yaxşı hava ilə oxumaq olar.

Rəsul. Yadındasa, görək necə şeydir.

Hamısalı. Doğrudan, bir bax görək.

Murad. (*əlini qoymuna salıb çıxarır*) Budur, tapdım.

Hamı gedib onun yanına, kağıza baxır.

Rza bəy. Bir oxu görək necə şeydir?

Murad. Hamısını hələ qurtarmamışam.

Heydər bəy. Zərəri yoxdur, oxu görək necə şeydir.

Murad oxuyur.

Hamısalı. Bərəkallah! İndi qoyun hava ilə oxuyaq.

Murad qabaqda oturub, onlar dalda, oxuyurlar.

Gecə aydın, yuxum gəlməz yatmağa,
 Gül üzündən yarım qoymaz dadmağa,
 hay dadmağa,
 Bülbül düşüb ayrı güldən, çöllərə,
 Necə deyim dərdimi mən ellərə,
 hay ellərə.
 İnsan gərək ağa olsun dilinə,
 Gətirməsin heç vaxt pis söz dilinə,
 hay dilinə.
 Yaxşı olmaz yoldaşlıqda xəyanət,
 Tutar çörək gözlərini həməvaxt,
 hay həməvaxt.

Pərdə.

Dördüncü məclis

**Hacı İbrahimin bağçası, ortalıqda miz, mizin kənarında kürsülər.
 Bağçada qaranlıqdır. Şamdan bəy dəli halətində, tək bağçada gəzinir, köhnə paltarda, başı açıq, qorxa-qorxa danışır.**

Ş a m d a n. (*ətrafa baxa-baxa*) Yaxşı vaxt tapıb gəlmişəm... Heç kəs məni burada görməz... Yusif Xədicə ilə hər axşam burada çay içirlər. Bu ağacın dalında gizlənib gələndə ikisini də burada gərək bu (*xəncər əlində*) xəncər ilə öldürüm... Qoymaram Yusif mənim çörəyimi əlimdən alsın... (*birdən diksinir.*) Vay! (*ətrafa baxır*) Gərək ki, gələn var... (*bir az fikirdən sonra.*) Yox, heç kəs yoxdur. (*gedib bağcadan Yusif olan evə baxır*) Ax, namərd! Əlindən dövləti yaxşı aldım, dədənə od vurdum... Bax. Xədicə çıxdı... Sənin boyuna qurban! Dərdindən gör mən nə hala düşmüşəm... Yox, Xədicə deyilmiş. (*gəzinir. Bir az fikirdən sonra.*) Pərvərdigara! (*ətrafa baxır*) Mən nə səbəb buraya gəlmişəm? (*fikrə gedir*) Hə... hə... (*bərkdən*) Gərək öldürəm... Onları öldürəndən sonra özümü də öldürərəm... Çünki bundan da pis gün görmək istəmirəm... Bundan sonra qalib nə edəcəyəm?.. Yemək yox, içmək yox, dost yox, aşna yox... hamı məndən qaçır... Səbəbi? (*fikir. Bərkdən diksinir.*) Vay, gəldilər... (*qaçıb gizlənir. Ətrafa baxır.*) Yox, gələn yoxdur. (*üstünə baxır və əli ilə ətrafı yoxlayır.*) A kişi, insafdır ki, belə xoşbəxtliyi əlindən verəsən?.. Gələsən bu bağçaya od vuram? Onda hamı tökülüb gələcək... Qarışığa salıb hamısını öldürərəm. Uf, nə bədbəxt oldum... (*tez-tez diksinir dəli məqamına gəlir.*)

Hə... Gəlir!.. (*ağacın dalında gizlənir.*) Qoy gəlsin... Oturanda... Mən dalından başını kəsib ataram. (*yavaş danışır, guya gözüünə Yusif görünür.*) A... Yaxşı əlimə düşübsən. (*guya Yusif gəlib oturur. Şamdan yavaşdan xəncəri qaldırır vurur*) A... İndi qal yerində... (*gəlib baxır, guya ölübdür*) Mən indi nə edim?.. Ha?.. (*özünü itirir*) Yox... (*bərkdən qışqırır, özünü tamam itirir.*) Mən... mən... (*xəncəri öz qarnına vurub ağacın dibində yıxılır.*) Uf!.. Uf!.. (*ölür.*)

ƏVVƏLİNCİ GƏLİŞ

**Qulu əlində çıraq bağçaya gəlib mizin üstünü
 çay içməkdən ötəri hazır edir və
 qeyriləri bağçada elə gərək gəzsinslər ki, guya Şamdanı görmürlər.**

Q u l u. (*tək, danışa-danışa mizin üstünü hazır edir*) Xədicə xanım görürkür, Yusif bəyi çox istəyir. Lap onu uşaq kimi bəsləyir. Yaxşıca yatmışdım, gəlib durquzur, deyir ki, get samovarı bağçada hazır elə, indi Yusif ağa gələcəkdir, çay içsin. Deyirəm, ay xanım! Axı niyə evdə içmir? Deyir ona bağçada xoş gəlir. Nə bilim, vallah, evdə Yusif ağa yatanda hamıya deyir ki, dirnağımızın üstə gəzin ki, onu durquzmayasınız. Səhər də duranda evdə nə ki, qulluqçular var, gərək onun qabağında sluşi duralar, ta ki, o, qulluğa gedə. Arvad da deyəndə belə olar. Mən yanı deyirdim ki, mənim də arvadım var. Yaxşı oldu öldü! Gorbagor qızı səhər durub məni öpməkdənsə iki qapaz da başıma vururdu, vurha-vurha! (*gedib samovarı gətirir*). Gözümdə qaldı, bir gün oturub saqqalıma həna yaxa. Görüm gorbagor olsun, necə ki, oldu! O gün Yusif ağa deyir ki, "sənə arvad alacağam". Deyirəm ki, Allahı sevirsən, ağa, bu fikrə düşmə. Ondan ötəri ki, əvvəl genə canım vardı, arvadın qapazına dayanırdım. İndi başıma arvad qapaz salsa, dişdərim qarnıma gedər. Qocası olsa, genə yaxşıdı, hər deyəndə döymək olar. Amma Nazlı kimi olsa, ərinin saqqalını yolən kimi mənimkini də yolar. Yox, istəmirəm... Arvadsız da yola gedərəm... (*birdən əlindən stəkan düşüb sınır.*) Vay! Gör sən Allah, mən arvadı neyləyirəm: olim titrəyir, başım titrəyir, bir ayağım burda, birisi gorda... Bunları yığışdırım. (*stəkanın qırıqlarını yığır.*)

**Nazlı əlində şəkərdən, bir də çaynıq içəri daxil olur və
 Qulunu belə görüb acıqlı deyir.**

İKİNCİ GƏLİŞ

Qulu və Nazlı.

N a z l ı. Ay əli qurumuş, bunu nə üçün sındırdın?

Q u l u. (*acıqlı baxır*) Əlin də qurusun, dilin də. Mən ki, sındırdım, özü düşdü...

N a z l ı. Yalansa üzünü mürdəşir yusun!

Q u l u. Mürdəşir sənə əzizdərinə yusun!

N a z l ı. (*gəlib əlindən dəsmalı alır və stəkanları başlayır silməyə. Qulunu itələyir*). Get, rədd ol. Ver mənə, sən get çörək gətir. Gör çörəyi də salıb dağda bilərsənmi?

Qulu acıqlı baxa-baxa gedir.

Q u l u. Kökün kəsilsin. (*gedir*.)

N a z l ı. İmansız oğlu ancaq yatmaq bilir. İş də deyəndə adamı yarıtmaz. İndi mən Xədicə xanıma nə cavab verəcəm? (*çaynıka su açır*.) Ah... Bu da iş imiş! Bu gecə vaxtında bağda oturub çay içmək nədir? Qaranlıqda göz-gözü görmür...

Qulu tələmiş əlində çörək gəlir.

ÜÇÜNCÜ GƏLİŞ

Qulu və Nazlı.

Q u l u. Tez ol, ağa da, xanım da bu saat gəlirlər.

Nazlı tələsib nəlbəkinin birini salıb sındırır.

N a z l ı. Bay, evin yıxılsın! İmansız o qədər tələsdir ki, nəlbəkinə də sındırdım.

Q u l u. Canım çıxsın, bərk tut.

N a z l ı. A səni görüm yarımayasın. Sən olmasaydın mən də sındırmazdım, elə tələsdir sən ki, adam bilmir nə eləsin.

Q u l u. Çox danışma, tez ol yağ, görməsinlər. (*ərəfə baxır*) Odu, gəlirlər.

Nazlı tez hər şeyi hazır edir.

Xədicə içəri daxil olur, çəkilib kənarında durur.

X ə d i c ə. Ay Qulu! Get Yusif ağana de ki, çay hazırdır, gəlsin. (*oturur*)

N a z l ı. Xanım, gədən salıb istəkanı da nəlbəkinə də sındırdı.

X ə d i c ə. Nə edək, görünür yazıq qocalıb, gözləri görmür.

Xədicə Yusif üçün çay tökür, Nazlı gedir və o saat Yusif daxil olur.

DÖRDÜNCÜ GƏLİŞ

Xədicə və Yusif.

Y u s i f. (*gəlib əyləşir*) Bu gün qəzetdə oxuyub görürəm ki, bir şəhərdə məhəbbətdən bir ayın ərzində iyirmi adam ölübdür.

X ə d i c ə. Övrət, ya kişi?

Y u s i f. 15 kişi, 5 övrət (*çay içir*.)

X ə d i c ə. (*özünə çay tökür*) Həqiqət, məhəbbət edən şeyi heç bir şey edə bilməz.

Y u s i f. Bunların ölməklərinə səbəb səbirsizlikdir.

X ə d i c ə. Yusif demə heç, vallah, insan bir halətdə olur ki, heç tab gətirməyə səbir qalmır.

Y u s i f. Doğrudur. Amma səni inandırırım ki, hərgah bizdə səbir olmasaydı, biz də bədbəxt olmuşduq.

X ə d i c ə. (*gəlib Yusifin yanında əyləşir və əlini əlinə alır*) Sənin canın üçün elə ki, iş aşkar oldu və bildim ki, biinsaf oğluna söz veriblər, nəçə dəfə istəmişəm özümü həlak edim. Yenə demişəm qoy görək axırı necə olacaqdır.

Y u s i f. Mən də elə fikirlər ilə özümü saxladım.

X ə d i c ə. Hərçənd bu yolda çox göz yaş tökmüşəm, amma yenə Allah-taala hamını belə arzusuna yetirsin, necə ki, bizi.

Y u s i f. Xədicə! Məhəbbət, həqiqət, yaxşı şeydir: danışmayan danışdırən çirkini gözəl edən, qorxağı ürəkli edən məhəbbətdir.

X ə d i c ə. Ağillini də dəli!..

Y u s i f. Bəli, o intihə dərəcəsidir. (*çay içir*)

Qulu gəlir.

BEŞİNCİ GƏLİŞ

Qulu, Xədicə, Yusif.

Qulu. Ağa, vallah bu Nazlı mənə göz verir, işıq vermir. Gəlib orda bir dava-qalmaqal salıbdır ki, heç olmayan kimi...

Yusif. Nə istəyir?

Xədicə. (*gülə-gülə*) Görünür stəkan-nəlbəkini sındırmağın üstə.

Yusif. Qulu sındırbdır?

Qulu. Xeyr, canım! Stəkanı mən sındırmışam, nəlbəkini o özü.

Xədicə. Ha... ha... (*gülür*) Hamısını sənün üstünə atıbdır.

Qulu. Di gör, sən Allah!

Nazlı içəri daxil olur.

ALTINCI GƏLİŞ

Nazlı və qeyriləri.

Nazlı. Xanım! Niyaz bəy gəlib deyir ki, əgər çay varsa, gəlim içim.

Xədicə. Var, de gəlsin.

Yusif. Ay qız, bu Qulunu nə üçün incidirsən?

Nazlı. Mən neyləmişəm?

Xədicə. İndi gəlib sənün əlindən şikayət edirdi.

Qulu. Vallah xanım, başıma da bir qapaz salıb. İndi də başım ağrıyır.

Yusif, Xədicə. (*gülürlər*) Ha!.. ha!..

Nazlı. (*Quluya*) Yavaş, gözünün ikisini də çıxardacağam.

Yusif. Yaxşı, bəsdir. (*Nazlıya*) Get Niyaz bəyə de gəlsin.

Nazlı gedir.

Xədicə. (*Quluya*) Ay Qulu, sən onun sözünə baxma, o cavandır. Sən qoca, ona niyə qoşulursan?

Qulu. Vallah, ay xanım! Mənim onnan işim yoxdu, özü də həmişə mənə sataşır. Yatıram, gəlir deyir dur, dururam, deyir otur. Otururam, deyir dur, iş gör. İşləyirəm, deyir sən bacarmırsan. İşləmirəm, deyir tən-bəlsən. Axı, mən başıma nə daş salım... Dünən də gedib Nigar xanıma şikayət eləyir ki, mən plovun qazmağını altından çıxardıb yemişəm. O da bu sözə inanmayıb ağzına gələni ona deyibdir.

Yusif. Yaxşı, bəsdir, get.

Qulu. (*gedə-gedə*) Nazlının işini yaxşı xarab elədim!..

YEDDİNCİ GƏLİŞ

Niyaz bəy və qeyriləri. Yusif və Xədicə yerlərindən dururlar.

Niyaz bəy. (*Yusifə*) Qəribə ləzzət aparırsınız!

Yusif. Necə ki?

Xədicə çay tökür.

Niyaz bəy. Dəxi necə olacaq? Belə gecədə, bu bağcanın içində oturub çay içmək nəyə desən dəyər.

Xədicə. Elə də pis öyrənibdir, ay dayı, evdə iki stəkan içəndə burada dördünü içir.

Niyaz bəyə çay verir.

Yusif. Həqiqət, elədir.

Niyaz bəy. Elə də gərək olsun. (*fikir.*) Təzə xəbər eşidibsinizni?

Xədicə, Yusif. Yox, nə var?

Niyaz bəy. Şamdan dəli olubdur...

Xədicə danışmayıb təəccüblə Niyaz bəyə baxır.

Yusif. Yox, ha?

Niyaz bəy. Sizin canınız üçün.

Yusif. (*fikrə gedir*) Kim dedi?

Niyaz bəy. (*çay içə-içə*) Mən özüm gördüm.

Xədicə. Harada?

Niyaz bəy. Dünən bazardan keçirdim. Bir də gördüm ki, biri meydanın ortasında durubdur və xalq da başına yığılıb. Yavuuq gedib görürəm ki, bir cındır paltarda, üz-gözü torpağa bulaşmış adamdır. Diqqətlə baxıb görürəm ki, hənuz özü... Yazığım gəldi. Amma qoy hələ bu gündə olsun ki, qəbahətini anlasın.

Yusif. Yəqinimdir ki, indi başa düşübdür və çox da peşmandır. Elə ki, mən onu tanımışam heç kəs tanımaz. İnandırıram sizi ki, hərgah bir də fənd bağlaya, çox işlər görər.

Niyaz bəy. Yox... Dəxi ölən yeridir ki, ölübdür. A kişi, bilmirsən bu zalım oğlu dünyanı bir-birinə necə vurdu.

Nazlı gəlir.

SƏKKİZİNCİ GƏLİŞ

Nazlı və qeyriləri.

N a z l ı. Xədicə xanım, səni Hacı ağa çağırır.

Xədicə gedir.

N i y a z b ə y. A kişi, mənim və Hacı İbrahimin yanında bir cürə söhbət edibdir ki, lap quruyub qalmışam.

Y u s i f. Haçan?

N i y a z b ə y. Pəh... Görükür xəbəriniz yoxdur. Qıza hələ elçi gör: dərməmişdən əvvəl Hacı eşitmişdi ki, qızı istəyir. Bunu bir gün qonaq çağırıb istəyir ki, indi bundan söz alsın. Mənim yanımda özünü bir dərəcəyə çıxartdı ki, özüm də mat qaldım.

Y u s i f. Yaxşı, nə deyirdi ki?

N i y a z b ə y. Dəxi nə deyəcək. Deyirdi ki, belə basdım, belə kəsdim. Nə bilim, qubernator mənim xatirimi belə istəyir, filan knyaz mənə belə qonaq elədi, filan xan mənimlə belə rəftar elədi. Sizin canınız üçün, mən onun yerinə qızarmışam.

Y u s i f. Hacı da görükür, inanıbdır.

N i y a z b ə y. Bəs nədir. Elə gedəndən sonra mənə deyir ki, gördün necə hünərli oğlandır. Buna qızımı verməyib kimə verəcəyəm. Sonra da bu iş aşkar olandan sonra özü məni çağırır deyir ki, mən böyük səhv etmişəm. A kişi, təəccüb orasıdır ki, özü yalan deyir, öz yalanına da özü inanır.

H a m ı. *(gülürlər)* Ha! Ha! Ha!

Hacı İbrahim, Nigar və Xədicə daxil olurlar.

DOQQUZUNCU GƏLİŞ

Yusif, Niyaz bəy, Hacı İbrahim, Nigar və Xədicə.

H a c ı İ b r a h i m. Yenə nə var, gülürsünüz?

Yusif və Niyaz bəy ayağa dururlar.

N i y a z b ə y. Heç...

H a c ı İ b r a h i m. Doğrudan nə var?

Hərəsi bir kürsü üstə əyləşir.

N i y a z b ə y. Zalım oğlunun sözünü danışırıq.

N i g a r. Şamdanınmı?

Y u s i f. Bəli.

N i g a r. A bala, Xədicə, ağana çay tök. Evdə içmədi ki, gedərəm bağçada içərəm.

H a c ı İ b r a h i m. Allahı sevirsiniz, qoyun qalsın. Öz bəlasını Allah ona veribdir. Mən birçə Yusif bəyə təəccüb edirdim ki, ona necə aldımb, halbuki neçə vaxt da onunla dostluq edibdir.

N i y a z b ə y. Söz odur, hünər elə gərək.

Y u s i f b ə y. Xeyr, xeyr... Bir hünər istəməz ki, bu aşkar şeydir. Mən on il bundan müqəddəm onunla bir yerdə oxumuşam. Və oxuyan vaxtda mənim həqiqət, bununla yeyib-icməyim bir yerdə olubdur və bir elə ittifaq da düşmüyübdür ki, mən onu əməlli tanıyam. Zira ki, oxuyan zaman da zindəganlığımız uşaq zindəganlığı kimi keçibdir, fikrimiz ancaq oxumağa olubdur. Bu zalım oğlu on ildən sonra gəlib. Dəxi mən nə bilim ki, bu nə tövr adamdır.

H a c ı İ b r a h i m. Bəli, adam tanımaq çox çətindir.

N i g a r. Sənin özün də ona lap aşıq olmuşdun.

N i y a z b ə y. Mən ki, onu elə gördüm, çox adamın evini yıxardı.

X ə d i c ə. *(əlində stəkan istəyir Şamdan tərəfə su töksün. Birdən onu uzanmış görüb bərkədən çıxır və stəkanı əlindən buraxır).* Vay!

Bu vaxt qeyriləri gəlib Xədicə duran yerə, ölünü görüb hamısı heyran qalırlar və Yusif baxıb deyir.

Y u s i f. Axırda bu günə düşməyin təbiidir. Yaman dil başa bələdir! Xain və yalançı bir adamın aqıbəti belə olur. Bu zavallının məhv olmağınə səbəb nə oldu? Camaatın ittifaqı! Belə bir ittifaq ilə yaman vücudlardan topsuz-tüfəngsiz xilas olmaq həmişə mümkündür...

Pərdə.

S O N

NADİR ŞAH

Dörd məclis və yeddi pərdəli dram

ƏHLİ MƏCLİS

Şah Sultan Hüseyn xan. 1717-ci ildə fars padşahı, padşahlığa layiq olmayan bir zat, 60 yaşında

Ədhəm, onun müqərrəb vəzirlərindən

Şah Təhməsa, Hüseyn xanın oğlu, 25-35 yaşında

Cəfər xan

Məhəmməd xan } vəzirlər

Rza xan

Gürcü bəy, sərkərdə

Nadiri, 30-47 yaşında

Gülcahan, Nadirin övrəti

Rzaqulu, onun oğlu 15-20 yaşında

Cavad, Nadirin dayısı, 70 yaşında

Əvvəlinci yolçu, 20 yaşında

İkinci yolçu, 50 yaşında

Yaraqlı qaçaqlar və kənd adamları

Mirzə Mehdi xan, 40 yaşında Nadirin müqərrəblərindən

Elçi Seyid Sətan, türkmən paltarında

Heydər xan, 40 yaşında, Şah Təhməsa'nın müqərrəb vəzirlərindən

Saleh bəy

Musa bəy

Ələşrəf bəy

Fərraş

} Nadiri öldürən xanlar

Vaqe olur İsfahan şəhərində 1717-ci ildə, Şah Hüseyn xanın otağı, qapıda iki fərraş, xanın taxtı.

Ədhəm xan. Tamam üç saatdır gözləyirəm, bu vaxtadək hələ cavab vermir. Kim bilir, yatır, ya balaca uşaqlar ilə oynuyur. Amma dövlətin işləri getdikcə çətinləşir, nə etməli? (*fikrə gedir*)

Qapı açılır Hüseyn xan yan otaqdan daxil olur.

ƏVVƏLİNCİ GƏLİŞ

Şah Hüseyn xan və Ədhəm xan.

Şah Hüseyn xan. (*taxtında əyləşib*) Xeyri ola, Ədhəm?

Ədhəm xan. Xeyirdir, qibleyi-aləm!

Şah Hüseyn xan. Bəs nə əcəb belə tezdən gəlibsən?

Ədhəm xan. Qibleyi-aləm sağ olsun! Bir neçə gün bundan müqəddəm xəbər gəlirdi ki, kürdlər dövlətin üzünə ağ olub Cavad xan və fərraşları öldürüblər...

Şah Hüseyn xan. Cavad xanı? (*fikrə gedir*) Cavad xan gərəkdir çoxdan öləydi, çünki onun zərərdən savayı dövlətə heç bir xeyri yox idi, tövcünü vaxtında yığa bilmirdi və yığanda da min dava ilə.

Ədhəm xan. Qibleyi-aləm! Tövcü vaxtında yığılsa da, yığılmasa da dövlətin halına bir o qədər təfəvüt etmir.

Şah Hüseyn xan. Necə ki, etmir?

Ədhəm xan. Mahalların xanları xəzinəyə ancaq cüzi bir şey verib, qalanını özləri sərf edirlər.

Şah Hüseyn xan. Düşünürəm, necə özlərinə sərf edirlər?

Ədhəm xan. Qibleyi-aləm! Qədimdən qayda bu üzrə olubdur: xanlar dövlətdən mahalları icarə edib tövcünü özlərinə sərf edirlər, ancaq dövlətə bir cüzi icarə pulu verirlər.

Şah Hüseyn xan. (*fikrə gedir*) Bəs belə... İndi nə etməli?

Ədhəm xan. Mən özüm də bilmirəm.

Şah Hüseyn xan. Ədhəm! İbtidadan mənim əvvəlinci vəzirəm olub, padşahlığın hər ixtiyarını sənə mühəvvəl etmişəm. İndi necə ki, məsləhət görürsən, elə də edərsən. (*durur getməyə.*)

Ə d h ə m x a n. Qibleyi-aləm! Doğrudur, dövlətin hər ixtiyarı bu vaxtadək mənim əlimdə olubdur, amma doğrusu, bu halda tək bacarmaq mümkün deyil.

Ş a h H ü s e y n x a n. Burada nə bir çətin iş vardır? Kürdlər nə millətdir ki, bizim dövlətə zərər yetirə? Beş yüz sərbaz göndərsək hamısını qolları bağlı götürərlər.

Ə d h ə m x a n. Qibleyi-aləm, bu işin çətinliyi... m... m...

Ş a h H ü s e y n x a n. (qoymur sözünü qurtarsın) Yaxşı, göndər məsləhət üçün qalan vəzirlər də gəlsinlər. (gedir)

Ə d h ə m x a n. (Hüseyn xanı qapıyadək ötürür və ondan sonra qapıda duran fərraş deyir) Get, bu saat Cəfər xanı, Rza xanı və Məhəmməd xanı dəvət et qibleyi-aləmin hüzuruna.

F ə r r a ş. Bəçəşm!

Ə d h ə m x a n. (tək) Fikrim dağınıqdır. (başını əli ilə tutur) Hərçi fikir edirəm, bir şey çıxmır. Deyirəm, kürdlər dövlətin üzünə ağ olublar. deyir, zərər yoxdur, beş yüz sərbaz göndər hamısını qolları bağlı götürsünlər. Bəh! Bəh! Kürd tayfasından xəbəri yoxdur. Beş yüz yox ki, min qoşun da göndərsəm, onların öhdəsindən gələ bilməzlər. Bundan savayı, beş yüz sərbazı haradan cəm edim? Bu saat hazırda heç iki yüz də yoxdur. (fikrə gedir) Hələ qeyri işlərdən xəbəri yoxdur. Bir neçə gün bundan müqəddəm xəbər gəlibdir ki, özbəklər və Əfqan davaya hazırlaşirlər. Bu xəbərləri məndən savayı heç kəs bilməyir və demək də olmaz. (fikrə gedir)

İKİNCİ GƏLİŞ

Gürcü bəy və Əhməd.

G ü r c ü b ə y. (tez içəri daxil olur) Ədhəm xan, doğrudurmu, deyirlər Badikubə, Şirvan, Şəki, Dərbənd ləzgilərə tabe olurlar?

Ə d h ə m x a n. (yavuşa gedib) Sus! Sən haradan bildin?

G ü r c ü b ə y. Kağız almışam.

Ə d h ə m x a n. Yalandır, inanma. Belə şey ola bilməz.

G ü r c ü b ə y. (kağızı çıxardıb verir). Hərgah inanmayırsınız, bu yurun, bu kağız.

Ə d h ə m x a n. (kağızı oxuyub çıxır). Bu xəbərin doğru olmağını əlbəttə, təhqiq etmək lazım gəlir... Ol səbəbə hal-hazırda bu barədə kim-səyə söyləməmək məsləhətdir. (Gürcü bəyə diqqətlə baxır.)

G ü r c ü b ə y. Ədhəm xan! (acıqlı) Doğrudur, qulluğum sizə tabe olmağı tələb edir, fəqət dövlətə xəyanət edə bilmərəm. Xudahafiz! (tez çıxır)

Ə d h ə m x a n. (fikrə gedib) Bu yaxşı işə oxşamayırsınız. Gürcü bəy bu xəbəri padşaha yetirə bilməyəcəkdir və yetirsə də, şah məni qoyub onun sözünə inanmayacaqdır. Amma... Amma qorxum burdadır ki, Təhmas Mirzəyə bu xəbəri söylər, çünki onunla çox dostdur. Ah... Təhmas olmasaydı, indi padşahlığı almışdım ələ... (bir az fikirdən sonra) Xeyr, bu fikirlər hələ qalsın... Yaxşı... m... m... Ləzgilərin hərəkətləri mənə məlum idi, amma... (fikirdə ikən yavaş-yavaş əyləşir)

ÜÇÜNCÜ GƏLİŞ

Təhmas, Ədhəm.

T ə h m a s. Ədhəm xan! Nə olubdur? Fikrə gedibsiniz?

Ə d h ə m x a n. (birdən ayağa durur) Heç. Qibleyi-aləmi gözlüyürdüm.

T ə h m a s. (tarafə) Qibleyi-aləmi gözlüyür! (rişxənd) İşiniz çoxmu vacibdir?

Ə d h ə m x a n. Xeyr, qibleyi-aləm xahiş edibdir ki, bu gün dövlətin işlərinə dair məsləhət olunsun.

T ə h m a s. Dövlətin işləri!.. Dövlətin nə işi olacaqdır? Dövlətdən möyər bir şey qalıbdır ki, məsləhət də olunsun?

Ə d h ə m x a n. Allaha şükür, nə olubdur ki?

T ə h m a s. Ax, Ədhəm xan! Nə deyim... Bağışlayın, bu vaxtadək atamın sizə olan məhəbbəti məni də vadar edirdi ki, atamdan sonra dövlət mənim ixtiyarıma keçəcəkdir, bununla belə bu vaxtadək dövlətin işlərinə qarışmırdım və bu barədə sizinlə sual-cavabım olmayubdur... Fəqət indi bir neçə əhvalatlar məni vadar edir sizdən sual edəm... Dövlətin abad olmağından ötəri nə edibsiniz? İşlər nə yerdədir?

Ə d h ə m x a n. Vəliəhd sağ olsun! Mən ömrümü babanızın qulluğunda sərf etmişəm, necə ola bilər ki, bir şey etməyim... Hər iş öz qaydası ilə gedir. Günbəgün vətənimiz və millətimiz tərəqqidə...

T ə h m a s. Bəli, görünür, işlərdən bixəbərsiniz...

Ə d h ə m x a n. Necə olar bilər ki, mənim xəbərim olmasın.

T ə h m a s. Kürdlərin əməli sizə məlumdurmu?

Ə d h ə m x a n. Bəli!

T ə h m a s. Bəs beləni rəf etmək üçün fikriniz nədir?

Ə d h ə m x a n. Bu gün məsləhət haman məsələ barəsindədir.

T ə h m a s. Bu iş iki aydır cəmi İrana məlumdur, siz ancaq indi məsləhət edirsiniz... (başını bulayır) Kürdlər dövlətin üzünə ağ olublar, özlə-

ri üçün müstəqil hakim tikiblər. Amma siz indi məsləhətə yığılırsınız! Təəccüb edirəm.

Ə d h ə m x a n. Nə üçün təəccüb edirsiniz? Allaha şükür, nə olubdur? Bir gün ərzində beş yüz qoşun ilə onları sakit etmək üçün mümkündür.

T ə h m a s. Ah! Ah! Ah! (*gülür*) Beş yüz qoşun! Bunları haradan yığacaqsınız? Və tutaq yığdınız, beş yüz adam vəhşi kürdlərə nə edə bilər? Bu qalsın, bəs ləzgilərə çarəniz nədir?

Ə d h ə m x a n. Ləzgilər! Ləzgilər çoxdan xamuş olublar. Onların tərəfindən bizim üçün qorxu yoxdur.

T ə h m a s. Bəs görürük, təzə xəbəri eşitməyibsiz?

Ə d h ə m x a n. (*tərəfə*) Görürük, Gürcü bəy hamısını deyibdir. Və... Bəli, deyirlər guya ləzgilər davaya hazırlaşırlar. Fəqət belə sözlər əsli yoxdur, zənn edirəm.

T ə h m a s. İş işdən keçibdir, siz indi deyirsiniz əsli yoxdur. İranın gözəl yerləri: Badikubə, Şirvan, Şəki mahalları hamısı ləzgilərə tabe olubdur!.. Bunlar heç, bəs Əfqan?

Ə d h ə m x a n. Əfqan?

T ə h m a s. (*gülə-gülə*) Bəli, Əfqan! Ah Ədhəm xan, ya görünür yatırsınız, işlərdən xəbəriniz yoxdur, yəni bilib gizlədirsiniz... (*yavuşa gedir*) Sizə yəqin olsun ki, vətənimiz bu yavuşda əldən gedəcəkdir və mənim sizinlə bu tövr açıq və cürətlə danışmağımın səbəbi budur ki, mən burada qalıb özümü bədbəxt etmək istəmirəm... Hamı günah sizdə olmağımı yəqin etmişəm. Vaxtında tədarükdə olsaydınız, vaxtında bu xəbərlərin doğru olmağımı təhqiq etsəydiniz, bu halətdə bulunmazdıq. İndi... İndi bəla hər tərəfdən gəlir...

Ə d h ə m x a n. (*başını aşağı salıb*) Mən nə ki lazımdır... Mən... Mən...

T ə h m a s. (*gülə-gülə*) "Mən", "mən", eh! (*əli ilə*). Sizinlə danışmağın indi vaxtı deyil... Vətən və millət qabağında üzükara olanın vəy halına! Xudahafiz. (*çıxır*)

Ə d h ə m x a n. (*başı aşağı dayanıb fikrə gedir*) Bu yaxşı işə bənzəməyir. Mənə deyir ki, sizinlə danışmağın indi vaxtı deyil, yəni taxta çıxandan sonra danışacaqdılar... Bunun atası Hüseyin şah da əvvəl taxta əyləşəndə dövlətin işlərinə diqqət edirdi, amma indi... Xeyr, bu sözdür. Sən də vaxtında yumşalarsan, tələsmə...

DÖRDÜNCÜ GƏLİŞ

Şah Hüseyin xan və Ədhəm xan.

Şah Hüseyin xan içəri daxil olub taxta əyləşir. Bir qul qəlyan gətirir.

Ş a h H ü s e y n x a n. Ədhəm! Vəzirlər hələ gəlməyiblər?

Ə d h ə m x a n. Xeyr, qibleyi-ələm!

Ş a h H ü s e y n x a n. (*bir az fikirdən sonra*) Gürcü bəyə də adam göndərmək gərəkdir. Çünki Gürcü bəy eşidirəm, can və dil ilə qulluq edir. Bu barədə onun təsəvvürünü də bilmək lazımdır, zənn edirəm.

Ə d h ə m x a n. (*rişxənd*) Layiq deyil ki, Gürcü bəy qibleyi-ələmin məclisində əyləşib dövlət barəsində öz təsəvvürünü danışsın. Bundan əlavə. Gürcü bəy çox hünərli və şücaətli olmuş olsa da genə xaçpərəstdir. Belə bir adamın müsəlman dövlətinə təmiz ürəklə qulluq etməyinə şəkkim var. Və dövlətin bir para pünhan işlərini hər adama demək olmaz.

Ş a h H ü s e y n x a n. (*bir az fikirdən sonra*) Gürcü bəy bu vaxtdakı dövlətə xəyanət etməyibdir və bir də onu çağırmaqdan əsl məqsədim budur ki, kürdlərin müqabilinə göndərəm. (*fikir*)

Ə d h ə m x a n. Qibleyi-ələm! Kürdlər...

Ş a h H ü s e y n x a n. (*hirsli*) Yaxşı! Adam göndər çağırırlar. (*başını əli ilə tutub fikrə gedir*)

Ə d h ə m x a n. Baş üstə! (*tərəfə*) Bu yaxşı işə bənzəməyir. (*gedib qapıda duran fərraşə yavaşdan deyir ki, Gürcü bəyi çağırırsın*)

Ş a h H ü s e y n x a n. (*əli ilə ürəyini tutub*) Ürəyim bu gün çox döyünür. Oh! Oh!

Ə d h ə m x a n. Qibleyi-ələm vəzirlər gəliblər.

Ş a h H ü s e y n x a n. Gəliblər? Yaxşı, de gəlsinlər.

BEŞİNCİ GƏLİŞ

Cəfər xan, Rza xan və Məhəmməd xan daxil olub, hamısı təzim ilə salam edirlər.

Ş a h H ü s e y n x a n. Həzərət, əyləşin. Ədhəmin deməyinə görə xəbər gəlibdir ki, kürdlər guya dövlətin üzünə ağ olublar. (*Gürcü bəy içəri daxil olub qapının ağzında durur və Hüseyin xan onu görüb*) Gürcü bəy, əyləş. İşdən belə məlum olur ki, kürdlər bu yavuş vaxtdan baş qaldırıblar. Ona görə ümid edirəm ki, beş yüz sərbaz göndərsəm, onların öhdələrindən gələrlər.

C ə f ə r x a n. Əlbəttə!

R z a x a n. Hələ o da çoxdur.

M ə h ə m m ə d x a n. Mümkündür mü beş yüz sərbəzi bu yaxın zə-
manda cəm etmək?

Ş a h H ü s e y n x a n. Bu iş mühəvvəl olunur Ədhəmə.

Ə d h ə m x a n. Qibleyi-aləm! Cəm etmək asandır!

C ə f ə r x a n. Beş yüz yox ki, min də yığmaq olar.

R z a x a n. Əlbəttə!

M ə h ə m m ə d x a n. Bunlara gərəkdir yaraq-əsbab tapıla. Müm-
kündür mü bu tezlikdə?

Ş a h H ü s e y n x a n. Elan etmək gərəkdir ki, hər kəsin evində nə
yaraq-əsbab olsa götürsünlər və qoşunun sərkərdəliyini Ədhəmə mühəv-
vəl edirəm. Gürcü bəyi də özünü götürərsən. (*Gürcü bəyə tərəf*) Bu barə-
də sənə fikrin nədir?

G ü r c ü b ə y. (*ayağa durur*) Qibleyi-aləm! Mən həmişə vətənə və
dövlətə qulluq etməyə hazırım. Qibleyi-aləmə məlumdur ki, kərratla düş-
mənlərin qabağına getmişəm və həməvaxt vətənə olan qeyrət və məhəb-
bətini göstərmişəm. Hərçənd dörd ay bundan müqəddəm mənim barəm-
də vəzirlərin biri bədgüman olub qibleyi-aləmə məni pis qələmə vermiş-
di. Amma əfqanların məğlub olmaları və xanlarını əsir etdiyim sizə mə-
lumdur. Ümid edirəm ki, mənim qibleyi-aləm və vətənə ixlası-qəlblə qul-
luq etməyimdə şübhə qalmadı. Əzbəs ki, məhəbbətim vətənə nəhayətə də
çoxdur. Ona görə özümə bərc bilib qibleyi-aləmdən izin olsa, öz təsəvvü-
rümü bəyan edərdəm.

Ş a h H ü s e y n x a n. Söylə, qulaq asıram.

Hamı Gürcü bəyə baxır, Ədhəm xan yerə baxır.

G ü r c ü b ə y. Bu gün qibleyi-aləmin hüsuruna yığılmaqdan məq-
sud, vətənimizi bəladan xilas etməkdir, zənn edirəm. Bəlani rəf etməkdən
müqəddəm lazım gəlir ki, əvvəl bəlanın gücünü özümüz üçün bəyan edək.
necə bəladır? Kürdlər Cavad xanı iki ay bundan müqəddəm öldürüb döv-
lətin üzünə ağ olublar...

Ş a h H ü s e y n x a n. İki ay?

G ü r c ü b ə y. Bəli, qibleyi-aləm! İki ay!

Ş a h H ü s e y n x a n. (*Ədhəmə*) Bəs sən deyirdin bir-iki gün bun-
dan müqəddəm?

Ə d h ə m x a n. (*dili tutulur*) Gərəkdir ki, iki ay...

Ş a h H ü s e y n x a n. Hə... Hə... Hə... (*acıqlı Gürcü bəyə*) Söy-
lə görüm.

G ü r c ü b ə y. Bəli, qibleyi-aləm, iki ay... Mələmdür ki, kürdlər
çox qoçaq, vəhşi tayfadır. Bu iki ayın ərzində kim bilir nələr ediblər? Bun-
ların müqabilinə beş yüz, ya beş min və ya on min adamla getmək olarmı?
Mən davadan qorxmuram, ancaq gərəkdir düşmənin müqabilinə gedəndə
hər bir müşkülə nəzərə gətirək. Mən istəyirəm bilim: Ədhəm xan nə üçün
iki ay bundan müqəddəm eşidilən xəbərlərə inanmayıb hazırlaşmırdı.

Ş a h H ü s e y n x a n. (*acıqlı Ədhəmə*). Cavab ver!

Ə d h ə m x a n. (*ayağa durur*) Qibleyi-aləm! İnsan gərəkdir səbir-
lə iş görə, xüsusən dövlət işlərində. Bu vaxtadək xəbərin doğru olmağını
istəyirdim təhqiq edim...

G ü r c ü b ə y. Qibleyi-aləm! Bu sözlərdə bir cüzi sədaqətlik olsay-
dı, mən söyləməzdim, amma...

Ş a h H ü s e y n x a n. Nə üçün fikrə getdin?

G ü r c ü b ə y. Qibleyi-aləm, məni bağışlayın, ürəyimdə hər nə var
demək istəyirəm.

H a m ı. Söylə! Söylə!

G ü r c ü b ə y. Doğru, mən xaçpərəstəm, bununla belə insafım mə-
nə buyurur, məni vadar edir ki, vətənə dair fikirlərimi açıq-açığına söylə-
yim. Doğrusu, vəliəhdə olan məhəbbətim və onun gələcəyi məni vadar
edir deyim: vətənin, dövlətin düşməni Ədhəmdir. Bu gün hənuz burada,
qibleyi-aləmin təşrifindən müqəddəm gəlib ona Qafqazdan aldığı mək-
tubun məzmununu oxuyuram, bu məktubda yazılıbdır: Badikubə, Şirvan,
Şəki və Dərbənd ləzgilərə tabe olublar...

Ş a h H ü s e y n x a n. (*acıqlı yerindən durur*) Necə? Nə deyirsən?
Bu... Bu... Bu...

G ü r c ü b ə y. Bəli, qibleyi-aləm! Bu mahalları ləzgilər özlərinə
tabe ediblər. Və bir xəbərə görə qoçaq Nadir istəyir gedib orada müstəqil
hakim olsun.

R z a x a n. Qərribə işdir! Az düşmən var idi, Nadir də bir tərəfdən.

C ə f ə r x a n. Bu vaxtadək xəbərimiz yoxdur!

M ə h ə m m ə d x a n. Nədən xəbərimiz var ki, ondan da olsun.

G ü r c ü b ə y. Qərribə odur ki, bu xəbərləri Ədhəm xana dedikdə
mənə buyurdu: "Bu xəbərləri heç kəs bilməsin".

Ş a h H ü s e y n x a n. (*hirsli yerindən durur*) Ədhəm! Ədhəm.

**Hamı ayağa durur, Şah Hüseyin xan taxta yığılarkən
vəzirlər gedib tuturlar.**

Pardə.

İkinci məəllis

Vaqe olur Xorasan kəndlərinin birində.
Əvvəlinci pərdə: bir tərəfdən Nadirin evi və yol.
İkinci pərdə: çöl-biyaban.

ƏVVƏLİNCİ GƏLİŞ İki yolçu

Əvvəlinci yolçu. Qocalıq yaman şeydir, ay balam! Bir az yol gedəndə ayaqlarında tab qalmayı. Əyləş, bir az yorğunumuzu ala. Çox yaxşı oldu ki, sənə rast gəldim, yoxsa bu uzun yolu şəhərədək yalqız gedəcəydim. Ah! Ah!

İkinci yolçu. Əmi! Nə ah-vay edirsən?

Əvvəlinci yolçu. Necə etməyim, ay balam. Yetmiş sinim var, bu vaxtadək belə zəhmətlər çəkməmişdim ki, indi çəkirəm. Dolanacaq çox çətin olubdur. Evimdə yeddi baş külfət, pul yox, taxıl yox. İndi bu vaxtımda gedirəm şəhərə, bəlkə hammallıq edib bir az çörək pulu qazanam.

İkinci yolçu. Məgər taxıl bitməyirmi? Yeriniz yaxşı deyilmir?

Əvvəlinci yolçu. Ay balam, qoyurlarmı taxıl əkəsən? Quldur Nadir hər yerə ki düşür, oranı viran edir. Bir yandan da əfqanlar buraları alandan sonra xalqa göz verirlər, işıq vermirlər... Xülasə, işlər çox yamandır, oğlum.

İkinci yolçu. Əmi, mən iki aydır gəlmişəm, amma Nadirin bərəsində elə şeylər eşidirəm ki, heç ağlasığası deyil.

Əvvəlinci yolçu. Sən hardan gəlibsən? Harahsan, balam?

İkinci yolçu. Mənim əslim xorasanlıdır. Düz indi on ildir vətənimdən dərbədər düşmüşəm. Özbəklər Xorasana alandan sonra zindəganlıq çox çətin oldu, hətta elə oldu ki, yeməyə çörək də tapılmadı. İki uşağımı, övrətimi və qoca anamı Xorasanda qoyub düşdüm şəhərbəşəhər. kəndbəkənd ki, çörək pulu qazanam. Axır getdim çıxdım İrəvana. O vaxt İrəvan osmanlının əlində idi. Bir az rahatlığa düşdüm. Başladım işləməyə. hər nə iş oldu yapışdım. Bir neçə ilin ərzində on tümən düzəldib. Xorasana gedən vardı, onunla göndərdim ki, külfətimə versin. Əzqəza. yolda məşhur quldur İmamquluverdi onun qabağına çıxıb pulları əlindən alır. İndi gedirəm vətənə uşaqlarımı tapam. Amma heç ümidim yoxdur! Ah! Ah! Allah bu quldurların evini yıxsın!

Əvvəlinci yolçu. Ah... quldurları heç demə, heyvan qismi bir şeydirlər. Onlarda nə insaf var, nə mürvət. Nə Allahdan qorxurlar və nə padşahdan. Əllərinə adam düşəndə ya öldürürlər, ya soyurlar. Amma Allaha qurban olum, özləri də axırda cəzalarına çatırlar. İmamquluverdi çox evlər yıxdı, çox anamı balasız və çox balanı anasız qoydu, amma axırda özü də cəzasına çatdı.

İkinci yolçu. Necə?

Əvvəlinci yolçu. Necə olacaqdır? Axırda onu bir gülləyə qurban etdilər...

İkinci yolçu. Allaha şükür! Allaha şükür!

Əvvəlinci yolçu. Əlbəttə, Allaha şükür, amma yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük. İmamquluverdi öldü, yerində oğlu Nadiri qoydu. Ondən da bətər, ondan da zalım. Genə İmamquluverdi axır vaxt bir az adamlara rəhm edirdi, amma bu evi yıxılmışda heç bir zərrə qədər rəhm yoxdur. Hansı kəndə düşsə, oranı alt-üst edib, viran edir.

İkinci yolçu. Bu o Nadirdi ki, adı dünyaya yayılıbdır?

Əvvəlinci yolçu. Bəli. Haman o zalımdır.

İkinci yolçu. Təəccübdür!

Əvvəlinci yolçu. Nə üçün təəccüb edirsən, ay balam! Hər şey torbiyə ilədir. İnsana necə torbiyə verərsən, clə də olar. Düz on beş yaşından Nadir atası ilə quldurluğa gedibdir. Və ondan qabaq atası və yoldaşları, Nadir uşaqları o qədər quldurluqdan, adam öldürməkdən danışblar ki, uşağın qulağı dolubdur, əvvəlinci dəfə quldurluğa çıxanda cürbəcürə qoçaqlıq, hünörlər göstəribdir. Bu tövr torbiyənin axırı nə olacaqdır? Genə bundan əvvəl Hüseyn xan hordən bir dalınca qoşun göndərüb tutdurmaq istəyirdi. Amma indi bir aydır əfqanlar Hüseyn xanı əsir ediblər, Nadir də azadə gözür, bir adam da cürət etmir ki, bir söz desin. İndi halımız olub dəxi də çətin: bir yandan əfqanların zülmü, bir yandan Nadirin. O evi də ki, görürsən (*əlini uzadıb*) Nadirin evidir.

İkinci yolçu. (*qorxub yerindən tez durur*) Allahu sevirəsən, əmi, dur burdan gedək. Çıxıb bizi burada görər, dərimizə saman təpər.

Əvvəlinci yolçu. Qorxma, oğlum. Biləm ki, Nadir buradadır. nə bu yol ilə gedərəm, nə burada oturaram.

İkinci yolçu. Bəs haradadır?

Əvvəlinci yolçu. Gedibdir özbəklərdən anasının qanını almağa. Özbəklərlə dava edən vaxt qoca anasını çox əzabla öldürüblər. İndi gedibdir ki, anasının intiqamını alsın.

İkinci yolçu. Bəs indi evində heç kəs yoxdurmu?

Ə v v ə l i n c i y o l ç u. Evdə övrəti və oğlu. Belə bilmədə bunlar yalqızdılar. Evinin hər küncündən on quldur çıxar. (*asnəyir.*) Ay... Dur gedək, oğlum, yoxsa yatıb qalarıq.

Gedirlər.

İKİNCİ GƏLİŞ

Nadirin övrəti Gülcəhan yavaş-yavaş qapını açıb pilləkəndən düşür və ətrafa baxa-baxa

G ü l c ə h a n. (*yola baxıb*) Yolunu gözləməkdən gözlərimin kökü saraldı. Kim bilir, başına nə iş gəldi. Bu vaxtadək gərək gələydi. Görükür bir bədbəxtlik üz veribdir. Su qabı suda sınar. Mənim yəqinimdir ki, axırda bir kələyə qurban olub bizi qoyacaq sahibsiz. Ondan sonra di gəl, döz xalqın zülmünə. Hamının da haqqı var bu zülmü etsin. Pərvərdigara, Bira-bil xanın qızı gör nələr çəkir. Mən yurdu itmiş, bədbəxt buna aşiq olub qoşuldum qaçdım. Nə bilirdim ki, aylar, illərlə üzünə həsrət qalacağam. Kərratla demişəm: Nadir, mənə yazığın gəlsin, mənə yazığın gəlmir, oğluna gəlsin. Hər deyəndə mənə cavab verir: sənin borcun deyil. Mən başıma nə kül töküm? (*ağlayır*) Pərvərdigara! Nə vaxtadək gecə-gündüz qorxudan yatmayacağam? Nə vaxtadək gözlərim yollarda qalacaqdır? (*ağlayır, əli ilə başını tutur. Uzaqdan şeypur səsi gəlir. Gülcəhan qulaq asır və gedib yola baxır*) Hə... yavaş... (*fikirdə*) Gəlir... Gəlirlər. (*şeypurun səsi yaxınlaşır*) Hə... gəlirlər. (*baxır*) Allah sənə şükür olsun! Özüdür, hə... Nadirdir... (*tez evə gedib qapını örtür*).

**Quldurlar gəlib iki tərəfdən düzülürlər.
Nadir gələndə baş əyirlər.**

ÜÇÜNCÜ GƏLİŞ

N a d i r. Həzərat! Çox razıyam ki, aslan kimi dava etdiniz. Özbəklər indi zərbi-dəstimi gördülər. Hər nə ki mal qarət edibsiniz öz aranızda bölüşün. İndi gedib rahat ola bilərsiniz. (*hamısı baş əyib çıxırlar. Nadir evinə tərəf baxıb fikrə gedir*) Bir ay bundan müqəddəm hənz bu yerdə qoca anam mənim qarşıma gəlib, "igid balam, aslan balam" deyib məni qucaqladı, şadlığmdan ağladı. İndi... İndi... Of! (*başını əli ilə tutur.*) İndi... Hərgah öz əcəli ilə ölsəydi, o qədər məni yandırmazdı. Biinsaf tayfa. qoca övrəti yaman bir halətə salıb öldürdülər. (*hirsli.*) Of... (*fikrə*) Hərçənd

özbəklərdən bir anamın əvəzində min analar-atalar, min uşaqlar qanı tökdüm, lakin genə ürəyim sakit olmuyubdur. Bu tayfanın qanını içməyə hazırım. (*fikrə gedib oturur və başını əli ilə tutur*)

DÖRDÜNCÜ GƏLİŞ

G ü l c ə h a n. (*qapını açıb yavaş-yavaş gəlir. Nadiri bu halda görüb təəccüb edir və tərəfə deyir*) Pərvərdigara! Görösən, genə nə üz veribdir? (*yavaş gedir*) Nadir! Mən səni evdə gözlüyürdüm, nə üçün gəlmirsən? Yorulubsanmı?

Nadir başını qaldırıb baxır və ayağa durub Gülcəhanın əlindən tutur.

N a d i r. Gülcəhan! Hərgah bir il gecə-gündüz özbəklərlə dava etsəm, genə yorulmaram. Onlar mənim ürəyimə yaman bir dağ çəkiblər, hər bir şeyi unutmşam.

G ü l c ə h a n. Əlbəttə, məni də?

N a d i r. Görünür.

G ü l c ə h a n. Bəs elə məni bundan ötəri atamın yurdundan dərbə-dər saldın? Mən sənə nə eləmişəm? Nə üçün məni bu qədər incidirsən? Gözümün işığı, dördümin dərmanı bir Rzaqulu idi, onu da özünlə aparmaq istəyirsən. Sən gedəndən sonra qulağımı döng edibdir: gah tufəng fikrinə düşür, gah qılınc hazır edir, gah tapança.

N a d i r. Sən nə danışırsan, övrət? Oğul gərək atasına oxşasın, hərgah Rzaquluda məndə olan hünər olmasa, ona mən oğul deyərəm? Çox əcəb edir ki, indidən tedarükünü görür. Mən atamın yerini tutan kimi, o da gərəkdir mənim yerimi tutsun.

G ü l c ə h a n. Bəli, mən də ömrümün axırınadək rahatlıq bilməyim. (*ağlayır*)

N a d i r. Bəsdir. (*acıqlı*) Dur get! (*Gülcəhan ağlaya-ağlaya gedir*) Mənim dördümdən xəbəri yoxdur. İstəyir göz yaşını səhərdən axşamadək tök! Ancaq mən bu peşəmi əldən buraxmaram. Gərəkdir cəmi dünya zərbi-dəstimi görə. Xalq mənə edən ehtiramı Təhməsa etmir. Hamı qorxudan adımlı eşidəndə bir ağaclıqdan qaçır. Bundan müqəddəm Hüseyn xan axtarırdı. İndi də Təhməsa... Hərçənd Təhməsa əvvəl mənimlə mehriban idi, amma indi bilməyirəm ki, nə olubdur. Kərratla göndərdiyi qoşunları dağıtmışam... (*fikrə*) Zərər yoxdur vaxt olar Təhməsa da özümü göstərəm...

BEŞİNCİ GƏLİŞ

Səs.

C a v a d. Nadir! Nadir!

N a d i r. (*tez gedib baxır*) A! Dayı can, buyur buyur. (*dişqarında*) Ay gədə, gəl atı tut.

İkisi də içəri daxil olurlar.

N a d i r. Xoş gəlibsən, dayı! Uşaqların kefi necədir?

C a v a d. (*oturur*) Ey... Ay balam! Bir tövr dolanırlar. Mən də dəxi qocalmışam. Əvvəlki tək işləyə bilmirəm, bu il hətta heç taxıl də əkmədim.

N a d i r. Heç fikir etmə. Allah kərimdir. Gətirdiyim qarətdən bir illik sənin təamın çıxar. Eşitdinmi, özbəklərə nə tufan etmişəm? Heç bilir-sənmi, başlarına nə işlər gətirmişəm!

C a v a d. (*başını yırğalayır*) Ah! Ah! Balam! (*başını tutub fikrə gedir*) Eşitmişəm, eşitmişəm!..

N a d i r. Dayı! Nə üçün ah-zar edirsən? Nə səbəbə qəmgin oldun? Gərəkdir şad olasan ki, mənim kimi bacın oğlu var. Onu bilmirsənmi, adı-mı eşitcək hamı titim-titim titrəyir, padşahlar mənim müqabilimdə davam etməyir, qoşunları qoyun kimi qaçırırlar! Mən deyiləmmi özbəkləri dağadaşa salan? Mən deyiləmmi İrana qan ağladan? Belə köməyi olan da ah-vay edərmimi? Belə köməyi olan da dərd edərmimi? Fəxr et! Könlün şad olsun!

C a v a d. (*başını qaldırıb*) Bilirəm. İgidsən, aslan bərabərində cavansan, amma... (*başını aşağı salır*)

N a d i r. Necə amma? Nə deyirsən?

C a v a d. (*başını tutub ağlayır*) Heç balam, heç! Allah qüvvət versin!

N a d i r. Dayı, sənə nə olubdur? Nə üçün ağlayırsan! Ürəyində nə var, de!

C a v a d. Ay balam, nə deyim!.. Mən öz günümə ağlamıram. Bu gün-sabah öləcəyəm... Məni fikrə salan vətənimizin qarışıq işləridir. Of, of! Heç bilir-sənmi nə halda bulunuruq. Vətənimiz əldən gedir, ziyarətgahlarımız, yerlərimiz özgə tayfaların əllərinə keçirlər. Millətımız günbəgün zəlil, məşəqqətdə bulunur: əkin yox, biçin yox, neçə kəndlərdə aclıq başlanıb. Xalq çəyirtkə kimi qırılır, mən buna ağlayıram. (*başını tutub ağlayır. Nadir fikirdə. Cavad yerindən qalxıb Nadirin əlindən tutur*) Nadir!

Dünyada ad qazanmaq iki yol ilə olar: yamanlıqla və bir də yaxşıqla. Yamanlıqla ad çıxartmaq hamıya mümkündür və bu ad həmişəlik deyil... Yaxşıqla ad qazanmaq hər şəxsin hünəri deyil. Yaxşılıq edən şəxsin adı nəinki öz sağlığında və hətta öləndən sonra da dillərdə zikr olunur. Bəs heç rəvadırmı ki, sənin kimi rəşid və şücaətli cavanın adı sağlığında min cürə söyüslə və öləndən sonra lənət ilə zikr olunsun? Rəvadırmı ki, sənin ömrün, gücün və aqlın quldurluqda çürüsün? Rəvadırmı ki, insan bilə-bilə gözəl sifətlərini puç edib, yaman sifətləri qəbul edə? (*Nadir fikirdə*) Heç eşidib-sənmi ki, quldur öz əcəli ilə ölə? Qulduru həmişə ya asıblar, ya boğublar, ya güllələyiblər. Xülasə quldur olan kəs belə yaman naqabil ölmərdən uzaq deyil... Dəxi nə deyim, balam... (*fikrə gedir*)

N a d i r. Dayı, diqqətlə sözüünüzə qulaq verirəm. Buyurun görüm.

C a v a d. Dəxi nə deyim, ay balam!.. Axır sözüüm budur ki, sən gərək bu yaman peşədən əl çəkəsən. Fikrini, gücünü sərf edəsən millət və vətən yolunda. Bizim atadan-babadan qalan yerlərimizi düşmənin əlindən qurtar, qoyma ziyarətgahlarımız qeyri tayfaların əlində qala. Onda ümidvaram ki, Təhmas şah günahından keçə?

N a d i r. (*gülə-gülə*) Ah! Ah! Təhmas şahda nə qalıbdır ki, mənim günahından keçə?

C a v a d. Necə ki, nə qalıbdır? Təbrizdən xeyli qoşun yığıb Xorasanı türkmənlərin əlindən qurtarmağa gedir. Nadir! Dübərə səndən təvəqqe edirəm: at, bilmərrə bu yaman peşəni... Dağılmış vətən, yurdu itmiş, ah-zarı ürək dağılayan millət sənin kimi bir aslan gözləyir. Durma, oğlum! Mənlərə mənim kimi göz yaşlarını tökən var. Bu qan ağlayanlara kimdən cavab gözləmək?

N a d i r. (*əlini başına aparıb fikir edir. Birdən Cavadın yanına gedir*) Dayı! Sənin sözlərin məni ayıltdı, bu vaxtdək xəbi-qəflətdə imişəm. (*fikrə*) İndi... Hə... İndi başa düşürəm ki, atam da, mən də əbəs yerə qan tökürmüşük... Bəsdir! Bundan sonra vətənin fikrində olmalıyam... (*fikrə*) O qanlı yaşlar tökənlər məndən cavab gözləsinlər...

C a v a d. Doğrumu deyirsən?

N a d i r. Dayı! And olsun yerlə göyü yaradana! And olsun Rzaqulunun canına ki, bu qılınc ancaq vətənin yolunda işlənəcəkdir!

C a v a d. (*əlini ürəyinə qoyur*) İndi bir az sakit oldum... Allah səndən razı olsun. (*əlindən öpür*) Nadir! Vətən yolunda qılınc vurmaq müqəddəs və savab işdir; bir işdir ki, cəmi İran səndən razı qalar. Atababamızın sümükləri basdırılan yerləri düşmənlərin əlindən xilas edərsən-sə, böyük bir müqəddəs iş etmiş olarsan.

N a d i r. Allahın köməkliyi ilə, bu qılıncın hünərinə qoymaram qeyri millət İran torpağında baş qaldırsın... İndi dayı, sən evə get, bir az rahat ol, mən də bir neçə buyruq verəcəyəm.

C a v a d. Yaxşı, gözümün nuru! (*gedir*)

N a d i r. (*tək*) Həqiqət, mən bu vaxtdək qəflət yuxusunda imişəm: ancaq günah məndə deyil, atam tərbiyəni belə vermişdi. Çox yaxşı ki, dayım məni ayıltdı, yoxsa məndən sonra Rzaqulu da nahaq yerə bu qanları tökəcək idi. Əcəba, nə üçün mən bir fikir etməyirdim. Atamdan artıq qoçaqlıq edə bilməyəcəkdim. Amma bununla belə bu dünyada nə qoydu getdi? Harada adı hörmətlə çəkilir? Quldurların məclislərində... Bəli, on, ya iyirmi-otuz quldur atamın adı gələndə rəhmət oxuyursa, cəmi İran haman adı nifrətlə söyləyir... (*fikrə gedir*) Yox dəxi durmaq vaxtı deyil. (*istəyir getsin*)

ALTINCI GƏLİŞ

G ü l c a h a n. (*tez Nadirin qabağına çıxır*) Nadir! Dayın deyən söz doğrudurmu?

N a d i r. Nə var? Nə olubdur? (gülümsünür). Yox!

G ü l c a h a n. Sən mənim canım, doğrudurmu ki, yaman peşədən əl çəkirsən? Hə?

N a d i r. (*tərəfə*) Binəva sevindiyindən bilmir nə etsin. (*Gülcahanı*) Doğrudur, Gülcahan, doğrudur. Mən yaman, nifrətli peşədən əl çəkdim. Fəqət indi lazım gəlir, müqəddəs yerlərimizi, zəlalətdə yaşayan millətimizi düşmənlərin zülmündən xilas edim.

G ü l c a h a n. Pərvərdigara! Çox şükür, çox şükür ki, mənim dua-mı müstəcab etdin. (*ağlayır*) Gecə-gündüz əlim sənəin dərğahında öz-özümə deyirdim: nə vaxt canım qorxu çəkməkdən azad olacaqdır. Çox şükür ki, mətləbimə çatdım!

Nadir gedib qolundan tutur.

N a d i r. Ağlama, get rahat ol! Dayım yoldan gəlibdir, qocadır, yorulmuş olar, onu rahat et. Onun sözləri məni yuxudan ayıltdı.

G ü l c a h a n. (*gedə-gedə*) Allah səbəbə nicat versin!

N a d i r. (*tək*) Biçarə övrət o qədər qorxudan gecələr yatmayıb ki, saralıb, muma dönübdür, indi sevindiyindən ağlayır. Həqiqət, Gülcahan məni çox istəyir, yoxsa mən hara, Birabil xanım qızı hara. Xülasə!.. Gedim görüm adamlar yerlərindədirlərmi? (*çığır*)

YEDDİNCİ GƏLİŞ

R z a q u l u. (*evin qənsərindən gəlir, qılıncı qınından çıxarır*) Görüm, yaxşımı qayıtıbdır. (*baxır*) Çox yaxşı! (*məşq edir*) Görüm, atamın xoşuna gələcəyəmmi? O, qaçaq adamları çox sevir. Hərçənd quldurluğa əvvəlinci dəfə gedəcəyəm, amma yanımda o qədər nəql ediblər ki, qulağım dolubdur. Bilmərrə qorxum yoxdur. Ürəyim belə tələsir ki, hər günüm bir il keçir, dəqiqələri sanıyıram. Dünən qaçaqlardan biri atamın qoçaqlığından danışdı... Deyir, qorxulu davada vaxta ki, Nadir qabağa düşür, elə bilirsən hamıya təzədən ürək verilir... Deyir, qılıncı heç boş yerə çıxartmaz. Elə ki, çıxartdı, görək düşmənin başı yerdə ola. Elə ki, deyir, Nadir qabağa düşür, nərosindən düşməni tab gətirməyib qaçır... Ah, hanı bir tez gəldəydik, mən də qılıncı sıyırib (*qılıncı sıyırib hərkdən*), qorxma, vur! (*yü-yürür*) Tərpənmə!

SƏKKİZİNCİ GƏLİŞ

G ü l c a h a n. (*tez qapıdan çıxıb Rzaquluya tərəf*) Nə olub? Nə var? Rzaqulu, sənənsən? (*əlini ürəyinə aparıb pilləkənin üstündə aylaşır*) Uf! Ay balam, sən məni qorxutdun, dedim görəsən nə olubdur. Nə üçün elə edirdin, oğlum? Dəli olmuyubsan ki?

R z a q u l u. (*anasının yanına gedib qolundan tutur*) Ana, qorxma heç şey yoxdur. (*gülür*) Ah! Ah!

G ü l c a h a n. (*yavaş-yavaş durur*) Oğlum, bəs divanətək nə üçün qışqırırsan?

R z a q u l u. Heç, məşq edirdim. Deyirəm görüm, atamla gedəndə necə dava edəcəyəm.

G ü l c a h a n. Hara?

R z a q u l u. Qaçaqçılığa!

G ü l c a h a n. Axmaq-axmaq fikirləri başından çıxart.

R z a q u l u. Ana, vallah, atam deyirdi səni də özümle qaçaqçılığa aparacağam.

G ü l c a h a n. (*Rzaqulunun gözlərindən öpür*). O çox da apardı, səni qoyan kimdir? Allahı sevirsən, elə şeyləri fikrindən çıxart.

R z a q u l u. (*əlindən tutur*) Ana, sən mənim canım, mane olma, qoy gedim.

G ü l c a h a n. (*üzünə diqqətlə baxıb gözlərindən neçə dəfə öpür*) Bircə də görüm, qaçaqçılığa nə üçün gedirsən?

R z a q u l u. Heç, ancaq istəyirəm atam kimi ad çıxardam. Qoyarsanmı? Hə? Mane olmazsan ki? Hə?

G ü l c a h a n. (*gülə-gülə*) Atan quldurluğu, qaçaqçılığı dəxi tərkdibdir, dəxi getməyəcəkdir. Sən də ad çıxarda bilməyəcəksən. Mən də bu gözlərə (*gözlərindən öpür*) həsrət qalmaqayacağam.

R z a q u l u. Nə deyirsən? Necə getməyəcəkdir? Mənə özü dedi ki. yaraq-əsbabımı hazır et. İndi sən deyirsən getməyəcək? Görünür, səni aldadıbdir, çünki hər vaxt yola çıxanda sən ağlayırsan, ona görə deyibdir ki. dəxi ağlamayasən.

G ü l c a h a n. Bu günədək o fikirdə idi, fəqət bu gün fikrini dəyişibdir.

R z a q u l u. Nə üçün? Nə olubdur ki?

G ü l c a h a n. (*Nadiri görüb*) Özü gəlir, soruş, özü deyər.

DOQQUZUNCU GƏLİŞ

N a d i r. Rzaqulu, gəlibsən?

R z a q u l u. Bəli.

G ü l c a h a n. (*Nadirə*) Oğlun məni qorxutdu. Evdə işə məşğul idim. Bir də eşidirəm biri fəryad edir: "Qoyma! Vur! Tərpənmə!" Evdən tez çıxıb görürəm: tək özü qılınc ilə oynuyur.

N a d i r. Nə edirdin, oğlum?

R z a q u l u. (*başını aşağı salıb*) Heç, məşq edirdim.

N a d i r. Nə məşq?

G ü l c a h a n. Deyir, mən də atam kimi istəyirəm ad çıxardam.

N a d i r. (*əlini oğlunun başına qoyub*) Qoçaq oğlum! Hünərli oğlum!

G ü l c a h a n. Mən də deyirəm dəxi qaçaqçılığa getməyəcəksən. İndi səbəbini soruşurdu ki, sən gəldin.

N a d i r. Hünərli oğlum! Ad çıxartmaq üçün tövürlü yollar var. Ancaq qaçaqçılıqla ad çıxartmaq yaman nifrətli yoldur. İnsan gərəkdir ağı ilə. yaxşılıqla ad çıxartсын. Bu vaxtadək quldurluqdan nə ki söyləmişəm və özün eşidibsən çıxart başından. Mən düz yoldan azmış imişəm. Bundan sonra qılıncımı ancaq vətən yolunda çıxart. Oğlum, düşmənlər vətənimizi tar-mar edirlər, müqəddəs yerlərimizi əldən alırlar. Bundan sonra gərəkdir quldurluğu bilmərrə buraxıb vətənə kömək edək, belə bir yolda ad çıxartmaq böyük bir səadətdir. Ümidvaram ki, mənim sözlərimi anlayırsan. (*Rzaqulu dizi üstə düşüb başını uzadır. Nadir qolundan tutub durğuzur və gözlərindən öpür.*) İndi bildim ki, mənim yolunda baş qoymağa hazırsan.

G ü l c a h a n. (*boynundan qucaqlayır*) Gördün, dedim dəxi getməyəcəksiniz.

N a d i r. İndi durma oğlum, get qaçaqlara de ki, hazır olsunlar. (*Rzaqulu gedir. Gülcahana*) Sən də get, mənimçün yola nə lazımdır hazırla. Dayım nə edir?

G ü l c a h a n. Yatıbdır.

N a d i r. Görükür, yorulubdur. Oyatma, qoy hələ yatsın, lazım olanda oyadarsan.

G ü l c a h a n. Yaxşı. (*gedir*)

N a d i r. Rzaqulu məni çox istəyir, nə desəm hazırdır. Sözlərim ona təsir etdi. Başını uzadır, yəni: boynumu vur, sözündən çıxmaram, dedi-yidir. Bərəkallah, oğul! Pərvərdigara, etdiyim günahların əvəzində ömrümün axırınadək sənə yolunda savab işlər edərəm, ancaq bu oğlumu mənə çox görmə! Məni onun gözlərinə həsrət qoyma!

ONUNCU GƏLİŞ

R z a q u l u. Baba, hazırdırlar, qulluğunuzu gözləyirlər.

N a d i r. De, gəlsinlər. (*Rzaqulu gedir*) Ah! (*fikirdə*) Xorasanı düşmənlərin əlindən xilas etdiyim günü tezmi görəcəyəm?

ON BİRİNCİ GƏLİŞ

Rzaqulu, bir neçə yaraqlı qaçaq.

N a d i r. Gəldiniz? Bu saat atlanıb düşün kəndlərə, ətraf-əsnafa! Hər kəsi gördünüz, deyərsiniz Nadir sizi çağırır. Hamı görək bu gün buraya cəm olsun. Hər kəs gəlməsə, adını soruşub yazarsınız, sonra mən onlara göstərəm. Heç kəs qorxmasın, eşitdiniz?

H a m ı. Bəli.

N a d i r. Di durmayınız. (*gedirlər*) Sən də Rzaqulu, de mənim atımı hazır etsinlər.

R z a q u l u. Baba, mənim atımıdamı?

N a d i r. Yox, oğlum, bu səfər sən getməyəcəksən. Buralar şuluqdur, sən də evə bax. (*Rzaqulu çıxır. Bir-bir, iki-iki kənd əhli gəlib Nadirə baş əyib qabağında dururlar.*) Hər kəs yorulubdur, əyləşin. Xoş gəlibsiniz, hamı yığılanda mənə xəbər edin. (*evə gedir*)

K ə n d ə h l i n d ə n b i r i. Heç bu sifət bunda görükmüyübdür ki, deyö əyləşsin.

İ k i n c i. Görəsən genə nə var, bəlkə işi düşübdür.

Ü ç ü n c ü. Əlbəttə, yorulubdu, quldurluğa getmək istəmir ki, arxayın evdə otursun. Biz də tövcü verək.

D ö r d ü n c ü. Xülasə, Allah özü rəhm etsin, xeyir işə bənzəmir.

B e ş i n c i. Bizim evimizi düşmən azmı yıxır? Bu da indi istəyir ki, olub-qalanımızı alsın. Mənim sözümə baxsanız, hamımız çıxarıq gedərik sonra nə edəcək etsin. Ölüb getmişik, ölmüşün nəyini öldürəcəkdir.

**Bu vaxt bunların arasında qovğa düşür,
bunları çağırın qaçaqlar gəlirlər. Xalq onlara tərəf.**

H a m ı. (*bərkədən*) Bizi nə üçün yığıbsınız? (*Nadiri görəndə səslərini kəsirlər*)

ON İKİNCİ GƏLİŞ

N a d i r. Həzərat! Xoş gəlibsiniz! Bu vaxtadək məndən və atamdan zərərdən və əziyyətdən başqa bir şey görməyibsiz... Əvvələn sizdən təvəqqe edirəm ki, mənim günahımdan keçəsiniz və sizə məlum edirəm ki, bu gündən quldurluğu, qaçaqçılığı bilmərrə, buraxıb canımı, gücümü və aqlımı millət və vətən yolunda sərf edəcəyəm. Bəsdir, nə qədər əbəs yerə qan tökdüm. Bəsdir, nə qədər siz mənim əlimdən dad çəkdiyiniz. İndi ancaq düz yolu tapmışam, indi ancaq anlamışam ki, insan gərək vətən və millət yolunda işləyib qeyrət, əhəmiyyət göstərsin. Özünüz görürsünüz, eşirdirsiniz vətənimizi düşmən hər yerdən zəbt edir. Hətta ziyarətgahlarımıza da əl uzadırlar. Bundan sonra mən özümə söz verirəm ki, vətənimizi düşmənlərin əlindən xilas edib milləti zülmədən qurtarım. Əvvəlinci gedən yerim Xorasandır ki, sistanlıları oradan gərəkdir qovmaq. Sizlərdən kim istəmir ki, ata-babalarımızın müqəddəs yerlərini xilas edək, tainki bizdən sonra gələn uşaqlarımıza bu ibrət ola, qeyrətə gəlib gözləri həmişə açıq ola? Kim istəyər ki, öz əkdiyini özü biçməsin? Razısınızmı?

H a m ı. Razıyıq! Razıyıq!..

N a d i r. Bəs belə olan surətdə dağılınız ətrafda olan kəndlərə car çəkin ki, Nadir gedir Xorasanı düşmənlərin əlindən qurtarmağa. Hamı yığılsın, hər kəsin nə yarağı-əsləhəsi var götürsün. Onu da deyirəm: hər kəsin qeyrəti oyanmayıbdır, getməsin. Ümidvaram ki, sözümə əməl edəsiniz.

H a m ı. Hazırq vətən yolunda baş qoymağa! Hara aparırsan bizi apar. (*bərkədən*) Nadir sağ olsun!.. Nadir sağ olsun!..

Pərdə.

Vaqe olur Xorasan yolunda.

Bir neçə çadır, bir sərbaz əlində tüfəng çadırın qabağında gəzinir.

İki sərbaz yavuqda durub çırpı yığır.

B i r i n c i s ə r b a z. Ağlın nə kəsir, Xorasana getməkdən bir şey olacaq, ya yox?

İ k i n c i s ə r b a z. Necə?

B i r i n c i s ə r b a z. Deyirlər sistanlılar qalanı möhkəm bərkidiblər.

İ k i n c i s ə r b a z. Baxaq görək, necə olacaqdır. Şah görək ki, bir xəbər gözləyir, ona görə hələ getmək istəmir.

B i r i n c i s ə r b a z. Nə xəbər gözləyəcək. Düşmənlər dəli deyilərlər ki, Xorasan kimi şəhəri əllərindən verələr. Heç bilirsənmi, ziyarətə gədənərdən nə qədər xeyir götürürlər?

İ k i n c i s ə r b a z. Bundan əlavə, deyirlər onların xanı sərbazlara çox mərhəmət göstərir: hər nə qarət olunur, sərbazların aralarında bölünür.

B i r i n c i s ə r b a z. Ona görədir ki, Mahmud xanı, sistanlılar sevirilər.

İ k i n c i s ə r b a z. (*əlini gözüna tutur*) O kimdir, tez-tez çaparaq gəlir?

B i r i n c i s ə r b a z. Hanı? Hanı?

İ k i n c i s ə r b a z. (*əli ilə göstərir*) Odur, bax! Odur!

B i r i n c i s ə r b a z. Bizim adam deyil?

İ k i n c i s ə r b a z. Bəli. Görəsən kim ola?

B i r i n c i s ə r b a z. Bir yaxşı bax, uzaqdan atlılar da görünürlər.

İ k i n c i s ə r b a z. (*diqqətlə baxır*) Doğrudur, qarıbə çox atlı var, görəsən kimdir?

B i r i n c i s ə r b a z. Lazımdır padşaha xəbər vermək.

İ k i n c i s ə r b a z. Ay, kimsən, dayan! (*tüfəngi götürür atmağa*)

**Bu vaxt əvvəlinci sərbaz yüyürür Təhmasın çadırına tərəf,
orada şeypur çalınır. Təhmas çadırdan tez çıxır,
qarşından Nadir qoşunu ilə gəlir.**

T ə h m a s. (*öz sərbazlarına*) Dayan! (*əli ilə*)

**Nadir ürəkli Təhmas xana tərəf gəlir və
iki tərəfin qoşunu xamuş durur.**

N a d i r. *(qılıncı açıb Təhmasa verir)* Qibleyi-aləm! Bu qılıncı mən çox ataları oğulsuz və çox uşaqları atasız və anasız qoymuşam. Bu qılıncı çox nahaq qanlar tökmüşəm, çox evlər yıxmışam, indi qeyrət və insan mənə qalib gəlib. Gəlmişəm qibleyi-aləmin hüzuruna. Xahiş edirəm bu qılıncı başımı vur, yəni rüsxət ver, düşmənlərin təsərrüfündən vətənimizi xilas edim. Hərçənd dayımı göndərmişdim qibleyi-aləmin qulluğuna ki, mənə məqsudumdan xəbərdar etsin, amma Xorasana məxfi göndərdiyim adam gəlib ürəyi odlayan xəbər gətiribdir. Hirsimdən səbir edə bilmədim və özümü qibleyi-aləmə yetirdim ki, məqsudumdan xəbərdar edim. İndi ixtiyar qibleyi-aləmdədir. *(başını aşağı salıb durur)*

T ə h m a s. *(yavuuq gedir, qılıncı verir)* Nadir! Sənin bu vətənpərəstliyin və aşkara qeyrətin məni vadər edir nəinki sənin təqsirindən keçəm və bəlkə cəmi qoşunun ixtiyarını sənə tapşırım. Mən sənin təqsirindən keçdim. *(qoşuna üzünü tutub)* Xoş o millətin halına ki, Nadir kimi köməyi var. Xoş o qoşunun halına ki, Nadir kimi sərdarı var!!! Sağ olsun Nadir xan!

Q o ş u n. Təhmas şah sağ olsun! Nadir xan sağ olsun!

Burada fars marşı çalınır.

Pərdə.

Üçüncü məclis

**Vaqe olur Xorasanın ətrafında. Bir tərəfdə Nadirin çadırı,
o biri tərəfdə Xorasan qaləsi.**

ƏVVƏLİNCİ GƏLİŞ

N a d i r. *(uzaqdan qoşuna baxıb)* Mirzə Mehdi! *(yavuuq gəlib üstə əyləşir, fikrə gedib başını əli ilə tutur).*

M i r z ə M e h d i x a n. Salari-müəzzəm. Cənabi-süpəhsalari-sərdar! Nə buyurursunuz?

N a d i r. *(başını qaldırıb)* Gəlibsən?

M i r z ə M e h d i x a n. Salari-müəzzəm, bu gün üç gündür nə gecə yatıbınız və nə gündüz, bədənə zərərdir. Bir az rahat olun.

N a d i r. Mirzə Mehdi! Dünənki dava məni bir hala gətiribdir ki, özümü tərhan kimi hiss edirəm. Həqiqət, dünənki dava qabaqkı davalara bənzəməz. Qalanı Allahın köməyliyi ilə bu gün alacağam, düşməndə güc qalmayıbdır. *(qoşuna nəzər edir)*

M i r z ə M e h d i x a n. Qoşuna rahatlıq olacaq, yəni bu gün gənə davadır?

N a d i r. Xeyr, dünənki davadan sonra rahatlıq vermək olmaz. İş görəkdir isti ikən görəsən, bu gün görəkdir qala alınsın. *(dişqarında səs)* Mirzə! Gör kimdir? *(Mirzə Mehdi çıxır. Tək)* Bəli, indi bu davalarımı Təhmas eşidibse, çox şadıdır. Görünür, ümidi mənə çoxdur. Yoxsa birdən-birə mənə qoşunun ixtiyarını verməzdi və tək məni sistanlıların üstə göndərməzdi... Xeyr, çox da ümid etmək olmaz. O gün kağız göndərilibdir ki, tez İslahana özünü yetir. Amma xəbəri yoxdur, bilmir ki, İrani hər yerdən tarmar etmək istəyirlər. *(fikrə gedib başını əli ilə tutur)*

İKİNCİ GƏLİŞ

Mirzə yavaş-yavaş gəlib Nadiri bu halda görüb danışır.

N a d i r. *(başını qaldırıb)* Mirzə, gəlibsən? Kimdir? Nə səsdir?

M i r z ə M e h d i x a n. Qulluğunuza Sistan tərəfindən elçi gəlibdir.

N a d i r. Elçi? *(ayağa durur)* Ah! Ah! Ah! *(gülür)* Elçi! Görəsən fikri nədir? Qala alınmasa biz tərəfdən qılınc yerə qoydu yoxdur, Mirzə. Görürsən? *(nişxəndlə)* Buyursun! *(Mirzə çıxır. Tək.)* A... Zərbi-dəstimi dadıblar... Elçi nədir? Görək xan özü gəlib təvəqqe edə ki, mən ondan əl çəkdim... Xeyr, əl çəkmərəm. Ancaq təvəqqe edə bilərəm ki, xalqı əbəş yerə qırmayım, özünü öldürməyim... Ancaq belə şeylərə təvəqqe ola bilər...

ÜÇÜNCÜ GƏLİŞ

Elçi və Mirzə Mehdi.

E l ç i. *(baş ayıb)* Xidməti-şərifinizə salam edib Sistan xanının tərəfindən göndərilmişəm.

N a d i r. Xub, buyruq?

E l ç i. Xanın xahişi budur ki, ümum xeyirdən ötəri davanı bərhəm edin.

N a d i r. *(acıqlı baxır)* Nə şərti-şürotla?

E l ç i. Xan xahiş edir ki, layiqincə xərəcə versin.

N a d i r. (*gülür*) Ah! Ah! Qalada oturub dəhyek versin?! Xub! Cənab elçi, xanınız çox əla xəyallara düşübdür...

E l ç i. Və bir də şərt edir ki, bundan sonra minbəd İranla dava etməsin.

N a d i r. (*gülə-gülə*) Cənab elçi! Xanınıza ərz edərsiniz ki, bu gün hazır olsun! Şərtnaməni yazıb göndərəm və buyruq verərəm ki, qolubəgli şərtnaməyə qol çəksin.

E l ç i. (*mat*) Anlamayıram.

N a d i r. İnşallah, bir saat keçmiş anlırsınız. Görünür, xanımız davada xabi-qəflətdə imiş, zərbi-dəstimi görməyibdir və illa görse idi bu təklifləri mənə etməzdi. İnsafdırmı ki ata-babamızdan qalan yerləri alarsınız, müqəddəs yerlərimizi qarət edəsiniz və bizim qüvvətimiz ola-ola sizin xeyrinizə olan şərtləri qəbul edək? Hərgah xanınız xahiş edir ki, özü əsir olmasın, hərgah əbəs yerə qoşunun qanfışan olmağını istəməyir, iki saatadək Xorasana qələsini görək azad etsin. Və illa bu gün şəhəri alt-üstə çevirmək, anaları balasız, balaları anasız qoymaq mənim borcum olsun. İndi buyurun. (*əli ilə yol göstərir. Elçi baş əyib çıxır*) Mirzə! Görürsən, nə təkliflər edirlər?

M i r z ə M e h d i x a n. Sərdarım, fikrinizdən xəbərdar deyillər. Dünən davanı kəsməkdən ola bilsin ki, xan özgə xəyallara düşübdür.

N a d i r. Onun xəyalı mənə məlumdur. İstəyir vaxt alıb təzədən hazırlaşsın. Fəqət mən qoymaram göz açmağa. (*ayağa durub hazırlaşır*) Mirzə, bax gör hamı hazırdırmı? (*Mirzə çıxır. Tək.*) Xorasana əldən vermək istəməirlər... Allah yar olsa göstərəm!..

DÖRDÜNCÜ GƏLİŞ

M i r z ə M e h d i x a n. Əfqanıstandan məktub var.

N a d i r. Aç oxu! (*Nadir baxır*)

Mirzə ayaq üstə səslə oxuyur.

M i r z ə M e h d i x a n. "Süpəhsalar sağ olsun! Əfqanlar sücaət və rəşidliyinizi eşidiblər və fikrinizdən xəbərdar olublar ki, Xorasandan Əfqana üz qoyacaqsınız. Bu xəbər bunları təşvişə salıb, ciddi surətdə hazırlaşır. Məclis qurub əhd etdilər ki, Allahyar xanı zindandan xilas edib qoşunu ona tapşırırlar. Təzə qalalar tikməyə mübaşirdirlər. Hər növlə çalışırlar ki, qabağınızı kəssinlər. Kəhrizi Allahyar xanın qoşunu tutubdur və

oradan Fərmanabada atlı qoşun göndərib istəyirlər dal tərəfdən sizə mane olsunlar. Bu əhvalatları vacib bilib qulluğu-şerifinizə məlum edirəm. Şərif xan".

N a d i r. Başımdayı fikrimi bu xəbər büsbütün dəyişirdi. (*fikrə gəlir*) Hər nə olmuş-olsa görəkdir bu gün sistanlılarla qurtaram. Mirzə! Sən çıx yuxarı, tamaşa et; davanı başlayıram. (*hazırlaşır. Mirzə çıxır, uca səslə*) Şeypur! (*şeypur səslənir, dişqarında qılı-qal düşür.*) Əvvəlinci fə, sağ tərəfdən! İkinci fə*, sol tərəfdən! Üçüncü, daldan hazır olun! (*Nadir əli ilə işarə edir, şeypur çalınır. Uca səslə.*) Allah! Allah! Allah!

Pərdə.

Üçüncü məclisin məbədi

**Vaqe olur İsfahan şəhərində.
Şah Təhmas öz evində əyləşibdir və
Heydər xan qabağında durubdur.**

Ş a h T ə h m a s. Nadirdən bəs bir xəbər gəlmədi?

H e y d ə r x a n. Qibleyi-ələm! Gəlibdir.

Ş a h T ə h m a s. Nə xəbər var? Nə iş görübdür?

H e y d ə r x a n. Qibleyi-ələm sağ olsun! Heç şey. Yazmağından belə məlum olur ki, əbəs yerə qoşunun yarısını tələf edib bir iş də görməyibdir.

Ş a h T ə h m a s. Elə şey ola bilməz. Nadir ola bir iş bacara bilməyə?

H e y d ə r x a n. Qibleyi-ələm! Başdan görək mənim sözümə diqqət edəydiniz; mən ərz etdim, quldura birdən-birə elə zor mənəşə vermək olmaz. Kim bilir qoşunun başına nələr gətiribdir... Qoşun heç... Ancaq...

Ş a h T ə h m a s. Nə üçün fikrə getdin? Söylə görüm!

H e y d ə r x a n. Qibleyi-ələm! Cürət edib ərz edə bilmirəm.

Ş a h T ə h m a s. (*hirsli*) De görüm nə olubdur?

H e y d ə r x a n. Qibleyi-ələm! Belə deyirlər, guya Nadir qoşunu özünə tabe edib, istəyir hətta padşahlığa əl uzatsın.

* - alay

Ş a h T ə h m a s. Sən haradan bilirsen? Kim deyir?

H e y d ə r x a n. Qibleyi-aləm! Kərratla yazıbsınız ki, gəlsin, nə üçün gəlməyir? Və bundan əlavə, eşidirəm xalq və qoşun ona böyük məhəbbət göstərirlər.

Ş a h T ə h m a s. (*fikrə gedir*) Doğru deyirsən, hərgah belə bir şey olmasa, bu vaxtadək onun cürəti nədir ki, mənim buyuruğuma əməl etməyə. Mən demişəm ki, hər əhvalatı yaz xəbər et, amma bu vaxtadək heç bir şey yazmayıbdır.

H e y d ə r x a n. Bir neçə məktub göndəribdir, ancaq onun sözləri nə inanmaq mı olar? Məsələn, yazır ki, sistanlıları qovluyub Xorasanı düşmənin əlindən xilas etmişəm, Əfqanıstanı alıb xanını əsir etmişəm. Belə şeylər yazmaqdan məlum olur ki, qibleyi-aləmi arxayın edib başındakı yaman fikirlərini istəyir birdən aşkar edə.

Ş a h T ə h m a s. Bu saat Süleyman xanı bir qədər qoşunla göndərsən Əfqanıstana, onun hər ixtiyarını alsın və boynunu onun gerek vurduram. Onda o qədər hünər olsun ki, padşahlığa əl uzatsın? Xeyr... Xeyr... Qoymaram elə quldurlar tacıma əl uzadalar.

H e y d ə r x a n. Qibleyi-aləm! Nadirdə bir dil var ki, hamını aldadar, hökmünüzü yerinə tez yetiriniz, yoxsa bədbəxtlik üz verər.

Ş a h T ə h m a s. Durma! Necə ki dedim elə edərsən, get bu saat Süleyman xanı qoşunla göndər...

Heydər xan çıxır.

Ş a h T ə h m a s. (*bir az fikirdən sonra*) Hər halda, gərəkdir çətin yatl olmaq, güc onda, ad onda, dövlətin cəmi əyanları ona tərəf... Yox, bu işi belə qoymaq olmaz, gərəkdir onun başı vurula, Heydərindən savayı qeyri vəzirlər də bir neçə dəfə deyiblər ki, Nadirə ümid bağlamaq olmaz...

ƏVVƏLİNCİ GƏLİŞ

H e y d ə r x a n. Qibleyi-aləm! Xəbər gəlibdir ki, Nadir şəhərin on beş ağaqlığındadır.

Ş a h T ə h m a s. Buyruq ver ki, şəhərə qoymasınlar.

H e y d ə r x a n. Qibleyi-aləm! Bu saat onun qabağını saxlamaq olmaz. Buyruq veriniz gəlsin, vaxta ki, daxil oldu, cəllada hökm edərsini boynunu vursun.

Ş a h T ə h m a s. Yaxşı, sən cəllada deyərsən hazır olsun. Buyruq ver ki, Nadir şəhərə daxil olanda qoşunu bir ağaqlıqda qoysun və şəhərin xəlqi çox şadlıq etməsin. (*öz otağına gedir.*)

H e y d ə r x a n. Hər nə hiyləm var idi işlətdim. İndi padşaha mənədən müqərrib bir kimse olmadığını Nadir düşünər. Mənim əslim xan, dövlətin hər bir ixtiyarı mənim əlimdə, Nadir isə dünənki quldur. Doğrusu, ürəyim qəbul etməyir ki, dünənki quldur bu gün bu tövr şan-şövkətə layiq olsun... Xeyr... Vaxtında gərəkdir iş görmək...

Ş a h T ə h m a s. (*daxil olur. Uzaqdan şeypur səsi*). Heydər! Bu nə səsidir? (*Heydər xan qapıya gedərkən, qapıdan Nadir və sərkərdələr daxil olub şahın qabağında dizləri üstə oturlar*) Durun! (*əli ilə göstərir*) Bir adam ki, padşahın əmrindən çıxdı, ona xeyir-dua vermək olmaz, onun başı gərəkdir vurulsun.

Nadir və qeyriləri ayağa durub bir-birinə təəccüblə baxırlar.

N a d i r. Qibleyi-aləm! Nə günahın sahibiyəm?

Ş a h T ə h m a s. Günahın çoxdur; neçə aydır gedibsen, beş min qoşun aparıbsan, bu vaxtadək bir şey yazmayıbsan, bəs bundan məlum olur ki, padşahın əmrindən çıxıb, başında qara fikirlər bəsləyirsən. Mən o başı yox etdirərəm. (*bərkədən*) Cəllad!

İKİNCİ GƏLİŞ

N a d i r. (*uca səslə*) Səbir ediniz, qibleyi-aləm! Təvəqqe edirəm qulluğunuza göndərdiyim məktubları buyurasınız götürsünlər.

Ş a h T ə h m a s. Nə məktub?

N a d i r. Hər nə ki olubdur, hər şəhəri ki almışıq, hamısının barəsində Mirzə Mehdi yazıbdır. Mirzə, doğrudurmu?

M i r z ə M e h d i. Bəli, hər əhvalat ki olub, vaxtbavaxt təfsilən qibleyi-aləmin qulluğuna yazılıb göndərilibdir.

Ş a h T ə h m a s. Heydər! Kağızları gətir görüm.

N a d i r. Qibleyi-aləm! Fikrinizə gəlirmi, qoşunun qabağında and içdim ki, bundan sonra səmim-qəlblə millətə və dövlətə kömək edəcəyəm? Ola bilərmə o andımdan sonra padşahıma və dövlətimə xəyanət edəm?

Ş a h T ə h m a s. Onlar köhnə sözdür... İnsanın qəlbini bilmək olmaz.

ÜÇÜNCÜ GƏLİŞ

Heydər xan kağızları gətirib verir şah.

Heydər xan. Qibleyi-aləm, ancaq iki kağız alınmışdır.

Şah Təhməs kağızları alıb baxır.

Şah Təhməs. (*başını yırğalayıb*) Bəli, hərgah burada yazılan hamısı düz olsa, çox hünərlər edibsiniz, amma...

Nadir. Qibleyi-aləm! Səbəb nədir ki, mənim sözlərimə inanmırsınız? Və nə səbəbə görədir mən yalan danışam və yənkə yazam? Təvəqqe edirəm buyurasınız qalan məktubları da gətirsinlər.

Şah Təhməs. (*Heydərə*). Dahadamı var?

Heydər xan. Qibleyi-aləm! Qeyri məktublar o qədər lazımlı olmadıqına görə saxlamamışam.

Şah Təhməs. Əhvalat fikrindədir, ya yox? Nə yazılmışdı?

Heydər xan. Bir qəribə və lazımlı söz yox idi, o barədə kərratla qibleyi-aləmə ərz etmişəm və məxfi edəcəyəm.

Nadir. (*acıqlı*) Qibleyi-aləmdən çox təvəqqe olunur ki, qalan məktubları harada olsa Heydər xan tapsın; ikinci, mən dövlət və millət yolunda qılınc vuram, necə ola bilər ki, dövlətin məndən gizlin sözü ola və halonki cəmi qoşun hamısı mənə tabedir: öl desəm ölərlər, qal desəm qalrlar...

Şah Təhməs. Nadir! Özünə çox ümid edirsən, yaman fikirləri başından boşla! Yoxsa... başından özgə bir xəyallar keçir? Hə?

Nadir. Şahım! Fikrimdə vətənə rəvnəq verməkdən, onu düşmənin zülmündən, məşəqqətindən qurtarmaqdan başqa bir şey yoxdur. Qibleyi-aləm! Bunu görədir fikrinizdən unutmayasınız ki, mənim xüsusi düşmənlərim çoxdur, gözləri görüb xain olan ürəkləri qəbul etmir ki, mən quldurluqdan qibleyi-aləmin mərhəməti ilə gəlib bu şan və şövkətə çatam. Xülasə... (*fikirdə*) Məlum olur ki, mən qibleyi-aləmin buyurmasına görə, özgə fikirlərə düşmüşəm. Bəli... hərgah mənim... o fikirlərim qibleyi-aləminə naxoşdur, buyursun bu saat başımı vursunlar; ancaq təvəqqe edirəm hamı məktubları tapdırıb oxuyasınız, o vaxt yəqin edərsiniz, mən qibleyi-aləmin hüsurunda nəinki tənbehə və bəlkə böyük olan mənəbə layiq olam... Bu biçərə sərkərdələr və qoşun aslan kimi dava edib, cəmi Xorasan və Əfqanıstan mahallarını zəlzələyə gətirib, xanlarını əsir, yerlərini tar-mar ediblər. Bunlar göstərən qeyrətin əcri budurmu? Bu binəvalar şad-xürrəm gə-

lorkən fikir edirlər: "Şahımız bizə mərhəmət və ənam edəcəkdir", fəqət... (*fikrə gedir*)

Şah Təhməs. (*hirsli*) Mənə nəsihət etmə! (*başını əli ilə tutub fikrə gedir və əli ilə işarə edir ki, çıxsınlar. Tək.*) Ürəyimizi şad edəcəkdir! Ənam edəcəkdir! Yaxşı şad edərəm! Dünənki quldur mənə nəsihət edir. Nəyr, görünür, bir şey var, Heydər deyən söz görədir doğru ola. İnsan belə olmuş. Bir az ki, əlinə ixtiyar verərsən, özünü itirər. (*fikir*) Yox, bu işi belə qoymaq olmaz, vaxtkən çarə qılmaq... (*fikir*) Nə etmək? Kimdən bilmək ki, həqiqət, Nadir padşahlıq fikrinə düşübdür. Heydər sözünə çox da inanmaq olmaz. (*fikir*) Tapdım... Mirzə Mehdi Nadirin ən müqərrib adamıdır, onun hər bir gizlin fikri olarsa bilər... Tələb edərəm. Qorxusundan hər nə varsa, açıb deyər. (*qapıdakı fərruşa*) Heydər xan buraya çağır. (*fikirdə*)

DÖRDÜNCÜ GƏLİŞ

Heydər xan. (*daxil olur*) Qibleyi-aləm! Buyuruğunuz?

Şah Təhməs. Heydər! Bu saat Mehdi buraya çağır.

Heydər xan. Qibleyi-aləm sağ olsun, Mirzə Mehdi?

Şah Təhməs. Mirzə Mehdi! Mirzə Mehdi! Mənə lazımdır. Nadir onsuz heç yərə getməz və ondan bir şey gizlətməz. Bir-birinə məhəbbətləri çoxdur.

Heydər xan. Təəccüb! Qibleyi-aləmin hüsurunda elə adamların nə işi görədir ola?

Şah Təhməs. Heydər, elə demə, Mehdi ağıllı adamdır. Yaxşı qələmi var, mən istəyirəm məxsus Nadirin barəsində onunla söhbət edəm.

Heydər xan. Beçəşm! (*çıxır*)

Şah Təhməs. Mehdi qorxutmaq görədir, yoxsa Nadirin pünhan işlərini açmaz; Nadiri o çox istəyir. (*fikrə*) Bəli, qorxu başa bəladır, onu zindana saldırıram. (*fikrə*) Yox... Əvvəl xoşluqla, hərgah xoşluqda olmadı, onda güc ilə dedirdərəm.

BƏŞİNCİ GƏLİŞ

Heydər xan. (*daxil olur*) Qibleyi-aləm sağ olsun! Mehdi gəlibdir.

Şah Təhməs. De gəlsin.

Heydər çıxır.

ALTINCI GƏLİŞ

M i r z ə M e h d i x a n. Salaməleyküm!

Ş a h T ə h m a s. Mehdî! Əyləş (*Mirzə Mehdi oturmayıb qolubağılı qabağında durur. Şah Təhmas Heydər xana işarə edir ki, çıxsın*) Mehdî! Qələmin yaxşı olmağa görə istəyirəm sənə bir böyük mənəsb verəm, ancaq gərəkdir sidqi-ürəklə dövlətə qulluq edəsən.

M i r z ə M e h d i x a n. (*baş əyib*) Qibleyi-aləmin mərhəməti mənim üzərimdə çoxdur. Ancaq qibleyi-aləm sağ olsun! Böyük mənəsbə mən özümü layiq bilmirəm.

Ş a h T ə h m a s. Ümidvaram ki, qələmin gücü ilə dövlətə çox mənfəət gətirəsən, dövlətə və millətə zərər olan şeyləri təxirsiz bildirəsən ki, vaxtında bələnin əlacını tapaq. (*Mirzə Mehdi xan fikirdə*) Nə üçün fikrə getdin? Anlamayırsanmı?

M i r z ə M e h d i x a n. Qibleyi-aləm! Həqiqət, anlamıram.

Ş a h T ə h m a s. Anlamayırsan? Məsələn, bir şəxs padşahın canına qəsd edə, belə bir əhvalatı lazım gəlirmi xəbər edəsən?

M i r z ə M e h d i x a n. Əlbəttə!

Ş a h T ə h m a s. Bəs de görüm, Nadirin tərəfindən bir şey eşitməyibsənmi?

M i r z ə M e h d i x a n. Xeyr, qibleyi-aləm!

Ş a h T ə h m a s. Bəlkə məqami-dostluqda sənə demiş ola ki, guya fikrindən padşahlıq keçir.

M i r z ə M e h d i x a n. Qibleyi-aləm! Neçə ildir mən onunla bir yerdə oluram, hər bir sirri və pünhan sözü olubsa, məndən gizlətməyibdir. həməvaxt felindən və qövlindən səltənətiniz payidar olmağı və qibleyi-aləmə artıq dərəcədə məhəbbəti aşkar görünür. Həqiqət dava məqamında şir kimi şəmşir əlində hamıdan qabaq düşmən müqabilinə gedibdir. Padşahını sevməyən şəxs bu tövr edərmi?

Ş a h T ə h m a s. Bəs görükür heç bir şey eşitməyibsən?

M i r z ə M e h d i x a n. Heç!

Ş a h T ə h m a s. (*hirsli*) Səni zindana salandan sonra hamısını deyərsən. Get, amma bir adama bizim söhbətimizi deyibsən, özünü ölmüş bil! (*Baş əyib gedir*)

Ş a h T ə h m a s. (*fikirdə*) Bəlkə Heydər səhvdir, ağılın kəsmir ki, Nadirdə belə cürət ola. Hərgah bu fikrə düşmüş olsa da, bu tezlikdə aşkara çıxarmaz. (*fikrə gedib başını əli ilə tutur*)

YEDDİNCİ GƏLİŞ

H e y d ə r x a n. (*yavaş-yavaş daxil olur*) Qibleyi-aləm! Nə üz veribdir?

Ş a h T ə h m a s. (*başını qaldırır*) Sənsən? Heydər, mən fikrimi sənənin barəndə dəyişdirdim. Dövlət işlərində səndən mənə müqərrib adam yoxdur, özün görürsən sənə nə qədər mərhəmətim keçir, cəmi dövlətin ixtiyarını vermişəm sənə. Bununla belə, işdən belə məlum olur ki, sən istəyirsən Nadir kimi adamı mənə düşmən edəsən. Deyirsən, guya Nadir istəyir padşahlığı əlimdən alsın, taxtda özü əyləşsin. Mənim heç dəlim yoxdur. Mirzə Mehdi ki, ona müqərrib adamların biridir, söyləyir, Nadir mənim yolumda baş qoymağa hazırdır. Və bir də qeyri məktublar ki, Nadir işarə edir, məni təşvişə salıbdı. Hanı o məktublar?

H e y d ə r x a n. Qibleyi-aləm! O məktublarnın məzmununu siz bilirsiniz, haman məktublarda yazılan əhvalat Əfqanıstan barəsindədir... Bundan qeyri bir əhvalat yoxdur. O ki qaldı Nadirin əminliyinə... Şəkkim çoxdur... Qibleyi-aləm! Sizinlə söhbət edəndə diqqət etdinizmi, dedi: qoşunlar və sərkərdələr hamısı mənə tabedir... Bu nə sözdür? İşarə deyilmi?

Şah Təhmas fikrə gedir.

Ş a h T ə h m a s. Bəs Nadirin xain olmağını, görükür, sən yəqin edibsən?

H e y d ə r x a n. Yəqin, mənə gün kimi aşkardır. Mənim məsləhətimə görə Nadiri görəkdir bu gün zindana salalar, tainki əlaqəsi heç kimlə ilə olmasın. Çünki bu xəbərləri eşitsə, həm qoşunu və həm sərkərdələri təhrik edərdi ki, qibleyi-aləmin üzünə ağ olsunlar...

Şah Təhmas fikrə gedir, Heydər xan qoynundan kağız çıxarır, Şah Təhmas kağızı görür.

Ş a h T ə h m a s. Bu saat buyruq verərsən onu həbs etsinlər. (*barkdən*) Bu saat! O nə kağızdır?

H e y d ə r x a n. Qibleyi-aləm! Bu gün gəlibdir. Osmanlı dövləti bizim şərtnaməmizə cavab yazıbdır.

Ş a h T ə h m a s. Nə yazıbdır?

H e y d ə r x a n. Yazır ki, gərəkdir biz Ərəs çayının sağ tərəfini onlara verək...

Ş a h T ə h m a s. *(fikirdə)* Sağ tərəfini... Xeyr, elə şey ola bilməz.
H e y d ə r x a n. Əlbəttə, belə şey ola bilməz, amma...

Ş a h T ə h m a s. *(acıqlı)* Necə amma?

H e y d ə r x a n. Çarəmiz yoxdur, gerek razı olaq.

Ş a h T ə h m a s. Necə çarəmiz yoxdur? Nə üçün gerek razı olaq?

H e y d ə r x a n. Qibleyi-aləm! Osmanlının müqabilinə çıxmaq üçün əqəllən gerek 20000 qoşunumuz ola. Bu qədər qoşunu keçən davalardan sonra yığmaqmi olar?

Ş a h T ə h m a s. *(başını əli ilə tutur və bir az fikirdən sonra)* Yox. Mən səhv etmişəm. Bu saat gedib Nadiri çağırırsan buraya. Əvvəlki buyruğumu ki, həbsə salsınlar, əlbəttə, deməzsən. Mən görürəm onsuz bu iş başa gəlməz. Bu saat gerəkdir onu hüzuruma gətirəsiniz və Cəfər xan Mehdi xan burada olsunlar.

H e y d ə r x a n. Qibleyi-aləm!

Ş a h T ə h m a s. Durma, buyurduğuma əməl et! *(Heydər xan çıxır)* Nadir bu halda dövlətin müşkül işlərində gerəkdir, ah... Nə yaman hələtdir! *(fikirdə)* Nə üçün mən Heydərə inanıb Nadiri özümə düşmən edirəm? Yox, tamamdır! Bu gündən Heydərə çox ümid etməmək.

SƏKKİZİNCİ GƏLİŞ

R z a x a n. Qibleyi-aləm! Bu saat xəbər gəlibdir ki, Osmanlı İrəvandan keçib 30000 qoşunla bizim torpağa ayaq qoyubdur.

Ş a h T ə h m a s. Elə şey ola bilməz. Ancaq bu xəbər vardır ki, bizim şərtnaməni qəbul etməyib istəyir ki, Ərəs çayının sağ tərəfini onlara verək.

R z a x a n. Qibleyi-aləm! Bu xəbəri yəqin bilib qulluğunuza gəlmişəm, yoxsa cürət etməzdim.

Ş a h T ə h m a s. Bəs Heydər görükür, səhvdir. Ah... xain... Ah... bədbəxt Heydər! Bu saat onu çağırırsan, görüm bu əhvalatları nə üçün gizlədir?

Rza xan istəyir çıxsın.

**Nadir xan, Heydər xan, Məhəmməd xan,
Cəfər xan daxil olurlar.**

Ş a h T ə h m a s. *(Nadirə)* Mən sənə təqsirindən keçib əvvəlki ixtiyarını qaytarıram. Ümidvaram ki, bir para xəyalatdan qayıdıb sədaqətə

xidmət edəsən. Bu saat Rza xan bir qəmgin xəbər gətiribdir, guya Osmanlı bizim yerlərə ayaq qoyubdur. Ona görə vaxtı fəvri etməyib Rza xanı, Məhəmməd xanı və Cəfər xanı köməkçi götürüb gedərsən düşmənin müqabilinə!

N a d i r. *(əvvəl yavaş səslə, sonra getdikcə səsinə ucaldır)* Qibleyi-aləmin mərhəməti mənim üzərimdə çoxdur. Bu vaxtadək sidqi-qəlbə dövlət və millətə qulluq etmişəm, vətənimizi düşmənlərdən xilas etmişəm. Xorasandan sonra qibleyi-aləmin xəbəri olmaya-olmaya əfqanların üstünə getmişəm, yerlərini alıb özlərini dağa-daşa salıb vaxtında şahıma xəbər etmişəm. Amma bu qulluqlarımın əvəzində qibleyi-aləmin tərəfindən nəinki böyük mərtəbəyə və hətta bir xoş nəzərə də layiq olmamışam. Mən heç! Amma qoşun, qoşun üçün padşahımın "mərhəbə" səsi qüvvətli-qəlb və böyük səadətdir... Dövlətə bu günədək mən xəyanət etməmişəm, bununla belə, qibleyi-aləm! Bir saat bundan əqdəm, necə ki, eşitdim, buyruq vermişsiniz mənə həbsə salsınlar... Çox təəccüb! Çox təəccüb! Səbəb? Səbəb? İnsanın bəinsaf, bəqeyrətliyi və paxıllığı! Bilirəm, hamısını bilirəm, fəqət qibleyi-aləm! Özümə cürət edib deyirəm: həmişə padşah ilə millətin arasında olan pərdə dövlətin viran olmasına və millətin bədbəxtliyinə ən birinci səbəb olubdur. Bu pərdə vəzirlərdən ibarət bir şeydir ki, həm padşah, həm də millətə qaranlıqda saxlar. Nə padşahın millətdən və nə millətin padşahdan xəbəri olmaz. Millətin zülmədən ah və nalə səsinə padşah eşidərsə, vəzirlər deyirlər: qibleyi-aləm! Səni millət alqışlayır, alqışlayır... Ağılsız, fərsətsiz, öz vəzifəsini anlamayan padşah bu sözlərə inanar, inəmb da zavallı millətin daima göz yaşına və axırda vətənin puç olmasına səbəb olar. İndi, həzərat! Bir padşah ki, dövləti və milləti tapşıra bəinsaf, bəmərifət şəxslərə *(baxır Heydər xana və səsinə ucaldır)*, bir padşah ki, canfışan olan qoşunun və sərkərdənin qədr-qiyətini bilməyə *(üzünü xanlara)* tac və səltənətə layiq deyil. Hərgah istəyirsiniz vətənimiz hər fəsaddan xali və asudə ola, gerəkdir belə padşah səltənətdən xaric olsun...

C ə f ə r x a n, R z a x a n, M ə h ə m m ə d x a n *(hamı qılınclarını siyirib)* Doğru buyurursunuz... Nadir şah sağ olsun! Nadir şah sağ olsun!

**Şah Təhmas və Heydər xan özlərini itirirlər və
dilləri tutulur.**

Pərdə.

BEŞİNCİ MƏCLİS

Vaqe olur İsfahanda, Nadirin iş otağı: bir tərəfdə stol, üstündə kitablar.
Otaq xahlarla döşənmiş, Mirzə Mehdi xan oturub yazır.

Mirzə Mehdi xan. Görəsən, belə bir vücudu İran daha gərəckmi? Çətin! Sözü bir, ürəyi saf, şir ürəkli, aslan qüvvətli, vətənin sevən, millət yolunda can qoyan, sahibsizlərə sahib, köməksizlərə kömək edən, yetimlərə pərvəriş verən Nadir heyif ki, tez qocaldı. İndi dör qırx altı yaşı var. Bununla baxanda altmış sinnində qocaya oxşayır. Ay zəmanə! Kim deyərdi Nadir belə tez davadan əl çəkər? Hazır dava adı gələndə özgələrini göndərir, axırcı Dağıstan davasından sonra çox təğ-yir tapıbdır. Doğru deyirlər: "Söz qılıncdan kəskin olar"; həqiqət elədir! Nainsaf şəxslərin sözləri, biqeyrət, müftəxor xanların büxlü həsədləri Nadirə çox təsir edibdir. Heydər xan cəzasına çatdı. Cəfər xan, Rza xan. Məhəmməd xan – dövlətin əvvəlinci adamları şahiddirlər ki, Nadir taxtdan baş qaçırdı, amma indi haman bu şəxslər Nadirin barəsində qeyri sözlər danışirlar. Deyirlər, guya Nadir Səfəvi nəslinin əlindən səltənəti güc ilə aldı... Xülasə, bu axır vaxt Nadirin əhvalı xeyli pərişandır, bir boş söz ilə halətindən çıxır. Gör iş nə yerə çatıbdır ki, mənimlə də hirsli danışır və halonki mənim xatirimi çox istərdi. Kim bilir, bəlkə məndən də söz düzəldib deyiblər. (*fikir. Qapıya tərəf gəlib baxır.*) Heyhat! Bundan müqəddəm sübh saat beşdə, altıda işə məşğul olardı, amma indi saat ondur, bu vaxtadək gəlməyir. (*qapıdan baxır.*) Yox, gəlir. (*kağızlarını götürür*)

Nadir əlində ağac şah paltarında hirsli, yavaş-yavaş daxil olur.

ƏVVƏLİNCİ GƏLİŞ

Nadir şah. (*ətrafına nəzər yetirir*) Mirzə, Dağıstan davasını yazıb qurtarıbsanmı?

Mirzə Mehdi xan. Xeyr, qibleyi-aləm, qurtarmağa az qalıbdır.

Nadir şah. Neçə günə tamam olar?

Mirzə Mehdi xan. Qibleyi-aləm, on günün ərzində qurtararam.

Nadir şah. (*hirsli*). Yaz, yaz tez qurtar, mənə lazımsan! (*fikir*)

Mirzə Mehdi xan. Qibleyi-aləm! Nə barədə?

Nadir şah. Bir neçə daxiliyyə işləri var, bir neçə qanunlar var. İstəyirəm yazasan. (*fikir*) Əvvəla, fikrim budur ki, iki düşməni barışdıram. (*Mirzəyə diqqətlə baxır*)

Mirzə Mehdi xan. Qibleyi-aləm sağ olsun, anlamıram!

Nadir şah. (*acıqlı*) Hə! Hə! Əlbəttə, adam demirəm: iki düşmən, yəni iki məzhəb. (*Mirzə fikrə gedir*) Nə üçün fikrə getdin, yoxsa yenə başa düşmürsən?

Mirzə Mehdi xan. Bəli, qibleyi-aləm! İndi başa düşdüm.

Nadir şah. Doğrusu, şüə, sünnü adı eşidə bilmirəm. Görək bu iki məzhəb birləşə. Nə səbəbə, mənfəəti nədir? Onları sonra deyərəm.

Mirzə Mehdi xan. Doğrudur, qibleyi-aləmin əlində hər bir şey asandır. Amma... Bu iki məzhəbin birləşməyi çətindir.

Nadir şah. Mənim əlində heç bir şey çətin deyil. İnşaallah, hər-gah Allah yar olursa, məqsudimə çataram. Dünən Rza xanı göndərdim Axund Molla Əli Əkbərin yanına ki, indidən başlasın xalqa nəsihət etməyə. Bu gün görək cavab gətirə. Vaxta ki, burada xalq hazır oldu, onda Osmanlıya yazmalıyam, tainki şərt-şürtlərini mənə məlum edələr.

Mirzə Mehdi xan. Allah xeyir versin!

Nadir şah. İkinci fikrim budur: görəkdir İncil bizim dilə tərcümə oluna.

Mirzə Mehdi xan. Qibleyi-aləm! O nə üçün?

Nadir şah. Dövlətin mənfəəti üçün hər padşaha lazım gəlir qeyri tayfanın dinini bilsin, tainki qeyri tayfa ilə dininə müvafiq rəftar olunsun.

Mirzə Mehdi xan. Bəli, qibleyi-aləm! Fikriniz gözəl bir fikirdir.

Nadir şah. Üçüncü fikrim: mollaların ixtiyarlarını azaltmaq... hesab etmişəm, bir ildə məscidlərdən yeddi milyon manat mənfəət alınır. Heç bilirsən kimlər məsrəf edirlər?

Mirzə Mehdi xan. Xeyr, qibleyi-aləm!

Nadir şah. Mollalar və axundlar! Bu pul görəkdir dövlətin xəzinəsinə yığılsın, zira ki, xəzinədə pul olmasa qoşun saxlamaq olmaz, qoşun olmazsa vətən saxlamaq olmaz. Vətən gedərsə məscid də olmaz və bəlkə din də əldən gedər.

Mirzə Mehdi xan. Qibleyi-aləm! Bəs mollalar nə ilə dolanaçaq etsinlər?

Nadir şah. Əvvəla, bu qanundan sonra hər bir tənbel mollalığa qaçmaz. İkinci, mollalığa layiq olan şəxslərə, dinə rəvac verən üləmalara, islamın qeyrətini çəkən axundlara məvacib edəcəyəm... Əsl mətləb budur

ÜÇÜNCÜ GƏLİŞ

ki, mollanı öz ixtiyarına qoymamaq. Bir dövlət ki, mollalar ixtiyarında yaşadı, ol dövlətdə tərəqqi olmaz... Çünki bir neçə səbəblərə görə molla qismi həmişə çalışır ki, xalq qaranlıqda yaşasın... Daha doğrusu, dövlətə də ir qanunları bilmərrə ruhanilərdən almaq gərəkdir... *(fikir)* Dördüncü fikrim budur: gərəkdir mənim padşahlığımda fəqir və sail tapılmaya, məgərinki əlsiz-ayaqsızlardan başqa. Bir dövlətin ki, fəqiri, saili çox oldu. Ə dövlətin tez puç olmağına ehtimal var... Xülasə, bu minval başımda çox fikirlər var... *(fikrə gedir)* Ümidvaram ki, bunlar hamısı düzələ... Bu gün Rza xanı gözlüyürəm axunddan cavab gətirsin, gərək ki, gələn odur.

Rza xan daxil olur.

İKİNCİ GƏLİŞ

N a d i r ş a h. Rza xan! Necə oldu?

R z a x a n. Qibleyi-aləm, fikrinizin hamısını bəyan etdim, lakin...

N a d i r ş a h. *(acıqlı)* Necə lakin? Hə, de görüm!

R z a x a n. Qibleyi-aləmin gözəl fikirləri axunda xoş gəlmədi...

N a d i r ş a h. Xoş gəlmədi? Mən istəmirəm özünü buraya çağır-dırım, tainki mənim yanımda qorxusundan bəli deyib, gedəndə yenə öz bildiyini edə. İndi ki, belə oldu *(ağacı yerə vurur)*, bu saat de görüm, nə üçün xoş gəlməyir?

R z a x a n. Qibleyi-aləm! Deyir mən əvamünnasdan qorxuram, bir söz bu barədə danışsam, evimi qarət edərlər.

N a d i r ş a h. Ay, biqarə, canından qorxmur, evindən qorxur. İndi ki, belə oldu *(hirsli)*, bu saat gedib buyruq verərsən başını kəssintlər. Dinə rəxnə olan mollaların pərəstarı olan Süleyman xanı həbsə salsınlar... *(hirsələnib ayağa durur, hirsindən danışa bilmir, ağacı yerə vurur)* Durma, bu saat padşah buyruğuna əməl et... *(Rza xan çıxır)* Mirzə, bu saat sultana kağız yaz ki, mən xahiş edirəm ümum xeyirdən ötəri ki məzhəb birləşə, eşitdin? *(ağacı yerə vurur)* Mən göstərəm o məlun müftəxorlara.

M i r z ə M e h d i x a n. Bəçəşm! *(Nadir şah çıxır)* Bəli, az düş-mən vardı, indi də mollalar. Bunların qabağında dayanmaq mı olar? Bun-dan müqəddəm genə məndən söz eşidərdi, amma indi artıq söz danışmaq olmayır. İnsafən, başındakı fikirlər nə gözəl fikirlərdir, nə gözəl qanunlar-dır! Bunlar hamısı dinpərəst və millətpərəstlik nişanəsidir, amma heylə anlamayırlar.

Cəfər xan içəri daxil olur.

C ə f ə r x a n. Mirzə Mehdi xan! Bu nə əhvalatdır? Deyirlər şah buyuruq veribdir Molla Əli Əkbərin boynunu vursunlar.

M i r z ə M e h d i x a n. Bəli, xan, doğrudur.

C ə f ə r x a n. Səbəb?

M i r z ə M e h d i x a n. Bir neçə sifariş göndərmişdi, əməl etmək istəməyir.

C ə f ə r x a n. Necə? Nə sifariş?

M i r z ə M e h d i x a n. Rza xandan sual ediniz, sizə hamısını nəql edər. Çünki işin içində odur.

C ə f ə r x a n. Bu iş yaxşı olmadı. Mollaları özünə gərək düşmən etməyə idi... *(fikir)*

M i r z ə M e h d i x a n. Fikir edirsiniz, görürsən haqq deyir. Bunun sözü budur ki, dinə rəxnə salmasınlar. Bunun çalışdığı odur ki, islam qüvvətlənsin, millət ayılsın, vətən tərəqqi etsin. Nə etməli? Bu bir tərəfdən işi düzəldirsə, xanlardan bir neçəsi pozur. Məsələn, buyruq veribdir ki, Süleyman xanı həbsə salsınlar. Çünki bir neçə müftəxorları padşahın üzünə dur-quzur.

C ə f ə r x a n. Allahu əkbər! Nə yaman iş oldu. Tərs kimi də bu gün şikara çağırıbdır, gərək gedək. Bunun bu halətində şikara gedərsən, gərək hər qədəminə diqqət edəsən. Allah elə edəydi ki, şikara getməyə idi.

M i r z ə M e h d i x a n. Olsun ki, bu gün şikara getməyə, çünki ovqatı nəhayətdə təlxdir.

C ə f ə r x a n. Xeyr, necə ovqatı təlx olmuş olsa, dediyi söz fikrin-dən çıxmaz. Yaxşısı budur ki, mən gedim, bəlkə mənə görməsə şikar fikrinə düşməyə. *(istəyir çıxsın, Nadir şah rast gəlir.)*

DÖRDÜNCÜ GƏLİŞ

N a d i r ş a h. Cəfər, hara gedirsən?

C ə f ə r x a n. *(qorxa-qorxa)* Heç, qibleyi-aləm.

N a d i r ş a h. *(hirsli)* Necə ki, heç? Hara gedirdin?

C ə f ə r x a n. İstədim fərraşdan xəbər alam qibleyi-aləm bu gün şikara təşrif aparacaqdır, ya yox?

N a d i r ş a h. Əlbəttə! Əlbəttə! *(Mirzə Mehdi xana)* De, hazırlaş-sınlar. *(Mirzə Mehdi xan çıxır. Cəfər xana.)* Bu gün şikar gərək yaxşı ol-sun.

C ə f ə r x a n. Bəli, qibleyi-aləm!

N a d i r ş a h. Səbəb?

C ə f ə r x a n. Qibleyi-aləm buyurur.

N a d i r ş a h. (*rişxəndlə*) Qibleyi-aləm buyurur! Hər işdə mən də diyimə qulaq assanız çox yaxşı olardı. Məsələn, Süleyman xana kərratla demişəm ki, sən dövlətə qulluq etməkdənsə, gedib bir para adamlar ilə əbəs yerə vaxtını keçirirsən. Xeyr, mənim dediyim sözlər havaya gedir. Zərər yoxdur, indi bəlkə düşünə. (*acıqlı*)

BEŞİNCİ GƏLİŞ

Mirzə Mehdi xan gəlir.

M i r z ə M e h d i x a n. Qibleyi-aləm sağ olsun! Şikara hazırdırlar.

N a d i r x a n. Gedək. (*Mirzə Mehdi xana*) Mirzə! Sən işində ol. De diyim məktubu yazarsan. (*Nadir şah və Cəfər xan çıxırlar*)

M i r z ə M e h d i x a n. (*tək*) Lazımdır məktubu bu saat qurtaram, qəribə insandır! Başı necə qarışıq, fikri necə dağınıq olsa da, gənə dediyi söz fikrindən çıxmır. (*yazır və hərdənbir qələmi saxlayıb fikrə gedir*) İşlərin belə qarışıq vaxtında çox müşküldür ki, bu başa gələ. Görək Allah nə istəyibdir. (*yazır*) İki məzhəbin birləşməyi həqiqət gözəl, yaxşı bir fikirdir. Çünki ədavət bilmərrə ortalıqdan götürülər. mədəniyyət artar, hər iki millət qüvvətlənər. (*yazır*) Mollalara mövəcib kəsmək də mənim təsəvvürümə görə, yaman deyil. Padşahlıqdan mövəcibləri olsa, bir para ağlagəlməyən şeyləri və aşkara millətin, vətənin, dövlətin zərəri olan sözləri xalqın aralarında nəşr etməzlər. (*yazır*) O gün mənə deyir ki, Mirzə! Sən elə bilmə ki, mən ruhanilərə düşmənəm. Xeyr, dinə rəvnəq verən mollalar mənim canımdırlar. Dinə rəxnə salan mollalara, həqiqət mən düşmənəm... Bunlar zahirde dinpərəst, batində dini tar-mar edirlər. (*fikrə gedib yazır*) Bəli, fikir etdikcə görürsən insafən ağıllı qanunlardır, həqiqət, gözəl fikirlərdir. amma heyfa, qədrini bilən yoxdur...

ALTINCI GƏLİŞ

Məhəmməd xan tələmiş içəri daxil olur.

M ə h ə m m ə d x a n. Mirzə Mehdi xan! Bu nə əhvalatdır? Deyirlər şah şikara gedərkən atıblar.

M i r z ə M e h d i x a n. (*əlindən qələmi salıb durur.*) Nə buyurursunuz xan? Elə şey ola bilməz. İndi bu saat getdilər.

M ə h ə m m ə d x a n. Bəli, indi bu saat şəhərə qovğa düşübdür. Həttə deyirlər... (*fikir*)

M i r z ə M e h d i x a n. Hə... Nə deyirlər? Yoxsa vəfat edibdir? Hə?

M ə h ə m m ə d x a n. Bəli, bir elə şey danışırlar. M i r z ə M e h d i x a n. Vay! Vay! İrənin gülü soldu, günü batdı, bəxti qaraldı. (*bilmir nə etsin*)

M ə h ə m m ə d x a n. Xan! Özünüzü əbəs yerə həlak etməyiniz. Bəlkə də bu xəbərin əsli olmasın, amma onu yəqin bilirdim ki, bu iş yavuşda olacaqdır...

M i r z ə M e h d i x a n. (*hirsli baxır*) A! Bəs görükür siz bilirdiniz...

Bu vaxt bayırda qılı-çal düşür. Nadiri qolundan tutub gətirirlər. Məhəmməd xan qeyri qapıdan çıxır.

YEDDİNCİ GƏLİŞ

Nadir şah, Rza xan, Cəfər xan, Rzaqulu xan, Mirzə Mehdi xan, Nadirin bir qolu yaralı, səndəlin üstə aylaşdırırlar.

N a d i r x a n. O bədbəxt atanı heç kəs görmədi? C ə f ə r x a n. Qibleyi-aləm! Vəliəhd meşəyə buyurmuşdu, ancaq bir əsər tapmayıbdır.

N a d i r ş a h. Çağırın!

R z a x a n. Qibleyi-aləm! Burdadır!

Rzaqulu xan əllərini döşünə qoyub Nadirin qabağında durur.

N a d i r ş a h. (*diqqətlə baxır*) Oğul! Bir əsər tapmadın? Bir insan görmədin?

R z a q u l u x a n. Xeyr, şah baba!

N a d i r ş a h. Çox təəccüb! Bu saat gərəkdir o bədbəxti tapasınız. (*hirsli xanlara baxır*) Durmayın!

Rza xan, Cəfər xan və Rzaqulu xan çıxırlar. Mirzə Mehdi xan mat durur.

N a d i r ş a h. (*Mirzə Mehdi xana*) Mirzə! Görürsən mənimlə nə tövr rəftar edirlər?

M i r z ə M e h d i x a n. Görürəm, qibleyi-aləm! Görürəm. Sizdən sonra İrənin halını nəzərimə gətirirəm...

N a d i r ş a h. Yaxşı ki, atan bədbəxt rəhmliymiş. Güllə ancaq qolumdan dəyibdir.

M i r z ə M e h d i x a n. Qibleyi-aləm! Allah-taalanın İrana rəhm varmış...

N a d i r ş a h. Hərgah bu üç nəfər tapmasa, yəqin ki, bu fitnə bunların tədbiridir.

M i r z ə M e h d i x a n. Qibleyi-aləm! Onların üçüncüsü vəliəhddir.

N a d i r ş a h. Ah, Mirzə! Bu dünyada heç kəsə inanmaq olmaz. (*fikir*) Oğluma da mənim gümanım var. Çünki bir ay bundan müqəddəm bir neçə söz qulağıma yetişibdir.

M i r z ə M e h d i x a n. Qibleyi-aləm! Sizin təşrifinizdən bir az müqəddəm Məhəmməd xan burada idi. Onun sözlərindən məlum oldu ki, bu işdən xəbəri var.

N a d i r ş a h. Məhəmməd xan? Hə... hə... çağır bu saat. (*Mirzə Mehdi çıxır*) Bəli... hər bir padşah iki düşməndən xilas deyil: vətən, millət qeyrəti çəkməyən, gününü eys-ışrətdə keçirib milləti daima zümlərə düşər edən padşah əcəlini millətdən gözləsin... Millətin və dövlətin tərəqqisinə çalışsan, bu yolda təzə qanunlar qoyan, vətəni zülmədən xilas etmək istəyən padşah əvvəlinci gülləni öz müqərrib adamlarından gözləsin... Mənim yəqinimdir ki, bu güllə millət gülləsi deyildir!..

SƏKKİZİNCİ GƏLİŞ

M i r z ə M e h d i x a n. Qibleyi-aləm sağ olsun, göndərdim çağır-sınlar.

N a d i r ş a h. Bəs nə deyirdi Məhəmməd?

M i r z ə M e h d i x a n. Qibleyi-aləm! Çox üstüörtülü danışdı. Ancaq bunu anladım ki, bu işdən onun xəbəri var.

N a d i r ş a h. Çox əcəb! Bəs görürük onun üçün şikara getməyibdir.

Məhəmməd xan varid olur.

DOQQUZUNCU GƏLİŞ

M ə h ə m m ə d x a n. (*Nadir şahın qabağında durur*) Qibleyi-aləm! Bu nə bədbəxtlikdir üz veribdir?

N a d i r ş a h. (*rişxəndlə*) Bəli, belə görək olaymış... Nə üçün bəsən şikara mənimlə getmədin?

M ə h ə m m ə d x a n. Qibleyi-aləm! Qızım can üstədi, mümkün olmadı.

N a d i r ş a h. Bəs bir xəbər bilmirsənmi?

M ə h ə m m ə d x a n. Qibleyi-aləm! Nə barədə?

N a d i r ş a h. (*acıqlı*) Necə nə barədə? Gözlərin görmürmü?

M ə h ə m m ə d x a n. Qibleyi-aləm! Bir əhvalat eşitmişəm...

Amma...

N a d i r ş a h. (*hirsli*) Nə bilirsən, de bu saat...

M ə h ə m m ə d x a n. Qibleyi-aləm! Vəliəhd görək bu işi hamıdan yaxşı bilə...

N a d i r ş a h. Sənin sözümdən belə məlum olur ki, bu oğlumun fitnəsidir?

M ə h ə m m ə d x a n. Bəli, qibleyi-aləm!

N a d i r ş a h. Sübut?

M ə h ə m m ə d x a n. Bir elə sübutum yoxdur, ancaq belə deyirlər.

Bu vaxt Rza xan, Cəfər xan içəri daxil olurlar.

ONUNCU GƏLİŞ

N a d i r ş a h. (*üzünü Cəfər xana*) Necə oldu?

C ə f ə r x a n. Qibleyi-aləm! Buradan çıxandan sonra Vəliəhd bizə dedi ki, mən özüm görək o bədbəxti axtaram tapam, başına bir neçə adam cəm edib şəhərdən kənara çıxdı.

N a d i r ş a h. Hə... hə... Tamah güc gətiribdir! (*acıqlı ayağa durur*) Daşı-daş üstə qoymaram, boynunuzu bir dəqiqədə vurduraram, İrəni altın-üstünə döndərəm... Bu saat oğlumu qolubağlı bura gətirməyiniz. Durmayın!

Məhəmməd xan, Cəfər xan, Rza xan tez çıxırlar.

N a d i r ş a h. (*başını əli ilə tutub əyləşir və sonra Mirzəyə*). Mirzə! Görürsən, düşmənim mənimlə bir evdə olur. Mənim sayəmdə dolanır, mən düşmənimə İraqda gəzirim.

M i r z ə M e h d i x a n. Qibleyi-aləm! İnanmayınız bu sözlərə. İrani bədbəxt etməyiniz. Hamı hiylə bu xanlardadır ki, vüzərə hesab olurlar. Bunlar çox biinsaf xəlqdir. İnanmayınız, qibleyi-aləm! Vəliəhdə belə şeylər sadir olmaz...

N a d i r ş a h. Xeyr, daha şübhə yeri qalmadı. Onun görə bu gün iki gözləri də çıxsa və cəmi İran da rahat ola.

M i r z ə M e h d i x a n. Qibleyi-aləm! İş yəqin etməmiş Vəliəhdi bədbəxt etməyiniz.

N a d i r ş a h. İş mənə çoxdan yəqin olubdur. Mirzə! Əbəs yerə təvəqqe etmə! (*hirsli*) Gərəkdir bu gün onun gözləri dünyanın işığına həsrət qala. Bu gündən mənim Rzaqulu adlı oğlum yoxdur, bu gündən İranın Vəliəhdi yoxdur... (*başını əli ilə tutub fikrə gedir*)

Dişqarıda qilü-qal səsi gəlir, Rzaqulu xanı qolları bağlı gətirirlər.

ON BİRİNCİ GƏLİŞ

Rza xan, Məhəmməd xan, Cəfər xan, Rzaqulu xan.

N a d i r ş a h. (*başını qaldıraraq Rzaqulu xana*) Bədbəxt oğlum, tamahkar oğlum, atandan artıqmi dövlətə, millətə qulluq edəcəkdin ki, bu fikirlərə düşdün? (*hirsli*) Aparın bu saat bunun iki gözlərini də çıxardın. (*göstərir.*) Bu gözlər gərəkdir onun üzünü görməyə, o gözlər dəxi bu dünyanın işığını! (*hirsli*) Aparın!

R z a q u l u x a n. Şah baba! Mənim gözlərimin qiyməti heç, amma İrani gözsüz qoyursan... Aparın məni. Padşahın buyruğuna əməl ediniz. İşin həqiqəti sonra məlum olar. (*üzünü xanlara.*) İranın evi o vaxt yıxıldı ki, sizin kimi şəxsləri ümərəyi-dövlət təyin etdilər. Aparın! (*çığır və dalınca xanlar.*)

N a d i r ş a h. (*səndəlin üstə yıxılıb başını əli ilə tutur*) Pərvərdigara! Nə halətdir!... (*ürəyini əli ilə tutur*) Of... ürəyim döyünür.

M i r z ə M e h d i x a n. (*yıxılır Nadir şahın ayaqlarına*) Qibleyi-aləm! Neçə ildir qulluq edirəm. Bu vaxtadək bir təvəqqem olmuyubdur ki, qəbul etməyəsınız. Axırncı təvəqqemdir, Vəliəhdi bədbəxt etməyiniz.

N a d i r ş a h. (*hirsli*) İtil gözümdən, sən də onunla dilbir olubsan!

Mirzə Mehdi xan yavaş durur gedir.

ON İKİNCİ GƏLİŞ

G ü l c a h a n. (*tez gəlib Nadir şahın ayağına döşənir. Ağlaya-ağlaya*) Qibleyi-aləm! Səni and verirəm o şeyə ki, canımı onun yolunda çürüdübsən, yazığın gəlsin mənim balama, məni axirətədək gözü yaşlı qoyma, Nadir! (*ağlayır*) 20 il ondan ötürimi bəsləmişdim? (*ağlayır, Nadir şah başını əli ilə tutur*) Nadir, evimi yıxma. Buyur mənim gözlərimi çıxartsınlar, balamda təqsir yoxdur. (*ayağını qucaqlayıb ağlayır*)

N a d i r ş a h. Olmaz. Belə gərəkdir olsun, dövlətə xəyanət edən gərəkdir cəzasına çatsın...

G ü l c a h a n. (*yalvarır*) Nadir! Buyur iki saat gözləsinlər, taki o çixan gözləri doyunca öpüm. Allahı sevirsən, mənim göz yaşına rəhm et. (*ağlayır*) Sən İranın adil bir padşahı, mən İranın bədbəxt analarından biri, iş təhqiq olunmağını tələb edirəm... Buna da ixtiyarım yoxmu?

N a d i r ş a h. (*bir az baxıb hərkdən*) Dur get! (*Qolundan tutub yıxır*)

G ü l c a h a n. (*hərkdən*) Ay!.. (*qəşş edib yıxılır*)

Pərdə.

Beşinci məclisin məbədi.

ƏVVƏLİNCİ GƏLİŞ

Rəxtəb.

M i r z ə M e h d i x a n. Pərvərdigara! Nə yaman və dənşətli vəqiədir! Bundan sonra İran dəxi düzəlməz. Şah bu gün-sabah ağlıni itirər, dövlət düşəcəkdir biqeyrət xanların əllərinə... Kim bilir, nə olacaqdır. Biçarə Rzaqulu xanı zalım uşağı nahaq yerə bədbəxt etdilər. Dünən şah çağırır mənə deyir: Mirzə, bir səhvdir etmişəm. Cəmi dünya qana batsa, o səhvi düzəltmək olmaz, iş aşkar olubdur. Rzaqulu xanın bu işlərdən bilmərrə xəbəri yox imiş. Bu fəsadlar tamam xanlardan üz veribdir...

İKİNCİ GƏLİŞ

N a d i r ş a h. (*əlində ağac, beli bükülmüş, yavaş-yavaş gəlir*) Mirzə! Necə ki, dünən eşitdin elədir, nainsaf uşağı mənim balamı nahaq yerə

gözsüz qoydular. *(ağlayır)* Mən evi yıxılmış, mən ağlımı itirmiş binamuların sözlərinə qulaq asıb, onlara inanıb həqiqət, İrani gözsüz qoydum. *(ağlayır)*

M i r z ə M e h d i x a n. Qibleyi-aləm! Səbir etmək lazımdır, təqsirkar öz cəzasına çatar.

N a d i r ş a h. İş-işdən keçibdir, dünya başıma təng olubdur. *(başını tutur)*

M i r z ə M e h d i x a n. Qibleyi-aləm? Bu fəsadları törədən bəsməlum deyilmi?

N a d i r ş a h. Birdirmi? İkidirmi? Düz əlli nəfər sözlərini bir ediblər ki, məndən sonra İranın taxtı Rzaquluya təslim olmasın... Bəli, məqsudlarına çatdılar.

M i r z ə M e h d i x a n. Adları məlumdurmu, qibleyi-aləm!

N a d i r ş a h. Əlbəttə, məlumdur. Bu gün cəzalarına çatarlar. Əlli nəfərin də başları gərəkdir kəsilsin. *(taxta əyləşir. Başını tutur Mirzə Mehdi xana yavaşdan)* Get, mən bir az rahat olum... *(uzanır)* Yox, rahat ola bilmərəm. *(ürəyini tutur)* Of!.. Nə halətdir, pərvərdigara! Gözlərim torlanır. *(birdən qorxub durur, guya gözünə adam görür)* Kimsən? Hə? Qatildir! *(geri çəkilir)* Məni... Məni öldürmək istəyir, hə? Yox... yox... *(başını tutur)* Pərvərdigara! Ölüm mənə vacibdir. *(dizi üstə durur)* Ancaq istəyirəm göz yaşım ilə günahlarımın minindən birini təmizləyim. Mən gərək ağlayam, qanlı yaşlar tökəm, oğlum tək kor olam, ondan sonra əmr özünüdür. Mənim naləmdən yer-göy gərəkdir mələyə, ondan sonra ixtiyar sənindi. Mən gərək yaman-yaman dərdlərə mübtəla olam... *(ağlayır)* Ağla, gözlərim, ağla! Dünyanın işığına oğlum kimi gərəkdir həsrət qalam. *(başını iki əli ilə tutur aşağı baxır, ağlayır)*

ÜÇÜNCÜ GƏLİŞ

G ü l c a h a n. *(əli qoynunda, qara paltarda yavaş-yavaş gəlir)* Nadir? Nə səbəbə belə edirsən? *(Nadir şah səs vermir, Gülcahan yavaşca gedir)* Nadir! Nə olubdur?

Nadir durur.

N a d i r ş a h. Heç. *(başını aşağı)* Gülcahan, doğrusu, üzünə baxa bilmirəm, təqsirim çoxdur. Əlindən nahaq yerə balanı almışam. *(əlindən tutur)* Bağışla məni, bağışla! Səni and verirəm oğlumun tökülən gözlərinə.

Qucaqlaşib ağlayırlar.

G ü l c a h a n. Ah, Nadir, Nadir! Ana olsaydın bilərdin mən nə çəkirdim. Nə etmək, hərdən baxanda ürəyim od tutub yanır. Qiyamətədek yənəcəyəm... *(ağlayır)*

Dişqarıda səs gəlir. Nadir şah qapıya tərəf gedir.

N a d i r ş a h. Nə var? *(qapıdan çıxır)* Yaxşı, bir az səbir etsinlər. *(Gülcahana)* Rzaqulunun yoldaşlarıdır. Gəlirlər görməyə, gedək o biri otağa. oğlum bura gələndə mən onu görməyim.

G ü l c a h a n. Nadir! Bədbəxti özünə həsrət qoyma. Necə dəfə deyibdir məni apar şah babamın yanına.

N a d i r ş a h. Yox, yox! Gülcahan, gətirmə! Yəqin bil ki, onu görəsəm ağlum başımdan çıxar. Hərdən bir yuxumda görəndə dəli oluram... İnsaf məni incidir. Ürəyim od tutub yanır.

G ü l c a h a n. Bəs, nə edim? Nə çarə qılım? Hər gün yalvarır: məni şah babamın yanına apar, bəlkə bu gün, səhər öldüm, mənə xeyir-dua versin. *(ağlayır)*

N a d i r ş a h. Xeyir-dua! Ah biçərə! Binəva! *(ürəyini tutur)* Of, yənə bir şey sancdı. *(fıkrə gedir)* Yaxşı, razı oldum, ancaq mən yuxuda ikən gətir, bəlkə bir az sakit ola. İndi get, yoldaşları gözləyirlər.

Gedirlər.

F ə r r a ş. *(qapıdan)* Buyurunuz!

DÖRDÜNCÜ GƏLİŞ

Ələşraf bəy, Musa bəy, Saleh bəy.

Ə l ə ş r ə f b ə y. Yaxşı, indi nə tövr etməli?

M u s a b ə y. Necə nə tövr? And içdik ki, gərək Nadiri öldürək. Görək də elə ola.

S a l e h b ə y. Bir az yavaş danış, fərraş eşidər.

M u s a b ə y. Fərraş onsuz da gərək bilsin.

Ə l ə ş r ə f b ə y. Nə tövr edək ki, fərraşı ələ gətirək?

S a l e h b ə y. Birdən razı olmadı?

M u s a b ə y. Mən razı edərəm!

Ə l ə ş r ə f b ə y. Başla gərək!

Musa bəy fərraşı çağırır, ikisi bir tərəfdə söhbət edirlər.

M u s a b ə y. Fərraş!

F ə r r a ş. Bəli, ağa!

M u s a b ə y. *(çoxlu pul göstərib)* De görüm, bu pulu istəyirsən, ya xanlıq və yainki nökrəçilik?

F ə r r a ş. Əlbəttə xanlıq, pul da olsa dəxi yaxşı.

M u s a b ə y. İndi ki, elədir, əzizim! Nadir şahın başına hava gəlibdir, bu gün-sabah onu taxtdan düşürəcəklər. Ondan sonra da kim bilir, sən burada qalacaqsan, ya yox? Yaxşı deyilmi ki, bir iş edəsən, həm xanlıq və həm dövlət qazanasan.

F ə r r a ş. Nə işdir, ağa?

M u s a b ə y. Lazım gəlir ki, onu öldürək. *(fərraş fikrə gedir)* Nə üçün fikrə getdin, yaxşı pul veririk və gələcəkdə xan olarsan. Çünki o adam ki, bunun yerində əyləşəcəkdir, bizlərə qohumdur... Biz gecə vaxtı gələcəyik, sən yalandan yuxula və qapını da açıq qoy.

F ə r r a ş. *(bir azdan sonra)* Yaxşı, indi razı oldum.

M u s a b ə y. *(pul verir)* Al qabaqca bunu.

S a l e h b ə y. İndi de görək, Nadir harada yatır?

F ə r r a ş. Nadir axır vaxt bu otaqda yatır. Çünki hərəmxanaya getmir ki, oğlu ilə rast gələr.

Ə l ə ş r ə f b ə y. Çox əcəb? Nə vaxt rəxtxabinə uzanır?

F ə r r a ş. Oğlunun əhvalatından sonra rəxtxab üzü görməyibdir. Gah o taxtın üstə, gah səndəlin üstə yatır və çox da yatmır, çox vaxt gecədə neçə dəfə durub öz-özü ilə danışır.

M u s a b ə y. Çox, əcəb, bəs biz gedək, sən də vaxtında hazır ol.

F ə r r a ş. Rzaqulu xan buraya gəlsə nə deyim?

S a l e h b ə y. De ki, yoldaşların dedilər, özgə vaxt gələcəyik, arcaq əhvalını bilmək istəyirdik.

Hamısı çıxırlar.

F ə r r a ş. Həqiqət, şahdan dəxi hamı əlini üzübür, qoy özgəsi olsun. Bəlkə mən də xan olam.

BEŞİNCİ GƏLİŞ

N a d i r ş a h. *(yavaş-yavaş gəlir)* Qonaqlar necə oldular?

F ə r r a ş. Qibleyi-aləm sağ olsun! Dedilər bir şey unudublar, getdilər götürsünlər.

N a d i r ş a h. Görükür, biçarə oğluma bir şey bəxşiş etmək istəyirlər. Yaxşı, qapıları bağla, hərəgah gəlsələr, ayrı otağa dəvət et.

Fərraş çıxır.

N a d i r ş a h. Biçarə övrət qan ağlayır. Ağlamasın nə eləsin... Of! Of! Fələk! *(taxta uzanıb yuxuya gedir. Birdən qorxub durur.)* Allahu-əkbər! *(ətəfina baxır)* Kimsən? Hə? *(oturmuş)* Pərvərdigara! Nə istəyirlər məndən, bir yolluq öldürəcəklər, öldürsünlər. *(gözünə adam görünür)* Gəlmə, gəlmə, yoxsa... *(ətəfina baxır)* Heç kəs yoxdur, Allahu-əkbər! *(yənə gözünə görünür)* Gəlmə yavuuq, səni and verirəm bizi Yaradana! *(dliqqətlə baxır)* Vay! Oğlumdur, oğlumdur, gəlibdir məndən xeyir-dua almağa. Ölləri ilə mənə gəzir. Gəlmə, üzünə baxa bilmirəm... Yox, gəlir... gəlir... *(üzünü əli ilə tutub taxta yıxılır)*

Bu vaxt Ələşraf bəy, Musa bəy, Saleh bəy yavaş-yavaş evə daxil olurlar, istəyirlər Nadir şahı vursunlar.

ALTINCI GƏLİŞ

M u s a b ə y. Yaxşı əlimizə düşübsən.

Nadir şah birdən ayılıb dili tutulur və sonra üstlərinə yüyürüb Musa bəyi, Ələşraf bəyi bir yumruğa yıxır, Saleh bəy xəncərlə daldan vurur, qaçırlar. Nadir şah yıxılır.

N a d i r ş a h. *(yavaş-yavaş yıxılır)* Pərvərdigara! Günahım çoxdur! Yaman dərddə ölürəm, nahaq yerə. Heç kəsə pislik etməmişəm. Hər kəsə də yamanlıq etmişəm. Ümumi xeyri nəzərdə tutmuşam. Vətən salamat qalsın fikrində olarkən canımı vətənin və millətin yolunda sərf... etmişəm... Oğlumun gözlərini vətənə qurban etmişəm. *(ağlayır, yavaş-yavaş yıxılır)* Biçarə anasını axirətədək gözü yaşlı qoymuşam... Pərvərdigara! Özün kömək et bu başsız millətə! Ya Rəbbim! Bir neçə dəqiqə canımı alma, tainki oğlumu görə...
148

YEDDİNCİ GƏLİŞ

Gülcəhan Rzaqulu xanın əlindən tutub.

Gülcəhan. Oğlum! Atan səndən xəcalət çəkir. İndi yatır, bax oğlum! (*Nadir şaha tərəf baxmır*) Şan-şövkətdən məhrum olan oğlum! (*ağlayır*)

Nadir. (*bunları görüb dizi üstə bunlara tərəf sürünür*) Ah, bədbəxt oğlum! Atan dizi üstə səndən təvəqqe edir, əfv et, oğlum! Bağışla oğlum. Şah babanı bağışla! (*ölür*)

Rzaqulu xan əlləri ilə gəzir.

Gülcəhan. Ah! (*Qəşş edib Nadirin üstə yıxılır*)

Pərdə.

SON

BAHADIR VƏ SONA

Facia, Beş Məclisdə

ƏHLİ MƏCLİS

Bahadır - cavan oğlan, student libasında.

Yusif - Avropa libasında, 50 yaşında.

Maşo - onun arvadı, 40 yaşında.

Sona - cavan qız, Yusifin qızı.

Daniel - Yusifin nökrü, 17 yaşında.

Soltan, Aleksey - Bahadırın yoldaşları, student libasında.

Zinolin - Bahadırın nökrü, tatar paltarında.

Bəşdəli (*paltarları - beşinci məclisdə bax*)

Nəzarətçi - dəlixananın böyüyü, ağ xalaltlı, başında ağ yaylıq.

Birinci məclis

Vaqe olur Məngilisdə Yusifin evində. Səhnənin bir tərəfində yaxşı bəzənmiş zal, iki qapılı, qapının biri bağçaya açılır.

Pilləkən bağçaya tərəf, bağçada stol və stullar.

ƏVVƏLİNCİ GƏLİŞ

Zalda Maşo və Sona.

Maşo. Bir az tez ol, indi gələrlər, saat 12-dir.

Sona. (*güzgü qabağında başını düzəldir*) Bu saat, anacığım! Bu saat!

Maşo. Qulluqçuya deyərsən xörəyi də tez hazır etsin.

Sona. Yaxşı, anacığım, yaxşı! (*bu vaxt zəng vurulur*) Gəldilər!

Maşo. Gəldilər! (*Maşo və Sona tez yan otaqdan çıxırlar*)

İKİNCİ GƏLİŞ

Yusif və Bahadır.

Y u s i f. Buyurunuz, əyləşiniz! Siz bizim evə xoş gəlibsiniz!

B a h a d ı r. Təşəkkür edirəm!

Y u s i f. Təəccüb deyilmi? Sizinlə görüşməmişdən bir neçə gün müqəddəm mağazaya qeyri studentlər də mal almağa gəlirdilər. Nə üçün sizə etdiyim təklifi onlara etmədim, bilmirəm. Sizi görəndə isə deyəsən biri dedi sizdən soruşum.

B a h a d ı r. Bəli, çox təəccüblüdür! Mən də tamam bir həftədir mahud almaq istəyirdim, fəqət bu gün-sabaha qoyurdum. Nə üçün mən dünən mahud almağa getdim, bilmirəm.

ÜÇÜNCÜ GƏLİŞ

Sona, Bahadır, Maşo, Yusif.

Y u s i f. *(ayağa durub Maşonun qabağına gedir)* Bu mənim yoldaşım. *(Sonaya tərəf)* Bu da mənim qızım. *(Bahadırı göstərib)* Bu da haman studentdir ki, dünən sizə nəql etdim. Yəni Sonanın müəllimi.

B a h a d ı r. *(durub hamısına əl verir)* Artıq dərəcədə şadlıqla bu vəzifəni qəbul edirəm. *(Sonaya diqqətlə baxıb kənara)* Əcəba! Bu, meşədə gördüyüm qız deyilmi?

M a ş o. Təşəkkür edirik.

S o n a. Təşəkkür edirəm. *(diqqətlə Bahadıra baxıb)* Əcəba! Bu, meşədə gördüyüm student deyilmi?

Y u s i f. İndi siz söhbətə məşğul olun. Mən bu saat gəlirəm. *(bağçaya gedib stol hazır etdirir və Daniel stolu hazırlayır)*

M a ş o. Həqiqət, sizinlə dost olmağımıza nəhayətdə şadiq!

S o n a. Bəli, anamın sözlərinə mən də şərikəm!

B a h a d ı r. Doğrusu, bu saati ömrümdə gözəl saatlardan biri hesab edirəm.

M a ş o. *(gül-gülə)* Məngilis xoşunuza gəlirmi?

B a h a d ı r. Bəli, gözəldir. Şam ağacından meşə daha gözəl görünür.

Y u s i f. Buyurun, bağçaya gedək. *(hamı durur, pilləkənlə bağçaya enir. Stol başında Yusif, bir başında Maşo, bir tərəfdə Bahadır, müqabilində Sonə.)* Naharımızı burada edək. Bilirsiniz, yaylağın bir yaxşılığı da budur ki, şəhərdəki kimi dürlü-dürlü qanunları gözləmirsən. Məsələn, burada bir kölgəlikdə oturub xörək yemək olar.... *(Bahadıra.)* Hərgah istədirsən, tucurkanı çıxarın.

B a h a d ı r. Xeyr, xeyr!

Y u s i f. Buyurunuz, yeməklə məşğul olunuz. *(hamı yeyir)*

B a h a d ı r. Bağışlayınız, Sonə xanım, sizdən bir şey soruşum?

S o n a. *(gülümsünüb)* Buyurunuz!

B a h a d ı r. Nə üçün siz farsca oxumaq fikrinə düşübsünüz?

Y u s i f. *(gülümsünüb)* Qızım! Olarmı bu suala mən cavab verəm?

S o n a. *(gülümsünüb)* Bilirəm nə deyəcəksən, de.

Y u s i f. *(yeyə-yeyə)* Doğrusu, hər adamın bir naxoşluğu olar. Biri görürsünüz papiros çəkir, biri içki sevir.

S o n a. Atacağım! Bunlara insan adət edir, nəinki sevir.

Y u s i f. Yaxşı, qızım, mən səhv etdim, adət edir. Məsələn, biri tansı sevir, o birisi musiqini. *(Sonaya)* Beləmi, qızım?

S o n a. *(gülümsünüb)* Bu yarar, mətləbi belə başlasan, axırda düz gələr.

Y u s i f. *(Bahadıra göz vurur)* Yaxşı, qızım! Sən deyən olsun. Biri musiqi sevir, biri tans, Sonə də, məsələn, dil bilmək sevir, yəni dillərə aşiqdir. *(Sonaya)* İndi yaxşı dedimmi, qızım? Hamı *(gülürlər)* Ah! Ah!

M a ş o. Həqiqət, Sonanın uşaqlıqdan dillərə məhəbbəti var. Tiflisdə, bizim qonşuluqda müsəlman çox olurdu. Yeddi yaşında türk dilini təmiz bilirdi. Bir çətin söz eşidəndə bir neçə dəfə onu təkrar edərdi ki, o sözü unutmasın. İndi də yadımdan çıxmaz, bir gün unutmasın deyə səhərdən-axşamədək deyirdi: "Tap tapmaca, gül yapmaca, məməli xatın, dişləri yox".

H a m ı. *(gülürlər)* Ah! Ah!

B a h a d ı r. *(Sonaya)* Xanım əfəndi! Bu tapmacanı unutmayub-suz ki?

S o n a. *(gülümsünüb)* Xeyr! Bundan savayı çox tapmacalar bilirdim. Çoxunu, əlbəttə unutmuşam; fəqət bunu çox sevdiyimdən unutmamışam. Həqiqət, çox gözəl şeydir: tap tapmaca, gül yapmaca, məməli xatın, dişləri yox! Hamı *(gülürlər)* Ah! Ah!

Y u s i f. *(Bahadıra)* Bundan çox şeylər eşidəcəksiniz. Türkçə yaxşı şeylər bilir O necədir, qızım? *(Sonaya tərəf)* Yərəb

S o n a. *(gülümsünüb)*

"Yərəb, həmişə lütfünü et rəhnüma mənə.

Göstərmə ol təriqi ki, getməz sənə, mənə".

B a h a d ı r. Yaşayınız, afərin, xanım əfəndi! Nə təmiz, nə gözəl ləhcə ilə bu şeiri buyurdunuz....

Y u s i f. Afərin, qızım!

S o n a. (*baş əyir*) Təşəkkür edirəm. Bu mənim sevgili duamdır. Təklidə qəm mənə üz verərsə bunu oxuyuram. Ürəyim sakit olur. Bilirsinizmi, mən ixlasla inananlardanam. Əvvəl səbəbə belə şeyləri sevirəm, hər dildə olmuş olsa da.

B a h a d ı r. Necə inananlardansınız? Düşünürəm xanım əfəndi?

S o n a. Məncə, inam məsələsində adamlar beş qism olur.

Y u s i f. Siz söhbət edin. (*çixır*)

M a ş o. Mən də bu saat gəlirəm. (*çixır*)

S o n a. Bəli, məncə, inam məsələsində insanlar beş qism olur.

B a h a d ı r. Buyurun.

S o n a. Bir qism avam kor-korana, hər nə deyərsən, inanar, yəni qulluq etdiyi məbudu öz əqli ilə tanımayıb qeyrilərin sözlərilə tanıyır. Bu qism adamları *haraya aparsanız gedərlər, nəyə müqəddəs deyərsən inanırlar, heç bir şeyə görə gərək olmayan şeylərə səcdə edərlər, quru daşları öpər ki, – bununla belə uşaq kimi ürəkləri saf, dəyanətli, nəhayət dərəcədə sadıq və mehriban olub, dürüst olanı tanımaz. Yəni, onun varlığını bütün vücudla hiss etmər.*

İkinci qism adamlar öz əməllərində bir şeyə inanmayıb, fəqət əvvəlinci qism adamlara həmişə yol göstərən olurlar. Ürəkləri saf avamlara həmişə deyirlər: inan, özləri inanmazlar, filan şeyə səcdə et, özləri etməzlər. *Zahirdə hər bir əməli yerinə yetirərlər, fəqət batində nəinki bərəksinə hərəkət edərlər, hətta biçarə avamlara gülürlər....* Bu qism adamlar həmişə allahdan, onun ehkamından dəm vururlar, fəqət özləri öz dediklərinə inanmazlar.... Çünki həqiqi məhəbbəti-rəbbaini bunlarda olmaz və ola da bilməz. Çünki həqiqi məhəbbət hər bir şeydən təmiz, müqəddəs bir hissdır. Bunlar isə həmin məhəbbəti hər saatda, hər dəqiqədə bazarda alma satan kimi satarlar, çünki bunu özlərinə sənət ediblər.

Miz qayıran usta mizə gündə bir rəng verib satan kimi, bu qism adamlar allahın ehkamını da dürlü-dürlü mənə verib, avama satarlar. Allahın varlığını bunlardan soranda yüz min dəlillər ilə təsdiq edirlər. Fəqət gizlində vicdanlarını daima satarlar.

Üçüncü qism adamlar avara bir qismdir. Bunlar nə avamdırlar, nə də alim. Bunlar bünövrəsiz yalançı pəhləvanlara bənzərlər. Onun-bunun ağzından yarımçıq məlumatları alıb, öyrənib, din məsələsinə həmişə girişlər. Özlərini ariflər cərgəsində tutub zahirdə bir şeyə inanmazlar, batində isə hər bir müşkül işlərində tez allahı köməyə çağırırlar. Fəqət allah nə olduğunu da düşünməzlər.

Dördüncü qism: müəyyən bir əqidə sahibləridirlər. Bunlar tanrı ömürlərini elm yolunda sərf edib, elmdən başqa bir şeyə pənah aparmazlar

və inanmazlar.... Qeyriləri ancaq dəhşətli bir vəqədə allahı köməyə çağırırlarsa, bunlar belə bir halətdə də elmdən başqa heç kimə səcdə etməzlər. () ki, qaldı beşinci qism (*gülümsünüb*), bu qism adamlar mənim kimi olar. (*başını aşağı salıb*) Bu qism adamlar bir allahdan başqa heç bir şeyə inanmazlar. Fəqət allaha olan məhəbbət qorxu səbəbinə olmayıb, yəni demək istəyirəm, *həm dəhşətli bir vəqədə və həm də böyük bir səadətdə bulunduğum halda mən allahımı unutmuram, onu var qüvvətimlə sevirəm, onu hər zamanda, hər məkanda görürəm, hiss edirəm, düşünürəm. Gecə ulduzlu, gündüz təmiz, buludsuz göyə baxıram da allahımı düşünürəm. Bu gözəl gülün ötri, nazik zərif yarpaqları, o bülbülün nəğməsi, bu qırmızı gözəl almalar, almalarda olan toxumlar, toxumlardan əmələ gələn budaqlı, gölgəli ağaclar, bu ağacları bəcədən insanlar, insanlara tabe olan dəhşətli heyvanlar... bunların hamısında, bütün həyatımızda hər saat, hər dəqiqədə allahı görürəm, hiss edirəm, düşünürəm....* Ah, inanmaq nə böyük səadətdir! Yarəb, həmişə lütfünü et, rəhnüma mənə. Göstərmə ol təriqi ki, getməz sənə, mənə! Bu sözləri həmişə təkrar edəndə sanki bir böyük dağ üstündən götürülür. Bu mənim sevgili duamdır, bunu zikr etdikcə, guya ürəyim təmizlənir, ümidim artır. İstiqbalım böyük bir səadətdə görünür.... Ah, nə gözəl bir aləmdir! Tam həyat məhəbbətdən ibarət bir şey görünür. *İnanımız. İnanmaq böyük səadətdir.*

Y u s i f. (*pilləkəndən düşə-düşə*) Bunlar şirin söhbətdədirlər.

(*Sonaya.*) Qızım! Bahadır bəy bu üç ay leksiyalardan xilas olub rahat olmaq istəyir, sən başlayıbsan leksiya oxumağa. Ah, ah! (*bağçada gəzinir*)

B a h a d ı r. Xeyr, xeyr, çox yaxşıdır!

S o n a. (*Bahadıra*) Əfv edin, sizə başağrısı oldu, deyilmi?

B a h a d ı r. (*gülümsünüb*) Yox, xanım əfəndi, sözlərinizə artıq dərəcədə qulaq asıram. Sizin sözləriniz məni bir qeyri aləmə dəvət edir. Doğrusu, mən özümü dördüncü qismdən hesab edirdim. Yəni elmdən başqa heç bir şeyə inanmazdım. Fəqət indi (*fikirli*) siz məni bir qeyri aləmə dəvət edirsiniz.... Həqiqət, görünür mən də böyük bir səadətdə olacağam. İnanacağam, allahımı sevcəyəm, hiss edəcəyəm, düşünəcəyəm.... (*bir az fikirdən sonra.*) Mən sizi dünən meşədə gördüm, siz arxanız üstə uzanıb kitab oxuyurdunuz... və hərdən bir ətrafınıza baxırdınız....

S o n a. Mən də sizi gərək ki, gördüm, siz məni görüb nə fikir etdiniz?

B a h a d ı r. Sizinlə tanış olmağı mən dərhal fikrimdən keçirdim....

S o n a. (*yerə baxıb*) Mən də.... (*tez yerindən durub Yusifə tərəf gedir. qucaqlayır*) Atacağım, bilirsənmi bir qarıbə iş olubdur! Dünən biz

bir-birimizi meşədə görmüşük. Hər ikimizin xəyalından bir-birimizlə tanış olmaq keçibdir. İndi bu işə heyran qalmalı deyilmi?

Y u s i f. (*gülümsünüb*) Bundan məlum olur ki, siz ikiniz də saf ürəkli cavansınız. Siz təmiz ürəklə bir-birinizi görmək istəyibsiniz. Allah da sizi görüşdürübdü... Mən yəqin etmişəm, daha doğrusu, inanmışam; təmiz ürəklə nə istəsən allah axırda onu verər. İndi mən çox şadam ki, Bahadır bəy sənə dərs verəcəkdir. (*Sonanın başını seyyəl edir. Bahadıra.*)

Bahadır bəy! Əsl məqsud budur ki, Sona türk, fars dillərini doğrudur, sevir: fəqət sevməkdən savayı bu dilləri bilmək Sona üçün xeyirsiz də deyil. Sona bir çox erməni qəzetələrində yazır, erməni ədəbiyyatında məşhur olubdur. İndi İrana dair bir şey yazmaq fikrindədir, ona görə farsca bilməsi məsləhətdir. Mən sizdən təvəqqe edirəm sabahdan köçüb bizə gəlsiniz. Bu üç ay yayı bizimlə bir yerdə olasınız. Həm sizin üçün və həm də Sona üçün yaxşıdır.

B a h a d ı r. Artıq dərəcədə özümü xoşbəxt bilərəm.

Y u s i f. İndi qızım, Bahadır bəyə otaq göstər, sabahdan köçüb gələr. Allah xeyir versin. (*Bahadır, Sona zala gedirlər, Yusif bağçadan çıxır*)

Pərdə.

İkinci məclis

Bağçada.

B a h a d ı r. (*tək oturub əlində qəzet oxuyur. Biz az fikirdən sonra*)
Avqust ayı da gəlib çatdı.... Günlərim, dəqiqələrim ciddi surətdə yerləşir.... Mümkün olsaydı, dəqiqələrimi gün, günlərimi ay edərdim. Sona kimi təmiz, pakizə bir vücuddan ayrılmaq dəhşətli bir vəziyyətə hazırlaşmaq kimi nəzərə gəlir

ƏVVƏLİNCİ GƏLİŞ

Sona və Bahadır.

S o n a. (*əlində kitab, gülə-gülə gəlir*) Siz dünən millət sözünü bəyan edib dediniz, “millət bir dində bulunan camaat”. Fəqət bu gün oxuyarkən “qövm” sözü rast gəldi və haman mənada işlənir, deyilmi?

B a h a d ı r. (*yerindən durur, gülümsünüb, fikirli*) Doğrudur, gah vaxt bir mənada işlənir. Fəqət yaxşı olar ki, işlənməsin. Məsələn: xristian

milləti dedikdə bir çox qövmün bir dinə qulluq etməyini göstərir: ruslar, fransızlar, almanlar xristian millətidirlər, türklər, ərəblər, farslar bir dinə qulluq etmələrinə səbəb islam milləti adlanırlar. Fəqət bunların hər birinin özlərinə məxsus adətləri, dilləri vardır. Demək ki, bir çox qövmlərin birləşməyinə din səbəb olarsa da, hər bir qövmə məxsus dil və adət onları bir-birindən ayırır. Din qövmləri bir nöqtədə birləşdirir isə qövmiyyət bunları yüz nöqtədə bir-birindən ayırır. Din bir çox qövmə ümumi bir tərəqqi yolu göstərir isə hər qövmə məxsus tərbiyə, adət, dil haman qövmün qeyri bir yol ilə tərəqqiyə yerləşməsinə səbəb olar. (*fikir*) Xristian dinində olan qövmlər ciddi bir sürətlə yol tutub gedirlər. Bir qövm elmdə artıq dərəcədə tərəqqi edirsə də o birisi onun dalınca çaparaq gedir. Fəqət.... Ah!.... (*Başını tutur*)

S o n a. (*Bahadıra diqqətlə baxır*) Bahadır bəy! Nə üçün ah çəkdiyiniz? A! Nə üçün əhvalınız dəyişdi.

B a h a d ı r. Heç, xanım əfəndi!

S o n a. Xeyr, sizin ahınızdan mən özgə bir şey anladım. Təvəqqe edirəm, məndən heç bir şeyi gizlətməyəsiz.

B a h a d ı r. Həqiqət, xanım əfəndi, sizə dair bir söz demədim!

S o n a. Bahadır bəy! Hərgah indi çəkdiyiniz ahın mənasını söyləməsəniz, ürəyimdə bu bir böyük dərd olar. Bilirsiniz, qızın ürəyi oğlanın kimi deyil.

B a h a d ı r. Xanım əfəndi! Mən xristian dinində olan qövmləri nəzərimdən keçirdikdə dedim: bu qövmlər tərəqqi yolunda çaparaq bir-birini qovurlar. Bu vaxt istədim islam dinində olan qövmlərdən də sizə misal götürəm. Fəqət onlar pərişan bir halda nəzərimə gəldi.... Budur, xanım əfəndi, mənim ahımın səbəbi!

S o n a (ətrafə baxıb bir az fikirdən sonra Bahadırın əlindən tutub). Fikrinizi aşkar etdiyiniz üçün təşəkkürlər edirəm. Ümidvaram ki, bundan sonra bu barədə fikirlərinizi məndən gizlətməyəsiz....

B a h a d ı r. Xeyr, xanım əfəndi! Gizlətmərəm, fəqət söyləməyə də sözüm yoxdur. Nə söyləyim də? İslam dinində olan qövmlərin hankı birini meydana gətirib də deyim: budur, tərəqqi yoluna üz qoyub gedirlər.... Nə isə, islam milləti ümumən bir bələyə mübtəladır.

S o n a. Həqiqət, çətin məsələdir. Müsəlman millətinin və ya müsəlman dövlətlərinin hər yerdə tənəzzüldə yaşamaqlarına səbəb nə ola, əcəba?! Məsələn, mən bir neçə filosof inşalarında oxumuşam, guya islam özü elmin intişar tapmağına maneədir. Ruhanilər bu yolda böyük rollar oynayırlar, deyilmi?

B a h a d ı r. (*gülümsünub*) Bəli, xanım əfəndi! Zahirde həqiqət belə görünür. Fəqət bu məsələyə bir az ehtiyatlı girişmək lazım gəlir. Hamı millətlərdə ruhanilər bir neçə səbəblərə görə dünya elmlərinə düşmən olublar, yəni tərəqqi yolunu mümkün olan qədər camaatın üzünə bağlı qoyublar. Lakin bu məsələdə xristian aləmi ilə müsəlman aləmində bir təfəvüt görünür. Xristian aləmində ruhanilər elmlərə düşmən olublarsa da padşahlar və dövlətlər ruhanilərlə müdam müharibədə bulunublar. Ruhanilər əski qanunlara yapışarkən camaatı qaranlıqda saxlamaq istəyib.... Padşahlar, daha doğrusu, dövlətlər isə zamanənin təqzasına görə tezə qanunlar meydana gətirməklə millətin tərəqqisinə çalışmağa labüd olublar. Xristian aləmi müdam belə bir müharibədə olarkən özünü ruhanilərin zəncirlərindən yavaş-yavaş xilas edibdir; müsəlman aləminə diqqət edərsinizsə, bu müharibəni görməzsiniz. Padşah həm xəlifə olubdur, həm də dövlətin yol göstərənini. Padşah, ya xəlifə, ya zamanənin ən böyük ruhanisi tərəqqi yolunu yer üzünə qəsdən və ya səhvən bağlayıbdir.... Daha açıq söyləyim: insanın məişətinə, dünyasına dair məxsusi qanunlar ibadətə dair qanunlarla bir gücdə saxlanıbdir. Xristian aləmi haman müharibənin zoruna bu qanunları bilmərrə ayırıbdır. Yəni, xristian ağı müdam tərəqqi yolunda işlərkən müsəlman ağı əski qanunlarla kifayət edib paslanıbdir.... Demək ki, islam bərəsində bədgüman olanlar “lujiq” aləmində öz səhvlərini düşünməyirlər. İslam həqiqət, tərəqqiyə, yəni elmə düşmən olsa idi, ərəblər islamı qəbul edəndən sonra bir zaman tərəqqi yolunda olmazdılar. Əcəba, nə üçün əxlaqları büsbütün pozulmuş ərəblərə dini-islam gəldi? Əlbəttə, əxlaqı pozğun qövmün əxlaqını düzəltmək üçün, yəni ona tərəqqi yolunu göstərmək üçün. Açıq söyləyim: bir camaat, ya qövm üçün müəyyən bir din ortalığa gəlirsə, haman camaat, ya qövm səbəb olar, deyilmir?

S o n a. Bəli.

B a h a d ı r. Belə olan surətdə demək olurmu: filan din, filan camaatın, ya qövmün təmizliyi üçün gəlibdir?

Buna bərəks gərək deyilə: hər din camaatın tərəqqisi üçün gəlir. Din gətirən camaatın xeyrini nəzərdə tutur. Dini qəbul edib onun intişarına çalışanlar, nazik bir nöqtəni anlamaq istəyirlər.... Xristian dinini intişar edənlər bir Lüterin çıxmağına səbəb olan kimi islam aləmi də öz Lüterini gözləyir. Bu “Lüter” gəlib də deyəcək: insan daima tərəqqi yolunda yaşayarkən, onun məişəti və ağı müəyyən, həmişəlik bir qanuna kifayət edə bilməz. Haman bu mətləbi islamı gətirən aşkar deyibdir: hər bir işi ağıla həvalə et, ağıl nə buyurarsa, ona əməl et. Fəqət bu iki mənəb – padşahlıq-xəlifəlik, bir vücuddan olmaq, yəni fikir olunan

müharibənin olmamağı bu gözəl və tamam düyünləri açan sözlərin gizin qalmasına səbəb olubdur.

S o n a. Bəli... düşünürəm.... Günah din gətirəndə deyil, bəlkə dini intişar edənlərdədir.

İKİNCİ GƏLİŞ **Sona, Bahadır, Daniel.**

D a n i e l. Bahadır bəy! Yoldaşınız Aleksey sizi görmək istəyir.

B a h a d ı r. (*ayağa durur*) De gəlsin.

S o n a. Yavaş, qoy mən gedim sonra.

B a h a d ı r. Nə üçün, xanım əfəndi! Siz tanışsınız ki.

S o n a. Yox, yəni necə olsa yaxşı deyil, bəlkə gizli sözü var.

B a h a d ı r. Yaxşı, xanım əfəndi!

S o n a. (*Danielə*) De gəlsin. (*özü çıxır*)

D a n i e l. Baş üstə. (*gedir*)

ÜÇÜNCÜ GƏLİŞ **Bahadır, Aleksey.**

A l e k s e y. (*Bahadıra əl verib*) Nə üçün bu neçə gündür görünürsən?

B a h a d ı r. (*yər göstərir*) Aleksey! Bir az kefsiz idim.

A l e k s e y. İndi, doğrusu, Məngilisin də ləzzəti gedir. Yağız tez-tez yağmağa görə heç yerə getmək olmayır. Dünən səhərdən axşamadək yağmura görə evdə oturmuşam. Yaxşı ki, sonda qəzetələr aparmışdım. Hamısını oxudum, vaxtımı keçirdim.... Amma “Tərcüman” qəzetəsində bir məqaləyə diqqət etdim.

B a h a d ı r. Nə xüsusda?

A l e k s e y. Dil xüsusunda yazılmış məqalə.

B a h a d ı r. Doğru deyirsən, diqqət olunmalı məqalədir.

A l e k s e y. Nə əcəb, türklər bu vaxtadək bu məsələyə diqqət etməyiblər?

B a h a d ı r. Türklər də, biz də dil məsələsində hələ bir nöqtəyə gələ bilməmişik. Hənkə dil ədəbi dil olmağını bu vaxtadək həll edib qurtarmamışıq. Bu bərədə iki bir-birinə bərəks təsəvvür görünməkdədir. Yazanlarımızın əksəriyyəti deyir: ədəbi dil ərəb, fars sözlərinin çox olmasına bağlıdır. Bir çox azı da deyir: ədəbi dil orta qism adamın dilidir.

A l e k s e y. Sən nə fikirdəsən?

B a h a d ı r. Mən... Mən deyirəm: ədəbi dil camaat dilidir. Yəni camaat hankı dildə danışırsa, o dildə də yazmaq gərəkdir. Məncə, ədəb camaata tabedir, nəinki camaat ədibə.

DÖRDÜNCÜ GƏLİŞ **Bahadır, Aleksey, Yusif.**

Y u s i f. (*balkondan*) Rüşxətmi? Sizə mane olmuram?

B a h a d ı r. (*yerindən durur*) Xeyr, xeyr! Buyurunuz.

Y u s i f. (*Alekseyə görüşüb*) İki student ki, bir yerdə oldu, həmişə mühüm söhbət olunur, deyilmi? Ah! Ah!

B a h a d ı r. (*gülə-gülə*) Xeyr! Çox vaxt boş danışmaq da olur. Fəqət indiki söhbətimiz doğrudan da mühüm söhbətdir.

Y u s i f. Mən dedim! Ah, ah! Xeyr, mən səhv etmirəm.

A l e k s e y. Bəli, yaxşı bilibsiniz! (*gülür*)

Y u s i f. Bilirsinizmi, mən özüm az oxumuşam. Atamın tək oğlu olduğuma görə atam öləndən sonra oxumaq mümkün olmadı. Ancaq gimnaziyanı qurtarmışam. Əlbəttə, indi çox heyifsilənirəm. Bununla belə, məlumatım artsın deyə, çox oxumuş adamların söhbətlərini sevirəm.

B a h a d ı r. Maşo xanım və Sona xanım kimi elmlı xanımlarla siz həmişə söhbətdəsiniz. Bunun özü bir xoşbəxtlikdir!

Y u s i f. (*gülə-gülə*) Bu neçə ilin ərzində onlardan öyrəndiyimi öyrənmişəm. İndi sizdən də öyrənmək istəyirəm.

B a h a d ı r, A l e k s e y. (*gülürlər*) Ah! Ah!

Y u s i f. Gülərsiniz!

B a h a d ı r. İndi öyrənmək istəyirsiniz, buyurunuz. Siz gəlməmişdən biz dil xüsusunda söhbət edirdik. Yəni, hankı dilə ədəbi dil demək olar, məsələsini müzakirə edirdik. Məsələn, qeyri millətlər dillərini, yazılarını asan etmək istərkən, müsəlmanlar dillərini və yazılarını daha da çətinə salırlar.

Y u s i f. A!... Bu artıq dərəcədə əhəmiyyətli məsələdir. Axı deyirəm iki student bir yerdə olanda əhəmiyyətli söhbət olunur.

İndi siz bir az səbr ediniz. (*durub qulluqçunu səsləyir*) Daniel! Daniel! Bura çay gətir. Xanımlara da de gəlsinlər. (*gəlib oturur*) İndi mən sizə qərribə əhvalat nəql edəcəyəm. Biz Tiflisdə olarkən bizimlə qonşu bir müsəlman mağazası var idi. Bunun sahibi həmişə müsəlman qəzetəsi alıb oxuyandan sonra oxuduğunu mənə nəql edirdi: "Qonşu, filan şəhərdə filan-

kəsi öldürüblər, filankəsin evini yarıblar, nə bilim, filan yerdə filan adam işləyərkən quyuya düşüb boğulubdur". Həmişə də belə xəbərlər deyirdi. Bir gün yenə belə bir xəbər nəql edəndən sonra mən dedim: qonşu! Bəyəm sizin qəzetələrdə ancaq adam öldürməkdən, ya oğurluqdan yazırlar? Qonşum təəccüb ilə mənə baxıb dedi: "Qeyri şey yazırlarsa da, mən bilməyirəm. Ancaq bu əhvalatları oxuyuram". Mən dedim: xeyr, ola bilməz ki, qəzetələrdə ancaq belə xəbərlər olsun. Bizim qəzetələrdə siyasi, milli, elmi məsələlərə dair həmişə yazırlar. Mənim sözlərimin cavabında dedi: "Bizim qəzetələrdə də yazırlar. Fəqət mən oxusam da düşünmürəm. Ona binaən ancaq "Xəbərləri" oxuyuram". Ah! Ah! (*gülürlər*)

B a h a d ı r. Dürüst deyir!

BƏŞİNCİ GƏLİŞ **Əyləşənlər, Maşo, Sona.**

Y u s i f. Budur, xanımlar da gəldilər.

M a ş o. (*Aleksey ilə əl verib*) Xoş gəlibsiniz.

S o n a. (*Alekseyə*) Çoxdandır görünürsünüz.

A l e k s e y. Bəli, hava müqəssirdir.

ALTINCI GƏLİŞ **Daniel çay gətirib stol düzəldir.** **Stəkan və samovar qoyulmuşdur.**

S o n a. (*çay süzür*) Atam çox gülürdü, səsini eşidirdim. Görəsən sizə nə nəql edirmiş?

Y u s i f. Mən gəlib söhbət üstə çıxdım və bildim də nəyə dair söhbət edirlər. Hərgah sən də bildin?

M a ş o. (*gülümsəyib Bahadıra baxır*) Bilirsiniz, Yusif həmişə deyir: iki bir sənətdə adam bir yerdə rast gəlsə öz sənətlərinə dair söhbət edirlər. Məsələn, deyir: iki müəllim bir-biri ilə ya dərstdən söhbət edirlər, ya kitablardan: iki ovçu ovdan söhbət edirlər, sövdəgarlar alış-verişdən, iki arvad rast gəldilərsə, modadan, paltardan danışirlar.

H a m ı. (*gülürlər*) Ah! Ah!

A l e k s e y. Çox vaxt doğrudan da belə olur.

S o n a. Mən, həzərat, bu sözlərə şərək deyiləm. Arvadlar barəsində deyilən sözlər səhvdir. Arvadların modadan başqa əcəba, söhbətləri yoxmu?

Y u s i f. (*gülə-gülə*) Qızım, hirsələnmə, mən hamı arvadları demirəm. Əksər övqat söhbət modadan olmağını söyləyirəm.

S o n a. Xeyr, atacağı m, mən hirs lən m irəm. Fəqət bir-iki arvadın modadan söhbət etməyini hamı arvadlara isnad vermək səhvdir, zənn edirəm. Bir neçə kişinin əksər övqat qumardan dəm vurmaqları ümumi kişilərə ləkə salır mı? Yox, əlbəttə.

B a h a d ı r. Afərin, xanım əfəndi! Afərin!

Y u s i f. (gülə-gülə) Yaxşı-yaxşı, arvadlar nəinki modadan, həm də buna oxşayan şeylər barəsində də söhbət etmirlər Ah! Ah.

H a m ı. (gülürlər) Ah! Ah!

A l e k s e y. (durub getmək istəyir) Sağ olun!

Y u s i f. Oturun! Daha çay için.

A l e k s e y. Təşəkkür edirəm, vaxt daralıbdır. Gərəkdir indi gedən bir neçə kağızlarım var, yazmaq lazımdır. Sabah poçt gedir. Bilirsinizmi getmək vaxtıdır. Gərəkdir hazırlaşmaq.

Y u s i f. Haraya?

A l e k s e y. Peterburqa, əlbəttə.

Y u s i f. Doğru buyurursunuz. Avqust ayıdır.

M a ş o. Bəli. (gülə-gülə) Studentlərin bayramı da qurtarı. A l e k s e y (gülə-gülə) Bəli, bu üç ay dincələndən sonra yenə işləmək! (Hamıya əl verib çıxır)

M a ş o. (Sonaya) Qızım, Danielə de buraları yığışdırsın, mən də gedirəm. (Yusif və Maşo çıxırlar)

S o n a. Yaxşı, anacağı m. (gedirlər)

B a h a d ı r. (Sonanın dalınca baxır). Bəli, avqust ayı! Həmişə avqust ayında günlərimi sanardım. Üç ay istirahətdən sonra ciddi surətdə elmlərə yapışmaq fikrində olurdum. (fikirdə) İndi nə oldu mənə? Mər Məngilisdən ayrılmaq istəmirəm, mən tələsmirəm.... Hətta getmək fikrində olanda urəyim sıxılır, döyünür.... (başını tutub) Ah, Sona! Sona!

S o n a. (yavaş-yavaş gəlir Bahadırın yanında oturub ətrafına baxır). Nə gözəl vaxt və nə gözəl mənzərə, deyilmi?

B a h a d ı r. (ətrafına baxıb) Bəli, nəhayətdə gözəl! (sonra Sonaya diqqətlə baxıb) "Mərğə-səyyadi-toəm oftadeəm bər dame-to, Ya bekoş, ya dane deh, ya əz qəfəs azad kon". [Tərcüməsi: Sənin ovladığın quşam, toruna düşmüşəm, Ya öldür, ya dən ver, ya qəfəsdən xilas et.]

S o n a. (başını aşağı salıb) Bahadır! Bülbülün gül üçün oxuduğu, yanıqlı nəğmələri eşidirsinizmi? Odur, gülə baxınız, qönçəsini açıb da guya deyir: "Eşqin oduna yanma, bülbülüm".

B a h a d ı r. (Sonaya diqqətlə baxıb) Ah, rəhmli gül! Sona (Bahadırın əlindən tutub yuxarı baxa-baxa) Bahadır, o nə sirrdir ki, insanlar bir-birindən təfriqə düşüblər?....

B a h a d ı r. (bir az fikirdən sonra) Xanım əfəndi! Bir vaxt olar bu barədə də söhbət edərik. (Sonanın əlindən tutub fikrə gedir)

S o n a. (Bahadırın üzünə baxır) Söyləyin, bu saat fikrinizdən nə keçdi?

B a h a d ı r. Hazır başımdakı fikirlərdən dəhşətli, mənə ön narahat edən fikir sizinlə ayrılmaq məsələsidir. Bilmiyəm buna mən davam gətirə biləcəyəmmi?

S o n a. Bəlkə davam gətirə bilmədiniz, onda?

B a h a d ı r. Ah, xanım əfəndi! İnsan gələcəyini bilsə idi ağı çaşardı. Fəqət mən hələ divanə olmaq istəmirəm. Mən istəyirəm yaşayam və sevəm. Sizinlə ayrılığım nə qədər dəhşətli nəzərə gəlsə, bir o qədər ümid yolu mənə üçün görünür. Ah, bu ümid yolu! Ümitsiz yaşamaq qeyri-mümkündür.

S o n a. İndi siz beş gündən sonra getməlisiniz, deyilmi?

B a h a d ı r. Bəli!

S o n a. Nə ümidlə gedirsiniz?

B a h a d ı r. Ümidim daha bir də sizinlə görüşmək!

S o n a. (yavaş baxıb) Görüşüb, daha bir də ayrılmaq....

(İkisi də xeyli vaxt bir-birinin əllərini tutub fikirdə qalarkən)

Parda.

Üçüncü məclis

Sonanın yatacaq otağı. Çarpayı, balaca miz, stullar.

S o n a. (pəncərənin qabağında oturub kitab oxuyur, hərdən bir gözünü kitabdan götürüb fikrə gedir) Bu kitabda yazır: arvadların azad olmaları özlərinə bağlıdır. Kişilərə ümid bağlayırlar isə öz məqsədlərinə çatmazlar. Mən də bu fikirdəyəm. Görəsən Bahadırın bu məsələdə fikri nədir? Burada olsaydı, soruşardım. Bu barədə bir saat mübahisəmiz olardı.... Mən çox vaxt ürəkdə onun sözlərini qəbul edirdim. Fəqət mübahisəmiz uzansın deyibən qəsdən dediyini qəbul etməzdim.... Məsələn, Bahadır burada olsaydı, mən deyərdim: xeyr, kişilər arvadları insan bilirlər isə özləri gərəkdir onlara azadlıq verələr. (gülə-gülə) Mənim sözlərimi qəbul etməyib, həm də tarix kitablarını, fəlsəfə inşalarını tökmüşdü, mənə dəlil gətirmişdi: "Xeyr, xanım! Arvadlar özləri hürriyyət qazanmasalar, kimsə onlara hürriyyət verməz.

Təbii, hürriyyət heç vaxt verilməyibdir, alınmışdır“ deyirdi. *(fikirdə)* Ah, nə gözəl günlər! Nə gözəl saatlar! İnsanın ağı mübahisə meydanında, əcəba, nə gözəl işləyir! İndi tək, günlərim bu kitablar arasında gedir. *(fikirdə)*

ƏVVƏLİNCİ GƏLİŞ

Maşo və Sona.

M a ş o. Qızım! Dur hazırlaş, Lizagilə gedək. Axşam atan da ora gələcəkdir. S o n a. *(durub anasını öpür)* Yox, anacığım, siz atamla gediniz. mənəm bir az kefim yoxdur, evdə oturmaq istəyirəm.

M a ş o. Qızım, nə üçün sən axır vaxt heç yerə getmək istəmirsən? Totalım qonaq getmirsən, heç olmasa çıx bir az təmiz havada gəz. *(Sonanı öpür)* Yox, qızım, yaramır, evdə çox oturmaqdan baş ağrısı taparsan.

S o n a. Yaxşı, anacığım, gəzərəm, fəqət bu gün evdə oturmaq istəyirəm.

M a ş o. Yaxşı, qızım! Qalırsan qal evdə, mən gedirəm. Ancaq yatmaq istəsən qapıları bağlat.

S o n a. Arxayın ol, anacığım, bağladaram. *(anasının yanına gedib öpür. Maşo çıxır)*

S o n a (tək). Doğrusu, Bahadır gedəndən sonra heç bir adamla görüşüb sözləşmək də istəmirəm. Liza mənim qədim yoldaşım. Onu sevirdim, onunla həmövaxt danışardım.... İndi onunla da görüşmək istəmirəm. *(fikirdə)* Nə üçün? Nə üçün mən Bahadırdan sonra büsbütün dəyişildim. *(fikirdə)* Mən hiss, edirəm.... Mən əziz bir vücudun, ruhumu təmizləyən, ağımlı qüvvətləndirən bir insanın ayrılığını, yoxluğunu hiss edirəm.... Nə üçün biz ayrıldıq? Nə üçün biz görüşdük, bir-birimizə məhəbbət bağladığımız və nə üçün ayrıldıq? Olduğumuz səadətdə həmişəlik yaşamaq üçün nə lazımdı. *(fikirdə)* Yox, elə fikirlər başımda gərəkdir olmasın.... İnsan insan: ruhani məhəbbətlə sevə bilməzmi? *(fikirdə)* Yox, yox! Mənə heç bir şey lazım deyil.... Mənə fəqət Bahadırın ağı, ruhi məhəbbəti gərəkdir.... Belə isə o Peterburqda, mən burada olmağımız da yarar.... *(fikirdə)* Ağımlı, ruhanı, məhəbbətini kağız vasitəsi ilə də hiss edə bilirəm.... *(fikirdə)* Fəqət bunu düşünmürəm: nə üçün onun burada olmamağı məni büsbütün dəyişdiribdir *(fikirdə)* Burada bir sirr var, mən düşünməyirəm.... Mən əlim: onun əlinə verəndə bir elektrik onun bədənidən mənim bədənimə işləməyini hiss edirdim. *(fikirdə)* Fəqət.... *(kitaba baxır, sonra saata baxır durur. Qapı tərəfə gedir, qulluqçuya)* Daniel! Daniel!

D a n i e l. *(qapı dalından)* Bəli.

S o n a. Qapıları bağla, mən yatacağam.

D a n i e l. Baş üstə!

S o n a. *(kitabını götürüb yerində uzanır)* Bunu da oxuyum, qurtarım, sonra soyunaram. *(oxuyur)* Əcəba! Bu doğrudurmu?

Burada yazır, bir çox qız var ki, ərə getməklə özlərini pula satırlar... *(gülümsəyib)* Doğrusu, bu kitabda arvadlara çox sataşılır.... Bir gün mən Bahadırdan soruşdum: nə üçün arvadlar bəzində bu qədər böhtan yazırlar və nə üçün bunlara dair qanunlar çox pünhanda saxlanır? Buna cavab verdi: “Ondan ötəri ki, qələm düşmənlə əlində olubdur. Hərgah peyğəmbərlik başdan arvadlara gələydi, arvadlara dair qanunlar hamısı büsbütün bərəks olardı.... *(medalyonu açıb baxır)* Ah, Bahadır! Burada olsaydın, daha bir sualına cavab verərdin. *(fikirdə)* Ah, rəbbim! Ah, mənim məhəbbətim! *(kitabı əlindən buraxıb medalyona bir də baxıb öpür və yuxuya gedir....)*)

İKİNCİ GƏLİŞ

Maşo və Sona.

M a ş o. *(yavaş-yavaş gəlir və söylənir)* Bu gecə kart arxasında səhəri açdıq. *(Sonaya tərəf)* Bu da paltarlı yatıbdır, nə üçün də şirin yuxudan durğuzum, indi səhər açılır, özü durar. *(yaxın gəlib Sonanı öpür, medalyonu açıq görüb şam yandırır, medalyona diqqətlə baxır, sonra iki əlləri ilə başını tutub otaqdan çıxır)* Sona *(səhər açılır, yavaş-yavaş oyanır)*. Mən bütün gecəni paltarlı yatmışam. *(medalyonu görüb)* Ah, bu yaxşı olmadı. Anam yəqin ki, adəti üzrə otağıma gəlibdir. Medalyonu, əlbəttə, açıq görübdür. *(bir az fikirdən sonra)* Mən, əlbəttə, istəməzdim anam medalyondakı şəkli görsün. İndi hərgah görübdürsə, daha yaxşı! Söz açılar, dərdimi açıq-açıqına söylərəm *(geyinir)*

ÜÇÜNCÜ GƏLİŞ

Maşo, Sona və Daniel.

M a ş o. *(yerə baxır)* Qızım, durubsan? *(gedir Sonanı istər-istəməz öpür)*

S o n a. *(təəccüblə anasına baxıb)* Bəli, anacığım, durmuşam! *(diqqətlə baxıb)* Nə üçün yerə baxırsan? Anacığım, sənənin ürəyində bir söz olmağımı düşünürəm, nə istəyirsən soruş, deyərəm.

M a ş o. *(Sonanın boynundan qucaqlayıb)* Sevgili qızım! Sən bilir-sən ki, mən və atan səni nəhayət dərəcədə sevirik. Sən ali oxumuş bir qız, çox şeyləri ola bilsin ki, bizdən yaxşı bilirsən.... Biz sənənin uğrunda can ver-

məyə hazır olduğumuz halda, sənin ürəyindəki dərdi, başındakı fikirləri bilmək istəyirik. İxtiyarın var, deyə də bilərsən, deməyə də.

S o n a. *(bir az halından çıxıb)* Anacığım! Açıq söylə, mən hamı suallarına cavab verərəm. *(bir az fikirdən sonra)* Yoxsa, gecə medalyonur içindəki əksi gördün, hə?

M a ş o. Doğrudur, qızım! Gördüm. *(yerə baxıb)* Bu əhvalat məni bir az təşvişə salıbdir....

S o n a. *(səslə ağlayıb Maşonun boynundan qucaqlayır)* Nə edim, sevirəm.... Mən Bahadırı sevirəm.... Anacığım, bu yolda mənim elmim, qanacağım kömək etməyir, məhəbbətin müqabilində aqlım çadır.... Ah, sevgili anacığım! Bir yol göstər.... Mən bu vaxtadək məhəbbətimi pünhanda saxlayırdım, fəqət indi söz açıldı Mən şadam!.... Ürəyimdəki sözləri deməyə yol açıldı. Bahadır isə bu vaxtadək məhəbbətim nə dərəcədə olmağını bilməyir. Burada ikən hissiyyatımı ondan gizlədirdim.... İndi bu ayrılıq məhəbbətimi birə on artırır. Ah, sevgili anacığım, bağışla mən! Nə edim? *(bu sözlə ağlayıb Maşonun qucağına yığılır)* Ah!.... Ah!....

M a ş o. Sevgili qızım, ağlama! Mən səni düşünürəm.... Mən özüm də məhəbbətin oduna yanışam.... Fəqət mənim atana olan məhəbbətimin çarəsi tapıldı Mən atana getdim.... Sizin məhəbbətinizin çarəsini görmürəm, qızım.... Sən ağıllı, kamallı, millətini, dinini sevən bir qız.... Bahadır isə millətini nəhayət dərəcədə sevən bir oğlan.... Nə tövr etməli? Mən özüm də çadırəm.

S o n a. *(gözlərini silə-silə)*. Bəs necə olsun? Ah, sevgili anacığım! Bu məsələdə analığı unudub da mənimlə yoldaş ol, mənə yol göstər, mən başımdakı qara fikirlərdən xilas et....

M a ş o. *(pəncərəyə baxıb)* Odur, atan da gəlir! *(gedir)*

S o n a. Ah, rəbbim! *(əlləri ilə üzünü tutub balıq üstə uzanır)*

D a n i e l. *(dişaridan)*. Xanım, sizə kağız var.

S o n a. *(tələsik durur, qapıya tərəf gedir, kağızı alır)* Ah, kağız! *(diqqətlə baxıb gülmür)* Bahadırdandır! *(oxuyur və hərdən bir fikrə gedir sonra oxuyur, gəzinir və yenə də diqqətlə oxuyur)*

DÖRDÜNCÜ GƏLİŞ

Maşo və Sona.

M a ş o. Qızım, kağız kimdəndir? Yoxsa Bahadırdandır?

S o n a. *(ayağa durub gözləri kağızda)*. Bu saat, anacığım. *(kağızı qurtarıb.)* Bəli, anacığım, Bahadırdan gəlibdir. İndi bir az rahat oldum.

anacığım. Sən də, atam da bu kağızı oxuyun.... Məni bu vaxtadək rahatsız edən suallara mən bu kağızda cavab tapıram.... Bəlkə siz də tapasınız.... Mən sizdən heç bir şey gizlətmək istəmirəm. Çünki sizi çox sevirəm. Sizin ruhunuza əziyyət vermək istəmirəm, fəqət nə edim? Sevirəm.... Mən Bahadırı sevirəm.... Bu kağız mənim tamam şübhələrimi dağıtdı. Gizlin nöqtələri aşkar etdi. Açılmayan düynləri açdı.... Bundan əvvəl ikimizin arasında görüken uçurum dərələr indi mənim üçün görünməyir. Mən insan, o insan, bizi ölümdən savayı hansı bir qüvvə ayıra bilər?

M a ş o. Qızım! Nə söyləyirsən? Düşünməyirəm.

S o n a. Ah, anacığım! Oxuyun, məsləhət edin. Mən sizin razılığınızla iş görmək istəyirəm. Mən sizi çox sevirəm, siz də məni.... Siz hazır aqlınıza tabesiniz, mən isə ürəyimə. Aqlım ürəyimlə bir çox zaman müharibədə olarkən ürəyim aqlıma güc gəlirdi. Hazır bu işdə aqlım iş görmür.... *(fikir)* İndi sən otur kağızı diqqətlə oxu, mən bir az çıxım bağçada dolanım.... *(çıxır)*

M a ş o. *(kağızı diqqətlə oxuyur)* Ah, binəva cavanlar! İkisi də məhəbbət atəşinə yanurlar. *(ağlayır)*

BƏŞİNCİ GƏLİŞ

Yusif və Maşo.

Y u s i f. *(təəccüblə Maşoya baxır)* Maşo, nə üçün ağlayırsan?

M a ş o. *(gözlərini silə-silə durur)* Daha yatmaq vaxtı deyil.... Mən sənə dediyim əhvalatı diqqətsiz qoymaq olmaz. Gərəkdir bir öncəm çəkmək, yoxsa qız özünü həlak edər. *(kağızı Yusifə verir)*

Y u s i f. *(kağızı diqqətlə oxuyub başını bulayır. Sonra fikrə gedir)* Mən hərçey fikir edirəm, bir şey çıxmır. Sən mənə medalyon barəsində söylədikdə, mən elə bir mənə vermədim. Fəqət görünür iş-ışdən keçibdir. Nə edim. Əlbəttə, qızın özü ilə gərəkdir söhbət etmək. *(bir az fikirdən sonra)* Bir şey də fikrimə gəlir: biz özümüz Bahadırı çox sevirik.... Nə eybi var.... Bahadır ağıllı və kamallı bir oğlandır. Onun üçün hansı bir məzhəbdə olmağın təfəvütü gərəkdir olmasın. Onun belə bir əqidədə olmağı öz kağızından məlum edir. Ona görə xristianlığı qəbul edərsə, biz artıq dərəcədə məmnuniyyətlə onu qəbul edərik.... *(Maşoya)* Sən Sonanı çağır buraya.

M a ş o. *(çıxır)* Yaxşı.

Y u s i f. Doğrudan da böyük bir bəlaya düşər olmuşuq.... Hərçey fikir edirəm, bir yol tapa bilmirəm. Nə etməli? *(fikirdə)*

ALTINCI GƏLİŞ

Yusif, Sona, Maşo.

S o n a. (*başı aşağı*) Atacığım, mənı çağırıbsanmı?

Y u s i f. Bəli, qızım! Otur. Əhvalatdan xəbərdaram.... Qızım, əbə yerə özünü fikirlərə salma, bu asan bir işdir. Mənim yəqinimdir ki, Bahadır xristianlığı qəbul edər, o vaxt hamı işlərimiz də düzələr, deyilmi, qızım?

S o n a. Ah, sevgili atacığım! Mən təvəqqe edirəm belə məsələni heç araya gətirməmək. Mən heç vaxt belə sözləri demərəm və razı olmaram Bahadıra deyilsin. Nə üçün Bahadır xristian olsun? Yəinki nə üçün mən müsəlman olum? Bizi xristianlığımı və müsəlmanlığımı bir-birimizə yaxın etdi, yəinki özgə bir şey?

Y u s i f. Yox, qızım, elə deyil! Hər halda biz bir millətin hissəsi hesab olunuruq. Bu millətə dair müəyyən bir yol, ya bir adət var. Biz haman adətlərə bərəks hərəkət edəriksə, bizə ayrı bir nəzər ilə baxarlar.... Bizi camaatımız özündən hesab etmərə.... Sən millətini sevirən, onun uğrunda can qoymağa hazırsan, razı olarsanmı haman millət səni özündən kənar etsin?

S o n a. Əcəba, Bahadırın millətdən kənar olmağına necə razılıq vermək?

Y u s i f. Qızım! Səni canım kimi sevirəm. Yəqin bil ki, mən sizin məhəbbətinizə mane deyiləm və ixtiyarım da yoxdur. Fəqət bir şeyi demək istəyirəm. Qızım! Bahadırın və sənin fəlsəfənizdən camaatın, millətin xəbəri yoxdur. Təkliddə fəlsəfəniz gözəl olmuş olsa, camaat fəlsəfənizə nifrətlə baxacaqdır.... Camaatın fəlsəfəsi müəyyən qanunlar və atasabalarımızın adətləridir, qızım!

S o n a. Atacığım! Sözləriniz haqdır. Camaat, millət ümumiyyətlə bizim fəlsəfəyə nifrətlə baxacaqdır.... Bunu yaxşı düşünürəm. (*fikirdə*) Bə nə etməli? Mən çasıram.... Millətimdən uzaq düşmək istəmirəm. Mənim ömrümü millət yolunda sərf etməyə hazırım. Onu sevirəm.... (*fikirdə*) Bahadırı da sevirəm.... Bahadır burada ikən belə şeylər fikrimdən keçməyirdi.... Bəlkə bu ayrılıq səmərəsidir. Bəlkə bir yerdə olsaq, yəinki birlikdə məsləhət etsək, qeyri bir nöqtəyə gəlməli olarıq.... Bilmirəm.... Başım işləmir. Fikrim dağınıqdır.... Əhvalım pərişandır.... (*fikirdə*) Bahadırın sözləri və əqidəsi haqdır.... Camaata, millətə dair söylədiyiniz sözləri də diqqətlə qoymaq olmaz.... Özgə bir yol, qeyri bir çarə yoxmu, sevgili atacığım?

Y u s i f. (*bir az fikirdən sonra*) Qızım! Mənim başıma bir fikir gəldi. Səninlə bərəbər Peterburqa gedək, Bahadırla bir yerdə söhbət edək. Bəlkə birlikdə bir çarə tapdıq!

S o n a. (*birdən ayağa durub atasını qucaqlayır*) Ah, sevgili atacığım! Nə gözəl fikirdir! Mən razıyam! (*sonra anasının qucağına yuxalıb.*) Sən də anacığım, atamın fikrinə şeriksən, deyilmi? Hə?

M a ş o. Razıyam qızım, razıyam! Bu fikir mənim başımda var idi. Mən Bahadırın nəcibliyinə, kamalına ümid bağlayıb yəqin edirəm, birlikdə çarə tapılar.

Y u s i f. (*durur*) Yaxşı, hazırlaşaq! İki gündən sonra gedirik.

S o n a. (*gah atasını, gah anasını öpür*) Peterburqa! Peterburqa!

Pardə.

Dördüncü məclis

Peterburqda Bahadırın otağı: yazı stolu, divan, kreslolar....

Stol üstündə kitablar.

Bahadır oturub yazır və hərdənbir fikrə gedir.

ƏVVƏLİNCİ GƏLİŞ

S u l t a n. (*qapı döyülür*) Gəlmək olarmı?

B a h a d ı r. (*durub qapıya tərəf*) Buyurunuz. (*Sultanı görüb gülümsünür*) Ah, Sultan, sən sən?

S u l t a n. Mən mane olmadım ki?

B a h a d ı r. Yox! Yox!

S u l t a n. (*stolun üstündə yazılmış kağızı görüb*) Nə yazırsan?

B a h a d ı r. Tiflisdə mənə söylədiyən əhvalatlara dair bir neçə məqalə yazıram. İkisini yazmışam, bu da üçüncüsüdür, qurtarıram.

S u l t a n. Bunu oxumaq olarmı?

B a h a d ı r. Olar!

S u l t a n. (*götürüb oxuyur*), Gözəl məqalədir! Mən də bir məqalə başlamışam.

B a h a d ı r. Nə barədə?

S u l t a n. "Müsəlman qadınlara yol veriniz!" sərlövhəli bir məqalədir.

B a h a d ı r. Yəqin ki, açıq gəzməklərinə dair? Hə?

S u l t a n. Əlbəttə! Məncə, indidən gərəkdir bu məsələnin üstünə düşmək.

B a h a d ı r. Doğrudur, müsəlman aləmində arvadların indiki halları bütün millətin nadan və tərbiyəsiz qalmağına səbəb olur.

S u l t a n. Məncə, qadınlar hal-hazırdakı zəncirdən, yəni çarşabdan xilas olmasalar, millət ciddi surətdə tərəqqi yoluna yerləş edərilməyəcəkdir.

B a h a d ı r. Doğru deyirsən, fəqət nə yolla çarşabı birdən-birə tulla-
lamaq?

S u l t a n. Əlbəttə, avam üçün şəri yol tapmaq gərəkdir.

B a h a d ı r. Məncə, qeyri bir yolla hərəkət etmək lazımdır. *(fikir)*

Mən bir neçə gün bundan müqəddəm bir məclisdə idim. Bu məsələ
həmin məclisdə ətraflıca müzakirəyə qoyuldu. Bəhs edənlər Misirdə elm-
lərini tamam etmiş iki alim idi.

Bunlardan biri deyirdi: şəriətlə arvadların üzvləri açıq ola bilər. O bir-
isə: arvadların üzvləri mütləq örtülü olsun gərəkdir – deyirdi. Qərribə budur:
ki, ikisi də sözlərini sübut etmək üçün ayələr və hədislər oxuyurdular..
Mənim fikrimcə, şəriət dairəsində bu söhbətlər yüz il də olunarsa, bu
yolda milyonlarca qələmlər sinsə da, iki bir-birinə bərəks fikir öz qüvvə-
sində qalacaqdır. Qanımıza, beynimizə, sümüklərimizə işləmiş bir neçə
qanunlar kimi bu məsələyə dair qanunları da şəriətdən kənar müzakirəyə
qoymaq lazımdır. Yəni, demək istəyirəm bu məsələyə elmi nəzərlə gərə-
k baxılsın. Belə olursa, təbii yolla hərəkət olunur, təbii yolla hərəkət olunar-
sa, işin aqibəti də dəhşətli görünməz.

S u l t a n. Doğru deyirsən, fəqət hal-hazırda millətin elm yolunda
tərəqqisinə, ruhunun tərbiyəsinə mane olan arvadlarımızın indiki halları-
dır, zənn edirəm. Sən dediyin yolla gedilərsə, çox zaman gərəkdir.

B a h a d ı r. Şeksiz, bu məsələyə dair ayələr, hədislər bir mənada
düşünülse idi, şəri yolla tez məqsədə çatmaq olardı. Amma çifayda...
(ayağa durur.) Bilirsənmi, Sultan! Bir nazik mətləbi düşünmək gərəkdir.
Arvadlarımızın zəncirdən xilas olmaqları özlərinə bağlıdır. Arvadlar kişi-
lərə ümid bağlayıblarsa, işləri fənadır, zəncirdən xilas olmayacaqlar... O
vaxt ki, arvadlar öz hüquqlarını düşündülər heç bir şəriət, heç bir qüvvət
onların azad olmaqlarına mane ola bilməz. Təbii, canlı şeyləri maddi və
mənəvi cəhətcə bir-birinə tabe edən zor və ehtiyac olubdur. Bu iki səbəb
aradan götürülərsə, arvadlar məqsədlərinə nail olurlar

S u l t a n. Hər halda, məqaləmi gərəkdir bir yerdə oxuyaq...

B a h a d ı r. Çox gözəl!

İKİNCİ GƏLİŞ Zinolin gəlir.

Z i n o l i n. Ağa, sizə kağız var.

B a h a d ı r. *(tez gedir kağızı alır)* Bura ver görüm *(Açıb oxumaq
istəyir).*

S u l t a n. Sən kağızını oxu, mən də gedirəm.

B a h a d ı r. Nə üçün, otur. Sonra gedərsən.

S u l t a n. Çox işim var. Axşam bəlkə görüşdük. Salamət qal!

B a h a d ı r. *(əl verib qapıyadək ötürür)* Sağ ol! *(kağızı diqqətlə oxu-
yur və sonra hirsələ atır)* Mən güman etdim kağız Sonadandır. *(oturur, fikir
edir.)* Nə üçün bu vaxtadək kağızımın cavabını yazmayırsən? Bəlkə məndən
inciyibdir. *(fikir)*

Yox, ola bilməz. Mən elə bir şey yazmamışam, nə üçün məndən
incisin? Mən öz hissimi ondan gizlətmədim, yazdım... *(fikir)* Bəlkə
ağlım məhəbbətdən çayıb naqabil bir söz yazmışam... *(fikir)*... Yox!
Sonaya naqabil söz yazmağa ölüm gəlməz. *(fikir)* Hər halda, kağızın üz-
mündə. *(Hücrəni gəzir)* Oxuyum görüm... *(kağızı diqqətlə oxuyur.)*
“Özüm Sona xanım! Başımdayı min-min fikirlərin hansından başla-
maq? Bu günədək gördüyüm adamlardanmı? Ya gözdiyim yerlərdənmim?
Və ya xeyr, ancaq öz hissiyyatımı söyləyim?... Qərribə bir halətdir! Mən
sizinlə bir yerdə, bir otaqda gün keçirərkən başımda olan min-min fikir-
lərimi, bütün vücudumu iztiraba salan hisslərimi əcəbə, nə üçün söyləyə
bilmirdim? Yox, xanım əfəndi! Səhv etdim: söyləyirdim, fəqət dilsiz,
hər bir hərəkətimlə sizə olan məhəbbətimi sizə bildirirdim. Əlinizi
əlimə alıb fikir edirdim. Qolumdakı minlərcə hiss damarları mənim
məhəbbətimi sizə xəbər verirdilər, deyilmi? Mən sizin əlinizi tutanda
bu halətdə olurdum, yəni sizin qollarınızdakı hiss damarları sizin his-
siyyatınızı mənə həzin-həzin söyləyirdi. Əliniz əlimdə ikən tam fikirlə-
rinizi, hisslərinizi oxuyurdum. Siz də mənim kimi, deyilmi? Biz bir-biri-
mizin əlini gah sıxardıq, gah da tumar edirdik... Hər birinin ayrı bir
mənası olmağını sözsüz düşünürdük... Ah, nə gözəl halət! Nə gözəl
hissiyyat! Dilə ehtiyacımız yox idi. Qələmə də həmcinin. İndi isə dilə
və qələmə böyük ehtiyacımız olmağını hiss edirəm. Başımdayı min-min
fikirləri nəyin vasitəsi ilə sizə bildirmək?! Əliniz əlimdə olsa idi, bir
sıxmaqla hamı fikirlərimi, hissiyyatımı bildirərdim. Gözləriniz gözləri-
mə baxsa idi, hazır yazdığım sözləri oxuyardınız. İndi isə heç biri
müəssər deyil. Hazır bu kağızdan, mürəkkəbdən, qələmədən başqa bir
ölacım yoxdur. Bunlar da gözlərimin, əllərimin əvəzini verməyəcəkdir.
O bir ayrı aləm, bu bir qeyri aləm! Nə isə, ayrılığa tab gətirə bilmədiyim-
mi hiss edirəm. Bir dəqiqə sizi fəramuş edə bilməyirəm. Hər gün, hər
saat sizinlə söhbət edirəm. Bir iş edirsən, dərhal sizi gözümün qaba-
ğında görürəm. Görüb də, guya söyləyirəm, bu iş sizcə, nə tövr gərəkdir
ola? Hər bir felim, qövlüm, hissiyyatım sizə bağlıdır.

Mən tam vücudumla sizə təəllüq tapmağımı düşünürəm. Bununla belə “Nə sirrdir insanlar bir-birindən təfriqə düşüblər?... sözlərinizi mənə dəhşətli bir kölgə olmağımı da hiss edirəm. Bu kölgədən mən qorxuram. Harada olsam, nə söyləsəm bu sözlər fikrimə gəlsə, əhvalımı büsbütün dəyişir, başımdan od parlayır. Ürəyim iztirabda döyünərkən istəyirəm tam vücudumla bu kölgəni özümdən rədd edəm. İstəyirəm: açıq-açığına bağırım: bəsdir! Məni rahat qoy!... Mən bağırmaq istərkən həməm dəhşətli kölgə daha artıq qüvvətlə mənə yaxınlaşır. Məni hər tərəfdən qara bulud alan kimi bürüyür, nəfəsimi tənqləşdirir, ildırım çaxan kimi: çaxır.... “Nə sirrdir insanlar bir-birindən təfriqə düşüblər?” sözləri bir arşın boyunda qara taxtanın üstündə təbaşirlə yazılmış nəzərimə gəlir. Mən hirsle həmin yazıları taxtanın üzündən silirəm. Mən sildikcə, daha böyük, daha aşkar xətlə yazılmış görünür. Mən taxtanı var qüvvətimlə yox etməyə çalışıram, sındırıram “Nə sirrdir, insanlar bir-birindən təfriqə düşüblər” sözləri havada yazılmış görünür... Nə üçün bu sözləri siz meydana gətirdiniz? Nə üçün bu sözləri əllərimiz biri-birini tutan vaxt dediniz? Qeyri bir vaxtda, qeyri bir halətdə bu sözləri desə idiniz, ola bilsin ki, belə təsiri olmaya idi. Fəqət indi... indi sözlər deyilibdir. Bu sözlər məndən, mən bu sözlərdən ayrıla bilmirəm. Nə üçün bu sözləri deyəndə əlimi sıxdınız və gözlərinizi yumduunuz?... Sözləriniz hərəkətlərə müvafiq olub mənə guya dediniz mən tam vücudumla sevirəm... Mən tam vücudumla sizinlə olmaq istəyirəm. Fəqət bizi bir şey bir-birimizdən təfriqə salır... Müsəlman-xristianlıq bizim aramızda uçurum bir dərə ixtira edir... Sözlərinizə belə mənə verməkdə səhvim yoxdur, zənn edirəm və səhv də olmaz. Çünki həmin dəqiqə mən də bu fikirdə idim. Mən istəyirdim deyim: fəqət siz məndən cürətli olub mənə qabaqladınız, qabaqlayıb da məni daha artıq məhəbbətə mübtəla etdiniz.... Mənim bütün vücudum: bədənim, ağım, ruhum hamısı sizə təəllüq tapır, həyatım həyatınıza bağlıdır... Xanım əfəndim! Mən ancaq camalınıza aşiq olsaydım, mənim üçün şübhə yeri qalardı. Yox! Camalımızı sevirəm də, ruhunuzu, aqlınızı daha artıq dərəcədə sevirəm. Mən özümü sizin bir hissəniz bilirəm. Əcəba! Necə ola bilər ki, biz “uçurum dərələr” ayıra? Əcəba, bu “uçurum dərələri” biz insanlar düzəldibse, onları məhv etmək bizim ixtiyarımızda deyilmi? Nə üçün mən müsəlman siz xristian, qeyrisi yəhudi, ya bütperəst adlansınlar? Nə üçün bu insanlar sonradan düzülmiş dürlü-dürlü qanunlara sitayiş etsinlər? Təbiiyi? Yox! Təbii qanun hamı insanlar üçün bir gərəkdir ola, hamı insanlar bir nöqtəyə gərəkdir yürüş etsinlər. Bu nöqtə isə hüriyyət.

məhəbbət aləmidir. Mən sizi sevirəm, siz də məni. “Yox, sevmək olmaz” qanunu var isə mən tam vücudumla bu qanunu məhv etməyə çalışıram. Müsəlman, xristian, yəhudi, bütperəst nə olacağını anlamıram və istəmirəm də anlamaq! Ah, sevgili Sona xanım! Mən millətimi sevirəm, çünki anamı sevirəm. Mən hamı dinləri və din gətirənləri sevirəm, çünki hamısının əsl məqsədləri insanları qaranlıqdan işıqlığa çıxarmaq olubdur. Hamı dinlər vaxtında insanları zəmanəyə müvafiq yaxşı yola dəvət ediblər. Yəni, ümum bir nöqtəyə yerləşmək üçün hazırlayıblar. Peyğəmbərlər gəliblər, fəqət deməyiblər: “Biz islam və xristianlıq düzəltmək üçün gəlmişik.... Hamı: “Biz insanları düz yola dəvət edirik” deyiblər.... İndi xanım əfəndi, məqsəd bir, əcəba! Nə üçün insanlar bir-birindən təfriqə düşüblər? Səbəb? Səbəb aqlımızın naqisliyi. Biz əsl mətləbi əldən buraxıb cüzi qanunlara sitayiş etmişik. Bir allahı buraxıb min allaha səcde edirik. Fəqət əsl mətləbi düşünənlər birləşirlər, danışirlar və məhəbbət nə olmağını düşünürlər. İndi biz də bu dərəcəyə çatmışıqsa, məhəbbətimiz tələb edən qanunlara sitayiş etməliyik, deyilmi? *(bu kağızı oxuyub fikrə gedir.)* Bu kağızda elə bir şey yoxdur ki, Sona ondan rəncidə ola. *(fikir)* Bəlkə Sona sözlərimə şərik deyil. Bəlkə uçurum dərələr meydana gələcəkdir! *(fikir)* Ah, nə üçün mən belə atəşli kağız yazdım? Sona millətini nəhayətdə sevən bir cavan. Sona ata və anasına artıq dərəcədə məhəbbət bağlamış bir qız.... Bu uçurum dərələri keçə biləcəkmiz? Keçərsə, atasına-anasına əziyyət olmazmı? Bunlar məni öz övladları kimi sevirənlər. Mənə hər dürlü yaxşılıqlar ediblər, məni təmiz, saf ürəkli əmin adam bilib qızlarını mənə tapşırırmışlar.

İndi öz hissiyyatımı, məhəbbətimi açıq-açığına Sonaya yazmaq, Sonanı qeyri bir fikirlərə. *(fikir)* Mənim bir kəsim yox, atam-anam qəbirdə, mənim halıma yanan, mənim dərdimə qalan yox. Mənə nə olursa olsun... Heç kimə əziyyət olmayacaqdır... Sona isə ata-anasının öziz pərvəriş edilmiş qızı, Sona belə yaxşı, gözəl külfətin işığı Sonanın qəmi, ümum külfətin qəmi. Sonanın bədbəxtliyi, ata-anasının bədbəxtliyi. *(fikir)* Yəqin ki, Sona məhəbbətini pünhan saxlaya bilməyəcəkdir... Məhəbbəti aşkar olursa, ata və anası nə edə biləcəklər? *(fikrə gedib sonra deyir)* Ah, nə üçün mən belə bir atəşli kağız yazdım? Nə üçün belə bir ali təbiətli valideynlərin ruhlarına əziyyət verməli oldum? Nə üçün? *(oturub başını əlləri ilə tutur və sonra yavaş-yavaş əllərini tapançaya uzadır. Bir az fikirdən sonra tapançanı əlindən buraxıb iki əlləri ilə üzünü tutub ağlaya-ağlaya kravata yıxılır.)* Ah! Ah! Bu nə halətdir? Ah, Sona! Ah, mənim məhəbbətim!

ÜÇÜNCÜ GƏLİŞ
Qapı döyülür, Bahadır qapıya tərəf baxır.
Sona, Yusif, Bahadır.

B a h a d ı r. Buyurun! (*qapıda Yusiflə Sonanı görüb özünü itirir. sonra Yusifi qucaqlayıb öpür.*)

S o n a. (*gülümsünüb*) Bizi gözləməyirdiniz, deyilmi?

B a h a d ı r. (*Sonanın əllərindən öpüb*) Xeyr, xanım əfəndi, heç fikrimə də gəlməzdi! Əyləşin. (*Sona pəncərənin qabağında oturur, Yusif Bahadıyla bir yerdə*)

B a h a d ı r. (*qapıya gedib*) Zinolin!

Z i n o l i n. (*qapıdan*) Bəli, ağa!

B a h a d ı r. Bizə çay hazırla.

Z i n o l i n. Yaxşı.

S o n a. Çay hazır olanadək mən gələm, özümə əlcək alacağam. (*gedir*)

B a h a d ı r. (*durub qapıyadək ötürür*) Bu yaxında taparsınız. (*gəlib oturur*) Əcəba, Maşo xanım sizinlə nə üçün gəlmədi?

Y u s i f. (*başını aşağı salıb fikirdə*) Bahadır bəy! Bizim gəlməyimizə səbəb mühüm bir məsələ olubdur...

B a h a d ı r. Əcəba! Nə üz veribdir?

Y u s i f. (*fikirdə*) Sizin Sonaya və Sonanın sizə olan məhəbbəti məni və Maşonu böyük təşvişə salıbdir... Siz özünüz bilirsiniz dünyanın işığına Sonanın gözləri ilə baxırıq. Biz Sonanın uğrunda can verməyə hazırıq... İndi bu təmiz, saf ürəkli qız sizə aşiq olub, gecə-gündüz aramı yoxdur. İndi ikimiz də gəlmişik, bəlkə üçlükdə bu işə bir sərəncam verək... Sonanın millətinə olan məhəbbəti sizə məlum: bizim və yəni sizin millətin belə məsələlərdə xüsusi bir əqidədə olmaları da sizdən gizli deyil... Özünüz, əlbəttə, düşünürsünüz...

Sizin kağızınızı mən oxudum: fikirləriniz düz, əqidəniz təmiz, müqəddəs bir əqidə, fəqət. (*fikir*) Camaat... millət...

B a h a d ı r. (*fikirdə*) Bəli, bəli düz buyursunuz... Mən. Mən... Səhv etmişəm... Mənim məhəbbətim sizə əziyyət veribdir. Bağışlayınız... Əfv ediniz! Mən... Mən... (*söz danışa bilməyib ağlayır*) Ah! (*Yusif başını aşağı salıb ağlayır*)

DÖRDÜNCÜ GƏLİŞ
Sona, qeyriləri və Zinolin.

S o n a (*onların hallarına təəccüb qalaraq sözsüz pəncərənin qabağında oturur*) Ah! (*Zinolin stəkan gətirib çay tökür*)

B a h a d ı r. (*durub tədarük edir*) Buyurun, çay için! (*Sona və Yusif mizə yaxın oturub çay içirlər*)

B a h a d ı r. Sizdən tövəqqe edirəm, bu gün naharı da bir yerdə edək. İnşallah, sözləşib məsləhət edərək. Ümid edirəm hamı dünyələr açılsın....

Y u s i f. Sizə zəhmət vermək istəmirəm, yaxşı olardı siz də bizimlə bir yerdə restoranda nahar edək.

S o n a. Yox, atacağım, bura yaxşıdır, mən restoranın xörəyini sevmirəm.

B a h a d ı r. Əlbəttə, bura yaxşıdır, bizə gələrsiniz. Necə olsa ev xörəyi təmiz olar.

Y u s i f. Yaxşı, sözüm yoxdur, gələrik! İndi qızım, gedək.

B a h a d ı r. Haraya belə tez?

Y u s i f. Bir dost adam var, görüşmək lazımdır. Sonra daha işimiz yoxdur, tez gələrik. (*Sona və Yusif çıxırlar*)

B a h a d ı r. (*onları qapıyadək ötürür, qapıda durub Sonanın dalınca xeyli baxır. Sonra otaqda tez-tez gəzinməyə başlayır. Fikirdə ikən gah dayanır, gah gəzinir, sonra tez oturub kağız yazır; yazıb qurtarandan sonra oxuyur*) Tövəqqe edirəm mənim ölməyimdə heç kimi müqəssir etməyəsəniz, mən özüm öz əlimlə özümü öldürdüm.... "Ah, insanları bir-birindən ayıran uçurum dərələr! Mən sizi məhv etmək istərkən siz məni məhv etdiniz.... Fəqət əmin olunuz, siz axırda məhv olunacaqsınız.... Ah!" (*O, tapançanı gicgahına atır*) Ah! (*yıxılır*)

Z i n o l i n. (*tez gəlib Bahadırı yıxılmış görür*) Ağa! Ağa! (*özünü itirir*)

BEŞİNCİ GƏLİŞ
Yusif və Sona gəlirlər.

Y u s i f. Nə oldu? (*Özünü itirib papağı əlindən düşür*)

S o n a. (*qəşş edib Bahadırın üstünə yıxılır*) Ah!

Pərdə.

Beşinci məclis

Dəlilər evi. Səhnənin bir tərəfində ev, qabağında bağça, bağça ətrafında hasar. Dəlilərin paltarları: başlarında ağ dəsmal, üstlərində uzun ağ xələt, don, ayaqlarında ağ corab.

Ə v v ə l i n c i d ə l i. (*səhnədən dəli deyil, fəqət anadanolma ağıldan kəm bir vücud səhnənin sol tərəfində oturub gözlərini bir nöqtəyə dirəyir, əlindəki kağızları çeynəyir*).

İkinci dəli. (səhnənin sağ tərəfindən iki addım qabağa gedir, iki addım dala. Bir yerdə gəzir).

Üçüncü dəli. (səhnənin ortasında gəzinir, alləri ilə hərəkətlər edir və hərdənbir coşa gəlir, hirsələnir, danışır, fəqət danışdığı sözlərdən bir şey anlaşılmayır).

Dördüncü dəli. (yavaş-yavaş gəzinir, tez-tez ətrafına baxıb qorxur, guya bunu vururlar, başını tutub ağlayır).

Beşinci dəli. (yerdə oturub fikrə gedir, sonra dəmbədəm üzünə xaç edir, səcdəyə gedir).

Altıncı dəli. (Sona başının yaylığı boynunda, saçları tökülmüş gəzir və hərdənbir məzlum allərini yuxarı qaldırır) Allah bir Qanun bir Məqsəd bir Yol bir. (iki dəfə)

“Bir allahı buraxıb min allaha səcdə etdik. Müsəlman, xristian, yəhudi və bütperəst nə olmağını anlamıram və istəmirəm də anlamaq”. “Ah, sevgili Sona xanım! Mənim bütün vücudum, bədənim, ağım, ruhum hamısı sizə təəllüq tapır, həyatım həyatınıza bağlıdır. Mən özümü sizin bir hissəniz bilirəm, əcəba! Necə ola bilər ki, bizi uçurum dərələr ayıra? Əcəba, bu uçurum dərələri biz insanlar düzəldib də onları məhv etmək bizim ixtiyarımızda deyilmi? (halı dəyişilir)

Odur, qara taxtanın üstə yazılıbdır. (gedir, atəyi ilə guya taxtanı üstündəki yazını silir.) Odur, yenə yazıldı. (yenə silir. Guya taxtanı qırıq, başını tutub guya baxmaq istəmir. Havada yazılmış görür). Odur, indi havada yazılır! (istəyir havada yazılan sözləri silsin, lakin hər tərəfə dönürsə, gözüne yazı görünür, yazını tutub baxmaq istəyir) Hanı bəs məhəbbət, hüriyyəət sözləri? Hanı mənim məhəbbətim?!

ƏVVƏLİNCİ GƏLİŞ

Əvvəlkilər. Yusif, Maşo və dəlixananın nazirəsi. Maşo qara yaşlı paltarda, əlində ağ dəsmal gözlərini silə-silə, Yusif onun qolundan tutub, nazirə qabaqda Sonanı göstərir.

S o n a. (bunları görüb bərkdən) O nə sirrdir, insanlar bir-birindən təfriqə düşüblər?!

M a ş o. (qəşş edib yığılır) Ah, qızım, Sona! (Sona qəhqəhə çəkib bərkdən gülür)

Pərdə.

S O N

EDAM

(PYES)

K a t e r i n a . Yekaterina Pyotorovna

D u s n i y a . Daşa

R u j a n . (Frəng arvadı)

Q l u ş a r i n . Boris Nikolayevic

V i k e n t i L i v o v i ç . onun qardaşı oğlu

N a d e j d a V a s i l y e v n a . Qluşarının dul arvadı

İ n n a . onun qızı

Q u d d a . artist (oxuyur, və pianino çalır)

N i k o l . Vanya-rejissor

F r o l o vəməsi

V i k e n t i n i n n ö k ə r i

R e s t o r a n ı n n ö k ə r i .

Artistlər və xanımlar, qaraçı xoru, nöqərlər əvvəlinci məclis böyük Novosibirski şəhərində vəqə olur.

ƏVVƏLİNCİ MƏCLİS

Bəzənmiş bir kabinə. Dağ pərdədə sol tərəfdən qapı. Səhnədə sol tərəfdə böyük stol şam üçün hazırlanmış. Əvvəlinci planda sağ tərəfdən sofa, onun ortasında pianino. Sağ tərəfdə ikinci qapı. Ortada səhnənin qırağında stul qəlyan üçün və şampandan ötəri axşam vaxtı. Lampalar yanır. Qulluqçular, stulların ətrafında o yan bu yana gedirlər.

ƏVVƏLİNCİ GƏLİŞ

N i k o l l . (qıraqda qulluqçulara) Uşaqlar tərəniz, tərəniz.

D u s n i y a . (orta qapıdan yürüyə-yürüyə açıq nazik paltarda) Vanya. Vanya!

N i k o l . (geri baxıb) Hə nə var? Məgər sənin nömrən keçdi?

D u s n i y a . Əlbəttə, əlbəttə sən rejissorluğu Muratofa tapşır və o gün də mənim üçünçü nömrəmi kəsdi... bizi çıxardılar bununla belə

Rujanı səhnəyə buraxdı. Bən daha burada qalmayacağam. Gedirəm hələ bir.....

N i k o l . Cəhənnəm.....

D u s n i y a . Nə üçün?

N i k o l . (*əlini stola uzadıb*) – görmürsənmi?

D u s n i y a . Teatrda palkovnik, Cernozirov ola-ola ən yaxşı nömrəni oynamağa qoymadılar....

N o k o l . Ay gic, on iki milyon! Bilirsən?!

D u s n i y a . Hə, sonra?

N i k o l . Sonra?! Daha nə sonra! Hamı dəvət olunublar.

D u s n i y a . Bən də?

N i k o l . Əlbəttə.

D u s i y a . Kim dəvət edibdir?

N i k o l . Qluşarin

D u s n i y a . (*istehza ilə*): – xa xa xa on iki milyon!

N i k o l . Ey gic! Özünü yorma.

D u s n i y a . Bəs kimdir?

N i k o l . Qardaşı oğlu..

D u s n i y a . a....a...a Qluşarindən sağ tərəfdə oturanmı?

Dovşana bənziyor.

N i k o l . Hə dovşan! İşte on iki milyon!

D u s n i y a . Yalandır!

N i k o l . İnanmıyorsun? Çox lazımdı?!

D u s n i y a . Axı kim diyor?

N i k o l . Projanof.

D u s n i y a . Bu yaramaz da!

N i k o l . Hə!

D u s n i y a . Doğrudan on iki milyon?

N i k o l . Saymamışam.

D u s n i y a . (*Səbirsiz*) Əzizim! Sən indi bəhanə üçün diyorsun!

Ah, şeytan uşağı qoymadılar üçüncü nömrəni oxuyam.

N i k o l . Bən özüm də heç bilmirəm, onlar ancaq ikinci nömrəyə çatdılar.

D u s n i y a . Yaxşı, Proznov daha nə söylüyor idi?

N i k o l . Çox şey söylədi. Sizlərə xeyirli şeylər! Qluşarinin (*əf ilə səni göstərir*) görünür başı bir az düz degil nə bilim. mərhəmətli və ya hörmətli demək! On beş il kənddə oturub bir az səfəklıyor. Birdən-birə milyonlarını paylaşmaq fikrinə düşübdür. Fəqət qohumları başının üstünü ahyorlar.

D u s n i y a . Xa xa xa. Kafe şantondan başlıyor. Bərəkallah

N i k o l . Hə. Əsil düğün buradadı....bu gün axşama qalmış Katya Projaringilə Qluşarinin yanına getmiş imiş. Görüşüb Qluşarin əqildən çıxıbdır, soruşub: – kimdir? harada olur? Bu gün yola çıxdıqdan mütləq axşam yeməyə bura gələr. Katya ilə ayrılacaqlar. Qardaş oğlu səni də götürübdür ki, xərcləri cibindən çıxsın. İçək, vur çatlasın! Ancaq bir şampanski ilə iki düzün bakal verilibdir. Hamı artistlərə çatar! Ah bunların getməyi təxirə düşsəydi nə olardı?! Ümid ancaq Katyayadı. Fəqət qorxuram naz qəmzəsi başlayıb özünü kənara çəkməklə rolunu oynaya?!

D u s n i y a . Məleykə! Xa. Xa.xa. Bəs Qluşarin? Bəs Ğudda?

N i k o l . Ğuddanın barəsində cəfəng söylüyorsun. Amma sözüm yoxdur... madam... gərək ki, Katyanı görməyə gözün yoxdur. Acaba bu vaxtadək onu biyabır etmiyibdir!

D u s n i y a . Səbir et! Bu gün yaxşıca içəri girsən onda başına nə işlər götürəcəkdir. Böylə bir biabırcılıq etsin ki, Qluşarinin ayaqları yerə dikilsin.

N i k o l . Qardaş oğlu milyonçudur.... nə olacaqdır...

D u s n i y a . Vanicka! Sən nə məsləhət görürsən. İstiyorum pal-tarımı dəyişim.

N i k o l . Nə fəndin var işlət! Vur çatlasın! Ah Daşa, Daşa sən belə axmaq olmasaydın bən bu gün onlara göstərərdim!.. Bir fikr elə böylə bir cəfəng adam... on iki milyon da pul hara gedəcəksən! Sənin çinovniklər və polkovniklər bizdən artıqdır. Gücün çatmıyor. Bizim ən yaxşı nömrəmiz.... (*oxuyor*) “Kim inanmıyor bax” xa.xa.xa, yox burada bir az nazik zərif şeylər gərəkdir!

D u s n i y a . Necə, bəs nə edəyim?

N i k o l . Nə edəcəksən! Bir az sürtüş, bir az da əllə.

D u s n i y a . “On iki milyon ha” birdən birə! Qabaqca xəbərim olmuyubdur! Vanicka! Bu gün necəyəm? Göycəyəmmi? (*güzgü qabağında fırlamıyor*) Ha?

N i k o l . Sən nə vaxt göycək idin ki,? Xa xa.xa

D u s n i y a . Əzizim, gözüm Vanicka! Kömək et benefisim yavuqlaşıyor.

N i k o l . Hə bəs min manatlıq tana....?

D u s n i y a . Əzizim, göycəyim Vanicka! Öylə şey olsa beş mini-ni sənə verərəm.

N i k o l . Yaxşı, düzəldərəm.

D u s n i y a . Doğru diyorum. Beş min olsa daha artıq bağışlayaram.

N i k o l . Yaxşı, yaxşı. Düzəldərəm. Odur Projanov milyoncu buraya gəlir. Ah əslində yüzünə çox sürtübsən. Rəngliyorsun. Bir az azaltsan pis olmazdı.

D u s n i y a . Doğrudan? Gözlərim necə?

N i k o l . Gözlərinədə ki barmaq uzunluğunda qara çəkirsən. Sizlərdə ölçü qaydası yoxdur?

D u s n i y a . (gözlərinə baxıb) doğrudan da bu günkü qonaq üçün qara artıq düşüb. Gedim bir az azaldım. Ancaq və ancaq mənim üçün onun yanında etiraz edirsən eşidirsənmi, lap yanında.! Bildin!

N i k o l . (onun tərəfə baxmayaraq) Qorxma! Düzəldin! (ləkəyə) ay şeytan tez Mirujanovun yanına get və deyərsən xor qurtarandan sonra.... gətirsin.

İKİNCİ GƏLİŞ

N i k o l , M i r u j a n o v və V i k e n t i Quluşarın. (qulluqçular Vikenti ilə tanışlığa gəlir)

N i k o l . Vikenti Livoviç! Buyurun bu saat hazır olar. (siqar təklif edir) Meyliniz varsa yaxşı siqardır...

V i k e n t i . Təşəkkür edirəm. Mən çəkmirəm.

P r o j a n o v . Nikolnika yaxşı olardı ki, Boris Nikolayeviç çağırarsınız. Nə isə Katyanın otağında yubandı. Katyanı da tələsdirin. Vikenti Livoviç burada çox qalacaqsınız? Saat on ikinin yarısıdır.

N i k o l . Bu dəqiqə hamını çağıraram. Vikenti Livoviç! Bəlkə sofaya getmək istiyorsunuz? İstəyirsiniz buraya limonad gətirim.

V i k e n t i . Sizdən təvəqqi edirəm zəhmət çəkmiyəsiniz. Heç bir şey lazım deyil.

N i k o l . Bu nə sözdür. Sizə mərhəmət edib bura təşrif gətirib. Heç bir zəhməti yoxdur. Bu saat hamısı hazır olar.

P r o j a n o v . Əzizim! əhvalınız necədir?

V i k e n t i . Yaxşıdır. Bir yerim də ağrımır.

P r o j a n o v . Xeyir o barədə yox! Buranı necə görüyorsunuz?

V i k e n t i . Hə...hə... düşünmüyorum çox şey burada düşünmüyorum.

P r o j a n o v . Adət eymiyibsiniz ona görədir, iztirab əzizim! Heyvanım iztirab! Xa xa xa! Canı cuşa gəlir! Xa xa xa...! cirkin

görünyorsa da ləzzəti var!.. Bir az təmkinlik olursa daha ləzzətli olar. Bən sevirəm əzizim sevirəm böylə şeyləri. Bən evliyəm, uşaqlarım da var. Hərdən buraya gəlib dünyanın məşəqqətini unutmaq daxili tələblərdəndir. Musiqi isə tamam damarlarıma işləyir.

V i k e n t i . Acaba! Siz tez-tez buraya gəliyorsunuz?

P r o j a n o v . Hər gün. Bən burada öz adamları kimi yəm. Benim kimləri çoxdur. Səhnədən biz də gördük, eylə sözlər diyorlar ki, öylə hərəkətlər ki, insan tab gətirə bilmir. Həyatın aşib daşıyor. Çığır bağır. siqar üstüsü və yanında oturan qızlar, içirsən, içirsən, xa.xa.xa. Bunların sanki rəndələnmiş gözəl boyunları, nazik zərif çiginləri, dəriləri qırmızı lentləri, bantları ayaqları, bunlar hamısı insanı valeh ediyor. Sevirəm, sevirəm, əzizim...

V i k e n t i . Əyləncə? Evdə?

P r o j a n o v . Kim gedəcəkmi? Yox. Öylə də yox. Bir vaxtdək bizimlə kef edib sonra Qudda ilə evə gedərik!

V i k e n t i . Qudda kimdir?

P r o j a n o v . Qudda İspaniyalıdır. Pirinya dağlarında anadan olub. Fransiyalıdır. Yaxşı adamdır. Katyaya aşiq olub. Onu gözündən uzaq qoymuyor. Fəqət onu da biliniz Katya hərcənd yoldan çıxıbdı, bununla belə təmiz vücuddur...

V i k e n t i . Əldən çıxıbdır!

P r o j a n o v . Madam... iki il bundan əqdəm bir günah ediyormuş, bu vaxt Boris Livovic rast düşər...

V i k e n t i . Əmim?

P r o j a n o v . Bəli. Boris Nikolayeviç Katerinamı öldürmək üçün xeyli vaxt çəkər. Axırda muradına çatır... böyük bir günaha mürtagib olar nəinki Allaha, hətta insana onu bağışlamaz.

V i k e n t i . Əmim. Mənim əmim?

P r o j a n o v . Hirsələnəyiniz əzizim. Keçmiş işlər... Katerina sonra peşman olub. Ağladı, ağladı. Hamısı da əminizin yolunda. Hər kəs yavuş gəlir alını çatlıyır.. axırda əminizi də özündən kənarlaşdırdı. Görmüyor Qudda mane oldu, istiyormuş guya onu alsın.

V i k e n t i . Sonra? Sonra?

P r o j a n o v . Daha nə sonra, xa.xa.xa. İndi iki aydır Qudda birənə gəziyor, əvvəlki məhəbublarını kənar etdi. Xa xa xa! Məhəbbət cənub adamlarına yaraşır. Siz əbəs yerə zaldan çığırırsınız. Bu gün Katya qarip bir halətdədir. Axır vaxtlar Katyanı tanımaq olmuyor. Oxuyanda rəngli qonur gözləri parıldayır. (səhnənin dalından səs gəlir)

Katerinanın indi oxuduğu nəğmə onun indiki halını artıq dərəcədə hisslə oxumağını qeyri vaxt eşitmək, görmək mümkün deyil. Bu bir qeyri adidir.!

Zaxocu polyublu, zaxoçu razlyublu...
(*istərəm sevrəm, istərəm sevrəm*). Bu sözləri oxuyordu.
Günahkaram sevirəm, böylə şeyləri sevirəm.

ÜÇÜNCÜ GƏLİŞ

N i k o l . (*qapıdan*) hazırdır. Buyurasınız!

K a t e r i n a . (*gözəl kafe şantın paltarında, brilyantlarla bəzənmiş artıq dərəcədə təmtəraqlı ikən*) Xa xa xa! (*stola baxıb*) Əcəb mən-zərə! Qəlyanlar az deyil? Bizi sellər gözləyir.

N i k o l . Şərab nəinki qan!

Q l u ş a r i n . (*Vikentiyə tərəfə*) ah qaçaq düşən! Gəliniz, gəliniz görək bura gərəklisiz Katerina Petrovnanı görmək istiyorsunuz... xa xa xa

K a t e r i n a . O səbəbdən lojadan qaçdınız? Qorxmayınız bən. yavuuq gəlmərəm.

V i k e n t i . (*yavuuq gəlib*) Bən qorxmuram. Bən həтта şadam...

Q l u ş a r i n . Görüyorsunuz, əzizim Vikenti həтта şad. Bu sözləri hər arvada deməz. Xa xa xa!

F r o l o v . (*sərxoş*) Hə bu yuvanın nə olduğunu bilsin. Əl çək. Özünü ölmüş hesab et!

R u j a n . (*Vikentiyə*) Nə gözəl, yaxşı oğlandır. Bizi tamış et!

N i k o l . Madmazel Rujan!

P r o j a n o v . Frəng mətbəxinin cücəsi!

DÖRDÜNCÜ GƏLİŞ

(*Dusniya yan qapıdan*)

D u s n i y a . Bu da mən.!(*Vikentinin yanına gəlib*) Tanış olaq! İndi bən oxudum eşitdiniz?

P r o j a n o v . (*oxuyor*)

“Kim inanmaz ki, bu rus mətbəxinin ördəyidir”..

D u s n i y a . Sizin yanınızda oturmağa rüxsət varmı? Ah gözəl adamsınız!

F r o l o v . Nəfəs almağa qoymuyor! Öylə də lazımdır!

K a t e r i n a . Gıddə hanı?

N i k o l . Nömrəsinə hazırlanıyor. Vikenti Livoviç təvəqqi ediyorum sənə yerinizə keçiniz.

D u s n i y a . Bəndə yanında!

(*Digərimiz ortada bir künc sofilərə tərəf, bir neçəsi səhnənin dalına tərəf sağ tərəfdən Katerina onun yanına Vükenti tərəfə, Dusniya Frolov və qalanları əvvəl bəri tərəfdən, Qluşarin və Rujan Nikol oturmayıb. Qulluqçulara buyuruq verirlər.*)

Q l u ş a r i n . Axırınıc qonaqlıqdır. Ümid edirəm şadlıqla keçər.

K a t e r i n a . Əlbəttə.

F r o l o v . Bu nə uşdır? Bən Katerinanın dayısıyam. Bəni Vikenti Livoviçlə tanış etmiyorsunuz.

N i k o l . Onsuz da keçər.

F r o l o v . Xeyr bən bu sözləri... bən götürməyəm möhtərəm Vikenti Livoviç. Mən əvvəlinci rus traqıqlarından olub cəhənnəmin içindən xəbər verə bilərəm. Gəl bir öpüşək.

P r o j a n o v . (*əli ilə itəliyərk*) Tamamdır! Otur!

F r o l o v . Ah insanlar! İnsanlar! Kərtənkələdən olanlar! Araq hanı? Bən burada araq görmüyorum hanı araq?!

R u j a n . Fu.... araq....

F r o l o v . (*acıqlı*) Frəngli ifritə!

R u j a n . Oy!

K a t e r i n a . (*əmisinə*) Qovalaram!

F r o l o v . (*ağzını əli ilə örtüb oturuyor*)

R u j a n . Mənə diyor!...mənə diyor! Kimdir bənim yoldaşım (*qovalarım*)

Q l u ş a r i n . Gözəlim! Sən fəqət söz veriyorsunuz ki, “Juju”nu oxuyacaqsınız.

R u j a n . Bən bu saat xırıldadım...

P r o j a n o v . Əzizim. Göyçəyim. Vallah, indi sən gəl bizim üçün “Juju”nu oxu..

N i k o l . Naz etməyiniz!

R u j a n . No..no..no.. Fəqət vaxt degil şampanilə boğazımı yaxalayım gərəkdir.

D u s n i y a . (*Qluşarina*) Atacağım bən sizə söylüyürəm.

Q l u ş a r i n . Çoxdanmı mələyim!

D u s n i y a . Vikenti Livoviç görəndən bəri.

Q l u ş a r i n . Xa xa xa!

R u j a n . Təvəqqi ediyorum (*əlilə, işarə edir*) işiniz olmasın.

D u s n i y a . Təşvişə düşmüşünüz? Bən uzaqdan da söylüyürəm.
 Q l u ş a r i n . Telefon ilə hə?
 P r o j a n o v . Qızıl məftil vasitəsilə.
 D u s n i y a . Yox, qonşumuzun vasitəsilə.
 Q l u ş a r i n . Xa xa xa.
 N i k o l . Boris Nikolayevic! Bu yavuşda onun beyni xarab
 olubdur.
 Q l u a r i n . A.....xa xa xa..
 P r o j a r i n . Höürümçəkçik. (*Vikenti tərəfə*) Xatalı höürümçəkçik.
 (*oxuyor!*)... Hər vaxt olginən tilsimin, qız degil. Pişikdir.
 D u s n i y a . Pəncəsilə yapışar. Barmaqlarıyla qanadar. (*xa xa xa*
 (*Orta qapını döyürlər*).
 N i k o l . Kimdir?

BEŞİNCİ GƏLİŞ

Ğ u d d a . (*oxuyor*)
 H a m ı . a! Ğudda! Ğuddadır.
 N i k o l . Buyurunuz! Buyurunuz!
 Ğ u d d a . (*qara libasda, əlində üzüklər*) Axşamımız xeyir!
 P r o j a n o v . (*Vikentiyə*) Təvəqqi ediyorum, tanış olunuz
 Katerinanın hamisi və ən yavuş adamı. Bu xoşbəxtdir!..
 Ğ u d d a . (*Vikentiyə əl verir*) Ğudda əvvəlcə xoşbəxt adamdır.
 həm oxuyan, həm də tansor. (*oynuyan*)
 P r o j a n o v . Bizlərə nisbət, əzizim. Bizlərə nisbətən.
 Ğ u d d a . Ay..... necə?
 Q l u ş a r i n . Katerina xanım sizə inanıb, sizə pənah aparıyor.
 Ğ u d d a . Benim kimi hamı öylə xoşbəxt olar. fəqət gərək ki
 doğru düz adam olasan.
 K a t e r i n a . Gör nə arzu ediyor? Xa xa xa..
 P r o j a n o v . Sənin düz və təmiz adam olmağını heç kimin
 şübhəsi olmaz.
 Ğ u d d a . Bu benim yerimmi?
 K a t e r i n a . Həmişə benim yanımda!
 Ğ u d d a . Öylə?! (*Katerinanın yanında oturur*)
 K a t e r i n a . (*Vikentiyə*) Görüyorsunuz bəndən qorxmayanlar
 da var. Əminiz bir tərəfimdə, Ğudda bir tərəfdən otururlar. Sizin kimi
 cəsəretsiz degillər.

D u s n i y a . Katerina təvəqqi ediyorum bənim kavarellərimə
 sataşmayın. Ah, milyoner arvadı olmaq istiyorum!
 Q l u ş a r i n . Xa xa xa! Nədən öləri?
 D u s n i y a . O vaxt bən atlar saxlardım. Xüsusi bağçam, güllərim
 olardı. Hər artistin benefisində gözəl bəxşilər veriyorum.
 H a m ı . Xa xa xa xa....
 F r o l o v . (*Vikentiyə tərəf*) Bu sıqqa qarğalar çürümüş sümüklər
 üstə uçurlar.
 R u j a n . Oy... Nə yaman çıxırdız!
 K a t e r i n a . Nikol! əcəb adamsınız?
 N i k o l . Yaxşı etmişəmmi?
 K a t e r i n a . Əlbəttə.
 N i k o l . Afərin Katerina uduzmazsınız!
 K a t e r i n a . Yıxılırsan uca atdan yıxıl.
 N i k o l . Hamı da mənəfətiniz var olsun.
 K a t e r i n a . Öyləmi? Yıxılmağımız degil, atsiz degil
 D u s n i y a . Necə at?
 P r o j a n o v . Bu nə at söhbətidir.
 K a t e r i n a . Bəs Ğudda?
 N i k o l . Öz-özünə söyləyir. “Məhbubə gəlinim” oxusun.
 K a t e r i n a . Yox oynayar. İstəmiyor.
 Ğ u d d a . Nə diyorsunuz?
 Q l u ş a r i n . Biz çapalyor və qurban olmağa məcburuz.
 K a t e r i n a . “Biz” kimi diyorsunuz?
 Q l u ş a r i n . Ğudda, Vikenti və bən.
 K a t e r i n a . Siz hardan belə?
 Q l u ş a r i n . Sizlər diyor ki, sən heç şeyə yaramıyorsun. Xa xa xa!
 K a t e r i n a . O sizə bağlıdır Boris Nikolayevic. Qurban yox yol-
 daş olarsınız.
 Q l u ş a r i n . Çox yaxşı razıyam.
 K a t e r i n a . Ura! Bizə məxsus nömrə başlayaq! (*Vikentiyə*
tərəf) Cənab milyonçumuz arvadları sevirmissiniz?
 V i k e n t i . Sevirəm.
 H a m ı . Xa xa xa
 K a t e r i n a . Həzərat dayanınız. Sükut! İkinci bir sual. Livo-
 viçdən dərin cavab almaq; bu sualı hamınıza verirəm. Boris Nikolaye-
 viçdən başlayalım.
 Q l u ş a r i n . Bən hazır.

K a t e r i n a. Siz nə tövr arvadları sevirsiniz?
Q l u ş a r i n. Öylə bir arvadlar ki, fransızları diyorsunuz.
K a t e r i n a. Biz frəngcə bilmiyoruz. Təvəqqi ediyorum ki, açıq
söyləyiniz.

Q l u ş a r i n. Hamısı əvvəl gözəl geyinmiş.
K a t e r i n a. Yaxşı.
Q l u ş a r i n. ayaqları balaca.
H a m ı. Xa xa xa!!
K a t e r i n a. Siz Projanov hansı arvadları sevirsiniz?
P r o j a n o v. Əzmlə, büzülə, naz qəmzəli ola, əzizim.
K a t e r i n a. Vanya sən?
N i k o l. Doğrusu demək, dövlətli arvad.
K a t e r i n a. Ğudda!
Ğ u d d a. Rus arvadlarını.
K a t e r i n a. Əmi siz?
F r o l o v. 21 nömrəli Smirnov.
H a m ı g ü l ü r. Xa xa xa!
F r o l o v. A! Arvad sevrərsiniz?! Gərək arvad, ola?!..
K a t e r i n a. Yaxşı, sizcə Vikenti Livoviç?
V i k e n t i. (*Katerinaya fəqir fəqir baxaraq*) Yırtıcıları.
K a t e r i n a. Of!.. Nə yaman ətimi tökürsünüz.
Q l u ş a r i n. Nə biliyirsiniz. Bəlkə Vikentinin sözlərində bir
gizli mühüm məsələ ayrılıyor. Bəlkə bu yüreginin sədasıdır. Bəli... bən
anlıyorum..... xa xa xa
K a t e r i n a. Bəli, məxsusi adama oxşayır. Xa xa xa
D u s n i y a. Vikenti Livoviç! Yənə sizə sataşıyorlar.
Ğ u d d a. Qaramba! Bən də öz sözümü deyirəm: (*Vükentiyə*)
Yaxşı oldu.
N i k o l. Ğudda doğru diyor.
K a t e r i n a. Doğrudur! Bir belə oturmaq onun müqəddəsliyinə
tərəqqi verir. Onu sizlər seviyor və əzizliyorsunuz. Ay kişilər siz hamı-
nız vicdansızsınız.
N i k o l. Katerina! Katerina!
Ğ u d d a. Doğru diyor!
V i k e n t i. Bəs... söylüyorum... bəs çox şeyi hala düşünüyorum.
Çox şey təəccüb gəliyor. Fəqət gərək ki, səhv etmiyorum. Siz hamı-
nız naxoş nəzər gəliyorsunuz. Təbiətdən kənarsınız. Yüreksizlər, qəmlə
dolmuş hər biriniz özünüzü şad göstəriyorsunuz. Bu doğrudan da
mirajdır....

P r o j a n o v. Pullunun şəmsiyyəsidir, pul əzizim.
V i k e n t i. Doğrudur, böylə viranələr üçün.
K a t e r i n a. (*Tanyaları göstərib*) Bəs bunlar hardan gəlib?
V i k e n t i. Bu Daşalardan ötürülmə? Nə yaman halət
D u s n i y a. Səhnədə bir yamanlıq yoxdur. Görürsünüz Vikenti
Livoviç sizlərin xoşunuz gəlməyir. Ah Allah!
V i k e n t i. Sizi bilmiyorum?... sizi bəs sağlam təbii halda görmə-
üyorum.
H a m ı g ü l ü r. Xa xa xa...
V i k e n t i. Məgər gülməli bir şey söylədim? Bağışlayınız!
D u s n i y a. Yalandır. Naxoş-zad deyiləm. Yalandır.
R u j a n. Cənab bən də naxoşum?
V i k e n t i. Siz?.. Bəli siz də naxoşsunuz!
F r o l o v. Bax ha... (*oxuyor*) "Onun otağını görmək gərək.. Qol
boyun qız ilə içək gərək".
D u s n i y a. Hə, doğrudur. Katerina necə?
K a t e r i n a. Bəlkə nümunəyə baxmaq istiyorsunuz.
V i k e n t i. Sizə içmək yaramıyor. İckidən ağırlaşarsınız.
K a t e r i n a. xa xa xa! Əzizim. əfsanə soylüyorsunuz.
V i k e n t i. Ola biliyor bən mətləbi açıq söyləyə bilmiyorum.
Bənüm üçün çətindir. Bən uzun müddət sözləmişəm bir yandan məriz,
bir yandan 15 il kənd həyatı, təklük. Bən çox oxumuşam fəqət elə bir
ilə bir həyatı bən əvvəlincə dəfədir ki, görürəm. Böylə məlum olur bir
araya yığılmalar ancaq keyfdən ötürüldür. fəqət böylə bir oturmaq keyf-
dən ləzzət aparmaq mümkünmü? Sən baqımsız okuyorsun. Ancaq
ondan ötürü ki, kefli olarsınız, həyasız olarsınız. Məsələn: bağışlayınız.
Rujan siz çatlaq, antilop və düşük, həyasız nəğmələr oxumaqınızı necə
görürsünüz?
H a m ı. xa xa xa!!
R u j a n. Kim kimədir!..
V i k e n t i. (*Dusniyaya*) Siz də? Ola bilməzsəniz ki, sizdə də utan-
maq olmasın.
D u s n i y a. A! Görürsən, xoş gözə gəlmiyorum.
Q l u ş a r i n. sükutu pozdu.
V i k e n t i. Əcəba nə üçün düşünmüyorsun? Doğru diyorsun..
bunlar qəsdən özlərini zəhərliyorlar ki, düşünməsinlər. bunların hər
birinin uşağı ola bilər... bu uşaqlar bunlardan nə tərbiyə alacaqlar?
Məgər buranın paltarları, yemək içməkləri uşaqlardan, anadan qiymətli-

mi? Dəhşətli bir halətdir! Siz böylə şeylərə öyrənibsiniz. Siz (*Katerinaya*) səhnədən oxuyan vaxt sizin pünhan göz yaşlarınızı hiss ediyorum.... bən hiss ediyorum ki, ya siz əzilmiş insanı xüsusən də müqəddəs ruhi öldürməklə... Bən özümü və hamınızı cəllad hesab ediyorum. Fəqət fikrimdə axıradək dayanacağım.

F r o l o v. Hörmətli Vikenti Livoviç istiyorsanız sizin üçün “Çılpaq qadın” şeirini oxuyum?

D u s n i y a. Bunu müasirləşdirib okuyorum.

F r o l o v. Ax markiz, markiz. Siz dediyinizi hiss ediyorsunuz. Fəqət yoxsulluq imana, yoxsulluq işə vadar ediyor.

K a t e r i n a. Ah bəsdirin.! Zarıdamaq, zavallılıq. Yaxşısı budur gəlin bir şey oxuyaq.

P r o j a n o v. “İstəsəm sevrəm, istəsəm sevrəm”i oxuyor.

K a t e r i n a. Yox. Bənim nəğməm qabaqdadır. Ğudda səndən başlayağ. Oxu. Biz də kömək edərik.

Ğ u d d a. sən nə buyursan canım. Nikol başla.

N i k o l. (*pianino arxasında oxuyor*).

H a m ı. Bravo, bravo!

P r o j a n o v. Budur həyat! Axırını olmasın.

K a t e r i n a. (Vikentiyə) ümid ediyorum adam basdırıyorsunuz.

V i k e n t i. Sizi...

P r o j a n o v. Əzizim gözüm siz günahsızsınız. Fəqət bizim barəmizdə o qədər də çox bilmirsiniz. Bizim işimiz ayrı! Evdə arvad, uşaq və qaynana... bən bankda on iki milyon əvəzinə ancaq min iki yüz manat məvacib alıram. Bu pulla gərək şlyapa alam, don alam. Nə bilim daha nə... qaynanam ağzı köpüklənmiş bar-bar bağırır, evdə qalmağa düşür. İlahi pünhan böylə yerlər.. Buraya gəliyorsun bəlkə bir az rahat olasan.

K a t e r i n a. Yalan söylüyorsun sən. Bura əxlaq pozğunluğu çəkiyor. Xa xa xa. Hələ dayan. Yavaş-yavaş bankın təzəsinə darasaçaqsan. Çünki baş tükündən çox borcun var.

P r o j a n o v. Bir vaxt sən də? Vay vay vay! Bizim Katerina da xarab olubdur.

K a t e r i n a. Doğrudan da pis halətdir. Şampanskısız keçmiyor Hanı şampanski.

N i k o l. Buyurunuz hazırdır. (*Lakeylərə*) təzəliyiniz.

K a t e r i n a. (*bakalı götürüb içir*) Böylə? (*oxuyor*) Bən içirəm şərab, düşünüyorum həyatı.

H a m ı. Axırını təkrarlayır.

Q l u ş a r i n. Həzərat bir iki söz söyləmək istiyorum.

H a m ı. Skut! Skut! Boris Nikolayeviç danışır. Sükut!

Q l u ş a r i n. Həzərat. Bən sizinlə şox şad dəqiqələr keşirtmişəm.

Böylə bir qəmli, zəhmətli vaxtda hərənin keyf etməsi insana fərəh veriyor. Bizim keyfimiz böylə şadlığımızı keyfli keçirməyimiz Vikenti livoviçə gülünə gəliyor. Bizi naxoş hesab ediyor, bu da səbətsiz deyil. O qeyri bir aləmin adamıdır. Biz şəhərdə gün keçirdib məişətin ağır məsələlərindən, məşəqqətindən buraya gəlib rahat olmaq istiyoruz. Şampanskini içib hərdən bir ədəbsizlik ediyoruz. Bura bizə rahatlıq veriyor. Ona görə bizim bu hərəkətimiz, bizim böylə həyat keçirməyimiz çox da tənqiddə layiq olmaya gərəkdir. Bən axırncı dəfə olaraq bunu içirəm Yekaterina Pyotorovnanın sağlığına.

H a m ı. Ura....Ura.....!

K a t e r i n a. Xa xa.....xa.....xa... Təşəkkür ediyorum! Bu sözlərə müqabil söz tapmıyorum! Xa..xa..xa.. bəs siz qeyri aləmin adamı... gözəl vasitəsilə bir yerdə içmək istəmiyormusunuzmu? Xa..xa..xa.. biçərə özünü itiribdir!. Boris Nikolayeviç ümid ediyorum qardaş oğlunu müalicə edib. ismətimi pozub, benim şübhəm yoxdur. Xa...xa....xa... Fəqət bir şeyə təəccüb ediyorum nə üçün Vikenti Lvoviçi Avropaya aparıyorsunuz. Bir iki aylığa da olsa. Xa...xa...xa.. benim gülüşümdə şirinlik hala azdır.... (*oxuyor*)....

Şəfaqət üçün gülürəm....xa....xa..xa...

Piyan olub gəzirəm.....xa....xa....xa...

H a m ı....Bravo....bravo....

P r o j a n o v. Afərin.

K a t e r i n a. Gülmək lazım. (Vikentiyə) biz zindan, qaranlıq sevməyən dünyanı tərkdən dərvişləriz. Bizdə utanmaq yoxdur. Biz həyatı sevirik.

V i k e n t i. bu sözləri sən demədin.

K a t e r i n a. Yalan diyorsunuz. Hətta əminiz. İşarə etdi.... ah zavallı!uşaqsan. bu sözləriniz günah sözlərdir. Bunları biz çoxdan eşitmişdik. Bizdən ehtiyacı olanlara lazımiq.... vaxt var idi bən də ağlıyordum. sonra birdən bərkildim... indi şadam şadlıq ediyorum. Öylə şadlıq ediyorum ki, heç vecimə gəlmiyor istəyir dünya bir birinə qarışsın. İndi görünüyor cənab Qluşarin vaxt tapıb qardaşı oğlunu Avropaya aparıb orada qonaqlıq veriyor. Doğrudurmu Nikol? Projançik, tək içək!

N i k o l. (Dusniyaya) İş qrub getdi. Səbr etməyib indi hamısını axıtdı.

P r o j a n o v. Katenka! Bəs deyilmi? Sonra zərərini görərsiniz.

Ğ u d d a. Nə üçün? Qoy Katerina yürəgindəkini desin, axı gediyor. Şampan kömək ediyor,qoyunuz desin, təvəqqi ediyorum – deyə səslənir.

K a t e r i n a. Afərin Ğudda! Bir sənə bəni düşünən. İndi isə də ayrılıq məqamında yüzünə oxuyor, bir də yürəkdən gülmək lazım. Öylə degilmi?

Ğ u d d a. Nə desən doğrudur.

K a t e r i n a. Öyləmi? İndi axırını dəfə Boris Nikolayeviç bir az qulaq asınız, bən doğru söylüyorum. Nə çün qardaşınız oğlunu Avropaya aparıyorsunuz? Onun orada var-yoxunu almaq istəyirsiniz?.... deyilmi?

N i k o l. İş pis getdi.

P r o j a n o v. Vay, vay, vay. (*qulağını qaşıyır*)

Q l u ş a r i n. Yekaterina Petrovna zarafatın yerini bilmirsiniz.

K a t e r i n a. Necə zarafat? Bən düzünü söylüyorum. Siz Avropaya bu biçərənin canına fransız, italyan xanımlarını salıb tanış bilşinizin vasitəsilə pulunu soracaqsınız. Bən sizə söz veriyorum burax qalasan tək bən özüm onu lazımcına soraram. Siz qardaşınız oğlunu mənə tapşırırsınız. Bir vaxtda onun milyonlarını öz cibinizə dökərsiniz.... fəqət düşünsəniz hala 5 min manat veriyorsunuz. İndi bu milyonluq işdi!...

Q l u ş a r i n. Yekaterina Petrovna təvəqqi ediyorum..

R u j a n. Skandal....Allah!

D u s n i y a. Skandal. Nə biabırçılıq?

Q l u ş a r i n. Bən istərdim deyim....

K a t e r i n a. Xa xa xa..... indi ancaq düşünüyor. Siz biliyorsunuz bən istəyirdim sizi katorqaya göndərərdim. Bundan isə bən özümü biabır etdim.

Q l u ş a r i n. Siz bir şey danışırsınız. Doğrudan da Vikentini milyonları sizə rahatlıq vermiyor. Vikenti gedək vaxtdır.

V i k e n t i. Əmi, əmi, əmi.

K a t e r i n a. Vicdansız! Hələ özünü təmiz hesab ediyor. Rahat vicdan ilə getmək istiyor. Birindən qurtarıb birisini tələyə salmaq istiyor. Vicdansız! İndi bu biçərəni aparıb soymaq istiyor. Heyif heç bir şey əlimdən gəlmiyor səni biabır edərdim. Götür aldığı qolbağı, sırtkanı. (*bir-bir çıxarıb üstünə atır*) götür hamısını götür. Bən bunları

nifrət ilə gəzdiriyordum. Bən gözlüyordum ki, bəni ürəkdən sevsən. Onda bən biliyordum necə gülmək lazımdır. Ancaq bən səhv ediyorum. Sənin kimi adamdan məhəbbət görmək olarmı? Sizlər vicdansız, əxlaqsız, pozğun adamlarsınız. Sizdən müqəddəs bir şey gözləmək olarmı?

Q l u ş a r i n. (*şlyapanı başına qoyub*) Vikenti gəl gedək.

V i k e n t i. (*böyük həyəcanla*) Bu saat! Bu saat.

ALTINCI GƏLİŞ

K a t e r i n a. Dayan! Sən bu gün on min manat xərc edibsən.... bən bütün şeylərimi sataram. Ancaq yarısını çıxarar. Fəqət bən qulluqçu olardım, qul olardım o adama ki, bu pulun yarısını versin. Tainki bu gün xərc etdiyən pulların hamısını yüzünə çırpardım...

Ğ u d d a. Qulluqçu? Bən o pulları verərəm sənə. Sən tək mənim yoldaşım olasan. Arvadım olasan. Al bu pulları çırp onun yüzünə. Bağışla ona.

K a t e r i n a. Sən... bu əhvalatdan sonra bəni almaq istiyorsun?

Ğ u d d a. Nə üçün yox? Sənin təmizliyinə bənim şübhəm yoxdur. (Qluşarınə) bu saat artıq pul əlimdə yoxdur. Fəqət bu yüzük on min manata dəyər. (*çıkarıyor*) Katerina götür. Bu yüzüyü çırp onun üzünə.

K a t e r i n a. Təşəkkür ediyorum. Pullarınızı götürünüz, alə bilərsiniz. Artıq da hiylənizə görə veriyorum.

Ğ u d d a. (*padnosda yüzüyü qoyub Qluşarınə veriyor*). Götürünüz.

Q l u ş a r i n. (*dala çəkilərək*) Vikenti, faytonda gözlüyorum. (*çinir*)

Ğ u d d a. (*lukeyə işarə ediyor ki, yüzüyü və tökülən şeyləri yığsın*).

L a k e y. (*götürüb gözlüyor*).

V i k e n t i. (Yekaterinanın üstünə düşüb). Nə üçün özünüzü həlak ediyorsunuz. Siz ki onu söyürdünüz. Nədən qəbul edirsiniz. Bən əvəzində heç bir şey istəmiyorum.

K a t e r i n a. Bana yüregi yanıyor. (*ağlıyor*) Xa xa xa...

Ğ u d d a. Yekaterinanın arasında durub. Cənab bu vaxtdək nədən dayanmışsınız. İndi gecdir.

D u s n i y a. (*başını aşağı salıb bərkədən ağlayır*)

R u j a n. Allah, allah nə yaman əhvalat ki, nə üçün ağlayırsan?

D u s n i y a. Özümə yazığım gəlir.

R u j a n. (*təaccüblə çığırıyor*).

K a t e r i n a. Ğudda! Aparın, tez aparın fikrim dağılsın... Bəni bura boğuyor.

Ğ u d d a. Gedək, gedək. Hər şeydən asudə olaq. Asudə nəfəs çəkək.

V i k e n t i. Dayanın siz özünüzü fəlakətə veriyorsunuz!

K a t e r i n a. Dayanmaq mümkün deyil. Fəqət iş işdən keçdi... Təşəkkür ediyorum. Sənə qabaqlar rast gəlsəydim bəlkə də xilas olardım. İndi gecdir. (*qaçıyor*).

Ğ u d d a. (*onun dalınca gediyor*).

İKİNCİ MƏCLİS

Gözəl mənzərəli daça. Gül yanında, sol tərəfdə səhnə. Pilləkən divardan sol tərəfdən birləşir. Pəncərə, pəncərənin qabağında yazı stolu. Səhnənin içində bronzdan çətir, böyük darvaza ilə səhnə güllər ilə düzülüb. Bir necə yerdə bağ stolları görünür.

ƏVVƏLİNCİ GƏLİŞ

Nadejda Vasilyevna və İna səhnədə. Qluşarin pilləkənləri düşüyor.

N a d e j d a V a s i l y e v n a. (*tələsik*) Nə oldu?

Q l u ş a r i n. Hələ yırğalıyor.

N a d e j d a V a s i l y e v n a. Əzizim sizin halınız beni artıq dərəcədə təşviə saldı. Az qalmışdı naxoşluyam. Yurdda Allah bilir nə söylüyorlar.

Q l u ş a r i n. Arxayın olunuz. Əzizlərim ara sözləri milçəkdən qıl düzəldər.

N a d e j d a V a s i l y e v n a. Axı nə olmuşdu. Siz orada idiniz bu it qansızlar yanınızda oldumu?

Q l u ş a r i n. Əlbəttə. Ona görə bən arxayınam. Katerina. Frolov bir həftə bundan əvvəl buraya gəlibdi. Bunun dalınca da kafə Şanton artisti Ğudda. Bunların arasında qalmaqal düşür. Biz də dünən Vikenti ilə sizə gəliyorduk, bu sərxoş adamlara rast gəlib gördük. Katerina öz namusunu ələ salıb oynadıyor. Onu dörd ayaqlı gəzməyi vadar ediyor. Vikenti Katerinanın üstünə düşüb əllərindən yapışdı. Katerina Viken-

tinin əllərindən qurtarıb Ğudda ilə faytona oturub getdilər. Onların dalınca hamısı piyanlar... Vikenti dəhşətli bir səslə bağırdı və yıxıldı. Və böylə bir halda idik. Ancaq səhər ayılıbdır.

İ n n a. (*təşvişlə*) Onların əvvəlinci görüşümü? Siz yaxın biliyorsunuz.

Q l u ş a r i n. Əzizim bən sizə söz veriyorum.

İ n n a. Ah! Tamamdır! Bən uşaq degiləm. Onların bir-birilə tanış olmağına şübhəm yoxdur.

N a d e j d a V a s i l y e v n a. Əzizim Boris Nikolayeviç söz verəndən sonra nə danışaq?

İ n n a. Ah anam. Bəsdır! Boris Nikolayeviç sözləri mənim qulağıma girmiyor. Gecə gündüz bu qızın adı dillərdə əzbərdır. Bunun adı ilə bir yerdə də Vikentinin adı çəkiliyor. Görünüz bu qız onun dərdindən divanədir. Təvəqqi ediyorum bəni quru sözlər ilə rahat etməyə çalışmayın. Bütün yay biz onun mülkündə qonaq olan vaxt bir-biri ilə yaxınlıqları var idi.

N a d e j d a V a s i l y e v n a. (*özünü itirmiş*) Öylə var...öylə var.. bu gün biz səhv etməyə gərək. Nə etmək əzizim! İnsan başına gəldiyini bilməz.

İ n n a. (*acıqlı*) Xa xa xa! Vaxtilə Moskvaya gəldik. Vikenti dedi Avropaya getmiyorum. Bəli iş düzəldiniz. Bəs onların təklifi? Ah nə yaman hərəkət! Zor ilə iş olar?

Q l u ş a r i n. Necə zor ilə? Kimə zor etdik?

İ n n a. Əlbəttə zor ilə. Siz bənim şəxsiyyətimi ayaqlayıb Vikentini zorla bən almağa vadar ediyorsunuz. Böylə təbii yol ilə apar-sa idiniz. Tələsməyediniz. Bu böylə olmazdı. Vikentini yerinə Boris Nikolayeviç təklif etdi. Bu vaxt onun üzündəki qeyri-təbii savuq hədsiz təbii idi. İndi onu unuda bilmiyorum.

Q l u ş a r i n. Bəs sizi Vikentiyə onun xahişilə istəmişəm.

İ n n a. Yalandır. Bən həтта diyə bilərəm ki, Vikenti bu barədə sizdən təvəqqi etmiyibdir. Siz özünüz onu vadar ediyorsunuz. Siz onun zəifliyini xasiyyətinin bir meşşanlıq və daha doğrusu əxlaqlığını nəzərdə tutub bu işi düzəltmək istiyorsunuz.

N a d e j d a V a s i l y e v n a. Yavaş-yavaş divanə ediyor.

İ n n a. bən daha sükut edə bilməm.

N a d e j d a V a s i l y e v n a. Neçin əzizim. Sən tamam işləri pozarsan.

İ n n a. Doğrudan doğrusu biz fransız rəyasından öterimi iş düzəldirik? Görünür siz onun pulundan öteri min torlar quruyorsunuz.

Bizə onun pulu lazım degil. Bən Vikenti ilə Avropaya getməyə razı oldum. Ondan ötəri ki, Vikenti bana xoş gəlir. Fəqət onun milyonu... iyirmi dəfə də bundan dövlətli olsa idi onu qəbul etməzdim. İndi.... Ah..... Allah! Halət!

Q l u ş a r i n. Əzizim! Sən bir balaca şeydən böyük bir şey düzəltmək istiyorsun. Sizin nişanlı olmağınız barəsində heç kim bir söz söyləmir. Siz təvəqqi etdin ki, bən bu barədə bir söz söyləmirəm. Nə üçün təşvişə düşübsünüz.

İ n n a. Xa xa xa! Arada olmayacaqdır. İşverən olsa nə ola bilər! alış-veriş tutmadı deyəcəklər. Heç bir şey. Xa xa xa!!

N a d e j d a V a s i l y e v n a. İnnə! İnnə!

Q l u ş a r i n. Cəfəng sözlərdir. Gündə bir böyük iş görürsünüz. Bən beləsini axtarıram çünki o benim əlimdədir. Qəyyumluq hazırdır. burada Vikenti tərəfindən ağılsızlıq baş verərsə ayağınız, əlləriniz bağlanmış bil. Fəqət özü müalicə edəndir. Bunu yəqin bil ki, axırda sən onun arvadı olacaqsan. Nazlan, məhəbbətinlə benim yolumu asan edərsən.

İ n n a. Nə vicdansızlıq. Nə üçün beni buraya salırsınız. Bilmiyorsunuz ki, böylə hərəkət beni Vikentidən uzaqlaşdıracaqdır. Bən istəyirdim biləm məhəbbət bu ididmi?

N a d e j d a V a s i l y e v n a. Əzizim! Sən beni dəng etdin ki, çox danışsan, gah heç danışmıyorsan, gah benim xoruldamağım səni açıqlandırıyor, gah benim öskürəyim sənə xoş gəlir. Xeyir böylə zadəganlıq etmək olmaz, bən doğrusu narahatam. Boris Nikolayevic isə artıq dərəcədə bizə hörmət ediyor.

Q l u ş a r i n. Böylə? Çox əcəb?! İnnə Dmitriyevna təvəqqi ediyorum beni bu işə bulamasınız. Bən böylə bilsəydim sizin işinizə qarışmazdım. Fəqət bir söz demək istiyorum: Siz yaşda qızları cehizsiz almaq adət ediyor.

İ n n a. Daha yaxşı. Gedək anam.

N a d e j d a V a s i l y e v n a. Ay divanə. xalq səndən ötəri çalıyor, səni xoşbəxt etsinlər, əzizim....gözüm üzr ediyoruz. Bu danışq bilmiyor, çaşıbdır.

Q l u ş a r i n. Bən açıqlanmıyom. Fəqət daha işlərinizə qarışmayacağam.

N a d e j d a V a s i l y e v n a. (qızına) Bu saat təvəqqi et səni bağışlasın. Bu saat.

İ n n a. Anacığım siz unutmayınız ki, bən sizin itiniz degiləm. Ah təvəqqi ediyorum benimlə işiniz olmasın. Bən heç bir şey istəmirəm. (darvazaya tərəf gediyor)

N a d e j d a V a s i l y e v n a. Seviyor Vikentini, ona görə böylə ediyor əzizim. Yoxsa doğrudan rəncidə olmuyor.

Q l u ş a r i n. Allah eləməsin. Geri durmaq indi olmaz. Gərək Vikentini Yekaterina Petrovnanın cəngindən qurtarmağı ümid ediyorum. mümkün ola. Siz bir az sonra gələrsiniz. Bən ona demişəm siz İnnə ilə onun keyfini xəbər almağa gəlmişdiniz...

N a d e j d a V a s i l y e v n a. Əlbəttə, əlbəttə. Ah benim yüregim sanədi. Əhvalım xeyli pərişandı. Bəs doktor Vikenti barəsində nə dedi?

Q l u ş a r i n. Vikentinin bütün nərviyələri tarımadı. Gərəkdir ehtiyatla dolanaq, ikinci dəfə naxoşluq təkrar olursa isə yaxşı olmaz. Üçüncü dəfə ehtimal ki, illic olar....

N a d e j d a V a s i l y e v n a. Ah Allah! Nə pis iş oldu.!

Q l u ş a r i n. Əzizim. Siz özünüz düşünməlisiniz böylə bir surətdə tələsmək lazımdır.

N a d e j d a V a s i l y e v n a. Əlbəttə.Əlbəttə əzizim. Ancaq çox yaman halətdir.

Q l u ş a r i n. Eh.....

N a d e j d a V a s i l y e v n a. Nə oldu?

Q l u ş a r i n. Frolovun dayısı Çudda ilə gəlir.

N a d e j d a V a s i l y e v n a. Hanı, hanı?

Q l u ş a r i n. Odur bağda bura gəlir. İki də piyandır.

N a d e j d a V a s i l y e v n a. Bura?

Q l u ş a r i n. Bəlkə siz onlar ilə rast gəlmək istəmirsiniz?

N a d e j d a V a s i l y e v n a. Əlbəttə. Allah eləməsin.

Q l u ş a r i n. Öylə isə bu qapıdan çıxın.... onlar Vikentinin yanına gedəcəklər.

N a d e j d a V a s i l y e v n a. Salamət qalın əzizim. Qoymuyorsunuz onlar birdən yeri odlayarlar.

Q l u ş a r i n. Xeyir elə şey olmaz.

N a d e j d a V a s i l y e v n a. Öylə adamlardan hər şey gözləmək mümkündür. Nə qərribə paltardadı..... Banditə oxşayır deyilmi? Ah yüregim oynuyor....salamat qal əzizim... kağızları götürüyorum yazarsınız! Böylə dolanmaq mümkün deyil. Pajar-sel içindəsiz, əhvalım pərişandır. (gediyor)

İKİNCİ GƏLİŞ

Q l u ş a r i n, F r o l o v, Ğ u d d a.

F r o l o v. (*sərxoş, qapı üstündən oxuyor*) bu qapılardır. Zəngi çək.

Q l u ş a r i n. Həzərat! Zəngi vurmayınız.

F r o l o v. (*əlini qaldırıb*) Möhtərəm Boris Nikolayeviç bən sizi görüyürəm! İzn verin içəri keçək!

Q l u ş a r i n. Buyurun. Fəqət təvəqqi edirəm çığır-bağır salmayınız. Çünki evdə naxoş var.

F r o l o v. Möhtərəm.... Balıq kimi lal olayım...

Ğ u d d a. (*Qluşarinə*) A! Karamba! Misyo Vikenti, Qluşarin buradamı olur?

Q l u ş a r i n. Burada olur, fəqət naxoşdur!

F r o l o v. Vay dədəm! Nə yüz veribdir?

Q l u ş a r i n. O sizin işiniz degil. Bən ancaq diyorum naxoşdur!

Ğ u d d a. Onunla görüşmək olmazmı?

Q l u ş a r i n. İndi yatıb.

F r o l o v. (*oturarkən*) Möhtərəm rüsxət veriniz oturum. Sümüklərim rahat olmaq istiyor. Bəlkə möhtərəm Vikenti Livoviç zəhmət çəkib oyandı.

ÜÇÜNCÜ GƏLİŞ

V i k e n t i. (*pəncərədən*) Əmi!

Q l u ş a r i n. (*Frolova*) Vikenti...

F r o l o v. (*qulaq asıyır*) Möhtərəm Vikenti Livoviç özünüzü ziyarət etməyə icazə veriniz. Mühüm söz, mühüm məsələ barəsində söyləmək istiyor.

Q l u ş a r i n: (*acıqlı*) Əl çəkiniz.

F r o l o v. Möhtərəm sizin.....

Q l u ş a r i n. Frolov sən gərək ki, tamam piyansan. Heç olmaz ki, bir qeyri vaxt gələsən.

V i k e n t i. Əmi. İşiniz olmasın.

F r o l o v. Bən piyanam.... Bən...? doğrudan da piyanam. Fəqət piyan olmağıma səbəb ruzgarın təsirləri olubdur... Markiza Vilyam Şekspiri tanıyorsunuzmu? Bax o doğrudan da böyük Şekspirdir ki, həmin bu adam ağ qızdırmaya mübtəla olmuşdu. O bunnan...

V i k e n t i. Bənim keyfim nasazdı. Olarmı sizdən soram? Bən sizə nə barədə lazımam?

F r o l o v. Ağıllı sözləri eşitməyə hazırım. Hərcənd Boris Nikolayeviç qan cəhətcə sizə yaxındır. Biz sözüümüzü onsuz istiyoruk söyləyək.

V i k e n t i. Bən hazırım. Əmi olar istiyorlar...

Q l u ş a r i n. Mən nə üçün sənin yanından gedim? Bu haqq sözlərdir? Gərək ki, bizim aramızda bir-birimizdən gizlin sözüümüz yoxdur.

F r o l o v. Möhtərəm! Sizin aranızda olanı bilən də yoxdur. Fəqət bizim yəqin Ğudda ilə idi markizanın arasında. Bən heç, nə işim. kənarda bən ancaq özgənin halına yamıyorum.

Q l u ş a r i n. Bundan artıq dayanmaq lazım! Bən gediyorum lazım olsa çağırırsan. (Vikentiyə) (gediyor).

F r o l o v. Qabalayır da. Söz sənindir.

Ğ u d d a. Sinyor. Bən uşaq degiləm. Bən biliyorum ki, xanım Frolova nə üçün bənim yanından qaçdı. Özü diyordu ki, ancaq bu adam bəni düşünüyor. Ancaq bu təmiz yürəkli adamı tapmışam. Möhtərəm sinyor bən onun əvəzinə 5 min manat vermişəm. Var-yoxumu vermişəm. Ancaq biliniz ki, Ğudda sevdiyi adama nəinki pulunu, canını da qurban edər. Fəqət 6 min manat cənab Qluşarinin ləzzətinə gediyor. Özüm isə ləzzət görməmişəm. Bununla belə xanım Frolova da bəni atıb getdi.

V i k e n t i. Bənim nə təqsirim? Bən sizi düşünüyürəm. Xanım Frolovanın pullarını və sizin briliyantu geri göndərirlər. Siz sonra briliyant əvəzinə pul göndərmisiniz. Bən bilən həməm pulları yetimxanaya bağışlamağa məcbur oldu.

Ğ u d d a. Pul cəhənnəm. Fəqət bən onu demək istiyorum ki, Frolova sizin yanınıza qaçıbdır.

V i k e n t i. Biza?

Ğ u d d a. Bəli sizə. Bən onu burada görmüşəm. Siz özünüz də onu görübsünüz. İndi siz benim yolumda durubsunuz.

V i k e n t i. Siz səhvsiniz. İnandırıram ki, siz səhvsiniz.

F r o l o v. Möhtərəm Vikenti Livoviç. Bizim halımızı nəzərə alınız bən də onu diyorum markizanın nə işi. Amma o öz dediyini diyor, Bən Katerinadan əl çəkməm.

Ğ u d d a. Necə əl çəkməm! Bən Katyadan əl çəkməm?

F r o l o v. Bax. Nə söylüyürəm. Cənab Markizanı ikna edərim siz hər əlli min manat verərsəniz heç sözüüm olmayacaqdır. Sizin üçün

bu nə puldur. Bizim üçün yüzyün mat biliyorsunuz nədir? Möhtərəm Vikenti Livoviç küçəyə atılmış bir adamın halı nəzərə gətiriyor. Siz Katerinanı küçəyə saldınız. Bən də küçələrə düşüb dilənməgə məcburam əlli min manat verərsiniz əlbəttə sizdən əl çəkərik.

Ğ u d d a. Karamba!

F r o l o v. Görüyorsunuz? Üç dildə danışan adam ilə nə etmək olar. Düşünmək çətindir. Ya borc istiyor yainki diş sındırmaq. Birinin işini sən söylə bən də öz sözümlü.

V i k e n t i. Əhv ediniz bəni.... Bən düşünmüyorum. Bu həqiqət, bən təqsirkaram. Hazıram verməgə.

F r o l o v. Eşidirsinizmi? Bədbəxt. Markiza razıdır....

Ğ u d d a. Bən verdiyimi vermişəm. Ancaq öz əlimdən buraxmaram.

V i k e n t i. Bəs nə istiyorsun?

Ğ u d d a. İki şaşqa! Buna razı olmasanız gərək buradan gedəsiniz. Çadridə Barsilonada böyük adamlar vurmuşam. Əvvəlinci senyoranı öldürmüşəm. Ondan əl çəkmərəm. Ya gərək ki sənün ola, ya mənim.

V i k e n t i. Siz benimlə duələ çıxmaq itiyorsunuz.? Bən duəl edən adam deyiləm. Baxmaram da bu nə üçündür. Bən sizi düşünmüyorum. Madmazel Frolova sizi sevmiyor və sizlə getmək istəmiyor. Bənim nə təqsirim var. Və nə üçün döyüləcəyim....

Ğ u d d a. Bən uşaq degiləm. O sizdən qaçıbdır.

V i k e n t i. Bən sizə diyorum səhv ediyorsunuz.

F r o l o v. Sən doğrudan da təmiz bir insansan Vikenti Livoviç, əlli min manat hazırdır. Markiz təvəqqi ediyorum keyfinizi pozmayasınız. Bən bu saat pul verirəm.

Ğ u d d a. Bən heç kimə demərəm.

V i k e n t i. Dayanın nə üçün buraya adam yığib Katerina Petrovnanı bədnam etmək? Bən ümid edirəm cənab Ğudda öz səhvini düşünər. ah! Başım ağrıyor! Bəlkə bən özüm fikrimi açıq söyləyə bilmirəm... Təvəqqi ediyorum siz yoldaşınızı düşündürəsiniz ki, onun yerində duruyorum. Bən duələ də çıxmayaçağam. Çünki dalaşmaq heyvana yaraşar. Bununla belə cənab Ğudda əmin olunuz ki, özünüzi həlak etmək istiyorsanız buna mane olamam. Fəqət bən adam öldürən degiləm. Onunla da heç bir yerə getmiyəcəyəm.

F r o l o v. Əzizim möhtərəm Vikenti Livoviç pulunuzu vermək və ondan almaq öz ixtiyarınızdadır.

Ğ u d d a. Görüşürüz. Benim düşmənim.

V i k e n t i. Yox. Yox. Bən sizin düşmanınız deyiləm. Hətta bən sizi xoşluyuram. Siz sadədil adamsınız. Çox adamdan yaxşısiniz. Ancaq bən burdan heç bir yerə getmək istəmiyorum. Bununla bən kim-səyə pislik etməmişəm. Heç kimdən də qorxum yoxdur.

Ğ u d d a. Buyurunuz bizim işimiz. Bən küncdən atan deyiləm. Bən üz bə üz durub sözümlü dinliyorum. Bən onu da bilin ki, onu əlimdən buraxmaram. Hər halda sizə yaxşı olmaz.

F r o l o v. Cəhənnəm, yaxşı qoy getsin. Heyif bir gün təkliddə sizinlə söhbət edəməm.

Ğ u d d a. (*Frolovun biləyindən tutub qapıdan itəlir*).

DÖRDÜNCÜ GƏLİŞ

V u k e n t i v ə P r o j a n o v

P r o j a n o v. (*yavaş-yavaş Vikentinin yanına gəlir*). Vikenti Livoviç, Vikenti Livoviç.

V i k e n t i. (*iki əli ilə başını tutub durur*). Kimsiniz? Nə istiyorsunuz?

P r o j a n o v. Xa...xa... tanıyırsunuzmu? Heç lazım degil. Sən ancaq öz vəzifəni, yəni bizim mühüm tanışın bizə həyat verənin ürəğini ələ götürüyorum. Buyurunuz xa xa xa.....(*kağızı veriyor*) Xoşbəxt! Heç fikrindən də keçməzdi. Amma hamını dalda qoydu. Xa...xa...xa... mane olmaq istəmiyorum.

V i k e n t i. (*əlləri titrəyə titrəyə oxuyur kağızı və cibinə qoyur*).

P r o j a n o v. Nə cavab buyuyorsunuz deyim?

V i k e n t i. deyiniz, gələm.

P r o j a n o v. Bən özüm biliyordum.

V i k e n t i. kağız açıq idi görünüyor okuyubsunuz?

P r o j a n o v. yok macal tapmadım. Biliyorsunuzmu nahar vaxtı Ğudda ilə sizin üstünüzdə savaşı. Ğudda hirsələndi Katerina onu qovdu. Ğudda Frolov ilə bir yerdə sizə getdilər. Katerina isə hamını özü ilə götürüb buraya gəldi ki sizi mühafizə etsin. Katerina bu kağızı yazdı və təvəqqe etdi ki, doğru cavab verəsiniz. Gələcəksiniz yanına?

V i k e n t i. Gələcəm, gələcəm!

P r o j a n o v. Çox əcəb! Xudahafiz!

V i k e n t i. Təşəkkür ediyorum. Xudahafiz! Madmazel Frolov burada çox vaxtamı gəlirdir? Qulluq ediyor?

P r o j a n o v. Bəlkə də qulluq edən köhnə tanışları ilə, Dusniya, Nikol fikrinizdədirmi? Bəlkə rüsxət verələr bən də onlarla gəldim. Ka-

terina bana inanıyor, çünkü bəndə çox yaxşı xasiyyət vardır. Kef edənlər ilə bir yerdə vaxt keçirtmək benim işimdir. Bən heç.....arvad, qaynanam, beş uşağım başsız qalıbdır. Bir sözlə bozbaş kimi bir-birinə qatı-sıbdır. İndi görəsən evdə nə qayırlar. (*başını tutub gediyor*)

BEŞİNCİ GƏLİŞ

Vikenti, Qluşarin.

Qluşarin (*pəncərədə oturmuşdu indi səhnəyə gəlir*).

Vikenti. Yox mühüm olmaz.

Qluşarin. Sənin bəndən gizli işlərin ola bilərmə?

Vikenti. Yox.... Bən bacarmaram. Heyif ki, bunu sizə verə bil-məyəcəyəm.

Qluşarin. Vikenti!

Vikenti. Təvəqqi ediyorum. Bəni rahat qoysanız, siz hamınız yüreksiz vücudsunuz. Heç biriniz bu biçarənin, bədbəxtin yüregini bil-mək istəmir. Çünki siz biçarəni bədbəxt edib tələf olmağına çalışırsunuz. Təvəqqi ediyorum bəni rahat qoysanız. Bəni çağırıbdır bən də gedəcəyəm.

Qluşarin. Bəs İna?

Vikenti. İna? İna? (bərkdən) bilmirəm..... bilmirəm.... təvəqqi ediyorum bəni incitməyəsiz. (*qaçıyor*)

Qluşarin. Hmm....Hmmm.... Görüşə çağır... (*okuyor*) Səhnə yavaş-yavaş qaranıqlaşır. Çəpərin dalından fənər yandıran əlində pilləkəni gəlib darvazanın yanındakı fənərləri yandırıb gedir. Uzaqda gül şamları yanıyor, ay yıldızlar uzaqdan səs gəlir.

Məhəbbəti istəsəniz,

Məhəbbətlə olarsız.

ALTINCI GƏLİŞ

Vikenti, Katerina.

Vikenti. (*Çəpərin dalından yavaş-yavaş gəlib oturur. ağlıyır sonra da durub evə gedir. Qapısı tək pəncərəsində şam yandırıyor Vikenti oturub yazıyor. Səhnə görünür*).

Katerina. (*pilləkəni düşərkən Vikenti görüyor*) şüşəni taqqıldadı.

Vikenti. Kimdir?

Katerina. Benim Katerina.

Vikenti. Sizsiniz?

Katerina. (*pilləkəndən çıxıyor*)

Vikenti. Katerina Petrovna

Katerina. Təksiniz?

Vikenti. Təkəm... bən sizi gözlüyürəm.

Katerina. Benim atımı tez çəkiniz. Benim burada olduğumu heç kim görməsin və bilməsin!

Vikenti. (*tez əməl ediyor*)

Katerina. (*əlilə göstərir*) Orada bir ağaca bağlayınız.

Vikenti. (*atı aparıb bağlıyor*) Siz yorulubsunuz ayaq üstə dura bilmirsiniz.

Katerina. Zərər yoxdur. Bən atı tez sürürdüm. Oturaq!

Vikenti. Bən sizi gözlüyürdüm.

Katerina. mümkün olmadı Ğudda dalımca sürürdüm. Özü də piyan idi. Birdən bədbəxtlik üz verdi. Ondan sonra bən bu görüş-müzün mənasını düşünüyürdüm və indi də düşünüyürəm.

Vikenti. Ola bilməz ki, siz düşünməyəsiz. Yəqin düşünürsünüz. Bu halda siz artıq davam edə bilməzsiz. Gərəksiz adamsınız? Xeyir Aldadırsınız. Siz öylə adam degilsiniz. Siz əvvəlinci dəfələr bəni düşündünüz. Bildiniz sizə inanmıyürəm və sonra da bildiniz bən sizin qəlbinizin yoldaşı ola bilərəm.

Katerina. Hm...xa.xa.xa....

Vikenti. Tamamdır. Bədi bu daxili müharibə! Siz artıq dər-cədə bədbəxt olmayınız! Bəni düşünürsünüzmu? Bən əvvəlinci dəfə görəək anladım. Sizin qeyri təbii gülüşünüz açıq aşkar göstərir idi ki, hətta əvvəlinci dəfə sizi döş, qolları açıq səhnədə. Sizin gözəlliyiniz ilə sərxoş olan əxlaqları pozğun adamları görməyə gözünüz yoxdur. Siz utanırsınız?

Katerina. Utanmaq? Bende utanmaq?

Vikenti. Bəli, bəli sizdə! Düz yoldan azmış zavallı bala! Vaxtikən vicdansız adamların sizə qurduqları toru bilirdiniz? Düşündünüz, namusunuz əl uzanmış görüb həm özünüzün həm xalqın nifrətilə baxmağa məcbur olduğunuz bunların hamısını bən gözünüz-dən oxudum. Oxuyub da sizə heyfim gəldi. Bir yandan heyfsilənməklə səsim tutuldu, gözlərim yaşardı, istədim cığırım: Bədi! Özünüzü həlak etməyiniz! Bunlar adam degillər qaçınız bu adamlardan. Dünya böyükdür yaman adamlar çoxdursa yaxşılarda az deyil.

K a t e r i n a. Həqiqətmə? Həqiqətmə? Sən inandın bən səhv etmişəm?...

V i k e n t i. (*soyunub*) İnanđım. Siz də böylə tez beni düşün-dünüz...beni unutmuyordun... Buraya gəlməyinizdə səbəb bu degilmə. Bən zəif heç bir şeyə yaramayan bir adam, fəqət indi yürəgim açıq. heç vaxt sizi incitmərəm. Və heç bir şeylə, heç bir hərəkətimlə sizin isməti-nizə dəyəməm.... düzdürmü?...

K a t e r i n a. Ah nə böyük xoşbəxtlik (ağlaya-ağlaya) doğru-danmı bən hala təmizəm. Bən nifrətə layiq deyiləm? Bana böylə gəliyor ki, xalq bana nifrətilə bakıyor. Bəni həyasız hesab ediyor... Ah rəbbim!....

V i k e n t i. Həzərət, hansı arvad barəsində...

K a t e r i n a. Bən indi onlardan kənar olsam, bəni daş-qalaq təmizlərimi? Bəni əfv edərlərimi?

V i k e n t i. Bunu kimdən gözlüyorsunuz? Xalqdanmı? Səni həyasız etmiş xalqdan nə gözlüyorsun? İsməti ləkələnmiş bu ada-mardan uzaq ol, taki, həmişəlik özlüyündə insaniyyətə məxsus sifət-lərin ləkələnməsin. Sən bəndən savayı da bəndən cavan mutlu adam tanıyorsan?

K a t e r i n a. mmmm.....mmmm..... Bana heç kim... səndən başqa heç kim lazım deyil. Sən tamam pullarını payla. Tain ki... bir şey qalması. Dilənçi ol, bənlə yaşamaq istiyorsan gedərim. Bən sənin üçün aramsız işlər, sənin həm qəmdə, həm də şadlıqda yoldaş olmaq istəyirəm. Sən ancaq...sən təmiz yürəklə bəni ayıldı. Bana ümid yolu açdın. Bən ancaq səni seviyorum! Səndən sonra bana bir kimsə lazım deyil. Beni qulluqçu saxla tainki, özündən kənar etmə. Beni qovma. öylə olsun ki, sənin həzin səsini həmişə qulağım eşitsin. Gözlərim sənin şəfəqli təmiz mehriban gözlərinə baxsın. Həmişə səninlə, həmişə sənə qulluğunda olmaq istiyorum. Ah Rəbbim! Yox! Bən ləkələnmiş, həya-sız bir vücud sənin məhəbbətinə layiq degiləm.

V i k e n t i. Bən səni seviyorum!

K a t e r i n a. Sən?

V i k e n t i. Bəli. Səni tamam vücudumla seviyorum. Səni bacım kimi, nişanlım kimi, yoldaş kimi seviyorum. Bütün bənim həyatım sənə lazım götür.

K a t e r i n a. Bən inana bilmiyorum....azadmısn? Bizi bir kimsə ayıramaz ki?

V i k e n t i. (*Diksinmiş*)

K a t e r i n a. Sənə nə oldu? Yoxsa sən azad degilmisən? Hə? Nə oldu? Söylə doğrusunu bana yazığın gəlməsin... bən səbir edərem.

V i k e n t i. Yox, yox. Hala gec deyil. Sən bəni yaman bu yalan-dan xilas etməyə gəlibsən və vaxtında gəlibsən... bən onların hamısını deyəcəyəm. O vaxt bənim üçün təfəütu yox. İndi bu xalq yanında cavab verəcəyəm... Sən heç bir şeydən fikir etmə bən hamısını düzəldərəm. Sən bana inanırsan degilmə?

K a t e r i n a. İnanıyorum.

V i k e n t i. İndi iki ildir ki, qulaq as! Vicdana and olsun bən azada-m!... Bütün xoşbəxtlik yüzündən yoxdur. Və olamaz da. Bən özüm üçün bu xoşbəxtliyi görmüyordum və heç kəsi xoşbəxt edə bilməm. Fəqət sən nicat versən olar və sən özünü benim ilə bir yerdə xoşbəxt bilərsən. Bən də xoşbəxt olaram!

K a t e r i n a. Xoşbəxtlik?.... Allah!.... Bana göstərmə!. Ah Rəbbim! Öldür beni.

V i k e n t i. Ah zavallı! Sakit ol! Göydə qara buludların ildirimin-dən başqa gün də var. Əlbət bu gün hamı üçün yaranıbdır.

K a t e r i n a. Ah nə böyük səadət... Qulaq asın! Bən sana hər dərdimi demək istiyorum. Anam, ondən sonra atam bəni səhnəyə verdi. Bədbəxtliyimin əvvəlini əvvəldən biliyorum.

V i k e n t i. Doğrudur, doğrudur!

K a t e r i n a. Sonra bəni zorlu zorli adamlar ilə tanış etdilər... Ah nə yaman nə vicdansız adamlar. Sənin mühüm Qluşarinin isə əvvə-linci dəfə benim ismətimə əl uzatdı. Günah bəndən degil. Ah Allah... Allah...

V i k e n t i. Ağlama! Ağlama! Bunlar hamısı keçib gedibdir.

K a t e r i n a. Sonra başa qaxmazsan ki? Məzəmmət etməzsən ki?

V i k e n t i. Yox! Yox!

K a t e r i n a. Sonra az qalmışdı divanə olam. Nə isə axırda fikir etdim ki hamısı birdir.... Başladığım yol ilə gedib özümə söz verdim ki, qabağıma gələn adamlardan hayif çıxaram... Bən hətmən divanəlik ediyordum.... Bən yarım ildən sonra bəndən savayı beni bu qədər adam-dan intiqam almaq benim üçün mühüm olmadı. Sonra cox adam benimlə dost olmaq istiyordu. Fəqət and olsun sonra bən təmiz qaldım. İnanıyorsunmu?

V i k e n t i. İnanıyorum, əizizm. İnanıyorum.

K a t e r i n a. Hamı beni bir şey kimi almaq istiyordular. Fəqət doğrudanmı beni ürəkdən sevir, amma nə etməli bən onu nəinki sevi-

yorum, hətta ondan zəhləm gediyor. Ğudda isə məhəbbəti barəsində söyləyəndə gözləri şam kimi yanıyordu.

V i k e n t i. Özünü nə üçün həlak ediyorsun. Bundan hamısı keçib gedəcək.

K a t e r i n a. Doğrudanmı? Daha bu barədə təkrar olmaz? Biliyorsunmu sən qeyrilərinə oxşamıyorsun. Sən təmiz, mehriban bir adamsan.

YEDDİNCİ GƏLİŞ

K a t e r i n a. Dur gedək. Dur benim əzizim. Benim canım. benim istəklim. Çıxaq çölə meşəyə. Bu gecə benim əvvəlinci xoşbəxt gecəm. Elə bil tazədən anadan olmuşam. Guya uşağam və anam beni əzizləyir. O nə gözəl vaxt idi. Bbu vaxtlarımı yada salıb yuxusuz gecələrimdə nə qədər göz yaşları tökmüşəm... gedək benim nişanlım. bənim bəxtim...

Ğ u d d a. (*darvazaya doğru da yollandı*)

K a t e r i n a. Ğudda!

Ğ u d d a. Əzizim, qorxma, bən küncdən atmıyorum. yüzbəyüz durmuşam.

V i k e n t i. Ğudda, bən gizlənmıyorum. Bən nə sizdən və nə sizin iqtiqamınızdan qorxuyorum.

Ğ u d d a. Eybi yoxdur, indi əliniz boşdur. Sonra görüşərik.

V i k e n t i. Fəqət bən sizə təkrar ediyorum. Bu işi zor ilə qurmaq olmaz. Bən uzağam hər gah sizə rahatlıq vermiyorum isə dəyərsiz insansınız. Gərəkdir düşünsəniz bu mənim nişanlımdır. Bu öz xahişi ilə bana gəlmək istiyor. Beni özü ilə yoldaş seçəndir. İstiyorsunuz sorunuz bən söylədiyi kimi özü təkrar edəcəkdir.

K a t e r i n a. Ğudda əzizim! Bu doğrudur. Bən səni sevmiyorum əl çəkin bizdən Ğudda. Sən həmişə rəhmli, düz adam olubsan. Öylə də qalmağımı istiyorum.

Ğ u d d a. (*hirsli*) Bu səni söyür? İnanma səni bir vaxt atacaqdır. Bunlar hamısı əvvəl vəd veriyor sonra sözlərindən qaçırlar... Katerina! Burax onu burax!!.. gedək kilsəyə bu saat gediyorum: əziz Katerina!.. Aramızda yalan olmasın. Yalandan savayı hər şey qəbul ediyorum. Bən səni seviyorum. Səni əlimdən buraxmaq istəmiyorum.

V i k e n t i. Heyif ki indi gecdir. Bən sizin kimi, adamlardan deyiləm. Biliniz ki, sizdən savayı doğru danışanlar var imiş.

K a t e r i n a. Ğudda.

Ğ u d d a. (*əlini Vikentinin çiyinə qoyub yüzünü işığa çevirib diqqətlə baxır*). Benim yüzümə bax görüm... şükürlər olsun ki, bunun gözlərindən mehriban adama oxşayır. Çox əcəb! Ancaq onu bilin ki, onu bən sizin kimi sevərdim. Bən tamam ömrümdə qazandığım 15 min manatı bunun yolunda verdim. Bu pulu bən sıxıb çıxardım. Gələcəkdə arvadım xoşbəxt yaşasın. Ancaq onu biliniz (*Vikentiyə*) hər kəs sabah toy etməyib Katerinanı aldatsa daha bundan sonra bən bilirim nə edərim. Bu sözlər Ğuddanın sözləridir. Unutmayasınız. Xudahafiz. (*tez gediyor*).

K a t e r i n a. (*Vikenti Katerina bərabər qucaqlaşır. Səhnə bağlanır*)

ÜÇÜNCÜ MƏCLİS

(*Vikentinin kabineti. Səhnənin ortasında sağ tərəfdə pəncərələr, sol tərəfdə üç otaq. Otaq yaxşı bəzənilib. Gündüz*)

ƏVVƏLİNCİ GƏLİŞ

Projanov Vikenti, Katerina (*pərdə açılında Projanov və Vikenti otağın ortasında durublar. Katerina pəncərənin yanında*)

P r o j a n o v. (*əlində şampanya*) Vikenti Livoviç siz arxayın olunuz. Əvvəlinci dəfə degil. Bu benim öz başıma gəlibdir. Hər şey öz yerində olar.

V i k e n t i. Təvəqqi ediyorum səs küy olmasın.

P r o j a n o v. Şahidlər və soferlər. Sağdış-solduşdan başqa bir kimsə olmaz. İndi gediyorum. Saat 5-də buraya gələrsiniz. (*Katerinaya*) siz isə burada oturmaqdansa evə gedib toy paltarını və zinat şeyləri hazır edəsiniz.

V i k e n t i. Nə üçün bir də evə getsin. Yekaterina Petrovna indi öz otağına gedər və lazım olan şeyləri də indi gətirərlər. Bən bu bardə sərəncam etmişəm. Bən də kabinetdə oturaram. Yanına getməərəm. Evdən gələn şeylərindən götürərlər. Sabaha kimi hamı işləri düzəldər çünki sabah İtaliyaya gedəcəyik. Böyləmi?

K a t e r i n a. (*diqqətsiz*). Bəli.

P r o j a n o v. Sənin işlərini bilmək olmaz. Nələr görüyorum. Bən ancaq bunu deyə bilərəm ki, bu əhvalata bən şadam, nəhayətdə şadam.

Sizi yola saldımmı ya boynuma bir kəndir salacağım, yainki qaynanamın boynuna salacağım. Çünki ikisidə birdir. Siz hala bu külfət bozbaş dadmayıbsınız. Dadarsınız ləzzəti görərsiniz. Vaxtdır. Gediyorum. Hər şey gözəl olacaqdır. Ancaq siz də vaxtında gəliniz.

V i k e n t i. Cənab Projanov arxayın olunuz

P r o j a n o v. Vikenti Livoviç bu nə sözdür? Həyatımı söyləməyə mane olmayın. Vaxt veriniz alaram. Min yox! Mənə min lazım deyil bir əlli manat yol xərci və iki min manat arvadım üçün və otuz min manat qaynanam üçün bəxşiş alaram. Məsələn arvadıma gümüşdən dırnaq təmizləmək üçün bir şey. Ah..... vaxt keçiyor. Gün uzun oldu. De salamat qal. (*gediyor*).

V i k e n t i. (*Katerinani qucaqlayıb*) Katerina! Katerina! Nə üçün böylə qəmgin oturmusunuz.

K a t e r i n a. Heç (*bir az təşviş ediyorum*)

V i k e n t i. Nə üçün?

K a t e r i n a. Bilmiyorum. İnanmıyorum..... Dünən biz bir-birimizə yad olub. İndi.... saat necədir?

V i k e n t i. (*saata baxıb*) 12-dir.

K a t e r i n a. Hala beş saat qalıb. Toy paltarını saat 11-də gördüm. İndi də saat 12-dir.

V i k e n t i. Eybi yoxdur, çatar. Qatarlar indi hər saatda çıxıyor.

K a t e r i n a. Yox onsuz yaramıyor bən istiyordum ağ güllərlə bəzənmiş paltarda olam. Bən həməən paltarda daha küçük görünərəm. Bana ağ rəng yaraşıyor. Bu ağ rəng təmizlik nişanıdır. Ah....(*ağlıyor*).

V i k e n t i. Katya. Katya

K a t e r i n a. Heç! Yadıma düşdü. Ah bircə tez olub qurtaraydı. Tainki keçmiş unudaydım. Ah bu nə halət!. Doğrusu sən də görüm: bəni sevəcəksənmi?

V i k e n t i. Katerina!

K a t e r i n a. Hala iş işdən keçməyibdir, hala vaxt var. düzünü de. İndi nə olsa qəbul edirəm. Fəqət sonrasın görək. Allah nə halət! Hərgah siz bənim başıma qaxınc caxacaqsınızsa bən dərhal ölərəm.

V i k e n t i. Katerina. Bən sənın başına qaxaram?

K a t e r i n a. Doğrusu heç özüm də bilmiyorum nə diyorum. Partnixa gəlmiyor.... istiyorsan sənın üçün bir şey oxuyum. Sən nəğmə seviyorsunmu?

V i k e n t i. Seviyorum.

K a t e r i n a. İstiyorsun oxuyum. Nə oxuyum....(*oxuyur*)

Axırncı gün şəfqətin

Bəxtimin qaranlığı

Açarını da görüyorum

Nədənsə bən gözlüyorum.

Xa...xa...xa....xa...xa...xa...xa...xa

V i k e n t i. (*Əllərini bir birinə vuruyor*).

K a t e r i n a. (*Əllərini öpdü, öpdü.*) Əzizim öp. Beni biliyorsun sənın öpüşlərin bir qeyri aləmə dəvət ediyor. Bu öpüş əvvəlki öpüşlərə oxşamır.

V i k e n t i. Nə üçün şad olmayaq, sevinməyək.

K a t e r i n a. Necə ki nə üçün? Ah zavallı.... sən ona bir az pul bağışla. Bəni anam yoxdur. Olsaydı ondan şikayət etməzdin. Çünki çox mehriban adam idi. Sənın dərin gözlərin kimi gözləri vardı. Öldü.... nə üçün öldü... ölməsəydi başıma bu işlər gəlməzdı. Ah yenə günahkar fikirlər.... nə üçün bəs... bu fikirlərdən xilas ola bilmirəm. Biliyorsunmu Ğuddanı heç bir zaman incitmədi. Fəqət təmizliyinə söz yoxdur....

V i k e n t i. Əlbəttə.

K a t e r i n a. Hər nə tərs adamdır.

Xa...xa...xa... gərəkdi Ğuddanın bütün pullarını vicdansız yüzünə çırpardım. Gördün özünü necə itirdi. Necə sıxıldı. Qorxaq, namussuz.

İKİNCİ GƏLİŞ

Q u l l u q ç u. Paltarınız gəldi.

K a t e r i n a. Partnixa! Tez çağırınız. Paltarı götürsün.

Q u l l u q ç u. Bəli. Bəli. Bir böyük qutu tabut gətiribdir.

K a t e r i n a. (*səksənmiş*) Necə tabut?

Q u l l u q ç u. Böyük qutu tabuta oxşayır?

V i k e n t i. Yaxşı, yaxşı partnixa xanımi otağıma çağır tez.

(*Qulluqçu gedir*).

K a t e r i n a. Tabut. Nə üçün ona tabut dedi. Benim yurəgim düşdü.

V i k e n t i. Boş sözdür. Zarafat etdi. Ah Katya sən nə yaman qorxaqsan. Sən bir quru sözdən qorkuyorsan.

K a t e r i n a. Böylə bir vaxtda o nə sözdür. Görünür bən bu yavuuq vaxtda öləcəyəm.

V i k e n t i. Katya! Öylə sözlər danışma. Əzizim bu gün sən xoşbəxt görünürsən. Get paltarını geyin benim əzizim, mehriban nişanlım.

K a t e r i n a. *(fikirdə)* Get xanımı otağına çağır....ağa bən sən arvadın olacağam

V i k e n t i. Əlbəttə. Bir necə saatdan sonra

K a t e r i n a. Doğrudanmı? Ah nə cəfəng sözlər söylüyorsun... Bən istiyorum sənə xoşuna gələm. Görərsən güllər də götürürmü? Yoxsa yaxşı olmayacaqdı? Gediyorum,...gediyorum... salamat qal bənim sevgili nişanlım gediyorum. Paltarımı ölçüm. Bir necə saatdan sonra bən xanım olacağam. Xa...xa...xa...

Qəribə işdir! Əzizim! Səni tamam vücudumla seviyorum!

Q u l l u q ç u. Siz buyurdunuz cənab Ğuddadan başqa heç kimsəni qəbul etməyəm.

V i k e n t i. Nə olsun?

Q u l l u q ç u. Orada.... Boris Nikolayevic sizinlə görüşmək istiyor. Yanında da bir xanım var.

V i k e n t i. *(özünü itirib)* Necə etmək? Nə təhər olsun? Bən qəbul edə bilməm. Siz deyiniz mümkün deyil.

Q u l l u q ç u. Bən dedim, sizin kefiniz yoxdur.

V i k e n t i. Bir fikir ediniz mümkünmü? Katerina Petrovna burada ola-ola bən necə qəbul edim.

Q u l l u q ç u. Bən dedim ki siz çox yorulubsunuz və yatırsınız. O isə....

V i k e n t i. Əhvalım pərişandır, fəqət özüm salamətəm.

S O N

Pərdə.

ROMAN

BAHADIR VƏ SONA

BİRİNCİ HİSSƏ

Yayın isti günlərindən idi. Günün axırını şəfəqi uca ağacların başını qızıl rəngində etmişdi və nazik yel yavaş-yavaş əsib yarpaqları tərpedirdi. Belə bir gözəl vaxtda ağacın altında, otun üstündə bir universitet tələbəsi, "student" əyləşmişdi və hərdənbir öz ətrafına nəzər yetirib fikrə gəzirdi. Bu novcavan gülüzlü, xoşsifətli olub, ağıl və kamal üzündən məlum edirdi. Amma bununla belə də üzü ürəyindəki pünhan qəmینی boyan edirdi. Neçin bu qəm dəryasına batmışdı? Və neçin kababək qovrulurdu? Səbəbini bir özü, bir də əlindəki dəftərçə bilirdi. Axşam yavaş-yavaş araya gəldi. Gün məğribə yavuqlaşdı. Qalın meşə, yaşıl ot adam boyunda, gözəl quşların nəğmələri, iti bulaqların qıjılması, havanın təmizliyi insana ləzzət verir, gərdeşin comərdliyini anlayırsan. Belə bir gözəl vaxtda həmin meşədə tək, yaşıl otun üstə sərilmiş gözəl bir qız görürsüzsə, mənərə daha artacaq surətdə gözəl görünər... Bahadır dəftərçəsini xeylaq yazandan sonra meşədə gəzirdi. Komalıqda gəzərkən nəzəri bir ağacın altına düşdü və orada on yeddi yaşında aya bənzər bir qız görüb halı dəyişildi. Qız arxası üstə uzanıb kitab oxuyurdu. İsti olmağa görə qız ağı, mərmər döşünü açmışdı və hərdənbir ətrafına baxıb guya ləzzət aparırdı. Bahadır bir ağacın dalına qısılib məzkur qızı yaxşı müşahidə etdi. Qız Bahadırın orada olmağından xəbərsiz idi. Bir az müddət keçəndən sonra qız şümşad əlini yaxasına uzadıb saata baxdı və yerindən tez durub getdi. Çünki qızın yolu Bahadırın yanından idi. Ona görə Bahadır istədi ki, gizlənsin ta qız onu görməyə, qız isə Bahadırı görüb yanından keçərkən xumar gözlərini Bahadıra süzdürdü. Qızın belə baxmağı Bahadırı özgə xəyallara saldı... İki novcavanın meşədə bir-biri ilə rast gəlməkləri ikisini də iztiraba saldı: qanları cuşə gəlib az qaldı ki, özlərini itirsinlər... Bahadır qızın dalınca xeylaq baxdı: vaxt ki, qız gözdən itdi, Bahadır yavaş-yavaş qızın dalınca gedirdi. Bu minvalla gəldi bazara, fəqət qızı görmədi. Bahadır mahud almaq fikri ilə bir mağazaya varid oldu. Bunun üzərinə mağazanın sahibi gəlib Bahadıra:

– Buyurunuz nə xahiş edirsiniz?

Bahadır:

- Zəhmət çəkib mənə qara rəngdə mahud göstəriniz.
- Buyurunuz, – deyər, – bu çox yaxşı mahuddur.
- Həqiqət, yaxşıdır! Neçədir qiyməti?
- Axır qiyməti: arşını dörd manatdır.
- Çox gözəl! İki arşın yarım kəsiniz.

Mağaza sahibi iki arşın ölçüb kəsdi, sonra kağıza qoyub Bahadıra verdi və bir az fikirdən sonra Bahadırdan sual etdi:

- Cənabımız studentdirmi?

Bəli – Bahadır cavab verdi.

Sizin yoldaşlardan burada çoxdurmu?

Xeyr, ancaq üç nəfərlik.

Bəs sizlərdən heç müsəlman varmı?

Bəli, ancaq bir müsəlman var.

Siz buyurduğunuz şəxs farsca bilirmi?

Bəli, bilir.

Bəs nə vaxt siz zəhmət çəkib mənə onunla əşna edərsiniz?

Bahadır bir az fikirdən sonra cavab verdi:

Məlum ola ki, o student mənəm, sizin qulluğunuzda durmuşam.

Çox gözəl oldu ki, mən sizinlə əşna oluram – Yusif, deyib Bahadıra əl verdi. Və bir-birinə öz adlarını boyan edəndən sonra Bahadır bir az fikrə gedib sual etdi:

Təvəqqe edirəm buyurasınız görüm, siz neçin farsca bilən axtarırsınız?

Səbəb odur ki, – Yusif cavab verdi, – mənə bir qızım var. "Qız institutunu" qurtarıb, türkcə dəxi yaxşı bilir və hətta yazır da. Amma indi farsca oxumaq istəyir, ona görə mən də adam axtarırdım. Sizə rast gəlib nəhayətdə xoşal oldum. Ümidvaram ki, bu barədə mənə köməklik edərsiniz.

Bahadır bir az fikirdən sonra:

- Çox əcəb! Bu barədə mən sizə köməklik edəyəm...

- Çox məmnunəm, – Yusif Bahadırın əlindən tutdu və dedi: – Bəs nə vaxt bizə buyuracaqsınız?

- Nə vaxt istərsiniz.

- Belə olan surətdə təvəqqe edirəm sabah günorta bizə buyurasınız, amma... çünki evimizi bilmirsiniz, ona görə zəhmət qəbul edib mənə yanaşı buyurarsınız, buradan bir yerdə gedərik.

- Çox əcəb, – Bahadır deyib çıxdı.

Bahadır üz qoydu öz evinə gəlməyə. Ruzigar qaranlıqlaşmışdı. Bahadır şam yandırır öz adətinə görə başladı qəzetə oxumağa. Həmin nömrədə müsəlmanların mədəniyyət barəsində dalda qalmağından yazmışdılar. Oxuyub qurtarandan sonra dərin-dərin fikrə gedib qəm dəryasına batdı və qələm götürüb öz ruznaməsində yazdı. Bir xeylaq yazandan sonra qələmi əlindən buraxıb soyundu yatmağa. Bahadır yerinin içində cürbəcür fikirlərə düşdü. Nədən fikir edirdi? Peterburqdanmı və orada təhsil etdiyi elmdənmi? Xeyr, Bahadırın başındakı fikirlər bunlar deyildi. Üç fikir onu məşğul etmişdi: əvvəlinci öz millətinin halı ki, qəzetədə yazılmışdı. İkinci, o qız ki, ona meşədə rast gəlmişdi və üçüncü o qız ki, onu oxudacaqdı... Bu tövr fikirlərə gedərkən birdən səslə dedi: "Ah, nə olardı ki, mən oxutduğum qız meşədəki olaydı!" Sonra: "Belə iş olmaz" – deyib ümidini yozdu. Bu fikirlərdən sonra Bahadır erməni qızının farsca oxumağı məşğul etdi və öz-özünə dedi: "Bu millətə təəccüb etməlidir! Erməni qızı neçin farsca oxusun? Neçin türkcə bilsin?.." Bu fikirdə olarkən Bahadır yuxuya getdi.

Bahadırın atası qədim bəylərdən olub, dolanacağı ancaq mülklərinə bağlıydı. Çünki mülklərini qeyriləri dolandırır. Bir zamandan sonra borca düşüb var-yoxunu satıb borcunu verdi. Lakin iki min manatlıq yer anasının adına qalmışdı. Bahadır hərçənd atasının tək oğlu idisə də, bununla belə qeyriləri kimi atasının dövlətinə çox da ümid bağlamayıb oxumağa səy edirdi. Gimnaziyanın beşinci klasına keçəndə Bahadırın atası vəfat etdi və bir il ondan sonra anası öldü. Atasının və anasının bivaxt ölməkləri, atasından sonra köməksiz qalmağı və oxumağa məhəbbəti Bahadırı minmin fikirlərə salıb bilmirdi ki, nə etsin. Bahadırın gözəl əxlaq və ətvarına görə yoldaşları onu çox sevirdilər. Bahadıra belə bədbəxtlik üz verəndən sonra yoldaşları sözlərini bir edib başladılar Bahadıra layiqincə kömək etməyə, bu minvalla Bahadır gimnaziyanı qurtardı. Gimnaziyanı qurtarandan sonra yenə oxumaqdan əl çəkməyib istədi ki, anasının adına qalan yeri ucuz qiymətə satıb universitetə getsin, taki, elmini başa çıxarda. Qeyrətli yoldaşları: "Yer gələcəkdə sənə lazım olar" deyib, onu belə fikirdən daşdırdılar və özləri dəxi öz aralarında Bahadıra kömək edirdilər. Universitetdə Bahadırın işləri yaxşı keçdi. Çünki özü üçün bir neçə dərs tapıb ayda 40 və 50 manata qədər pul qazanırdı. O pulla yoldaşlarından birinə də kömək edirdi. Üç il bu minvalla universitetdə oxuyub dördüncü il yay fəslində rüsxət olunan vaxt bir neçə yoldaşları ilə Məngilisə gəldi.

Sabah açıldı. Bahadır hələ üzünü yumamış ev yiyəsi qoca övrət Bahadırı çay içməyə çağırırdı. Bahadır üzünü yuyub çay içməyə getdi. İki stə-

kan çay içib öz otağına gəldi və qəzetə götürüb oxumaqla məşğul oldu. Sonra Yusifgilə getmək üçün hazırlaşdı yola rəvan oldu. Yusif Bahadırı görüb nəhayətdə şad oldu.

Yusif tiflisli məşhur dövlətli erməninin oğlu idi. Atasını mədəniyyətli olduğuna görə oğlunu da gimnaziya oxudurdu. Yusif 18 yaşında ikən atası öldü. Çünki Yusif atasının tək oğlu idi, ona görə atasından sonra buna mümkün olmadı ki, elmlərini başa çıxartsın. Bu səbəbə Yusif gimnaziyaçı çıxdı. Bir az müddətdən sonra Yusif bir gözəl erməni qızına aşiq olub onu aldı. Bunun övrəti Avropa elmlərindən dadmış bir ağıllı övrət idi. İki ildən sonra bunlardan bir qız dünyaya gəldi adı Səlimə (Salome), 17 yaşında ikən orə getdi. Səlimənin əri Məngilisdə olurdu. Yusifin Səlimədən başqa bir oğlu və iki qızı var idi. Yusif uşaqlarının içində hamıdan çox kiçik qızı Sonanı istəyirdi. Zira ki, Sona əxlaq və ətvarda hamıdan gözəl bir qız idi. Sona oxumağı 8 yaşından başladı. Sonanın ibtida müəlliməsi nəhayətdə ağıllı və pedaqogika elmində qabilə bir övrət idi. Məzkurə qız bir neçə vaxtdan sonra "Jenski institut" adlanan məktəbdə oxuyurdu. Az müddətdə bu qızı ağıl-kamalının səbəbinə müəllimləri nəhayətdə sevirdilər; 15 yaşında fərəng və rus dilində azadə danışdı. Bu dillərdən başqa dəxi türkcə yaxşı yazıb-oxuyurdu. Öz dilini demək artıqdır! Çox çəkmədi ki, bu qız institutu nişanla qurtardı və ağıl-kamalı ilə məşhur olub hər yerdən istəyirdilər ki, onu alsınlar. Amma qız heç kəsə getmək istəməyirdi, çünki istəyirdi ki, ömrünü qələm işlətməklə millətinin yolunda çürütsün... Yusif bir neçə səbəblərə görə Məngilisə gəlib orada mağaziyə açdı və yer alıb bir yaxşı cv saldırdı. Payız fəslində Yusifin külfəti Tiflisdən Məngilisə köçdü. Amma nə fayda ki, Məngilisin pis vaxtı idi. Çünki yayda gələnlər hamısı köçmüşdülər, bundan əlavə, ağaclar yavaş-yavaş solub havanın nəfəsi sovuqlaşmışdı. Sona üçün günlər nəhayətdə qəmgin keçirdi, bir dost-mehribanı yox idi. İti çovğunlardan sonra yaz fəslində gəldi. Məngilis yaşıl məxmərlə bəzəndi və Sonanın ürəyi qəfəsdən çıxan bülbülün ürəyinə bənzərdi. Yay aralıqda gəlib xalq yavaş-yavaş Tiflisdən Məngilisə köçdü. Bir az zamanda Sona özü üçün həmsəhbət tapdı. Gününü gah bağlarda və gah meşələrdə keçirirdi. Məngilisin yay fəslində Sonanın nəhayətdə xoşuna gəldi...

Bahadır Yusiflə bir böyük, gözəl bəzənmiş zalda bulundular. Bunlar bir-biri ilə şirin söhbətə məşğul idilər. Bahadır hərdən bir ürəyindən bunu keçirirdi: "Allah! Görəydim o qızı ki, mən oxudacağam, necə qızıdır?"

Nəzakətli Sona bir saat güzgünün qabağında gah aya bənzər camalı ilə, gah donu ilə məşğul idi. Sona elə ki, geyinib hazır oldu, qapının arasından baxdı. Bahadırı görüb öz-özünə dedi: "Bu mənə tanış surətdir!"

Bir az keçəndən sonra Sona anası ilə bərabər içəri daxil oldular. Yusif tez yerindən qalxıb bunları adətə görə Bahadırla dost etdi.

Bahadır bir özgə halətdə bulundu. Sona dəxi onun halını hiss etdi. Bahadır Sonanın meşədə, mərmər döşü açılmış, yaşıl otun üstündə sərilmiş nəzərə gətirdi, gözlərindən od parıladı...

Sonanın anası Maşo gülə-gülə Bahadıra dedi:

– Sizinlə dost olmağımıza nəhayətdə şadam.

– Bəli, bu saat ki, sizinlə oturmuşam, ömrümdə gözəl saatlardan biri hesab edirəm. – Bahadır deyib Sonaya nəzər yetirdi. Sonanın dəxi bu sözlərdən xoşu gəlib Bahadır tərəfə baş əydi. Söhbət bir az ara verəndən sonra Yusif üzünü Bahadıra tutub dedi:

– Allah-taala bizim dostluğumuzu həmişəlik etsin və təvəqqe edirəm ki, bu gündən bizə danışsın bu üç ay yayı bizimlə olasınız.

Bahadır Yusifdən elə ki, bu sözləri eşitdi, nəhayətdə şad oldu. Və Yusifə kamal-ədəblə baş əyib dedi:

– Çox təşəkkür edirəm!

Saat ikidə stol nahara hazır oldu. Yusif durub Bahadırı nahar olunan otağa dəvət etdi. Hamısı nahar otağına getdilər. Yusif stolun başında, Bahadır sağ tərəfdən və Maşo, Sona sol tərəfdən oyləşdilər. Xörək dörd rəng idi. Stolun üstündə nə ki lazım idi, hamısı hazır olmuşdu. Nahar vaxtında millətlər barəsində bir neçə söhbət oldu. Erməni millətinin barəsində söhbət edəndə Sona ağızını açıb bülbül kimi ötürdü... Nahar xeylaq uzandı. Nahardan sonra Bahadıra bir otaq verdilər ki, orada bir az rahat olsun. Elə ki, saat altı oldu, Bahadıra qulluqçu su gətirib üzünü yudurtdu. Ondən sonra hamı balkona yığılıb çay aralığa gətirdilər. Yusif çay vaxtı vədə qoydu ki, Bahadır sabahdan daşınısın. Saat 8 olardı ki, çaylarını qurtardılar. Bahadır bunlarla görüşüb öz evinə getdi. O biri gün saat 9-da Sonanın gədəsi Bahadırın qapısında hazır oldu. Bahadır ev yiyəsi ilə hesablaşıb şeylərini gədəyə tapşırırdı və özü Sonagilə getdi. Bahadır uzaqdan Sonanı balkonda bunu gözləyən görüb ürəyi iti döyünürdü və Sonanın dəxi rəngi təgyir tapdı, elə ki, Bahadır Sonaya yavuqlaşdı. Sona gülümsünüb ağ əlləri ilə Bahadırın əlindən tutub çəkdi. Bahadır hamısını hiss edirdi. İkisinə də məlum oldu ki, bunlarda məhəbbət əlamətləri vardır.

Sona və Bahadır zala varid oldular. Bu vaxtda Maşo içəri daxil oldu və onun dalınca çay gətirdilər. Çaylarını içəndən sonra Maşo Bahadır ilə salamatlaşsın özgə yerə getdi. Evdə ancaq Sona ilə Bahadır qaldı. Ev qulluqçuları işə və uşaqlar oynamağa məşğul idilər. Söhbətləri bir az ara ver-

mişdi ki, Sona kamal-ədəblə Bahadıra dedi: "Bu otağa buyurunuz". Bahadır Sonanın dalınca gedib bir gözəl bəzənmiş otağa daxil oldular. Pəncərələrin qabağında cürbəcürə güllər və üstündə bülbüllər cəh-cəh edib öz nəğmələrini oxuyurdular. Otağın bir tərəfindən kravat, balıqları qu tükündən, bir tərəfində də miz, bir neçə stol və əlüzüyan. Sona otağı göstərib dedi:

– Buranın sizə təəllüqü vardır.

Bahadır baş əyib dedi:

– Təşəkkür edirəm. Bu vaxt gədə gəlib xəbər verdi ki, şeyləri gətiriblər. Sona həmin saat şeyləri otağa daşıtdırdı.

Sona ev işinə məşğul idi və Bahadır öz şeylərini yerbəyer edirdi. Xülasə, axşam aralığa goldi. Bahadır adətə görə ruznaməsini götürüb bir neçə şey yazdı... Elə ki, sabah oldu, Sona fars dilini oxumağa başladı. Bahadır bir neçə həftə danışıda çox işlənen sözləri ona öyrətdi və sonra kitabda az-az dərş verirdi. Sonanın söyi çox olmağa görə bir az müddətdə farsca Bahadırın suallarına dəxi cavab verirdi... Bir gün Bahadır millət sözünü bəyan edərkən fikrə gedib ah çəkdi və yavaşdan farsca bunu dedi: "Biçərə millətim!" Bunu deyib rəngi təgyir tapdı. Sona bunun sözünü yaxşı eşitməyib sual etdi:

Nə üçün siz ah çəkdiniz və nə dediniz?

Bahadır bir az fikirdən sonra dedi:

Sizə dair bir söz demədim, ona görə təvəqqe edirəm ki, ürəyinizə bir şey gətirməyəsiz.

Xeyr, sizin sözlərinizdən mən özgə bir şey hiss etdim, təvəqqe edirəm məndən heç bir şeyi gizlətməyəsiz.

– Həqiqət, sizə dair bir söz demədim.

– Bahadır bəy! Hərgah indi buyurduğunuz mətləbi mənə aşkar etməsəniz, onda dəxi könlüm sizdən dönər. Məlumdur ki, övrətin ürəyi kişinin kimi olmaz. Hərgah deməsəniz, öz canıma and verirəm.

– Sona xanım! Nə üçün öz canınıza and verirsiniz? Özünüz yaxşı bilirsiniz ki, hərgah lazımlı söz olsa, sizdən gizlətmərəm. O mətləb ki, mən dedim sizə əsla lüzumu yoxdur. Sizin üçün xeyirsizdir. Mən ancaq millət sözünü bəyan edirdim, hərgah mənim ah çəkməyim sizi şəkkə salır, təvəqqe edirəm ki, bu barədə özgə fikirlərə düşməyəsiz, çünki ah çəkmək mənim həmişə adətimdir.

– Bahadır bəy! Təvəqqe edirəm mətləbdən kənar olmayasınız. Nə dediniz və nə üçün ah çəkdiniz, hamısını mənə bəyan ediniz, çünki bu pünhanlıq məndə bir böyük dərd olar.

– Sona xanım! Sizdə dərd olunca qoyun məndə olsun!.. O ah kəməni çəkdim, millətperəstlik ahıdır ki, həmişə mən çəkirəm. Sizə məlum olsun ki, mən millət sözünü bəyan edirdim. O, vaxt öz millətim yadıma düşdü...

Sona bu sözləri eşidib bir az fikrə getdi və dörd ətrafına baxıb gördü ki, heç kəs yoxdur, yavaşdan Bahadırın əlindən tutub dedi:

– Nəhayətdə şadam! Çox gözəl ki, iki birfikirli cavanlar bir yerə düşüblər!..

Bahadır fikirdə ikən Sona yenə əlindən tutub dedi:

– Təvəqqe edirəm bundan sonra bu babda məndən bir şey gizlətməyəsiz, çünki mən də siz fikirdəyəm... neçin bəs ah çəkdiniz?

– Ondan ötrə ki, bizim millət qeyri millətlərdən daldə qalıbdır...

– Bəs buyurun görək, aya sizin millət yəni necə daldə qalıbdır?

Kitabı əlindən yerə qoyub Sona Bahadırdan sual etdi.

– Əzizim Sona xanım! Dəxi necə daldə qalması bir millət ki, dünyə elmlərindən qaçaq düşübdü? Və elmsiz millət qabağa gedərmə? Getdi zor dünyası!..

– Haqq buyurursunuz, amma bu barədə görək sizin ruhanilər çalışılar, çünki xalq onlara inanır.

– Bəli, doğru buyurursunuz, xalq ancaq mollalara inanır, yəni molla nə desə xalq ona əməl edir. İslamın və millətin evini yıxan bu deyilmə! Müsəlman filosoflarından biri deyir: "Məhəmməd peyğəmbər hazırda öz millətinə nəzər etsə, yəqin qoyduğu dini tanımaz".

Bahadır bu sözləri deyib papirosunu yandırdı.

Sona bu sözlərdən sonra bir az fikrə gedib dedi:

– Həqiqət, çox çətin məsələdir. Müsəlman millətinin və ya müsəlman dövlətlərinin hər yerdə tənəzzüldə yaşamaqlarına səbəb nə ola, əcəba? Məsələni, mən bir neçə filosof inşalarında oxumuşam, guya islam özi elmin intişar tapmağına manedir.

Bahadır bu sözlərdən sonra Sonaya diqqətlə baxıb gülümsündü.

– Sona xanım! Zahirə həqiqət belədir, görünür. Fəqət bu məsələyə bir az ehtiyatlı girişmək lazım gəlir: hamı millətlərdə ruhanilər bir neçə səbəblərə görə dünyə elmlərinə həmişə düşmən olublar, yəni tərəqqi yolunu mümkün olan qədər millətin üzünə bağlı qoyublar. Lakin bu məsələdə xristian aləmi ilə müsəlman aləmində bir təfəvüt görünür. Xristian aləmində ruhanilər elmlərə düşmən olublarsa da, fəqət padşahlar və dövlət ruhanilərlə müdam, müharibədə bulunublar. Ruhanilər əski qanunlara yapışarkən camaatı qaranlıqda saxlamaq istəyiblər.

Padşahlar – dövlət isə zəmanənin təqzasına görə təzə qanunlar meydana gətirməklə millətin tərəqqisinə çalışıblar. Xristian aləmi müdam belə bir müharibədə olarkən özünü ruhanilərin zəncirindən yavaş-yavaş xilas edibdir. Müsəlman aləminə diqqət edərsiniz isə bu müharibəni görməzsiz. Padşah həm xəlifə olub da, həm dövlətin yol göstərənə. Padşah-xəlifə, ya zəmanənin ən böyük ruhanisi tərəqqi yolunu camaatın üzünə qəsdən, ya səhvən bağlayıbdır. İndi bu vaxtadək Osmanlı padşahının xəlifə adlanmağı böyük bir dəlildir... Daha açıq söyləyəlim: məxsus insanın məişətinə, dünyasına dair qanunlar, ibadətə dair olan qanunlarla bir gücdə saxlanıbdır. Xristian aləmi hamı müharibənin zoruna bu qanunları bilmərrə ayırıbdır, yəni xristian ağı müdam tərəqqi yolunda işlərkən, müsəlman ağı əski qanunlara kifayət edib paslanmışdır.

İslamın barəsində məzkur bədgüman olanlar demək olar ki, "lojiq"* aləmində öz səhvlərini düşünməyirlər. İslam, həqiqət tərəqqiyə, yəni elmə düşmən olsaydı, Bəni-abbasilər İspaniyada olan vaxt tərəqqi yolunda bulunmazdılar; hamı ərəblər və hamı islam! Əcəba, nə səbəbə o vaxt islam onların elm yolunda tərəqqilərinə mane olmurdu?.. Öz uşaqlarını həlak edən, murdar olmuş heyvanların ətinə yeyən, oğurluq, quldurluq ilə dolanan, bir Allahın yerinə min dörd yüz bütələrə səcdə edən əxlaqı büsbütün pozulmuş ərəblərə, əcəba, nə üçün dini-islam gəldi. Əlbəttə, əxlaqı pozğun millətin əxlaqını düzəltmək üçün, yəni ona tərəqqi yolunu göstərmək üçün. Açıq söyləyəlim: bir camaat üçün müəyyən bir din ortaliğe gəlsə, hamı camaat səbəb olur, deyilmə? Belə olan surətdə demək olurmu filan din, filan millətin tənəzzülü üçün gəlibdir? Buna bərəks görək deyilə: hər din camaatın tərəqqisi üçün gəlir. Din gətirən, camaatın xeyrini əlbəttə, nəzərdə tutur... Dini qəbul edib onun intişarına çalışıblar nazik bir nöqtəni anlamaq istəmirlər... Xristian dinini intişar edənələr bir Lüterin çıxmağına səbəb olan kimi müsəlman aləmi də öz Lüterini gözləyir. Bu Lüter gəlib də deyəcək: insan daima tərəqqi yolunda yaşayarkən onun məişəti və ağı müəyyən həmişəlik bir qanuna kifayət edə bilməz. Hamı bu mətləbi Məhəmməd peyğəmbər aşkar deyibdir. Yəni hər bir işi ağıla həvalə et, ağıl nə buyurarsa, ona əməl et... Fəqət iki mənəb bir vücudda olmaq, yəni zikr olunan müharibənin olmamağı bu gözəl və tam düynləri açan sözlərin gizlin qalmasına səbəb olubdur.

Sona Bahadırın bu sözlərindən sonra dedi:

– Bəli, haqdır. Günah din gətirəndə deyil, bəlkə dini intişar edənlərdədir...

* - məntiq

Bu minvalla Bahadır və Sona hər gün dərsdən sonra bu tövr söhbətlərə ciddi surətdə girişirdilər. Bu nazik mətləblər hər birisinin ürəyinin ən nazik hissli guşəsində yer edirdi. Gündən-günə bunların bir-birinə məhəbbətləri artırdı. Fəqət cürət edib aşkar edə bilmirdilər. Bir neçə saat bir-birini görməsəydilər, hər ikisi qəm dəryasına mübtəla olurdu...

Saat olardı dörd. Nahardan sonra Bahadır pəncərədə oturub qabağında meşəyə tamaşa edirdi. Bir tərəfdən otaqdakı bülbüllərin nəğməsi, o biri tərəfdən meşədə axan bulaqların səsi və gərdaşın cəmərdliyi Bahadıra böyük bir ləzzət verirdi. Nökər içəri daxil olub Bahadıra bir şəxs onu görmək istəyir dedi. Bahadır dışarı çıxıb gördü ki, yoldaşı student Alekseydir. Bahadır Alekseyi evə dəvət etdi. Hər ikisi pəncərənin qabağında əyləşib ruzigara tamaşa edirdilər. Bir az fikirdən sonra Aleksey Bahadırdan sual etdi:

- Nə əcəb gəzməyə çıxmırsan?
- Kəfim bir az nasazdır, – deyib cavab verdi.
- Səbəb?
- Neçə gündür başım ağrıyır.
- "Tərcüman" qəzetəsinin axırıncı nömrəsini oxudunmu?
- Bəli, oxudum.
- Osmanlı dilinin barəsində yazdığı haqdırımı?
- Haqdır.
- Təəccübdür!
- Nə üçün təəccüb edirsiniz?
- Çünki hər millət bu zəmanədə çalışır ki, dilini asana çıxarsın, amma onlar gedə-gedə dillərini dəxi də çətin edirlər.
- Bəli, bu bir naxoşluqdur ki, bizlərə də keçibdir. Bizim əhli-qələm fikirlərini bu yerə qoyublar ki, inşalarını həmişə fəsahe və bəlağətlə yazsınlar; çünki sadə türk dili ilə yazanları nadan hesab edirlər.
- Aya, görək bu inşaları hamı anlayırmı və camaata nəf gətirirmi?
- Bahadır təbəssüm edib cavab verdi:
- Sən elə fikir edirsən bizim əhli-qələmin əksəri bir şey inşa edəndə fikirləri o yerdə olur ki, onların əsərlərindən camaat mənfəətbərdar olsun? Xeyr! Yazanlarımızın əksəri ərəb və fars sözlərini bilməkdə hünərlərini göstərmək istəyirlər. Bundan savayı, bu cür dəxi əhli-qələm vardır ki, özlərini xalqın nəzərində artıq göstərməkdən öləri şeirlər düzəldirlər. Bu biçarələr gecədə bir qafiyə düzəldib gözəl vaxtlarını puç edirlər. Və dəxi bir parası vardır ki, bu xeyirsiz işlərə bəs etməyib müsəlman millətinə dair mədəniyyət və məişət xüsusində bir para lazım olan məsələləri rus qəzetələrində yazırlar, tainki qeyri millətdən də afərin eşitsinlər.

– Sənin sözünün qüvvəti, keçən il həmin bu söhbəti Tiflisdə eşitdim.

– Yəni necə?

– Keçən il Tiflisdə "Badkubə" adlanan qəstində oturub nahar edirdim. Mən əyləşdiyim otağa 9 nəfər cavan müsəlman gəlib nahar yeməyə məşğul oldular və mədəniyyətdən söhbət edirdilər. Onlardan biri o birisinə dedi: "De görüm, aya, nə məqsudla müsəlman çobanına rusca yazırsan ki, çobanlığı buraxıb elm dalınca getsin?"

Yoldaşları cavab verib dedi ki, "Nə eybi var, qoy qeyri millət də bilsin ki, bizdə də rusca yazanlar var..." Çünki bu tövr cavab onun ağılının naqisliyini göstərirdi. Ona görə mən istədim biləm bu kim ola və hərçənd adını dedilər isə də, amma heyfa ki unutmuşam...

Bahadır dəxi fikir edib tapa bilmədi və bir az fikirdən sonra dedi:

Bəli, necə ki, əvvəl dedim, müsəlman arasında bu tövr əhli-qələm nəhayətdə çoxdur... Xülasə, safürəkli millət yolunda zəhmətçəkənlər çox azdır. Bahadır bu sözləri deyib durub otaqda gözündə. Bir az fikirdən sonra Aleksey sual etdi:

"Kəşkül" qəzetəsi alırsanmı?

Bura gələndən "Kəşkül"ün üzünü görməmişəm...

Onun həmişə adətidir: üç ayda bir, ya dörd ayda bir çıxar.

Günah yalnız onda deyil: Günah bizim müsəlmanlardadır ki, biçarəyə kömək etmirlər...

Bu danışqda Yusif içəri daxil olub, "Məni bağışlayın"-deyib Bahadıra əl verdi. Sonra Alekseylə dost oldular və Aleksey üzünü tutub dedi:

Xoş gəlibsiniz!

Aleksey ikramla baş əydi.

Nə barədə söhbət edirdiniz?-Yusif deyib sual etdi.

Söhbətimiz bunların "Kəşkül" qəzetəsinin barəsindədir. Bu qəzetə ayda bir, ya iki dəfə çıxır, – Aleksey cavab verib Yusifə diqqətlə baxdı.

Doğru buyursunuz, – deyə Yusif cavab verdi. – Biz Tiflisdə olan vaxtlar mənim qızım türk dili oxuyan vaxt istədi ki, haman qəzetəni alsın. Amma sonradan gördüm ki, həqiqət, gec-gec çıxır, ona görə almadım.

Aleksey cavab verdi, dedi:

– Bahadırın deməyinə görə günah tək qəzetənin mühərrirində deyil və hətta millətdədir; çünki deyir guya müsəlman camaatı qəzetə yazanlara köməklik etmir.

– Bəli, haqdır. Hərgah qəzetə işində millətin köməliyi olmasa iş qabağa getməz. – Yusif deyib ayağa durdu. – Fəqət onu da deməliyəm, qəzetə verənlərdə də insaf gərəkdir ola....

– Millət necə kömək etsin ki, qəzetə onun nəzərində yalançı bir şey görünür və bir para mollalar qəzetə oxuyanları uşaq və nadan hesab edirlər. – Bahadır dəxi bu sözü deyib qalxdı:

– Buyurunuz zala, – deyib Yusif əli ilə göstərdi. Hamısı zala daxil oldular. Bir az müddədən sonra Maşo və Sona dəxi gəldilər. Aleksey ilə dost olub hər kəs öz yerində əyləşdi. Aralığa çay gətirildilər.

Hamı xamuş olandan sonra Yusif dedi:

– Bəli, Bahadır bəy! Otaqdakı söhbətimiz nə yerdə qaldı?

Sona atasından bu sözləri eşidib Bahadırın üzünə baxdı və söhbət nə barədə olmağını sual etdi.

– Bizim qəzetələrə diqqət tuturlar, – Bahadır başını aşağı salıb cavab verdi.

– Bahadır bəy! Həqiqət, diqqət tutulasıdır. Amma biçarə mühərrirlər nə etsinlər ki, müsəlman millətində həmiyyət yoxdur. – Sona bu sözləri deyib Alekseyə baxdı:

– Necə yəni həmiyyət yoxdur? – Yusif təəccüblə Sonaya baxdı. Sona atasının cavabında dedi:

– Məsələn, millətin nəzəri qəzetəyə nəhayətdə həqirdir. Qəzetə onlar üçün artıq və lazımsız bir şeydir. Bir şey ki, lazımsız ola ona pul verərlərmi? Və camaat qəzetəni almayanda biçarə mühərrir nə ilə dolansın və kimin üçün yazsın. Hərgah müsəlman milləti bunu anlaya ki, qəzetə göz açar, insanı qaranlıqdan işıqlığa salar və bilmədiyini bildirər, əlbəttə, onda qəzetəni alan da, kömək edən də çox olar. Və nəinki qəzetə, özgə işlər də bunun kimi. Müsəlman, cavanlarından hazırda yazanlar az deyil, mən hətta bir neçəsini bilirəm ki, biçarələr gözəl-gözəl kitabçalar yazıblar: lakin pulları olmadığına səbəb basdırma bilmirlər. Millətdə hümmət olsa, belə olmaz... Siz elə bilirsiniz ki, bu qədər erməni millətinin arasında ki, kitab var, inşa edənlər özləri basdırırlar?

– Bizim işimiz başqa – Yusif təbəssüm edib dedi. – Biz evlənəndə hərgah uşağımız, qızımız da olmuş olsa yenə millətin işini unutmuruq: həmişə bir qədər pul, ya kitab basdırmağa, ya məktəblərə və ya kəlisalara bağışlayırıq.

– Bəs, bunu müsəlmanlar edə bilməzlərmi? – Sonra atasına baxıb dedi: – Məgər müsəlmandan azmı dövlətli var? Bu biçarələrin hətta cəmiyyəti-xeyriyyələri də yoxdur. Xülasə, işləri çox çətindir, sözlə bunlara qandırmaq mümkün deyil, gərəkdir ki, bu millət arasında mədəniyyət yayıla, onda özləri anlayarlar, millət nədir, hümmət nədir.

Bu minval çay qurtaranadək aralıqda çox söhbət oldu və Sona dəxi verilən suallara layiqincə cavab verirdi.

Aleksey Sonanın sözlərinə diqqətlə qulaq verib öz ürəyində deyirdi: "Xoş olsun, bizim millətin halına ki, bu qanacaqda övrotləri də vardır!"

Bir az söhbətdən sonra Aleksey müroxxəs olub öz evinə getdi və Bahadır dəxi öz otağına...

Bir azdan, Sona Bahadırın yanına gəlib adətə görə aqoşkanın qabağında oturdular. Dərsdən sonra Bahadır bu şeiri avazla oxudu:

"Mərge-səyyade-toəm, oftadeəm bər dame-to,
Ya bekoş, yadane deh, ya öz qəfəs azad kon".*

Sona bu sözləri anlayıb ürəkdən bir ah çəkib yanaqları od kimi parıldadı. Aqoşkadan dışqarı baxıb dedi:

Bahadır, bir bax o biçarə bülbülə, gül üçün necə yanıqlı cəh-cəhlər vurur. Bir nəzər et gülə, necə qönçəsini açıb guya bülbülə deyir: "Bu can səmindir, əzizim!.."

Bahadır Sonanın işarəsini başa düşdü və cavab verməyə imkan olmayıb əyləşir, iki əli ilə başını tutub dərin-dərin fikrə getdi. Sona dəxi Bahadırın əlindən tutub dedi:

Bahadır, o nə sirdir ki, insan bir-birindən təfriqə düşübdür?..

Bahadır Sonanın sualına cavab verməyib ancaq dedi:

Sona! Vaxt olar indi mənə verdiyin sualın barəsində söhbət edərik.

Bu sözlərdən sonra ikisi də ixtiyarsız bir-birinin əlini tutdular. Sona yerə baxırdı, Bahadırsa onun üzünə. Bu halda bir neçə dəqiqə sözsüz qaldılar. Lakin öllərinin titrəməyini hər biri hiss edirdi...

Bu vaxt qapıdan qulluqçu Sonanı atasının yanına çağırtdı. Sona Bahadırın otağından çıxıb getdi. Bahadır dəxi Sonanın axırıncı sualını təkrar edib qəm dəryasına mübtəla oldu. "Həqiqət, səbəb nədir ki, insan bir-birindən təfriqə düşübdür", sözləri Bahadırı tövrlü-tövrü fikirlərə saldı...

Avqust ayı aralığa gəldi, hava soyuqlaşdı. Məngilisə gələn qonaqlar gündən-günə azaldı. Və Bahadır dəxi yavaş-yavaş hazırlaşdı gözəl Məngilis ilə ayrılısın. Sona bunu hiss edirdi və öz-özünə deyirdi: "Kaş hər günümüz bir il olaydı!" Hərçənd Bahadır üçün Sona ilə ayrılmaq nəhayətdə çətin gəlirdi, fəqət nə etməli? Lazım idi ki, elmini tez tamam edib azad olsun.

Avqust ayının 15-i idi. Bahadır Tiflisdəki yoldaşı Sultandan kağız aldı. Kağızı oxuyub gördü ki, yoldaşları Tiflisdə bunu gözləyirlər, tainki Rusiyətə bir yerdə getsinlər. Otaqda heç kəs yox idi. Kağızı oxuyandan

* Sənin ovladığın quşam toruna düşmüşəm,
Ya öldür, ya dən ver, ya qəfəsdən xilas et.

sonra Bahadır bir saat fikrə gedib bilmirdi ki, nə etsin. Axırda fikrini dağıtdıb başladı yavaş-yavaş şeylərini yığışdırmağa. Sona qapının arasından bunu yığışdırılan görüb tez içəri daxil oldu.

– Bu nədir? Nə edirsiniz? – deyib Bahadırın əlindən tutdu, Bahadır kağızı göstərdi. Sona bir az sakit oldu və ürəkdən bir ah çəkib dedi:

– Görəsən bizim ayrılığımız həmişəlikdir, ya ruzigar bir-birimizlə görüşdürəcəkdir?..

– Ümidvaram ki, gələcək yay yenə bir-birimizin vüsəlinə yetişək!

Sona dişqarı çıxıb Bahadırın yığışmağını atasına və anasına söylədi. Maşo və Yusif bu əhvalatdan nəhayətdə qəmgin oldular. Bahadır üçün yela lazım olan şeyləri hazır etdilər.

Sabahı günü troyka qapıda hazır oldu. Bahadırın şeylərini lazımcına yığışdırıb hazır etdilər. Hamı balkona, Bahadırı ötürməyə çıxdı. Bəli, vaxt oldu ki, Bahadır hamısı ilə xudahafiz edib sevgili Sonası ilə ayrıldı... Və Sona "kağızınızı gözləyirik" deyib atasını balkonda qoyub Bahadırın otağına tez gəldi və gözlərindən qanlı yaşlar töküüb uşaq kimi ağladı.

İKİNCİ HISSƏ

Bahadır Sonadan ayrıldıqdan sonra troyka çaparaq əyri-üyrü yollarla qalın meşəli dağın başında bulundu. Bahadır qeyri bir halətdə idi. Bahadır üç verst bihuş gedib ancaq troykaçı dağın başında atın cilovunu düzəltmək istərkən ayıldı. Gördü ki, Sonadan xeyli iraq düşübdür. Onun fikrindən qas olmaq keçirdi ki, axırncı dəfə uçub həməfkarlı, ruhuna və ağılına ləzzət verən Sonaya baxsın, amma nə fayda!..

Troykaçı atları sürmək istəyəndə Bahadır "Yavaş bir az" – deyib troykanı saxlatdı. Bahadırın nəzəri Sona olan evə sataşib bir neçə rüb gözlərini bir nöqtədən çəkmədi və sonra çarəsiz qalıb troykanı sürdürdü.

Bahadırın başında min-min fikirlər, tövrətövr xəyalat olarkən "Piryut" adlanan qalığa yetişdilər. Burada Novruz troykaçı atlara iki saat yorunuc vermək istədi: Novruz otuz yaşında, gödəkboy, canlı oğlan idi. Üzünə gözə sataşan bir eybi yox idi. Ancaq üzünün çopuru, gözlərinin pişik gözüne bənzəməyi, burnunun nəhayətdə böyük deşikləri, qulaqlarının qoz yarpağıtək sallanmağı insanın nəzərini bir az məşğul edirdi. Bahadır üzünü Məngilis olan tərəfə tutub ürəkdən bir ah çəkdi. Gördü Sona ilə bunun arasında uca dağlar, qalın meşələr vardır. Əlləri qoynunda iki saat qoz ağa-

cının altında dərin fikirdə gah gəzirdi, gah otururdu. Qalıqda bunlardan və qalıq yiyəsindən başqa heç kəs yox idi. Gün yavaş-yavaş batmaqda idi və nazik yel əsirdi. Quşlar yuvalarında oturub dimdiklərini təmizləyirdilər, səs-səmir yox idi, ancaq hərdən bir zorba həyəti hürürdü. Troykaçının: "Ağa, öyloşin, vaxtdır" səsi Bahadırın fikrini dağıtdı. Bahadır troykaya oturdu və troykaçı atlara "fişt" edib istəyirdi ki, sürsün, birdən qabaqlarına çapar çıxıb soruşdu:

– Hara gedirsiniz?

Tifliso. – Bahadır başını qaldırıb cavab verdi.

Bu vaxt mən sizə məsləhət görmürəm gedəsiniz.

Nə səbəbə? – Uca səslə Novruz xəbər aldı.

Ondan ötəri ki, dünən axşam "Piryut"dan üç verst o yana qaçaqlar on nəfər adam soyublar.

Bizə döyməzlər, İstər-istəməz Novruz cavab verdi.

Özünü bilirsiniz, ancaq bu axşam vaxtı sizə məsləhət görmürəm.

Novruz istəyirdi atları sürsün. Bahadır bir az fikirdən sonra dedi ki, səbir etməli, bəlkə bir xəbər çıxa.

Ağa, qorxma, hərgah qaçaqlar dünən adamları soyublar, bu gün bu yolda olmazlar. İndi görəsən qorxularından hansı cəhənnəmə itiblər.– Novruz deyib Bahadırdan cavab gözlədi.

Yox, hər işdə səbir lazımdır. – Deyib Bahadır troykadan düşdü. – Bu gecə burada qalmağımız məsləhətdir. Səhərdən yola düşürük. Atları aç!

Bu vaxt qalıq yiyəsi İvan bunların darvazada dayanmaqlarını görüb sual etdi: Niyə getmirsiniz?

İvan səbəbini bilib Bahadıra dedi:

Ağa, mən də məsləhət görmürəm ki, bu vaxt gedəsiniz. Yaxşı olar bu gecə qalalım, sabah gecədən gedərsiniz. Bəlkə səhərdə bir xəbər çıxa. Novruz çarəsiz qalıb atları açdı. Bahadır yatmaq üçün İvandan yer istədi. İvan göy-göz, saqqalı ağarmış, üzü çil, ucaboy, arıq, pula görə çox qonaqsevən qoca rus idi.

İvan Bahadırın təvəqqesinə görə bir balaca otaq açdı. Otaqçığın bir tərəfində su qabı, bir tərəfində balaca taxt, üstündə samandan döşəkçə, illərlə üzü yuyulmamış balıq. Taxtın qabağında uçayaqlı miz, üstü bıçaq ilə cizmaqara çəkilmiş, mizin yanında bir ayağı sınımış kürsü, taxtın üstündə yarım arşın hündürlüyü, bir qarış eni pəncərə. İki şüşəli, qurum və toz basmış pəncərədə bir neçə hürümçək və milçək ölüsü və balaca çıraq, şüşəsinə qara his basmış və piltəsi neçə günlərlə kəsilməmiş. İvan otağı göstərib getdi. Bahadır taxtın üstə yığılıb fikrə getdi. Qaçaqqların xəbəri, təzə

otaqçanın təhər-tövrü Sonanın fikrini çəkməyə mane oldu. Bundan savayı Bahadırı incidən o oldu ki, vaxtında gedib Tiflisə çatmayacaqdır. Bahadır bu fikirdə ikən İvan qapını açıb əlində samovar, üstündə mis çaynıq, iki fincan, bir neçə qənd qırığı içəri daxil oldu və dedi:

– Ağa, yoldan gəlibsiz, yorulubsunuz, durun bir çay için. Bu sözlər Bahadırın fikirlərini dağıtdı:

– Çox razıyam, – deyib Bahadır başını balişdan qaldırdı. Hərçənd yemək və içmək Bahadırın fikrindən keçmirdi. Amma hazır samovara şad olub bir fincan çay içməyə razılıq verdi. İvan iki fincanı da çayla doldurdu: birisini Bahadırın qabağına, o birisini öz qabağına qoyub dedi:

– Ağa, buyurun için. Görürəm yorulubsunuz, çay yornuğunuzə aparar.

Bu sözlərdən sonra İvan başladı hortuldatmağa. Bahadır bir fincan içənədək İvan beş fincan hortuldatdı. Bahadırsa iki fincan güclə içib İvana razılıq etdi. Bu vaxt İvan on birinci fincanı içirdi və tər üzündən yağış tək töküdü. İvan Bahadıra dillə cavab verə bilməyib baş əydi və başını əyən vaxt, çünki gözləri Bahadırdə idi, fincanın yarısı dizinə töküldü. İvan fincanın sanını untdu. Samovardan su damcı-damcı gəlirdi ki, İvan çaydan əl çəkdi. Sonra cibindən trubkasını çıxarıb tüstülətdi və Bahadıra nəzər yetirib sual etdi:

– Siz nə millətsiniz?

– Mən müsəlmanam, – deyib Bahadır da papirosunu yandırdı. Bu vaxtadək İvan Bahadırla rusca danışırdı. İvan Bahadırın müsəlman olmağını bilib başladı türkcə söyləməyə. İvan türkcə çox yaxşı danışırdı. Bahadır bunun danışmağına təəccüb edib sordu:

– Siz türkcə harada öyrənibsiniz?

– Bu yavuşda çox müsəlman kəndi var. Onlarla bizim işimiz çox olmağına görə türkcə öyrənmişəm. – İvan bunu deyib trubkasını boşaltdı və başını aşağı dikib dedi:

– Sizin müsəlmanlar yaxşı dolanmırlar.

– Necə? – Bahadır soruşub başını əli ilə tutdu.

– Dəxi necə olacaqdır: peşələri oğurluq, quldurluq olub, nə Allah-dan qorxuları var, nə padşahdan.

– Bəli, gərəkdir bunlara tərbiyə verilə.

İvan görürkür, Bahadırın mətləbini anlamadı və ikinci dəfə trubkasını doldurmaq istərkən çöldə qılı-qal düşdü. İvan tez dışarı çıxıb gördü ki, bir neçə çapar öz böyükkləri ilə həyətdə danışırlar. Bahadır səbir etməyib otaqdan çıxdı. Bu vaxt çaparin böyüyü gülə-gülə İvana deyirdi:

– Qaçaqları qovduq Sarvan mahalına tərəf, sonra gözdən itdilər. Bahadırın:

– Yol qorxulu deyil ki? – sualına çaparbaşı cavab verdi:

– Xeyr, hərgah istəyirsiniz bu aydınlıq gecədə gedə bilərsiniz və bir çapar sizə verə bilərəm.

Bahadır "çox sağ ol" deyib Novruzə səslədi. Novruz səs vermədi. Bahadır atlar bağlanan yerə gedib gördü ki, Novruz xoruldayır. Bahadır və İvan Novruzə çətinlik ilə yuxudan oyatdılar. Novruz gözlərini ovuşdura-ovuşdura açıb:

– Nə var? Nə istəyirsiniz? – deyib sual etdi.

Bahadırın:

– Dur troykanı qoş, – sözüne Novruz göyə baxıb dedi:

Ağa, hələ tezdir. Səhərə çox qalıbdır.

İvanın: "Novruz! Novruz!" səsi Novruzə yuxudan ayıldı və əhvalatdan xəbərdar olub getdi atların yanına. Bahadır İvanın qulluğına layiq ona pul bağışlayıb çox razılıq etdi. Yarım saatdan sonra troyka hazır oldu. Novruz:

Ağa, buyurun, hazırım, – deyib Bahadıra səsləndi.

Bahadır İvanla və çaparbaşı ilə salamatlaşıb troykaya əyləşdi. Novruz çaparı troykanın yanında görüb ürəkləndi və atlara bərkdən, öz qaydası ilə "fişt" edib yola düşdü. Yolun iki tərəfində meşə, aydınlıq gecə! Təkərlərin səsi, atların ayaqlarının tappılması meşələrə səs salırdı. Bahadır dərin-dərin fikirdə ikən Novruz dodağının altında oxuyurdu. Çünki yol başı yuxarıydı, ona görə Novruz atları yavaş-yavaş sürüb özünə xoş gələn nəğmələrdən oxuyurdu. Bunun bayatıları Bahadırın dərini dəxi də artırır-dı. Novruz Bahadırı qəmgin görüb dedi:

Ağa, nə üçün fikir edirsən, yoxsa qaçaqlardan qorxursan? Qorxma, indi bu yolda olmazlar və bir də qalığa yaxınlaşmışıq.

– Qaçaqlardan qorxmuram. Ancaq fikir edirəm ki, bu evi yıxılmışlar nə peşədir ki, özlərinə qəbul ediblər.

– Ay ağa, elə demə. Mən bunları heç qınamıram, bunların qaçaq olmaqlarına çox səbəb var...

– Görürkür, çoxusu aclığından qaçaqçılıq edir.

– Xeyr, ağa, hamısının evində bir parça çörəyi var. Ancaq bunları bu yola qoyan bizim böyükklərimizdir* Və hamıdan baş səbəb arvadıdır, arvad!

– Necə arvad?

* - Din xadimlərinə işarədir - red.

– Belə ki, bu evləri yıxılmışlar bir-birinin nişanlısını qaçırdılar. Bu bir adətdir düşüb bizim aramızda, yenə qızın kəbini kəsilməmiş olsa bir şeydir. Amma bu evləri yıxılmışlar kəbinli-kəbinli qızları qaçırdılar... Əlbəttə, bu tövr işlərdən sonra əvvəlki nişanlısı dəli olub dağa-daşa düşür və başlayır düşməninə əvəz almağa. Bu yazığa yemək lazımdır, ona görə görürsən sənin-mənəm kimi adamları soyub onunla dolanaq edir.

– A kişi, nə deyirsən? Kəbinli qızı da qaçırtmaq olarmı? Nə üçün şikayət etmirlər? Bəs qazı və qeyri-mollalar nədən ötrü təyin olunublar?

– Ah, ağa, kim-kimədir? Mollalarımızın da xarabı çıxıbdır... Odur, bir ay bundan qabaq bizim kənddən biri kəbinli qızı qaçırdıb apardı özge kəndə, orada mollaya pul basıb kəbinini kəsirdi. Sonra molla eşidəndə dedi ki, mən bilmirdim qız özgəyə kəbinliydə, ya yox... Deyir qız özü razılıq verdi. Sonra iş getdi Tiflisə, oğlanın atası Tiflisə gedib-gəlməkdən həlak oldu:

– Nə üçün?

– Nə bilim, deyir gedirsən qazının yanına, deyir: "Sabah", sabah gedirsən, deyir: "Yazmışam yuxarı". Yuxarı gedirsən, deyir: "Nə ki, lazımdır edirik". Axırda yazıq bizar olub gəldi kəndə. Sənin canın üçün, yazığı Tiflisdə necə incitmişdilsə, hamı mollalara – böyük axunddan başlamış kiçiyinədək ağzından gələnə deyirdi...

– Heç şey edə bilməzlər. Onların bərudur şəriətlə iş görələr.

– Axı onlar yazı-pozu edənədək iş-işdən keçir. Odur, keçən yaz mənim başıma da bu iş gəldi. Ancaq mən tək olduğuma görə və bir də dava sevməyən olduğuma, düz getdim Tiflisə, böyük axundun yanına. Ağzımı açıb dərdimi demək istəyirdim, qoymadı söyləməyə, dedi ki: "O, qazının işidir. Əvvəl qoy oradan yazsınlar. Getdim yerinə də məlum etdim. İndi bir ildən çoxdur arvadımı əlimdən alıblar, bu vaxtadək bir xəbər yoxdur. Mən də sonra gördüm ki, düşmənlə bacarmayacağam, arvadın kəbinini gətirib edib işdən əl çəkdim. Amma düşmənim dörd ay Tiflisə getdi-gəldi. Özü də pullu adamın oğlu idi... Mən də işi duydum, bilmərrə əl çəkdim... Ah, ağa, azmı belə iş olur? Azmı belə dərdlərə yanan var? Hərgah mənim də arxam olsaydı, indi mən də bir fəstay* çıxartmışdım. İndi o tərəfdən də, bu tərəfdən də bir neçəsi qızıl gülləyə qurban olmuşdu...

Novruz bu sözləri deyib ürəkdən ah çəkdi və atları sürdü. Novruzun "ah" sözü Bahadırın qəlbində dərin-dərin yer etdi. Bu "ah" sözü biçarə Novruzun gücsüz, pulsuz olmasına və qeyrilərinin biinsaf, bimürvət, bi-

qeyrət və bihəya olmaqlarına, öz mənsəblərinə layiq olmayan, dünya mənfəətindən ötrü şəriəti satanlara işarə idi... Bahadır bu fikirləri başından keçirərkən "Biliduxan" adlanan qalığa yetişdilər.

Bahadırın təvəqqesinə görə Novruz bu qalıqda atları açmadı. Saat 6-da "Qocur" adlanan qalığa çatdılar. Qocurda bir saat yorunuq almaq üçün düşdülər. Çapar bunları Qocurda qoyub geri qayıtdı. Bahadır salamat gəlməklərinə və qaçaqların üzünü görmədiyinə nəhayətdə şad oldu. Qocurdan Tiflisi görəndə Bahadırın ürəyi qısıldı; çünki getdikə sevgili dostundan iraq düşürdü. Novruz troykayı hazırlayıb yola düşdülər; saat 10-da Tiflisə varid oldular. Bahadır "Bakı" adlanan qəstinə düşdü. Novruz öz haqqını alıb bir çox razılıq edib Bahadırdan ayrıldı. Bahadır paltarını dəyişib qəstindən çıxdı ki, yoldaşlarını axtarsın. Tiflisdə gözdiyin adamı tapmaq istəsən görək "Qolovinski prospekt" adlanan küçüyə çıxasan. Bahadır bu fikirlə oraya üz qoydu. Bir az Qolovinskidə dolanarkən yoldaşı student Sultana rast gəldi. İki yoldaş üç ay bir-birini görmüüb indi rast gəlməklərinə çox şad oldular. Bunlar bir-birinin əhvalından xəbərdar olandan sonra hər ikisi "Bakı" qəstinə gəldilər. Bahadır papiros yandırıb Sultandan soruşdu:

Rəfiqim, de görüm bu yayı necə keçirdin?

Pis keçmədi! İyun ayını burada keçirdim. ... Deyib Sultan divanın üstünə üzandı.

Yəqin çox isti idi?

Mən bir elə isti hiss etmədim. Ondan ötrü ki, səhərdən axşamədək evdə oturdum, ancaq axşamlar çıxıb bağlara gəldim və hərdənbir təzə aşnalarım çay içməyə aparırdılar.

Təzə dostlardan kimdir? Yoxsa... Elə dost oldun? Hə?

Bəs necə! Bir dəfə evlərinə nahar dəxi etmişəm.

Qızını gördünmü?

Əsl məqsudum o deyildimi?

Nə tövredür? Yaxşıdırımı?

Zahirdə burnundan savayı bir eybi yoxdur, amma...

– Hə, necə amma, de görüm sən mənim canım.

– Doğrusu, Bahadır, mən qızdan bir şey anlamadım. Heyif o yeddi ilə ki, institutda zəhmət çəkib dərs oxuyubdur. Sultanın söhbəti Bahadıra xoş gəldi. Və yavuşa gəlib əlini Sultanın çiyinə qoydu və dedi:

– Söylə, söylə görüm, səndə xəbər çoxdur.

– Sən Məngilisə gəndə dedimmi, o qızı mən görə görə.

– Hə.

* - Pəstah

– De qulaq ver: bir məclisdə rast gəlib atası ilə dost oldum. Bununla bir az mədəniyyətdən söhbət edəndən sonra görünür xoşuna gəlmişəm. Özü mədəniyyət dadmayıbsa da, ancaq müsəlmana mədəniyyət vacib söylədi.

Bir az söhbətdən sonra mən ona dedim: – Mən çox şadam ki, siz nəinki bu fikirdəsiniz və hətta eşitmişəm qızınıza da lazım olan tərbiyəni veribsiniz. Bunu deyəndə dostumun ağzı açıldı. Başladı qızını tərif etməyə. Xülasə, xırda ürəyindən bu keçdi ki, qızımı görməsən onun tərbiyəsini nəzərə gətirə bilməzsən. Bu fikrini mənə bildirib mənə öz evinə çay içməyə dəvət etdi. Mən buna çox şad olub söz verdim ki, sabah qulluğunda hazır olam. O biri gün dostumgilə getdim.

– Evləri haradadır?

– A kişi, nəyinə lazımdır?

– Sən mənim canım de.

– Aşağa "Ortaçala"dan bu tərəfə.

– Hə, yaxşı, söylə.

– Dəxi nə? O biri günü getdim. Kişi qabağıma çıxıb mənə zala aparıldı. Bir az söhbət edəndən sonra mənə nahar otağına dəvət etdi. Bir övrət qabağıma çıxdı. – Bu mənim övrətimdir, – dedi, aşna oldum. Evinin səliqəsinə söz yoxdur. Hər şey Avropa qaydası ilə... Bəli, bir az söhbətdən sonra çay ortalığa gəldi. Mən başladım dostumun övrətini tərif etməyə ki, bizim müsəlman övrətlərindən belə övrət az tapılar ki, qızına lazım olan tərbiyəni verə. Bunu demişdim, övrətin ağzı köpüklənmiş açıldı. nə açıldı. Başladı: mən belə, atam belə, qızım belə!

– Doğrudur, – dedi – Tiflisdə bir neçə adamın qızları oxuyub qurtarıbdır, amma mənim qızım kimi hələ qurtaran olmayıbdır, – bunu deyib oğl ilə divarda asılmış kağızı göstərdi və dedi: – Bunu yaxşı qurtarmağına görə veriblər və bir də...

Burada kişi övrətin sözünü kəsib dedi:

– Xeyr, bu şəhadətnaməni hamıdan yaxşı qurtarmağına görə veriblər.

Övrəti kişinin sözünü təsdiq edib başladı:

– Heç bilirsiniz, oxumağına o qədər səy etməmişik ki, nə qədər musiqiyə və tansa. Bizim bir dostumuz var, famili də yadımdan çıxdı... Kişi: – Aleksandr İvaniç – deyib övrətinin yadına saldı.

– Hə, bax, Aleksandr İvaniçin qonaqlığı var idi, bizi də çağırmışdılar. Beşədək kurs qurtarmış qız var idi. Amma elə ki, bizim qız başlayırdı tansı, hamısının ağızları açıla qalırdı...

Kişi yenə övrətin sözünü ağızında qoyub dedi:

– Bəs onu deyirsən, neçə kərə "Brava!Brava!" dedilər.

Bu sözlərdən sonra qapı açılıb tərfi asimana çıxmış nəzənin daxil oldu. Mən ayağa durub baş əydim və sonra bir-birimizə əl verdik. Qız mənə möğruluqla baxdı, bununla belə mən dedim:

Çox şadam ki, müsəlmanda da sizin kimi qızlar var.

Mənim bu sözlərimə "mersi" deyib başladı mənimlə rusca danışmağa.

Bəs burnunda nə eybi var? – Bahadır soruşub papirosunu yandırdı.

– Burnu bir az ortadan qalxmışdır.

Yaxşı, sonra.

Dəxi nə sonra. Bəli, bununla söhbəti başladıq. Mən türkcə sual edirdim, qız mənə rusca cavab verirdi. Qız mənimlə danışdıqca övrət bir-birinə baxıb ləzzət aparırdılar. Mənim: "Elmlərdən hansı xoşunuza gəlir?" sualına qız "Firəng dili" deyib məndən soruşdu: "Siz firəngcə bilirsinizmi?" Cavab verdim ki, bəli. Qız başladı söhbəti firəngcə. Bir az söhbətdən sonra zarafatca firəng dilində soruşdum ki, övrə getmək istəyirmi və nə mənə sahibinə getmək istəyir? Cavab verdi ki, "hamıdan artıq əfsərə..." Bu sözdən sonra başında od parıladı. Çünki bunlar ilə dost olmamışdan müqəddəm oxumuş Tiflis qızlarının barəsində çox şey eşitmişdim və qız deyəndən sonra dəxi şəkkim qalmadı. Mənim sözümə:

Doğrudur, bizim qızlar oxuyurlar, amma gələcək zindəganlığa da görə hazırlaşsınlar, yəni uşaqlara tərbiyə vermək, ev işlərini görmək gələcək ananın borcudur.

Anası cavab verdi ki, "Xeyr, bizim qız əlini isti sudan soyuq suya vurmaz. Övrə verəndə elə adama verəcəyəm ki, evdə heç şey etməsin. Uşaqlardan ötrə ayrı qulluqçu saxlasın, ev işlərindən ötrə də bir ayrısını". Qızı da anasının sözlərini təsdiq edəndə doğrusu mən səbir etmədim, hazırlaşdım getməyə, ancaq gah övrətin və gah övrənin tərfi mənə bixtiyar saxlayırdı. Axırda fürsət tapıb dedim: "Siz görə çalışsınız ki, qeyrilər də qızlarını oxumağa versinlər, ona görə lazımdır ki, onlarla əlaqəniz ola, ta qızınızın tərbiyəsini görüb onlar da qızlarını qoyalar oxumağa". Gör övrət mənə nə cavab verdi: "Biz, – dedi – doğrusu, hər adamla durub-otura bilmirik. Qızım da bu vaxtdək Tiflisdə heç bir qızla dostluq edə bilmir. Ondan ötrə ki, onlar nə oturmaqlarını bilirlər və nə durmaqlarını. Və bir də layiq deyil ki, belə mədəniyyətli qız elə adamlarla durub-otursun"...

Axırda mənim: – "Türkcə yazmaq, oxumaq bilirsinizmi?" sualına qız cavab verdi ki, "Türk dili nədir ki, ona gözəl vaxtımı çürüdəm və nə-

yə lazımdır..." Bu sözlər mənim qanımı dəxi də xarab edib davam gətirə bilmədim, xudahafiz, deyib çıxdım. Sultan bu sözlərdən sonra Bahadıra baxıb onun bu barədə sözünü gözlədi.

– Bəs belə, – Bahadır fikrə gedib dedi: – Gör bir, sən özün türk qızı olasan öz dilini bəyənməyəsən! Özün türk övrəti olasan, 20 il bundan müqəddəm sadə türk külfətindən çıxasan, indi... Türk qızları ancaq əfsəslər getməkdən və firəng dilini bilməkdən ötəri və öz dilini, millətini düşməni tutmaqdan ötəri mədəniyyətin dalınca gedirlərsə, heç getməsələr yaxşıdır... Bahadır fikrə gedib durdu otaqda gəzməyə.

– Belə fikirdə, – Sultan başladı – bir bu qız deyil, Tiflisdə və qeyri yerlərdə oxumuş qızların əksəri məişətə və zindəganlığa bu tövr baxırlar. Sultan sözünü qurtarıb Bahadıra nəzər yetirdi. Bahadırı isə Sultanın sözləri dərin-dərin fikrə apardı. Bahadır öz Sonasını yadına salıb: – Afərin, millət! – dedi. Sultan bunun sözlərini yaxşı başa düşməyib dedi:

– Ah! Millətin evi yıxılıbdır! Hər millətin qabağa getməyinə bəis əvvəl övrətdir. İndi bu tövr nəzərli qızlardan biz nə gözləyək? Bunlar gələcəkdə ana olacaqlar... Biçarə türk balalarına nə tərbiyə verəcəklər?... Əlbəttə, uşaqlar təmiz olacaqlar, hər bir ədəbi öyrənəcəklər, biləcəklər, təmiz öyrənəcəklər, firəngcə donquldanacaqlar, amma öz dillərini nəinki bilməyəcəklər və hətta istəməyəcəklər bilsinlər. Çünki türk "madonnaları" tərbiyəni elə verəcəklər.

– Bəli, – Bahadır cavab verdi. – Bir dilin qədrini millət o vaxt bilər ki, haman dildə yazılan inşalar millətin həm bədəninə və həm ruhuna tərbiyə verə. Və bir dilin o vaxt qiyməti olar ki, o dili təlim verənlərdə qeyrət, insaf ola. Məktəblərimizə baxırsan: yüz ildən qalma qayda-qanunla dərs verirlər... İnşa yazanlarımıza baxırsan: "əlfazlar" o qədər gözlərinə kor edib ki, əsl məqsudi yaddan unudublar... Və bir neçəsi dəxi öz hissiyatını qeyri dildə qələmə gətirir. Bunlardan sual etməli ki, ey aqlını nə yerə sərf etmək bilməyən biçarələr! "Xitayi millət üçün türk dilində yazmağın nə mənfəəti?", "Həkim azara görə gerek dava versin". Yoxsa bu məmun əməlini sevenlər fikir edirlər öz bir mənə, puç yazdıqları inşalar hər iki tərəfdən afərin alsınlar... Naxoşun ruhunu təmizləməkdənsə, qanununu təmizləyirlər. Yazdığınız inşalara bu yazıq millətdən afərin gözləməyin! Çünki millət nə qədər kor olmuş olsa, başına dəyən toppuzu hiss edər...

Bu sözdən sonra Bahadır ah edib fikrə getdi. Sultan Bahadıra yaxın gedib dedi:

– Bu barədə söhbətimiz çox olacaqdır, hələ qulaq as, gör ruhanilərimiz nə edirlər...

– Onlar ilədəmi dost oldun?

– Bəs nə!

– Sən "hüzuri-şəriflərinə" gedib onları tanıyıbsan. Amma mən o "müqəddəs" cənabların üzlərini görməmiş tanımışam. Bahadır bunu deyib qoyun cibindən dəftərçəsini çıxarıb Sultana göstərdi və dedi:

– Yolda yazmışam, pis xətt düşübdür, inşaallah Peterburqa gedəndə bir neçə yerini düzəldib verərəm oxuyarsan.

– Burada yaxşı oldu ki, bu oğlanla dost oldum – deyib Sultan dəftərçəni Bahadıra qaytardı. – Haman oğlan söz verdi ki, Tiflisdə hər nə əhvalat olsa yazsın. Sözümdən belə görürkür özü də türkcə yazır və hətta deyirdi. Tiflis müsəlmanlarının barəsində bir əhvalat yazıbdır.

– Hər halda, bir oğlan bizə lazım olacaqdır.

– Əlbəttə, – Bahadır deyib oğlanın adını soruşdu.

– S... – deyib Sultan cavab verdi.

Bu vaxt qapı açıldı, qəstlin qulluqçusu samovar gətirdi. Bahadır çaynıq çay salıb qoydu samovarin üstə və sonra Sultana və özünə çay tökəkə-tökə sual etdi:

– Görürkür, vaxtını boş yerə keçirtməyibsən.

– Mən haçan vaxtımı boş yerə keçirtmişəm?

Sultan, öz aramızdır, keçən il millətin söhbətini edəndə qulaqlarını tuturdun. Amma indi görürəm millətə bir növ nisbətli olan adamları özün axtarıb tapırsan.

– Bahadır! Sən mənə başdan tənbel hesab edib mənə qeyri nəzərlə baxırdın. Sən fikir edirdin mən əsla öz millətimlə əlaqəmi kəsmişəm. Səhyəsən!

– Yadından unudubsan: bir gün türkcə yazmaq barəsində söhbət oldu, sən az qaldı mənimlə dalaşasan.

– Doğrudur o vaxt sən mənə deyirdin, vaxtını əbəs yerə keçirmə, bir şey yaz. Amma mən fikir edirdim ki, bir mənim yazmağımdan nə olacaqdır və mənim inşalarım kim diqqət edəcəkdir. Fikir edirdim: çox yaxşı yazdım kim oxuyacaqdır? Amma indi fikrimi dəyişdirmişəm, düşmüşəm sən düşən dərdə...

– Necə?

– İndi ancaq anlamışam: millətin fikrini biz çəkməyəndə bəs kim çəkəcəkdir? Biz yazmayanda, kim yazacaqdır?

– Bəs belə! – Bahadır deyib Sultanın boynundan qucaqladı, – indi bildim ki, qeyrət meydanında tək deyiləm. Birfikirli qardaşım. Millətimiz bir haldadır ki, bir balaca nağıl da yazsan böyük iş etmiş kimisən! Ancaq

yazan şəxs gərək xalqın diqqətindən qorxmasın... Mərdanə, hər sözü açıq desin, qardaşı olmuş olsa da. O ki, qaldı bir para adamlara ki, əllərindən bir şey gəlməyib arada söz gəzdirən övrətlər kimi həsədlərindən partlayıb zurnalarını bəm edirlər, onlara qulaq asmamalı. Bu tövr şəxslər hər millətdə var. Onlar axırda özlərinə layiq olan mərtəbəni tapırlar... İnanıram sən, çoxu bu misal adamlardan qorxub öz məlumatlarını gizlədir. Budur Tiflis? Azmı burada mədəniyyətli müsəlman cavanları var, nə üçün birs görmürlər?

Mənim nəzərimə burada mədəniyyətli müsəlman azdır. Mən bir neçəsiylə aşna oldum. Hərgah bunların fikirlərini və zindəganlığa nəzərlərini bilsən, qanın xarab olar. Bunların barəsində vaxtında danışarıq. Ancaq sənə xəbər verim Gəncədən.

– Həqiqət, kağız yazmışdın Hacıkəndə gedəcəyəm, getdinmi?

– Getdim, bir həftədən çox orada qaldım. Ondən sonra gəlib Gəncədə bir həftə qalıb getdim Şirvana. Gəncədə "Avropa" qəstininə düşüb Ə... bəyin barəsində əhvalpürsan oldum, mənə dedilər ki, şəhərdədir. Bu xəbərə çox şad oldum. Ondən ötəri ki, Gəncədə ondan savayı yavuş dostum yoxdur. Əlimi yumuşdum, qapıçı gəldi ki, sizi xəbər alırlar, buna təəccüb etdim. fikir etdim ki, mən burada Ə. bəydən başqa heç kəs tanımır və o da tezliklə haradan biləcəkdir. Xülasə, qapıçıya dedim: buyursun. Mən bunu deməkdə qapı açılıb Ə. bəy daxil oldu. Mən, həqiqət, belə rast gəlməyimizə inanmırdım. Ancaq sonradan məlum oldu ki, özgə adam axtarırmış taxtada mənim adımlı görüb tapıbdır... Bir az söhbətdən sonra rəfiqim mənə dedi ki, "A.F. şəhərdədir, görək onun yanına gedək". Bu xəbərə mən şad oldum çünki eşitmişdim ki, A.F. çox qeyrətli müsəlman hesab olunur. Çayımızı içib qəstindən çıxdıq, fayton götürüb getdik. Zəngi çəkdik, qulluqçu çıxıb dedi ki, "Ağa bu saat gələcəkdir, buyurun oylaşın". Getdik otağa. Otağı hələ nəzərdən keçirməmişdim, rəfiqim dedi: "Arıq gəlir". Mən əvvəl bunun sözlərini anlamadım. Amma sonra elə ki, gözlədiyimiz evin sahibi gəldi, bildim ki, Ə. bəy zarafatla deyirmiş arıq. Bəli, necə arıq? Üç sən köklükdə!

Xülasə, bununla görüşdük. Sözümdən belə görünür ki, mənim Gəncəyə gəlməyimə çox şad olubdur.

A.F.-nin sözündən belə məlum oldu ki, Gəncənin mərifətli müsəlmanları hələ qəflət yuxusundadırlar. Amma camaatı tərbiyədən qaçaq deyil və mərifətli cavanların yatmaqları və ruhanilərin bir neçəsinin millət işinə qarışmaqları ümumi işləri ləngidir. Sonra bildim ki, keçən il orada böyük məscidin yanında müsəlmanlar bir məktəb binasını qoymuşlar. üsuli-cədidlə həm türkcə və həm də rusca dərs deyirmişlər. Ancaq sonradan

bir neçə avamın korluğuna görə və qeyri məktəbdarların həsədi ilə məktəb pozulur, əsl səbəb bu olubdur ki, türk müəllimi sünni imiş... Sonra bir məclisdə həqiqət türk müəlliminin müəllimlikdə mahir olduğunu eşitdim. Görünür, çox zəhmət çəkirmiş, hətta iki-üç ay məvacibsiz dərs deyirmiş, çünki məktəb adına yığılan pulu udurmuşlar... Xülasə A.F. türk müəllimindən çox razılıq etdi. A.F. dedi: "Nə etmək, avamla hələ çətinlikdir dava etmək. Allah insaf versin bizim ruhanilərə, onlar da avamlarla bir olublar. Beş ya altı qanacaq adam bunların qabağında nə edəcəkdir. Yəni qəzetəmiz olsa, bunlarla dava mümkündür, amma nə fayda... "Doğrusu, A.F.-nin bu sözləri mənim xoşuma gəldi, çünki bu sözləri ürəkdən deyirdi. Sözlərindən və üzündən məlum olurdu ki, qeyrət təzə rəfiqimi boğur. Axırda mənə söz verdi ki, hərgah qışda Gəncədə qalmalı olsa, Gəncə müsəlmanlarının barəsində bir neçə əhvalat yazsın. Söhbətimiz çox çəkdi. Axırda A.F. vədimizi nahara alıb mənə məsləhət gördü ki, böyük axundun yanına gedim. Mən razı oldum. Naharadək xahiş etdim ki, axundu ziyarət edim. Ə. bəy axundun hücrəsini göstərib dedi ki, axundla söhbət edəndə qiraət-xananın da barəsində danışın. Yolda bildim ki, iki ildir istəyirlər qiraət-xanana açmağa, ancaq axundun iltifat nəzəri olmadığına görə iş düz gətirmir. Bəli-bəli, getdim cənab-axundun hüzeni-şərifinə, çəkmələrimi çıxartdım və salam verib ədəblə, "dəvə kimi" qapının ağzında dizi üstə çökdüm. Əmmaməli üç nəfər adam oturmuşdu. Ona görə əvvəl bilmədim onların hansı "cənab axund"dur. İsmi sual edib əmmaməsi balaca olan böyük ağ əmmaməliyə işarə etdi. Bəli, cənab axund xoşüzlü, qırmızısaqqal, unutmuşam sarısaqqal yəni qırmızı... Axund əlində kağız yazırdı və çünki əlindən yerə qoymaq istəmirdi, ona görə bildim ki, çox lazımlı kağız yazır. Mən başladım ki, Peterburqdan gəlmişəm, özümə vacib bildim ki, cənabınızın hüzeni-şərifinə gələm. "Zəhmət çəkibsiniz", – deyib axund gözünün biri ilə mənə nəzər etdi və sonra yenə başladı yazmağa. Qeyri mollalar da əllərində hərə bir kağız yazırdı, söhbəti mən başladım məktəbdən. Hər mətləbdən sonra cənab axundun tənbelliyi tutmayıb "bəli" deyirdi. Görünür biçarə o qədər ərəb sözlərini məxrəcdən işlədir ki, yazıq "bəli" kəlməsini də ərəb sözü edib boğazına əbəs yerə zəhmət verirdi. Məktəb barəsində mənə cavab vermədi, ancaq "bəli" və "xeyr"lə mənim suallarımı rədd edirdi. Doğrusu, axundun bu tövr hərəkəti mənə xoş gəlmədi, çünki fikir etdim ki, ya cənab axund mənim sözlərimi anlamır, yəni istəyir ki, mən başından tez rədd olam. Həqiqət, dizlərim də ağrıyırdı. Xülasə, kor-peşiman axunda ədəblə "xudahafiz" deyib çıxdım. Dizlərimin ağrısından bir neçə addım axsadam.

– Bəs, axunda bir şey demədin? Mən olsaydım, axunda balaca nəsihət edərdim. – Bahadır deyib durdu hirsli gəzməyə.

– Nə deyədim? Xülasə, gəldim qəstinə, gördüm. Ə. bəy oturub mənə gözləyir, macəranı ona nəql etdim. O, az qaldı gülməkdən qəşş etsin və sonra fikrə gedib dedi: "Bunlarda nəinki millət qeyrəti yoxdur, hətta din qeyrəti də. Nəzərinizə çatdımı məscidin minarələri, neçə ildir dağılıb tökülübdür, amma bu vaxtadək qayırmayırlar... Məscidin azmı pulu var? Nəyə məsrəf olunur? Ancaq özləri bilirlər..." Bir az söhbətdən sonra Ə. bəy dedi ki, nahara getməyin vaxtıdır.

Bəli, gəldik A.F.-gilə. Əhvalatı ona nəql etdim. Sözlərim, görükür, ona çox əsər etdi.

Sultan sözlərini qurtarmamışdı, qəstin qulluqçusu içəri daxil olub Bahadırdan başburt istədi. Bahadır çamadanını açıb başburt verdi. Sonra Bahadırın fikrinə düşdü ki, Sonaya kağız yazsın. Tez açıq kart gətirdirib yazdı.

– Kimə yazırsan? – deyib Sultan Bahadırdan soruşdu. Bahadır kağızı yazıb qurtarandan sonra dedi:

– Bu kağızı bir qıza yazıram ki, yayda mənim ruhuma ləzzət veribdir, bədənimə yox, ruhuma! "Ruh" sözünü diqqətlə deməkdə məqsədim odu ki, özgə fikirlərə düşməyəsən.

– Kim ola? – Təəccüblə Sultan soruşdu:

– Kim ola! Məgər dillə vəsf etmək mümkündürmü? Ala, dəftərçəni oxu, gör necə qızıdır! Gör heç yarım saat bundan müqəddəm söylədiyim oxumuş qızlara oxşayışı varmı? Gör bunun dirnağını bayaq söylədiyim qızlara dəyişərsənmi? Millət qeyrəti istəyirsən onda, əsil-kamal istəyirsən onda, bizimkilər?! Necə ki, dedin, yeddi-səkkiz il zəhmət çəkib elm oxuyurlar, ondan ötəri ki, tans öyrənsinlər, öz dillərini unutsunlar və ora da gedəndə ancaq əfsərə... "Tfu!" – deyib Bahadır papirosunu yandırdı və sonra Sultandan sual etdi:

– Bəs, Badkubəyə gedə bilmədin?

– Nə qədər çalışdımsa, mümkün olmadı. Amma, Allah qoysa, gələcək il nə tövr olsa gedəcəyəm. Çünki yaxşı xəbərlər gərək orada olsun.

– Bəli, hər bir barədə Badkubənin əhvalatı qeyri şəhərlərdən artıqdır. Amma ümidim var ki, yayadək orada xəbər olsun. Çünki bayaq dediyim qız qışda oraya gedəcəkdir və öz hissiyyatını söz veribdir ki, yazsın.

– Tiflisdə Sarı paşanın barəsində bir neçə əhvalat eşitdim, görükür, özünü Badkubədə yaxşı düzəldibdir.

– Hə, Sarı paşa bir özgə "paşa" deyirlər olubdur, mən də çox şey eşitmişəm, amma inandırırım səni, eşidilən əhvalatlara inanmıram. Çünki 14 il bundan müqəddəm Peterburqa gələndə eşitdin ki, nələr söyləyirdi? Mümkündürmü bu tövr mədəniyyətli şəxs dünya mənfəətindən ötrü məişətə və zindəganlığa olan təmiz nəzərini pula satsın, amma deyirlər...

Bahadır sözünü qurtarmamışdı, qulluqçu poçtxanadan gəlib xəbər gətirdi ki, poçt vardır. Bahadır və Sultan tez geyinib poçtxanaya getdilər. Sultan o gün getdiklərini qeyri yoldaşlarına məlum etdi. Axşam saat 8-də, o biri günü ikisi də poçtxanada hazır oldular. Saat doqquzda Tiflisdən Qafqaz yolu ilə Peterburqa üz qoydular...

Bahadır gedəndən sonra Sona heç yerə çıxmırdı. Atası, anası bir yerə qonaq gedən vaxt Sonanı da istəyirdilər aparsınlar. Lakin Sona "kefim yoxdur" deyib həmişə evdə yalnız qalırdı. Sona Bahadırdan sonra yalnızlıq çox sevirdi... Vaxtını kitablar arxasında keçirirdi. İki saat oxumağa məşğul olurdusa, bir saat da oxuduğu şeyi öz-özünə təhlil edirdi: "Bu məsələdə Bahadırın fikri nə ola? Bu əqidə Bahadırın əqidəsinə müvafiqmi, ya yox?". Bu tövr sualları verib Bahadırın əvəzinə özü cavab verirdi. Hər bir işində Bahadırın əksinə baxıb onun fikrini soruşardı. Axırda Bahadırın əksindən bir balaca əks çəkərək örtülü medalyonun içində döşündən asdı, fəqət medalyonun içində nə olduğunu evdə heç kim bilmirdi.

Sonanın atası və anası Bahadır ilə Sonanın arasında olan məhəbbətə qeyri bir nəzərlə baxırdılar. Bunlar fikir edirdilər: Bahadır Sonanı sevir, çünki Sonanın əxlaq-ətvarı, əqili, əqidəsi Bahadıra xoş gəlir. Sona Bahadırı sevir, çünki Bahadır nəhayətdə mülayim, ağıllı, qeyrətli, inşafli, ürəyi təmiz bir cavandır. Bahadırın müsəlman, Sonanın xristian olmağı Yusifi və Maşonu təşvişə salmırdı. Ata və ana qeyri bir şey fikirlərinə gətirməzdilər... Və qeyri bir fikirdə olmağa da bir bəhanə yox idi. İki novcavan həməvaxt bir-biri ilə qardaş-bacı kimi rəftar edirdilər.

Əcəba! Qardaş və bacı arasında olan təmiz məhəbbət iki novcavanın arasında ola bilməzdimi? İnsan insanı sevmək, bir-birinə məhəbbət bağlamaq təbiidir. Bir qızın bir oğlana olan "ruhani məhəbbətinə" təəccüb etməlimi?

Həqiqət, axır vaxtadək Bahadırın Sonaya və Sonanın Bahadıra olan ruhani məhəbbətlərində şəkk yox idi. Hətta ikisi də çoxluca romanlar oxuyurkən öz-özlərinə deyirdilər: bizim məhəbbətimiz qeyri bir məhəbbətdir! Həman romanlarda özlərini görmürdülər, bir növ sevinirdilər, şadlanırdılar...

"Yox, belə bir təmiz, saf məhəbbət heç kimdə görünmür!" fikrində olarkən hər ikisi öz aləmində qeyrilərinə məğrurluqla baxardılar və hər adama elə bir ali məhəbbətin barəsində nəql etmək istəyirdilər... Fəqət belə bir fikirdə olarkən təkliddə hər biri öz aləmində bir "sual"dan xilas ola bilmirdilər.

Bahadır fikir edirdi: Mən Sona kimi bir vücuda ehtiyacım olmağımı düşünürəm. Mən həmişə istərdim mənə bir adam təmiz məhəbbətlə, var qüvvətlə sevsin, mənə anlasın. Mənim əqidəmdə mənə yoldaş olsun. Sözsüz, felsiz mənim ruhum nə hiss etməyini düşünsün; belə bir vücudu mən tapdım. Sona haman aradığım vücut. Mən artıq dərəcədə xoşbəxtəm, deyilmi?".

Sona da təkliddə həmin bu fikirləri başından keçirərkən "Mən artıq dərəcədə xoşbəxtəm, deyilmi?" sualını öz-özünə verərdi. Fəqət hər ikisi "xoşbəxtəm deyilmi?" sözlərini deyib də bir az fikrə gedirdilər... Başlarına ixtiyarsız qeyri bir fikir də gəlirdi... Mən artıq dərəcədə xoşbəxtəm" sözlərindən sonra "Daha bizə bir şey də görəkmi?" sual bunları rahat qoymurdu.

Bu "sualı" hər ikisi özündən kənar etmək istəyirdi, var qüvvətləri ilə "daha bizə bir şey də görəkmi?" sözlərini özlərindən qovurdular. Lakin ixtiyarsız bu sözlər yenə də fikirlərinə gəlirdi... Hətta bir gün Bahadır "bu sözləri" bilmərrə özündən rədd etmək üçün istədi bir bəhanə ilə mənzilini dəyişsin, ancaq gündə gəlib dərslərini versin, getsin. Sonra öz-özünə dedi: "Əcəba! Məndə o qədər qüvvəti-qəlb olmadımı ki, belə fikirləri özümdən kənar edəm?!"

Sona isə "belə bu sözləri" meydana gətirən romanları daha oxuyurdu, roman əvəzinə filosofiya kitabları oxuyurdu.

Bu minval Bahadır və Sona öz nəfslərini boğmağa çalışırdılar. Hər-dən-bir yenə belə fikirlərə düşüb gah qızardılar, gah bir-birini görəndə yerə baxardılar...

Heç bir şeyi bir-birindən pünhan saxlaya bilmirdilər. Fəqət nə isə bu "məsələni" açma bilmirdilər, bununla belə təkliddə bu "fikirlər" bunları rahat qoymurdu. Bahadırın ixtiyarsız dilinə gələn məzkur şeiri. Sonanın ixtiyarsız dediyi "nə sirdir insanlar bir-birindən təfriqə düşüblər" sözləri bunların pünhan fikirlərini bir-birinə aşkar etdi...

"Daha bizə bir şey də görəkmi?" sözləri ayrıldıqdan sonra daha artıq bunları narahat edirdi. Bahadır Sonanın əksini həmişə qoynunda gəzdirib onunla təsəlli taparkən, Sona da Bahadırın əksini ufacıq çəkdirib medalyonunda düşündən asardı. Bir gecə Sona Bahadırın barəsində çox fikirdə

ikən yerində uzandığı yerdə medalyonu açıb əksə baxırdı. Başına dürlüdürlü fikirlər gəlib sonra yuxuya getdi. Medalyon isə açıq qaldı.

Anası Maşo adətə görə Sonanın otağına gecədə neçə dəfə gəlirdi, baxardı. Sonanı üstüaçıq yatmış görsə idi, üstünü örtərdi. Bu gecə də Maşo Sonanın yatacaq otağına gəlib onu döşüaçıq yatmış gördü. Düşündə isə medalyonu açıq görüb içindəki əksin kimin olmağını istədi bilsin. Lampanı yavuuq gətirib Bahadırın əksi olmağını gördü... Maşo tez Sonanın otağından çıxıb pərişan halda, iki ölləri üzündə Yusif olan otağa getdi və Yusifin taxtında öyləşib ixtiyarsız ağladı...

"Nə oldu sənə?" – Yusif taxtından sıçrayıb Maşonun ömindən tutdu. Maşo gözlərini silə-silə gördüyünü nəql etdi. Bir az sükutdan sonra Yusif dedi:

Cavanlıqdır, zərər yoxdur. Onlar bir-birini çox sevirlər. Mən onların barəsində heç vaxt bədgüman olmaram ki, ikisi də ağıllı, kamallı cavandırlar...

Mən də bədgüman olmuram, fəqət işin aqibəti mənə təşvişə salıb-dır. Maşo deyib fikrə getdi.

Qorxma! – Yusif deyib uzandı – hər halda sabah açıq-açığına Sona ilə söhbət etmək olar.

Maşo bu sözlərdən sonra bir az rahat oldu, uzandı və bir az fikirdən sonra yuxuya getdi.

Səhər Sona yuxudan ayılıb medalyonu açıq gördü. Tez bağladı. "Anam gördümü, ya yox" fikri bunu narahat edirdi. Bununla belə özünə söz verdi ki, hərgah bu barədə söz açılsa, Bahadıra olan məhəbbətini açıq-açığına söyləsin. Səhər Sona çay vaxtı adətə üzrə anasını öpdü. Ancaq anası tərəfdən bir növ soyuqluq hiss etdi. Bu soyuqluq Sonanı şübhəyə saldı. Fəqət bir söz söyləməyib çayını içdi və sonra öz otağına getdi. Anası isə onun dalınca gedib bilməyirdi nə tövr söhbət açsın. Sona bunun halətini görüb soruşdu:

– Anacığım, sənin ürəyində bir söz olmağımı düşünürəm. Nə istəyirsən soruş, deyərəm.

Maşo Sonanın boynundan qucaqlayıb dedi: – Sevgili qızım! Sən bilirsən ki, mən və atan səni nəhayət dərəcədə sevirik. Sən ali oxumuş bir qız, əlbəttə, çox şeyi bizdən yaxşı bilirsən, biz sənin uğrunda can verməyə hazır olduğumuz halda, sənin ürəyində olan dərdi, başındakı fikirləri bilmək istəyirik. İxtiyarın var: deyə də bilərsən, deməyə də.

– Anacığım, açıq söylə. Mən hamı suallarına cavab verərəm. Yoxsa, gecə medalyonun içindəki əksi gördün, hə?

– Doğrudur, qızım, gördüm və bu əhvalat məni bir az təşvişə salıb-dır...

Sona bu sözləri eşitcək ucadan ağladı və anasının boynunu qucaqlayıb dedi:

– Nə edim, sevirəm... Mən Bahadırı sevirəm. Anacığım, bu yolda mənim elmim, qanacağım iş görmür, məhəbbətin müqabilində ağlım çasır. Ah, sevgili anacığım! Bir yol göstər... Mən bu vaxtadək məhəbbətimi pünhanda bəsləyirdim. Fəqət indi söz açıldı. Mən şadam! Ürəyimdəki sözləri deməyə yol açıldı... Bahadır isə bu vaxtadək ona nə dərəcədə məhəbbət bağladığımı bilmir. Burada ikən bu hissiyyatımı ondan gizlədirdim. İndi bu ayrılıq məhəbbətimi birə on artırır. Ah, sevgili anacığım, bağışla məni! Nə edim?

Sona bu sözləri deyib anasının qucağına yıxıldı və uca səslə ağladı.

– Sevgili qızım! Rahat ol, ağlama! Mən səni anlayıram... Mən özüm məhəbbətin oduna yanmışam, fəqət mənim atana olan məhəbbətimin çarəsi tapıldı. Mən atana getdim... Sizin məhəbbətinizin çarəsini görməyirəm. Qızım! Sən ağıllı-kamallı, millətini, dilini sevən bir qız... Bahadır isə millətini nəhayət dərəcədə sevən bir oğlan... Nə tövr etməli? Mən özüm də çasıram.

– Məni də çasdıran bu məsələdir – deyib Sona gözlərini sildi. – Bəs, nə tövr etmək! Ah, sevgili anacığım, bu məsələdə analığı unut, mənimlə yoldaş ol, mənə yol göstər, məni başımdakı qara fikirlərdən xilas et...

Maşo: "Odur, atan gəlir", deyib dişqarı çıxdı və Sona iki əlləri ilə üzünü tutub taxtın üstə yıxıldı.

Yusif Maşodan hamı əhvalatı bilib dərin fikirlərə düşərkən öz cavablığını yadına saldı. Sonanın bu hərəkətinə heç təəccüb etmədi, fəqət bunu da çasdıran Bahadırın müsəlman və Sonanın xristian olmaq məsələsi idi. Yusif əvvəllər hətta fikir edərdi: "Nə yaxşı olardı ki, Sonanın gələcək yoldaşı Bahadır kimi ağıllı, təmiz, safürəkli bir cavan olaydı". Haqiqət, ər və övrət Bahadırdə nəinki bir eyib tapmırdılar, hətta onu sevirdilər. Ancaq Bahadırın müsəlman olmağı bunlarla Bahadırın arasında uçurum dərə kimi bir şey meydana gətirirdi. Ata və ana gecə-gündüz fikir edib müəyyən bir nöqtəyə gələ bilmirdilər. Ona görə də Sonaya bir yol göstərə bilmirdilər.

Bununla belə, Bahadırın Peterburqdan bir kağızı Sonaya gəldi. Bahadır kağızda yazmışdı:

"Əzizim Sonə xanım! Başımdakı min-min fikirlərin hansından başlamaq? Bu günədək gördüyüm adamlardanmı? Ya gözədiyim yerlərdənmı?"

Və ya xeyr, ancaq öz hissiyyatımı söyləyim? Əvət, xanım əfəndi! Ancaq öz hissiyyatımı söyləyim... Qərübə bir halətdir! Mən sizinlə bir yerdə, bir otaqda zindəganlıq edərkən başımda olan min-min fikirlərimi, bütün vücudumu iztiraba salan hisslərimi əcəbə nə üçün söyləyə bilmirdim. Yox, xanım əfəndi! Səhv etdim, söyləyirdim, fəqət dilsiz, hər bir hərəkətimdə sizə olan məhəbbətimi bildirirdim. Əlinizi əlimə alıb fikir edirdim. Qolumdakı minlərcə hiss damarları mənim məhəbbətimdən sizə xəbər verirdilər, deyilmə? Mən sizin əlinizi tutanda bu halətdə olurdum. Yəni, sizin qollarınızda ki hiss damarları sizin hissiyyatınızı mənə həzin-həzin söyləyirdi.

Əliniz əlimdə ikən tam fikirlərinizi, hisslərinizi oxuyurdum. Siz də mənim kimi, deyilmə? Biz bir-birimizin əlini gah sıxırıdık, gah tumar edirdik... Hər birinin ayrı bir mənası olmağını sözsüz düşünürdük... Ah, nə gözəl halət! Nə gözəl hissiyyat! Dilə ehtiyacımız yox idi, qələmə də həmçinin. İndi isə dilə və qələmə böyük ehtiyacımız olmağını hiss edirəm. Başımdakı min-min fikirləri nə vasitə ilə sizə bildirmək?

Əliniz əlimdə olsa idi, əlinizi bir sıxmaqla hamı fikirlərimi, hissiyyatımı bildirərdim. Gözləriniz gözlərimə baxsa idi, hazır yazdığım sözləri oxuyardınız. İndi isə biri müyössər deyil. Hazır bu kağızdan, mürəkkəbdən və qələmədən başqa bir əlacım yoxdur. Bunlar da gözlərimin və əllərimin əvəzini verməyəcəyini düşünürəm. O bir ayrı ələm, bu bir qeyri ələm! Nə isə, ayrılığa tab gətirə bilmədiyimi hiss edirəm. Bir dəqiqə sizi fəramuş edə bilməyirəm. Hər gün, hər saat sizinlə söhbət edirəm. Bir iş edirəm, dərhal sizi gözümün qabağında görürəm, görüb də guya soruşuram: bu iş sizcə, nə tövr görəkdir ola? Hər bir felim, qövlüm, hissiyyatım sizə bağlıdır. Mən tam vücudumla sizə təəllüq tapmağımı düşünürəm, bununla belə "Nə sirdir insanlar bir-birindən təfriqə düşüblər?..." sözlərinizin mənə dəhşətli bir kölgə olmağını da hiss edirəm... Bu kölgədən mən qorxuram. Harada olsam, nə söyləsəm, bu sözlər fikrimə gəlsə, əhvalımı büsbütün dəyişir, başımdan od parlayır, ürəyim iztirabda döyünərkən istəyirəm tam vücudumla bu kölgəni özümdən rədd edəm. İstəyirəm açıq-açıqlığına bağtıram: bəsdir! Məni rahat qoy!.. Mən bağırmaq istərkən haman dəhşətli kölgə daha artıq qüvvətlə mənə yavuqlaşır: məni hər tərəfdən qara bulud alan kimi bürüyür, nəfəsimi tənqləşdirir, ildirəm çaxan kimi çaxır... "Nə sirdir insanlar bir-birindən təfriqə düşüblər?" sözləri bir arşın boyunda qara taxtanın üstə təbaşirlə yazılmış nəzərimə gəlir. Mən hirsli haman yazıları o taxtanın üzündən silirəm, mən sildikcə, daha zorba, daha aşkar xətlə yazılmış görünür. Mən taxtanı var qüvvətimlə yox etməyə çalışıram, sındırıram... "Nə sirdir insanlar bir-birindən təfriqə düşüblər?" sözləri havada

yazılmış görünür... Nə üçün bu sözləri siz meydana gətirdiniz? Nə üçün bu sözləri əllərimiz bir-birini tutan vaxt dediniz? Qeyri bir vaxtda, qeyri bir halətdə bu sözləri desə idiniz, ola bilsin ki, belə təsiri olmaya idi... Fəqət indi... İndi sözlər deyilibdir. İndi bu sözlər məndən, mən sözlərdən ayrılı bilmirəm. Nə üçün bu sözləri deyəndə əlimi sıxdınız və gözlərinizi yumdunuz? Sizin sözləriniz hərəkətinizə müvafiq olub, mənə guya dediniz mən tam vücudumla sevirəm... Mən tam vücudumla sizinki olmaq istəyirəm. Fəqət bizi bir şey uzaqlaşdırır... Bizi bir-birimizdən təfriqə salır... Müsəlman-xristianlıq bizim aramızda uçurum bir dərə ixtira edir...

Sözlərinizə belə mənə verməkdə səhv etməmişəm, zənn edirəm. Səhv edə bilmərəm, çünki həmin dəqiqə mən də bu fikirdə idim. Mən istəyirdim deyəm, siz məndən cürətli olub məni qabaqladınız, qabaqlayıb da məni daha artıq məhəbbətə mübtəla etdiniz... Mənim bütün vücudum, bədənim, aqlım, ruhum hamısı sizə təəllüq tapır: həyatım həyatınıza bağlıdır.

Xanım əfəndi! Mən ancaq camalınıza aşiq olsa idim, mənim üçün şübhə yeri qalardı. Yox! Camalınızı sevirəm də ruhunuzu, aqlınızı daha artıq dərəcədə sevirəm. Mən özümü sizin bir hissəniz bilirəm. Əcəba! Necə ola bilər ki, bizi "uçurum dərələri" ayıra? Əcəba! Bu "uçurum dərələri" biz insanlar düzəldibse, onları məhv etmək bizim ixtiyarımızda deyilmi?.. Nə üçün mən müsəlman, siz xristian, qeyrisi yəhudi və ya büt-pərəst adlansınlar? Nə üçün bu insanlar sonradan düzəlmiş dürlü-dürlü qanunlara sitayiş etsinlər? Təbiimi? Yox! Təbii qanun hamı insanlar üçün bir görəkdir ola. Hamı insanlar bir nöqtəyə görəkdir yerləşərsinlər. Bu nöqtə isə hüriyyət məhəbbət aləmidir. Mən sizi sevirəm, siz də məni, "Yox, sevmək olmaz!" qanunu varsa, mən tam vücudumla bu qanunu məhv etməyə çalışıram. Müsəlman, xristian, yəhudi və büt-pərəst nə olmağını anlamıram və istəmirəm də anlamaq! Ah, sevgili Sona xanım!

Mən millətimi sevirəm; çünki anamı sevirəm. Mən hamı dinləri və din gətirənləri sevirəm, çünki hamısının əsl məqsədi insanları qaranlıqdan işıqlığa çıxartmaq olubdur. Hamı dinlər vaxtında insanları zəmanəyə müvafiq yaxşı yola dəvət ediblər, yəni ümumi bir nöqtəyə yerləşmək üçün hazırlayıblar. Peyğəmbərlər gəliblər, heç vaxt deməyiblər: "Biz islam, xristianlıq düzəltmək üçün gəlmişik". Hamısı: "Biz insanları düz yola dəvət edirik" deyiblər...

Məqsəd bir, yol bir, əcəba! Nə üçün insanlar bir-birindən təfriqə düşüblər? Səbəb? Səbəb, aqlımızın naqisliyi. Biz əsl mətləbi əldən buraxıb cüzi qanunlara sitayiş etmişik. Bir Allahı buraxır, min Allaha səcdə edirik. Fəqət əsl mətləbi anlayanlar birləşirlər, qovuşurlar məhəbbət nə olmağını

düşünürlər. İştə biz də bu dərəcədə bulunuruqsa, məhəbbətimiz tələb edən qanunlara sitayiş etməliyik, deyilmi?..

Bahadır".

Sona bu kağızın Bahadırdan olmağını dərhal bildi. Tez otağına gedib qapını örtüdü və əlləri titrəyə-titrəyə kağızı açdı, oxudu. Hər bir sözə, mətləbə diqqət edib yenə də oxudu. Bir az fikrə gedib üçüncü dəfə kağızı oxudu. Sonra "Ah, Rəbbim!" deyib taxtın üstə yıxıldı. Bu vaxt Maşo içəri daxil oldu. Sona kağızı mizin üstünə qoymuşdu. Maşo Sonanın bu halını görüb bir az təşvişə düşdü. Sona tez ayağa durub mizə tərəf getmək istədi ki, kağızı götürsün. Kağız isə Maşonun əlində idi.

- Bu kağız Bahadırdandı? - Maşo sual etdi.

- Bəli, Bahadırdandı - deyib Sona başını aşağı saldı və bir az fikirdən sonra dedi. - Anacığım, sən də və atam da kağızı oxuyunuz... Məni bu vaxtadək rahatsız edən suallarda mən bu kağızda cavab tapıram... Bəlkə siz də tapasanız. Mən sizdən heç bir şey gizlətmək istəmirəm, çünki sizi çox sevirəm, sizin ruhunuza əziyyət vermək istəmirəm. Fəqət nə edim, sevirəm... Mən Bahadırı sevirəm... Bu kağız mənim tamam şübhələrimi dağıtdı, gizli nöqtələri aşkar etdi. Açılmayan düşünləri açdı... Bundan əvvəl ikimizin arasında görükdən "uçurum dərələri" indi mənim üçün görünmürlər. Mən insan, o insan. Bizi ölümdən savayı hansı bir qüvvə ayıra bilər?

- Qızım! Nə söyləyirən? Mən düşünürəm.

- Ah, anacığım! Oxuyunuz kağızı, düşünürsünüz. Bəlkə mən səhv edirəm. Atamla bir yerdə oxuyunuz, məsləhət ediniz. Mən sizin razılığınızla iş görmək istəyirəm. Mən sizi çox istəyirəm, siz də məni. Siz hazır aqlınıza tabesiniz, mənse ürəyimə. Aqlım ürəyimlə bir çox zaman müharibədə bulundular: ürəyim aqlıma güc gətirdi. Hazır bu işdə aqlım iş görməyir.

- Yaxşı, qızım! Rahat ol. Atamla bu barədə söhbət edərim - deyib Maşo otaqdan çıxdı.

Sona yenə taxta yıxılıb Bahadırın kağızını əzbər oxuyurdu. Yusif evə gəlib Maşonun halını xeyli pərişan gördü. Maşo kağızı Yusifə göstərüb dedi:

- Daha yatmaq vaxtı deyil. Görəkdir bir əncam çəkmək, yoxsa qız özünü həlak edər.

Yusif kağızı diqqətlə oxuyub dedi:

- Mən hərçü fikir edirəm, bir şey çıxmıyır. Sonanı çağır buraya özü ilə söhbət edim. Bizim özümüz Bahadırı çox sevirik, nə eybi var. Bahadır

ağıllı-kamallı bir oğlandır, onun üçün hansı bir məzhəbdə olmağın təfəvütü yoxdur. Bu əqidədə olmaq kağızından məlum edir. Ona görə hərgah xristianlığı qəbul edərsə, biz böyük şadlıqla onu qəbul edərək.

– Ah, sevgili atacağım! Mən təvəqqe edirəm belə məsələni heç ortaya gətirməmək. Mən heç vaxt elə sözləri deməyərəm və razı da olmaram Bahadıra deyilsin. Nə üçün Bahadır xristian olsun və yəinki nə səbəbə mən müsəlman olam? Bizi xristianlıqı və ya müsəlmanlıqı bir-birimizə yavuş etdi? Yəinki özgə bir şey?

– Yox, qızım, elə deyil. Hər halda, biz bir millətin hissəsi hesab olunuruq. Bu millətə dair müəyyən bir yol və ya bir adət var. Biz haman adətlərə bərəks hərəkət edəriksə, bizə ayrı bir nəzərlə baxarlar. Bizi camaatımız özündən hesab etməz. Sən millətini sevirən, onun uğrunda can qoymağa hazırsan, razı olarsanmı haman millət səni özündən kənar etsin?

– Bəs Bahadırın millətdən kənar olmağına necə razı olmaq?

– Qızım! Mənim sənə olan məhəbbətim hər şeyi qəbul etməyə vadar edərdir. Mən sizin məhəbbətinizə mane olmazdım, ixtiyarım da yoxdur və genə də olmuram. Fəqət bunu demək istəyirəm: Bahadırın və sənin fəlsəfənizdən millətin xəbəri yoxdur. Təklidə fəlsəfəniz gözəl də olmuş olsa, camaat haman fəlsəfənizə nifrətlə baxacaqdır. Camaatın fəlsəfəsi müəyyən qanunlar və ata-babalarımızın adətləridir, qızım!

– Atacağım, sözləriniz haqdir. Millət, camaat ümumiyyətlə bizim fəlsəfəyə nifrət nəzəri ilə baxacaqdır. Bunu yaxşı düşünürəm... Bəs nə etməli? Mən çalışıram... Millətimdən uzaq düşmək istəmirəm. Mən ömrümü millət yolunda sərf etməyə hazırım, onu sevirəm. Bahadır da sevirəm. Bahadır burada ikən belə şeylər fikrimdən keçməyirdi... Bəlkə bu ayrılıq səmərəsidir. Bəlkə bir yerdə olsaq və yəinki birlikdə məsləhət etsək, özgə bir nöqtəyə gələrik, bilmirəm... Başım işləməyir, fikrim dağınıqdır... Əhvalım pərişandır. Bahadırın sözləri və əqidəsi haqdir. Camaata, millətə dair dediyiniz sözləri də diqqətsiz qoymaq olmaz... Özgə bir yol, qeyri bir çarə yoxmu, sevgili atacağım?

Yusif xeyli fikirdən sonra dedi:

– Qızım! Mənim başıma bir fikir gəlir: səninlə bir yerdə Peterburqa gedək, Bahadirla bir yerdə sözləşək, bəlkə birlikdə çarə tapdıq.

– Bu sözləri Yusif hələ qurtarmamışdı, Sonanın qara buluda bənzeri üzünü açıldı. Ucadan güldü və atasının boynunu qucaqlayıb öpdü.

– Ah, sevgili atacağım! Nə yaxşı və gözəl fikirdir! Mən razıyam! Bu sözlərdən sonra "sevgili anacağım", deyib Maşonun qucağına düşdü. Siz də atamın fikrinə şəriksinizmi?

– Bu fikir mənim başımda var idi. Mən Bahadırın nəcibliyinə, kamalına ümid bağlayıb, yəqin edirdim birlikdə çarə tapılar...

– Yaxşı, hazırlaşaq, iki gündən sonra gedərik. – Yusif deyib yerindən durdu.

Sona şadlığından gah atasını, gah anasını öpürdü. Balaca uşaqlar kimi atılıb-düşürdü. Peterburqa getmək məsələsi Sonanın əhvalını büsbütün dəyişdi. Sevindi-yəndən bilməyirdi nə etsin. Gah anası ilə zarafat edirdi, gah qulluqçularla, gah şaq-şaq güldürdü, gah güldüyü zaman gözlərindən şadlıq yaşları gəlirdi. İşin aqibəti nə olmağını fikir etməzdi... Bir Bahadırı görmək, onunla söhbət etmək, onunla bir yerdə oturub dərindən-dərindən fikrə getmək, yoldaşı mühüm məsələləri müzakirə etmək, – ancaq belə fikirlər Sonanı məşğul edirdi. Yusif isə ancaq bu görüşməyin bərəsində fikir edirdi. Nə tövr iş görmək? Bahadıra nə demək? Nə məsləhət etmək? Bahadır filan söz deyərsə nə cavab vermək?

Maşonun müəyyən bir fikri yox idi. Ümidini Allaha bağlayıb ürək-dən hər iki novcavanın halına yanardı... Getmək vaxtı araya gəldi. Sonə və Yusif yola lazım olan şeyləri hazır edib troykaya mindilər. Maşo bunlar ilə öpüşüb ağladı.

Anacağım, ağlama! – Sonə deyib anasının boynundan qucaqladı. Tez əhvalatı yazaram.

Troyka yola düşdü. Fəqət troykanın zınqırovu qəmgin bir səs verirdi...

Bahadır kağızına cavab gözləyirdi. "Sona bunun sözlərinə şərik olacaqmı? Bunun əqidəsinə rəy verəcəkmı? Yoxsa "uçurum dərələr" ortalıqda gələcəkdir? Bu fikirləri başından keçirərkən Bahadır hərdən-bir belə bir atəşli kağız göndərməyindən pərişan olardı. "Sona millətini nəhayətdə sevən bir cavan, Sonə ata və anasına artıq dərəcədə məhəbbət bağlamış bir qız... Bu "uçurum dərələri" keçə biləcəkmı? Keçərsə atasına, anasına əziyyət olmazmı? Bunlar məni öz övladları kimi sevirtilər, mənə hər dürlü yaxşılıqlar ediblər. Məni təmiz, saf ürəkli, əmin adam bilib qızlarını mənə tapşırırdılar... Öz hissiyyatımı, məhəbbətimi açıq-açıqına Sonəyə yazmaq, Sonanı rahatsız edəcəkdir, qeyri bir fikirlərə salacaqdır... Mənim bir kimsəm yox. Atam-anam qəbirdə, mənim halıma yanan, mənim dərdimə qalan yox. Mənə nə olursa-olsun heç kimə əziyyət olmayacaqdır... Sonə isə atasının, anasının əziz pərvəriş edilmiş qızı. Sonə belə bir yaxşı, gözəl külfətin işığı... Sonanın qəmi, ümumi külfət qəmi, Sonanın bədbəxtliyi, ata-anasının bədbəxtliyi... yəqin ki, Sonə məhəbbətini pünhan saxlaya bilməyəcəkdir. Bu mə-

həbbətin aşkar olmağı atasının və anasının rahatsız olmağına şəksiz səbəb olacaqdır.

Ah, nə üçün mən belə bir atəşli kağız yazdım? Nə üçün belə bir ali təbiətli validələrin ruhlanna əziyyət verməli oldum? Nə üçün?

Bu fikirləri Bahadır başından keçirərkən halı büsbütün təğyir tapırdı. Ürəyi tez-tez döyünürdü, qayıbanə Yusifdən və Maşodan xəcalət çəkirdi.

Bir gün yenə başından belə fikirlər keçirərkən artıq dərəcədə qəmgin oldu. Gözləri mizin üstdəki tapançaya sataşib əlinə götürdü. Bir az əlində tutub: "Ah, bu nə halətdir!" dedi və əlindən tapançanı buraxıb taxtın üstə yıxıldı və üzünü əlləri ilə tutub uca səslə dedi: "Ah, Sona! Ah, mənim məhəbbətim!" Bu vaxt qapını döydülər, "giriniz" deyib Bahadır cavab verdi. Qapı açılıb Yusifi və yanında Sonanı gördü, əvvəl özünü itirib bilmirdi nə etsin. Sonra ixtiyarsız Yusifi qucaqladı və sonra Sonanın əllərini tutub kərratla öpdü.

– Bizi gözləməyirdiniz, deyilmi? – deyib Sona pəncərənin qabağında oturdu.

– Xeyr, xanım əfəndi, heç fikrimə gəlməzdi.

Bir-birinin əhvalından xəbərdar olandan sonra Bahadır çay tədarükü etdi.

– Çay hazır olanadək mən özümə əlcəklər alım. – deyib Sona otaqdan çıxdı.

Yusiflə Bahadır keçmiş günlərdən söhbət etdilər və Maşonun əhvalını xəbər alıb Bahadır dedi:

– Əcəba! Maşo xanımı nə üçün gətirmədiniz?

Yusif başını aşağı salıb bir az fikirdən sonra cavab verdi.

– Bahadır bəy! Bizim gəlməyimizə səbəb mühüm bir məsələ olubdur...

Bahadır təəccüblə Yusifə baxıb soruşdu:

– Əcəba! Nə üz veribdir?

– Sizin Sonaya və Sonanın sizə olan məhəbbəti məni və Maşonu böyük təşvişə salıbdir. Siz özünüz bilirsiniz: dünyanın işığına Sonanın gözləri ilə baxırıq. Biz Sonanın uğrunda can verməyə hazırıq. İndi bu təmiz, saf ürəkli qız sizə aşiq olub, gecə-gündüz aramı yoxdur. İndi ikimiz də gəlmişik üçlükdə bu işə sərəncam verək. Sonanın öz millətinə olan məhəbbəti sizə məlum. Bizim və yainki sizin millətin belə işlərdə qeyri bir nəzərdə olmağı da sizdən gizli deyil... Özünüz, əlbəttə, düşünürsünüz...

Sizin kağızınızı mən oxudum. Fikirləriniz düz, əqidəniz təmiz, müqəddəs bir əqiddə, fəqət camaat... Millət...

– Bəli, bəli – Bahadır deyib, fikrə getdi. – Düz buyurursunuz... Mən... Səhv etmişəm... Mənim məhəbbətim sizə əziyyət veribdir... Bağışlayınız... Bağışlayınız... Əfv ediniz məni... Mən... Mən...

Bahadır özünü saxlaya bilməyib uşaq kimi ağladı. Yusif də buna baxıb ağladı... Bu vaxt qapı açıldı. Sona tələsmiş içəri daxil oldu. Bunları bu halda görüb heyran qaldı və sonra bir söz də söyləməyib oturdu və üzünü əlləri ilə tutub bir nöqtəyə baxdı. Yusif və Bahadır gözlərini silib xeyli vaxt səssiz oturdular, bir azdan sonra Bahadır: "Çay içiniz", deyib Sonaya yavuq oturdu.

– Mən sizdən təvəqqe edirəm nahara bizə buyurasınız. Bir yerdə söyləşib məsləhət edərik... Ümidvaram hamı düşünlər açılsın...

Yusif və Sona söz verdilər ki, nahara Bahadırın mənzilinə gəlsinlər. Bir neçə dost adamları görmək qəsdini ilə Yusif və Sona Bahadırı salamatlaşdırıb gətirdilər.

Bahadır Sonanın dalınca diqqətlə baxdı. Sonra xeyli vaxt otaqda gəzib birdən oturdu və bu kağızı yazdı:

"Təvəqqe edirəm mənim ölməyimdə heç kimi müqəssir etməyəsəniz. Mən özüm öz əlimlə özümü öldürdüm... Ah, insanları bir-birindən ayıran "uçurum dərələri!" Mən sizi məhv etmək istərkən siz məni məhv etdiniz... Fəqət əmin olunuz, siz axırda məhv olunacaqsınız...

Bahadır".

Bu sözləri yazandan sonra tapançanı gicəhına sıxdı... Bir dəqiqə bundan müqəddəm döyünən ürək, bir dəqiqə bundan müqəddəm hamı insanları birləşdirmək istəyən beyin həmişəlik rahat oldu... Yusif və Sona nahar vaxtı Bahadırın mənzilinə gəldilər. Bu dəhşətli xəbəri eşidib Sona qəşş etdi və sonra özünə gəlib yaman bir halətdə bulundu... Yusif Maşoya teleqram göndərdi ki, tez gəlsin.

Maşo gəlib qızını dəlillər azarxanasında gördü.

A decorative rectangular border with a repeating floral and scrollwork pattern, enclosing the central text.

POVEST
və
HEKAYƏLƏR

PİR

I

İyun ayının ortası idi. Günlər çox isti keçirdi... Məşədi Allahverən sabah namazına durub arvadını tələsik durquzdu:

– Ay qız Gülbadam! Gülbadam! Tez ol dur, uşağı da durquz, vaxt keçir, hava sərin ikən yola düşək.

Gülbadam sərsəm yuxudan oyanıb oturdu, gözlərini ova-ova o yan bu yana baxdı, istədi ərinə deyər: "Nə üçün çığır-bağır edirsən, yatmağa qoymursan?..." Sonra fikrinə gəldi ki, gərək piyə gedələr... Heç bir şey söyləməyib bir az gərnəşdi, sonra əlləri ilə gözlərinə düşən saçlarını düzəltədi, boynuna düşmüş ağ çit, qara çiçəkli yaylığını başına salıb boğazının altından sıxdı. Ağ donunu geyindi, əsnədi, istər-istəməz ayağa durdu. Üzsüz boz balışı, üzü qırmızı çiçəkli çitdən mitəkkəni döşəyin ortasına qoydu, sonra yorğan əvəzinə üstünə saldığı ağ döşəküzünü qatlayıb istəyirdi yerini yığsın, bu vaxt Məşədi Allahverən namazını qurtarıb arvadına dedi:

– Yerləri yığmaq istəməz, gələrsən sonra yığarsan, vaxt keçir, sən uşağı durquz.

Gülbadam döşəyi buraxıb iki dizləri üstə çökdü, bir az uşağın üzünə baxıb ağ kisəyi köynəyinin enli qolları ilə uşağın alnındakı təri sildi və sonra: "Cəbi! Anan sənə qurban Cəbi! Oyan, dur gedək. Dədən səni təşiyə mindirəcəkdir" deyər durquzdu.

– Bir az yavaş, qorxar! – deyib, Məşədi Allahverən axırıncı duasından əl çəkdi.

Axırıncı sözləri də bu idi: "Pərvərdigara! Mənim bu balama niət ver!". Ondan qabaqkı sözlər də buna oxşar sözlər idi. Daha doğrusu, sözlər deyildi, fikirlər idi. Həmişə namazdan sonra əllərini yuxarı qaldırıb fikrindən keçirərdi: "Pərvərdigara! Özün şahidsən, buyurduğun əmrləri yerinə yetirirəm: orucumu tuturam, namazımı vaxtında qılıram... Özün şahidsən, Rəbbim! Yetir, pərvərdigara! "Bu "yetir" sözünü hər vaxt deyəndə tamam məişətini, alını-verini, zərərini-xeyrini fikrindən keçirərdi. Elə də deyil idi ki, "ehdi-nəssiratəl müstəqim"*in mənasını bilib də daha "Allah, mənə doğru yol göstər" kimi sözləri bir də təkrar etməyə ehtiyac qalmayıb idi. Xeyr, Məşədi Allahverən düz əlli yaşında idi və on beş yaşından namaz qılardı, bu sözlərin mənasını bilməzdi və heç fikrinə gəlməzdi ki, namazda deyirlər: Allah! Mənim ürəyimi təmizlə, mənə doğru yol göstər, o

yolu ki, sənin tərəfinə gedir, o yoldan uzaq et ki, səndən uzaq düşür. Mənim qəlbimi yumşalt, həlim və mehriban et... Belə fikirləri Məşədi Allahverən nəinki namaz vaxtında, hətta mərsiyə oxuyanda da başından keçirtməzdi. Bir gün hətta mərsiyə oxuyanda ağzı qızıxmış bir vaxtda dedi:

Ey camaat, dürüst qulaq veriniz. Diziüstə öyləşiniz, bir fərd oxuyacağam, demirəm başınıza vurun, yox. Ancaq bu oxuduğum sözlərə göz yaş tökərsinizsə və haman dəm ürəyinizdən nə istəyərsiniz qəbul keçər.

Məşədi Allahverən doğrudan çox-çox ağladı və ürəyindən bunu keçirdi: "Allah, mənə bir övlad ver!"

Zatən Məşədi Allahverənin ancaq bu fikirdə olmasının və bu kimi şeylər öz Allahından istəməyinin səbəbi var idi. Onun heç bir şeyə ehtiyacı yox idi: dükanı yaxşı işləyirdi, yaxşı qazanırdı. Hələ bir az bankda, bir az da əllərdə faizlə pulları dolanırdı. Fəqət bir şeydən bədbəxt idi: övladı olmurdu.

Məşədi Allahverən ibtida bir arvad aldı, gözəl, göyçək. 30 il onunla gün keçirib övladı olmadı. Sonra istədi birini də alsın, arvad razı olmurdu. Ürəkdən boşamaq da istəyirdi. Fəqət qorxurdu. Çünki arvadın qohumları bir az qolçomaq hesab olunurdular. Axırda əlacı üzülüb arvad ilə gündə dava-qalmaqla edirdi, deyirlər, guya döyürdü, söyürdü, hətta ac da qoyardı... Bu səbəbdənmi və ya qeyri bir səbəbdən arvadı öldü. İkinci dəfə yenə bir pakizə qız aldı. Üç ilin ərzində iki dəfə uşağa qaldı: birində üçaylıq, ikinci dəfə altıaylıq uşaqları düşürdü. Bu biçarə arvad vaxtsız doğmaqdanı və ya qeyri bir səbəblərdən ağrılara, mərəzlərə mübtələ oldu. Gündəgün əriyib gah qamından dad vurardı, gah başından, gah bütün bədəni ağrı tutardı. Məşədi Allahverənin buna yazığı gəlib boşamaq istəməzdi. Çünki arvadın heç bir kəsi yox idi. Fəqət atasından qalan bir-iki evin sahibi idi. Məşədi Allahverən bilirdi ki, boşasa yazıq arvad evləri tək dolandıra bilməyəcəkdir. Buna binaən boşamaq da istəməzdi. Fəqət arvad həmişə naxoş, zəif olduğuna görə ev yaxşı getmirdi... Məşədi də "məhrəm" bir "qulluqçu" gəzirdi. Bu fikrini aşkar edib arvadından izn istədi. Arvadı da çarəsiz qalıb razı oldu. Tələsik yavaş kənddən dul, çöpür Gülbadamı aldı. Doğrusunu da demək, Məşədinin daha o vaxtı deyildi ki, gözəl qız arasın. Əlli yaşında, başı balaca, üzü enli, burnu yekə, balacaboy, gözləri bir az çəp, həna altından bozaran saqqallı bir kişiyyə nə gözəllik aramaq? Xeyr, Məşədi Allahverən öz "qədir-qiyətini" bilən adam deyildisə də, daha çox da gözəl arvad almaq fikirlərini etməzdi. Ona ancaq övlad lazım idi. Ona bina Gülbadamı aldı. Fəqət nə üçün şəhərdən almayıb kənddən aldı? Gülbadam kimi şəhərdə çox dullar var idi. Bu da bir gizlin məsələ idi. An-

* – Quranın birinci surəsi, mənası: "Mənə doğru yol göstər"

caq Məşədi özü bilirdi... Hər halda pirin adı çəkiləndə Gülbadamın da adı çəkilirdi... Məşədi də fikir edərdi: "Bəlkə Gülbadam pirsəven xoşbəxtlərdəndir..." İştə Gülbadamı aldı ki, bəlkə övladı ola.

Doğrudan da bir il keçməmiş Gülbadam uşağa qaldı. O vaxtlar da Məşədi Allahverənin naxoş arvadı bir sümük bir dəridə ikən canını tapşırırdı. Bunun ölməyi Məşədi Allahverəni ağlatmadısa da, ürəyini yandırdı. Çünki əli arvadın mülkündən çıxırdı; vərəsələr var idi.

Gülbadam arvadın ölməyinə qeyri günlər kimi nəinki sevinmədi, hətta bir az da qəmgin oldu. Çünki naxoş, zəif arvada yazığı gəlirdi. Gülbadam ürəyiyumşaq, rəhmlı adam idi. Sağlığında zəif, naxoş arvada nəinki "gününlük" etməzdi, hətta bir az hörmət edərdi, vaxtında xörəyini verərdi, yedizdirərdi və hamama aparıb çimizzirərdi. Deyirlər guya "günü gününün ölməyini istər", fəqət bu arşınla hamı günləri ölçsək işimiz fəna olar. Doğrudan da, insanda bir-birinin ölməyini istəmək vəhşilikdir, deyilmə? Belə isə iki arvad, üç arvad və daha çox arvad almaq neçə milyon arvadları vəhşi edərdi... Nə isə, özgə günləri bilmirəm, fəqət Gülbadam qeyrilərinə oxşamazdı. Bu naxoş arvada Gülbadamın yazığı gələrdi, yazığı gələn adamın ölməyini də istəməzlər...

Məşədi Allahverən də vaxtında bu naxoş məzlumə arvadı sevərdi, fəqət uşaq məsələsində ümidini ondan üzəndən sonra Gülbadama məhəbbətini salmışdı... İndi odur, hələ dünyanın işığını görməyən balasının səbəbinə Gülbadamın başına pərvanə kimi fırlanırdı, əlini isti sudan soyuq suya vurmağa qoymur, səhər-axşam samovarı özü qaldırardı. Hətta doğmağına bir neçə gün qalmış pilləkənlərdən çıxıb-düşməyə də qoymazdı. Çünki əvvəlinci arvadın uşaq düşürməyini mamalar ağır şey götürməkdən bilirdilər və deyirdilər: "Uşaqılıq yerindən oynayıbdır". Məşədi bunların hamısına inanardı. Fəqət hamıdan çox, qorxunu səbəb bilərdi və öz ələmində ikinci arvadının uşaq salmasını da qorxudan bilərdi. Çünki arvad bir gün mülkündən gələn mədaxilin hesabını bilmək istərkən bərk döyülmüşdü və hətta ortalıqda xəncər də işləmişdi. O idi ki, Məşədi Allahverən çox mərəzin səbəbini qorxudan bilərdi, hətta axır vaxtlar axşamlar evə gələndə darvazadan uca səslə oxuya-oxuya gələrdi ki, arvad qeyri bir adam bilib diksinməsin.

Vaxt yetişdi, dükana xəbər apardılar ki, arvad ağrı çəkir. Məşədi Allahverən tez dükanı bağlayıb evə gəldi. Mamaları çağırtdı, mamalar işə məşğul oldular. Bir gün, bir gecə Gülbadam ağrı çəkdi. Bir gün bir gecə Məşədi Allahverən yeməyini, içməyini bilmədi. Gah bu qapıdan mamaları çağırırdı, gah o qapıdan arvadının əhvalını xəbər alardı.

– Hə, necə oldu? Necə olacaq? Bəs necə olsun? – deyib o yan bu yana yüyürərdi. Neçə-neçə qurbanlar vəd etdi, nəzirlər çıxdı, olmadı... Axırda şəhərin yavuqluğundakı məşhur qoz ağacını, "pir"i fikrindən keçirtməyi və nəzir etdi ki, uşaq tez olsun, iyirmi manat pirə göndərsin. Bunu fikrindən keçirtmişdi, o biri otaqdan: "Allah şükür, Allah şükür! Oğlandır!" sədası gəldi.

Məşədi bu yaşa gəlmişdi, hələ belə bir şadlıq bunun üçün üz verməmişdi. Uşaq kimi atılıb-düşürdü. İyirmi manata qədər mustuluq pulu buraxdı. Tez bazara çıxdı ki, bir az tədarük üçün şeylər alsın. Çuxasının bir qolunu geyib birini də çiyinə atdı. Papağını öyri qoydu, belə ki, çirkli araçının yarısı görünürdü. Tanış-biliş görəndə uzaqdan gülərdi, ucadan salam verərdi, hətta tanımayan adamlara da salam verərdi.

Bunun şadlığının səbəbini bilmirdilər. Əlbəttə, bilsə idilər: "Məşədi, gözün aydın" da deyərdilər. Özü utanıb – şadlığının səbəbini deyə bilmirdi. Bununla belə Məşədi Allahverən çox istəyirdi ki, "Məşədi gözələrin aydın!" sözlərini eşidə, tərs kimi bir soruşan da yox idi ki, bilinsin. Nə üçün həmişə qaşqabaqlı Məşədi bu gün adamların üzünə baxıb irişir, uzaqdan uca səslə salam verir, nə üçün papağını yan qoyubdur? Xeyr, heç kəs! Hətta Məşədi Allahverən bir neçə adamın kefini də xəbər aldı: "Hə! Xala oğlu, kefin necədir?" Fəqət bu adamlardan da heç biri Məşədinin kefini xəbər almadı ki, bəlkə söz açıla... Deyəsən o gün hamının tələsik işi var idi. Biri o yana gedirdi, biri bu yana, salam da verəndə quru salam verib keçirdilər. Axırda Məşədi Allahverən uzaqdan ön yavuş dostu Kərbəlayı Xudavərdini görəb gülümsündü, sonra yavuqlaşanda güllə-güllə dedi:

– Rəfiq! Yaxşı yarpaq dolması yemək istəyirsənsə, bu axşam gəl biza.

Bu sözləri deyib Kərbəlayı Xudavərdinin gözlərinə baxdı ki, bəlkə bu isə şadlığının səbəbini soruşa. Yox, soruşmadı, bununla belə Məşədi Allahverənin dolması Kərbəlayı Xudavərdinin bir az fikirləşməyinə səbəb oldu. Çünki Məşədi Allahverən bir saatda dolma yedizdirən adamlardan deyildi: ona görə Kərbəlayı Xudavərdi təəccüblə rəfiqinin üzünə baxdı.

– Hə, mat-mat nə üçün baxırsan? Soruş, soruş də!

Kərbəlayı Xudavərdi yoldaşının əlindən tutub dedi:

– Doğrudan, bu nə qonaqlıqdır, rəfiq?

– Qonaqlıq-zad yoxdur, fəqət bir səni çağırıram. Əsl qonaqlıq sonradır...

– Yəni, necə sonra?

– A kişi, rəhmətliyin oğlu, nə üçün düşünürsən? Sonra da! Beş-altı gündən sonra! Məşədi Allahverən bu sözləri gülə-gülə deyirdisə də fəqət içindən qovrulur idi: "Nə üçün bu adamlar bunun şadlığının səbəbini soruşurlar? Nə üçün belə bir böyük işdən bunların xəbərləri olmasın? Nə üçün bu öz dili ilə gərəkdir desin: "Oğlum dünyaya gəlir!..."

Kərbəlayı Xudaverdi çox da nazik mətləb düşüncələrindən deyildi. Hətta "beş-altı gündən sonra" sözləri də buna kifayət deyildi, gərək açıq-açıq deyilə idi: "Beş-altı gündən sonra ad qoyulacaqdır". Məşədi Allahverən daha səbir etməyib bu sözləri özü dedi.

– Ay sağ ol! Sağ ol! Gözün aydın, Məşədi! Gözümüz aydın! Çox ecəb!

Kərbəlayı Xudaverdinin bu sözləri Məşədi Allahverənin bütün damarlarına işlədi. Yəni bu sözləri Məşədi Allahverən bütün varlığı ilə hiss etdi, sonra guya utanıb yerə baxa-baxa dedi:

– Bəli, Allah-taala bizə bir oğul bağışladı.

Bu sözləri deyib Kərbəlayı Xudaverdinin üzünə baxdı, elə bir baxdı ki, guya Kərbəlayı Xudaverdidən yenə də bir söz gözləyirdi. Məşədi Allahverənə xəyal, Kərbəlayı Xudaverdi bunun sözlərindən sonra gərək deyə idi: "İnşallah, sünnətində, toyunda yeyək, yəni toyunda oynayaq..."

Nə isə, Kərbəlayı Xudaverdi düşünmədi və demədi. Deməyib də əli plovdan çıxdı; çünki Kərbəlayı Xudaverdi gözcüydü verən vaxt Məşədinin fikrindən plov da keçdi, fəqət sonra sözlərinin dalı gəlmədi... Məşədi də ancaq bir dolmalığ alıb apardı.

Məşədi Allahverən hələ çuxasını çıxarmamış böyük mamantı səslədi:

– Hə, əhvalı necədir?

– Yaxşıdır, yaxşıdır!

– Göbəyi-zadı öz yerindədirmi?

– Bəli, bəli!

Mama "yaxşıdır-yaxşıdır" sözlərini ürəkdən demirdi. Fəqət qabaqda üzgörümçəyi olmağa görə çarəsi yox idi. Nə isə, mama üzgörümçəyi alıb Məşədi Allahverəni uşağın yanına buraxdı.

– Hə, necəsən?

İstər-istəməz arvadının əhvalını xəbər alıb uşağa baxdı və əlinə götürdü. Bu dəqiqə Məşədi Allahverənin həyatında ən qiymətli, ən hissli bir dəqiqələrdən idi. Neçə illərlə arzusunda olan balanı Məşədi indi əlində tutur. Bu hində Məşədi Allahverənin fikrindən nələr keçmədi: balaca, dəmir, qəşəng krovat. Bir az sonra balaca ərəbə, daha bir az sonra quzu, eşək, at, fayton, daha nə bilim nə, nə... Hamısı bir-bir fikrindən keçirdi.

Həmin bu hində də mamanın fikrindən qeyri şeylər keçirdi. Böyük mama təcrübəli bir mama idi: doğrudur, elmsiz idi, oxumamışdı, fəqət təcrübəsi çox idi. 20 il idi mamalıq edirdi. Bu iyirmi ilin ərzində çox balaları gözdən keçirmişdi. Bu uşaq qeyri uşaqlara bir az oxşamayırdı: üzü şiş, başı qədərindən yekə bir uşaq idi və bir az da qeyri bir iy verirdi...

Günlər keçdi, aylar keçdi, balaca Cəbi yavaş-yavaş böyüdü, fəqət həmişə zəif, üzü kiçik, başı isə günbəgün zorbalaşdı. Nə ki, danışmaq, yerimək vaxtı deyildi, Məşədi Allahverən və arvadı uşağın başına və zəif olmasına çox da diqqət etməzdilər. Hətta qeyrilər Məşədi Allahverənə uşağın başına dair bir söz söyləyəndə, Məşədi gülə-gülə deyirdi: "Görünür ağıllı olacaqdır". Hətta belə bir şey eşitmişdi və yəni istəyirdi eşitsin ki, başı böyük adamın ağı da çox olar...

Nə isə, vaxt yetişdi: gərək uşaq iməkləsin, yerisin, gülsün, danışsın, şad olsun... Fəqət Cəbidə bu əhvalatlar görünmürdü. Cəbini haraya qoyurdun orada dinməz-söyləməz uzanırdı. Verəndə yeyirdi, verməyəndə heç. Su istəyəndə dodaqlarını bir-birinə sürtürdü. Çox vaxt matdım-matdım bir nöqtəyə balaca gözləri ilə baxırdı. Fəqət bu gözlərdə təbii şəfəq, qığılcım yox idi. Alın qabağa çıxıb gözləri çuxura düşmüşdü. Ümumi zəiflikdən başqa ayaqları da əyri bitirdi. Ayaqlarını ələ alıb buraxanda sanki bir rezin (trubka) kimi yerə düşürdü...

Nə isə, bir çox dualardan, nəzirlərdən sonra bir gün Gülbadam ərinə dedi:

Şəhərə, deyirlər, bir yaxşı həkim gəlir. Gəlsənə aparaq uşağı bir baxsın.

Məşədi əvvəl dinmədi. Sonra razı oldu. Sabahı Gülbadam qonşusu Pərinə də götürüb həkimə getdi.

Həkim diqqətlə uşağa baxıb başını buladı və xeyli fikrə getdi. Arvadlara naxoşa dair bir söz deməyib dərman yazdı. Fəqət dedi ki, çox yaxşı olardı ki, uşağın atasını görmək... Arvadlar evə qayıdıb əhvalatı Allahverənə nağıl etdilər. Məşədi dedi:

– Mən əvvəl heç razı deyildim ki, siz uşağı həkimə aparasınız, çünki bu həkimləri mən yaxşı bilirəm, yaxşı tanıyıram. Bir az çətin düşəndə, ya mərəzi tapmayanda, naxoşun atasını istərlər, anasını çağırırlar, babasını qəbirdən çıxartmaqdan da bunlar çəkinməzlər... Gör nə axmaq-axmaq sözlərdir. Naxoşdur, gəlir bax, müalicəni et, yoxsa sənin atası ilə nə işin? Xeyr, bunlar boş sözlərdir...

Yenə dualar, yenə cadubazlıq meydana gəldi. Fəqət Gülbadam çox duaya-zada inanana deyildi. Bir azdan sonra Gülbadam uşağı daha bir təzə

gəlmiş həkimə apardı. O da diqqətlə baxıb dedi ki, atasına baxmaq lazımdır. Bu dəfə Gülbadam ərindən iznsiz getmişdi. Gülbadam əhvalatı açıb dedi:

– Doğrudan, gəlsənə bir özün həkimə gedəsən, görək nə demək istəyir. Mən səndən iznsiz təzə həkimə getmişdim. Uşağa diqqətlə baxıb o da dedi, atasını görsək yaxşı olardı.

Məşədi Allahverən istədi çıxır-bağır etsin. Ancaq uşaq yatırdı, bir söz də söyləmədi. Sonra öz-özünə fikir edirdi: "Yaxşı, həkim məni yemə-yəcəkdir ki, bəlkə doğrudan da fikir edir ki, arvad xeylağı onun dediklərinə layiqincə əməl edə bilməyəcək. Onun üçün kişi xeylağı çağırır". Bu fikirdə ikən Məşədi Allahverən səhəri həkimə getdi.

Həkim uşağı görüb bir neçə xəyallara düşmüşdü. Mərəzin səbəbini bilmək istəyirdi. Çünki haman mərəzin bir neçə səbəbi ola bilərdi. Dürüst səbəbini bilib müalicəsinə girişmək istəyirdi. Məşədi Allahverən həkimə özünü tanıdıb soruşdu:

– Həkimbaşı, mənim uşağımın mərəzi nədir?

Həkim dedi:

– Uşağın beynini su alıbdır. Ayaq sümükləri də ayrı bitibdir. Məncə, səbəbini atasında və anasında aramaq lazımdır və tez də müalicəsinə şüru etmək gərəkdir. Yoxsa uşaq ya tez tələf olar və yəni ağlısız, çolaq bir vücud qalacaqdır. Bunu da demək lazımdır: mərəz ağır bir mərəzdür...

Bir çox söhbətdən sonra məlum olur ki, Məşədi Allahverən bir vaxt kif azarına mübtəla olubmuş. Bir az sonra yenə də məlum olur ki, bu mərəzdən tez tələf olur. Deyirləmiş, guya azar beyninə vurubmuş. Sonra yazıq Gülbadamın ağzında bir yara var imiş və həkim əri içdiyi davanı buna da verəmiş...

Həkim bu məlumatı yıgıb, mərəzin səbəbini özü üçün aşkar etdi və müalicəsinə tədriclə başlamaq istədi. Bununla belə Məşədi Allahverənə və Gülbadama dedi:

– Hərgah istəyirsinizsə belə bədbəxt balalarınız bir də dünyaya gəlməsinlər, özünüzü müalicə ediniz...

Həkimin bu sözləri Məşədi Allahverənin heç beyninə batmadı. qulağına heç girmədi. Bu fikri edərdi: "Həkim boş sözdür söyləyir. Bu doğrudur, 30 yaşında bərk kif azarına mübtəla olmuşdum. İndi bu iyirmi ilin ərzində bədəndə azarmı qalar?" Fəqət onu düşünməyirdi ki, ikinci arvadının uşaq düşürməyinə də bunun mərəzi səbəb olmuşdu. İndisə iki tərəfdən – həm Gülbadam və həm özü Cəbi kimi bədbəxt bir uşağın dünyaya gəlməsinə səbəb olduğunu nəinki düşünmürdü, hətta həkimin sözlərini cəfəng bir şey hesab edirdi. Daha həkim sözü yanında danışmaq olmurdu.

Yenə dualar yazıldı, nəzirələr çıxıldı... Axırda fikir etdi ki, "uşaq anadan olan vaxt Gülbadam çox zəhmət çəkdi, axırda "qoz ağacı – piro" nəzir dedikdə uşaqdan xilas oldu... Nə üçün daha oturmuşam!.." O idi ki, Məşədi Allahverən cümələr uşağı piro aparırdı. Bu cümə də axşamdan piro getmək üçün hər bir şey hazırlamışdılar. Ona bina Məşədi Allahverən namazını qurtarıb Gülbadama deyirdi ki, uşağı durquzsun.

II

Bu cümə piro gedən tək bir bunlar deyildilər. Çox adam gedirdi. Hər möhəllədən iki-üç nəfər adam uşaqları ilə bir yerdə arabaya, faytona, ata, eşşəyə minib gedəcək idilər və hər birinin getməyinə də bir səbəb var idi. Biri Məşədi Allahverən kimi oğlunu aparırdı, digəri anadan olma, yəni ki sonratapma çaxotkalı qızını yanına salmışdı. Üçüncüsü vaxtında müalicə etməyib traxoma göz ağrısından əbədi kor olmuş atasını yedəkləyirdi, dördüncüsü əro getmiş doğmayan qızını yanına salmışdı. Daha bir çoxu da Sibiro gedən oğlanları üçün nəzir aparırdılar.. Nə isə, hər cümə günü kor, şil, çolaq, çaxotkalı, yaralı, qızdırmalı, qarnı ağrıyan, övladı olmayan, oğlan doğmayan, dul arvad, dul kişi, sonsuz, kimi arabada, kimi faytonda, kimi piyada piro gedən yolu tapdalayırdılar. Bunların içində hətta elə bir arvadlar var idilər ki, örləri piro qoymayanda cümədən qabaq yuxu da görürdilər. Səhər durub ərinə deyirdi: "Rəhmətlik ananı piri qapısında durmuş gördüm, məni görəndə dedi: "Ay balam, sənin yolunu gözləyirəm. Nə üçün iki cümədir gəlmirdin..." Bu sözlərdən sonra əri də yumşalıb nəinki rüsxət verərdi, hətta nəzir də göndərərdi. Elə vaxt olardı ki, kişilər özləri də cümə günləri işsiz qalıb piro gedərdilər. Fəqət çox adam Məşədi Allahverən kimi "mühüm məsələni" həll etmək üçün gedərdi, elə də deyildi ki, işsiz kişilər piro inanmasınlar. Xeyr. Bu şəhərdə dürlü-dürlü adamlar vardı, kimi Məşədi Allahverən kimi səmimi-qəlbədən inanmışdı, kimi ondan bir az. Kimi nəziri qəbula keçməyib, inanmasa idi də, ürəyindəkini heç kəsə deməzdi, şübhəli idi. Doğrudan da, inanmamaq da olmazdı. Çünki bir də eşidirsən deyirlər: filankəsə neçə il imiş övladı olmur imiş, piro nəzir deyibmiş... İndi övladı olubdur. Filankəsə on beş gün həkim baxıbdır, bir şey çıxmayıbdır. Elə ki, piro nəzir çıxıblar, dərhal şəfa təri gəlib, yaxşı olubdur... Filankəsə filan şeyini itirmişdi, piro nəzir dedi, tapıldı... Nə bilim, daha nə... nə... Fəqət il uzununu piro sürünən çolaqlar, korlar, karlar, çaxotkalılardan səs çıxmıyırdı...

Nə isə, inanan inanmışdı, inanmayan istəyirdi inansın və bir neçəsi də öz-özlərinə deyirdilər: hər adamın nəziri qəbula keçməz ki? Əməli

saleh adamın nəziri qəbul olunar, saleh olmayanınki olmaz. Əməli saleh də bu ölkədə Məşədi Allahverən kimisinə deyərtilər.

Zatən bu mahalın kişiləri, arvadları bir-birinə oxşayırdılar: surətdə yox, ruh cəhətcə bunlar bir-birindən uzaq getməmişdilər. Bunlar oruclarını çox bərk-bərk tutardılar, belə bərk tutardılar ki, toz olan yerdən keçmirdilər, dodaqlarını büzərdilər, burunlarını yaylıqla tıxayardılar. Ancaq ağızları açılarda belə açıları ki, gərək qulaqlarını tutub qaça idin. O deyildi ki, hamı bir qayda ağızlarını açdı. Xeyr, biri çox bərk açardı, o biri bir az ondan boş... Eləsi də var idi heç, ağız-zad açmazdı, dinməz-söyləməz qardaşının yetimlərinə çatan pulları hər gecə iftara toyuq-plov bişirib yeyərdi, zavallı yetimlər isə ac qarınlarını yerə sürtərdilər. Sonra namaz üstə öz Allahına deyərdi: "Pərvərdigara! Özün şahidsən, buyurduğun orucu tuturam, namazımı qılram..." Bunlar namazdan da bir-birindən uzaq getməmişdilər: intəhası biri namaz üstə çox dua edərdi, biri az: çünki birinin az ehtiyacı var idi, birinin çox. Fəqət hamı bir söz deyərdi: "Yetir, pərvərdigara filan şeyi, özün şahidsən, buyurduğuna əməl edirəm". Bunların qanacaqları ilə Allahın buyurduğu da nə idi: oruc, namaz, zəkat, fətrə...

Fəqət bilmirəm, Allaha rüşvət verib Allahdan rüşvət istəməyi bunlara pir öyrətmişdi, yoxsa pirə rüşvət vermək aldıkları tərbiyənin nəticəsi idi... Odur, hamı rüşvətlə yola düşüb gedirlər: biri qoyun aparır, biri quzu, biri toyuq aparır, biri xoruz, bir qızıl üzük, biri gümüş güzgü, biri çit aparır, biri ipək parça, biri şam aparır, biri şamdan, kimi pul, kimi portman...

Fəqət bu nəzirlərin, bu rüşvətlərin içində məlum və naməlum nəzirlər də var. O deyil ki, hamısı aşkar getsin. Odur, ayaqları bağlı qoyun bir yanı üstə düşmüş arabanın dalına sarınıbdır. Baş da arabanın yanından sallanıb titrəyər-titrəyər araba getdiyi yolun çuxurlarını göstərir. Ayaqları bağlı toyuq-xoruz da az deyil. Bunlar hamısı aşkar nəzirlərdir. Fəqət gizlin nəzirlər, rüşvətlər də az deyil, hətta bir arabada bir külfətdən iki arvad gedir. Biri-birinin nəzirindən xəbərləri yoxdur. Odur, altmış yaşında Məşədi Pərzad xala gəlini Gülzarla bir arabada yanbayan oturublar. Bunları Dəmirqaya göndərir ki, pirdə şam yandırsmılar, tainki gələn il bu vaxt Gülzar bir oğlan doğsun. Pərzad qarı oğlunun üstə durubdur ki, ikinci arvad alsın: çünki nəvə görməmiş ölmək istəmir... Hər gün açıq-açığına gəlinə deyir: "Anam, üç ildir oğluma gəlibsən, bir şey yoxdur. Görünür, doğan deyilsən. Qoy oğlum arvad alsın! Nə üçün bədbəxt edirsən?" Gündə bu barədə evdə dava-qalmaqdır! İndi nəzir aparırlar, şam yandıracaqlar. Fəqət biçərə Pərzad nəninin bir də bir gizlin nəzirdən xəbəri yoxdur. Gülzar bir balaca əsgiyə düyümlənmiş qızıl üzüyü döşünə atıbdır. Bunu pirə aparır ki, qoca

Pərzad tez ölsün. Bəlkə Dəmirqaya da anasının sözlərinə suyuq arvad almasın...

Nə isə, bu taq-tuqla gedən arabalarda, bu çaparaq gedən faytonlarda, bu başlarında çarşab, başlarında papaq olanlarda çox sirlər var... Bu sirr sahibləri, sirr dağarcıqları yavaş-yavaş piro yavuqlaşır: fayton-faytonu keçir, araba-arabanı, atlı-atlı, piyada-piyadanı. Bir-birinə qarışıb bir yol tutub gedirlər. Faytonla gedən fikir edir: tez gedərik, yaxşı yer tutarıq. Araba ilə gedən fikir edir: eybi yoxdur, zəhməti çoxdur, savabı da çox olar. Piyada gedən özünə təsəlli verib deyir, piro piyada gərək gedəsən... Nə isə hərə öz qanacağı ilə bir nöqtəyə yerləşdirirlər... Toz-torpaq, isti gözə görünür. Hamı istəyir tez özünü piro yetirsin. Hamı tələsir... Kimi tez şəfa tapmağa yerləşdir, kimi bir-birinin acığına at çapır, kimi dalda qalmış eşşiyini bizləyir...

III

Hamıdan tez Məşədi Allahverənin faytonu piro yetişdi. Məşədi Allahverən faytondan düşüb balasını qeacağına aldı. Bu vaxt pirin adamları pişik siçanı marıtdayan kimi piro gələnləri səhərdən marıtdayırdılar və nə üçün də marıtdamasılar. Bu gün bunların bayramıdır: kiminin cibinə pul girəcək, kiminin kasası yağlanacaqdır, kiminin kisəsinə düyü dolacaqdır. Odur, Məşədi Allahverənə, istər-istəməz gözləri faytonda olan şeylərə baxaraq: "Xoş gəlibsiz, Allah qəbul eləsin" deyib qarınca kimi faytona darsdılar... Məşədi Allahverən bunların xasiyyətlərini yaxşı bilirdi. Ona görə şeylərin hamısını birə adama tapşırırdı, qeyrilər kənara çəkildilər... Məşədi Allahverən və Gülbadam darvazadan girib bir ağacın altına palaz saldırdılar. Bunlar yavaş-yavaş yerləşməkdə ikən qeyriləri də bir-bir, iki-bir gəlirdilər.

Pirin mollası qara, nazikxət, boynu albuxara torbasına oxşayan, ortaboy, qoyungöz, qara əbalı Molla Cəfərqulu hamı ilə salamlayırdı, hamıya: "Xoş gəlibsiz, Allah qəbul eləsin!" sözlərini deyirdi və qonaqlara yer göstərirdi. Molla Cəfərqulu rəhmli adam idi. Bu, nəinki adamlara və hətta heyvanlar üçün də yer düzəltdi. Bağlı-bağçalı ikimərtəbə evin dal tərəfində uzun bir saray tikmişdi. Heyvanları orada bağlayıb, hər kəs arpa-samanını heyvanın qabağına tökərdi. Həyətsə gözəl bir yer idi. Alt mərtəbə tamam qonaqlar üçün otaqlar idi, üst mərtəbədə özü olardı. Fəqət qonaq çox olanda yuxarı da buraxardı, çox lazım da olmurdu. Çünki həyətdə böyük kölgəli ağaclar var idi... Fəqət bir az yağlı qonaq olanda Məşədi Cəfərqulu deyərdi: "Dünəndən sizin üçün filan otağı hazırlatmışam..."

Yağlı da burada yağ və yağ kimi şeyləri artıq gətirən adamlara deyərdilər. Məsələn, bir bişirim halvaya bir girvənkə yağ lazımsa üç-dörd girvənkə yağ gətirən daha qalanını geri aparmazdı; düyü də və qeyri şeylər də bunun kimi. Çünki adət belə idi: artıq qalan şeyi pirdən aparmaq olmazdı. Hər nə qaldı, pirin maltı hesab olunardı. Bu da Molla Cəfərqulunun zəhmətini artırardı. Doğrudan, Molla Cəfərqulu qonaqlarından sonra çox zəhmət çəkərdi: Tör-töküntü yığıb yerbəyer etmək çətin məsələ idi... Bir bu iş olsa, yaxşı. Molla Cəfərqulunun qonaqlarından sonra yenə bir işi var idi. Axşam hamı çəkiləndən sonra gərək pİRə bir baş çəkə idi: keçmiş şamları yerbəyer, nəzirləri ziyarət edərdi. Çünki gecə, kim bilsin, bir də gördün günahkarın biri pİRə əl uzatdı... Həqiqət pİR açıqlıq bir yerdə idi. İki balaca kəndin arasında zorba qoz ağacının altında bir balaca günbəz kimi şeydən ibarət bir yer idi. Əslində bu iki balaca kənd bir-birinə o qədər yavuş idi ki, bunlara bir kənd də demək olardı və hər kəndə bir kəndin böyük məhəlləsi demək olardı. Nə isə, bu məhəllələr qədimdən ayrı kənd hesab olunurdu. Birinin adı Z... kəndi, o birininki Ə... kəndi idi. Bu iki kəndin, daha doğrusu, bir-iki məhəllənin arasından bircə yol var idi, gediş-gəliş, at-ara-ba bu yol ilə olardı. Bu yolda, yəni Z... kəndinə yavuş bir böyük qoz ağacı var idi. PİR də haman bu qoz ağacının dibində idi. Zəhmət pİR olmamışdan da bu qoz ağacı yayın istisində adamları öz tərəfinə çəkərdi. Bunun böyük budaqları, budaqların enli yarpaqları ağacın altında genişli bir kölgə salıb da həm insanlar və həm heyvanlar üçün günün istisində sərin yorunuq məkanı və şiddətli yağmurda zorba bir günlük olmuşdu...

İndisə bu qoz ağacı nəinki qıraq kəndlərdə və hətta şəhərlərdə də şöhrət qazanmışdı, böyük bir ziyarət gah olmuşdu... Xalq hər cümə gəlib Molla Cəfərqulunun bağçasında yeyərdilər, içərdilər, qurbanlarını kəsərdilər, sonra kişilər bir dəstə, arvadlar da bir dəstə ilə pİRə gedərdilər. Hər öz nəzirini müəyyən bir deşikdən salardı, ürəyindən nə keçirərdi, ya pİRin günbəzindən öpərdi və yəni öpməzdi. Bu çox da vacib deyildi. Öpən də olurdu, öpməyən də. Fəqət qoz ağacının dibindən torpağı götürüb uşaqların alınlarına sürtmək vacib kimi bir şey idi, guya arvadlar deyərdilər, uşağa göz dəyməz... Vaxtiki xüsusi ziyarət tamam oldu, hər kəs nə diləməli isə dilədi, nə rüşvət verməli isə verdi. Molla Cəfərqulu gəlib pİRin kərəmətlərindən söyləyərdi. Arvadlar bir tərəfdən, kişilər o biri tərəfdən durub, Molla Cəfərqulu da arada sözünü deyərdi.

Molla Cəfərqulu artıq dərəcədə dilli adam idi, yəni natiq idi: danışanda hamının fikrini cəlb edərdi və həmişə də ziyarətə gələnlərə nitq söylərdi və nitqini də başlayanda bir az mənalı, təsirli olsun deyə "ya öy-

yühənnas" sözləri ilə başlardı. İndi də bu sözlərlə başlayıb dedi: "Eşidirəm, deyirlər şəhərdə və bir neçə kəndlərdə xalq vəbə naxoşluğundan qorxub dağa-daşa qaçmaq istəyir. Məbada belə şeylər edəsiniz. Vəbə Allahın əzabıdır və Allah-taala öz əzabını əməli saleh olmayanlar üçün həmişə göndərir. Siz ki, şükür Allaha, əməli saleh adamsınız: namazınızı qılırsınız, orucunuzu tutursunuz və həmişə pİRə gələnlərdəsiniz, nə üçün qorxursunuz?"

Keçən il vəbə naxoşluğuna mübtəala olmuş bir adamı T... kəndindən bura gətirmişdilər, dərhal bir kasa suyun içinə bu pİRin torpağından salıb verdim içdi, həmin saat şofa tapdı. İndi nə üçün qorxursunuz? Allah azar verib, dərmanını da yaratmışdır. Fəqət əməlisaleh adamlar üçün..." Molla bu sözləri hələ qurtarmamış xalq böyük-küçük yerə töküldülər, gah ciblərinə, gah dəsmallara torpaqdan tökdülər dəsmal yerinə çarşab işlədən arvadlar çarşablarının bir küncünə torpaqdan götürüb düyün edirdilər. Balaca uşaqlar da böyüklərə baxıb torpaqdan götürürdülər... Bu əhvalat Məşədi Allahverənin tərənnümə gətirib uca səsi ilə dedi: "Həzərət, mən də gələnlərlə kimi bu pİRin hasarını çəkməyə və hasarın içində dam-daş tikməyə söz verirəm!" Məşədini bu sözlərdən sonra hər tərəfdən alqışladılar: "çox sağ ol, Allah qəbul etsin! İnşallah, qəbula keçər" sədası eşidilirdi.

Məşədi Allahverənin bu sözlərindən sonra camaat dağıldı. Axşam araya gəlirdi. Piyada ziyarətə gələnlər yola düşdülər, sonra atlılar faytonda, arabada gələnlər də evlərinə qayıtdılar. Yenə bir-birini qova-qova yolun tozunu qaldırdılar... Hamı şad-xürrəm evinə qayıdırdı. Üzdə şadlıq görünürdüsə də, fəqət bir neçəsinin üzündən pünhan fikrini də bilmək olardı.

Bir çoxunun fikri bu idi ki, görək nəzirimiz haçan qəbula keçəcəkdir. Bir çoxu da keçmiş görürdü: Dəmirqayanın arvadı Gülzar qaynanası Pərzadla bir arabada gəlirdilər. Gülzar Pərzada baxıb gözlərini çox kiçik görürdü. Rəngi də saralmış nəzərə gəlirdi. Gülzar ürəkdə fikir edirdi: "Hə! Nəzirim qəbula keçibdir! Ancaq ay pİR! Bir az səbir elə, gedib evimizə çatmaq, yoxsa yolda qocanın canı çıxar, əlimiz də heç yerə çatmaz..."

Məşədi Allahverən də fikirsiz deyildi. Bu da hərdən bir oğluna baxıb dindirərdi:

– Hə, oğlum, qağa istəyirsənmi? Gedək şəhərə, sənə yaxşı at alacağam, eşşək alaram, hə, bala, oğlum! At çox istəyirsən, ya eşşək.

Balaca dörd yaşında Cəbi atasına mat-mat baxardı, bir söz də söyləməzdi. Məşədi qəsdən danışdırırdı... Hərgah mümkün olsaydı hələ ayağı üstə qoyardı, görsün bəlkə gəzə bilir. Çünki zarafat deyil, pİRin hasarı və

dam-daş azından iki minədək xərc istəyirdi... Gülbadamın da özünə görə fikri vardı. Bunu da həkimin sözləri rahat qoymurdu. Həkim də demişdi: "Gərək müalicə oluna, gərək atası-anası da müalicə oluna ki, gələcəkdə belə bir bədbəxt dünyaya gəlməyə..."

Bu sözlər Gülbadamın başından hərdənbir fırlanıb əvvəlcə ərinin halını və öz ağzının yarasını fikrinə gətirərdi. Fəqət üçüncü səbəbdən, yəni indiki ərinin əhvalından xəbəri yox idi. Doktor bunda da köhnəlmiş kif azarı tapmışdı... Gülbadam pərə nəinki inanmazdı, hətta pirin adı gələndə əhvalı büsbütün təğyir tapardı... Ürəyi sıxılırdı...

Məşədinin də hərdənbir ürəyi sıxılırdı. Onun da başına hərdənbir qara fikirlər gələrdi: "Bəlkə balama pirdən əlac olmadı? "Fəqət tez "lə-nət şeytana" deyib belə fikirləri özündən rədd edərdi. Belə bir qarışıq fikirlərdə bir Məşədi deyil idi, qeyrilər də hərdənbir xəyala düşüb tez "lə-nət şeytana" deyərdilər. Hətta bir neçə cavan oğlan, bir neçə dul kişi, bir neçə dul arvad özgə xəyallarla pərə getmişdilər... Fəqət Molla Cəfərquludan pirin kərəmətləri barəsində sözləri eşidib bunlar da "lə-nət şeytana" deyirdilər... Nə işə fikirlər, sirlər çox idi. Bir özləri bilirdilər, bir də bir az Molla Cəfərqulu... Molla Cəfərqulu doğrudan da bunların çox fikirlərini, sirlərini bilirdi. Molla Cəfərqulu ağıllı bir adam idi. Elmi-ruhdan başı çıxardı. Doğrudur, Rəciddən başqa kitab görməmiş idisə də, fəqət təcrübəsi çox idi. Elmi ruh da təcrübəyə bağlı bir elmdir... Bilirdi: heyvan ona görə heyvandır ki, haraya çəkərsən gedər. Bilirdi ki, heyvana bir yem lazımdır... Bilirdi ki, yem verə-verə ən böyük zorba bir yırtıcı heyvanları ələ gətirmək olar...

Molla Cəfərqulu doğrudan da dünya görmüş adam idi. Hər şeydən başı çıxardı. Bunun əslisi iranlı idi. Əvvəllər kəndbəkənd gəzib qafqazlılara meymun oynadardı. Sonra bunun əziz meymunu öldü. Bu vaxt məhərrəmlik araya gəldi. Başına bir sarıq sarıyıb Z... kəndinə gəldi, "mən mərsiyəxanam", dedi. Z... kəndinin xalqı üçün bu göydəndüşmüş kimi oldu. Tamam məhərrəmi kişilərə və həm arvadlara mərsiyə oxuyardı. Doğrudan da yaxşı mərsiyəxan idi. Söz az bilirdisə də, səsi yaxşı idi. Tez-tez zəngülə vurardı. Qızıqanda özünü döyərdi, köynəyinin yaxasını cıradı... Bu əhvalatı görüb xalq da qızıqardı. Yəni "məclis yaxşı keçərdi"... Bir az zamanda Molla Cəfərqulu qeyri kəndlərdə də məşhur oldu: bunu tərif edərdilər və deyərdilər: "Bunun zəngüləsinə heç zəngülə çatmaz..."

Tamam qırx gün mərsiyə oxuyub yaxşı pul yığdı. Sonra mollalıq edərdi, dua yazardı, fəla baxardı, hətta sonralar həkimlik də edərdi. Axırda yerini isti görüb Z... kəndindən bir arvad aldı. Bu arvadın bir oğlu ol-

du, adı Heydərqulu. Elə də deyildi ki, Molla Cəfərqulunun tək bir oğlu ola, xeyr. İranda bunun bir arvadı, üç balaca qızı vardı. İranda meymun oynadan çox olmağa görə bunun sənəti orada işə keçmirdi. Uşaqlarını atıb Qafqaza gəlmişdi. Eşitmişdi ki, Qafqazda "meymunoyndanlar" yaxşı pul qazanırlar. Eşitmişdi ki, filan qumarbaz, filan döllək, filan cibkəsən, filan lotu, daha nə bilim, filan filanlar keçən məhərrəmlikdə Qafqazdan beş yüz min, iki min manat pul gətiriblər və hətta eşitmişdi ki, Rəciddən savayı bu "filanlar" üçün təzə kitablar meydana gəlir və bu kitabları nəşr etmək üçün xüsusi mətbəələr vardır... Molla Cəfərqulu da özünə baxıb fikir edirdi: "Mənim biliyim "filanın" biliyindən az deyil! Nə üçün mən oturmuşam? Nə üçün mən qafqazlılara biliyimi göstərməyirəm?". Molla Cəfərqulu doğrudan da biliyini göstərdi və qafqazlılar da onun biliyinə və zəngüləsinə qiymət verdilər. İndi molla ikimərtəbə mülk sahibi və kəndin ən nüfuzlu adamlarından hesab olunur. Elə də insafsız adam deyil ki, İrandakı uşaqlarını yada salmasın. Xeyr, hərdənbir fikrinə düşürdü ki, kağız yazsın, əhval soruşsun. Fəqət şüglünün çoxluğundan kağız yazmazdı, unudardı.

Həqiqət, Məşədi Cəfərqulunun işi çox idi. İndi odur, pərə gələndə qonaqlardan sonra həyətə gərək təmizləsin, qalan yağ, düyünü, oti, kömürü, odunu yerbəyər etsin. Ondan sonra pirin gizlin, balaca qapısını gərəkdir açıb nəzirlərə "baş çəksin"... Bu cümə də Molla Cəfərqulu qonaqlarını yola salıb axşam vaxtı saqqalını tumarlaya-tumarlaya pır tərəfə "xüsusi ziyarət" üçün gəldirdi...

IV

Pirdən gələnlər də indi evlərinə çatıb yorunuq alırlar. Məşədi Allahverən də evində oturub axşam çayı içirdi və hərdənbir gedib oğluna baxırdı görsün pirdən sonra əhvalı necədir...

Gecə araya gəldi. Gülbadam özünə, ərinə və uşağına yer qayırb yatdı. Məşədi Allahverən də uzandı yatsın, fəqət yata bilmədi. Pərə getməklərini, Molla Cəfərqulunun nitqini və pirin kərəmətlərini başından keçirirdi və hərdənbir "çox şükür, pərvərdigara!" deyib balasının halına yarırdı. "çox şükür, pərvərdigara!" deyirdisə də balasının dərdinə dərman pirdən gözləyirdi...

"Şükür sənə, pərvərdigara!", ya "Çox şükür, pərvərdigara!" sözlərinə o qədər ağzı öyrənmişdi ki, bu sözləri yersiz də işlədirdi. Bu şeyə diqqət edib və haman şeyin varlığını Allahın qüdrətindən bilsin, düşünsün, sonra şükürlər etsin... Xeyr, belə deyildi... "Hər şeyi Allah yaradıb-

dır" sözlərini tutuquşu kimi təkrar edərdi. Fəqət bütün vücudu ilə bunu düşünməzdi. Heç olmazsa bədəninə diqqət edib dəqiqədə yetmiş beş dəfə tiq-tıq edən ürəyinin döyünməsinə eşidə idi. Və bu ürəyinin dayanmağı bütün bədənin heç bir şeyə yaramadığına səbəb olmağını düşünsə idi! Yox, bu, Məşədi Allahverən üçün çətin bir məsələ idi. Laməhalə bağçasında bitən güllərin, ağacların həyatına bir fikir verə idi: yarpaqlar saralır, tökülür, yenə yaşıl yarpaqlarla ağaclar bəzənir, çiçək açır, çiçəklər tökülüb qırmızı almalar ağaclardan sallanır... Buna da diqqət edib bu həyatda da gündə yüz dəfə şükür etdiyi pərvərdigarın qüvvətini, qüdrətini hiss edə bilməyirdi. Nə olardı, balasına olan məhəbbəti təhlil edə idi! Bəlkə bu məhəbbətdə Allahını hiss edə idi. Bir az fikir edə idi ki, dörd yaşında bir böyrü üstə düşmüş dilsiz, ayaqsız bir vücuda bağladığı məhəbbət hissi haradan gəlib bunu tapdı? Bu məhəbbətin təbii olmağını düşünsə idi, Allahla öz arasında olan rabitəni də hiss edərdi. Bunu düşünmək Məşədi Allahverən üçün mümkün deyildi. Yəni dürüstünü demək, Məşədi Allahverəndə də günah yox idi. Zavallıya gözü açılandan, beyni işləyəndən indiyədək bu nazik mətləbi düşündürən olmamışdı. Eşitmişdi ki, peyğəmbər, imam gəlib, gediblər. Fəqət bunları kim və nədən ötrü göndərmişdi. bu məsələ Məşədi Allahverən üçün qaranlıq qalmışdı... Gördüyü, eşitdiyi axund, molla... Bunlar da zavallını Allahından kənar salmışdılar: filan şeyi etsən Allah səni yandırar, filan əməl səndən üz verərsə, o dünyada Allah sənə filan əziyyət edər, daha nə... nə... Daha düşünmürdülər ki, qorxutduqca yazıq Məşədi Allahverən öz Allahından kənar olurdu, rabitə pozulurdu... Məşədi qorxudan savayı bir şey bilmirdi, saldatdan, qarodovoydan qorxu çəkirdi, insan törətdiyi qanunlardan qorxu çəkirdi. Allah göndərdiyi qanunlardan qorxaraq, daha düşünmürdü ki, qorxu məbuda yavuqlaşdırmaz, uzaq salar... Nə olardı ki, buna deyəydilər Allah adildir, hamıya bir gözlə baxır, Allah mehribandır – hamını sevər, bəslər... Xeyr. Məşədi Allahverənə Allahını oruc-namazla tanıtmışdılar. Fəqət deməmişdilər ki, Allahı tanımasan namaz-orucun da heç. Əvvəl desə idilər çalış, Allahın sifətlərini bil, adil, mehriban ol, hamını sev, o vaxt Allahına yavuqlaşarsan, yavuqlaşib da ona məhəbbət bağlarsan, bu məhəbbət səni namaz qılmağa, oruc tutmağa, qeyri yaxşı əməllər etməyə də vadar edər. Düşünmədilər ki, qanunla, qorxu ilə dürlü-dürlü "vədlər"lə həqiqi məhəbbət meydana gəlməz... Həqiqi məhəbbət üçün görmək, düşünmək, hiss etmək lazım gəlirdi. Bu da mümkün idi; gündə min dəfə hər addımında Məşədi istəsə idi, həqiqi Allahını görədi, düşünərdi və hiss edərdi. Daha lazım deyildi deyilə: namaz qıl, özü qılacaqdı; sevdiyi, həqiqi mə-

həbbət bağladığı məbuda özü səcdə edəcəkdə... Ona yavuqlaşmağa çalışacaqdı... Namaz vaxtında daha rüşvət verməzdi, rüşvət istəməzdi, fəqət bunu deyərdi: "Pərvərdigara, səni bilmək, düşünmək üçün asan və düz yol göstər!"

Biçərə Məşədi Allahverən uşaqlıqdan göz açıb düz yolu mərsiyəxanlardan öyrənmişdi. Böyüyəndə də yenə mərsiyəxanlardan və yenə mərsiyəxan kimilərindən... Bunlar isə həmişə deyərdilər: filan əməl edərsənsə, filan duanı qırx dəfə oxuyarsansa, Allah-taala sənə filan şeyi verəcəkdir... Uşaqlıqdan bu sözləri eşidən, bütün tərbiyəsinin bünövrəsi bu sözlərlə tikilən bir vücut müəyyən, müqəddəs bir məbuda səcdə edə bilərdimi? Belə bir tərbiyədən sonra nə üçün də Molla Cəfərqulunun "pir"-inə pənah aparmaya idi? Həqiqi Allaha həqiqi məhəbbət bağlamış olsa idi, pırə, ya pır kimi şeylərə səcdə edərdimi?

Həqiqi Allahını tapmış olsa idi, yaqın ki, onun qüdrəti ilə meydana gələn elmin qədr-qiymətini bilərdi və bilib də bədbəxt oğlunu, özünü və arvadını müalicəsiz qoymazdı...

Nə isə Məşədi Allahverən yenə axırıncı dəfə pırin kəramətlərini fikrindən keçirib yuxuya getdi... Namaz vaxtına az qalmışdı. Məşədi Allahverən yerindən dik atıldı. Uşağı yatan tərəfə baxıb gördü ki, Cəbi yatır, o yan, bu yana boylandı, yenə şükürlər etdi, sonra tələsik Gülbadamı səslədi:

– Ay qız, Gülbadam! Gülbadam!

Gülbadam oyanıb elə fikir etdi ki, uşaq ağlayır. Gördü yox, uşaq yatır, fəqət əri başında araqqın, bir köynəkdə yerində oturub deyir: "Ay qız, mən yuxudan sərsəm durdum, bir yuxu gördüm..."

– Allah xeyir eləsin! – deyib, Gülbadam qulaq asdı.

– Gördüm, Cəbini bir gün, bir gecə pırə qoymuşuq. Sonra görürəm pırin divarı yarıldı: uşağım yüyürə-yüyürə üstümə düşdü və dedi: "Atam, şəfa tapdım!" Mən də qucaqlayıb öpürdüm ki, oyandım...

Gülbadam başını aşağı salıb:

– Allah xeyir eləsin! – dedi və başını tez balışa atdı.

Məşədi Allahverən dedi:

– Arvad! Nə yatmaq vaxtıdır? Bilirsənmi, bu yuxu nə yuxudur?

Gülbadam: "A kişi, yuxum gəlir, qoy yataq" – deyib daha söylənmədi, fəqət yatmadı da. Məşədi Allahverən bir az o yan-bu yana baxıb uzandı yatdı. Gülbadam isə üzünü Məşədidən çöndərib gözlərini yumdu, yuxuya gedə bilmədi. Məşədinin yuxusu Gülbadamın tamam mazarını göz qabağına gətirdi.

V

Gülbadam Ə... kəndində anadan olmuşdu. Uşaqlıqda çiçək mərəzi-nə mübtəala olmağı üzündən məlum idi. Fəqət nazik çopur idi. Uzaqdan çopurluğu nəinki məlum etməzdi, hətta bir az da üzünü gözəl göstərirdi. Gülbadamın çopuru dərin olsa idi də üzünü eyibli etməzdi; çünki onun bö-yük ala, uzun kirpikli gözləri üzündə tamam eybini örtərdi. Doğrudan da bu gözlərdə qeyri bir hissi-mələhət var idi! Uzunboy, ağbəniz, alagöz Gülbadamı qız ikən kənddə çox adamlar istəyirdi. Fəqət anası tələsməzdi. Gülbadam on yaşında ikən atası öldü, anası Nənəcanın tərbiyəsində qaldı. Nənəcan mamalıq edib qızını saxladı və yaxşı da saxladı. Qızını artıq də-rəcədə sevərdi, başına dolanardı və mümkün olan qədər çalışardı ki, qızı atasının yoxluğunu hiss etməsin. Nənəcan ağıllı, işsevən, zəhmətkeş, meh-riban, qeyrətli bir arvad idi. Əri öləndən sonra mamalıqdan başqa ona-buna iş də tikərdi. İşdən, zəhmətdən qorxmazdı, bir qarından öteri ərə getməkdən dul yaşamağı əfzəl bilirdi. Əri öləndən sonra çox adamlar istədi, get-mədi və nə üçün də istəməyə idilər; bir kişicə pul qazanırdı. Arvad pulu ilə, arvad zəhməti ilə yaşamaq istəyən kişilər də az deyildi. Fəqət Nənə-can qızını çox istəyirdi: bilirdi ki, ərə getsə qızının günü olmayacaqdır... Və bir də Nənəcan vəfalı arvad idi. Yaxşı ərddən sonra getməyi özünə eyib bilirdi. Daha doğrusu, Nənəcanın özünə görə fəlsəfəsi var idi. Fikir edər-di: ərə getmək borcursa getdim, borcu verdim. Arvadlar dolanacaqları keçməkdən ötrü ərə gedirlərsə, mənim ona ehtiyacım yoxdur. Özüm qaza-nıb özüm də yeyirəm. Kişinin yaxşısı da var, yamanı da. Bəlkə bir yaman adama rast gəldim. Yox, yaxşısı budur ki, öz əlim öz başımda, tək bir qı-zım üçün gərəkdir işləyəm, onu xoşbəxt edəm, sonra ölsəm də arxayın ölərəm...

Kənddə tərbiyə tapmış elmsiz bir arvaddan belə bir fəlsəfəni gözlə-mək çətin görünsə də, fəqət tapılırdı. Bu hələ heç. Gülbadam hərdən bir gəlib deyirdi: "Anacan, mən filan yerdən keçirdim, yel vurub çarşabımı açdı; filankəs də keçirdi, məni gördü".

"Eybi yoxdur, qızım" – deyib Nənəcan qızını sakit edirdi: "Adamı görəndə yeməzlər. Sən çalış ki, adına bir söz deməsinlər... Yoxsa gördü-lər, görmədilər boş sözlərdir. Mən, qızım, çoxdan bəri mamalıq edirəm. məni çox adam da görübdür və görür. Mən gecələr yad kişilərlə ağır çəkən arvad üstə tək gedirəm. Fəqət bu vaxtadək bir adamın hünəri varmı. mə-nim adıma bir pis söz desin?..." Həqiqət, Nənəcan artıq dərəcədə namus-

lu, həyalı bir arvad idi. Ona görə də tamam kənddə onu yaxşı arvad bilər-dilər və hörmətini saxlardılar.

Bu minval Nənəcan qızını böyüdü 18 yaşında ərə verdi. Gülbada-mın əvvəlki əri Molla Cəfərqulunun qardaşı Məşədi Həsənəli idi. Məşədi Həsənəli qardaşının dəstgahını eşidib, İrandan Qafqaza gəlmişdi. O vaxt Molla Cəfərqulu hələ mollalıq, mərsiyəxanlıq edirdi. İndiki olduğu yerdə bir balaca evi vardı. Qardaşına da bir balaca baqqal dükanı açmışdı. Düka-nın mayası da Molla Cəfərqulunun idi. Çünki özü savadsız olmağa görə öləndən özgə bir şey gəlmirdi. Doğrusunu demək, Həsənəli Qafqaza gə-ləndə bir az səhv etmişdi. Elə bilirdi ki, qafqazlıları savadsız adam da ölə sala bilər. Gəldi gördü ki, xeyr, elə deyil, laməhalə gərək Racinisə də oxu-maq bilsin. Nə isə, qardaşının adına, sanına layiq deyildi ki, meymun oy-natsın. Naçarlıqdan Molla Cəfərqulu buna bir dükən açdı və dükanda yax-şı işləməyə başladı... Axırda bir az özünü düzəldəndən sonra Gülbadamı istədi, çox istədi, anası vermədi. Çox istəməyinin də səbəbi vardı, bilirdi ki, ananın tək qızıdır və anadan sonra bir az "pul-mul" da qalacaqdır. Hət-ta bu işin xatirəsi üçün mömünlər cərgəsinə daxil olmaq fikrində ikən bir az pul düzəldib Xorasana getdi. Xorasandan qayıdandan sonra böyük vasi-tələr salıb bir güc-bələ ilə Gülbadamı aldı.

İki il Gülbadamla ömrünü sürüb öldü. Deyirdilər, guya Xorasandan azarlı gəlmişdi. Orada guya kif azarı tapmış imiş. Doğrudan Xorasana get-məmiş boynu albuxara torbasına oxşar, canlı, ucaboy, qoyungöz, burnu bir az yekə kişi idi; özünün də otuz yaşı olardı. Nə isə, Həsənəli "Məşədi Hə-sənəli" olandan sonra gah yara çıxarırdı, gah burnundan şikayət edərdi. Gah gecələr ayaqlarının ağrısından, sümüklərinin sızılısından yata bil-məzdi. Axırda burnunda yara əmələ gəldi və burnu ortadan çökəldi.

Sonralar Gülbadamın da ağzında bir yara peyda oldu, nə yara isə bil-inmirdi. Fəqət şəhərdəki həkim onun dərmanından buna da verərdi... Çox çəkmədi Məşədi Həsənəli yaman bir dərddə canını tapşırırdı. Bir il ondan müqəddəm Gülbadamın anası dünyadan getmişdi. Gülbadam ərindən son-ra bir ay qaynı Molla Cəfərqulunun evində qalıb qoca əmisinin evinə köç-dü və belə tez köçməyinə səbəb var idi. Bir gün Gülbadamın əmisi naxoş-layıb Molla Cəfərqulunu çağırtdı ki, müalicə etsin. Qoca kişi bir az artıq yeyib zərərini görmüşdü: bir az qusurdu... Günbatan vaxtı Molla Cəfərqu-lu əminin yanına getmək istədi. Gülbadam da təvəqqe etdi ki, bunu da apar-sın, əmisinə lazım olarsa, qulluq etsin... Xülasə, ikisi də yola düşdülər. Bunlar gəlməkdə, əminin də mərəzi bitməkdə. Xoş-beş edib orturdular, sonra çay içib evə qayıtdılar...

Əmisi M... kəndində olmağa görə yolları qoz ağacının yanında idi. Molla Cəfərqulu gecə vaxtı həmişə cibində şam və spicəka gəzdirdi. Fəqət lazım deyildi. Çünki yol məlum, düz bir yol idi. Bunlar yavaş-yavaş gəlirdilər. Qoz ağacına çatanda Molla Cəfərqulu yalandan büdrəyib yığıldı. Ürəyi təmiz, rəhmli Gülbadam "vay" edib bunun qolundan tutdu. Molla Cəfərqulu qızıqmış heyvan kimi Gülbadamın boynundan sarılıb öpdü və dedi: "Mən sənin dərdindən ölüərəm..." Gülbadam özünü itirib uca, dəhşətli bir səslə "vay" edib qəşş etdi. Molla Cəfərqulu bir dəqiqəlik özünü itirib Gülbadamdan bir neçə addım geri çəkildi. Əzqəza Gülbadamın səsinə kəndin kənarından keçərkən bir adam eşidib səslənirdi: "Ay adam, kim-sən?" Molla Cəfərqulu görür ki, hamam səslənən adam qaranlıqda qoz ağacına tərəf hərəkət edir. Molla Cəfərqulu ətəyinin altında tez şamı yandıraraq qoz ağacının dibində qoydu və başladı namaz qılmağa.

Bu adam çoban Dünyamalı idi. Yavuşlaşmış gördü ki, bir arvad yerə sərilməmiş, hərəkətsiz uzanıbdır. Molla Cəfərqulu isə namaz qılır, şam da qibləsidir... Çoban: Nə olubdur? – deyər soruşdu:

Molla Cəfərqulu namaz üstündə cavab verməyib qurtarandan sonra ağlamağa başladı və dedi:

– Təzim, təzim et, qardaş, bu pirdir. Biz yolla gedirdik, gördük burada şam yanır. Ağaca yavuşlaşanda ağacdən səs çıxdı. Bu zavallı arvad tab gətirə bilməyib qəşş etdi...

Çoban bunu eşitcək dizləri üstə çöküb yeri öpdü, ağladı. "Atam anam sənə qurban" deyib alnını torpağa qoydu və sonra ayağa durub dedi:

– Gedim bu saat adamlara deyim, ziyarətə gəlsinlər.

Molla Cəfərqulu dedi:

– Yox, pir tapılarda qayda bundadır ki, əvvəl piri tapan adam özünü görəkdir camaatı yığıb nağıl edər, qeyri bir adam xəbər verərsə pir yox olar... İndi sən get, özün də dalına baxmayasan, evdə danışa bilərsən. Ancaq pirin barəsində bir söz də söyləməzsən, sabah bunun duasını oxuyub elan edəcəyəm...

Çoban tez durub getdi və molla dediyinə də əməl etdi. Çoban bir qədər getmişdi, Gülbadam yavaş-yavaş ayılıb başının üstə Molla Cəfərqulunu gördü. Tamam bədəni iztirabda ikən ağladı...

Molla Cəfərqulu bunun ayaqlarına düşüb yalvardı və çobanın əhvalatını nəql etdi və dedi: – Aramızda olan əhvalat açılmasın deyər, mən buramı çobana pir nişan verdim. İndi sən Qurana and iç ki, bu sirri heç kəsə öləndək deməyəcəksən.

Gülbadam çox da fikir etməyib dedi:

– Səni and verirəm Qurana, mənə əl vurməyib salamat evə buraxasan, mən də Qurana and içirəm ki, sənin bu hiyləni öləndək açmayacağam. Mənim ismətim mənə hər şeydən qiymətlidir...

Bu sözlərdən sonra qalxdı və heç bir şey söyləməyib ev tərəfə yeriyə etdi. Molla Cəfərqulu da dinməz-söyləməz dalınca gəlirdi...

Ertəsi gün Molla Cəfərqulu pirin tapılmasını min hiylə ilə elan etdi. Gülbadam isə şeylərini yığıb əmisinin evinə köçdü.

Molla Cəfərqulunun arvadı Molla Tutu Gülbadamın çox o yan-bu yanına keçdi ki, bunun tez-tələsik köçməyinin səbəbini bilsin. Fəqət "əminim yalqızdır, baxanı yoxdur", sözləri ilə canını qurtardı.

Zatən Molla Tutu Gülbadamın köçməyinə çox şad idi. Çünki ərinin Gülbadama olan "mehribançılığını" görürdü və hiss edirdi. Gülbadamın əri öləndən sonra bu "mehribançılıq" daha da artmışdı. Molla Tutu Gülbadamın tərəfindən arxayın idi. Çünki Gülbadamı ürəkdən təmiz adam bilir idi. Fəqət ərinin vicdansız bir hərif olmasını da çox yaxşı bilir idi. Yəni necə olsa fikir edirdi: bəlkə əri Gülbadamı aldı. Çünki Molla Tutudan Molla Cəfərqulunun tək bir oğlu vardı. Hətta qardaşı öləndən bir neçə gün sonra övlad barəsində bir balaca söhbət də olmuşdu... Molla Tutu isə bununla belə dərin məsələləri tez başa düşürdü. Yəni bir çətin də məsələ yox idi ki, başa düşməsin... Molla Tutu kişilərin xasiyyətini bilirdi, bilirdi ki, ciblərində bir az artıq pul olanda arvad fikrinə düşürlər... Xüsusən öz ərinə yaxşı tanımışdı. Hələ qardaşı sağ ikən Molla Cəfərqulunun başından hərdən bir qara fikirlər keçirdi... O deyirdi ki, qardaşının ölməyini istəyə idi... Xeyr, qardaşı yaman mərəzə düşər olmuşdu. Ona binaən hərdən bir fikir edərdi: bəlkə birdən öldü, sonra? Gülbadam necə olsun?

Molla Cəfərqulu özünü qeyrətli müsəlmanlardan hesab edirdi. İstəyirdi ki, "islam milləti artsın..."

Hətta Molla Tutunun qulağını doldurmaq üçün qardaşı öləndən sonra hərdən bir söhbət açıb deyərdi: "Bilirsənmi, islamda bir çox şey var ki, biz hələ onu lazımınca anlamamışıq. Məsələn, iki, üç, dörd arvad almaq məsələsi böyük əhəmiyyətli bir məsələdir. Heyfa ki, biz başa düşmürük. Bunun əsl səbəbi budur ki, islam milləti çoxalsın, qüvvətli olsun..."

Molla Tutu da çünki mərsiyəxanlıq edərdi, ona binaən belə nazik mətləbləri tez düşünürdü və onun cavabında həmişə deyərdi: "Çox oldu nə xeyri? Odur, bir oğlun var, yaxşı Quran oxumaq da bilmir". Molla Tutunun fikrincə, bir müsəlman ki, Quran oxumaq bilmədi, bütün müsəlman olmazdı. Və həmişə arvadlara deyərdi: "Ey uşaqlarına Quran oxutmayan analar! O dünyada nə cavab verəcəksiniz?".

Doğrudan da, bunun sözləri təsirsiz qalmazdı: bir də görərdin səhəri ananın biri qorxub qızını Molla Tutunun yanına göndərdi ki, Quran oxut-sun...

Əlbəttə, Quran oxumaq istəyənin əvvəl çərəkə qurtarmağı var, sonra Quran başlamağı və sonra Quran qurtarmağı. Bunlar da hamısı müəlliminin, yəni Molla Tutunun zəhmətinə bağlı bir iş idi və yaxşı da iş keçirdi...

Nə isə, molla Cəfərqulu belə söhbətləri açanda Molla Tutu aciz qalmazdı. Fəqət bununla belə Gülbadamı da gözündən buraxmazdı. Hara get-sə idi, Gülbadamı da özü ilə aparardı. Onu tək evdə qoymazdı və ərinin də hərəkətlərinə dörd gözlə baxardı. Bir az əri Gülbadamın üzünə xoş baxsa idi, üç günlərlə yeməzdi, içməzdi, donquldandı. Belə əhvalatlar da Gülbadamın əri öləndən sonra tez-tez olardı. Molla Cəfərqulu çox "mehribançılıq" edərdi, hətta hərdənbir paltarlıq da alardı. Molla Tutu açıqlananda deyərdi: "Arvad! Allah heç kəsi ziyəsiz etməsin, onun bu saat ürəyi sınıqdır, alanı yoxdur", deyib keçərdi. Gülbadam isə öz-özünə deyərdi: "Bu mənim ərimin qardaşıdır, məni öz balası kimi istəyir..." Hətta hərdənbir fikir edərdi: "Mənə quru çörək versələr, buradan getməyəcəm. Onsuz da bunlara qulluqçu lazımdır, mən də bunlara qulluqçu əvəzinə işləyəm, günümü keçirərəm".

Doğrudan da, Gülbadam işsevən, zəhmətkeş bir arvad idi. Evdə qalarkən səhərdən axşamadək işlərdi. Fəqət əri öləndən sonra Molla Tutunun məcburi quyruğu olmuşdu. Molla Tutu, evdə tək qalması deyə, qayını öləndən sonra ərinin qorxusundan Gülbadamı özü ilə həmişə aparardı. Molla Cəfərqulu da bunu xoşlamazdı, hətta bir gün dilə gəlib dedi: "Cənabım, özün gedirsən gəlinisə də evdə qoymursan ki, vaxtında çayımı verə".

Fəqət belə sözlər Molla Tutunun qulağına girməzdi... O gecə də bir fürsət idi, Molla Cəfərqulunun əlinə düşmüşdü...

Xəbər gəldi ki, Gülbadamın əmisi yaman haldadır. Molla Cəfərqulununu çağırır. Haman gün də Molla Tutunun bir az keyfi yox idi. Çünki gündüz mərsiyə oxuyub çox çığır-bağır etmişdi ki, məclisi aqlatsın; pul yığılan gün idi. Nə isə bunları bir yerdə buraxdı. Buraxıb da ərinin tamam hiyləsinin açılmasına səbəb oldu. Molla Cəfərqulu hələ əmisigilə gedən baş istəyirdi başlasın. Sonra fikir etdi ki, Gülbadamın halına müvafiq yarayan iş deyil... Hətta fikrindən bu da keçdi: əmi yaman halda olursa, orada qalsınlar, çünki bunlardan başqa əmisigildə heç kim yox idi...

Nə isə, Molla Cəfərqulu bir ayın, bəlkə daha çox vaxtın ərzində bəslədiyi fikirləri əlacsızlıqdan tab gətirə bilməyib qoz ağacının dibində aşkar etdi. Aşkar edib də Gülbadam kim olduğunu düşündü...

Molla Cəfərqulu arvadlara həqir bir nəzərlə baxan kişilərdən idi. Fikir edirdi: "Hələ qızların barəsində bədgüman olmaq yaxşı deyil, dul arvad nə var? Nə üçün də olmasın?" Fəqət onu düşünə bilmirdi ki, arvadın yaman yola düşməyinə çox-çox ağır səbəblər lazımdır... Pozğun əxlaqı, çirkin tərbiyəsi, paslanmış beyni nazik bir mətləbi düşünməyə qoymurdu, qoymurdu ki, arvadın ruhuna yavuqlaşib da arvadda olan gizlin xəzinəni bilsin, düşünsün. Düşünsün ki, arvad ancaq məhəbbətinin qurbanı ola bilər... Onu bilmirdi ki, namus meydanında kişi ilə arvadda böyük fərq var. Qız, məhəbbətinin qurbanı olub da bir çox vaxt əvvəlinci halından ikinci hala düşməyinə heyifsilənər, yanar, qovrulur, oğlanınsa heç halına təfəvüt etməz... Qızda olan bu hiss bir çox arvadda kök salıb, arvad olduqda da bu hiss onun çox vaxt təmiz qalmağına səbəb olar. Kişilər yanında qadınların mərtəbəsini ucaldan bu hiss arvadların kişilər haqqında həqir bir nəzərdə olmaqlarına da səbəb olar...

Əlbəttə, Molla Cəfərqulu bunları düşünsə idi, birdən-birə palçıqlı əlləri ilə Gülbadamın boynundan qucaqlamazdı. Zəhərli dodaqları ilə onun üzündən öpməzdi... Bu vaxtadək mömin, müqəddəs, Allah bəndəsi xəyalda gələn Molla Cəfərqulu bir dəqiqədə Gülbadam üçün dəhşətli bir ilan olmağını düşündümü, ya, yox?! Düşünmədi. Düşünsə idi xalqdan qorxub dərhal pır yapmazdı.

Gülbadam tək bir vicdanından çəkinib təmiz qalmağını tələb edərək molla fəqət keçinməyini və bu məsələdə xalqın nəzərini fikrindən keçirib dərhal yalvardı və and verdi ki, bu sirt açılmasın...

VI

Gülbadam uşaqlıqdan indiyədək tamam başından keçəni göz qabağına gətirib indi əri Məşədi Allahverənin yuxusuna öz yanında güldürdü. Fəqət bilmirdi ki, bu yuxu onun rahatsızlığına və axırda daxili bir inqilabın törənməsinə səbəb olacaqdır. Məşədi Allahverən səhər namazını qıldı. Çayını içib dükanə hazırlaşdı. Adət üzrə balasının yanına gəlib danışdı, yəni özü deyirdi, özü də eşidirdi: "Yaxşı, balam! Nə alım, nə gətirim?" Bu sözlər həmişəki sözlər idi... Fəqət bu gün: "İnşallah, bir həftədən sonra ayaq tutub gəzərsən, mənimlə dükanə gedərsən..." sözlərini də artırırdı... Bu sözləri deyib getdi. Qapıdan küçəyə çıxmışdı, gördü qonşularından bir neçəsi yığılıb söhbət edirlər. Bunu görüb çağırıldı və dedilər:

-- Məşədi, eşidibsen! Deyirlər Molla Cəfərqulu bu gecə ölübdür.

-- A kişi, nə deyirsiniz? Elə şey ola bilməz, dünən bir yerdə deyildikmi? Sağ və salamat indi nə oldu ki?

– Deyirlər özü də vəbadan ölübdür.
– İnanmayız – deyib Məşədi bir az da gülümsündü. Hərgah doğrudan ölübdürsə, qeyri bir səbəbdən ölübdür, vəbadan ölməyi yalandır.

– Xeyr, xeyr, bu saat tədarük üçün pirdən adam gəlibdir. O söyləyirmiş. Hətta deyirlər öləndə deyirmiş: "Məni pir çağırır..."

Məşədi bir az fikrə gedib dedi:

– Hə, bu ola bilər... Xoşbəxt adam imiş, Allah rəhmət eləsin! A kişilər, bu pirin kəramətlərinə daha sözmü demək olar?

Bu sözləri deyib Məşədi tələsik dükana getdi. Sonra dükana gələn adamlara Molla Cəfərqulunun ölmək əhvalatını söyləyirdi və axırda da "xəşbəxt imiş, allah rəhmət eləsin, pir deyirlər çağırıbmış" sözlərini təkrar edirdi.

Molla Cəfərqulunu bu balaca şəhərdə demək olar ki, tanımayan yox idi. Çünki balacadan böyüyə kimi pirə getmişdilər, bunu qonaqsevən pir sahibi bilirdilər... Bir çox adam da dəfn günü pirə getmişdi.

Burada dürlü-dürlü danışılar vardı: kimi deyirdi namaz vaxtı ölübdür; kimi deyirdi gecə qayda üzrə pirə ziyarətə gedibmiş, pirdən guya bir səs gəlibdir: "sənin axır məkanın buradır..." Guya bu sözlərdən sonra qorxub evə gəlibdir, ürəyi çatlayıbdır... Nə bilim, daha nələr söyləyirdilər. Fəqət ölünü yuyanlar fikir edirdilər: belə bir sağlam, ətli-canlı adam, əcəba, nə üçün bir gecənin ərzində belə tez ərisin? Nə üçün bunun gözləri belə dərinə düşsün və ovurdu illərlə məruz çəkmiş naxoşun ovurdu kimi batsın? Bu siri heç kim bilməsəydi də ev adamları yaxşı bilirdilər, xüsusən ev qulluqçuları – gədə Almaz və qulluqçu qız Pəri o gecə səhərə kimi yatmamışdılar. Pəri tez-tez ləyən tökərdi, Almaz da mollağın gah ayaqlarını ovardı, gah belini, gah əllərini. "Ay, ayaqlarım yığışır" deyib bağıranda, Almaz var qüvvəti ilə oyuşdurardı... Molla Tutu da işsiz deyildi: "Gah onu gətir, gah bunu gətir" deyib ayaq üstə ora-bura qaçardı və cındırlarla qusuntusunu təmizlərdi... İşsiz gözə görünən bir Molla Cəfərqulunun oğlu idi. Yəni o da işsiz deyildi. Gündüz atası pirin kəramətlərindən söyləyəndə yadında qalmışdı ki, pirin torpağı vəba mərzində şəfəvericidir və eşitmişdi vəbada qusarlar və ayaqlar çən olar... Bu da fikir etdi ki, bəlkə atasını vəba tutubdur. Tez qoz ağacının torpağından gətirdi. Bir kasa suya torpaqdan salıb atasına verdi və dedi: – Ata, indicə gedib pirin torpağından gətirmişəm, al bu suyu iç...

Atası oğluna baxıb üzünü çöndərdi... Doğrudan da zarafat məqamı deyildi, kişi ölürdü. Dərisi quruyub dili atəş kimi yanırdı, oğlunun da zarafatı bir tərəfdən... Bu hində yarımcan Molla Cəfərqulunun ürəyindən bir şey keçdi, istədi oğluna deyə:

– Oğul, həkim! Həkim! Torpaqdan bir şey olmaz!.. Fəqət demədi, qorxdı oğlu bu sözləri xalqa deyə, xalq pirdən üz çöndərə və bunun da nəşi yerdə qala. Molla Cəfərqulu nahaq yerə bu fikirlərə düşmüşdü. Çünki arvadı Molla Tutu bunların hamısını ürəyində düzəltmişdi. Molla Tutu görürdü əri gedir, fəqət necə etmək ki, əri ilə pir də getməsin? Nə tövr etmək ki, bu ocağın pirlə ruhani əlaqəsini həmişəlik saxlamaq? Molla Tutunu təşvişə salan fəqət bu fikirlər idi... Ona binaən səhər ağlaşmaya gələn arvadlara deyirdi:

– Bilirsinizmi? Molla xoşbəxt adamdır. Həmişə adət üzrə gecələr yalnız pirin ziyarətinə gedərdi. Bu gecə də getmişdi. Bir də gördüm ürəyi ağzından çıxmış, saralmış evə qayıtdı. Əhvalını soruşduqda dedi: "Arvad, başıma bir iş gəldi. Ziyarət edirdim, birdən pirdən səs eşitdim: "Axır məkanın buradır", dedi. Bu sözləri deyib əlimdə bir az çabalayıb canını tapşırdı... Bu sözləri deyib arvadların üzlərinə baxırdı görsün, sözlərinin təsiri varmı.

Əlbəttə, arvadlar da mərsiyəxan Tutuya inanmayıb kimə inanacaq idilər. "Şükür pərvərdigara! Şükür kərəminə! Doğrudan da xoşbəxt adam imiş" deyib başlarını yırgaladılar...

VII

Bu sözlər arvadlardan kişilərə yayıldı, kişilər həyəcana gəldilər, pirin dərəcəsi, mənası birə-beş artdı. Bu vaxtadək pirə az inananlar, indi piri bir müqəddəs yer bilirdilər. Fəqət arada hərdənbir vəba məsələsi barəsində də zəif-zəif səslər eşidilirdi. Bu zəif səslər zəiflərdən çıxırdı. Ona görə təsirsiz qaldı... Hamı bir ağızdan: "Mollağın yeri qoz ağacının dibidir" deyib şəhərdən gələn adamlar, kəndçilər ittifaq bağladılar və böyük bir təntənə ilə Mollağın piri verdilər... və pirin ixtiyarını Molla Cəfərqulunun oğluna və Molla Tutuya tapşırdılar.

Şəhərdən gələnələr bu əhvalatı şəhərə, kəndlərdən gələnələr kəndlərə yaydılar. Aradan dürlü-dürlü sözlər pırladı çıxdı. Hər başdan bir söz! Axırda hətta bunu da deyən oldu, guya o gecə mollağın gözüne bir nur da görünübmüş... Məşədi Allahverən, əlbəttə mollağın ziyarətinə getmişdi. Xalqın həyəcana gəlməyi bunu da həyəcana gətirmişdi. Pirdən evə qayıdıb Gülbadamı istehza ilə dedi:

– Hə, sən elə qaç həkimə...

– Nədir? Nə olubdur? – Bu sözləri deyib Gülbadam təəccüblə ərinin gözlərinə baxdı.

– Daha nə olacaqdır? Get gör pirdən nələr söyləyirlər. – Məşədi Allahverən tamam gördüyünü, eşitdiyini Gülbadamı nağıl etdi.

Gülbadam ancaq bunu dedi:

– Pirin pir yeri var, həkimin həkim yeri...

– Yox, burada həkimin yeri yoxdur. Mənim yuxum və bu əhvalat göstərir ki, burada həkimin meydanı deyil. Mənim balamı qurtarsa bir pir qurtaracaqdır. Gərək də yuxuma əməl edəm.

– Necə yəni əməl edəsen? – Gülbadam ixtiyarsız səsini ucaldıb balasını bəladan qorumaq istəyən pişik kimi tamam bədənini yığışdırdı.

– Necə ki, yuxuda görmüşəm elə də gərək edəm... Balamı bir gün bir gecə pərə görədir salam...

– Yox, mən balamı bir saat da gözümdən uzağa vermərəm.

– Sənin aqlın çaşıbdır. Doğrudur ana balasını istər, lakin dindən. məzhəbdən də çıxmaq yaramır...

– Hankı din, hankı məzhəb?

– Canım, xalqın ağızını bağlamayacaqsan ki, deyirlər möcüz görübdür. Mollanın gözüne bir adam görünübdür... "Sənin məkanın buradır..." deyib qeyb olubdur... Belə şeylərə inanmamaq dinə, məzhəbə şəkk gətirmək deyilmi?

– Bu möcüzəni kim görübdür? Kim söyləyir?

– Xalq söyləyir.

– Xalq kimin dilindən söyləyir?

– Mollanın.

– Bu xalqdan hansı biri bu sözləri molladan eşitdi?

– Arvad, arvad! Bu aşkar şeydir. Möcüzü ancaq bir adam görər. Hamı görərsə o möcüz olarmı? Allah öz qüdrətini ancaq seçilmiş adamların vasitəsilə bildirir. İndi bu rəhmətlik də görübdür, səsi eşidib qorubdur, tab gətirə bilməyib ürəyi çatlayıbdir. Hamı əhvalatı da arvadına söyləyibdir...

Gülbadam yenə də sual vermək istədi. Fəqət əri sözünü ağızında qoyub dedi:

– Daha tamamdır. Mən görürəm həkimlər sənin beynini yeyiblər...

Yox! Tamamdır! Bu, arvad işi deyil. Arvadın ağı belə şeyləri dərk edə bilməz... Təvəqqe edirəm belə şeylərə şəkk gətirməyəsən. Yoxsa sənin şəkkin balamın bədbəxtliyini səbəb olar... İnşallah, bu cümə günü gedərik. bir gecəlik uşağı qoyarıq... İnşallah, şofa tapar! – Bu sözləri deyib Məşədi evdən çıxdı.

Gülbadam xeyli vaxt ayaq üstə qurumuş qaldı. Gözünü bir nöqtəyə dirəyib dərin-dərin fikirlərə getdi. Sonra ixtiyarsız balasının yanına gedib ağladı... "Dilsiz, ayaqsız, ağılsız balam" deyib yenə də ağladı... Cəbi mat-

dım-matdım anasına baxırdı... Baxıb da guya istəyirdi desin: "Mənim ağılsız, dilsiz olmağımın səbəbi siz valideynlər deyilsinizmi?"

Zatən demədisə də, Gülbadam bu sözləri həkimdən eşitmişdi... Fəqət nə çarə? İş-işdən keçibdir, həkimin "bəlkə çarə olar" sözləri yenə heç olmazsa bir az ümid yolu açırdı... Bəs bu pir məsələsi? Daha doğrusu, ərinin yuxusu və yuxusuna əməl etmək istəməsi? Bu əhvalat Gülbadamı bütünü dəyişdirdi. Həlim, mehriban, təmiz ürəkli Gülbadam birdən-birə şirə döndü. Hələ cümə gününə qalmışdı. Bu gündən ərinin sözlərinə cavab qaytarırdı. Belə bir cürətli olmağına özü də təəccüb edirdi. Özünü aslan hesab edirdi. Ərindən başlamış hamını özünə düşmən bilirdi. İstəyirdi bir şey etsin, bir şeyi cırsın, dağıtsın, bir söz desin, fəqət bir söz ki, onun acılığı bu xalqı yandırsın. Sonra istehza ilə qəhqəhə çəkib bunların üstə gül-sün... Bunların hamısını istəyirdi, ürəyindən qovurdu, keçirirdi, beyni qaynayırdı. Fikir fikri çaparaq qovurdu da, bütün bədəni iztiraba salırdı. Hazır neftə basılmış bir quru ot idi, bir qığılcıma bənd idi...

Doğrudur, bundan əvvəl də pirin adını eşitmək istəməzdi. Hətta arvadlar pir söhbəti edəndə, bu, içindən gülərdi, istehza edərdi. Fəqət açıq-açıqına deməyə ixtiyarı yox idi. Nə üçün? Ondan öteri ki, Qurana and içmişdi...

Bilməyirəm, Gülbadamın vicdanı bu vaxtdək pirin gizlin qalmasına necə davam edirdi? Özü görürdü: kor, şil, kar, çaxotkalı, kif azarı tutmuş bu pərə pənah aparıb müalicədən bilmərrə üz çöndərmişdilər. Nə üçün bu biçarələrin bədbəxtliyinə səbəb olurdu? Bu naxoş valideynlərdən Cəbi kimilərinin dünyaya gəlmələrinə və Cəbi kimi müalicəsiz qalmalarına nə üçün səbəb olub da bu vaxtdək pirin sirtini açmırdı? Bilmirəm, bu suallar Gülbadamın başından keçirdisə necə cavab verirdi? Bilmirəm, fəqət bunu bilirəm ki, Gülbadam pirin sirtini iki səbəbdən gizlədirdi, bir səbəb öz namusunu güdmək, ikinci səbəb Qurana and içməyi idi... Namusunu, ismətini qorumaq üçün Gülbadam söyləməyirdi, çünki fikir edirdi. Hərgah əhvalatı açsa, ola bilsin bir çox adam bunun haman vaxt təmiz qalmağına inanmayalar, bəlkə bir iş olubdur deyə özü də, əri bədnam olar... Bu əhvalatı həmin gecə, yəni həmin gecənin səhəri açıb desə idi, bəlkə inana idilər... Bu əhvalatdan bir neçə vaxt keçmiş, yəni pir şöhrət tapandan sonra əhvalatın açılması həqiqət bir çox adamı şübhəyə saldı. Öz ələmində vaxtını keçirtmiş idi... Fəqət nə üçün keçirtirdi? Ondan öteri ki, Qurana and içmişdi. Qurana and içməyinə də səbəb yenə bunun namusu oldu. Həmin dəqiqə Gülbadam bu hiylənin aqibətini düşünsə idi, bəlkə də and içməyə idi. Fəqət həmin dəqiqə Gülbadamın ancaq fikri var idi: namusunu saxlamaq, təmiz qalmaq, zəhərli ilandan özünü xilas etmək.

Bundan savayı başqa bir fikri yox idi. Bu da Qurana and içməyi-nə səbəb oldu. Qurana and içəndən sonra da sırr vermək Gülbadam kimi inanmış bir adama asan deyildi. Gülbadama tərbiyə belə verilmişdi. Heç bir şeyə and etməmək, xüsusən Allaha və Qurana, bunlara and etdin, əməl etmək gərəkdir. Anası Gülbadama deyərdi: "Qızım, olmaya-olmaya Qurana and içəsən. Çox adamlar qurana and içib sonra andlarını pozub, böyük bəlalara giriftar olublar. Bundan böyük and yoxdur. qızım..." deyib həmişə təkrar edərdi. Uşaqlıqdan bu, qulağında qalmışdı. Doğrudan da, Gülbadam and içmək sevməzdi. Xüsusən Qurana heç vaxt and içməzdi. Bu gecə ömründə əvvəlinci dəfə idi ki, ürəkdən Qurana and içdi, ancaq bundan öteri ki, təmiz qalsın... İlanın soyuq, çirkin əllərindən xilas olsun. Bu da arvadların bir sirridir: təmiz qalıb tərnan kimi gəzmək, bir çox heyvandan seçilməyən kişilərə aşağı baxmaq bir çox arvadın sirridir.

Doğrudan da ertəsi gün Gülbadam bir ağır daşı üstündən atan bir zor, dəhşətli müharibədə qalib gələn pəhləvan, bir təhlükəli vəqiedən xilas olan adam kimi özünü hiss edirdi...

Fəqət bir söz də deyə bilmirdi.

Əcəba! İndi nə üçün şirə dönüb istəyir bir söz söyləsin? Bu sual Gülbadamın başından keçərkən yavaş-yavaş gəlib balası Cəbiyə baxdı, gördü ki, işarə ilə dodaqlarını uzadır, su istəyir, su verib də birdən fikri başından keçirib ildirəm çaxmış kimi uşağın üstünə döşənib ağladı və sonra özünə gəlib dedi:

– Yox! Balacığım, mən səni gözümdən iraq vermərəm. Yox! Mən nifrət etdiyim məbuda qurban vermərəm! – deyib hünərləndi. guya bir adam, ya bir qüvvə ona ürək verirdi, guya buna deyirdilər: haqq sən tərəfdədir, de, söylə, bağır!..

Sonra bir az fikrə gedib öz-özünə dedi: "Bəs andım? Mən Qurana and içdim! Ah, Rəbbim! Ah, mənim Allahım! Mənə yol göstər! Uca səslə yenə uşağın üstünə düşüb ağladı..."

Əlbəttə, ana hamı övladını bir gözdə görər. Hamısı bir qüvvətdə, bir dərəcədə cığırparasıdır. Fəqət balalardan zəifi, naxoş bala ana ürəyinin ən hissli guşəsində yer tapar... Balaca Cəbi tək olduğuna, həmişə dil-siz, ayaqsız, zəif olmağına cəhət Gülbadamın bütün vücudunu məşğul etmişdi. Yuxusuz gecələrimi, ya bir vücuda həmişə diqqətini cəlb etməmi, yəni Cəbinin məzlumluğu, hərəkətsizliyi, istədiyi şeyi söyləməyə imkanı olmamağımı, bilmirəm. Fəqət onu bilirəm ki, Cəbiyə bağladığı məhəbbət Gülbadamı bütün-bütünə yandırır.

Məşədi Allahverən də, əlbəttə, balasını sevirdi və çox da sevirdi: o da bütün-bütünə bunun uğrunda yanırıdı. Fəqət ikisinin məhəbbətində bir az fərq var idi. Məşədi Allahverən çalışırdı ki, Cəbi tez ayaq tutsun, gəzsin, söyləsin, bir bunu söysün, saqqalından tutsun, yolsun, sonra böyüyüb dükanda otursun, sonra buna toy etsin və daha... nə... nə... Əlbəttə, Gülbadam da bunları istəyirdi. Fəqət vaxt olurdu ki, Gülbadamın başından bu da keçirdi: "Belə də qalsa, qalsın, təkli ölməsin". Məşədi isə deyirdi: "Xeyr, belə qalmağın nə ləzzəti?"

VIII

"Allahu-əkbər! Allahu-əkbər! Əşhədu-ən la ilahə illəllah..." Səhər sübh vaxtı gün çıxmamış tamam canlı şeylər hələ yuxuda ikən təbiətin sükut bir zamanında yarıyanmış, yarıyuxuda iraq bir minarədən bu sözlər, bu səda sizə necə təsir edir, bilmirəm, fəqət mən sevirəm. Mən çalışıram bu sözləri aşkar, aydın eşidəm. Bilmirəm bu əzanın musiqisimi, ya bu sözlərin mənasımı, yəni uşaqlıqdan qulaqlarımın bu sözlərə adət etməyimi, bilmirəm hankısı, fəqət onu bilirəm ki, bunda, bu sözlər sübh vaxtı məni bir qeyri aləmə dəvət edirlər. Hələ cocuq ikən sözlərin mənasını düşünmürdüm, yəni də bu sözlər mənim üçün təsirsiz deyildi. O vaxt bunu düşünürdüm ki, dua edirlər. Fəqət nə deyirlər, nə demək istəyirlər, bilmirdim. Mənasını biləndən sonra bu sözlər məni daha artıq maraqlandırıldı. "Allah böyükdür. Şəhadət verərəm ki, bir Allahdan başqa yoxdur qeyri-məbud". Əcəba, təbiətin belə bir sükut, gözəl vaxtında Allahın varlığı və birliliyinə şəhadət verənlər nə üçün qeyri-məbud gərəkdir arasınlar? N... səhəri müsəlman şəhəridir; üçdən iki hissəsi müsəlmandırlar. Məscidləri var, məscidlərin uca minarələri var. Bu uca minarələrdən müəzzinlər səhər, günorta, axşam hamı bir ağız gözəl səslə deyirlər: "Şəhadət veririk ki, bir Allahdan başqa qeyri məbud yoxdur". Bunlar heç! Hər bir müsəlman özlüyündə namazdan müqəddəm bu sözləri deyib də sonra namaza şüru edir...

Odur, Məşədi Allahverən də səhər namazına durub bu sözləri deyir, onun qonşusu hacı filan da bu sözləri deyir, hamı bir ağızdan şəhadət verirlər: bir Allahdan başqa qeyri məbud yoxdur.

Əcəba, nə üçün bunlar pərə hazırlayırlar?... Hətta bir çoxu namaz vaxtında bu sözləri deyə-deyə pərə getməklərini fikir edirdi.

Həqiqət, bu cümə pərə hazırlaşan çox idi. Molla Cəfərqulunun qəflətən ölməyi və ölümü barəsində dürlü-dürlü xəbərlər, danışqlar çox adamı həyəcana gətirmişdi. Bir çoxu da gedirdi ki, bu müxtəlif xəbərlərin

hansı biri doğru olmağını bilsin... Məşədi Allahverən üçün müxtəlif xəbər yox idi. Bu, bildiyini bilirdi, inanmışdı. Hətta bu gecə yuxusunu da bir az qarışdırmışdı və səhər duranda öz-özünə dedi: "Bəlkə işi təxirə salmaqdan yuxumu da qarışdırıram. Gərəkdi yuxu gördüyüm gecəsinin səhəri uşağı apara idim".

Gecə hətta Gülbadamla sözləşdi, Gülbadam yenə razı olmurdu. Məşədi ağzına gələn yamanı deyib Gülbadamı döymək də istədi. Haman bu gecə cümənin axşamı idi. Məşədi Allahverən çıxır-bağır sonra tez yuxuya getdi. Gülbadam isə xeyli vaxt oyaq qalıb min-min fikirlərə düşdü. Bilirdi ki, əri sabah Cəbini aparıb pirə atacaqdır. Yenə səhərdən-axşama-dək olsa, yaxşı. Lakin əri yuxusunda bir gün-bir gecə görmüşdü. Naçarlıqdan gündüzə davam etmək olar, bəs bu qaranlıq gecədə, quru yerdə işarə ilə su istəsə kim su verəcəkdir? Yenə yuxuda olarsa, yaxşı. Bəlkə birdən ayıldı? Qaranlıqda qorxub daha yaman olmazmı?.. Bu tövr fikirləri başından keçirib də gah öz-özünə deyirdi: "Yox! Gözüm görə-görə balamı mürdar bir yerə dəxi salmağa qoyam. Nə olursa-olsun, açıb tamam əhvalatı söyləyəcəyəm...". Bu sözlərdən sonra həmişə Qurana and içməyi də fikrinə gəlirdi... Yenə vicdansız Molla Cəfərqulu sağ olsa idi, gizlin gedərdi. yalvarardı ki, bəlkə ərini bu fikirdən daşındırsın... O da öldü... Ölməyi heç. Bunun ölməyi pirin mənəvi cəhətcə daha artıq şöhrət tapmağına səbəb oldu. İndi bunun sözlərinə kim inanacaqdır? Bu fikirləri başından keçirib ürəyi sıxılırdı: zavalı gah həzin-həzin yorğan altında ağlardı, gah birdən yorğanı üstündən atıb durub oturardı və hərdən bir balasına baxıb ürəyi od tutub yanardı. "Yox! Mən səni əlimdən buraxmaram... Səni diri-diri qəbrə qoymaram!.."

Yox! Bu sözləri deyirdi... Fəqət müəyyən bir yol da tapa bilmirdi. Vaxt olur ki, belə bir halətdə insan ələcsiz qalıb özünü, bəxtini zəmanəyə, keçinəcəyə tapşırır. Bilmirəm nə yolla, fəqət "bu iş baş tutmasın gərəkdir" deyib də axırıncı dəqiqəni gözlüyür... Gülbadam da bu halətdə, bu fikirdə iken yuxuya getdi. Fəqət çox da yatmadı. Məşədi Allahverənin "Allahu-əkbər!" səsi bunu oyatdı.

Gülbadam bir söz də söyləməyib getmək üçün hazırlaşdı. Məşədi Allahverən gecəki çovğundan sonra bunun sözsüz yığışmağını görüb ürək-dən şad oldu ki, arvadı da bunun fikrinə şerikdir, "davasız-qalmaqsız" iş tamam olacaqdır. Məşədi Allahverən hətta dünənki hərəkətindən bir az da xəcalət çəkirdi. Nə üçün Gülbadama elə sözlər dedi və döymək istədi. Sonra yenə öz-özünə deyirdi: "Xeyr, arvad xeylağını xoş sözlə yola gətirmək çətindir. Gərəkdir bir az çığırmaq, bağırmaq və hətta hərdən bir də

üzünü silləyə öyrətmək..." Bu fikirləri başından keçirərkən Gülbadamın gah bu yanına, gah o yanına keçirdi, istəyirdi könlünü alsın, fəqət Gülbadam bir söz də söyləməyib lazım olan tədarükü görürdü. Ərinin sözlərinə ancaq "hə, yox" deyib tələsirdi...

Əcəba! Nə üçün bu zavalı arvad istəmədiyi bir vəqənin tez olmasına tələsirdi? Gərək hər dəqiqənin, hər saatin uzanmasına şad ola idi, fəqət bu tələsirdi...

Bu bir həftənin müddətində daxili müharibə bunu büsbütün yormuşdu, əzmişdi, tamam hiss damarlarını çaxnaşdırıb boşaltmışdı ki, bu halətdən tez xilas olsun! Ürəyini ağır bir daş basırdı.

İstəyirdi bircə qulaq bu ağır daşı atsın, çünki bu daşın ağırlığına daha davam gətirə bilməyirdi...

Nə isə, balasını götürüb faytona mindi, əri şad-xürrəm Cəbinin üzünə baxa-baxa fikir edirdi: indi qucaqda gedirsən, sabah oynaya-oynaya gələcəksən...

Yolda yenə pirə gedənlər bir-birini çaparaq qovurdular. Bu dəfə həvə isti deyildi. Sübhədən göyün üzünü qara buludlar tutmuşdu... Gəlib çatdılar... Ziyarətə gələnlər çox idi: korlar, şillər, dürlü-dürlü naxoşlar hələ dünəndən gəlib daxil düşmüşdülər. Həqiqət, Molla Cəfərqulunun yoxluğu məlum olurdu...

Hamı sanki bir yasa batmışdı. Kişilər öz aralarında bir-birinə pirin barəsində söyləyirdilər. Molla Tutu da arvadların arasında istədiyini işlədirdi. Bu dəfə qeyri kənddən gələn bir molla meydanı boş görüb pirin kəramətlərindən söyləyirdi. Hamı: arvad, uşaq, kişilər qoz ağacının altına yığılıb qulaq asırdılar. Molla Cəfərqulunun əhvalatını nəql edən vaxt: "Allah sənə çox şükür!" deyib xalq bir-birinə deydi.

Çolaqlar, korlar, çaxotkalar: "A kişilər, bircə qoyunuz bizi pirə yavuş gedək" deyib qoz ağacına tərəf sürünürdülər. Bu hində Məşədi Allahverən öz yuxusunu söylədi və indi balasını sabaha kimi pirə daxil salmağını da elan etdi. Bu əhvalat daha artıcaq xalqı tərənnümə gətirdi. "Allah sənə çox şükür!" sədası daha da ucaldı...

Göy guruldayır idi, şimşək oynayır idi... Məşədi Allahverən arvadına tərəf gedib oğlunu anasından aldı. Gülbadam bir söz deməyib Cəbini verdi. Fəqət verən vaxt Cəbi anasına baxdı...

Bu baxışda bir sirt vardı. Bilmək olmurdu nə sirtir. Cəbi həmişə anasına baxardı, fəqət indiki baxışda bir atəş, bir elektrik qüvvəsi vardır. Bu qeyri bir baxış idi. Guya anası bu baxışda hiss etdi ki, dilsiz Cəbi istəyir desin:

BİR KƏNDİN SƏRGÜZƏŞTİ

Keçənlərdə Qafqaz kəndlərindən birində bir neçə vaxt günlər keçirdim. Bu kənd böyük, zəngin bir kənd idi. Hər kim bu kəndə təzə gəlmiş olsaydı, iki məhəllənin bir-birindən seçilməyini görərdi: məhəllənin biri dağ başında, küçələri toz, torpaq, dar, palçıq, evləri bir-birinin içində; ikinci məhəlləyə gəlincə, küçələri enli, təmiz və evləri səliqə ilə tikilmişdi. Məhəllənin biri N. ikincisi isə İ. adı ilə məşhur idi.

Ata-babadan bu məhəllələrə belə bir ad qoyulmuşdu.

Nağıl edirlər ki, N. və İ. iki böyük adamın adları imiş. Bunlar vaxtında hərə öz məhəlləsinin abad olmağına cidd-cəhd etmişlər, ona görə də adları həmişəlik qalmışdır...

Bu iki məhəllə bir-birinə oxşamadığı kimi, bunların camaatı da bir-birinə oxşamırdı, yəni hər məhəllənin xalqı xüsusi bir yolla dövrən sürürdü. N. məhəlləsinin camaatı ata-babadan yerli, tavanlı olub, günlərini müttəsil kefdə, eyş və işrətdə keçirən bir xalq idi.

Bu məhəllənin adamlarına dürüst diqqət olunsaydı, yəni bunların zindəganlığını mükəmməl surətdə bilən bir adam olsaydı, yəqin ki, deyərdi: belə bir zövq və səfa ilə yaşamaq bunlara irslə çatmışdır.

Biləks İ. məhəlləsinin camaatı zəhmətkeş bir camaat idi. Bura adamları vaxtında yerlərini əkər və vaxtında biçər; tez-tez şəhərə gedər, alver edər və şəhərdən bir çox şeylər öyrənib daima tərəqqidə bulunardılar.

N. camaatı da şəhərə gedərdi, fəqət bu camaata məxsus olanlar şəhərdən gələndə ancaq çayxanalarda, qəhvəxanalarda görüb-çəşitdiklərindən dəm vurardılar.

Vaxt bir vaxt idi ki, şəhərlərdə məktəb az tapılırdı. Bununla belə İ. məhəlləsinin camaatı məktəb fikrinə düşmüşlərdi. Fəqət N. məhəlləsi bu fikrə bir növ mane olurdu.

Məsələ, belə bir məsələ üçün kəndxuda (starşına) hər iki məhəllədən adam çağırırdı, vəkillər dəvət edərdi. İ. məhəlləsinin vəkilləri həmişə gələrdilər, halbuki N. məhəlləsindən bir adam da gəlməzdi. Ona görə də məktəb məsələsi uzandıqca uzanırdı. Xülasə, İ. məhəlləsinin camaatı işlərində artıq dərəcədə cidd-cəhd edər və öz arasında böyük ittihadla iş görərdi. Sudya, kəndxuda və yainki müəyyən bir iş üçün inmirəlilər həmişə cidd-cəhd edərdilər ki, əməlli adamlarını seçsələr, yəni seçdikləri şəxslər işə yarayan olsunlar, müftəxər olmasınlar, rüşvət yeməsinlər, camaata xəyanət etməsinlər. N. məhəlləsinin adamları camaat işlərinə

– Anacığım! Sən məni nifrət etdiyini quru yerə nə üçün buraxırsan?

Gülbadam özünü itirib tam bədəni iztirabda ikən, dizi üstə çökdü, əllərini yuxarı tutub dedi: "Ey mənim Allahım! Mənə bir qüvvət ver ki, ürəyimdəkini deyə bilim!..

Bu vaxt xalq bir-birinə keçdi. Arvadlar həyəcana gəldilər. Dünəndən bəri dilsiz heykələ bənzər Gülbadam indi dəhşətli, yırtıcı bir şirə oxşayırdı. Gözləri parıldadı... Bütün bədəni titrəyərək uca səslə dedi:

– Mən nifrət etdiyim məkandan balama nicat gözləməyirəm!

Bu sözləri dedikdə hamı bir ağızdan: – İstiğfar et! Allah amandır! Arvad dəli olubdur!

– Yox! Mən dəli olmamışam, fəqət sizin dəli olmağınıza səbəb olmuşam.

– Yumsana bunun ağzını! – deyib Məşədi Allahverən tərəfə hamı üz çöndərdi.

Məşədi əlində balası, arvadın tərəfinə hirsli gələrkən, Gülbadam sanki bir arslan olub dedi: – Gəlmə yavuuq! Mən indi bu hində bir Allahdan başqa kimsəni böyük bilməyirəm.

Haman Allahdır məni indi danışdıran. Kimsə mənim ağzımı yuma bilməz. Bu vaxtadək mənim ağzımı yuman da haman allahın kəlamı idi. Namusumu təmiz saxlamaq üçün mən hənzur burada Qurana and içdim ki, o yatan bədbəxtin hiyləsini öləndək söyləməyim – əlini mollanın qəbrinə uzadır – haman bu yerdə mənim ismətimə, namusuma əl uzatdı. Mən çığırdım, qəşş etdim. Ayılandan sonra Qurana and içdim ki, öləndək bunun hiyləsini aşkar etməyim... Fəqət çoban olmasaydı, bu pir də olmazdı.

Hamı bir-birinə baxıb heyran qaldılar. Bu vaxt kişilərin içindən bir şəxs ayılıb əlində böyük bir daş, günbəzə tərəf gəldi və daşı günbəzə vurub dağıtdı və dedi:

– Bu torpaqlara əvvəlinci üzünü sürtən mən olmuşam...

Bu vaxt Gülbadam uca səslə dedi:

– Balamı mənə veriniz! Veriniz balamı!

Bütün bədəni titrəyib yığıldı, qəşş etdi. Arvadlar tab gətirə bilməyib ağladılar, kişilər başlarını yerə dikdilər...

Bilməyirəm bu vəqiədən sonra bu mahalın müsəlmanları həqiqi məbudlarını tapdırlarmı?

qarışmazdılar. Hərdənbir vəkil lazım olanda "Əmi" sözü ortalığa düşərdi. Bu Əminin adı uzun olduğu üçün kimsə onu adı ilə çağırmazdı. Zətən Əminin adını demək olmazdı, çünki N. məhəlləsində böyükləri öz adları ilə adlandırmaq eybli bir şey hesab olunurdu. Möhtərəm adamlara kərbəlayı, məşədi, hacı, xozeyin, fəqət ən böyük adama bu məhəllədə Əmi deyirdilər. Bu məhəllədə, həqiqət, Əmidən başqa bir böyük adam yox idi. Hətta Əmi bir dərəcədə məşhur olmuşdu ki, qeyri kəndlərdə, hətta şəhərlərdə də bu adla tanınırdı. Xülasə, hamı buna Əmi deyirdi.

Əmi 70-80 yaşında olardı. Amma bunu da demək gerek ki, bu məhəllədə heç kəs Əminin yaşını bilməzdi. Hamı göz açıb onu tərən kimi gözəl görmüşdü. Ucaboy, gərdənli, qarasaqqal, xoşsima bir kişi idi. Dövləti başından aşardı. Nəinki N. məhəlləsində, bəlkə bütün kənddə, uездə dəxi bundan dövlətli, zəngin bir adam tapılmazdı.

N. məhəlləsinin camaatı Əmini çox sevirdi və ona hörmət edirdilər. Bu da səbəbsiz deyildi. Məhəllənin ac bəyləri həmişə bundan borc alırdılar. Əksərən də vaxtında borclarını verə bilməzdilər və yerləri Əmiyə keçərdi. Əmi qeyri adamlara da sələmlə pul verərdi. Kişi doğrudan da yaxşı adam idi. Kasıb-kusuba kömək edərdi. Bunlara pul buraxardı. Ancaq borcunu vaxtında verməyəndə onlara ağılıq etməyi də unutmazdı. Yəni ata oğlunu tənbeh edən kimi Əmi də onlara nisaq biçərdi ki, gələcəkdə sözlərinin üstə dursunlar... və bu səbəblərə görəmi, ya qeyri bir səbəblərə görə camaat Əmini çox sevərdi. Və sevmək də lazım idi, çünki N. məhəlləsinin camaatından xəbərsiz Əmi lazım olan vaxt camaatın tərəfindən danışar. İşlərini düzəldər, onlara artıq zəhmət verməzdi. N. məhəlləsinin camaatına da belə bir şey lazım idi. Starşına ilə, pristavla çənələşmək asan iş deyil. bir az hətta xatası da var. Bir də pristav və naçalnik gələndə həmişə Əminin evinə düşərdilər. Bu iş Əminin adını daha artıq ucalandırır. Bunu Əmi özü də anlamışdı, camaatını yaxşı tanıyırdı, bilirdi ki, belə adamlarla durub-oturmaq camaatın nəzərində böyük şeydir. Hətta belə olmuşdu ki, İ. məhəlləsinin camaatı da Əmidən çəkinirdi və özü də bunu guya sevirler. buna hörmət edirlərdi. Fəqət ürəklərində buna gülür və çox şad olurdular ki, N. camaatının arasında Əminin nüfuzu gündən-günə artır. Şad olmaqlarına da səbəb var idi. İ. məhəlləsinin camaatı gözüaçıq camaat idi. Fikir edirdi ki, bir camaatın işini ancaq dünyadan xəbərdar, elmi bir adam yaxşı apara bilər. Əmi isə öz kəndindən başqa özgə aləm görməmiş, bir şeydən baş çıxarmazdı. Doğrusu, İ. məhəlləsinin camaatı durbın* camaat idi. Əminin N. məhəlləsində nüfuzu artmaq üçün qəsdən Əmini tərif edir

* - Uzaq görün

və naməslimlərə: "Siz çox xoşbəxtsiniz ki, Əmi kimi böyüyünüz var" deyirdilər. N. camaatı da bu sözləri eşidib deyirdi ki, "Gör Əmi necə ağıllı, fərasətli adamdır ki, rəqiblər də onu böyük adam hesab edirlər".

Daha bizim sözüümüz olmaz. Bu xəyalla daha Əmiyə artıq bir iman gətirir, işlərini, hüquqlarını tamamilə ona tapşırırdılar. Hətta iş bir mərtəbəyə çatmışdı ki, ortalığa ən mühüm bir məsələ gələndə N. camaatı heç bir vaxt yığılıb onu müzakirə etməzdi və etməyə ehtiyac da yox idi; çünki yüz baş bir olsa idi, genə Əminin başı kimi olmazdı. O deyən gerek olaydı. Ona görə camaat da arxayın olub öz yerində oturmuşdu. İ. məhəlləsi bu əhvalı görüb dodaqaltı gülürdü. Doğrusu, iki məhəllə ata-babadan birbirinə düşmən gözü ilə baxırdı. Ona görə də bu kənddə kəndxuda naçar bir halda bulunurdu. Bu kənddə bir-iki ildən artıq kəndxuda davam edə bilməzdi. Kəndxuda İ. məhəlləsindən olanda öz məhəlləsinin tərəfini saxlardı. N. məhəlləsindən olanda öz camaatının tərəfini saxlardı, nə isə, kəndin baxtındanmı, ya bir qeyri səbəbdənmi bu kənddə də bitərəf kəndxuda tapılmazdı. Amma yenə İ. məhəlləsinin tərəfini saxlayan kəndxuda bir az çox davam edirdi; çünki İ. məhəlləsinin tərəfdarı bilirdi ki, tamam N. məhəlləsi bir Əmidən ibarətdir, Əmini də lazımınca görərdi. Əlbəttə Əmiyə pul lazım deyildi. Bir medal və bir xaç almaq hər şeydən yaxşı idi. Doğrudan da, Əmi dünyanın hər bir ləzzətini görmək istərdi. Və nə üçün də görməsin?! Fikir edərdi: pul ki var, onunla hər şey almaq olar; hətta onunla böyüklük də qazanmaq mümkündür.

Və heç bir tövəcəb etməməli! Həqiqət, pulun gücünə böyük adam olmaq olar, yəni böyük adamlarla durub-oturmaq olar. Buna da bir artıq şey lazım olmurdu: birinə qoyun, birinə inək bağışlardı. Birinə motal gəndərdirdi. Nə bilim daha, nə, nə!

Bir neçə vaxt kəndə böyük nizamsızlıq düşmüşdü. Adam öldürmək, oğurluq, quldurluq nəhayət dərəcədə intişar tapmışdı. Kəndin öz xahişinə görə bu kənddə dövlət tərəfindən bir bitərəf kəndxuda təyin olundu. Doğrudan da təzə kəndxuda yaxşı adama bənzəyirdi.

Bunun adı Daşdəmir idi. Doğrudan da dəmir kimi bir adam idi; Kəndin işlərini gələni kimi düzəltdi. Oğurluq, quldurluq tamamilə götürüldü...

Bir neçə vaxt keçəndən sonra təzə kəndxuda gördü ki, N. məhəlləsinin camaatı heç bir vaxt kənd işlərinə qarışmır və çağıranda da gəlmir; ancaq Əmi camaatın tərəfindən hərdənbir ortalığa tullandır. Məsələ, kənddə məktəb açmaq istəyirlər. İ. məhəlləsinin üzdə olan adamları tamamilə gəlir, danışır, çığır-bağır salırlar. N. məhəlləsindən ya heç adam olmur, ya olsa da bir Əmi gəlir, ya gəlmir...

Bir gün belə, iki gün belə... Axırda bir gün Daşdəmir kəndxuda arvadına deyir: "Mən doğrusu, N. məhəlləsinin adamlarına təəccüb edirəm. Bunlarda heç bir insan sifəti görünmür, bunlar qoyun kimi şeydirlər. Amma qaldı ki, İ. məhəlləsinin adamları yırtıcı bir camaatdır. Bunlardan qorxmalı. Doğrudur, bunların aralarında bəyzadə-zad yoxdur, hamısı fəqir adamdırlar. Fəqət dünyadan xəbərdardırlar, öz hüquqlarına bir az toxunanda arı kimi adamın üstünə tökülürlər". Arvad kəndxudaya dedi: "İ. məhəlləsinin camaatını sən hələ yaxşı tanımırsan. Hərgah istəyirsən ad qazanasan, qulluğun artsın, özünü o tərəfə ver, çünki onlar çığırın-bağırındırlar, heç bir şeydən görəsən ki, bir böyük şey düzəldilər. Mənim atam bu məhəllədən olmağa görə bunların barəsində uşaqlıqdan çox şeylər eşitməmişəm".

Arvadın sözləri kəndxudanın beyninə batdı. O gündən kəndxuda N. məhəlləsinin camaatına qeyri bir nəzərlə baxardı. O məhəllədən bir adam şikayətə gəlirdisə Əmidən soruşardı. Əmi də işə baxardı. Özünə xoş gələn adam olsaydı, deyərdi, gərəkdir kömək oluna, xoş gəlməyən adamı itirdirdi. Buna bir əks İ. məhəlləsində bir ittifaq düşərdisə, tez özü gedərdi, işlərinə diqqətlə baxardı, sərəncam çəkərdi...

Nə isə Daşdəmir kəndxuda işlərini bir növ yola aparırdı. O, hamı kəndxudalardan bu kənddə artıq yaşadı. Hörməti də günbəgün naçalnik yanında artdı. Axırda bu payəyə çatdı ki, bir gün qubernator kəndə gələndə ağsaqqalların hüsurunda kəndxudaya dedi: "Mən sənə qulluqlarının əvəzinə böyük mənəb verəcəyəm". Bu məclisdə Əmi də var idi, camaat isə öz tərəfindən kəndxudanın yaxşı adam olmasını qubernatora söylədi.

Bu gündən Əmi daha da Daşdəmirə yavuqlaşdı. Nə üçün də yavuqlaşmasın?! Gördü ki, kəndxudanın xatirini qubernator istəyir. Əmiyə də elə bu lazım idi... Kəndin yavuqluğunda bir bulaq var idi. Qədimdən adət üzrə bu bulağın suyunu həftədə üç gün bir məhəllə öz tərəfinə aparardı. Bir gün belə oldu ki, İ. məhəlləsi suyu dörd gün öz məhəllələrinə buraxdılar. N. məhəlləsinin adamları bu əhvalatı Əmiyə dedilər. Əmi dedi: "Yaxşı, mən danışıram". Doğrudan da Əmi kəndxuda ilə görüşüb bu əhvalatı dedi.

Kəndxuda Əmiyə dedi: "İ. məhəlləsi üçün bu həftə su çox lazım olduğuna görə məndən təvəqqe etmişdilər ki, bir gün artıq su götürsünlər. Sizdən təvəqqe edirəm kəndxudanın işinə qarışmayasınız". Əmi ovqatı çox təlx evə gəldi. Amma bunu da bilməli ki, Əmini kəndxudanın sözləri qorxutmuşdu. Bu vaxtadək Əmi belə sərt söz eşitməmişdi.

Əmi fikir edərdi; görünür kəndxudanın belə bərkidir ki, Əmi kimi adamlarla belə cürətlə danışır, bununla belə Əmi məhəlləsinin adamlarına dedi: – Bəli, mən kəndxudaya əhvalatı dedim o, əfsus etdi ki, bir ittifaqdır düşüb daha olmaz dedi.

Məhəllə camaatı sakit oldu.

Bu əhvalat hər ikisini imtahan meydanına çəkdi: Əmi puluna, adına ümid bağlayıb fikir edərdi: "Əlbəttə, kəndxuda mənim sözlərimi yerə salmaz". Kəndxuda isə sərt cavab verib Əminin gücünü sınaırdı. Bu fikir edərdi: "Hərgah doğrudan Əmi sidq ürəklə camaatın tərəfini saxlayır isə, əlbəttə, bir iş meydana gələcəkdir. Yəni camaata düz-düzünə deyər, camaat isə öz hüququnu müdafiə etmək üçün yanıma gələr, dərdini söyləyər..."

Həqiqət, kəndxuda ağıllı bir adam idi. İki həftədən sonra İ. məhəlləsinin adamları yenə bir gün artıq suyu öz məhəllələrinə buraxdılar... N. məhəlləsi yenə Əmiyə ricu etdilər. Əmi yenə söz verdi ki, kəndxuda ilə danışar. Fəqət bu dəfə Əmi qorxusundan kəndxudaya heç bir söz demədi. Bununla belə məhəllə camaatına dedi ki:

– Kəndxudaya olmayan sözləri dedim, kəndxuda isə cavab verdi, məni bağışlayın, daha belə şeylər olmaz.

Camaat Əmiyə inandı və sakit oldu.

Yenə bir gün belə bir ittifaq düşəndə N. məhəlləsinin bir neçə cavanları daha səbir edə bilməyib əllərində bel su başına getdilər. Bu vaxt İ. məhəlləsinin cavanlarından da bir neçəsi su başında oturmuşdular. İki məhəllə adamlarının arasında söz oldu. N. məhəlləsinin adamları istədilər suyu öz tərəflərinə buraxsınlar. İ. məhəlləsinin adamları bunlara mane oldular. Birə beş bir-birinə söyəndən sonra bellərə yapışdılar... Bunların çığırtısına kənddən hər iki məhəllədən adamlar töküldülər. Kəndxuda gəldi. N. məhəlləsinin adamlarından bir neçəsini tutdurdu. İ. məhəlləsinin adamlarına bir söz demədi. N. məhəlləsinin adamları Əminin yanına gəldilər, əhvalatı söylədilər.

Əmi çığır-bağır etdi: atdı, tutdu və axırda dedi:

– Heyif ki, mən hazırda naxoşam, siz gediniz rahat olunuz, görərsiniz, mən kəndxudanın başına nə oyunlar gətirəcəyəm.

Məhəllə adamı inanıb getdi, sabahı gün Əmi axşamçağı bir qoyun, bir motal kəndxudaya göndərdi, sonra özü də getdi.

Kəndxuda Əmini görüb dedi:

– Dünənki əhvalat mənim ovqatımı təlx edibdir. Bu gün naçalnikə də, qubernatora da raport yazmışam. Bir-iki adam gərəkdir bu kənddən sürülə, özü də sizin məhəllədən. Əmi gülümsünüb dedi:

– Bəli, bəli, bizim məhəlləni xarab edənlər var. Bir-iki başlarına at təpmiş cavanlar gərəkdir bu kənddən sürülə...

N. məhəlləsinin camaatı gözlədi, gözlədi bir şey çıxmadı.

Kəndxuda öz-özünə fikir edirdi: "Doğrudan da bu məhəllənin camaatı heyvan qismi bir zaddılar. Bunların başlarına nə gətirərsən yarar". Bununla belə İ. məhəlləsinin camaatı səhəməni açıq-açığına kəndxudanın evinin qabağına dəstə-dəstə yığıldılar, səs-küy etdilər və üç adamın kənddən sürülməyini tələb etdilər. Naməlsəm məhəlləsindən üç adamı əlli-ayaqlı göndərdilər.

Bu davadan sonra iki məhəllənin arası daha da yaman pozuldu: hər yerdə hər zaman əllərindən gələn pisliyi bir-birinə edərdilər. Bir gün N. məhəlləsinin arvad-uşaqları su başında olarkən İ. məhəlləsinin cavanları bu arvadlara sataşırılar. Hətta bir-iki qız-gəlin tutub öpürlər. Arvad-uşaq bir-birinə qarışib kəndə qaçır, hərə öz evində bu əhvalatı söyləyir. Məhəllə adamı bilmir nə etsin. Çarə yoxdur, yenə gərəkdir Əmiyə demək, onunla məsləhətləşmək! Əminin yanına gəlib əhvalatı söyləyirlər.

Əmi məhəllə qeyrətini göstərməkdən ötrü papağını qoyur yerə. yumruğu ilə stola vurub deyir:

– Siz bircə rahat olunuz, görürsünüz mən bu kəndxudanın başına nə işlər gətirəcəyəm. O nə adamdır ki, mən onunla danışım, bu günlərdə şəhərə gedəcəyəm, düz qubernatorun yanına gedib tamam əhvalatı söyləyəcəm.

Bir-iki gün bundan keçmiş kəndxuda Əminin yanına gəlir. Əmi tez xörək tədarükü etdirir. Ancaq kəndxuda deyir:

– Cənab Əmi, sizin yanınıza xörək yeməyə gəlməmişəm. Mən gəlmişəm sizə bir neçə söz deyəm: Mən eşidirəm sizin məhəllədə bir neçə tədarüklər görülür, guya sizin məhəllə İ. məhəlləsinin üstə düşüb istəyirlər dava edələr. Mən yaxşı bilirəm ki, məhəllə adamı sizin sözünüzdən çıxmaz... Bu, naçalnikə də məlumdur... İndi özünüz bilirsiniz, hərgah belə bir əhvalat olsa siz cavab verməlisiniz...

Əmi doğrudan doğru qorxdı və dedi:

– Cənab kəndxuda, mən hamının tərəfindən söz verirəm ki, belə bir şey heç kimin başında ola bilməz və camaatımız heç vaxt belə naqabil işlər etməz.

Kəndxuda durub gedəndə Əmi yüz manat da verdi ki, kəndin yetim uşaqlarına, dul arvadlarına paylasın... Kəndxuda gedəndən sonra Əmi tez məhəllədən bir adam çağırırdı dedi:

– İndi kəndxuda yanıma gəlmişdi. Eşidibdir ki, bizim məhəllə adamı istəyir dava etsin. Mən kəndxudaya dedim: əlbəttə, bu biabırçılığı kim qəbul edər ki, biz edək. Mən dedim hələ qubernatora bu əhvalatı deyəcəyəm. Kəndxuda məndən təvəqqe etdi ki, mən bu adamın qabağını saxladım; çünki müqəssirlər öz cəzalarına çatarlar. Ancaq bir az səbir lazımdır. İşlər hamısı düzələr, barışıq düşər... Bunun cavabında mən dedim: Yox, olmaz, bu işi belə qoymaq olmaz.

Bu sözləri Əmi acıqlı deyib bir az fikrə getdi. Sonra başladı: hər halda belə bir əhvalat varsa siz qabağını saxlayın, çünki mən qubernatorun yanına gedib hamı işləri düzəldərəm və çalışacağam bu kəndxudanı buradan götürsünlər.

Əminin yanına yığılan adamlardan biri dedi:

– Əmi, sən bizim atamızsən, nə deyirsən qulaq asırıq. Ancaq belə də olmasın ki, bizim arvad-uşağımıza sataşsınlar. Biz, doğrusu, bunu qəbul edə bilmərik.

Onun cavabında Əmi dedi:

– Siz arxayın olun, mən özüm bilirəm. Ancaq siz uşaq-muşağın qabağını saxlayınız.

Doğrudan da sabahı gün Əmi şəhərə getdi. Alver edib kəndə qayıtdı. Qubernatoru nəinki görmədi hətta qorxusundan qubernator olan küçədən də keçmədi... Məhəllə adamı Əminin şəhərdən gəldiyini eşidib bir-birinə dəydilər. Xalq Əminin evinə töküldü. Nə oldu? Nə dedi? Suallarını Əmiyə bir-bir verdilər. Əmi bunlara cavab verərək dedi:

A kişilər, siz bilmirsinizmi mən ölənədək varımı, yoxumu sizin yolunuzda qoymağa hazırım. Pul görün işi heç bir şey görməz. Nə olacaq, lazımcı pul xərə etdim. Hamı işləri düzəltdim. İndi kəndxudanın atasına od vuracağam. Siz gediniz, arxayın yerinizdə oturunuz, işin aqibətini gözləyiniz. Biçərə məhəllə adamı da gözləyə-gözləyə qaldı. Axırda N. məhəlləsindən bir neçə adam qazamata düşdü...

İ. məhəlləsinin adamı bu ittifaqlardan sonra belə bir ayaq aldı ki, daha o məhəllənin qorxusundan, axşamçağı Naməlsəm məhəlləsinin adamı evdən çıxıb bilməzdi.

Getdikcə, bu məhəllənin halı fənalaşdı. Kəndxuda isə N. məhəlləsinin hünərini görüb heç qorxmazdı və bacardığı yerədək İ. camaatına kömək edərdi, sözlərinə qulaq asardı, şikayətlərinə artıq dərəcədə diqqət edib lazımcı sərencam çəkərdi. Nə üçün də etməyəydi? Kəndxuda dünyagörmüş, ağıllı bir adam idi... Bilirdi ki, İ. camaatının şəhərdə yaxşı işbilən, oxumuş adamları vardır. Bunu da anlamışdı ki, bir iş olanda şə-

İDİL KƏNARINDA

(Bir romanın başı)

hərə xəbər gedir, adam göndəririlər və nə ki, lazımdır işlərini düzəldirlər.

Bilirdi ki, bunlara yavuqluq etsə, qulluq işləri də yaxşı gedəcəkdir. Həqiqət kəndxuda olmayan işləri N. məhəlləsinin başına gətirdi, bununla belə şəhərdə naçalnik, qubernatorun yanında hörməti günbəgün artırdı.

Bəli, vaxt oldu ki, şəhərdə pristavlıq yeri açıldı. Daşdəmir koxanı oraya təyin etdilər. Bu xəbər kəndə çatdı. İ. camaatı nəhayət dərəcədə qəmgin oldu. N. camaatı isə əhvalatı eşidib şadlıq etdilər: atıldılar, düşdülər. Kəndxudanın getməyindən bir gün müqəddəm Əmi öz məhəlləsinin adamlarını yığıb gülə-gülə onları təbrik edib dedi: Ay camaat, sizə məlumdur ki, bu zalım balası başımıza nə oyunlar gətirdi. İndi biz gərək öz koxamıza göstərək tainki bilsin ki, biz ondan narazıyıq, ona görə də mən məsləhət edirəm: o yola düşəndə heç kim onu ötürməyə çıxmasın. Onunla salamlaşmasın. Fəqət bir mənim getməyim məsləhətdir. Tainki gedəndə bir neçə söz demək lazımdır: bilsin, düşünsün ki, biz də varıq...

Camaat buna razı oldu.

Səhər İ. camaatı hamilıqla kəndin kənarına çıxıb kəndxudanı ötürməyə hazırlaşdılar. N. məhəlləsindən isə Əmidən başqa bir adam yox idi. İ. məhəlləsindən vəkillər bir-bir qabağa yeriyib kəndxudanı alqışladılar. nitqlər söylədilər, hətta bir neçəsi ağladı.

Bu halda Əmi də qabağa yeriyib dedi:

– Sevgili, mehriban kəndxuda, sizi N. məhəlləsinin tərəfindən səmimi qəlbədən təbrik edirəm. Biz çox heyifslənirik ki, sizi bizdən ayırdılar. Allah sizi bizə çox görməsin. Sizi özümüzə ata bilirdik...

Hətta yalandan dodağını da büzdü ki, guya ağlamaq istəyir...

Həqiqət halda isə N. camaatının bu yığılmaqda olmamağını kəndxuda heç bilmədi və hiss etmədi. Çünki o heç vaxt camaatı görməmişdi. Camaatın əvəzinə həmişə Əmi söylərdi o da ki, burada.

Bəli, kəndxuda getdi. Kənddən ayrıldı. Ayrıldı, amma ürəyində açılmaz düyün qaldı. Kəndxuda gedə-gedə öz ələmində fikir edirdi: "N. məhəlləsinin camaatı qərribə bir camaatdır. Bunlar ya çox yaxşı adamlardır, ya da ki, çox axmaq. Mən əlimdən gələn yaxşılıqları onların düşmənlərinə etdim, onları hər vaxt düşmənlərinin ayaqlarına verdim, bununla belə yenə də Əmi kimi nüfuzlu bir şəxsi məni təbrik etmək üçün göndərdilər.

Kəndxuda doğrudan da bilmədi bu camaat nəyə qulluq edir, hansı allaha səcdə edir, hansı ağlın, hansı qeyrətin sahibidir.

Nə gözəldir İdil çayı!

Hacıtərxan dairəsində bu çay daha gözəl nəzərə gəlir. Bu dairədə buna çaymı, ya bir uzun göl, ya bir uzun dəniz də desən yaraşa! Həqiqət, çay axar suya deyirik, deyilmi?

Hacıtərxan dairəsində İdilənin haraya axmasını ancaq su üzərində üzən taxta parçalarından və qeyri suda üzən şeylərdən də bilmək mümkündür. İdil həqiqət axırsa da Kür və Terek kimi qijıldamır. Səssiz-səmirsiz böyük, geniş həmvar, gözəl, mülayim, məğrur İdil müdam hərəkətdə bulunursa da, gah vaxt suyun üzü şüşədən körpü yapılımış kimi nəzərə gəlir.

İdil bu halətində xüsusən gecə ay işığında daha ziyadə görünür. Ay işığında suyun nazik, xırdaca ləpəcikləri ürəyi saf, ruhu təmiz, tam vücudu məhəbbət ilə dolmuş gözəlin şəfəqli, mehriban gözlərinə bənzəyir.

Bu gümüş şəfəqli ləpəciklərə diqqət ilə baxınız: biri batır, əvəzinə bir qeyrisi şəfəqlənir. Guya utancaq bir gözəl gah sizə baxır, gah yerə...

Ah, bu gözlərdə olan nəzakət, məhəbbət, hissiyyat hansı bir əzadə ola bilər? Öylə bir gözlərə diqqət ediniz: sizi sözsüz dəvət edir. Sizi dünya məşəqqətindən, müdam həyat müharibəsindən bir neçə saat xilas etmək istəyir. Siz gedirsiniz yaşıl ot üzərində öyləşib gah buludsuz göyə, gah bu ox kirpikli məhəbbətlə dolmuş gözlərə baxırsınız, sözsüz-felsiz bir-birinizi düşünürsünüz. Qeyri bir halətdə bulunmağınızı hiss edirsiniz... Belə bir halətdə dünya məşəqqətini, saatda qəlbini pozan, qanınızı xarab edən işləri bilmərrə unudursunuz, unudub da əcəba, bu ləzzət nə üçün həmişə müyəssər deyil deyib fikrə gedirsiniz...

Bu gümüş şəfəqli nazik ləpəciklər də sizi məhəbbət ələminə dəvət edirlər. Onlar guya deyirlər; bəsdir, zəhmətdə bulundunuz. Tam gün məşəqqətdə bulunan əzaları rahat ediniz. Məhəbbət nə olduğunu düşününüz...

Ah, nə gözəl mənzərə! Nə gözəl ələm! Diqqət ilə baxıb da qulaq asınız bu nazik ləpəciklər nələr söyləyirlər. Necə şirin nəğmələr oxuyurlar...

Ana balasını "layla balam, layla" sözləri rahat edir, deyilmi? Siz də gərdişi sevirsiniz isə haman yalamı bu ləpəciklərdən eşidirsiniz... Ürəyiniz aram ilə döyünür, ruhunuz artıq dərəcədə ləzzətdə bulunarkən fikir edirsiniz. Əcəba, başımda tam gün dolanan qara fikirlər, ürəyimi hər saatda, hər dəqiqədə itzirəbə salan işlər harada qaldı?

Tamam vücudunuz ilə gərdişə tabe olub da öz-özünü dəyirsiniz: mən sevirəm, mən hamını sevirəm...

Canlı, cansız şeylər, bu oturduğum qayıq, bu qayığın dörd tərəfində balaca ləpəciklər, bunlara işıq salan ay, bu üstümdə baxan ulduzlar, bu qayıq altında üzən balıqlar, o kənarında gəzən heyvanlar, bu heyvanlara sahib olan insanlar – bunlar, bunlar hamısı guya mənim məhəbbətimi tələb edirlər...

Fəqət bir az keçmiş gördüyünüz və məhəbbət bağladığımız mənzərə təgyir tapır: odur, bir böyük paroxod tappıldaya-tappıldaya var qüvvətlə suyu yara-yara gedir də İdilün həmvar üzünü çaxnaşdırır. Zorba ləpələr paroxodun hər iki tərəfindən, şiş səslə bir-birini qovurlar. Rastlarına gələn ufacıq qayıqları, ölüm çanaqlarını bir neçə arşın yuxarı qalxırırlar. Dağın başında bir uçuruma düşən şey kimi balıqçılar bu ölüm çanağında gah yuxarı qalxırlar, gah birdən quyuya bənzər iki ləpə arasına düşürlər. Fikir edirsiniz... Budur, qayıqçılar hazır suya qərç olacaqlar...

Mənzərənin belə bir təgyir tapmağı halımızı büsbütün dəyişir. Sizə layla vəd edən ləpəciklərin əvəzinə, zorba, dəhşətli, hirsli ləpələr, paroxodun suyu yarır iti getməyi, balıqçıların təhlükəli halları, səs-küyü, fı-sıltı sizi yuxu aləmindən yenə məşəqqət aləminə salır.

Yenə əski fikirlər. Yenə müharibə, yenə həyatı hifz edərək həyatı puç etmək, yenə də tərəqqi-tənəzzül, büğaz, həsəd, kizb, yenə də qanlı başlar, şad-xürrəm qəhqəhələr, yenə də acından quru yerdə zır-zır edib can verənlər, qaz əti ilə plov yeyib qu balıq üstə istirahət edənlər, yenə millət naminə işləyib milləti satanlar.

Ah, gözəl İdil, mən bu fikirlərdən bir neçə saat azad olmaq istədim. ruhum, bədənim mənim təbii yorunuq istərkən mən sənə nazik, nəzakətli ləpəciklərinə pənah gətirirdim.

ŞEYTan BAZARDA

Bilməyirəm, qeyri müsəlman məmləkətlərində varmı-yoxmu, fəqət Qafqazda müsəlman şəhərlərinin hamısında "Şeytan bazarı" namında bir uram (tatarca küçə deməkdir – Red.) və ya bir məhəllə olmağını bilirəm. Təəccüb burasıdır ki, Tiflis müsəlman şəhəri olmaya-olmaya müsəlmanlar olan məhəllədə də Şeytan bazarı məlum məşhur bir bazardır. Qeyri yerlərdə bu bazarlara nə üçün Şeytan bazarı deyirlər isə bilməyirəm, fəqət Tiflisdə Şeytan bazarının tarixi vardır. Qədimdən həmin Şeytan bazarı

doğrudan da bir şeytan yuvası idi: adam öldürərdilər, harada? Şeytan bazarında. Cib kəsərdilər, harada? Şeytan bazarında. Filan Hacı'nın oğlu var-yoxunu qumara uduzardı, harada? Şeytan bazarında. Filan Sibirə göndərilən, sonra qaçıb gələn adamı harada tapardılar? Şeytan bazarında. Biçərə köndçiləri (...) soyardılar, harada? Şeytan bazarında. Bəylə bir tarixi olan bazara Şeytan bazarı deməyib nə deyəcəksiniz? Qədimdə, yadıma gəlir, bu bazarda bir adət də var idi: qəribə, adətdən dışqarı bir paltarda adam görsəydilər. Şeytan bazarının cavanları ona sataşdılar. Məsələn: Allah eləməsin bir adam kürkünü tərsinə geyinə idi o saat görərdin bazardan keçəndə hay-huy səsi bazarı götürərdi. Hay-huy səsi cəhənnəm! Nə olacaqdır. Boğazlarını çox da yırtınlardı. Amma, Allah göstərməsin, qarpız qabığından. Bir də gördün hər tərəfdən qarpız qabığı başına yağış kimi yağır. Doğrudur, bu qarpız qabığı qulağın yanından vız edib getsə, genə xoşbəxtlikdir, fəqət yaxşı nişana vuranların əllərindən (çıxan) qarpız qabığı vız etməyib lap peysərə yapışib qalır. Bu yamandır!

Bir gün bir köndçi şəhərə odun satmağa gəlib Şeytan bazarından keçirdi. Ağına nə gəlibsə papağını tərsinə geyinmişdi. Bazar lotularından bunu görəndə oldu. Hay-huydan sonra qarpız qabıqları töküldü. Hamı da papağının başını nişana qoyurdu. Nə isə bu biçərə gah başını aşağı öyirdi, gah otururdu, gah qalxırdı, hər növlə özünü müdafiə etmək istəyirdi. Fəqət hərdən bir də gülürdü, bilirdi ki, bununla zarafat edirlər. Bazar adamı da gülürdü. Bu hay-huyda Dərdməndin başına bir ağac endi. Papağı olmağına görə başı yaralanmadısa da gözləri bir neçə dəqiqə qaralıb az qaldı yığılsın. Yanında olan adamlar bunu tutub oturdular. Ayıldandan sonra Dərdmənd qabağında bir zorba kişini hirsələnmiş gördü. Sinni keçmiş, ucaboy, saqqalı qırxıq, başında böyük silindr bir kişi idi. Bunun Ortaçala deyilən yerdə fabrikanı var idi, həmişə öz faytonu ilə gedib gəlirdi. Bu gün də fabrikadan qayıdarkən şullay papaq köndçiyə göndərilən qarpız qabıqlarının biri də ittifaqən bunun şəfəqli silindrinə dəyir. Qabıq gələn tərəfə dərhal baxar, görür ki, Dərdmənd buna baxıb gülür. Fikir edir ki, yəqin qabığı atan bu imiş, tələsik hirsələnmiş faytondan düşüb Dərdməndin təpəsindən bir ağac çıxar.

Dərdmənd özünə gələndən sonra qorodovoy çağırır. Xalq köndçini buraxıb bunun səsinə yığılırlar. Silindri qorodovoya vurmağının səbəbini söyləyir. Ancaq Dərdməndin yanında olanlar şəhadətlik verirlər ki, Dərdmənd həqiqət müqəssir deyil. Doğrudur, qeyri qabıq atırdı, fəqət Dərdmənd durub tamaşa edirdi və gülürdü. Doğrudan da Dərdmənd nəinki bu səfər, hətta qeyri vaxta da bəylə şeylər ömründə etməzdi. Nə isə şa-

hidlər bazarın mötəbər adamları olmağa görə qorodovoy da inandı. Silindri ağadan adresini alıb Dərdməndə verdi ki, şikayət etsin. Silindri ağa kartoçkasını çıxarıb qorodovoya verdi və sonra genə hirsli və artıq dərəcədə təkəbbür ilə faytonuna minib getdi...

Dərdmənd sabahı gün işə başlamaq üçün məhəllə vəkilinə bu əhvalatı söylədi. Vəkil dedi, bu işin qalası var. Bir ərizə də yazıb verdi. Ertəsi gün Dərdmənd ərizəni lazım olan yerə verdi və gözləyirdi işin aqibətini.

Silindri ağa bu işdən xəbər tutub öz vəkilinə müraciət etdi. Vəkil "bu yaxşı deyil" deyib cavab verdi...

Bir gün Dərdmənd dükənində oturarkən bir adam girdi və bunu soruşdu. Dərdmənd mənəm, deyib cavab verdi. Bu adam ortaboy, arıq, hiyləgöz, saqqalı qırıxıq, yəni tacları, şübhəli bir səsdə cavan oğlan idi. Bu adam Dərdmənddən təvəqqe etdi ki, yarım saat vaxtını alsın. Dərdmənd dükəninin dalındakı balaca otağa gedib bu adamı dəvət etdi. İş böylə məlum oldu ki, bu adam vəkil imiş, silindri ağanın yanından gəlmiş. Cənab vəkil şirin dili ilə başlayıb dedi: cənab Dərdmənd, mən filankəsin tərəfindən gəlmişəm. Doğrusu, böyük bir xatadır edibdir, fəqət siz gərək razı olmayasınız, öylə bir mütəşəxxis zəngin adam suda düşsün.

Nə etmək, cənab vəkil? deyib Dərdmənd vəkilin gözlərinə baxıb söz gəzən kimi bir az müqəddimədən sonra başladı: "Mən məsləhət görərim barışasınız, insan səhvədən kənar deyil. Hamının başına gələn işdir. Onun qazamata düşməyi ilə sizin yaranız sağalmayacaqdır. Fəqət onun üçün iki yüz-üç yüz manat vermək heç bir şey deyil. Siz də fəqir adamsınız..." Bu sözləri vəkil deyib fikrə getdi.

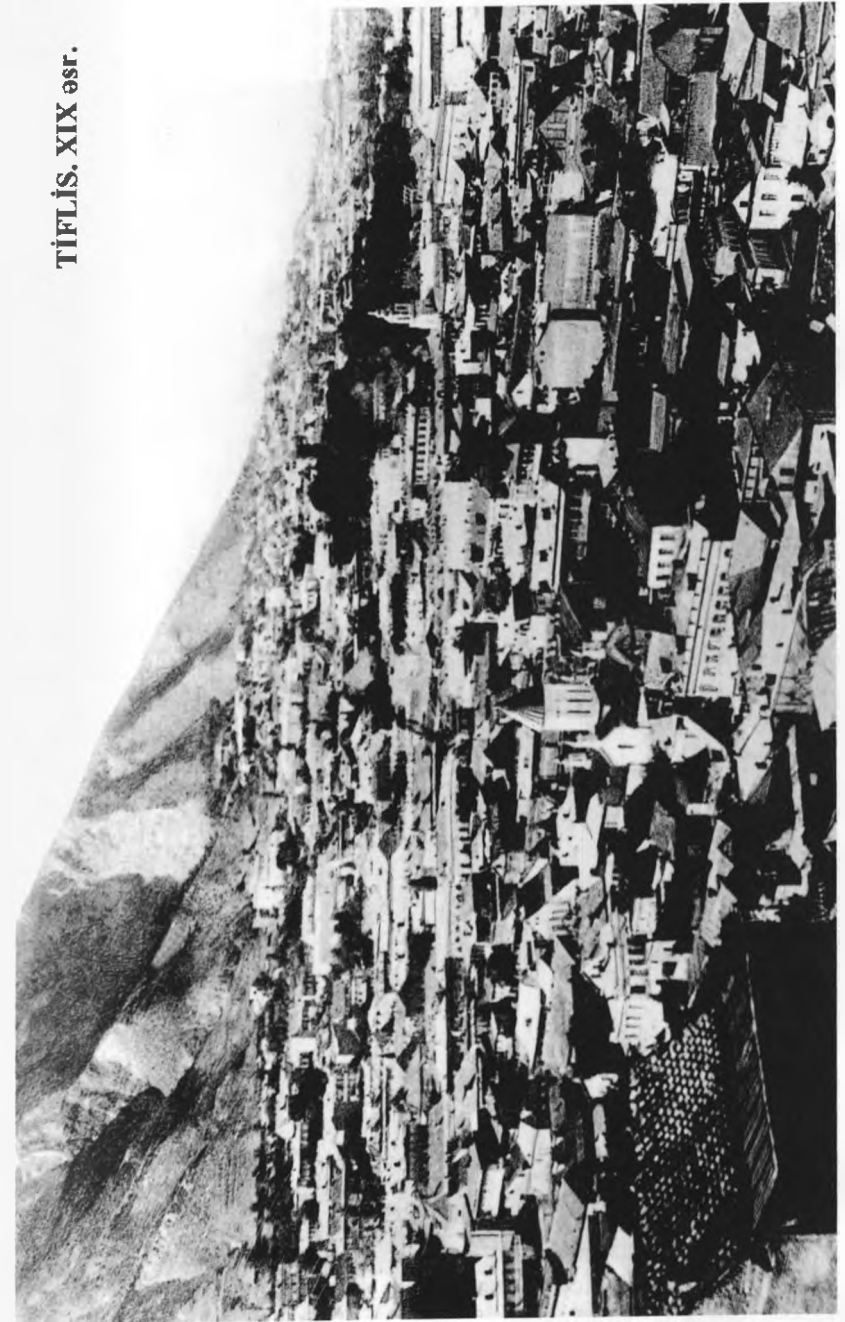
Dərdmənd dedi: xeyr, cənab vəkil, bu işi böylə buraxmaq olmaz. Mənim təqsirim olmaya-olmaya başıma nə üçün ağac dəysin?

"Cənab Dərdmənd, siz yaxşı fikir ediniz, ayağınıza gələn bəxtə diş atmayasınız. Mən bir-iki gündən sonra gələcəyəm. Axır cavab verərsiniz". Bu sözləri deyib vəkil qızarmış çıxdı.

Dərdməndi fikir aldı. Bu əhvalatı dost tanışlarına söylədi. * Hamı bir ağızdan Dərdməndə dedi: a kişi, işin-gücün qurtarıbdırımı ki, suda getmək istəyirsən. Ağac dəyməyinə dəyibdir, indi onu qalaya tutdurma, lap Sibirə göndərt, sənə əlinə nə gələcəkdir. 30-40 manat da puldur, asan deyil. Get, pulunu al, qoy başının altına ye ki, yeyəsən. Dərdmənd böylə sözlərdən sonra özü də fikrini dəyişdi...

* Şeytan bazarında bu adət var idi: bu bazarda hər bir iş dörd-beş nəfərin əlinə idi. Hər kəsin nə işi vardı bu dörd-beş nəfərdən xəbəri görünməzdi. Bu dörd-beş nəfər adam hər xeyir və şər işlərə qarışardılar

TİFLİS. XIX əsr.

**Nərimanın anası Həlimə xanım
Hacı Məhəmmədqasım qızı Zamanova.**

**Nəriman atası ilə.
1882-ci il. Tiflis.**

**Nəriman böyük qardaşı Salmanla.
1886-cı il. Tiflis.**

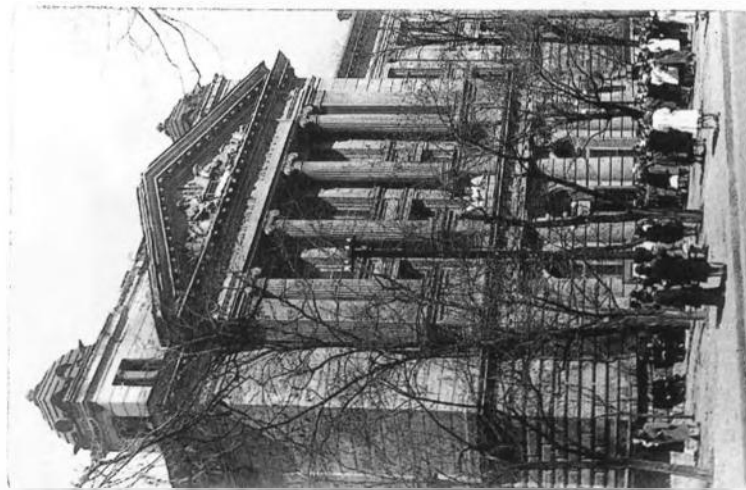
Qori. Zaqafqaziya müəllimlər seminariyası.

**Seminarist Nəriman.
Qori. 1896-cı il.**

**Nəriman Nərimanov (ortada) A.İ.Pobedonostevin xüsusi proqimnaziyasında və
Ş.Aleksandr adına Bakı oğlan gimnaziyasında müəllimlik edərkən.
Bakı. 1891-1902-ci illər.**

• Видатні діячі
 науки і культури
 випускники
 Одеського університету.

Андрусов М.І. Мелінішвілі П.Г.
 Богомолець О.О. Нарим Каріманов
 Василенко Д.О. Панкратова Г.М.
 Гамалєєв М.Ф. Писаржевський О.В.
 Жуковський П.М. Сапегін А.П.
 Заболотний Д.К. Слешинський І.В.
 Зелінський М.Д. Босновський О.І.
 Кирилов Е.А. Тарасевич С.О.
 Колонівич О.К. Формаловський Б.В.
 Криштофович М. Фрумкін О.Н.
 Марцелов Г.І. Хавкін В.А.
 Алено Константинов
 Петренко -Контченко П.І.

Novorossiysk imperator universitetinin binası.
 Odessa 1902-ci il.

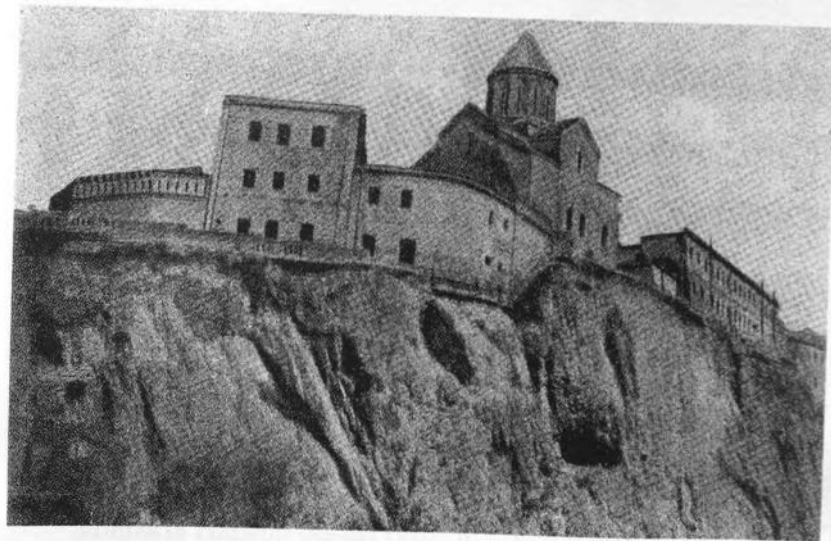
Tələbə Nəriman Nərimanov. Odessa. 1905-ci il.

Nəriman Nərimanov (ortada) tələbə dostları arasında.
 Odessa. 1904-ci il.

**Tiflis jandarm idarəsinin tərtib etdiyi ittiham sənədi.
Mart, 1909-cu il.**

Metex qalası. Tiflis. 1909-cu il.

Nəriman Nərimanov sürgündə, qardaşı və bacısı uşaqları ilə birlikdə: (soldan-sağa) N.Nərimanov, Xanım, Tura, İltifat, Asya. Həştərxan. 1910-cu il.

N.Nərimanovun Həştərxanda müəhazirə oxuduğu «Qara məscid»

Nəriman Nərimanov (ön cərgədə, soldan dördüncü) Həştərxan ziyatları arasında. 15 iyul 1913-cü il.

Nəriman Nərimanov
Bakı, 1914-cü il.

N.Nərimanovun 1913-cü ildə Bakıda çap etdirdiyi bədii əsərlərin titullı səhifəsi.

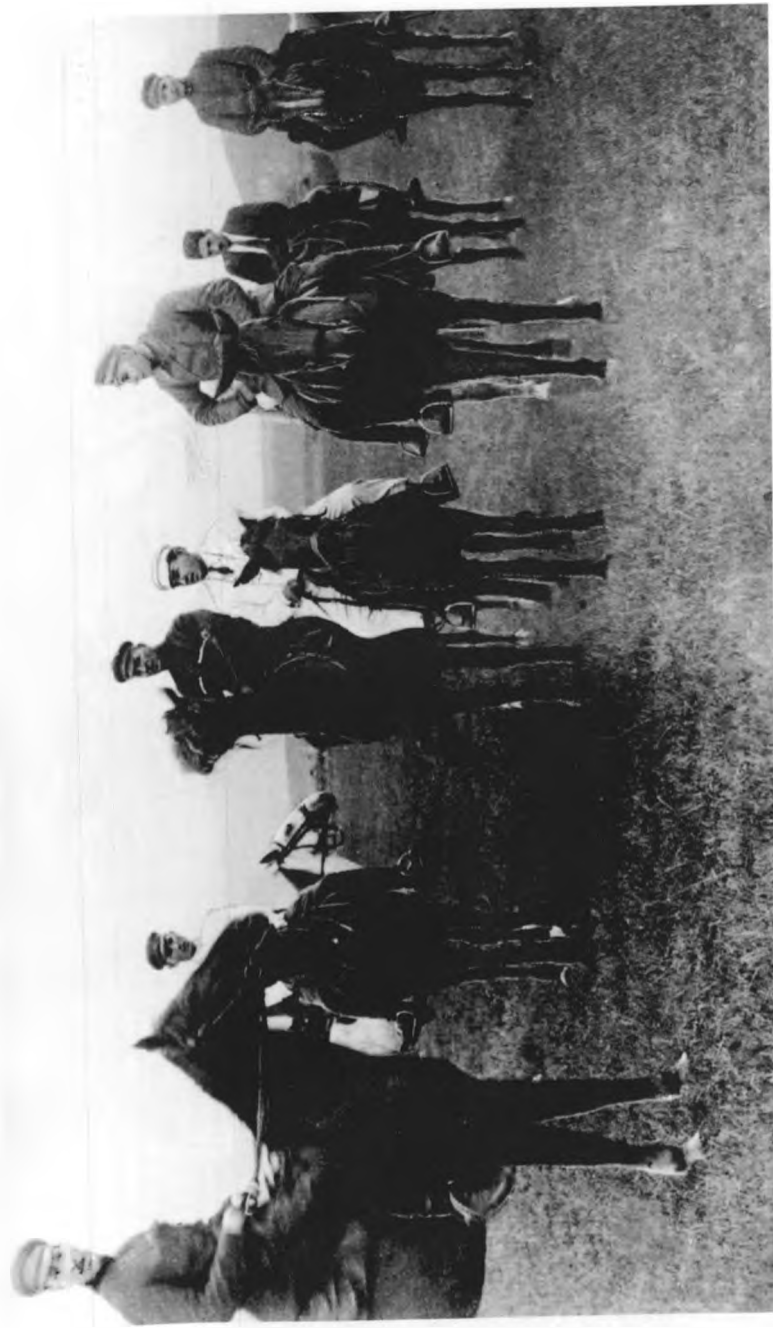

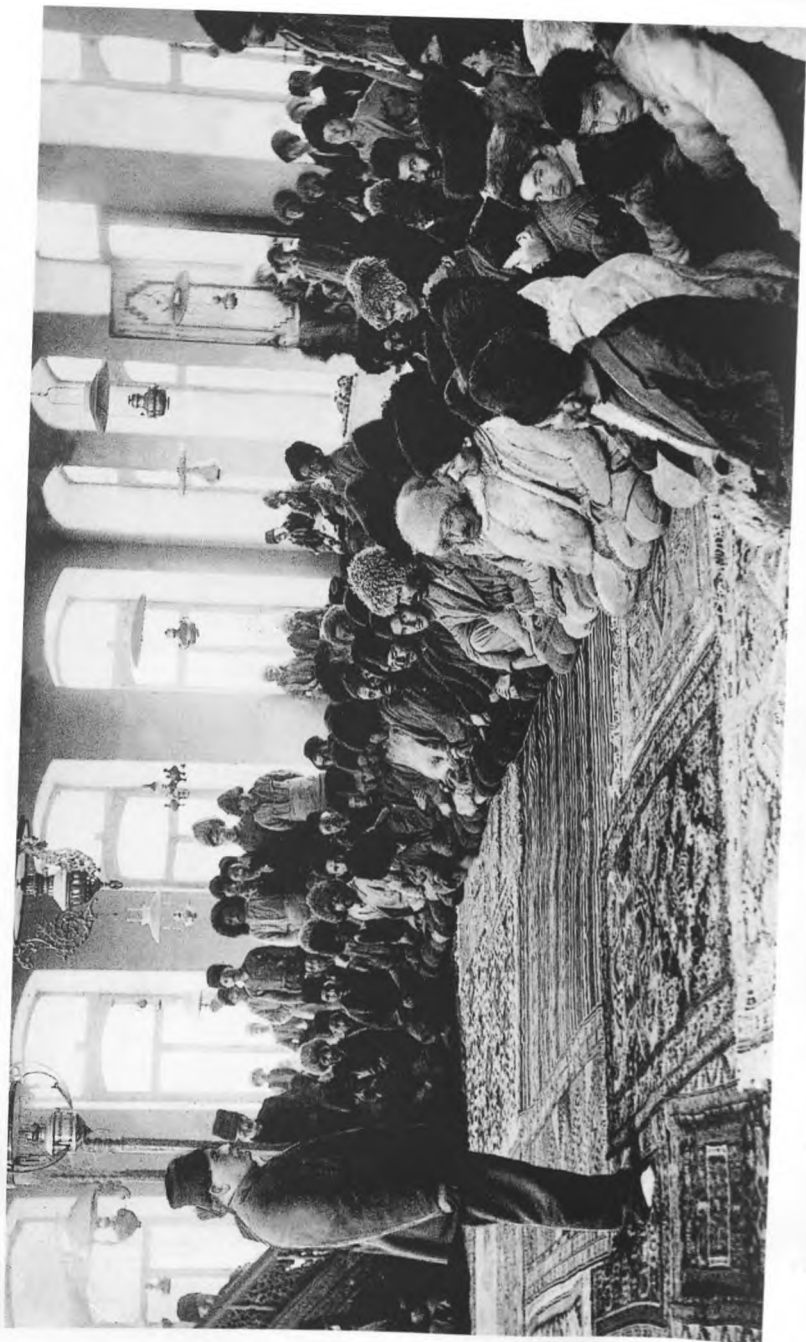
Azərbaycan İnkilab Komitəsinin sədri Nəriman Nərimanov iş otağında. Bakı. 1920-ci il.

Neriman Nerimanov kendililer arasında. 1920-ci il.

Neriman Nerimanovun Azərbaycan qezalarına səfəri.

Nəriman Nərimanovun Azərbaycan qəzalarına səfəri zamanı Şəki kəndliləri ilə görüşü. 1920-ci il.

Nəriman Nərimanov. Bakı, 1920-ci il.

Nəriman Nərimanov bitərəf Azərbaycan qadınları I qurultayının nümayəndələri arasında. Bakı, fevral 1921-ci il.

**Azərbaycanın xalq şairi Mirzə Ələkbər Sabirin
heykəlinin açılışı zamanı Nəriman Nərimanov çıxış edir.
Bakı, 7 noyabr 1922-ci il.**

Nəriman Nərimanov. 1922-ci il.

**İtaliyanın Genuya şəhərində 1922-ci ildə keçirilən
Beynəlxalq konfransa yola düşən Sovet hökumətinin nümayəndələri
(ortada - N.Nərimanov). Berlin, 1922-ci il.**

**Nəriman Nərimanov. Moskva.
1923-cü ilin axırları.**

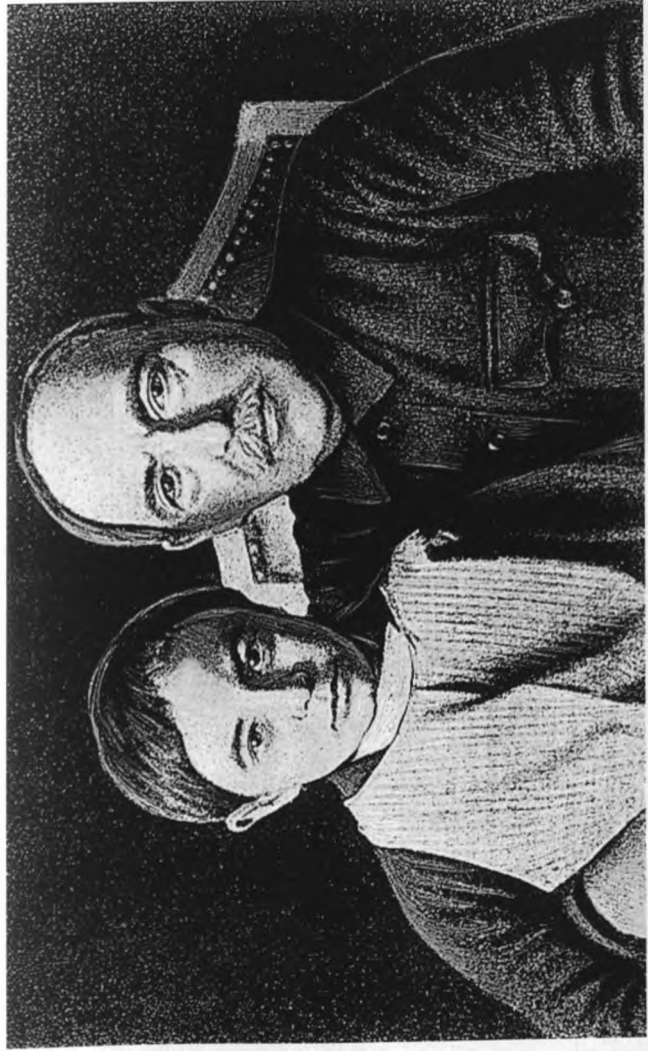
Moskva. Kremlin ümumi görünüşündən.

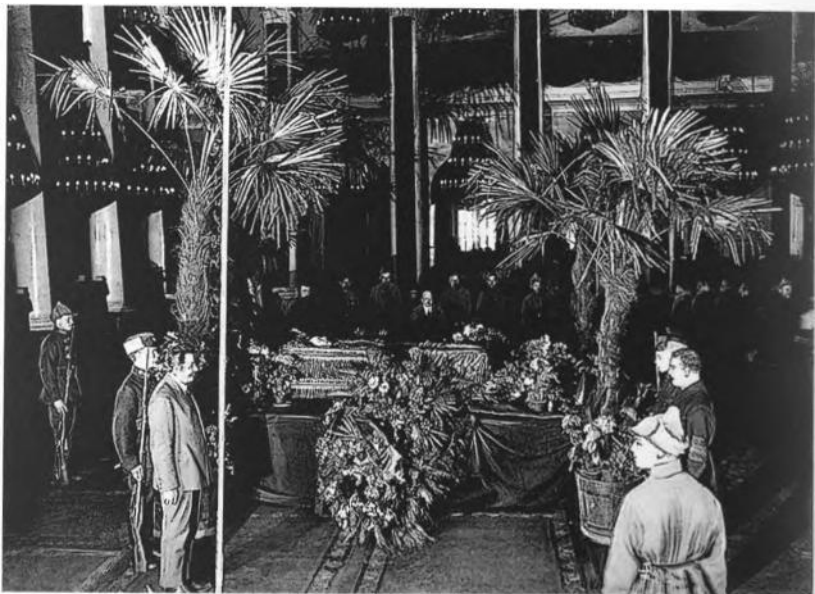
Nəriman Nərimanov SSRİ MİK-in birinci sessiyasında. Moskva. Kreml. 1923-cü il.

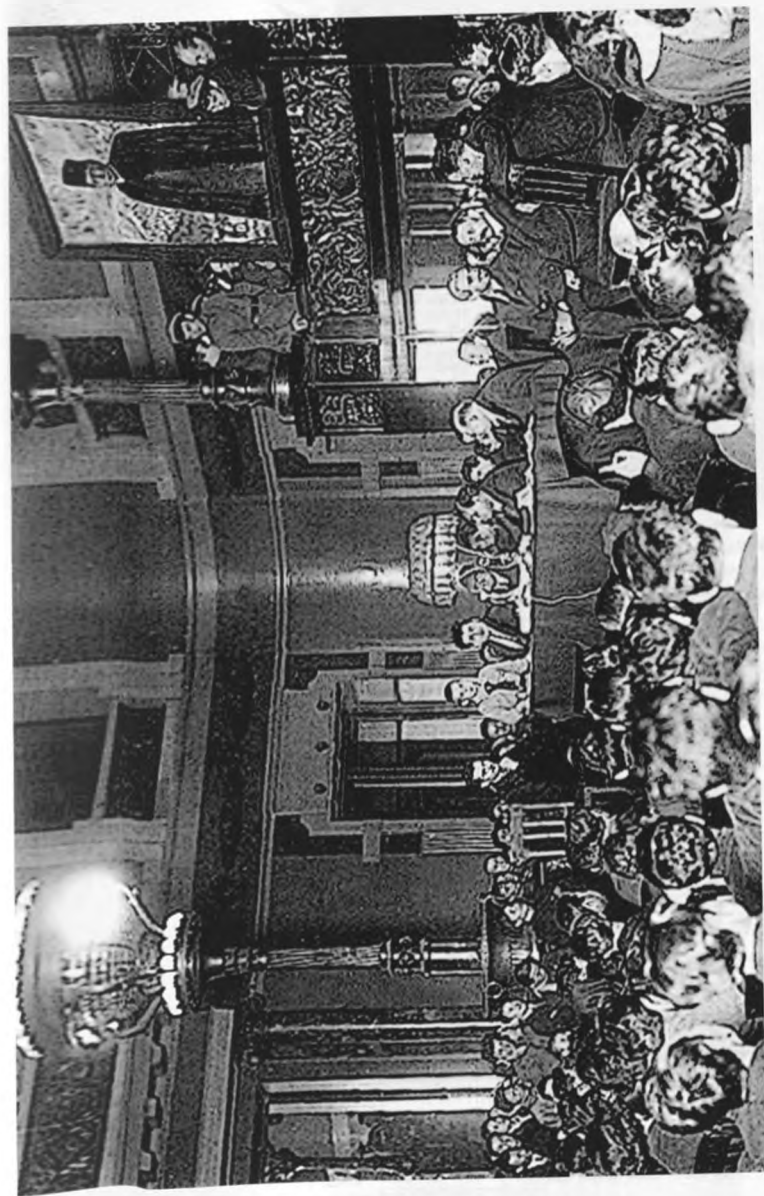
Nəriman Nərimanov ailəsi ilə Kislovodskda. 1923-cü il.

Nəriman Nərimanov oğlu Nəcəflə. Moskva. Mart 1925-ci il.

**Nəriman Nərimanovun dəfn mərasimi.
Moskva İttifaqlar Evinin sütunlu salonu.
19 mart 1925-ci il.**

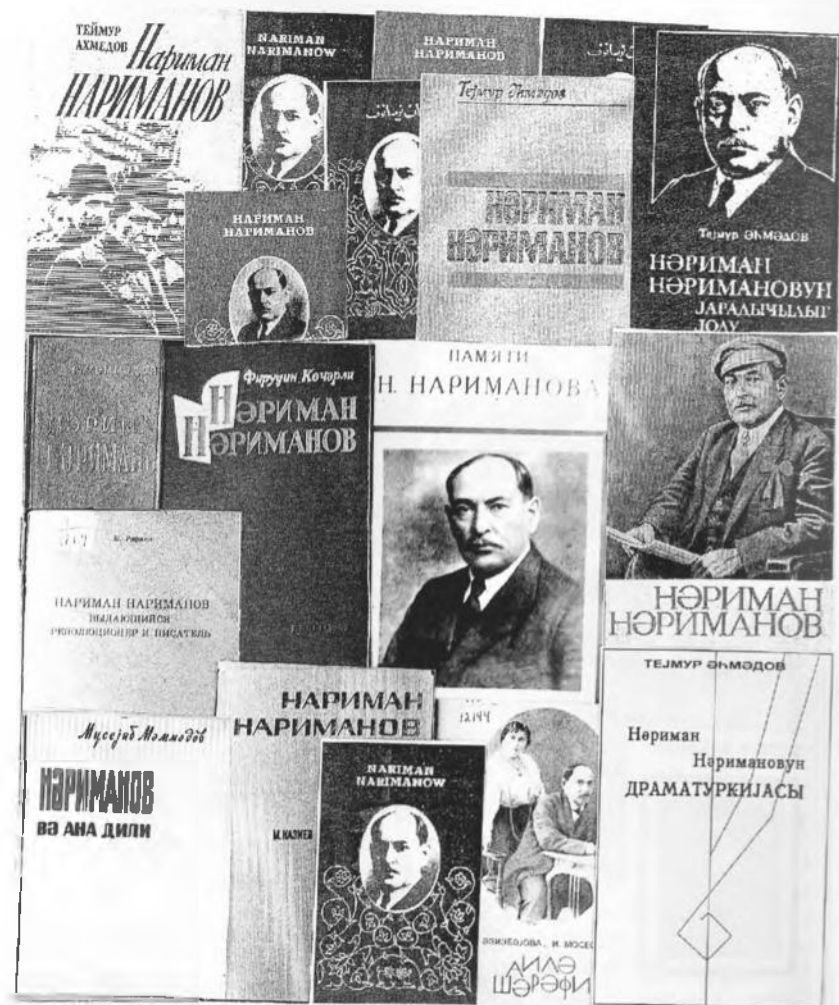
**Nəriman Nərimanovun ictimai-siyasi və ədəbi fəaliyyətinin 30 illiyi yubileyi.
Moskva. 17 fevral 1925-ci il.**

Nəriman Nərimanovun səhnə əsərlərinin afişası.

Nəriman Nərimanovun əsərlərinin titul səhifəsi.

Nəriman Nərimanov haqqında yazılmış kitabların titullarının nüsxəsi.

Xalq rəssamı Mikayıl Abdullayevin Nəriman Nərimanovun bədii əsərlərinə çəkdiyi rəsm əsərləri.

**Nəriman Nərimanovun
heykəlinin açılışı.
Bakı, 1971-ci il.**

MƏQALƏLƏR

FELYETONLAR

ƏLİQƏLƏMLİ MÜSƏLMAN ZİYALILARI HAQQINDA BİR NEÇƏ SÖZ'

(Redaksiyaya məktub)

Axır zamanlar, Zaqafqaziyanın oxumuş müsəlmanlarından bəziləri rus qəzetlərində öz məqalələrini dərc etdirirlər. Bir tərəfdən bu, əlbəttə, sevincli bir hadisədir, çünki, görünür, müsəlmanlar yavaş-yavaş mətbuat işçiləri ilə maraqlanmağa başlayırlar. O biri tərəfdən isə bu hadisə çox kədərlidir ki, onlar mətbuat işinin əhəmiyyətini pis anlayırlar. Hər şeydən əvvəl, şübhəsizdir ki, mətbuat müəyyən cəmiyyətə ancaq o zaman yaxşı təsir göstərə bilər ki, o, müzakirəyə qoyulan və bütün cəmiyyətə aid olan məsələyə tamamilə qərəzsiz yanaşsın və qəzetlərdə irəli sürülən fikirlər cəmiyyətin kütləsi üçün aydın olsun.

Böyük təəssüflər olsun ki, bu məqalələrdə nə birincisini, nə də ikincisini görmək olur. Bu məqalələr eyni bir xarakterdədir, yəni: mədəniyyət cəhətdən müsəlmanların geriliyi. Məsələn, rus qəzetlərinin nömrələri indi qarşımızdadır. Həmin nömrələrdə bu kimi məsələlərə toxunulur: Zaqafqaziyada ruhanilərin vəziyyəti, müsəlman qadınlarının təhsil alması zərurəti, vətən dili olan rus dilinin öyrənilməsi zərurəti daha təbii olan üsul-cədidin üstünlüyü və i. a.

Görünür ki, bu məqalələrin müəllifləri, mədəni cəhətdən geridə qalmış öz həmməzhəblərinə müəyyən bir xeyir vermək istəyirlər: onlar var qüvvələri ilə avam camaatı cəhalət girdabından xilas edib həqiqət yoluna salmağa çalışırlar. Lakin, əfsus! Bu ağaların zəhməti, xidmət etdikləri və onların gözündə cahil və dərrakəsiz görünən bir cəmiyyətə çətin azacıq bir xeyir verəcəkdir. Doğrudur, yuxarıda adları çəkilən məqalələrin məqsədi oxuyan rus camaatını Zaqafqaziya müsəlmanlarının ictimai həyatı ilə tanış etmək olsaydı, onda, əlbəttə, bundan danışmağa dəyərdi. Lakin iş bundadır ki, həmin məqalələr bu və ya başqa bir məsələnin həllində fəal iştirak etmələri lazım gəlmiş Zaqafqaziya müsəlmanlarına müraciətə bir vəz xarakterini daşıyır. Lakin bu vəz onlara çox vaxt çatmır. Aydın olmaq üçün həmin məqalələrin məzmununu biz qısaca nəzərdən keçirək.

Müəlliflərdən biri, ümumiyyətlə müsəlman ruhanilərindən danışdıqda, İran mollalarının hərəkətindən, ağzı köpüklü danışır və deyir ki, İran mollaları Zaqafqaziya müsəlmanlarının etimadından və fanatizmindən istifadə edərək onları amansızcasına və insafsızcasına istismar edirlər və

hətta utanmayıb, guya müsəlman şəraitinin dünyəvi təhsilinə yol vermədiyini təbliğ edirlər... Məqalənin axırında müəllif öz həmməzhəblərindən xahiş edir ki, quldur mollaların sözlərinə qulaq asmasınlar və İran mollalarının yekə ciblərinə doldurduqları pulu, başqa, daha faydalı və xeyirli bir işə sərf etsinlər. Başqa bir müəllif qadın təhsilindən danışarkən analarımızı çox pis qələmlə təsvir edib deyir ki, analarımız öz uşaqlarına pis tərbiyə verirlər və tərbiyə verməyi bacarmırlar. Buna görə də məqalənin möhtərəm müəllifi gələcəkdə ana olacaq qızlarımız üçün təhsil almağı lazım sanır və ümid edir ki, onun səsinə səs verən olacaqdır. Üçüncü müəllif vətən dili olan rus dilini öyrənmənin faydasından danışaraq öz həmməzhəblərini, uşaqlarını rus dili məktəblərinə qoymağa çağırır və i. a.

Bu kimi məqalələri oxuduqda ixtiyarsız olaraq özünə belə bir sual verirəm: məqalələr kimin üçün və nə məqsədlə yazılır? Əgər iyirmi-otuz nəfər oxumuş müsəlmanlardan ötrü yazılırsa, biz bu yazan cənablara inanırıq ki, oxumuş müsəlmanlar, müzakirə edilən bu məsələləri həmin məqalə sahibləri qədər yaxşı anlayırlar. Əgər möhtərəm müəlliflər hətta sinfi nəzərdə tuturlar ki, bu məzmununda olan məqalələrin onlar üçün doğrudan da əhəmiyyəti vardır, onda biz cəsarət edib bu zəhmətin tamamilə faydasız olduğunu təsdiq edə bilərik: ona görə ki, həmin məqalələri, buna ehtiyacı olan adamlar oxumurlar, buna ehtiyacı olmayanlar oxuyurlar.

Bu məsələləri oxumuş müsəlmanlar qaldırmasa da, bəs kim qaldırar? deyər oxucu soruşar. Bu halda bu kimi məqalələri oxumağa cəmiyyəti axı hazırlamaq lazımdır. Bunu isə birdən-birə öldürmək üçün heç bir imkan olmadığına görə, bizim fikrimizə, yaxşı olardı və hökumətimizin də xeyrinə olardı ki, bütün Zaqafqaziya üçün Azərbaycan dilində heç olmasa bir neçə qəzet nəşr oluna idi və Rusiya müsəlmanlarına aid olan cari məsələlər həmin qəzetdə müzakirə oluna idi. O zaman cəmiyyətin də öz ana dilində qəzet oxuyub ondan tələb olunan şeyləri və nə də geri qaldığını bilməyə imkanı olardı. Lakin nə qədər ki, belə bir qəzet yoxdur, oxumuş müsəlmanlar, qızıl vaxtlarını müsəlmanların anlamadığı dildə faydasız məqalələr yazmağa sərf etmək əvəzinə, bu və ya digər məsələlər haqqında sadəcə Azərbaycan dilində kitabçalar nəşr etsələr, rus dilini öyrənməyin faydası haqqında yazsalar, daha ağıllı işlər görmüş olardılar.

TEATR BARƏSİNDƏ BİR NEÇƏ SÖZ²

Komediya – yunan sözüdür. Qədim vaxtlarda komediyanı yunanlar gülüş üçün çıxardırlardı (hər bayram günü camaat şəhərin kənarına cəm olub, vaxtlarını xoş keçirməkdən ötrü cürbəcür məzəli şeylər çıxardırlardı). Bu axır vaxtda komediya çıxartmaqdan əsl məqsud tərbiyədir. İnsan çox vaxt öz zindəganlığında özünün və ya qeyri şəxsin qüsuratını görmür və yainki hiss etmir. Amma komediya çıxardanda bunların hamısını görüb yaxşını yamandan seçir və mümkün olan qədər çalışır ki, yaman sifətləri özündən rədd etsin. Bizim müsəlman arkadaşlarımız teatra çox da həvəs etməyib fikir edirlər ki, o komediya ki, oynanılır, ancaq gülüş üçündür. Bu fikirdə olanlar çox səhv edirlər, çünki komediya zindəganlığın ayinəsidir. Biz teatrda öz qüsuratımızı görüb, əlbəttə, çalışırıq ki, özümüzü yaxşı adamlara oxşadaq və pis adamlardan kənar olaq. Teatr böyüklər üçün bir növ məktəbdir. Necə ki, uşaqlar məktəbdə gözəl şeylər öxz edirlər, elə də bizlər teatrdan gözəl sifətlər öxz edirik.

Bugünkü teatrın iki nəfi var: əvvəla, budur ki, necə ki, qabaqda zikr olundu, zindəganlığımızda olan qüsuratı göstərək: məsələn, "Hacı Qara". hansı ki, bu gün oynayacaqlar, bir xəsis və tamahkar şəxsdir ki, puldan ötrü adını bədnam edir. Əvvəl sövdəgərlik edib dinc, fərağat, dükanında əyləşib alış-veriş edirdi; amma sonradan tamah o qədər güc götürür ki, qoca vaxtında qaçaqçılığa gedir. Məşhur məsəldir deyərlər: "Artıq tamah daş yarar, daş qayıdar baş yarar!" Elə də Hacı Qara, nəinki muradına çatmadı, hətta həbsə düşdü... Əlbəttə, bu bizim üçün gərəkdir ibrət olsun. İnsan gərəkdir mümkün olan qədər zindəganlığını doğruluqda keçirə. Zira ki, yalan və ayrılık həmişə aşkar olub, insanı bədnam edir. Teatrımızın ikinci mənfəəti budur ki, bundan yığılan pul xərc olunacaq bu il müsəlman uşaqları üçün bir məktəb binası qoymağa. Məlum ola ki, hərçənd bir zaman dünyəvi elmlər müsəlman arasında intişar tapmış isə də, sonradan bir neçə səbəblərə görə elmləri əlimizdən çıxarıb yavaş-yavaş insanın ruhunu və bədənini salamat saxlayan şeylərdən iraq düşüb, indi zəlalətdə bulunuruq. Tarixə nəzər etsəniz, yəni keçən millətlərin barəsində oxusanız, yəqin edərsiniz ki, heç bir millət qılınca və tufəng ilə qabağa getməyibdir. Hansı millət ki, qabağa gedib, tərəqqi edibdir, ancaq elmin gücünə xoşbəxt olubdur. Amma o millət ki, ümidini qılınca bağlayıb, həmişə zəlalətdə bulunubdur. Hənzür zəlalətdə qalmış millətlərdən biri də bizim müsəlman millətidir. Bir dürüst nəzər edək bizim zindəganlığımıza!

Oğurluq, quldurluq, adam öldürmək və cürbəcür yaman hərəkətlər bizdən baş verir.

Doğrudur, bu tövr bədbəxtlik hər millətin arasında olubdur, amma onlar bizdən tez başa düşüb, elmin dalınca gediblər və zülmətdən xilas olub işıqlığa düşüblər. Amma biz hələ qəflət yuxusuna mübtəla olmuşuq.

Heç ata-ana istərlərmi uşaqları bədbəxt olsunlar? Heç istəməz ki, oğlu qazamatda illərlə çürüsün. Amma çifayda bunların hamısını görürük və gözlərimizdən qanlı yaşlar tökülür. Bəs lazım gəlmirmi bu dərdin dərmanını tapaq? Nə vaxtadək qoca ata və analarımız sudlara düşəcəklər? Günah kimdədir? Bəyəm günah qazamatda çürüyən uşaqlarımızdadır? Xeyr. Günah özümüzdədir. Vaxtında lazım olan tərbiyəni verməyib öz əlimizlə uşaqlarımızı oda atıb yandırırıq. Bəs bunu bilə-bilə nə üçün uşaqlarımıza elə pərvəriş verməyirik ki, nadanlığın əlindən xilas olalar?

Necə verək tərbiyə? Halbuki özümüzdə lazım olan tərbiyə yoxdur?! Bəli, gərəkdir biz özümüz uşaqlarımıza tərbiyə verək, ta onlar da gələcəkdə öz uşaqlarını cürbəcür bələlərdən saxlasınlar. Tərbiyə dəxi ancaq elmin gücünə olar. Ona görə lazımdır məktəblərimiz ola. Bu məqsud ilə alicənab Gəncə mahalının qubernatoru müsəlmanların tövribətövr bələləyə giriftar olmağı məktəb olmamaqda görüb xahiş edibdir ki, bir məktəb açılsın ki, orada bizim uşaqlar rus və türk dilini oxuyub və lazım olan tərbiyəni öxz edib, gələcəkdə həm özləri və həm ata və anaları xoşbəxt olalar.

Bu tövr camaat işləri bir adamın gücü ilə başa gəlməz. Ol səbəbə bu teatrı Gəncənin mərifətli və mədəniyyətli olan cavan müsəlmanları bina edibdir. Ümid edirik ki, bu təzə açılan məktəb axırıncı olmayıb, siz həzəratın köməyi ilə bu minval xeyir işlər çox olsun. Həzərat, genə təkrar edirəm: Məktəb! Məktəb! Bizi ancaq məktəb nadanlıqdan xilas edər!

MÜQƏDDİMƏ³

Bu axır zamanda mərifətli əhli-qələm qardaşlarımız tövribətövr kitablar yazmağa məşğuldurlar, ancaq bu vaxtadək Türk – Azərbaycan dilində bir qayda olmamağına görə hər kəs nə tövr istəyir yazır.

Qaydasız yazılan inşalar nə dilə və nə millətə nəf gətirməz. Məsələn: uşaq məktəbdə oxuyur, bir müəllim yazır (اَوْخُو) qeyrisi yazır. (وِخِي) Bir müəllim yazır. (كَمِي) o birisi yazır (كَمِي) İki sözü də oxumaq olur, ikisinin də mənası birdir; ancaq uşaq birmənalı sözü iki tövr yazılmış görəndə çaşır və bilmir hansı düzdür.

Bu zəmanədə mədəniyyətli millətlər çalışırlar ki, dillərini və yazılarını asana çıxarsınlar, çünki bir lisanın yazısı nə qədər asan olsa, o lisan o qədər tez yayılıb o dildə yazılan inşalar da tez intişar tapar.

Türk-Azərbaycan dilini çətin edən, əvvəla səslı hərfələrin (مەھەلە) az olmamaqlığıdır. Məsələn: (نول) birisini bir neçə adamın arasında bulmaq. (نول) çox mənasında, (نول) tap. Bu kəlmələrdə üç ayrı səslı hərfələr bir hərfə (و) yazılır. Bundan sonra çox adam bu səslı hərfələri də işlətmir. (مەھەلە) kəlməsini yazırlar. (نول) Amma bizim təsəvvürümüze görə nə qədər səslı hərfələri aşkar etsək, ol qədər yazımız asan olar...

İkincisi, Türk-Azərbaycan dilinin yazısını çətin edən ərəb dilinə məxsus olan hərfələrdir. (ت ط ا ع ذ ط ض ث س ص)

Doğrudur, dilimizdə ərəb sözləri çoxdur və ərəb sözləri yuxarıda zikr olunan hərfələr ilə yazılır, amma həmin sözlər türk dilində o qədər işlənilir ki, türk sözləri kimi olubdur. Ərəb dilində bir səslı hərfin neçə nişan ilə yazılmağına səbəb odur ki, ərəb lisanında hər hərfin bir məxrəci var və məxrəcə görə hansı hərf yazılmağı məlum olur və kəlmələrin mənalı dəyişdirilir, amma o kəlmələr ki, bizim dilə qarışdırılır onları biz məxrəcsiz deyirik. Məsələn: (سول) kəlməsinin (س) hərfi (سول) sözünün (س) hərfi kimi oxunmuyur, yoxmu? Neçün görək (سول) (س) hərfilə və (سول) (س) hərfilə yazıla? Hərgah türk dilində hərfin məxrəci kəlmənin mənasını dəyişdirməyinə səbəb olsa idi, əlbəttə, onda görək (سول) və (سول) yazılıydı. Rus lüğətində yunan dilindən götürülmüş çox kəlmə var. Hərçənd o kəlmələrin yunan dilində yunan hərfilə yazılmış məxrəcləri ayrısı da, bununla belə rus o sözləri öz əlifbasıyla yazır: hətta (ح) hərfinin yerinə (ح) yazılır! Hər dil belədir, hər millət çalışır ki, məxsusi dili və yazısı olsun, amma biz!

Ümid edirik ki, mərifətli əhli-qələm qardaşlarımız yazımızda olan bu müşkülətə diqqət edib yuxarıda zikr olunan nöqsanları bir-bir yazımızdan götürələr.

Biçərə türk mollalarımızın əksəri öz dilində kağız yazı bilmir! Bununla belə, həmin mollalar özlərini əhli-savad hesab edirlər, çünki farsca yazmaq bacarırlar və ərəbcə bir az dadıblar... Eyib deyilmi? Belə olan surətdə biz türklər özümüze türk deməyib fars deyək və farsa yapıb dilini və yazısını öyrənək, yəni azərbaycanlıqda qalıb öz ana dilimizi bilək...

O ana ki, sənə o dildə tərbiyə veribdir, sənə o dildə yaxşı-yamandan tanıdıbdır, sənə o dildə layla deyibdir və axırda haman o dildə allahını tanıdıbdır! Heyif! Görəsən bu barədə fikir edən varmı? Axır sual: hansında qalmalıyıq? Hansı dil bizim ana dilimizdir? Cavab istəyirik.

Bizə özümüze Türk-Azərbaycan tayfasından hesab edib ana dilimizə cüzi bir nəf götürməkdən ötrü osmanlı sərf və nəhvinə müvafiq bu kitabçanı düzəlttik, sərf və nəhv elmi çox çətin elmlərdən biridir və bu elm ilə məşğul olan gərəkdir bir dilin barəsində yazanda o dili yaxşı bilməmiş olsun, bu dildə hünərlər göstərməmiş olsun, hərçənd biz türk dilini yaxşı bilmirik və hünərlər göstərməmişik bununla belə, qeyrətli, mərifətli əhli-qələm qardaşlarımızın köməyinə ümid bağlayıb özümüze bu cürüti götürdüm.

Ümid edirik ki, qeyrətli qardaşlarımız ümumi xeyirdən ötrü nəzərlərinə gələn səhvlərimizi göstərələr, ta ikiminci çapda o səhvlər olmaya. Çox xoşhal olardıq ki, diqqətlərini məktub ilə bildirələr. Bu kitabçanın axırında hər qaydaya müvafiq misallar çap olunubdur. Müəllimlər hər qaydanı şagirdlərə bəyan edəndən sonra qaydaya məxsus misalları əzbər görək yazdıralar və təhlil edələr...

HƏFTƏ FƏRYADI 4

"Fikrinizdəki doğru dilinizdə olursa, dərindən saman tərələr".

Bu sözləri də biz atalar sözü və məsəllərin cərgəsinə qoymaq istəyirik. Siz deyəcəksiniz: belə "atalar sözü" yoxdur, biz eşitməmişik. Bizim eşitdiyimiz "doğru söyləyəni doqquz kənddən qovurlar"dı ki, osmanlılarda zərb-məsəldir. Biz deyəcəyik, nə olur əfəndim, zindəganlığımıza baxıb da vaxtın təqəzasına görə bir məsəl də biz uydursaq, böyükmü xəta olur?

Bu məsəlləri millət zəmanəyə görə təcrübə gücünə edir, gah vaxt məsəllər bir neçə millət üçün ümumi olur. Belə olan surətdə ümumi məsəlləri olan millətlərin bir şeydə bir tövr tərəqqi və ya tənəzzül tapmağına diqqət etməyə, ya bir neçə millətin xasiyyətlərinin, adətlərinin bir-birinə oxşamağına nəzər yetirmək. Məsələn: gürcü milləti ilə türklərin bir mənada olan məsəlləri çox çoxdur. Hətta rus millətinin də bir neçə məsəlləri bizimkilər ilə bir mənada işlənilir. Məsələn: "Yağışdan çıxdım, yağmura düşdüm": rus deyir: "Oddan çıxdım, alovda düşdüm" [...] Nə isə, bu məsəllərə artıq diqqət etməlidir. Az söz ilə bütün millətin keçmişdə və ya hal-hazırda fikri ilə və yəni adəti ilə aşına olmaq şübhəsizdir.

İndi biz də zəmanənin təqəzasına baxıb da təcrübə gücünə özümüzdən bir məsəl uydururuq. Əlbəttə, təcrübə və ya səbəb olmasa, uydurduğumuz "atalar sözü"nin mənası da olmaz, ümumi məsəl də olmaz. Məsələn, "heç kəs öz ayanına turş deməz" zərb-məsəli səbəbsiz törənməyibdir. Bu məsəlin törənməsinə nə səbəb olmağı bilmək istəyirsiniz isə,

zindəganlığımıza diqqət ediniz; bir bəzzaz taparsınız mı kəndi çürümüş bezinə "çürük"dür desin? Bir baqqal taparsınız mı qurdlu pendirinə "qurdludur" desin? Bir qəssab olarmı iyələnmiş ətinə "iyildir" desin? Bir qoca kişi taparsınız mı, cavan övrətlər hüzurunda 60, ya 70 yaşında olduğunu desin? Bir həkim, bir təbib olarmı "Mən naxoşun azarını anlamıram" deyib də qeyri həkimə azarlısını həvalə etsin?

Xeyr, əfəndim! Hər kəsin kəndi malı, kəndi biliyi kəndisinə xoşdur. Belə də gərək olsun, mən deyə bilərmiyəm ki, mənənim bezim, pendirim, ətim pisdir? Kim alar? Mən deyə bilərmiyəm ki, mənənim altmış, ya yetmiş sinnim var? Mənə hankı gözəl rəğbət edər? Mən deyə bilərmiyəm: filan naxoşun azarı nə olduğunu bilmirəm. Təşxis edəmirəm... Birisini edəmirəm, ikisini, üçünü, sonra? Nə tövr mənə baxarlar?

Bu qədər təcrübədən sonra "heç kəs öz ayanına turş deməz" məsəli ortalığa gəlir. Siz elə bilirsiniz "adam adama gərəkdir" atalar sözünün söhbətləri yoxdur? Buyurunuz, əfəndim! İki il bundan müqəddəm Bakı müsəlmanlarına adam lazım deyil idi, hər gecə bir-birini öldürürdülər. "Şeytan", görünür, müsəlmanlara heyfi gəlirdi; müsəlmanları öz erməni qonşuları ilə yağdırdı: erməni-müsəlman davası meydana gəldi, müsəlmanlar dedilər: dəxi yetər! İndi adam "adama gərəkdir". Bir-birimizi puç etməmək, gücümüzü bir yerə cəm edib, düşmənin müqabilində durmalıyıq... Bəli, bir neçə vaxt ittihad etdilər, bir-birini öldürmədilər...

İndi erməni-müsəlman davası qurtarır!.. Boş durmaqdan fayda yoxdur... İndi bizə "adam gərək deyil"... ölünüz! Öldürünüz! Sonra belə fürsət ələ düşməz, yenə başı qarışar...

Bu əhvalat bir qeyri məsəl də törədir: "Nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına".

Bəli, filankəs mənənim bibim nəvəsini öldürübdir, mən onun qardaşını gərəkdir "mələdəm" deyib də başına "cürlər", köməkçilər toplayır...

Camaatımız isə bağda, kontorlarda, mağazalarda, otaqlarda papiros, ya qəlyan damaqlarında oturub söhbət edirlər. Qatillərin "igidliklərindən" dəm vurub, axırda "nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına" məsəli ilə kəndilərini rahat edirlər... "Nə etmək? Vurma, vurulma!"

Bəli, bu sözlər ilə camaat rahat olur, fəqət keçən həftə bir yetim qızın sözlərini bu camaat düşünsə idi, yəqin ki, bədbəxt müqatillələrə bir "sərəncam çəkərdilər".

Bu balaca yetimçə "atamı istəyirəm" deyib kişilərin gözlərinə baxırdı. Deyəsən, istəyirdi desin: "atamı "sizdən", "siz camaatdan istəyirəm". nahaq yerə canlar puç olur. Camaat isə bu yetimlərə cavab verməyib, baş-

larını aşağı salır, "ağlayır". Nə olardı bu yetimçələr əl-ələ verib camaatdan kəndi atalarını istəyə idilər! Bəlkə əsl günah kimdə olmağı dəxi də aşkar ola idi... O vaxt ürəkləri yanıb boş söhbət etməkdən isə "iyidlərin" qoçaqlığından, qoçuluğundan dəm vurmaqdan isə, bəlkə qeyrətə gəlib bu böyük bələdan milləti xilas edələr, bəlkə qeyri millətləri bizim üstümüzə güldürməyələr, "ağlatmayalar".

Yoxsa ümidinizi hökumətə tutubsunuz? Ay bədbəxtlər! Yenədəmi sizə quyu qazanları tanımırırsınız? Gözünüzün qabağında olan əhvalatları görmürsünüzmü? Ya qəzətləri oxumursunuz? Ya oxuyub da anlamayırsınız? Yəqin ki, anlamırsınız. Anlamayanda oxumağınızdan nə hasil? "Oxuduğunu söyləmə, anladığını söylə" məsəlini eşidibsinizmi? Bu çox gözəl məsəllərdəndir.

Həqiqət hal, tələbələrımız də iyirmi il "dizlərini yağır" edirlər. Anladıkları nə olur? "Şikayətim?" Təharətim? Rus tələbələrımız elm təhsil edirlər, axırda ana dilinin lazım olmamağını anlaşırlar? "Yarımcılıqlar" müəllimləri kəndilərini "yarımcılıq" olmaqlarını anlamırlar? Ya xeyr "mən çox da Marksın inşasını oxumuşam. Engelsi mütaliə etmişəm, lakin anlamışam mı? Onların dediklərinə əməl edirəm mi? Yoxsa "müqəllidlik" edib, özümü qeyrisinə oxşadıram...

"Mancuriya Bahadırı" cənab Kuropatkin də yaponun barəsində çox oxumuşdu, hətta neçə ay səyahət edib Tokiyoya gedib çıxmış idi. Yaponun "gizlin" işlərini pək gözəl bilirdi, "Liliput" saldatlarını görmüş idi. Lakin bir şey anlamışdı mı?.. Tokiodan başqa bir qeyri şeyə diqqət etməmişdi. Tokio çox xoşuna gəlmişdi. "Allah qoysa, mən rus-yapon sülhnaməsinə Tokioda qol çəkdirəcəyəm" deyib, bir də Tokio şəhərinə getmək istədi...

Yaponlar isə cənab Kuropatkini anlamayan bilib, Tokiyoya buraxdılar. "anlayan" bilsəydilər buraxmazdılar... İşin aqibəti göründü.

Vitte Kokovosov cənabları da dövlətin nəqdiyyə məsələsi barəsində pək gözəl oxumuşdular. Lakin anladılar mı? Vitteyə avropalılar "dirsek göstərdilər". Kokovosov isə vətəni bir neçə ilin müddətinə satdı.

Cənab Durnovo da hüriyyətperəstlərin proqramlarını təfsilatı ilə təlim etmişdi. Onların tələbinə cidd-cəhd edirdi. Lakin onların proqramlarını anlayıb da, köklərini kəsdimi? Yoxsa, işi yarımcılıq qoyub qaçdı?..

Ha!.. Bu tövr təcrübələr "oxuduğunu söyləmə, anladığını söylə" məsəli kimi atalar sözünün törəməyinə səbəb olur. İşdə "fikrinizdəki doğru dilinizdə olursa, dərinizə saman tərərlər" sözlərini məsəl əvəzinə işlət-

mək olmazmı? Bu sözləri təsdiq edən əhvalatlarını, ya təcrübələrini yoxdur? Nərdən başlayaq?

İsa peyğəmbərin təvəllüdünə 424 il qalmış filosof Sokrat fikrindəki sözləri dilinə aldığı üçün zəhərləndi, fikri yolunda qurban oldu, getdi... [...] Bu səbəbə görə vətəndaşımız məşhur və fəzil qraf Tolstoyu kilsədən qovdular, tərdd etdilər.

Zəmanə filosofu xristianlara nə yamanlıq etmişdi, ya edir?

Lev Nikolayeviç 1861-ci ildən bu günədək xristianları daha düz yola dəvət edir, "Siz əsl xristianlığı puç edirsiniz, İsanın sözlərini anlamırsınız" sözlərini yazır isə də "xristian hamiləri" ona "kafər" deyirlər...

Hörmətli qraf axırda "Mənim məzhəbim nədən ibarətdir" ünvanlı bir gözəl kitab yazıbdır.

Qrafın əqidə cəhəticə hamı əfkarı bu kitabdadır, din və məzhəb barəsində, xüsusən xristianlıq barəsində gözəl mətləblər həll edir. "İslam öz ehkamına tabe olanlara müəyyən bir yol göstərdi, lakin "xristian hamiləri" nə qoydular? İsanın dininə təğyir verib, özlərindən təzə din düzəldilər..." Görəsən, cənab qraf belə mətləbləri yazıb islamın bir müəyyən yol qoymağını biz islamın əməllərinə baxıb yazır, yənkə Quran, məscidi nəzərindən keçiribdir, elə də görək olsun, yoxsa hal-hazırda bizim əməllərimizdə nə bir islam nişanəsi var ki, onu görüb belə islama qüvvət verən bir mətləb yazsın?

İndi bir yaxşı fikir ediniz: pəbedonosevlərin ağılıq vaxtlarında ilminskilərin, çerevanskilərin islamdan xristianlığa dəvət edən vaxtlar hörmətli qraf bu fikirlərini dilinə alıb "xristian" hamilərindən nə gözləyə bilərdi? Bizim təsəvvürümüzdə hələ yaxşı qurtarıbdır... Biz biçərə "üç cüt, bir tək" oxumuşların da canları hələ yaxşı qurtarır. Biz fikrimizdəkini dilimizə alanda üzümüzdə lənətlər yağır, canımız belə qurtarır. Nə etmək? "Bu. lənət" Tripovların patronlarından, dumovların qazamatlarından yaman deyil ki, bu "vətən hamiləri" hüriyyəti boğdularsa, siz "islam hamiləri" də fikrimizdəkini dilimizə alanda boğursunuz!

– Yox, cənab "islam hamiləri!" Siz zəmanəyə uyuşdunuz. siz yüz illər ilə islamı qaranlıqda tutmuşdunuz, siz islamda olan azadəliyi bilmərrə basdırmışdınız... İndi bəsirət gözü ilə dörd ətrafınıza baxınız. Özgə bir ələmdir, özgə bir zəmanədir! Nə əcəb, indi zəmanəyə uymursunuz?

Həç olmasa, hal hazırda Tavriçeski zalda Rusiya dumasının üzvlərindən ibrət götürünüz, qulaq veriniz, nələr söyləyirlər, nəyə getmək istəyirlər. Bu gözəl nitqləri hələ "Duma" da söyləyirlər, "parlament" olsa nələr söylənərdi! Əcəba!

Təəcüb etməyiniz, əfəndim! Bəli, parlament olsa, qeyri sözlər eşidərdiniz "Parlamentlə" "Duma"-nın təfavütü çoxdur, əfəndim! "Parlament" "parl" sözündən firəngcə "söyləməyə" deyilir? Parlament, yəni söylənən yer. Bir yer ki, orada hər nə dərdin, fikrin olsa, açıq söyləyə bilərsən... Fəqət "Duma" sözü rus lisanında "fikir" deməkdir.

Yəni, nəyin barəsində və nə tövr fikir etməyə ixtiyarınız var, həç kəs mane olmaz. Lakin "fikrinizdəkini dilinizə alsanız, dərinizə saman təpərlər..." Duma parlament olmağına hələ çox qalıbdır... Çoxmu qalıbdır, azmı qalıbdır, işte bir məsələ daha!..

HƏFTƏ FƏRYADI ⁵

Keçən həftə "atalar sözü" barəsində söhbət edib də "artıq tamah baş yarar" məsələni buraxmışdım. Buraxmağımın səbəbi "tamah" sözünü yaxşı anlamamağım olubdur. Açıq söyləməli: bu vaxtdək mən elə bilirdim ki, "tamah", "xəsislik" və "qənaət" bir mənəlik sözdülər. İndi bilənlərdən sorudum: mənə bəyan etdilər...

Mən fikir edirdim, bu sözlər bir-birini doğurur: məsələni, qənaət xəsislik, xəsislik tamah doğurur... İndi anladım ki, hamısını bir mənədə işlətmək olmaz və bir-birini həç vaxt doğurmur. Bundan müqəddəm "mən" kəndi hərəkətlərimə diqqət edib də fikir edirdim məndə hər cür sifət var: mən özümü qənaətkar bilib də deyirdim: bu sifət məndə artarsa, mən xəsis olaram, xəsislik sifəti artarsa, tamahkar olaram... İndi görünür ki, mən səhv anlayırmışam: məndə ancaq qənaətlik sifəti var imiş. Qeyri yaman sifətlərdən taparsınız; məsələni: "mənim evimdə mərəz var, qış vaxtı könlünə qovun düşübdür! Qış vaxtı qovunun biri iki manat! Mən bazara gedib qovun almaq istəyirəm. Bir qovuna iki manat tələb edirlər! Yox, "mən" iki manat qovuna vermək istəmirəm, bahadır. Bazarı başdan ayağadək gəzirəm, ucuz qiymətə almaq istəyirəm. Axırda bir dükanda bir "balaca" əzilmiş qovunu 50 qəpiyə alıram. Qovun bir balaca "əzilmiş" olursa, nə eybi var? Mərəz hamısını yeməyəcəkdir ki, bir dilim yedi bəsdir. Dilim də olmasa bir qanc olar ki, tamamdır.

Ya xeyr, haman mərəzə aptekxanadan tələsik dərman aparmaq lazımdır. Mərəzə dərman çox lazımdır. Evə faytonla getmək lazım gəlir. İn-

di nerəyə baxarsınız fayton rezinli olubdur. Bunlar da qanunla 20 qəpik və rəndə donquldanırlar. Həmi 20 qəpik verim. Həmi donquldansın! Xeyr, mən rezinli faytona minmirəm, rezinsiz arayıram. Axırda, tapıb soruram: filan küçəyə neçəyə aparacaqsan? "Özünü məlumdur həci" deyib də səni dəvət edir. Yox oğlum, doğru mənə məlumdur: qanunla 20 qəpikdir, lakin 20 qəpik versəm rezinli faytona minərəm... Səninki rezinsizdir. Ona görə 15 qəpik verərəm. Görürsən, faytonçu razı oldu...

İndi buyurunuz görək "mən" üç sifətdən hankına layiqəm. Mənə xəsis, yəni tamahkar demək olarmı? Xeyr, əfəndim! Heç vaxt bu yaman sifətləri mənə calamağa ixtiyarınız yoxdur. Tamahkar o adama deyərlər ki, bir şey özündə bol-bol olduğu halda, haman şeyi qeyrisində görəndə onu da öz əlinə keçirtməyə ciddü-cəhd etsin. Xəsis o adama deyərlər ki, paranı para üstə qoyub da insana ən lazım olan şeylərdən kəndisini məhrum etsin... Buyurunuz, əfəndim: mən kimin şeyini əlindən aldım? Ya hankı şeydən kəndimi məhrum etdim? Mənim anladığıma mənə ancaq qənaətli demək olar... məndən olsa konkaya minəndə danışmaq lazımdır. Məsələn: insafdırmı ki, vağzaldan Bayılova bir şahı, birja olan yerdən qubernatorun evinədək də bir şahı? Çox da mən milyonçuyam! Çox da mənim alış-verişim qubernator ilədir!.. Çox da mənim yoldaşlarım "əbəs" yerə milyonlar xərc edirlər... belə hərəkətə siz nə ad qoyursunuz? Məni siz tamahkarmı hesab edirsiniz, yəni qənaətli? Əlbəttə, qənaətli! Qənaət lazımdır. İnsan gərək son gününün fikrində olsun "mən oğul-uşaq sahibiyəm, nəvəm, nəticəm olacaqdır. Bəlkə oğlanlarım arvad "çox" aldılar. "Çoxarvadlıların uşaqları da çox olur!.. Mən qoyduğum mal və dövlət bəs etməsə "biçarə" nəvələrim, nəticələrim nə edəcəklər? Qasım yerinə Mixayil, Səkinə yerinə Marfa meydana gəlsə, mən o dünyada nə cavab verəcəyəm... Yox əfəndim, siz nə istəyirsiniz söyləyiniz, lakin "mən" anladığım böylədir. qənaət, qənaət etmək! Hər kəs də "qənaət" sözünü "tamah" sözü ilə qarışdırsa, yəqin ki, cənab Nemətulla əfəndinin "lüğətindən" xəbərdar deyil. Həqiqət, hər bir "lüğətə" baxmalıyıq. Xüsusən bizim ədəblərə bu vacibdir. Bunlar kitablar, məqalələr yazırlar. Xalqı düz yola dəvət edirlər. Lakin kəndiləri düz yoldan kənar olurlar. Oxuyanlara deyirlər: tənbel olmayınız, işləyiniz, özləri isə tənbellik edib "Nemətulla" əfəndinin "lüğətində" heç baxmırlar ki, "tamah" ilə "qənaət" sözünə fərq qoysunlar. Haman tənbellərdən biri də mənim çox yavuz rəfiqim, "Tamahkar" komediyasını yazan S.A.-dır. Çox da rəfiqimdir, çox da millət yolunda işləyən qeyrətli cavanlarımızdır! Mən haqq sözü gizlədəcəyəmmi? Yox əfəndim, istər rəfiqim məndən rəncidə olsun, istər olmasın mən tutduğum iradəni açıq söylə-

yəcəyəm. Rəfiqim bir gözəl komediya inşa edib gözəl dil ilə, gözəl məqsud ilə! Lakin rəfiqimiz bircə "səhv" etməklə kəndi inşasını korlayıbdir. "Səhv" beş-altı olsa idi, sözümüz olmazdı, çünki komediyalarımızda səhvlər çoxdur. Kimdir onlara diqqət edən, qulaq verən?.. Lakin bircə səhv ilə komediyayı korlamaq insafdan kənar işdir. Xeyr, görünür, rəfiqimizin meydana gətirdiyi "Hacı Murad" ilə ədavəti var imiş! Xülasə, nə isə biçarə Hacı Muradı "nahaq yerə" biabır (biabru) edibdir, ona "qənaətli" deyəcəkmis "tamahkar" deyibdir! Böylə də böyük "səhv" olarmı? Tutaq ki, Hacı Murad əfəndi ilə qərəziniz var idi, biz tamaşaçılar nə günahın sahibiyiz: nə səbəbə "qənaət" yerinə "tamahkar" sözünü bizə təlim edirsiniz?

Yox əfəndim, Hacı Murad sizi suda çəkməsə də, mən çəkəcəyəm: qoy oxuyanlar bizim mirovaylarımız olsunlar, görək kimin sözü haqdır: bəli, biçarə Hacı Murad bir yetimin pulunu alət edib dövlət sahibi olubdur; yetimə isə heç qulaq asmayıb, pula qənaət edir; evindəki qızına həmçinin... böyük dövlətli olub da "soğan çörək" və "quru balıq" ilə dolanır, yəni qənaət edir. Pulları, qızılları, qaş-daşları sandıqlara yığıb gündə neçə dəfə açıb seyr və tamaşasından ləzzət alır; hər açanda sandığa görəkdir bir şey artırsın. Oradan götürməyə ixtiyarı yoxdur. Çünki qənaət edir. Hacı Muradın bacısı yaman gündə şəhərə gəlib qardaşından kömək istəyib deyir: qardaş, sən razı olma ki, iki yüz manatdan ötrü sabah sənin bacının paltarları bazarlarda satılsın, Hacı Murad bacısına rəhm etmir, biçarə arvad gözləri yaşlı, ürəyi dağlı, kor-peşman kəndə qayıdır, bacısının paltarları bazarlarda satılacaq, satılmayacaq, uşaqları acından qırılacaq, qırılmayacaq böylə işləyən Hacı Muradın işi yoxdur. Hacı Muradın borcu o idi ki, sandıqdan iki yüz manat çıxmasın, çünki qənaət lazımdır. Qızını sevdiyi adama verməyib bir qoca, zəngin mülkədara verir, çünki haman mülkədara pul borcudur! Qızını verir ki, kərəkəni boredan keçsin, sandıqdan pul çıxartmasın, çünki qənaət etmək lazımdır... Nökörünü 7 il işlədib haqq vermir, qovluyur, çünki pul versə yığıdığı pul əskilər, amma qənaət görəkdir olsun. Bəli axırda evi viran olur... Qız sevdiyi oğlan ilə qaçır... Pul da oğurlara nəşib olur, çünki qənaət edirdi...

İndi bir yaxşı fikir ediniz, bu Hacı əfəndiyə xəsis və ya tamahkar demək olarmı? Xeyr əfəndim! Qənaətli biz deyərik, inanmırsınız, buyurunuz. bu sifətləri təkrar edə-edə Naberejninin bu başından o başınadək gediniz, sorunuz, böylə bir Hacıya nə ad qoymaq olar "tamahkarmı", ya "qənaətlimi?" Mən özüm şahidəm: bu komediya oynandıqda, zənginlərimiz Hacı Muradın "gözəl" sifətlərini görəndə "pay atonla", belə də tamahkar olarmı?.. deyib çox təəccüb edirdilər. Haman saatlarda gəlib təvəqqe ediniz,

filan ağa! Bir yetim var, küçədə qalib acından ölür, yainki ümumi millətin xeyrindən ötrü pul yığmaq lazımdır, deyər ki, üstümdə xırda pul yoxdur. yüzlükdür. Hər saatda başını pozmaq olmur... Qənaət etmək lazımdır. Xülasə, hər kimdən istəyirsiniz sorunuz, heç kəs deməz ki, bu sifətlər "tamahkar" sifətidir... Böylə olan surətdə rəfiqimizdən təvəqqe olunur ki, haman komediyanı "burada" oynayanda adını "qənaətli" qoysun. Qeyri yerdə oynayanda "tamahkar" qoysun... bizdə "tamahkar" yoxdur, əfəndim nə etmək? Güc ilə tamahkar Hacı yaratmaq olmaz ki, siz qərəz ilə bizim zavodçulara da, paraxodçulara da "xəsis" adı qoyacaqsınız. Ondən ötrü ki, yersiz cavanlarımıza qulluq vermirlər...

İndi ona qədər darülfünunlarda oxuyan müsəlman tələbələri Bakıda sakindirlər. Bu şəhəri hümmətli, həmiyyətli bilib gəliblər. Fikir ediblər ki, Bakıda müsəlmanlar ayıblar, millət dərdinə qalırlar. Bu fikir ilə gəlib indi neçə aydır işsiz-gücsüz oturlar. Hər kəsə deyirlər, cavab alırlar: kasadlıqdır əfəndim, iş yoxdur, qənaət etmək lazımdır...

Əcəba!

Bizim hər işimiz tərsdir. Qeyri millətlərin cavanları, tələbələri kəndi adamlarını yaxşı tanıyırlar, xasiyyətlərini bilirlər. Bizimkilər yox. Qeyri millətlər kəndi tələbələrinə gələcəkdə millət hamisi kimi baxırlar, tələbəlikdə onlara kömək edir, elmlərini tez tamam etməyə ciddi-cəhd edirlər, bizim tələbələrə qeyri nəzər ilə baxırlar... Bunlar, böylə fikir edirlər: bu tələbələr elmlərini qurtarandan sonra namaz qılmayacaqlar, oruc tutmıyacaqlar... bu əməllər də olmayanda millətə necə kömək edəcəklər, etməyəndə indi biz niyə kömək edək?.. Necə ki, gəliblər, elə də kəndi vətənlərinə getsinlər... Biçarə tələbələrımız əlləri boş, boyunları çiyinlərində Bakıdan naümid qayıtmağa hazırlaşırırlar. Gedirsiniz, gediniz, yoldaşlar, bir də Bakı adı gələndə biliniz ki, Qafqazda belə bir "hümmətli, həmiyyətli" şəhər yoxdur. Gedib də düşmənçiliklə deməyiniz Bakıda tamahkarlar, xəsislər çoxdur. Xeyr əfəndim, belə deyərsiniz isə biz sizə həməvaxt bərəks cavab verəcəyiz. Çünki bunlara heç vaxt tamahkar, xəsis demək olmaz; bir şəhərdə ki, Rusiyadan gələn "ac arvadlara" gecədə minlər xərc olunsun, insafmıdır belə şəhərin adamlarına "tamahkar", "xəsis" deyilsin. Yox əfəndim, heç vaxt qərəz ilə iş görməyiniz! Xülasə, demək istəyiriz bizim şəhərdə tamahkar, ya xəsis tapılmaz, qeyri şəhərlərdə olmağını bilmirəm. Odur, Qarabağdan "Əhlikasibeyi-Şişə" şəhadətlik verir ki, orada tamahkarlar tapılır; məsələn, cənab Hacı Şirin deyirlər çox tamahkar adamdır, onun oğlunun pullarını, malını aşırıb heç kəsə də hesab vermək istəmir... Kim bilsin, bəlkə bu əhvalatı da qərəzlə yazıblar... Ya xeyr. Ağdaşdan xəbər

verirlər guya Popova tamah güc gətirib çayına "ağ ağ" qarışdırır... Böylə olmuş olsa, faytona 15 qəpik verən dostumuz indi evdə deyir ki, dəxi bizim evdə çay da içmək olmaz, çünki çaydan ağ çıxır. "Qənaətkar"lar üçün yaxşı səbəb tapıldı...

Mənim təsəvvürümə, hər yazılmış xəbərə inanmaq olmaz. Çox da Qarabağda Hacı Şirinin bərəsində yazırlar, çox da ağdaşlı müxbirimiz Popov çayına "ağ" qarışdırır yazır!

Lakin inanmaqımı!

Bu gündək "biçarə" Stesselə tamahkar adı qoyub tövrlü sözlər yazırlar. Kimi deyir: "Məzkur bahadır" Port-Arturu satdı, kimi deyir: qoşunun azuqəsi qurtarmışdı, ona görə Port-Arturu yaponlara "tapşırıldı", bunlar hamısı sözdür. Qərəz ilə yazırlar. "Port-Artur Bahadır"ı bədnam etmək istəyirlər... Doğrudur, yaponlar Port-Arturda bir aylıq azuqə tapdılar, cənab Stesselin ön altıya qədər böyük, ağır sandıqlarını kəndisinə tapşırtdılar... Lakin demək olurmu Port-Arturun verilməyinə Stesselin "tamahı" səbəb oldu?.. Kuropatkinin 2 milyon pulunu eşidib ona da "tamahkar" dedilər... İndi bizim vəzirlər də "tamahkardılar" deyirlər, çünki Dövlət Duması onları qulluqdan kənar etmək istəyir, onlar istəmirlər və haqları da var. Vətəni başına qoymaq olmaz ki, Avropanın pulu ilə xəzinəni zəhmət çəkib doldurublar. İndi haman pulu "yərbəyer" etmək istər, yoxsa yox? Hər gah bu vəzirlər həqiqət tamahkar olsaydılar, gözlərini haman milyardlara tikəydilər, yəqin ki, Durnovo, Vitte İrana getmək istəməzdilər. Halbuki rəfiqimiz "Molla Nəsrəddin" xəbər verir ki, bu aliconablar İrana təşrif aparacaqlar... Yay yavuqlaşmağına görə görünür, İranın nəqliyə məsələsini həll edəcəklər... Bu xəbər doğru isə Durnovonun, Vittenin düşmənləri söz uyduracaqlar... Durnovonun, Vittenin İrana getməklərinin əsl səbəbi İranın vəzirlərindən "tamah" elmini təhsil etməkdir deyəcəklər...

Nə zərəri var? Elm nərdə tələqqi tapmış olsa, oraya təhsilə getmək vacibdir. İran vəzirləri qeyri elmlərdə zəif olsalar da, "elmi-tamahda" cəmi Avropaya dərs verənlər nəinki Durnovo, Vitte kimilərinə... Hal-hazırda İranda açılan universitetlərə Avropa professorları dəvət olunacaqlar... Fəqət İran bir "elmi-tamah" darülfünunu açsa, kəndi professorları kifayət edər...

MÜSƏLMAN MÜƏLLİMLƏRİ 6 YIĞINCAĞI MÜNƏSİBƏTİLƏ BİR NEÇƏ SÖZ

Bir neçə ay bundan müqəddəm Qafqaz qəzetlərinin yazmağına görə belə məlum olurdu ki, cənab Katolikos milli erməni müəllimləri üçün bir yerə yığılıb ictimai (syezd) etməyi vacib bilirdi. Bu ictimadan məqsəd Qafqazda erməni müəllimlərinin bir müəyyən vaxta Eçmiadzinə cəm olub məktəblər barəsində öz təsəvvürlərini söyləməkdir. Bu məclisdə ümumi bir proqramma düzəldib zəmanənin təqzasına görə hərəkət etmək istəyirlər... Erməni milləti, xah ruhaniləri, xah camaatı ibtidai olan kəndi millətinin xoşbəxtliyini məktəbdə görüb, onun hər cəhətdən tərəqqi tapmağına böyük qeyrət və hümmət göstərirdilər. Məktəbdən məhrum olan kənddə öz xərcləri ilə məktəblər açıb, bu əmr üçün dövlətə müraciət etmirlər. Məktəblər ermənilərin öz əllərində olub, istədikləri qayda-qanun ilə dərs verirdilər. Ana dilini uşaqlar üçün vacib bilib, bu barədə böyük tərəqqi göstərmişdilər. Müəllimlərə artıq hörmət edib, onların hər cəhətindən dərdlərinə əlac edirdilər. Müəllimlər isə camaat tərəfindən artıq mehribanlıq görüb, öz işlərinə can yandırırdılar...

İndi cənab Katolikosun fikri ilə meydana gələn ictimai milli məktəblərin daha ziyadə tərəqqi tapmağına səbəb olacaqdır...

İndi biz kəndi məktəblərimizin barəsində nə söyləyə bilərik? Ya ruhanilərimiz, ya camaat tərəfindən lazım olan həmiyyət, hümmət göründümü? Bir neçə şəhərdə iki cüt bir tək şəhər xərcinə açılan məktəblərimizi nəzərə alıb təsəlli tapacağıız? Yox, əfəndim, bu barədə heç bir şey söyləməməli... Fəqət qeyrilərinə baxıb da dərsi-ibrət almalı! Vaxt keçibse də, ittifaq edib qabaqda gedən qonşuları elm və fənnədə, sənətdə təqib etməli, yürüyüb onlara çatmalı! Yoxsa getdikcə qaranlıqda qalıb işlərimiz fəna, özümüz xar və zəlil olacağıız. Başımız hər nədənsə vurulan toppuzlara əcəb davam edir.

İndi üzümüzü ruhanilərə, hatəmlərə, ədiblərə və hamı oxumuşlarımıza tutub deyirik: Bakı müsəlman müəllimləri avqust ayında Bakıda Qafqazda müsəlman müəllimləri üçün syezd düzəltmək fikrindədirlər. Bunlar bir yerə yığılıb dərdləşəcəklər, bir-birilə qovuşacaqlar. Ümumi bir proqramma düzəldib, ittifaq ilə iş görəcəklər... haman məclisdə millətin ümumi qüsurlarını diqqətə alıb, dərdimizə əlac arayacaqlar...

Bu gözəl fikirləri əncama gətirmək üçün camaat tərəfindən hümmət, həmiyyət və qeyrət lazımdır. Ruhanilər bu barədə vəz görək etsinlər.

Köhnə ata-baba məktəblərində təzə qayda ilə (üsuli-cədid ilə) dərs verməyə məktəbdarları vadar etsinlər. Hər şəhərdən, hər kənddən Bakı ictimaiyyətinə heç olmasa bir məktəbdar göndərsinlər.

Zənginlərimiz pul ilə kömək görəkdir etsinlər. Kasıb müəllimlərimiz çoxdur, ya Bakıya gəlməyə və yanki Bakıda syezdin axırnadak keçməyə qüvvələri kafi deyildir. Bu barədə kömək etməklə, laməhala, hər şəhərdən və hər uyezdədən bir müəllim gəlsin, tainki syezdin fikir və qərarı Qafqazın hər tərəfində intişar tapsın...

– Mühərrirlərimiz və qeyri oxumuşlarımız bu barədə kəndi fikirlərini qəzetlərdə yazıb, sizin üçün lazım gələn məlumatı izah etsinlər... Xülasə, hər kəsin qüvvəsi nəyə çatırsa, oindən nə gəlsə dərc etməsin görək.

HENRİX İBSEN 7

"Yaşamaq, diri olmaq ağıl və qəlb vasitəsilə qaranlığın qüvvələri ilə mübarizə (qovğa) etmək deməkdir".

"İbda etmək! insan öz nəfsini təhti-mühakiməyə almaq deməkdir" (İbsen).

Nə dərin, gözəl və həkimanə sözlər! Zindəganlıq-həyat nə olmağını keçmişdə filosoflar, şairlər tövrətövr həll ediblər: kimi "Həyat daima bir müharibədir", deyibdir, kimi "Həyat mənasız bir şeydir"... kimi "Həyat məhəbbətdir" yazıbdir... Xülasə öz fikrini bu barədə bir ayrı cür söyləyib, rüzgarın sədəmələrinə görə kəndi heysiyyətlərini ifadə edibdirlər... Fəqət "Həyat ağılın və ürəyin gücü ilə zülmətdən xilas olmaq olub və insan özü öz üstündə təftişçi bulunmaq və öz nəfsini məhkəməyə çəkmək görəkdir" bu sözlər nə qədər dərin və mənadar olmağını düşünəlim!

Bu gözəl fikirlərin sahibi Henrix İbsen ümum Avropanın, xüsusən Norvegiyanın bəzəyi olub, zəmanə filosofu hesab olunur idi. Və ümum ədəbiyyat aləmində işıqlı bir böyük çirəğ olub yanarkən bir neçə gün əqdəm söndü... Doğru, bəqası olmayan bir bədən fənaya uğrayıb axır qara torpağa nəsis oldu, lakin onun gözəl fikirləri, mənalı və nüfit sözləri getdikcə intişar tapıb niknamın baqi və ziyadə qalmağına bais olacaqdır...

Henrix İbsen Norvegiyada 1828-ci ildə təvəllüd tapıbdır. Mütəvəffinin bioqrafiyası, tərcümeyi-halı çox qısaadır: 16 sinnində aptekxana mütəllimi olubdur. 20 sinnində, yəni 1848-ci ildə Almaniyada başlanmış inqilabın seli bu cavanın inqilabiyun-amiyun firqəsinə sövq etdi. Bu gün-

dən tibb elmini təhsil edərkən beynindəki gözəl fikirləri, ürəyindəki dərsləri balaca komediyaları ilə ifadə edirdi. Azad fikirlərini vətəninə aşkar söyləməyə ixtiyarı olmayıb diyari-qürbətdə Avropanın qeyri şəhərlərində sakin olardı. Vətəninə iraq düşüb onun barəsində olan fikirlərini aşkar yazardı. Vətəndaşlarını hürriyyətə dəvət edib, onları müstəqil "hürümçəklərdən" xilas etmək istərdi.

Henrix İbsenin sərgüzəşti və qayeyi-həyatıyyəsi onun öz əsər və təsnifatındadır! Bunların çoxunda başqa bir adla özünü meydana çəkib kəndi halını vətənə, insaniyyətə dair təsəvvürünü məzkur əsərdə bəyan edir. Əsərlərini komediya və drama qaydası ilə yazıbdır. Bunların ən məşhurları: "Doktor Ştokman", "Çöl ördəyi", "Qedda Qobler" və s. rus dilinə dəxi tərcümə olunubdur. Ümid olunur ki, müsəlman dillərinə də tərcümə edirlər!..

Yazdığı inşaları artıq diqqət edib bir kəlmə, ya istehza və ya bir mətləb əbəs yerə işlətməyibdir. Henrix İbsen zamana müəllimi olub, qarelərini həməvaxt doğru yola dəvət edirdi. Əsl məqsədi insanın əxlaq və ətvarını düzəltmək olub, onu nəfsinin üstə ağa etməyə çalışır idi ki, bu növ məslək, ehkam və fəlsəfeyi-islamıyyəyə dəxi müvafiq gəlir!..

İbsen sidq və həqiqəti həsənətin ən əlası hesab edirdi.

Demək olar ki, Henrix İbsen fəlsəfə və hökmiyyəti cəhətilə rus ədibi-kamili Lev Tolstoy bir dərəcədə hesab olunur. 80 sinninə yetişib bir piri-salxurdə olduğu halda ürəyi daim bir növcəvan ürəyi kimi zərbə edirdi. İnsanın xoşbəxtliyini mütləq hürriyyətdə görür idi... Xüsusən arvadların hüquqi-insaniyyətləri tərəfdarı olub, onları zükurun nəzəri həqarətkarənələrindən və narəva müamülatlarından xilas etmək təriqi tutmuş idi. Əsasında qabili-zaval olan şey zail oldu. Fəqət onun ruhi-mənəviyyəsi və gözəl əsərləri baqi qalıb insaniyyətə yol göstərən çıraqlardan biri oldu... Buna şübhə yoxdur.

HƏFTƏ FƏRYADI *

Nerədədir bir elə aləm ki, hamı bir fikirdə, bir qanacaqda olsun? Bir padşahlıq, bir şəhər, bir kənd, ya bir cəmiyyət fikrinizə gətirə bilərmisiniz ki, orada bir fikirdə, bir qanacaqda olsun? Mən ha fikir edirəm, bir şey çıxmır. Hikmət ilə gərəkdir belə bir aləm olsun, çünki dəhr hamı üçün birdir, hamıya bir nəzər ilə baxır, hamı ondan istədiyi qədər nəfərdar ola bilər, fə-

qət dörd ətrafımıza baxıb dolanacağımızı nəzərə aldıqda belə bir aləmdən əsər görünür. "Heyhat! Belə bir aləm olursa, nə gözəl olurdu!" Deyəcək olursunuz ki, biz sizə bərəks olacağız, sizi dəhrin düşməni hesab edəcəyiz. Yox əfəndim, belə bir aləmi arzu etməmək!.. həqiqət hal, bir dürüst diqqət edin: hamı qoyun sürüsü kimi bir fikirdə, bir qanacaqda olursa, dolanacaq mı qalır? Heç bir vaxt! Belə olursa vəzirlər, sudyalər (ədlıyyə hakimləri) dəva vəkilləri, prokurorlar (müddəyi-ümumiyyələr) təbıblər, müəllımlər və incinarlar (mühəndıslər) ya qeyriləri nerədən dolanacaq etsinlər? Təəyyüslərini nə ilə təmin etsinlər? Xeyr, heç mümkün olan şey deyil. fikirlər, qanacaqlar gərəkdir bir-birinə zidd ola ki, iş də ola, iş olan surətdə cibə də bir şey girər. Mən bilsəm ki, oğurluq yaman işdir, haman sənətə məşğul olarammı? Olmayan surətdə sudyanın, ya vəkilin mənimlə nə işi? Qeyri işlər də buna görə. Xeyr, qanacaqlar, fikirlər bir-birinə müxtəlif gərəkdir olsunlar. Sözüməzə qüvvət vermək üçün min-min misallar söyləməyə hazırız. Buyurunuz: Gəncədə ruhanilər üçün yeni üsulla mödrəsə açılır, lakin pul yoxdur. Hörmətli hacılarımızdan biri bu barədə belə bir fikirdədir: ruhanilər millətə lazımdırlar. Fəqət indi ruhanilərımız yaman haldadırlar, divarın o tərəfində olan şeyləri görmürlər, millət nə ilə tərəqqi etməyini bilmirlər, ona görə vaxtında zəmanəyə müvafiq, millətə lazım olan qulluğu etməyi bacarmırlar. Bacarmırlar deyiriz də, elə bilirsiniz istedadlarını yoxdur? Qabilmi deyillər? Xeyr, əfəndim! Pək gözəl müstəid, qabil ruhanilərımız ola bilər, fəqət bünövrə gərəkdir ola, lazım olan tədris və təlim gərəkdir ola. Bunlara andırmaq ki, bir elmi-ilahi ilə dərdimizə olac tapmaq olmaz. Belə olmuş olsaydı peyğəmbərimiz (... Qurani-məciddə hər şeydən xəbər verməzdi. Mən bilmirəm, ruhanilərımız özləri təsdiq edirlər ki, Quranda o elm yoxdur ki, ona işarə olunmasın. Həqiqət belə isə görünür, peyğəmbərimiz (...) bunu lazım bilirdi ki, əhadisi-şərifləri ilə bəyan edibdir. Lazım olmayan şeyləri nə Allah buyurardı, nə də cənab peyğəmbərimiz xəbər verərdi. Bəzi möhtərəm ruhanilərimizin rəyində görə elm tək elmi-ilahidən ibarət olunsaydı, bütün Quranda ancaq rəbbimizin zati-pakini təlim verərdi. Nəyə lazım idi, qulları azad etmək? Ya ümumi millət işində camaatla məşvərət etmək? Bu məsələnin üstə indi 20-ci qərinədə qələmlər sınır, minlərcə, bəlkə yüz minlərcə kitablar yazılır, fikirlər yorulur, beyinlər çatlayır, canlar tələf olur, üsuli-idarə, şəkli-səltənət, səltənətkər dəyişdirilir! Hər şey təbdil olunur. İndi cənəbilər bu məsələni həll edib də "sosiologiya" elmini araya salıblar nəyə lazım idi gündə beş vaxt namaz qılarda əllərini, üzünü, ayaqlarını yumaq? Donuzun və bir para heyvanların ətinə yemək? Ya onlara əlin dəydisə, əlini yumaq? Ya

ğusul? Bunlar hamısı allahdanmı ötrü qoyulubdur? Yainki insanın özündən ötrü? Bunlara Allahınmı ehtiyacı var, yainki insanın? Tək insanın ehtiyacı var isə, indi bu məsələləri əcnəbilər toplayıb da gigiyena, yəni hifzü səh-hət adında bir elm ortalığa çıxarıblar!.. Nəyə lazım idi, deyə ata öləndən sonra onun malını, pulunu yetimlərə nə tövr qismət etmək? Ya ər öləndən sonra arvadın ixtiyarını bilmək? Ya bir adam adama zərər yetirdi, onun əvəzinə nə etmək? Bunlardamı Allah üçündür? İnsan üçün isə indi əcnə-bilər "Yuris prudensiya" (elmi-hüquq) adı ilə elm müəşirətin böyük bir şö-bəsinə tərəqqi və rəvnəq verib bunun üçün şəşəli məktəblər açırlar.

Bu növ məsələlər bir deyil, iki deyil, yüzlərcə, minlərcədir. Hansı-nı söyləyək? Qanun qoyan ömrünü belə məsələlərə sərf edibdir. İndi nə etmək ki, bu məsələlərin üstə bir pərdə salmışıq, bunları qovmuşuq. zahir-də qalan bir elmi-ilahi olub şəkkiyyatda onun zili. Heyfa ki, bu elmdən də bəzimiz mənim kimi bibəhrə qalmış dürüst anlamamış, bibəhrə qalma-yanlar da zikr olunan fikirləri cənab Hacı nəzərdə tutub yeni ruhanilər üçün açılan mədrəsəyə ianə verir, 5 min manat göndərib də kəndi kəndi-nə fikir edir: mən istədiyim ruhanilər haman mədrəsədən qurtarıb yüz il-lər ilə gizlənmiş həqiqəti meydana çıxaraçaqlar. Çıxarıb da hal-hazırda "din hamilərinin" bəzi əfkarını batil edəcəklər, batil edib də milləti ağır zəncirdən xilas eləcəklər.

Bəli, bu Hacı'nın qanacağı belədir. İndi qeyrisinin qanacağına baxa-lım: qeyrisi fikir edər: bu sözlər boşdur, dünya üçündür. Biz axirəti görək-dir nəzərdə tutuq. Filan axund buyurur: mən gecə-gündüz ömrümü məs-cidlərdə keçirirəm. Dünyamıza dair elmlərdən mən bir şey eşitməmişəm. Axund lazım bilsəydi vəz edərdi. Mən bunu anlamışam ki, bu dünyanın axırı yoxdur, özümüzü axirətə hazırlamalıyıq. O da ibadətə olar. Mən də axund buyurduğuna əməl edib ibadətə məşğulam. Mənim nə borcum məd-rəsə açırlar, ya yox. Ondan savayı bu mədrəsədən çıxıb "müqəddəs" ol-omaz, Xorasanda, Nəcəfdə görəkdir oxumaq ki, ehkəmi-ilahini "yaxşı" an-layasan.

Buyurunuz, iki bir-birinə bərəks fikir, qanacaq! İndi bir dürüst diq-qət ediniz: hamı əvvəlinci Hacı qanacağında olsa idi, məzkur mədrəsəni açmaq lazım deyil idi. Elə də hamı ikinci Hacı kimi "qanacaq" olsa idi, yenə də mədrəsə açılmayacaq. İndi aşkar oldu ki, iki bir-birinə zidd fikir, qanacaq ortalığa iş gətirir. İstəyirsiniz doğrusunu biləsiniz, bugünkü felye-tonu yazmağa da səbəb bir-birinə bərəks qanacaq olubdur.

Bu günlərdə baş mühərririmizə Vladiqafqazdan H.İ. tərəfindən bir məktub gəlir. Cənab H.İ. bizim əhliqələm yoldaşlardan birini artıq tə-

rif edib, axırda yazır: "Qarelərdən təvəqqe olunur ki, filan cənabın məsə-lələrinə artıq diqqət olunsun... Nəinki sözlərinə, hətta sətirlərin arasına da diqqət etmək. Xahiş edən orada da mənə tapar... Bununla belə, həmin yol-daşımızın barəsində bir qeyrisi söyləyir: mən təəccüb edirəm! Nə əcəb, fi-lan məqalə yazanın məqalələrini qəzetlər dərc edirlər? Mən anlamıram və anlaya da bilmərəm: məqaləni tülküdən başlayıb əjdaha ilə qurtarmağın nə mənası? Rusiyadan başlamış İranla qurtarmağın nə hüsnü? Mən də dün-ya görmüşəm, kitablar oxumuşam, belə hekayələr oxumamışam. Məsələn, hekayənin adı "Aslan və uzunqulaq" isə başdan ayağa əhvalat ikisinin bar-əsində olar... nəinki "uzunqulaqdan" başlayıb da İran vəziri ilə qurtar-maq..."

Xeyr, belə şey olmaz. Görünür, məqalə yazan "aşnamızın" ya sözü qurtarıb "fədəm-dəmə, damdan-dama" söyləyir, yainki hələ məqalə yaz-mağı bacarmır..."

Buyurunuz, əfəndim ! Yenə də iki bir-birinə zidd fikir, qanacaq! Bu iki qanacağı bir-birinə vuruşdurunuz, hansı haqdır? Məndən sorursunuz isə, mən "ikincisini" haqq bilirəm. Həqiqət belə də hekayə olarmı? Uzun-qulaqdan söhbət edib də vəzirin barəsində söyləyəsən. Belə məqalələr oxumaqdansa, vaxtı itirməyib "hekayələr" oxumalı. Bu da bizim 20-ci qə-rinədə verilən qəzetlər!

Qəh, qəh, qəh!..

Əcəb! Nə səbəbə gülürsünüz, əfəndim! Elə bilirsiniz mən həmişə-ki kimi bu sözləri də kinayə ilə söyləyirəm? Fikir edirsiniz, mən zarafat edirəm? Yox! Əbəs yerə dişinizi ağartmaymız! Doğrudur, keçmişdə mən kinayə ilə yazır idim, yaxşıya yaman deyib, yamana yaxşı deyir idim, la-kin qarelərim məni anlamadılar, bir böyük şeymi! "Molla Nəsrəddin" ba-bamızı da bu həftə anlamadılar, "mütrib"lərin şəklini görüb bir neçə adam-ların ağızlarından su axdı... Sağ olsun "Molla Nəsrəddin!" deyib də "qara tanımayanlar" da nömrələri alırlar. Onlar elə fikir etdilər ki, guya molla əminin bundan xoşu gəlib çəkibdir.

Belə şeyləri görüb də biz daha istehza, kinayə işlədərəkmi? Xeyir, olar keçmiş əhvalatdır. Keçmişdə çox da şey olubdur. Çox da xətalər etmiş-ik, nə olsun? Keçmişdə müəllimlər də bir-birinə bərəks fikirdə, qanacaq-da idilər. Məsələn, müəllimləri kəndi işlərindən ötrü, ümumi dərslərinə əlac aramaqdan ötrü bir məclisə dəvət edəndə "bir parası" dəvətnamənin üstə yazırmış: "görəsən plov da olacaqmı?" Ya xeyr: Biri "yetər xabi qəf-lətdə qalmağımız, görək işləyək, dövlətə ümid bağlamaq olmaz. Bizə la-zım şeyləri tələb edək, verməsə güc ilə alağ! İndi aləmi-hürriyyətdir,

qorxmamaq!".. belə sözləri deyirmiş. Fəqət bir qeyrisi bundan "ağıllı" "fərasətli", "qeyrətli", yoldaşına baxıb da gülürmüş: ay biçarə, aldığı çoxca məvacib, üç-dörd müftə otaq, müftə odun, müftə çıraq, müftə qulluqçu, hər ildə "çox zəhmətlərdən" sonra "azarlayıb" şəhər kassasından aldığımız "pasobiya" qamımızı dəlir?! Bizə nə düşübdür özümüzü belaya salaq? Millət qeyrətini görə bizni çəkək? Arxayın ye, iç, keyf çək. Kimkimədir? Axı, hünərimiz nədir, dövlətdən biz bir şey tələb edək? "Bayılı" görmürsənmi? Daha qoymazsınız bir doyunca şəhərin pullarından xəre edək? Həm də "tərəqqi" edək... belə iki bir-birinə bərəks qanacaqdan görürsünüz bir iş törədimi?

Aləmi-hürriyyət olmağa görə belə "ağıllı". "qeyrətli" müəllimlər "naçalniklərin" fəndlərinin altında davam gətirməyib hünərli yoldaşlarına yavuqlaşılar. Yavuqlaşıb da ittifaq edirlər. İttifaq etdikləri üçün zəif ağıllılar arada məhv olurlar. Qanacaqları bərəks də olsa, kəndilərini bir tıvr sürüyürlər. Bir vaxtdək... Sonra zamanə özü onları yarı yolda qoyur...

Bəli, belə adamları çarəsizlikdən zamanəyə tapşırırsız, lakin camaatımız olsa zamanədən qabaq başımıza çarə qılarınq. Camaat kəndi başının ağrısını hiss etsə, belə "cənablara" deyər: yetər, müftəxor cənablar! Siz ayın 20-sini gözləyirsiniz. Millətin pulunu aşırıb da ona xəyanət edirsiniz. Çıxınız aradan, millət qeyrəti çəkənlərə yol veriniz!

Belə hünəri, qanacağı camaatdan biz hələ gözləmiriz. Məst halətdə olandan nə gözləmək? Nə verdiyini anlayır, nə aldığı, nə oturmağını bilir, nə durmağını.

Bu barədə Gəncə faytonçuları ilə Bakı faytonçuları da qanacaqda bir-birinə bərəksdirlər. Bizim faytonçular mağazaların qabağında durub müştəri bəkləyirlər, Gəncə faytonçuları restoranların, dükanların, qəsdinlərin qabağında dururlar. Səbəbini bilmirsinizmi?

Müxbirimiz cənab M.A. yazmağa görə məlum olur ki, restoranlardan çıxanlar çox "əliaçıq" olurlar, on qəpiyin əvəzinə iki manat verirlər...

Bizim faytonçular isə keflərindən qaçırlar. Görünür, qanacaqları o payəyə çatmayıb ki, bu elmi öyrənsinlər. Elmi insan insandan öyrənər. Bakı ilə Gəncənin arasında neçə yüz verst ola-ola bu "elmi" nə tövr əxz etmək? Aradan mümaniət gərəkdir götürülsün, "qanacaqlar" bərəks də olmuş olsa, qonuşsa bir-birindən istifadə edə bilərlər. Əxz edib də bir şey araya gələr. Məsələn: rus generallarının qanacaqlarına görə vaqonu "müqəddəs" adamların şəkilləri ilə, təsvirləri ilə doldurmasan, davada düşməne qalib gəlmək olmaz. Ona binaən cənab Kuropatkin düşmənin müqabilinə şəkillərlə çıxdı; yaponların qanacağında düşməne elmin gücü ilə qa-

lib gəlmək olar, o da elmini meydana gətirdi. İkisi də bir fikirdə olsaydılar, yəqin ki, indiyədək yapon "ğışaları" şampanskini rus əsrlərinin dövlətindən su yerinə axıdardılar. Kuropatkin də indiyədək "bildirçin" öti yeyə-yeyə kef çəkərdi. İndi rus vəziləri həmin kefdən əl çəkə bilmirlər. Dumanın qanacağına görə indiki vəzirlər vətənin bədxahıdırlar, gərək aradan çıxınsınlar, həqiqi vətənpərəstlərə yol açınsınlar. Vəzirlər isə belə bir təklifdən utanmayıb fikir edirlər: bizsiz işlər yola getməz, biz Avropada alınan pulu "gözləyiriz".

Bu iki bir-birinə bərəks qanacaq yəqin ki, bir zorba iş partladacaqdır! Biz qorxuruq haman "zorba iş" bu günlərdə (ayın 31-də) bizim şəhərdə də partlaya; qorxuruq "iki qanacağın" əvəzinə "dördü" meydana gələ... Belə olursa. "Əlidən də, Vəlidən də" olmağımıza şübhə yoxdur... Nə isə, qanacağımız bərəks də olsa, duma məsələsində bir fikirdəyiz: hamı özünü dumaya üzv olmağa layiq bilir... millət, vətən, insaf, mürüvvət aradan götürülür. Bunların bərəsində qeyri bir vaxtda fikir etmək olar. İndi ancaq şan-şövkət lazımdır. "Qoy desinlər Şahbudağın bağı var!"

Xülasə, nəyə baxırsınız müdam müharibə görünür. Dürüst diqqət edərsiniz isə, hamı işlər iki bir-birinə bərəks qanacaqdan, fikirdən törənməyini düşünürsünüz. Müharibəsiz bir məmləkət, yəni bir aləm ki, orda hamının qanacağı, fikri bir ola, belə bir aləm gözürsünüz isə, nəzərinizi "Çənbərəkəndinə" salmışız. Orada həqiqət hamı bir fikirli, bir qanacaqlı! Nə şikayət, nə elmi-ilahi, nə elmi-siyasi, nə duma, nə şan, nə şövkət, nə vətən dərdi, nə millət qeyrəti! Heç, heç bir şey yoxdur! Hamı bir fikir ilə, bir qanacaq ilə dolanacaq edib, qurdlara, ilanlara yem olarkən, yan-yana veriblər.

ACIQ MƏKTUB 9

Cümələr oynayan (truppayə) teatrçılara

Mən eşitdim ki, siz mənim "Nadir şah" ünvanlı əsərimi məndən xəbərsiz oynamaq üçün polisdən rüsxət alıbsınız. Bu əhvalat mənə böyük təsir etdi. Yaralarımız onsuz da çoxdur. İndi siz vadar edirsiniz ki, mən hamı yaralardan birini camaata elan edim. İndi siz vadar edirsiniz ki, "qurd olub quzu cildində" camaatı "düz" yola dəvət edənləri mən camaata göstərəm.

Əcəba! Təzə meydana gələn cavanlar! Mən sizdən bu hərəkəti gözləmir idim. İndi göründü isə suallarına cavab istərəm. Buyurunuz əfəndilərim: "Nadir şah"ı oynamaq üçün ibtida kimə müraciət edildi, mənəmi?

Mən sizin arzunuzu qəbul edib kəndi şərtlərimi söylədim. Siz razı oldunuz. Təyin olan gün gəlib rolları payladım. Mən gedib də sizdən xəbər gözlədim görək nə vaxt rolları təkrar etmək üçün yığılacaqsınız. Bir neçə gün keçmiş sizin yoldaşlardan biri mənə bildirdi ki, sizlər mənə verdiyiniz sözün üstə durmursunuz. Guya istəyirsiniz özünüz mənsiz oynayasınız. Bunun üzərinə yoldaşınıza dedim ki, siz yoldaşlarınıza deyiniz ki, mən onların cəmiyyətində bu işə hənz hazırlıq görmədim. Mən onlara "Nadir şah"ı oynamağa rüsxət vermərəm... Mənim bu sözlərimdən sonra siz "gizlin" gedib polisdən rüsxət alırsınız...

Sizin bu hərəkətinizə heyrət edirəm. Məgər, beş-on nəfər adamın içində bir zat tapılmadı ki, hərəkətinizin naqisliyini göstərə? Mənim cavabım sizin şən və vüqarınıza toxunmadı? Yoxsa mənafeyi-şəxsiyyətiniz gözünüzü bir tövr tutubdur ki, insana lazım olan sifətləri özünüzdən kənar edirsiniz? Mənim sözlərimin əcəba, sizə bir təsiri olmadımı? Yoxsa, oldu da siz zor ilə yenə iş görmək istəyirsiniz? İş zora qaldısa mənim sözüm yoxdur, onda mən də sizin hərəkətləri camaata tapşırıram. Həmin camaata ki, siz onlara teatrda nəsihət vermək istərkən, özünüz onların nəsihətinə möhtac qalıbsınız. Qoy bilsinlər ki, siz nə məqsəd ilə əsərimi teatra qoyursunuz... Mən yenə də deyirəm: cəmiyyətimizi bu işə hazır görmürəm. Cəmiyyətdən insaf, mürüvvət, ədalət tələb edirlər. Bir yaxşı fikir ediniz, siz bu sifətləri layiqilə kəsb edə bildinizmi?..

Bundan müqəddəm teatrlar camaat xeyrinə bina olunurdu. Ona görə cavanlarımızda görünən qüsurlara çox da diqqət olunmur idi. İndi teatr sənətkarı olmaq həvəsindəsiniz!.. Kəndi xeyrinizə oynayırırsınız. Çox əcəb! Bu barədə sizə irad tutmağa heç kəsin ixtiyarı yoxdur! Çox gözəl işdir. Lakin qeyrisinin ixtiyarına qarışmaq sizin tərəfinizdən böyük cəsərətdir!.. Siz fikir etdiniz ki, keçər gedər, xeyr əfəndilərim, keçər gedərdi, lakin indi yox! İndi işinizə dörd göz ilə baxınız. Siz teatr sənətkarıdır, bundan sonra ümid edirəm adınızı teatrçı qoyub da camaatı mənasız komediyalar ilə yemləməyəsınız... Rollarınıza artıq diqqət edib "hədəm-dəmə, damdan-dama" söyləməyəsınız.

Bunlar hamısı keçər gedər, lakin "gizlin" iş görməyinizə çox təəccüb! Bilirsinizmi gizlin iş kim görür? Sizin bu hərəkətinizi camaata tapşırıram. Qoy camaat görsün teatrda ona nəsihət verənlər nə yolda hərəkət edirlər...

Əşitdiyimə görə, mənim bərəmdə çox şeylər söyləyirsiniz. Məni camaata istədiyiniz kimi qələmə veriniz. Bu yolda işləyiniz, əfəndilər... Lakin məni camaat tanıyır, həm də bir ildən bəri deyil, 15 ildən bəri tanıyır...

və hər növ xidmətlərimi təqdir etmişdir, zənn edirəm... Amma indi hər nədənsə, sizin nəzərinizdə pis adam oldum; çünki öylə zənn edirsiniz ki, pul qazanmağımıza mane oluram, amma səhviniz, böyük səhviniz var. Mən sizin ən səmimi qəlb xeyrixahınızam... və sənət və hünəriniz sayəsində pul tədarük edə bilməyinizi ən ziyadə arzu edənlərdənəm. Ancaq bu surətdə deyil. başqalarının haqqını tanımamaq surətilə deyil!..

Bu bir haqq və doğru sözdür deyirəm. Hər nə fikirdə olursunuz olunuz.

YENİ TEATRÇILARA BİR MƏKTUB DAHA ¹⁰

"İrşad" qəzetinin dünənki nömrəsində cümələr oynayan "teatrçılar" mənə açıq bir məktub yazıblar. Mən onlardan kağızıma cavab gözləyirdim, nəinki...

Mənim və onların kağızını oxuyanlar özləri bilərlər...

Lakin teatrçıların biəsl və əsas sözlərindən birinə diqqət etməli!

Bunlar kağızlarının axırında yazırlar: "ənzərəqərə ərz etdiyimiz bu məktub çap olunmaq üçün "Kaspi" qəzetinə verilmiş və qəbul olunmuşdusa da, hər nədənsə, Nəriman cənablarının təvəqqinə binaən sonra çapdan geri alınmışdır".

Böylə bir iftiranı edib də cənab teatrçılar arxayın oldular. Lakin mən indi üzümü "Kaspi" qəzetinin idarəsinə tutub da təvəqqə məqamında deyirəm: "Mənə cavab verəsiniz görüm "teatrçıların" məktubunun bərəsində mənim tərəfimdən nəinki təvəqqə və hətta buna oxşayan bir hərəkət olundumu?" Hərgah "Kaspi" qəzetəsi cavab versə ki, həqiqət, mən bu barədə təvəqqə etmişəm, o vaxt bu gündən mən mühərrirlikdən əl çəkib bundan sonra nə "Həyat"da, nə bir qeyri qəzətdə yazmağa və nə də bir kitab təsnif etməyə ixtiyarım olmasın. Böylə işlərdən bilmərrə əlimi üzəcəyəm, çünki mənim əqidəmə böylə bir adamın mühərrirliyə ləyaqəti yoxdur.

Mən öz-özümü camaatdan, millətdən kənar edərəm. Mən etməsəm də, camaat, millət görəkdir ki, məni kənar etsin, çünki böylə bir "mühərririn" camaata, millətə zərrərindən savayı xeyri olmaz, zənn edirəm; bir mühərrir ki, cavabdan qorxdu, ağzına gələni yazıb da işin sonunu gözləmədi, "anlamadığı şeylərdən dəmə vurarkən özünü anlayan göstərdi" elə mühərririn heç olmamağı məsləhətdir.

İndi keçək o biri tərəfə.

Cənab teatrçılar! Hərgah yuxarıda yazdığımız sözlərin əsli olmadığı təbəyyün edərsə, yəni "Kaspi" qəzetəsinin idarəsi sizin gizbinizi aşkar edərsə, sizə nə yolda tənbeh olmağımı mənmi söyləyəcəyəm? Yox, əfəndim! Mənim gücüm ancaq özümə çatır. Sizde vüqar və insaf var isə özünüz-özünü tənbəh edərsiniz və aranızda kim böylə əsilsiz, əsassız sözü ixtira etdi isə heç olmazsa vicdan əzabı çəkər, zənn edirəm!

HƏFTƏ FƏRYADI "

Bu gün istəyirəm qarelərimə bir balaca hekayə söyləyim. Nağıl demirəm, əfəndim, hekayə deyirəm. Nağıl ilə hekayənin təfəvütü var. Nağıl o hekayədir ki, ittifaq düşməyibdir. Mənim kimi biri oturub ağzına nə gəlibse yazıbdir. Lakin hekayədə ittifaq düşmüş şeyin barəsində söylənir. Bu barədə "nəql"dən muradımız Azərbaycanda "nağıl" və osmanlıda "məsal" deyilən xəyali hekayələrdir, yoxsa elmdə və tarixdə qəbul olunan bir mənadan istemal etməyiriz. "Məsəl" məsələdən qələt olduğu kimi, nağıl da nəqlədən qələtdir. Müharibə mənasına gələn "dəva" yerinə "dava" və övrat yerinə "arvad" yazmaq daha münasib olduğu kimi yuxarıda zikr olunan mənada "nəql" yerinə nağıl: ya məsəl yazmaq, əlbəttə, məsləhətdir.

Keçən günlərdə rus jurnallarının birində bir qərübə hekayə oxuyub da özümə söz verdim ki, qarelərim ilə bu barədə söhbət edim.

Həqiqət hal, hər həftə fəryad etmək də yaxşı deyil. Onsuz da qəzetimizin günlük nömrələrində "Ac camaat, ayılınız!" deyib də çığırsırıq. Axırda görürsən məqalələrin başına baxıb deyəcəklər: "Bu məqalə heç, bunu oxumamalı, bu köhnə əhvalatdır: millət daldə qalıbdır, millət zəlil olubdur, millət filan olubdur, filan da filan olubdur. Böyləndə qəzetə yazmaq olarmı?"

Həmişə bir şeyin barəsində! Tamamdır! Eşitdik! Çanağımızda qeyri bir şey varsa, onu meydana çıxarırmız". Bir para qarelərimiz bu sözləri deyib də məqalələrimizi oxumazlar. Bu təsəvvürdə olan oxuyanlar az deyil. Bunlar üçün gələcəkdə nə olacaq, millət və ya vətən tərəqqi edəcəkdir, ya yox? Bu təsəvvürdə olanlar üçün birdir, təfəvüt yoxdur. Bunlar "Ah, keçən günə gün çatmaz, calasan günü-günə" – deyib də istiqbaldan bir şey gözləməyirlər... Bunlara hal-hazırda söyləyiniz... Bunlara lazım olan şeylərdən "nəql" ediniz... Lakin bu barədə fikir edən yoxdur. Bu tövr qarelərin dərdlərinə əlac tapmayırlar, aramayırlar...

Elə bircə axundların ətəklərindən tutub deyiriz: insaf ediniz, mədəniyyətə bərəks olsanız da müridləriniz "qara məxluqun" əxlaq ətvarını düzəldiniz. yüz dəfə təharətdən söyləyəndə bir dəfə də adam öldürmənin nə qədər böyük günah olmasından vəz ediniz...

Ya xeyr, zəngin cavanlarımıza nəsihət edirik: gecədə yüz manat "fəqir arvadlara" xərc edəndə heç olmasa, ayda on manat da yetim mütəllimlərə veriniz. Yəinki milyonçulara deyirik:

– Azarxana tikdirməyirsiniz, əlsiz-ayaqsızlar üçün darülcəz bina etməyirsiniz, çünki belə şeylər sizin təsəvvürünüzdə xeyir iş, yəni Allah sevon iş deyil. Laməhalə Bibiheybət ziyarətəgahının yolunu düzəldiniz... Ya xeyr, incinarları, mühəndisləri məzəmmət edib yazırız:

– Qardaşlar, insaf ediniz. Biçarə ac tələbələrimize siz kömək etməyəndə onlar üçün siz iş tapmayanda, onlara kim kömək edəcəkdir?

Siz özünüz də bir vaxtında bunlar çəkdiqlərini çəkirdiniz. Unudubsunuzmu? Bunlar da keçər gedər. Bunlar gözümüzün qabağındadır. Görürüz, könlümüz də xarab olur. Söyləyiriz, yazırız. Deməyə haqqımız var. Ya xeyr, "sözümüz" qurtarıb da böylə şeylərdən bəhs edirik. Nə etmək, əfəndim! Siz də bu işdə sənətkarsınız. Görək, yazıb kağızınızı doldurasınız... Fəqət bir hərəkətinizi anlamayırız. Bizə, vətənimizə dair olan şeylər barəsində yazırsınız. Bunu da bağışladıq. Burada oturub İrandan, osmanlıdan dəm vurmağınızın mənası nədir? Hələ tutalım, rus vəzirlərinin hərəkətləri sizə məlumdur. Rus qəzetlərində oxuyursunuz, ona görə də yazırsınız...

Osmanlı, İran vəzirlərini görürsünüzmü? Onların barəsində bir əhvalat oxuyubsunuzmu? Tutalım Osmanlı vəzirlərinin barəsində hərdənbir əcnəbi qəzetlərində əhvalat olur. Yəinki Misirdən və qeyri yerlərdən gələn qəzetlərdə bir para əhvalat olur. Lakin İran vəzirlərinin barəsində bir əhvalat bilməyib yazmağımıza təəccüb edirik!

Bu biçarələr "haçan bir iş gördülər ki, əməllərində, fəllərində nöqsan görüb də onları bəzəməyə ixtiyarınız ola? Bizim əqidəmizə bunlardan "məzlum", "fəqir", bunlardan ziyada millətini, vətəni sevon vəzirlər heç məmləkətdə tapılmaz. Bir yaxşı fikir ediniz: bu vaxtdək cəmi Avropada bir vəzir tapmazsınız ki, "səyahət" in vətənə və millətə gətirdiyi mənfəəti dürüst anlasın. Özləri hər il səyahətə çıxırlar. Bu heç! Bir millətə fikir veriniz, bir yer taparsınız mı oraya iranlı "səyahət" etməsin!.. Bu milləti öz ixtiyarına qoysaydılar, vətəmindən bir ağac o kənara çıxmaz idi. Çıxmayan surətdə nə hürriyyət sözünü eşidərdi və nə də onun ləzzətini anlardı...

"Biçarə" vəzirlər bunu çoxdan anlayıblar. Ona görə milləti vətəndən dağıtmağa həmişə ciddü-cəhd ediblər. Bunların belə gözəl "politikasını" Kitay vəzirləri düşünsə idilər, bu vaxtdək millətini dörd divarın içində saxlamazdılar...

Xeyir, İran vəzirlərinin fikirləri, onların "politikası" bir qeyri "dəstgahdır"* . Bu "politika"nı anlamaq üçün "astaralogiya – elmi-nücum oxumalı. Kimdir sizin mədəniyyətli Avropada bu elmi bilən, oxuyan? Xeyr əfəndim, əsl söz budur: yazırsınız, gördüyümüz, eşitdiyimiz şeylərin barəsində yazınız. Burada oturub Bağdaddan dəm vurmağımızın mənasını anlamıram, həmçinin anlamıram: filankəs filan işi görməyir, filan da filana xeyir verməyir. Filan aclara baxmayı. Bu sözlərdən mənə nə mənfəət? Siz gələcək üçün çalışırsınız. Gələcəyin öz sahibi var. Nə məsləhət olsa, özü bilir. Bizim nə işimiz! Və bir də kim bilir, gələcəyə kim qalacaq, kim qalmayacaq? Siz ağzınızı açanda söyləyirsiniz: biz millət, vətən üçün çalışırıq. Biz insaniyyətə qulluq edirik. Buyurunuz əfəndim, biz millətdən deyilikmi? Biz də insanız, ya! Biz də həmin vətənin oğullarından hesab olunmurmu? Belə isə haçan bizim də dərdimizə qaldınız, haçan gündən-günə zəiflənən bədənimizə bir əlac tapdınız? Tibb elmini oxuyub da cavanları müalicə etməyi bacardığınız kimi, onu bizim küpəgirən qarın nənələr də bacarırlar. Əlinizlə bizim kimi solmuş, qocalmış, vaxtı keçmiş adamlar düşəndə deyirsiniz: bədən zəifdir, azara tab etməyəcəkdir... Sizin günləriniz sayılıbdır...

Belə sözlər ilə bizə təsəlli verirsiniz? Yox, yazanlarda insaf olsa, min dəfə cavanlardan yazanda bir dəfə də biz qocalardan yazarlar. Əlinə qələm alan yazır: mən filan Hacıdan filan dünya işlərindən ötrü pul istədim, vermədi... Daha deməyir ki, dünyanın filan ləzzətini mən indi görməyirəm, ondan ötrü mən niyə pul verim? Sən bir şey et ki, mən "yənə" də haman ləzzətləri hiss edim, keçən kefləri görüm, onda əlbəttə mən də özümü bu dünyadan hesab edib onun işlərinə qarışaram, nərdə kömək etmək lazım isə edərəm. Yoxsa, "Hacı, filan uşağa kömək etmək lazımdır: "oxuyub gələcəkdə millətə kömək edəcəkdir" sözləri ilə bizi tora salmaq olmaz. Gələcəkdə kömək edəcək! Cəhənnəmə edəcək! Mənə nə mənfəət? Heç kömək etməsin.

Eşidirsiniz, əfəndim! Bu təsəvvürdə olan qarələrımız də var. Bunlar üçün də bir şey yazmaq lazım gəlir. Qəzet ümumi milli hesab olanda bunlar da millətin hissəsi hesab olunurlar. Görəkdir bunların da dərdlərinə

* Dəstgah qələt olan bir kəlmə şivəmizdə "şayan tamaşa"dır, hadisə ya mənzər mənasında istemal olunur.

əlac aramaq. Bunlara da "nicat" yolu tapmaq. İstədikləri nədir? Bunlar keçmişdən dəm vururlar. Keçmişə qaytarmaq istəyirlər... "Keçmişdə gördüyümüz ləzzətləri bizə versəniz, sizin hal-hazırda mübtəla olduğunuz qəmlərin rəfinə çalışacağıq" deyirlər, pul ilə olursa milyonlar sərf etməyə hazırız: ancaq cavanlığı, cavanlığı qaytarınız... Əcəba!!!

Təəccüb etməyiniz, əfəndim! İstəməyə haqları var. Cavanlıqda pul qazanmağa məşğul olublar: layiqlincə kef etməyiblər! İndi pul zibil kimi, fəqət həvəs yox. Qüvvət gedib. Bədən gün-gündən zəifləşir... "Ay keçən günə gün çatmaz, calasan günü-günə!"

Bu barədə mən çox kitablara baxdım, jurnallara diqqət etdim. Hətta Bakı kimi milyonçu şəhəri buraxıb Parisdə oturub cavanlaşmağa çarə axtaran Meçnikova müraciət etdim. Axırda arzuma çatdım.

Jurnalların birində "Cavanlaşmağa çarə" ünvanlı bir ləzzətli hekayə tapdım. İndi mən söyləyirəm:

Firəngistan şəhərlərinin birində Markiz Molankinam, pək zor dövletli, zəngin, qoca, sərkeş bədəninin günbəgün zəifləşməsinə hiss edərək fikir edirdi: "Ah nə olardı dövlətimin yarısını alıb da mənə cavanlığımı qaytaraydılar!" Bu fikirdə olarkən bir gün qəzetdə oxuyur: "Məşhur professor Kroun Bekar* cavan olmağın əlacını tapıbdır". Bu xəbər Markizə böyük şadlıq gətirdi. Axırda məqsuduma çatdım deyib də haman professorun yanına getməyə hazırlaşdı. Markiz hazırlaşarkən keçən günləri yadına saldı: nə gözəl günlər, nə xoşbəxt saatlar. Yənə ey günlər, ey saatlar siz mənim ilə yoldaş, dəmgüzar olacaqsınız.

Markiz bu fikirləri başında dolandırarkən professorun qapısına çatdı. zəngi vurub otağa daxil oldu. Bir azdan sonra professor gəlib sordu:

– Nə buyurursunuz, əfəndim!

– Mən eşitdim ki, siz, cənab professor cavanlaşmağa əlac tapıbsınız. Doğrumu, əfəndim?

– Kaç sinnindəsiniz?

– Mənim sinnim altmışdan bir az çox olar, əfəndim. Lakin cavanlığımı çox yaman keçirtmişəm. Gecələri gündüz etmişəm...

– Zərər yoxdur, əfəndim! Bu sinnində insanın bədəni hələ dərman qəbul edər. Bu vaxtda bədənin əsl təzələnmək vaxtıdır. Mən sizə kömək edəcəyəm, buyurunuz mənim ilə.

Markiz şadlığından az qaldı ağlasın. Bunlar professorun iş otağına getdilər. Markiz professoru bir müqəddəslik görüb də onun otağından öpmək istəyirdi...

* ... Görünür, Markiz sevincindən (Braun Sakarı) qələt oxuyubdur.

Professor bir balaca şişə götürüb dedi:

– Görürsünüzmü əfəndim! Bu şişədən bir hissə dərya dovşanının qanından götürüb it küçüyünün qanının bir hissəsi ilə qarışdıracağam.

– Əfəndim, hərgah sizin üçün təfavüt yox isə, təvəqqe edirəm dərya dovşanının qanından çox götürəsiniz. Mən xahiş edirəm.

– Zərər yoxdur, əfəndim. İstədiyiniz kimi edərəm. Bu sözlərdən sonra professor qanları qarışdırıb dedi:

– Görürsünüzmü əfəndim, nə gözəl rəngdə maye bir dərman oldu!

– Bəli, çox gözəl! Adam içmək istəyir!

– İcşəniz bu dərmanın əsərini görməzsiniz. Bunu indi mən əlimdəki iynə ilə qanınıza gərəkdir vuram. Bir santimetr mükəsb olsa kifayət edər.

– Nə söyləyirsiniz, əfəndim! Bir santimetr! Siz yoxsa istehza ilə bu yurursunuz.

– Xeyr, əfəndim, nə qədər artıq olsa yaxşıdır.

– Mən kəndi bədənimi bilirəm, qüvvətim çox azdır. Artırınız, əfəndim, artırınız!

– Böylə olan surətdə bir hissə də artıracağam.

– Xeyr, əfəndim bir hissə azdır, mən bədənimi yaxşı bilirəm. Təvəqqe edirəm yeddi santimetrədək bu dərmandan mənim bədənimə daxil edəsiniz.

– Vay, mən onsuz da dərmanın qədərini artırmışdım. İndi siz yeddi santimetr istəyirsiniz, qorxmayırınsızımı?

– Xeyr, əfəndim, nə qədər çox olsa o qədər yaxşı deyilmi? Bəlkə tez cavanlaşam.

Professor bir söz söyləməyib altı santimetr qədərində haman dərmandan Markizin bədəninə iynə ilə daxil edib dedi:

– Sabah bədəninizdə hərarət hiss olunacaqdır və getdikcə yavaş-yavaş cavanlaşacaqsınız...

Markiz çox razılıq edib getdi. Sabahı yuxudan oyanıb pəncərəni açdı, çünki bir az isti idi. Sonra qüvvətini sınamaq üçün bir stolu (masanı) əli ilə götürdü. Gördü həqiqət gücü artıbdır. Ondan sonra əlinə qələm aldı. Bir ay bundan müqəddəm fikrindəki şeyi qələmə gətirə bilməyirdi. İndi haman fikrini bir neçə saatin ərzində yazıb tamam etdi... Nahar vaxtı araya gəldi. Markiz qeyri xərəklərə baxmayıb qarnını yemişlər ilə doldurdu... Bir neçə gün paltarını düzəldir idi. Cavana layiq paltar alırdı. Çox vaxt aynanın qabağında durub da özünə, paltarına sığal verir idi. Evdən çıxanda yerişini cavanların yerişinə oxşadırdı idi... Dükanlardan yemiş alıb yolda

gedə-gedə yeyir idi. Markiz qocalıqda bir cavan Liliya adlı qıza məhəbbət bağlamış idi. Ancaq qocalığına görə cürət edib izhari-məhəbbət edə bilməyir idi.

İndi haman yar yadına düşüb. Gedir ki, vüsali-canana nail olsun. Qızın qapısına gəlir. Bunun müqabilinə qızın qulluqçusu çıxır. Qulluqçu "nə istəyirsiniz?" deyər sorur. Markiz özünü nəinki cavan, hətta balaca bir tifil dərəcəsinə cavanlaşmış hesab etdiyindən qulluqçuya deyir ki: – Mən Liliya xalamı istəyirəm... Mənə oynamaq üçün oyuncaqlar verəcəkdir. Mənim xalamı çağırınız. Tez-tez! Oynamağımın vaxtı keçir...

Bu sözləri deyib Markiz uşaq kimi burnunu qurdalayır... Qulluqçu bunu görüb də qəh-qəh edir...

– Gediniz, əfəndim! Mənim xanımımın uşaqlar ilə işi yoxdur. Gediniz. inşallah böyük adam olanda gələrsiniz...

Markiz bu sözləri eşidib dedi:

– Yaxşı mən göstərəm. Gedib anama şikayət edəcəyəm... Markiz bu sözləri deyib küçüyə çıxdı, ətrafına baxıb ucadan ağladı. Balaca bir uşaq kimi yolunu guya itirib bilməyirdi nəyəyə getsin. Qorodovoy bunu görüb sordu:

– Nərdə olursan, balaca uşaq?

Markiz cavab verir:

– Baba! Mama! Qağa! Lulu!

– Ah, biçarə, sahibsiz uşaqlar! Nə səbəbə "bunları" küçüyə qoyurlar...

Bu sözləri qorodovoy fikrindən keçirirən balaca Markizin əlindən tutub polisiyə apardı...

Cavanlaşmağa həvəsləri olan qoca qarelərimiz bu hekayənin nəticəsini bilmək istəyirlərsə, rica edirəm ki, bir az səbir və təhəmmül göstərib gələcək həftəyə qədər gözləsinlər!..

"Ah, biçarə, sahibsiz uşaqlar!" Nə səbəbə "bunları" küçüyə qoyurlar?.. Bu sözləri qorodovoy fikrindən keçirirən, "balaca" Markizin əlindən tutub polisiyə apardı... Keçən felyetonu bu sözlərlə qurtardım. Cavanlaşmaq həvəsi olan qoca qarelərimizdən təvəqqe etdim ki, hekayənin nəticəsini bilmək istəyənlər bir az səbir etsinlər.

İştə siz də səbir ediniz. İndi cavanlaşmış markizin başına nə gəlməyini bilmək istəyirsiniz... Ah, qoca əfəndim! Nə söyləyim, özünüz bir yaxşı fikir ediniz... Altmış-yetmiş sinnində qoca kişi bu gün gözünüzün qabağında küçüyə çıxır, "Mən Liliya xalamın yanına oyuncaq almağa gedirəm. Məni sən incitmə, yoxsa gedib anama şikayət edərəm. Mən yolunu itirmi-

şəm, deyib küçənin ortasında ağlaya-ağlaya: "Mama, Papa, Qağa, Lulu!" deyə belə bir qoca kişiye siz nə tövr baxacaqsınız?

Divanə deyib də ondan qaçacaqsınız, beləmi, əfəndim? Lakin qorodovoy haman "Tifil" qoca qeyrilərinə əziyyət yetirməsin deyə əlindən tutub polisiyə aparacaqdır.

Polisə isə erməni kəndində olan azarxanaya göndərəcəkdir...

– Ah, qoca əfəndim, dərdinizə əlac tapılmayıb. Cavan olmaq çox istəyirsiniz, lakin mümkün deyil, əfəndim!

"Gər qara daşı qızıl qan ilə əlvan edəsən

Rəngi təgyir tapıb, ləli bədəşən olmaz".

Solmuş gülü diriltməmi olar? Köksüz ağacı becərməmi olar? Yox, əfəndim, bu məsələlərdə dəhrə ilə müharibəyə çıxmaq olmaz... Sizin üçün keçən günlər vəqə olacaqdır. Bir də o günləri görməyəcəksiniz... Gördükləriniz kefləri edə bilməyəcəksiniz...

Cavanlaşmağa həvəsiniz çox da artıq olsa, Markizin gününə düşəcəksiniz...

Yox, zəngin qoca əfəndim! Bu "xəyal-plovdan" əlinizi üzünüz. Bir qeyri fikirdə bulunmağınızı rica edirik. Gedən günlərdən heyfəsilənməmək. Cavan olmaqdan muradınız nədir? Tutalım ki, indi cavan oldunuz. Cavan olub da həmişə bu cavanlıqda qalmaq istəyirsiniz! Beləmi? Yəni həmişə baqi qalmaq istəyirsiniz... Bədəniniz ləzzət çəkmək istəyəcəkdir. Fəqət, görürsünüz, bədən rüzgarın sədəmələrinə davam etməyir. Puç olur; haman ləzzət çəkən bədən axırda həşərata nəsib olur. Bir yaxşı fikir ediniz! Nə aləmdir! Dünən qu tükü balışda bəslənən bədən, indi qara torpaqda yatır... Dünən cəmi dünyanı kondi ixtiyarına almaq istəyən bədən indi üç arşın bezə kifayət edir, dünən əlvan parçalar, qızıl-gümüş, qaş-daş ilə bəzənən bədən indi üç arşın bezə bürülmüş, dünən ən heybətli heyvanları əlində qul edən bədən, indi özü balaca qurdlara yem olmuş! Dünən nəzə-niyaz ilə bəslənən, uğrunda malü-mülk, din və iman, millət, insaniyyət fəda edilən bədən, bu gün bir hala gəlmiş ki, əl sürtməkdən çəkinirsen, iyirənirsen!.. Əlin dəysə, gərək bir neçə dəfə sabun ilə yuyub təmizləyəsən!..

Bundan daha fəna, mənasız şey olarmı? Bircəmi başınızdakı yüz min qara yazıları, yüz min fikirləri diriltmək istəyirsiniz? Yenədəmi kəndinizi yüz min dərə-təpələ, yüz min quyulara, girdablara, açılmaz düyümlərə, rüzgarın yüz min oxlarına mübtəla etmək istəyirsiniz? Yenədəmi gündə min dəfə nəfsinizi satmağa, pərvanə kimi odlara yandırmağa, saatda dəfəat ilə ölüb dirilməyə, tək bir nəfəs üçün min nəfsi puç etməyə.

vicdanınıza minlərcə ləkə salmağa çalışırsınız?! Bundan, bundan ötrümü cavanlaşmaq istəyirsiniz? Yoxsa bir "ali" fikirdən ötrü. Yoxsa sizə peşmanlıq üz verir?

Həyatınızın axırda puç olmağını, özünüzdən sonra bir nişangah qalmamağını, adınızın bilmərrə pozulmağını indi düşünüb də səhvini düzəltmək istəyirsiniz? Fəqət nə ilə? Nəyin vasitəsilə? Paroxodlara malik olmaqları, zavodlar, saraylar, kaşanələr bina etməkləmi? Ya əllərdən miras yeməkdən başqa bir şey gəlməz övladları tərək etməkləmi adınızı baqi qoymaq istəyirsiniz? Bir oğul ki, onun səbəbinə qumarxanalarda, "qəsdinlərdə", meyxanalarda qatillər, mütriblər, "məşhur" arvadlar məclislərində adınız çəkiləcəkdir! Bundan ötrümü "novruzu" geri qaytarmaq istəyirsiniz? Bundan ötrümü həyatınızı təzələməyə ciddi-cəhd edirsiniz? Ah, biçərə zəngin qocalar.

Markizlər! Bu murad ilə "təzədən dünyaya gəlmək" istəyirsiniz isə, istəməyiniz! Bir bədən ləzzətindən, məxsusi nəfsinizdən ötrü isə vay sizin halınıza! Bədənin yoldaşı ruhu bilmərrə unudursunuzmu? Unutmuyursunuz isə, ruhunuza yem aramaq istəyirsinizsə cavanlaşmağa ehtiyacınız yoxdur, əfəndim! Bədəninizin puç olmağına bir gün, bir saat qalmış da ruhunuza ləzzət verə bilərsiniz. Adınızı dillərdə baqi qoyarsınız, yetmiş ilin ərzində etdiyiniz xətalara düzəldərsiniz... Vasitəni soruşursunuz?

Vasitə çoxdur, əfəndim! Lakin sizə, əqidənizə, sinninizə münasib vasitə söyləməyəcəyik. Sizə deməyəcəyik: bir qız məktəbi açınız, millətə tərbiyəli məlumətli qızlar, analar hazırlayınız, çünki uşaqlarımızın tərbiyəsizliyindən atalarımız, analarımız qanlı yaşlar tökülür. Onların tərbiyəsizliyindən əcnəbilərə gülünə olmuşuq... Sizə deməyəcəyik: darülfünunlar açınız. Çünki ümumi vətən, millət işlərində elmsizlik bizi ayaq altına verir. Sevdiniz din-məzhəb hamisiz qalır... Sizə deməyəcəyik: hal-hazırda hürriyyətə çalışınız, hürriyyət-pərəstləri dost tutunuz, onlara kömək ediniz, çünki onlardır əsl insaniyyətə yol açanlar, onlardır millətləri, məzhəbləri bir-birilərinə yavuqlaşdırırlar. Onlardır fəqirlərin, kasıbların pərəstəri, onlardır möhürlü ağızları açanlar, paslanmış ağıllara seyqəl verənlər, ixtiyarsızlara ixtiyar verənlər, qulları azad edənlər, ədaləti meydana gətirib zülmü puç edənlər. Bunlardır yüz illər ilə gizli-gizli bizə quyu qazanları indi aşkar edənlər. Kor gözlərimizi açanlar, kar qulaqlarımızı dələnlər. Dərdlərimizi göstərənlər. Fəryadımızı eşidənlər...

Yox əfəndim! Bu barədə də söyləməyəcəyik. Vaxtınız keçibdir... Həmçinin söyləməyəcəyik: yetim, oxuyan uşaqlara kömək ediniz. Darülfünunlarda həftələr ilə ac qalan tələbələrə rəhm ediniz, çünki gələcəkdə

bunlardır qələm müharibəsində qabaqda durub düşməyə cavab verənlər. bunlardır dininizə, dilinizə böhtan deyənlərin gizblərini üzlərinə vuranlar. bunlardır millətə, vətənə dair məsələlərinizi layiqincə həll edib asana çıxaranlar... Yox bunu da sizdən tələb etməyəcəyiz: bu məsələ də cüzdür. İstədiyiniz "şən və şövkəti" bununla qazana bilməyəcəksiniz... Bir ya iki yetim, fəqir uşağı oxutmaq ilə istədiyiniz "ad" qazana bilməyəcəksiniz, fikir edirsiniz: biz filan uşağı oxutduq, qurtardı. Onun alnında yazılmayıbdır ki, bunu filan hacı, filan tacir oxudubdur. Bir dəfə qəzetədə yazmaq ilə bizə kifayət etməyir...

Hələmi əfəndim! Belədirsə, həmişəlik yetimlər üçün bir məktəb açınız, aldığımız prosentlərin cüzi hissəsini bu xeyir işə vəqf ediniz, bir uşaq yox, minlərcə uşaqları xoşbəxt ediniz. Minlərcə ata-analarımızı qazamatların, sudların qapılarından çəkindiriniz, saldatların ürəyində dağ çökən sözlərindən xilas ediniz... Həm həyatınızda, həm həyatınız puç olandan sonra adınız söylənəcəkdir. Ruhunuz təzə qalib cavanlaşacaqdır... Siz bina etdiyiniz məktəbdən tərbiyə alıb qurtaran uşaqlardan xeyirli işlərin, yaxşı əməllərin sadir olduğunu atalarımız, analarımız gördükə sizləri yada salıb rəhmət oxuyacaqlar...

Bəlkə bu xeyir iş də sizin ürəyinizdə yer tapmayıb. Aqlınız, əqidəniz ilə sağdış etməyir: fikir edirsiniz: elm dünya üçündür, doğru, məktəbin həmişəliyi məni, adıma baqi qoyacaqdır, lakin orada oxuyan uşaqlar elm təhsil edib kəndi dünya mənfəətləri üçün çalışacaqdır. Dünya elmlərini oxuyub, kim bilir nə əqidədə olacaqdır?.. Mənim axirətimə nə mənfəət?

Böylə isə, buyurunuz, əfəndim! Bir nicat yolu da göstərmək istəyirik: siz dininizi, məzhəbinizi sevənlərdənsiniz... insan qocalanda dinpərəst olar... Cavanlıqda buraxdığı namazları qəza qılar, yediyi oruqları tutar. Dininizə rəvnəq vermək istəyirsiniz... Dinə rəvnəq verənləri dost tutursunuz... Belə isə ruhanilər üçün bir məktəb açmağınızı gözləyirik. Oxuyursunuz, görürsünüz: hal-hazırda ruhanilərimiz zəmanənin təqazasına hazır deyillər. Xətaları, səhvləri çox, məlumatları az. Qeyrətləri var isə də "özlərində olan yaraq" korşdur, kösmir... İndi bunlar üçün bir məktəb (Duxovni seminariya) açıb zəmanənin təqazası ilə tərbiyə verməyə, elm kəsb etməyə sözlünüz nədir? Bunlar dininizə rəvnəq verən deyillərmi? Axirətinizə dair məsələləri həll edən bunlar deyillərmi? Xeyrinizdə, şorinizdə, məclislərin başında oturanlar, diri ikən sizə tul ömür istəyənlər, öləndən sonra namazınızı qılıb rəhmət oxuyanlar bunlar deyilmi? Əcəba! Belə şəxslərə kömək etməyəndə, belə şəxsləri elmin gücü ilə ucaltmayanda bunların qəlblərinə, ağılları ilə qüvvət verib dinin rəvnəqi üçün bu vaxta-

dək qəsdən pünhanda saxlanan nöqtələri, düyümləri açmaq üçün pul xərc etməyəndə nərdə xərc edəcəksiniz "aqlınıza" görə "müqəddəs" ola bilməzlər?...

Ah, zəngin qoca oxucularım! Başınızı aşağı salıb da nə fikir edirsiniz? Yoxsa yenə də bir qeyri nicat yolu istəyirsiniz? Nə etmək, mən sizin qulluğunuzda durmuşam? Bildiyim, anladığım məsələləri araya gətirəcəyəm. Sizin əqidənizə müvafiq bir nicat yolu da göstərəcəyəm. Lakin söyləmək ilə, yazmaq ilə ürəyimdə olan şeyi desəm də sizin ürəyinizi yumşalda bilməyəcəyəm. Görəkdir sizin əlinizdən tutub bir yerdə seyr edək, qaranlıq, nəmli zirzəmiləri, padvəlləri gəzib orada yarımcanları, can verənləri göstərəm: biçarə, sahibsiz, beş balaca yetim sahibi arvad quru yerdə uzanıb, başının altında əski-üsküdən toplamış balıq yerinə düyüncə! Qızdırmanın, baş ağrısının hərərətindən balıq kimi çabalayıb; əllərini yerdən-yerə vurub qabıq qoymuş dilini çıxarır. Çatlamış dodaqlarını sorur... Amandır balalarım, bir qaşığı su, su deyib gözlərini yetimlərə süzdürür. Dilli balalar isə "ana, suyumuz yoxdur" deyib boynları buruq cavab verirlər... Dilsizlər hərə bir küncdə palçığa bulanmış, aclarından nalə edirlər... Yarımcan arvad balalarından utanıb daha su istəməyir. Üzünü əli ilə tutub gözlərindən qanlı yaşlar tökür... Sonra əllərini dayaq verib sümükləri dəridən görünən cəmdəyini yarım qiblə edir... Bunu görüb də deyəcəksiniz: Allahı seversiniz, məni xilas ediniz. "Tamaşa" üçün qeyri padvala, zirzəmiyə daha getməyirəm... Nə istəyirsiniz məndən alınız, buraxınız məni... Mənim böylə əhvalatları görməyə ürəyim yoxdur. Bu danışıda qeyri zirzəmidən yenə də "Çörək! Su!" sədası gəlir...

Ah, qoca, zəngin qardaş, imarətinizdə, xalılar ilə döşənmiş otağımızda, tövrətövr xörəklər ilə zinət tapmış süfrənizə, xörəkdən sonra iskanəcəbi ilə buzlu su içməyə və sonra qəlyan xoruldadıb qu tükü balıqlarda rahat olmağa nə tez qaçırırsınız? Hələ belə zirzəmilərdə can verənlərin mindən birini görüb ürəyiniz xarab oldu. Hamısını görsöydünüz Markiz kimi qorodovoya nəsih olardınız...

İndi yənəmi bir söz tapacaqsınız? Yənədəmi qan ilə dolmuş ürəyinizi daş etmək istəyəcəksiniz? Yənədəmi bir səbəb tapıb qeyri nicat yolu arayacaqsınız? Araya-araya nicat yolu tapmayıb o dünyaya köçməyinizdən qorxuram.

Yox əfəndim, vaxtı fəvt etməyəcəyiz. Susuzluqdan dodaqları çatlayanlara, yüngül mərzə mübtəla olmuş, yersizlikdən, quru çörəksizlikdən, vaxtsiz ölüb yetimləri başaçaq, ayaqyalın küçələrə salanlara bir xəstəxana,

bir darülxeyrat təamxanası bina etməkdən baş qaçırdıb da yenədəmi "millət", "insaniyyət" sözlərini ağzınıza alıb çeynəyəcəksiniz?

İştə bu sözlər də sizin əqidəniz ilə düz gəlməsə, eşitdiyiniz əhvalat daş olan ürəyinizi yumşaltmasa, mən də sizin barənizdə daha bir də felyeton yazmayacağam. Buna siz şad olursunuz. Fikir edirsiniz: "Bizim də istədiyimiz budur ki, bizi rahat qoyasınız, bizim barəmizdə heç bir şey yazmayasınız".

Biz sizi rahat qoyduq... Əcəba! Vicdanınız sizi rahat qoyacaqmı?

MÜHÜM BİR MƏSƏLƏ ¹² (Qori seminariyası nerədə olmalı)

"Camaatımız kimdir? Qulaq asan kimdir?"

Bu üsullara diqqət edib də dərin-dərin fikirlərə düşürüz. Nə yaman halət, nə yaman rüzgar! Əcnəbilər qəzetlərimizi oxuyub işlərimizə baxsalar fikir edirlər: bu millət ya zamanın təqzasına hazır deyil, yəni oxuduğunu anlamır, yoxsa səbəb nə olmalı? Bundan çox bağırmaq, bundan çox yazmaq olarmı? Bundan da bədtər xabi-qəflətdə qalmaq, bundan da bədtər kor və kar olub himmətsizlik olarmı?

İndi ən mühüm məsələlərdən birini həll etmək istəyirik. İndi bu məsələyə də camaat qulaq asmasa təklifimiz nədir? Karlara daha ziyadə bağırmaq mı? Korlara işlərimizin fənalığını göstərmək üçün daha ziyadə işiq vermək mi? Yoxsa qələmi atıb "ah, cəhənnəmə, millətin aqibəti nə olacaqsansa olsun!" deyib də sakit olmaq mı?

Yox, əfəndim! Hər halda sakit olmayacağız, mümkün olan qədər dərdlərimiz barəsində söyləyəcəyiz, bəlkə bir çırağ tapıb onun işığı ilə zülmətdən xilas olaq, nadanlığın kəməndindən özümüzü qurtaraq... Bəlkə biz də insaniyyət nə olmasını və əsası nədən ibarət bulunduğunu düşünüb özümüz, bilzət, özümüz yavaş-yavaş hərəkət edək...

"Özümüz" sözünə diqqət etməlidir... dərdlərimizin nəfsinə səbəb "qeyrilərinə" ümid bağlamağımız olubdur demiş olursaq, böyük səhv etmərik, zənn edirik. Həqiqət bir yaxşı fikir ediniz: yüz ildən ziyadə rus dövlətinə tabe olmuş hankı dərdimizə bir yerə yığılıb əlac axtarmışıq? Hankı mühüm məsələlərimizi həll edib də onun dalınca getmişik? Həmin məsələnin meydana gəlməsini dövlətdən tələb etmişik? Hankı ümum millətə dair işin üstə qazamatlara düşmüşük, canımızdan, malımızdan

keçmişik? Bunlar heç biri olmayıbdır... Lakin cilovumuzu dövlətə, daha doğrusu, mən dövlət qulluqçusuyam deyənlərə verib bəxtimizi onlara tapşırmışıq, nerəyə sürüblər getmişik, nasıl rəftar ediblər şükürlər etmişik... Hətta aşkara zərərimiz olan əmrlərin, fellərin intişar tapmağına özümüz kömək etmişik. (...)

İyirmi il bundan müqəddəm dövlət qonşularımızın, milli camaatın ianəsinə açılan məktəbləri qapadı, çünki həmin məktəblərdə ana dili təlim edirdilər. Dövlət isə rus lisanından başqa ona tabe olan millətlərin lisanlarını bilmərrə aradan götürmək istəyirdi... Bəli, dövlət erməni milli məktəblərini qapadı. Erməni camaatı boyunlarını əyib dövlət açan məktəblərə uşaqlarını verdimi? Yoxsa bir qeyri yol ilə hərəkət etməyə başladılar? Bunlar dövlətin siyasətini anlayıb başlarına çarə aradılar. Camaatın qeyrəti daha ziyadə artıb uşaqlarına evdə dərs verirdilər. Məktəblərdə qulluq edən müəllimlər indi evlərdə dərs verib əvvəlkindən də artıq məvacib alırdılar. Getdikcə məktəblərin qapanacağına görə müəllimlərin ədədi azalmaqdansa, dəxi də artırdı...

Firəngistana təhsilə gedən ermənilərin də ədədi təksir etdi, bir il vaxt belə getdi.

Dövlət səhvini düşündü, gördü zor ilə milləti dilindən ayırmaq mümkün deyil. Qapanmış məktəblərin açılmasına izin verdi. Məktəblərin, müəllimlərin ədədi daha ziyadələndi. Yəqin ki, camaat uşaqlarını evdə oxutmasaydı, nə dövlət təzədən məktəblərin açılmasına izin verərdi, nə də kasıb erməni dili bu az vaxtda tərəqqi tapıb bugünkü ədəbiyyatına nail olardı; bu yolda bizim camaat nə iş gördü? Camaatımızın "qanacaqlıları" rus dilinə çörək görüb uşaqlarına haman dili vacib bildirdilər... Kəndi ana dilinə həqarətlə baxırdılar... "qanacaqsızlarımız" rusu günah bilib, öz dilini də oxutmaq bacarmırdı. Məktəblərimizdə Nuhun əsrindən qalan üsul ilə dərs verməyə kifayət edib zavallı uşaqların, gələcək millət balalarının fəhlələrini, zehinlərini korlatmağa çalışırdılar. Bəli, bizim camaat da bu qulluqları göstərirdi! Dövlət isə camaatımızın iki firqəyə bölünməyini və bunların lisan barəsində olan fikirlərini pək yaxşı anlayıb da "qanacaqlılarımıza" tələb olan yemi yavaş-yavaş verib "qanacaqsızlarımızı" əsla nəzərdən salmışdı. Dövlət bizim "milli" məktəblərə ibtidai diqqət etdi. Onları da bağlamaq istədi, lakin bu məktəblərin proqramlarını, üsulunu düşünüb onların artmasına da mane olmadı. Aşkar gördü ki, bu məktəblər milləti diriltməkdənsə, öldürəcəkdir.

Bu günədək millətin balalarını kor edən, hər şeydən avara salan, vaxtlarını əbəs yerə puç edən məktəblərimiz nəinki kəndlərdə, hətta şə-

hərlərdə, məktəb direktorları, inspektorları olan mərkəzlərdə göbələk kimi artmaqdadır. Camaat özü bu məktəbləri qapamasa, dövlət işə qarışma-yacaqdır...

Dövlət bu məktəbləri başına qoyub rus dilində çörək görənlərin imdadına yetişdi. Kəndlərdə, şəhərlərdə camaatın xərcinə məktəblər açıb həftədə altı dərs rus dilində, bir-iki dərs də (xala xatirin qalması) türk dili və şəriət dərsləri verilir idi və indiyədək verilir.

"Qanacaq!" camaatımız bu məktəblərin açılmasına şad olub "dövlət nə gözəl pərəstdarlıq edir" deyirdi. Daha bunu anlamırdı ki, dövlətə verdiyi xərclərin içində bu məktəblərin xərcini öz cibindən verirdi. Ancaq pul xəzinədən gəlməyə görə dövlətə pərəstar deyib şükürlər edirdi... Lakin "hankı dildən və nə tövr dərs verilir" məsələsi ilə camaatın işi yox idi və yoxdur... Nə borcumuz! Dövlət özü məktəb açıb özü də bildiyi qayda ilə aparacaqdır. İnsafən, dövlət məktəblərində üsuli-cədid ilə dərs verilir. Yuxarıda zikr olundu: həftədə də altı dəfə rus lisanı təlim olunurdusa, bir dəfə ana dilindən dərs verilmirdi.

Nə etmək, camaatın xahişidir, dövlət də ona "pərəstdarlıq" edir. Camaat öz dilinə həqarətlə baxanda və dövlət sonradan tabe olan millətləri "ruslaşdırmaq" istəyəndə bu tövr məktəblərin çoxalmağını, bu tövr proqramının baqi qalmağını dövlət istəməyəcəkmi?

Qori seminariyasında türk dili və şəriət dərslərində dövlətin politikasını gördünüz. Lakin nə səbəbə dövlət müsəlman şöbəsinə İrəvan seminariyasında açmayıb, Qori seminariyasında açmağına diqqət etdinizmi? Qori əhalisi gürcüdən, ermənidən ibarət balaca şəhərdir. Bu şəhər Tiflisdən üç saat dəmir yolu ilə şimala tərəf olarkən, o vaxtadək Qafqaz müsəlmanlarından bir fərd orada həmişəlik məskən etməyibdir, yəni demək istəyirik beş-on "quyu" qazan iranlıdan başqa müsəlman tapılmaz.

Belə bir şəhərdə dövlət tərəfindən müsəlman şöbəsinə açmaq, türk və şəriət dərslərini mürür ilə mənasız bir şey hesab etmək nəyə dəlalət edir?

27 ilin ərzində biz camaat bunu anlamadıq, genə də anlamazdıq. 28 il də bu sayaq gedirdi, lakin qeyrilərin qeyrət, hümmət, həmiyyətliyi, qonşuların, həmiyyət yolunda qan tökmələri cəmi Rusiya baş qaldırıb yüz illərlə buxovda olan əllərini, ayaqlarını azad edib möhürlü ağızlarını açmaq-la bizə də xoşbəxtlik gətirdi. Biz kərpic kərpic üstə qoymadıq, lakin qeyrilərin səbəbinə bizim üçün bir divar hördü. Dövlət nəçar qalıb erməni-

lərin, gürcülərin və qeyri həmiyyət yolunda işləyənlərin tələblərinə görə əməl edir. Yüz illərlə ixtiyarını itirmiş, indi zor ilə hərəkət edən millətlərə yavaş-yavaş ixtiyar verir. Hər millətin ana dili uşaqlar üçün vacib olub məktəblərdə oxunur. Bizim camaat bunları görüb yenə də lal və kar qalmış, axırda dövlət özü qafqazlılar üçün ümum qanun düzəldib dedi: qeyri millətlərə verilən ixtiyar siz müsəlmanlara da verilir. Bacarırsınız isə siz öz də başınıza çarə qılınız. Bu fikir ilə türk dilini müsəlman müəllimlərinə vacib bildi, qəza şəriəti də vacib bildi. Qori seminariyasında müsəlman şöbəsinə məşhur qeyrətli, həmiyyətli mühərrirlərimizdən Soltan Məcid Qənzadəni inspektor təyin etdi (bu, dövlət tərəfindən heç görünməyən, gözlənilməyən hərəkət!), axırda seminariyanın, Qori seminariyasının bir qeyri müsəlman şəhərinə köçmək məsələsini araya gətirdi. İki ilin ərzində müsəlmanlar barəsində belə-belə etdiyi səhvini indi düzəlməyinə çalışdıq...

Lakin kəndi xahişiləmi?

Keyr, zəmanə tələb etdi. Ana dilini bu vaxtadək lazım bilməyib onun yox olmasına çalışsan dövləti bir qanlı həmiyyət indi vadar edir ki, ana dilini qeyri dillər kimi uşaqlara vacib bilsin...

Bu günlərdə дума "təlimi-ümumi-küllü" qanununu elan edəcəkdir, hamı kəndlərdə, şəhərlərdə, milli məktəblər açılacaqdır. Uşaqlara üsuli-cədid üzrə ana dili təlim olunacaqdır... Fəqət bu dili təlim edən müəllimləri nərdən gözləməliyiz? Əlbəttə, Qori seminariyasından indi tutalım ki, Qori darülmüəllimin əvvəlki proqrammasını dəyişib zəmanənin təqazasına binaən proqrama düzəldir. Türk dili və şəriət üroyimiz istəyən kimi təlim olunur, buna kifayət edib seminariyanı yenə də Qori şəhərində qoymaq olarmı?

Bizim təsəvvürümüzə, proqrammaya təğyir verilsə, yəni türk dili və şəriət biz istədiyimiz kimi təlim olunsay, seminariya Qoridə qalmağına razı olmaq olar, çünki haman seminariyada müsəlmanlardan savayı gürcülər, ermənilər, ruslar və qeyri tayfalar oxuyurlar...

Böylə olan surətdə dövlətə lazım gəlir müsəlman şəhərlərinin birində daha bir seminariya açsın. Açıq söyləməli: biz seminariyadan nə gözləyirik? Biz istəyirik əvvəla seminariya qurtaran müəllimlərimiz kəndi dilini, ədəbiyyatını, dinini layiqincə bilib ibtidai məktəblərimizdə oxuyan uşaqlara zəmanənin təqazasıncə təlim versinlər, millət və vətən üçün təbiyyəli, məlumathlı balalar hazırlasınlar... ikinci, seminariyadan dərdimizə tez olac olmağını gözləyirik, yəni bu vaxtadək seminariya ildə on kurs qurtarmış müəllim verir idisə, indi ildə əqəllən qırx müəllim verməlidir. Və-

tənimizdə "təlimi-ümumi" qanuni verilir isə ildə yüz müəllim də az olacaqdır.

Totalım ki, Qori seminariyası proqramına təyir verib əvvəlinci qüsurumuzu düzəltdi. Yeni ibtidai məktəblərimiz üçün layiqli müəllimlər verdi, lakin ikinci qüsurumuza, yeni müəllimlərimizin ədədini artırmağa əlac edəcəkmiz? Əlbəttə, yox! Qori seminariyasında oxuyan müsəlman uşaqları pansiona qəbul olunurlar, həmin pansiona qırx-əlli nəfərdən artıq uşaq qəbul olamır. Hər bir pansiondan qırx-əlli nəfər uşaq təlim taparsa, bunlardan ildə onu da qurtarsa şükür etməli, halbuki təxminən ildə 6 və 7 müəllim kurs qurtarır, ildə 6 və 7 müəllim bu vaxtadək bəs etmirdi. Hal-hazırda kənd məktəblərimiz müəllimsizlikdən qapanır, bundan sonra daha yaman halda bulunmağımız aşkardır...

Xülasə müəllimlərin ədədi artırmaq üçün iki-üç seminariya gərəkdir açılın. Dövlət isə hal-hazırda üç yox ki, birini də açmayacaqdır. Qori seminariyasının ildə 6 ya 7 müəllimdən artıq buraxmağa mümkünü olmayacaqdır.

Böylə olan surətdə Qori seminariyasını bir qeyri müsəlman mərkəzi olan şəhərə köçürmək lazım gəlir. Yuxarıda zikr olundu ki, Qori seminariyasına altmış şagirddən artıq qəbul olunmur və yenə söylədik ki, Qoridə həmişəlik sakin olan müsəlman yoxdur. Müsəlman olmayan surətdə kənddən gəlib oxuyan da olmayacaqdır. Açıq deməli, Qori darülmüəllimin Bakıda ya Gəncədə və ya bir qeyri müsəlman şəhərində olsa padşahlıq xərcinə oxuyan altmış nəfərdən savayı altmış nəfər müsəlman uşağı və daha ziyadə öz evlərində olarkən seminariyada elm təhsil etməyə mümkünləri olacaqdır. Yeni gündüzlər padşahlıq xərcinə oxuyan uşaqlar ilə bərabər dərs oxuyub axşamlar öz evlərinə gedərlər...

Seminariyanın müsəlman mərkəzində olmağı qeyri məsələlərdə də müsəlmanlara böyük mənfəət gətirir. Lakin burada müəllimlərin ədədi artırmaq məsələsini ümdə bilib hələ bu barədə bəhs etməyi vacib bildik.

İndi üzümüzü müsəlman şəhərlərinə tutub deyirik: dövlət Qori seminariyasının müsəlman mərkəzinə keçməyinə razı olubdur. Fəqət müsəlman camaatından qeyrət, hümmət, həmiyyət gözləyirik... Şəhər dumalarının üzvləri bu məsələyə artıq gərəkdir diqqət etsinlər, kəndi təsəvvürlərini dumalarda söyləyib bu məsələnin tez həll olunmağını tələb etməli, dövlətin müqabilinə çıxıb göstərməli ki, biz də müəllimlərin artmasını istəyirik, biz də dərdimizin əlacını arayırıq. Biz də gec də olmuş olsa, xəbi qəflətdən ayılıb qonşular iyirmi-otuz il bundan müqəddəm gördükləri işi biz indi görmək istəyirik...

Hal-hazırda bu məsələyə daha artıq diqqət etməlidir.

İndi Rusiyada hamı millətlər dərya misal bir hürriyyət əmvacinə düşər olublar. Üzmək bilənlər həmin mövclərdən xilas olub kənara çıxacaqlar, üzmək bacarmayanlar ləpələrin arasında qalacaq, əlləri hər yerdən üzülüb "dərya heyvanlarına" yem olacaqlar...

Mövc və girdəbdən xilas olmaq, nəhənglər, timsahlar tərəfindən udulmamaq üçün mətin bir səfinə bir gəmi lazımdır ki, o gəmi də camaatın özündən ibarətdir. Bu cür xətəmək təhlükəli işlərdə bizi sahili-nicata çıxaracaq çarələr camaatın özündədir, vəssalam.

Dövlət bir nöqtədə dayanıb yeni "ruslaşdırmaq" siyasətində davam edib haman siyasətinə müvafiq hərəkət edir.

Bu məqsədlə seminariyalar, yeni müəllimlər hazırlamaqdan ötrü darülmüəllimin açır. İrəvanda, Xunidə, Qoridə açılmış seminariyalar bu məqsədlə açılıbdır. Bu seminariyaların gözəçarpanı, xüsusən müsəlmanlar üçün Qori seminariyasıdır. Çünki burada müsəlmanlar üçün ayrı bir şöbə açılıbdır, altmış nəfərə binaən burada pansion var. Altmış nəfər müsəlman balaları burada "padşahlıq" xərcinə oxuyurlar. Vaxt var idi bu cavanları şəhərbəşəhər gəzib pulla yığırdılar, yəni yol pulunadək xəzinədən verilir idi. Əlbəttə, bu bir zamanadək idi. Vaxta ki, müsəlmanlar öyrəşdilər daha yol xərci verilmədi. İndi o qədər istəyən var ki, illik pulunu verib oraya çətinlik ilə qəbul olunurlar.

Qori seminariyası 1876-cı ildə açılıbdır. Müsəlman şöbəsi üç il keçmiş bina olunubdur. Deməli, 27 ilin ərzində bu seminariya bizim kənd və şəhər ibtidai məktəblərinə müəllimlər hazırlayıbdır. İndi Bakıda gördüyünüz rus-müsəlman məktəblərinin müəllimləri, Qafqazın qeyri şəhərlərində, kəndlərində ibtidai məktəblərində dərs verən müəllimlərin əksəri orada tərbiyə alıblar.

Seminariyanın proqramması ibtidai məktəb müəlliminə cüzi məlumat verir. Lakin rus dilinə artıq diqqət olunur. Hamı dərslər, elmlər rus dilində təlim olunur. Cüzi şəriətdən, türk dilindən dərs verilir idi. Verilir idi, verilmirdi deyib də biz seminariyanın on altı il bundan müqəddəm halını nəzərə gətiririk. O vaxt indi üsul-cədid ilə yazılmış "Vətən dili" kitabçasının müənnifi, mütəvvifi Çernyayevski müsəlman şöbəsinin naziri idi. Demək olar ki, onun vaxtında türk dilinə bir az diqqət olunur idi. Özü türk dilini öyrənməyə ciddü-cəhd edib haman dildə verilən dərslərə artıq diqqət edirdi. Türk dili və şəriət müəllimi indiki Şeyxülislam cənab axund Molla Əbdülislam olub, orada tərbiyə alan müsəlman uşaqlarına böyük nəflər gətirirdi. Demək olur ki, indiki hala nisbətən Qori seminariyası – xüsusən

müsəlman şöbəsi böyük tərəqqidə bulunurdu. Cənab axund molla Əbdülislam türk dilinə və şəriət dərslərinə artıq diqqət edirdi. Dərslər az isə də, o, vaxtını itirməyib bacardığı qədər ciddi-cəhd edirdi. O vaxt təlim kitabları yox idi. Bununla bərabər, gecələr işləyib gündüz dərsləri üçün hekayələr düzəldirdi. Türk dilində sərf və nəhv öyrədirdi. (...) İnsaf məqamında demək olar ki, Qori seminariyasından elmini tamam edib indi millətperəst və yainki əli qələm tutan beş-üç nəfər varsa, cənab axund molla Əbdülislamın tərbiyəsinə bağlıdır...

Bunun səyi bir tərəfdən, digər tərəfdən də Çernyayevskinin müsəlmanlar ilə xoş rəftarı uşaqlara şəriətdən və ana dilindən mümkün olan qədər qəza verməyə səbəb olur idi. Mütəvvifi Çernyayevski cavanlıqdan müsəlmanların arasında tərbiyə tapıb, adətlərinə, şəriətlərinə əşna bir zat idi. Müsəlman balaları ilə mülayimliklə dolanırdı...

Halbuki seminariyanın direktoru Streletski buna zidd olub müsəlman şagirdlərinin ixtiyarını yavaş-yavaş məhv etməyə çalışırdı. Müsəlman balalarına qərib vilayətdə öz lisanlarında söhbət etməyi qadağan edirdi. Demək ki, cənab Streletsk popeçitelin sağ əli olub onun fikirlərini və dövlətin müsəlmanlar barəsində olan siyasətini, yəni müsəlmanları "ruslaşdırmaq" fikrini işə verirdi...

Bu "politika" getdikcə artıb, 1892-ci ildən sonra ziyadə şiddət etdi.

Bu ildən müsəlman şöbəsinə məşhur İlminkinin müridi bulunan (...) missionerlərdən Smirnov inspektor təyin olundu.

Bu ildən bizim əqidəmiz ilə şöbənin tədərüğü və tənəzzülü, dövlətin əqidəsilə onun "tərəqqisi" başlanıbdır.

Rusiya müsəlmanlarını xristian dininə dəvət etməkdə canını çürüdən İlminkinin müridindən nə gözləməli idi?

Həftədə iki dəfə türk və şəriət dərsləri vacib olarkən Smirnovun vaxtında getdikcə lazımsız dərslərdən hesab olunur idi. Cənab axund molla Əbdülislamdan sonra (iki il keçmiş) oraya təyin olan müəllimlər özlərini yumşaq göstərüb cənab Smirnovun əqidəsi ilə iş görməyə başlayırlar... Axırda tarixi-müqəddəsi Smirnovun köməkliyi ilə rus dilinə tərcümə edirlər... Türk dili bilmərrə unudulur, axırda türk dilinə bir dərəcədə həqarətlə baxılır ki, orada təhsil edib kurs qurtaran müəllimlərimiz türk əlifbasını da bilmirlər.

Ən axırda türk lisanı seminariyada "ümumi" bir lisan olur: müsəlman uşaqlarının əvəzinə rus, gürcü, erməni uşaqları türk lisanı dərslərində otururlar. Müsəlman müəllimləri isə rus, gürcü, erməni uşaqlarına türk lisanını təlim etməklə kifayət edirlər. Hərdənbir iki müsəlman uşağı dərso gəlir isə, onlara da "vaxtlarını" sərf edirlər. Qalan uşaqlar türk dərslərinin

vaxtında nə iş görürlər, nəyə məşğuldurlar, neredə oynayırlar, lazımsız bir məsələ olub diqqətə alınmırmış.

Totalım, azından on il Qori seminariyası bu halətdə bulunubdur. Bu on ilin ərzində Qori seminariyasından təxminən 100 müəllim ikmali-təhsil edib kurs qurtarıbdır desək, böyük səhv etmərik, zənn edirik. Bunlar kənd, şəhər ibtidai məktəblərində müəllim olub, hankı lisanı dərslər verməkləri aşkardır.

Ana dilinin ibtidai məktəblərdən qovulmağı, həmçinin bir on il də belə getsə idi, aləmi-hürriyyət aralığa gəlməsəydi, türk balalarının halları nə tövr olardı? İlminkilər, Smirnovlar dövlətin siyasətini pək gözəl yerinə yetirib, öz əlimizlə özümüzə quyu qazırmışlar. Camaatımız isə bunlara "pərəstar" deyib başına murur ilə dəyən toppuzu, dəyənəyi hər tərəfdən qurulan toru anlamayırmış, görmürmüş. Görəsən, görüb anlayandan sonra hərəkət etməməyinin səbəbi nə olacaqdır.

HƏFTƏ FƏRYADI ¹³

Qocalar barəsində yazdığım iki felyeton əsərsiz keçmədi. Mən bir şey gözləyirdim... Mən zəngin qocalar tərəfindən bunu gözləyirdim: zəngin qocalarımız axırıncı felyetonumu oxuyub mənə yazacaqlar: "Cənab Nər! Biz filankəslər zirzəmidə 5 nəfər yetimlə ac, susuz, can verən arvadın barəsində oxuyub və bir ayağımız burada və bir ayağımız o dünyada olmağımızı hiss edib banklarda prozent-prozent üstə qazanan pulların müamələsinə Allah yolunda müsəlmanlar üçün bir azarxana ya əlsiz-ayaqsızlar üçün, qoca arvadlar, kişilər üçün bir boqodelnya (...) darüləcəzələr açırız, təvəqqi edirik bizə yol göstərsiniz, nə tövr hərəkət etmək ki, məqsədimizə çataq...

Mən, hədbəxt, zəngin qocalarımızdan belə bir kağız gözləyirdim, gözləməyə də haqqım var idi. Qoca zənginlərimizin "damarlarından" tutub meydana çəkdim, sınamaq üçün hamı əhvalatı söylədim, nəyəyə çəkdim-sə, "yox bizim işimiz deyil", deyib qaçdılar. Axırda bir yerdə bir əhvalatda ləngər saldım ki, daha bir yana çıxmaq mümkün deyil idi, bir bəhanə gətirmək olmazdı... Bizim zəngin qoca qaronlarımız qədimdən İran ilə o qədər gəmilər vasitəsilə "oğurluq mal kandrəband" alış-verişi ediblər ki, ləngəri nərdə salmağımızı bizdən yaxşı anlayırlar, nəinki bizdən, kurs qurtarmış losmanlardan da, komandirlərdən də yaxşı bilirlər...

Nə isə, hələ "tora" düşmərlər, görünür, kəndi vicdanını təmizləməyə bir şey tapırlar... Axirət üçün hərə bir savab qazanıb ona ümid bağlayır... Mənim sözlərimi oxuyub da kəndi-kəndinə söyləyir: "Biçarə Nər! Sən qəzeti boş sözlər ilə doldur, çığır, bağır, bizdən sən yazdığın zirzəmilərdə "yarımcanlara", "can verənlərə" imdad olmayacaqdır... Biz hər "oyunla" pul qazanmışıq. Gündə bir dəfə yox, min dəfə nəfəsimizi, vicdanımızı satmışıq. Kimin nə borcu? Bu dünyamız xoş keçibdir və keçir. kimin nə işi? Yoxsa gözüünüz götürürmür? Həsəd edirsiniz? Sizin nə borcunuz biz axirətə nə üzlə gedəcəyiz? Bizim vicdanımız nə halda olmağı bizə məlumdur... Sizə nə düşübdür ki, bizim halımıza yarıb fəryad edirsiniz?

"Biz nə etmiş olsaq da", indi vaxtında orucumuzu tuturuq, namazımızı qılırdı axırda da, yəni axır nəfəsimizdə Allahdan əfv etməyib o dünyaya köçəcəyiz. Belə bir adamın yeri o dünyada nərdə olmalıdır?! Cənab Nər! Siz "Elmi-ilahini" oxumayıbsınız, "Vaizlərə" qulaq asmayıbsınız, ona görə belə işləri bilmirsiniz, bilsəydiniz yəqin ki, boş yerə vicdandan dəm vurmazdınız". Ola bilsin ki, zəngin qocalarımızın bir parası felyetonlarımızı düz anlayıb öz-özünə belə bir söhbət edibdir. Lakin bir parası, görünür, anlayıbdır. Dəlilim var. Zəngin qocalardan bir neçəsi bu günlərdə mənə bir kağız yazıb deyir: "Cənab Nər! Bir həftə bizim gözümüzü yolda qoydunuz. Gecə-gündüz şükürlər edirdik ki, dərdimizə əlac tapıldı, siz isə məqalənizin axırını zarafata döndərdiniz, bu nə olmalı? Yoxsa siz əcnəbi dilində yazılan məcmuəni, jurnalı oxuyub yaxşı anlamırsınız. Bir də diqqətlə oxuyunuz... Yazdığımızdan aşkardır, cənab professorun Markizə verdiyi dərmanda bir əlamət var imiş ki, qoca Markizi uşaq kimi oynadırmış. Siz jurnalı oxuyub dürüst anlaya bilmirsiniz, adını bizə deyiniz. İndi əcnəbi dilləri oxuyub anlayanlarımız pək çoxdur, onlar oxuyub da bizə lazım olan dərmanı bildirərlər. Əhvalat hansı jurnalda yazılmağını bizə məlum etməsəniz, biz də bir para "uşaqlar" kimi rədiyyə deyib əlinizdən protest verəcəyiz ki, bundan sonra siz yazdığınız kitabçaları, məqalələri oxumayacağız. Görək, onda "kimə" yazacaqsınız.

Qəh-qəh-qəh! Həqiqət deyirlər: insan qocaldıqca "uşaq" xasiyyətinə olar, doğru imiş!

Yox, qoca əfəndilər! Əbəs yerə özünü zəhmət verməyiniz: protest yazmaq üçün gərək bir yerə yığılasınız "əqil-əqilə verib xəyal plovu yeyəsiniz" fikrinizi yazan rəhimlər, kərimlər, mahmudlar tapmalıtsınız... Sonra yazdığınızı tərcümə etməlisiniz. Bir pozub, bir də yazmalıtsınız. Axırda söz tapmayıb deyəcəksiniz: bir elə "şey" yazaq ki, jurnal tez versin,

tainki "dərdimizə əlac" olsun! Ya bir elə adamı qabağa vermək ki, "utamb" onunla "çırpışmasın".

Yox, qoca əfəndilər! Bu fikir ilə meydana gələcəksiniz isə, gəlməyiniz. "Mən sizdən tez protest" verməyimi qəsdən anlamasanız da, mən dediyim sözün üstə duracağam... Lakin siz mənim sözlərimi anlamasanız haqqınız var, mən sizdən rəncidə olmaram.

İstədiyiniz jurnalın adını deyirəm, buyurunuz əfəndim! Jurnalın adı: "Vnuşeniye" – "təlqin"dir.

"Təlqin" sözünü anlamağınızda şübhəm yoxdur. Əfəndim! Ölüyə təlqin verəndə görübsünüz, eşidibsiniz... Fəqət siz ölümdən qorxursunuz, ona görə ölülərdən söhbət etməyi lazım bilmiriz. Biz dirilərdən bəhs edirik: dirilərə nə tövr təlqin verilməyini bilmək istəyirik, eləmi? Belə isə indi professorun qoca Markiz ilə söhbətini yadınıza salınız: Markiz mumiyyətlə professorun adını çoxdan eşitmişdi. Onu böyük üləmalardan hesab edirdilər. Açıq deməli: Markiz professoru çox inanmışdı... Professorun "mən sizə kömək edəcəyəm", yəni cavandıracacağam sözləri Markizin qəlbində yer etdi. Dərmanın əsəri bir saatdan sonra bədəndən yox oldusa, professorun sözləri getdikcə Markizə ürək verib "cavandırdır idi..." Bəli, təlqin vermək və təlqinə uymaq böyük bir hələtdir!

İndi bir para həkim "təlqin ilə" müalicə edir, naxoşun azarı da olmuş olsa, "səndə heç bir şey yoxdur" deyib naxoşu sakit edir. Bir azdan sonra görürsən naxoş, həqiqət azarından şikayət etməyir... Lakin belə bir müalicə həkimin hünəri deyil. Naxoş həkimə gərəkdir inansın, onda bir "qüvvət" gərəkdir bilsin... Zindəganlığınıza yaxşı diqqət etsəniz, belə əhvalatları yadınıza salarsınız. Özünüzdə görməyibsinizsə də, özgedə görübsünüz. eşidibsiniz, məsələn: bir adam dəfətilə naxoşlayıb bir həkimin müalicəsilə qurtarıbdır. Sonra yenə də həmin adam azarlayır. Bunu həmişə müalicə edən həkim ittifaqən şəhərdə bulunmayıb. Qeyri bir həkimə dəvət edirsiniz. Naxoş "rahat" olmur. Yenə bir qeyrisini götürürsünüz. Yenə də bir şey olmur. Şəhərin ən məşhur, ən məlum təbiblərini dəvət edirsiniz, naxoş yenə də "rahat" olmur... Axırda naxoşun istədiyi təbib şəhərə gəlir, onu dəvət edirsiniz, təbib məzkur naxoşun azarını tapıb özündən irəli gələn həkimlərin dərmanlarını azara müvafiq görür. Özündən bir qeyri dərman yazmağı lazım bilmir... Çünki azar çoxdan rəf olubdur. Lakin naxoş "rahat olmur", xülasə bu təbib də keçənlərin müalicələrini öz ürəyində təsdiq edir.

İndi nə etmək? Naxoş "rahat" olmur. Məzkur təbib naxoşun buna bağladığı ümidini yaxşı anlayır... Bir az fikirdən sonra "xeyirsiz-zərərsiz"

bir dərman yazır. Nüsxəsini yazıb naxoşa deyir: "Bu dərmanı filan vaxtlarda içərsiniz. İki gündən sonra azarınız rəf olacaqdır".

Bu sözlər naxoşa kifayət edərdi, naxoş azardan çoxdan xilas olmuşdu, lakin "rahat" olmurdu... İndi rahat oldu; "iki gün"dən sonra naxoş özünü salamat hiss edir.

İndi bu da bir tövr vnuşeniye – təlqindir! Təlqin tövrətövr olar. Lakin dürüst fikir etsəniz, təlqinin aqibəti həmişə bir balaca gülüş çıxar...

Keçən ilədək "dövlət" Rusiya millətinə, köndlilərə təlqin verib deyirdi: siz bizimlə olunuz, ancaq bizə ümid bağlayınız. Bizik sizin bədəninizi, ruhunuzu mühafizət edən, bizik sizin balalarınızın "pərəstar"ı, bizik sizin əlinizdə olan nemətlərin səbəbi, biz olmasaq ata-babanızın torpağında oturub "sayənizdə" dolanacaq edən qeyri millətlər əlinizdən ixtiyarımızı alıb sizi köndlilərə qul edəcəklər.

Bunlara inanmayınız, sözlərinə uymayınız, hüriyyətə dəvət edənləri köndlərdən qovunuz, öldürünüz... Bu təlqin rus köndlilərinə dövlət tərəfindən yüz illərlə verilib onların qulaqlarını doldurmuşdu. Rusiya milləti isə kəndi "dövlətindən" başqa qüvvətli dövlət bilməyirdi, ona inanmışdı. 19-cu qərində hüriyyətpərəstlərin başına gətirdiyi işləri 20-ci qərində də gətirir... Biçarə Markizin gözünü qorodovoy açdı. Rusiya millətinin gözünü bir tərəfdən Tuğə, Uyama Georgi... və digər tərəfdən Kuropatkin, Kripenberq, Kaulbars açıb təlqin verən dövlətin "qüvvətini" göstərdilər...

Siz elə bilirsiniz təlqinsiz meydana çıxmışdılar? Yox, əfəndim! Hər iki tərəf lazım olan təlqini almışdı. Uyamaya təlqin verən ümumi millət, vətən idi. Kuropatginə təlqin verən hörümçək kimi biçarə millətin qanını soran bürokratlar idi... Yapon saldatına təlqin verən, "gediniz vətəni düşmənin əlindən xilas etməmiş geri qayıtmayınız" – bu sözləri deyən arvadlar idilər. Rus saldatına təlqin verən, "gediniz" "bizim cibimizə" milyonlar gətirən "meşələri xilas ediniz" sözləri ilə meydana çıxan bürokratlar idi. Bizim saldatlara daha ziyadə "təlqin" verən biçarə, ac-susuz, çıpaq yetimlər ilə qalan arvadlar idi. Qanlı yaşlar töküüb qoyun sürüsü kimi dəmir yollarına tökülüb deyirdilər: indi ki, bizim pərəstarlarımızı ölimizdən alırsınız, biz də canımızı onları aparan vaqonların altında həlak edəcəyiz..." İşin aqibəti nə oldusa bilirsiniz... Hansı təlqin qüvvətli olmağını gördünüz, təlqin ilə təlqində təfavüt var, təlqin verənlər də həmçinin...

İndi Duma ilə vəzirlərə diqqət ediniz! İkisində də lazım olan təlqin veriləndir. Dumaya təlqin verən yüz illərlə ağız möhürlü, ixtiyarlarını itirmiş millətlər, yersizlikdən, aclıqdan milçək kimi qırılan 80 milyon köndli, saraylarda öyləşib başlarından, əllərindən bir şey gəlməyən "xozeyinlərə"

işləyən, əlləri qabarmış, dürlü azarlara mübtəla olmuş fəhlələr olublar. Vəzirlərə isə təlqin verənlər – parazitlər, müftəxorlar, "400 milyonlar"ı qubernator mənəsbilə qazananlar... olublar... İndi iki qoç döyüşündə verilən təlqinlərin əsərləri məlum olur: "Aladin Radiçov vətənə dair mühüm məsələləri həll etmək istəyəndə başlarını itirmiş vəzirlər "filan darülfünuna, universitetə paltar yumaq evi lazımdır" deyirlər!!! Duma bunlara "siz vəzirlər mənəsbinə layiq deyilsiniz, rədd olunuz, sizdə vicdan əsəri görünmür" deyirlər, bunlar isə dişlərini ağardıb dumaya, həqarətlə baxırlar.

Bəli, həqarət! Təlqin almışlar da bu sifətdə görünür. Məsələn Qoremikinə üç ay bundan müqəddəm desəydilər: sən Vittenin yerini dolandıracaqсан, acığı tutardı, belə bir fikir edərdi ki, bu sözləri ona deyib istehza edirlər, özü öz "çanağında" nə olmağını pək gözəl bilirdi... Lakin buna "təlqin" verib deyirdilər: ancaq premyer, baş vəzirlər mənəsbinə sən layiq-sən... Qoremikin öz-özünə fikir edib dedi: həqiqət, ola bilsin ki, mən kəndi "çanağında" olanı yaxşı bilmirəm, qeyrilər "ona" məndən artıq qiymət qoyurlar. Habelə isə mən də meydana çıxalıam..."

Meydana çıxdı öz "əqlinə" böyük ümidlər etdi, getdikcə "öz-özünə" yəni premyerliyə layiq olmağına inandı... axırda halı Markizdən yaman oldu. Markizin hərəkətinə bir qorodovoy güldü, biçarənin hərəkətinə Rusiyadan savayı qeyri dövlətlər güldü!..

Bəli, təlqin almış adamlardan belə sifətlər görünür, "özləri özlərini aldadırlar". Məsələn: bir qız bir cavan oğlana həmişə deyir: səndən nə gözəl ətir iyi gəlir, yoxsa, bədəniniz ətirsiz belə iyələnir? Bəli, bəli! – Deyib "cavan" cavab verir. – "Mən ömrümdə ətir işlətmirəm, xanım!" Belə ətir iyi ancaq "cavan" bədəndən gəlir. Özgəni inandırarkən özünü də inandırır... Ya xeyr, "əta olundu" sözü ilə "alındı" sözüne fərq qoymayan bir şəxs, görürsünüz birdən-birə "mühərrir" oldu. Özgəyə təlqin verdi, o da inandı... Ya xeyr, "küçələrdən xəbər verənlər" bir də baxdınız ki, "başından böyük" bir məsələni götürüb qəzetələr sütunlarında həll edir, sözlərinin nə başı, nə ayağı olmağını özü də anlamır... Lakin nə etmək? Kişini "mühərrir" hesab edirlər, görək bir şey yazsın...

Belə təlqin almış özlərini aldadan cavanlarımız indi göbək kimi çoxalır, bünövrələri olanlar bəlkə özlərini aldadada-aldada bir yana çıxalar. Lakin bünövrəsizlərin vay hallarına! Özləri-özlərini axırda rüsvay edib rus vəzirləri kimi "vicdan" sözünü "lüğətdən oğurlayacaqlar... Belə adamları zəmanəyə tapşırımalıyıq...

HƏFTƏ FƏRYADI¹⁴

Müxbirlərimizdən biri idarəyə kağız yazır. Həmin kağızda cənab müxbir üzünü Borçalı bəylərinə, zənginlərinə tutub deyir: "Ey gözəl Borçalının minlərdən dәм vurub təkəbbürlüklərindən kimsəni tanımayan, öz-lərini pişrov sayan fitnəkar bəyləri, ağaları və qızılı-gümüşlü kəndxudaları! Haçana kimi insafdan kənar olub ciblərinizin xatirəsi üçün özünüzü qəflət uyğusuna məğlub edəcəksiniz? Fəqir-füqara, əlsiz-ayaqsız heyvanabənzər "çoban-çoluqlar"ımıztı oğurluğa, yol kəsməyə nahaq qan tökməyə və qeyri pis-pis işlərə iqva edəcəksiniz? Tövbətövr hiylələr, məkrlər, böhtanlar və fitnələrlə başlarına döyüb, min-min zəhmətlə, cövrü-cəfa ilə qazandıqları pulları əllərindən zülm ilə alıb çöllərdə avara-sərgərdan qoyacaqsınız? Polisə qulluqçuları ilə sigə qardaş olub fəqir-füqəranın qan təri ilə qazandığı pulu onların (polisə qulluqçularının) uğrunda xərc edəcəksiniz? Nə vaxtadək eysü-ışrətə məşğul olub məclislərdə quru-quru millət tərəqqisi barəsində "gop" edəcəksiniz. Bilmirsinizmi boş "gop" ilə plov olmaz: yağ, düyü gərəkdir? Haçan ətrafınıza nəzər yetirib həmsayələrinizdən ibrət götürəcəksiniz? Məgər bu axır vaxt əziz, bəlakeş Qafqaz vətənimizdə vəqə olan nahaq qanlı hadisələr, top, tüfəng, bomba səs-ləri siz borçalıları xabi-qəflətdən oyatmadımı? Dost-düşmənlərinizi tanıdıb sizə yaxşı-yamanı bildirmədimi? Məgər qəzetələr verdikləri məlumatlara nəzər yetirib görmürsünüz, eşitmirsinizmi ki, qeyri şəhərlərdə, ölkələrdə, sizin din qardaşlarınız qeyrətə gəlib tərəqqi yolunda artıq hümmət, həmiyyət göstərirlər?"

Cənab müxbir kağızını bu sayaq yazıb Borçalı bəylərini, ağalarını, kəndxudalarını tərəqqi yoluna dəvət edir, lakin Borçalı zənginlərinə deyilməmiş sözləri biz cənab müxbirə demək istəyirik: "Əfəndim! Fikriniz əla, niyyətiniz daha ziyadə pək gözəl! Fəqət "plov üçün yağ, düyü gərəkdir!". Görməyirsiniz, eşitməyirsiniz ki, qeyri şəhərlərdə, ölkələrdə sizin din qardaşlarınız qeyrətə gəlib tərəqqi yolunda artıq hümmət, həmiyyət göstərirlər..." sözlərilə Borçalı bəylərini, ağalarını qeyrətləndirmək olmayacaqdır. İnsan meymun misal bir heyvandır "gördüyünü götürür". Böyük Pyotr insanın bu psixologiyasını pək gözəl anlamışdı. Bilirdi ki, Avropanın elm və fəndə tərəqqi etməyi barəsində quru sözlər demək, yazmaqla bir şey olmayacaqdır. Gərək idi göstərmək, bu məqsəd ilə Peterburqu özünə paytaxt hesab etdi. Oradan Avropaya "pəncərə" açdı, Rusiya milləti başlarını pəncərədən uzadıb Avropa millətlərinə "baxdılar", onlarda olan "elmi və fəni" yavaş-yavaş əxz etməyə başladılar.

Bəli, bəli, ruslar gördülər avropalılar "özlərilə" bir arşın saqqal gəzdirmirlər, bunlar da saqqallarını ya gödətdilər, ya dibindən qırxdırdılar. Avropalılar uzun xalat, on arşından şalvar geymirlər, bunlar da şalvarlarını dar, xalalarını qısa etdilər. Avropalılar bir arşın papaq geyib başlarına ağırlıq vermirlər, bunlar da papaqlarını gödək etdilər, Avropa arvadları kişi məclislərinə daxil olurlar, küçələrdə seyr və tamaşa yerlərində azadə gəzirlər, rus arvadları da bunları təqlid etməyə başladılar. Bundan savayı umurati-dövlətə dair məsələlərə də ruslar artıq diqqət etdilər: çinovniklər üçün dərəcə-dərəcə "çinlər və nişanlar" düzəldilər. (...)

Görürsünüz, müxbir əfəndim! Ruslar boş, mənasız sözlər ilə meydana çıxmədilər, "gördüklərini götürdülər", özlərini avropalılara oxşatdılar.

İndi siz gözəl niyyətlə meydana gəlib Borçalı bəylərini, ağalarını tərəqqi yoluna qoymaq istəyirsiniz, biçərə fəqir-füqəranı onların fitnələrindən xilas etməyə çalışsınız. Onlara insaf nə olmağını bildirmək istəyirsiniz, fəqət hansı yol ilə, kimin və nəyin vasitəsi ilə? Borçalı bəyləri, ağaları insandırlar, bunlar gərək görüb-götürsünlər, sizin din qardaşlarınız qeyri şəhərlərdə hümmət, həmiyyət göstərirlər deyib də keçmək olmaz. Onlara müəyyən yol göstərməli, haman "qeyrət, hümmət, həmiyyət" görünən şəhərlərə "pəncərə" açmalı, tainki görüb götürsünlər. Məsələn: mən Borçalı bəylərinə nəsihət verən olsa idim, deyərdim: cənab bəylər! Gözünüzü açınız, qulaqlarınızdan pambığı çıxarınız, görünüz, çsidiniz. Bakı kimi "kasıb" şəhərdə sizin din qardaşlarınız necə "qeyrət, hümmət, həmiyyət" göstərirlər. Bakı camaatı elmin, fənnin, sənətin mənfəətini anlayıb qət ediblər ki, hamı gərək uşaqlarını oxutsun, bu səbəbdən Bakı gimnaziyalarında və ibtidai məktəblərində "uşaqlara" yer yoxdur. Ona görə müsəlman uşaqları üçün təzə gimnaziya, realni uçiliş və qeyri sənət məktəbləri camaatın öz xərcinə açılacaqdır. Açılan məktəblər bəs etməyinə görə uşaqları evlərdə müəllim tutub oxudacaqlar. Müəllim isə indi azdır, ona görə Qori seminariyasını Bakıya köçürəcəklər və bir qeyri seminariya, darülmüəllimin açmaq üçün çox pul yığılıbdır... Camaat yetim uşaqları da öz xərcinə oxudur! Cəmiyyəti-xeyriyyəyə zəngin hacılar "böyük köməklik" edirlər, cəmiyyəti-xeyriyyənin kasası "dolub", böyük prosent götürməyinə görə cəmiyyəti-xeyriyyənin pulunu banklar götürmürlər... Şəhərin küçələrində bir ayaqyalın arvad bir başıaçıq yetim tapılır... Korlar, şillər, qocalar üçün bir darüləcəza tikilir, kasıb fəqir-füqərə üçün azarxana "bu yavuşda" qurtaracaqdır... Bakıda çıxan qəzetələr camaata çatmır. Bir nömrəni on-iyirmi adam bir yerə yığılıb oxuyur, qəzet-

ələr çox olmağa görə camaat adlarını unudurlar. Hamı qəzetələrə "Kaspi" deyirlər. Adə, bir o "Müsəlman Kaspi"sini götür oxuyum, deyib qəzetələrin üstə ac qurd kimi düşürlər. Bunların qəzetələrə olan həvəsi siyasi işlərində gözlerinin açılmağına səbəb olur. Camaat, xüsusən müsəlman cavanları hüriyyət yolunda canlarını fəda etməyə, qanlarından, başlarından, var-yoxlarından keçməyə hazırlanırlar. kimyagərlik, qiyam və inqilab kimyagərliyi öyrənirlər. Bu sənəti təhsil üçün Amerikaya qədər axın-axın gedirlər. Gedirlər də orada öz icadkərdələri olan bombalara əvvəl-əvvəl özləri qurban olurlar...

Camaatın gözü hüriyyətin yolundadır. Gündə Dumaya teleqramlar göndərir, "hüriyyət, müsəvat, ədalət" istəyiriz deyirlər. Dövləti özünə düşmən bilib Dumaya ümid bağlayıbdır. Ancaq indi "anlayıbdır" ki, iki ilin ərzində nahaq yerə tökülən qanlara səbəb dövlət imiş...

O ki, qaldı şəhər işlərinə "tərəqqi" daha ziyadə aşkar olunur: Qosudarstvenni дума şəhər dumasını da qeyrətə gətiribdir... Bağları, səfiyələri, daçaları özlərinə haram edib gecə-gündüz şəhərin bərəsində "məşvərət" edirlər. Çox söz lazım deyil, şəhərin işlərinə bir balaca diqqət etsəniz Dumanın qeyrətini anlamaq olar: küçələr mərmər kimi tozsuz-torpaqsız, gündə iki-üç dəfə sulanır, suyun "bolluğundan" ağaclar, otlar təzədən gəyir... Suyun "bolluğundan" Mixaylovski "balmisədə", azarxanada naxışları vanna görə olmasa da gündə "iki dəfə çimdirlirlər", belə işlər pulun gücü ilə olar. Pul sarıdan şəhər kassası xoşbəxtədir. Kassa "dopdolu", qlasniyaların qeyrəti, hümməti "aşib daşıbdır". Belə olan surətdə şəhər abad olmazmı?

Qaldı şəhərdən kənar promislalarda, zavodlarda işləyən fəhlələrin halı! Nə isə, axır vaxt xozeyinlər "insafa" gəlib fəhlələrin məvaciblərini artırılar... Təzə kazarmalar tikilir, hamamlar bina olunur. Fəhlələr üçün qiraətxanalar açılır, uşaqlar üçün yeni kitablar bina olunur...

Xülasə, böyük bir dəstgahdır! Bakı camaatı, "xüsusən müsəlmanlar" birdən-birə ayılıbdır, belə "qeyrət, hümmət, həmiyyət, müsəvat, ədalət" bu vaxtadək görünməmişdi, bunları da bu yola qoyan hüriyyət olubdur. Bakı camaatı, "xüsusən müsəlmanlar", "azadliyi" sevnərdənmişlər, "azadlik" veriləli gecələr "iş" görünür. Hər kim hər kimi öldürmək istəsə, gündüz günorta çağı bazarda və ya qeyri qələbəlik, tünlük yerdə aşkar öldürə bilər... Oğurluq həmçinin gecə olmur, gündüzlər olur...

Buyurunuz, müxbir əfəndim! Borçalı bəylərinin zülmündən dad çəkən yoldaşımız! Bəylərinizə, ağalarınıza, qızılı-gümüşlü kəndxudalarımıza nəsihət edəndə Bakını heç vaxt unutmayınız. Bakı Qafqazın "gözü" he-

çəkən olmur. Buraya böyük ümidlər bağlanır idi və bağlanır... Burada olan "tərəqqini" görüb bilsəydiniz, yaqın ki, Borçalı bəylərinə "üstüörtülü" qeyri şəhərlərdə din qardaşlarımızın "tərəqqi"sindən söyləməzdiniz, askara deyərdiniz: "Ay Borçalı bəyləri, baxınız Bakı müsəlmanlarına "ib-rət" ediniz".

Ola bilsin ki, Bakı borçalılara uzaqdır, əlləri çatmır. "Tərəqqi"nin əsərini görmürlər, hiss etmirlər...

Belə olan surətdə onlar Tiflis camaatının, xüsusən oradakı müsəlmanların hümmət və həmiyyətlərinə diqqət etməlidirlər. Orada da fəna işlər görünür. Tiflis müsəlmanları ittifaq edib qət ediblər ki, erməni-müsəlman hadisəsindən sonra şəhərlərə, kəndlərə başaacaq, ayaqyalın yetimləri ilə qaçan sahipsiz arvadları vətənlərinə qaytarsınlar. Bunların "qeyrət" qəbul etmir ki, sahipsiz arvadlar, ya əllərindən var-yox gedən kişilər qeyri şəhərlərdə, kəndlərdə qalıb dilənçilik etsinlər. Bunların "insafı" rəva görmür ki, Tiflis kimi şəhəri atıb qeyri yerləri özlərinə vətən etsinlər...

Bəli, bu bərədə böyük məclislər qurulur, gecə və gündüz məsləhət olunur; talan olmuş vətəndən sərgördən düşmüş vətəndaşlarına nə tövr kömək etmək məsələsi hal-hazırda müzakirə olunur... Ruhənilərimiz bu məsələni ruhanilərə dair məsələlərdən baş bilib öz məclislərini pozurlar, indi buna məşğuldurlar...

Borçalılara "ib-rət" üçün bu da az olsa, Gəncəni göstərmək olar. Əhli-Gəncə duxovni seminariya açmaqda böyük bir "qeyrət" göstəriblər. Bir ayın ərzində bir "milyon" pul yığıb "məscid hücrələrin"dən bir "böyük imarət" tikdirirlər... Yerini bolluğuna və pulun çoxluğuna görə haman yerdə "duxovni akademiya" üçün də imarət tikmək fikrindədirlər...

Xülasə, nəyə baxırsınız, ürəyinizə "fərəh" gətirən əməllər görünür... Belə, qəlbimizi şadlandıran, bizə ürək verən "qeyrətimizi", "hümmətimizi", "həmiyyətimizi" artıran şey birmi, ikimi, üçmü? Hənkə şəhərə baxsanız, müsəlmanlar böyük "tərəqqidə", böyük "səadətdə" bulunurlar.

Lakin Borçalı bəyləri, ağaları kimi qeyri-ölkələrdə xəbi-qəflətdə qalanlara tövəcəb etməlidir! Nə acəb bunlar qeyri şəhərlərdə din qardaşlarımızın hümmətini görüb, ya eşidib hümmətə gəlməyiblər?..

Yoxsa görüblər, eşidiblər...

Ruslar Avropanın mədəniyyətini "anlayan" kimi bunlar da "millət-pərəst" nə olmağını anlayıblar. "Millət-pərəst" olublar... Yağsız, düyü-süz plov bişirmək istəyirlər... "Şəksiz, gördüklərini götürüblər..."

Xeyr, əfəndim! Meymun xasiyyətini insandan almaq olmaz. Bu bir təbii şeydir.

İnsan özünü nahaq yerə çətinə salmaz. Bir şeydə, ya bir işdə məxsusi mənfəətin olmadığı, nə lazımdır onun künhünə getmək. İndi hamı özünə "millətpərəst" deyir: ah, nə olar! Borçalı böyləri özlərinə "millətpərəst" deyəndə böyükmü şey olar... Hal-hazırda bu, moda hökmündə olubdur.

Cənab Qremikin də özünə "millətpərəst", "vətənpərəst" deyib kəndliləri acından qırır, təqsirsizləri qazamatlarda aylarla saxlayıb onlara ağla gəlməyən əziyyəti verir. "Millətpərəstlik", "vətənpərəstlik heysiyyəti" daha ziyadə artırsa, "patriotlar" biçərə cühdələrin evlərini talan etdirirlər, kişilərini, arvadlarını qırdırıb uşaqlarını yetim qoyurlar; biçərə müsəlman ilə erməniləri bir-birilə vuruşdurub Qafqazın torpağını nahaq qana boğar və ortaya bir Komissarov deyil, yüzlərlə komissarovlar çıxardıb Peterburqun gizli, qara və qaranlıq bir guşəsində deyirlər ki:

"Qətl və qarətlər bizim əlimizdədir, onları qayıran bizik: istərsək on kişilik, istərsək on min kişilik qətl və qarət tərtib edəriz"... Əfəndim, işte "tarixi" olan bu sözlər və vətənpərəstliyin ön uca mərtəbəsidir! Siz də bu cürmü vətənpərəstlik, millətpərəstlik istəyirsiniz?

HƏFTƏ FƏRYADI¹⁵

Yaman ad qazanıb "önlər" adsız önlərdən nəfidirlər!

Mən bilirəm çox adam mənim bu sözlərimə qol qoymayacaqdır. Lakin nə etmək? Hamı bir fikirdə, hamı bir təsəvvürdə olmaz...

Bir neçə adam mənim sözlərimə qol qoymayacaqdır, deyə mənim fikrimi gizlədimmi? Gizlətməyəcəyəm, qoy hər kəs nə fikirdə olur-olsun. Lakin mən yenə deyirəm: "yaman ad qazanıb önlər, adsız önlərdən nəfidirlər." Buyurunuz əfəndim: mənim kimi "şair" bunların əhvalını nəzmə çəksə, bir "dadsız-duzsuz" hekayə çıxar... Heç bir nəf görünməz. siz deyə bilərsiniz ki, mənim şeirdə əlim yoxdur, ona görə də yazdığım da "dadsız-duzsuz" olur. Nəf görünməyir...

Əvət, əfəndim! "Şeirdə mənim əlim yoxdur" sözlərinin altında mən özüm iki əllərimlə qol qoyaram...

Şeir yazmaq asan deyil. Ya görə yatanda sənə "vergi verilib, yəni vəqəədə deyələr: sən səhərdən şairən, başla şeir yazmağa. Sən də şeir yazarsan... yəni xeyr, görə neçə illərlə dərs oxuyasan, dillərə aşına olasan. Məsələn: istəyirsən ki, rus şairi olasan, gərəkdir rus dilindən başqa qeyri. firəng, nemsə, ingilis, yapon... dillərində oxumalısan... Ya xeyr, türk şairi

olmaq istəyirsiniz, görə fars, ərəb, "türk" dillərinə aşına olarsınız. "Türk" dili isə bir neçə hissəyə bölünür: məsələn, "nuni-sağırılı" türk dili və "nuni-sağırsız" türk dili. "Nuni-sağırsız" türk dili yenə bir neçə yerə bölünür. Məsələn: "türki-Çəmbərekəndi", "türki-İçərişəhəri". Hələ yenə var!..

Xülasə, bu bir böyük elmdir. Buna azından 7-8 il lazımdır türk "dillərini" oxuyasınız, sonra başlayasınız şeir deməyə, ya yazmağa... Böyük zəhmətdir. Mən cavən vaxtımda bu elmi oxumadım. İndi qoca vaxtımda oxuyacağam? Nə lüzumu var? Gərəkdir elə şeir iləmi fikrimizi söyləyək?

Xeyr, əfəndim! Biz "söz düzməyi" öyrənməmişik, öz fikrimizi "dadsız-duzsuz" hekayə ilə söyləyəcəyik. Ondan savayı, "dostlarının" bəzəsində yazdığım əhvalatı heç bir şair nəzmə çəkə bilməz, çünki həqiqi əhvalat özü çox "dadsız-duzsuz" əhvalatdır. Məsələn, səhər yerindən durub üzünü yuyur, çay içib işə gedir, saat on ikidə, ya birdə "piti", ya "çölmək", ya "xəmirəsi", ya "düşbərə" yeyib üstündən qəlyan xoruldadır, bir az yatıb rahat olur, sonra yenə də durub çalışır, çabalayır axşam dükənini, ya mağazasını, ya kontorunu bağlayıb evə gedir. Şam yeyib yenə də qəlyan xoruldadır, sonra başını balısa atıb özü də xoruldadır... xoruldadır... səhər yenə də durur... bu gün dünənki kimi, dünən bu günkü kimi... hər gün bir "fikir ilə", bir "qayda-qanunla" güzəranını keçirir...

Bu tövr həftələr keçir, aylar, illər keçir.

Belə bir cənabdan nə zərər! Axırda dostumuzu "təşrif" aparır:

Buyurunuz, belə bir vücudun yoldaşa, ya bir qeyri adama, ya millətə və ya vətəninə nə xeyri?

Gəldi, baxdı, dolandı getdi... Belə vücudun "adı da" özü ilə bərabər quylanır: zəngin isə qırx gün "adı" çökülür; kasıb isə özü "təşrif" aparın gün "adı" da "təşrif" aparır... Bir əsər-ələmət qalmır. Öz yavuş adamlarından başqa bunun ölməyi heç kimə təsir etməyir? Heç kimin ürəyini atəşləndirmir, heç kimin ürəyinə soyuq "kompres" qoymur... Dostumuz, məsələn, çox tamahkar olsaydı, dükənini, ya mağazasını cümə günləri açsaydı, özünə tabe olanlara tövrətövr əziyyətlər versəydi. Yəni xeyr, kantorda, prikaşikləri səhər saat altıdan axşam saat 9-dək işlətsəydi, məvaciblərini əksiltməyədi, nəinki həftədə bir gün, bəlkə ildə üç gün də bayram etməyə rüxsət verməsəydi. Ya xeyr, "xoşrəftar"ı ilə, "üç mərtəbə söyüşü" ilə məşhur olsaydı – yəni ki, böylə bir şəxs – "xozeyin" öləndən sonra ona tabe olanlar, ya sağlığında onunla əlaqəsi olanlar öləndən sonra deyərdilər: "Ah, yaxşı oldu ki, öldü, canımız qurtardı. Bir az "rahat" olarıq"... heç olmasa bir neçə yad adamı təşrif aparmağı ilə sevindirir...

Qırx gün yox ki, bəlkə illərlə adı məclislərdə deyilir...

Çünki buna oxşayan bir adamın barəsində söhbət edəndə həmin dostumuzu yada salıb deyəcəklər: filankəsdə belə sifətlər var idi. Hələ bundan artıq onu tanıyan, bilən başlayacaq həmin filankəsin "yaxşı" işlərindən, "gözəl" hərəkətlərindən məclisdə nəql etməyə...

Böyle adamların isimləri baqi qalmasına şübhə yoxdur...

Buyurunuz Borçalıya, Qazağa, Şamaxı, Quba uyezdlərinə, indiyədək məclislərdə "Halay bəyin", "Kərimin", "Məşədi Məcidin" adları dilərdə zikr olunur. Vaxtında bunların barəsində qəzetlərdə məqalələr yazırdılar, Peterburqdan teleqramlar göndərilir idi.

Nedoqrat, Kruşevin, Qrinqmut cənabların "adları", "yəhudilərin" arasında məşhur olan Alekseyevin, Kuropatkinin "adları" rus kəndlilərinin məclislərində söylənir, söylənəcəkdir. Bu hələ həyatlarında, amma öləndən sonra "isimləri" tarixlərdə yazılacaqdır, milyonlarca adamlar oxuyacaqlar, düşünəcəklər, anlayacaqlar... 19 qərinə bundan müqəddəm olan zalım padşah Neronu hansı tarix oxuyan unudar? Xalqa etdiyi zülmələri hansı oxucu bilmir?

Yəqin ki, bu ali cənablar da bizim dostumuz kimi günlərini qəlyan xoruldada-xoruldada keçirtəydilər, "ismi-şəriflər"i nə məclislərdə söylənərdi, nə də tarixlərdə yazırdı. Yəqin ki, Tripov "patronlara heyfimiz gəlməsin" sözlərini deməşəydi, həyatında ismi bu "şərəfətlə", öləndən sonra daha artacaq "şöhərlə" söylənməzdə və söylənməyəcək idi.

"Xeyr, əfəndim! "Nə o yanlış və nə bu yanlış" ilə dolanacaq etməkdən nə hasil, nə səmərə? Əlinizdən gəlməyir kaməhalə, "yamanlıq edib ölmək, yaxşılıq məsləhətdir". Tainki qalanlara bir xeyir olsun...

"Gəldi, baxdı, dolandı, getdi!" Hamı belə bir nəzərdə, belə bir xasiyyətdə olsaydı, məlumatımız çox az olardı.

Nerədən bilərdik ki, "neronlar", "zöhhaklar" kəndi ixtiyarlarını göstərmək üçün insanın qanını su yerinə axıdıblar? Nerədən bilərdik ki, ayda əlli, ya yüz, ya min, ya on min manat alınan mövacibə insan dinini, imanını, vicdanını satar? Nerədən bilərdik ki, "qüvvətsiz qüvvətlinin" yanında həmişə təqsirkar olar? Ya xeyr, "zəngin" yalan da söyləsə, "kastı" bəli, bəli deyər? Nerədən bilərdik ki, fəhlələrin yaralı öllərilə milyonlar qazananlar hamı fəhlələri heyvan dərəcəsinə bilirlər. Nerədən bilərdik ki, doğru söz söyləyənlər, haqq yolunu arayanlar dar ağaclarına nəsib olurlar. qazamatlarda çürüyürlər, topun, tufəngin güllələrinə nişanə qoyurlar? Nerədən daha bilərdik ki, yerin, göyün bir allahından başqa bir də qeyri "məbud" da olarmış?..

Ah, zavallı "dostlarımız", yaxşılıq əlinizdən gəlmirdi, yamanlığa nə sözlünüz? Siz dünyaya "gəldiniz, baxdınız, dolandı, getdiniz". Bəlkə qeyri-ləri bununla bəs, buna kifayət etməyirlər, "məlumat" arayırlar... Tək yaxşılığa, gözəl sifətlərə dair məlumat "məlumat"sız, əsərsiz olar, ləzzəti olmaz...

İnsan həmişə şirin şey yesə, hamı şirinin ləzzətini bilməz, lakin bir acı dərmandan sonra şərbət içsə, dodaqlarını da dili ilə yalayacaqdır...

Hər işimiz belədir, əfəndim!

Ərəbistanın istisini hiss etməsəniz, Rusiyanın yelsiz, yanaq qızardan (morozuna) sazağına qiymət qoymazsınız, acağı görməyən adam, toxluğun ləzzətini bilməz, azarlı olmayan adam saf bədənin qədrini anlamaz, zülm çəkməyən millət hürriyət nə olmağını düşünməz. Açıq deməli: yaman, fəna işlər olmasaydı, yaxşı işlər də olmazdı, bu, təbiidir.

İnsanda bu qüvvə, yeni bir şeyi, ya bir hərəkəti bir qeyri-şeydən, qeyri hərəkətdən seçmək böyük birdərəcəyə çatıbdır. Hal-hazırda bir neçə üləmə bu məsələni həll edib oqıl, nitqilə insanı heyvandan ayırır. Lakin bu qüvvə, yəni gördüyümüz, eşitdiyimiz, anladığımız şeylərə təfəvüt qoymaq və sonra bir-birinə oxşayan şeyləri bir yerə toplayıb qeyri bir yerə toplamış bir cinsdən olan şeylərdən ayırmaq, təreih vermək qüvvəsi insanı heyvan dərəcəsinə xilas edir.

Həqiqət, belə bir qüvvə insanda artıq dərəcədə olmasaydı, o da heyvan kimi bir halətdə qalardı. Elmdə, fəndə, dolanacaqda, heç bir vaxt tələqqi edə bilməzdik...

Əlbəttə, bu qüvvə hamıda bir dərəcədə olmur, birində az, birində çox olarkən artmağı işlətməyə, təcrübəyə bağlıdır.

"Biləcəri-dən" uzaq bir qeyri yerə gətməmiş olsanız, qeyri gözəl şəhərlərdən – Lissabondan, Odessadan gələn şəxs sizə çox da dedi: Bakı çox üfunətli, zibilli, tozlu şəhərdir, küçələri dar, mostovoyu yaman, faytonçuları adamın üstünə baxıb minik qəbul edirlər. Şəhər "ağaları" narzan, bərjom, şampan içəndə, kasıblar qurdlu, mikroblu suya da həsrətirlər... Zənginlər günlərini bağlarda (daçalarda), axşamlar klublarda keçirəndə, kasıblar qorxularından küçəyə də çıxıb bilmirlər... Hər dəfə çıxanda da görək vəsiyyətdənsən. Bir də gördün, bir-birinə "zarafatca" güllə atdılar, gəldi sənə böyrünə dəydi... İndi bağda da oturmaq mümkün deyil. Bir də gördünüz bir "qalmağal" düşdü: kişilər qaçdılar, arvadlar "vay" deyib özlərindən getdilər, uşaqlarını götürüb qaçarkən bir-birinə toqqaşıb yerə dəyidilər, vaveyla səsi ölkəni götürdü, ata oğlu, ana qızını, qız anasını tanıdır, hərəsi öz canını qurtarmaq istəyir... Qorodo-

voylar isə qorxularından daha tək-tək gəzmirlər. Beşi, onu bir yerə cəm olub qaranlıq yerlərdə "madonnalar" gözləyirlər, ya onlar ilə söhbət edirlər...

Bəli, belə bir şəhərdən başqa qeyri şəhər görməyə nə qeyri şəhərləri yüz tərif et, yenə deyəcək:

"Allah verib bizim Bakıya..."

Bəli, əfəndim! Allah artıqlığınca veribdir, fəqət nə hasil?

Cibə lazım olan qızıl yerdən çıxır, lakin insana lazım olan "qızı", insanı heyvandan ayıran "qüvvə" nerədədir?

Nə isə, bu qüvvə bizdə alçaq dərəcədədir. Yaxşı ilə yamana hələ təfavüt qoya bilmiriz, "Allah bizə veribdir" deyib arxayın oturmuşuq, nə şəhər, nə camaat, nə dövlət işləri bizi ayıltmır...

Deyə də bilmiriz ki, hamı burada olanlar yaxşı sifətlər göstərüb o dünyaya köçürlər, ya xeyr, hamı yaman işlərdən sonra "təşrif" aparırlar, ya xeyr "gəldi, baxdı, dolandı getdi" qanunu ilə dolanacaq edərkən, bu "puç" dünyadan əl götürürlər. Heç birini deyə bilmiriz. Yaxşı da var, yaman da, "dəviş" misallı olanlarımız da az deyil...

Bununla belə, heç birindən ibrət almaq xəyalımız yoxdur. Xüsusən yaman sifətlər ilə "önlərə" diqqət etmiriz. Bunlardır bizə tərbiyə verən, bunlardır bizim gözüümüzü açan, bunlardır bizi quyulardan, uçurumlardan saxlayan, bizə gələcəyi təlim edən və hal-hazırda səhvlərdən xilas edən...

Biz isə "neçə il" bir səhvə olarkən sonradan gözüümüz görə-görə, ağılımız "kəsə-kəsə" yenə səhv etdik...

Bağrıtımız ölkəni götürübdür, lakin əlimiz nerəyə çatacaqdır? Bundan sonra yaman ad qazanıb "önlərə" artıq diqqət olunsə böyük mənfəətlərə sahib olarıq. Adsız önlərdən nə mənfəət!

HƏRDƏNBİR¹⁶

Bir para adam öz dərdini, fikrini, hissiyyatını bir balaca dəftərə yazıb saxlayır. Sonra bir neçə vaxtdan sonra oxuyub keçən günləri yadına salır.

Böylə bir dəftərçəyə rusca "dnevnik", yəni ruznamə deyirlər. Haman ruznamədən mənim də var. Çoxdandır yazmışam. İndi "Hərdənbir" haman "ruznamədən" yazacağam... Mən indiyə qədər başa düşürəm ki, köhnə müsəlman məktəbləri bizim uşaqların evlərini yıxır...

Neçə illər dizlərim qabara-qabara "Gülüstan"ı, "Bustan"ı və sonra "Zərəbə zeydün"ü* oxudum, əlimə bir attestat vermədilər. Sonra acığım tutub getdim rus şkoluna. Bir neçə ildən sonra doğru, zəhmət çəkdimə də, bir böyük attestat da aldım...

Haman attestatın səbəbinə "mən" başladım rus əlifbasını özləyə təlim etməyə...

Ah bir babat dolanırdım. Amma hərdənbir "Zərəbə zeydün"ə itirdiyim vaxtlar, çəkdiyim zəhmətlər yadıma düşüb "ağlım" başımdan az qalır-dı uçsun. Hərdənbir öz-özümə deyirdim: "Ah nə olardı, əbəs yerə itən vaxtları, çəkdiyim zəhmətləri rus dili oxumağa sərf edəydim! İndi əlifba yox ki, rus dilində elmi-heyətdən**, fizikadan, tarixdən, "siyasi" işlərdən dərs verərdim. Məvacib də çox alardım, dolanacağım da yaxşı keçərdi. Heç olmasa curlarımdan geri qalmazdım. İndi nə gündür mən çəkirəm?"

Mənim tayları "uxajvaniya" ilə məşğul olurlar, mən baxıram yana-yana.

Özümə də baxıram, onlara da: heç birindən "eybəcər" deyiləm. Onlar şaltay-baltay edəndə, mən əməlli-başlı rusca "söyləyirəm..."

Puşkinin, Lermontovun şeirləri hamısı yadımdadır. "Bizim" bərişnalara da belə-belə şeylər xoş gəlir... hanı bir özümü onlara göstərə idim!

Bu vaxtdak "mən" elə fikir edirdim ki, guya "uxajvat" elməkdən ötrü gözəl sifət, ya rusca bilik lazımdır.

Xeyr, indiyə anlamışam ki, bunlar hamısı bir yana, pul da bir yana...

Pul! Pul! Pulsuz uxajvat olmaz, vəssəlam!

Taylarımla dolanacaqlarına baxıb öz-özümə deyirəm: xeyr, bəs elə uxajvata mən davam gətirmərəm...

A kişi, belə də şey olar? Gecədə katatsiya, gecədə şişəsi 6-7 manatlıq "landış" ətri!..

Əlbəttə, "Zərəbə-zeydün"ə itirdiyim gözəl vaxtları rus dilinə, rus elmlərinə sərf etsə idim, mənim də cibim dolu olardı...

Bu tövr fikirlər bir neçə vaxt mənə rahatlıq vermirdi. Niyə, nə səbəbə mən vaxtımı əbəs yerə puç etdim, deyib dərdimi ürəyimdə gizlətdim...

Heç bir ümid yeri görünməyir idi. Bəlkə də görünür idi ki, amma mən anlamırdım... Özgələr də deyəndə cavab verirdim: o sizin xam xəyalınızdır, heç elə şey olmaz...

* - Ərəb qrammatikasında felin təsrifi – red.

** - Astronomiya – red.

Ay keçdi, il keçdi hava da təğyir göründü. Yaydan sonra payız gələr-kən "bahar" iyisi gəldi... Zəmanə dəyişilir... O şey ki, yuxuda görsəydim inanmazdım. İndi açıq halətimdə görürəm, hiss edirəm... Ömrümdə eşitmədiyim sözləri eşidirəm... Svoboda, demokrat, sosializm nə bilim, daha nə!

Həqiqət, əvvəl qulaqlarım taq-taq taqqıldayırdı. Sonralar yavaş-yavaş bu sözləri öyrəndim. Kimi sözü yoldaşlarım türkcə bəyan edirdilər, kimisini də lüğətlərin vasitəsilə öyrənirdim... Bir azdan sonra görürəm, a kişi, bu sözlərin hamısını ərəbə, farsa tərcümə etmək olar...

Ah, yaxşı əlimə düşübsən!

"Gülüstan"ı, "Bustan"ı, "Zərəbə-zeydün"ü, görünür, əbəs yerə oxumamış imişəm...

İndi dayan! "Bizim küçədə də bayram olarmış!" "Zərəbə-zeydün"ün vaxtı gəlibdir!

Mən başladım yavaş-yavaş "qulaq taqqıldadan" sözləri ərəbə, farsa tərcümə etməyə... Onu da bilirdim ki, bu sözlər bir neçə adama lazım olacaqdır. Bir gün bir balaca tərcümə edib "haman" sözlərdən də qatışdırıb qoydum qoynuma.

Öz qəza yoldaşlarımdan biri rast gəlib deyir: filan "kantorda" rusca-dan türkcə tərcümə edən lazımdır. Ancaq ərəb-farsı dərsi də görəkdir ola. Yaxşı da məvacib verirlər. Bu əhvalatı eşidib "kantora" getdim. Kantor sahibi mənə baxıb:

– Ah, "zemliyak" xoş gəlibsən - dedi: Nə var, nə yox!

– Sağlığın. Eşitmişəm sizo bir mütərcim lazımdır.

– Bəli, bəli çox gözəl! İstəyirsənsə gəl işlə... Mən səni yaxşı tanıyıram. Sən əhli-savadsan. Məvacib də bu qədərdir. Ancaq sonradan artacaqdır...

– Mən razıyam – deyib, qoynumdakı kağızı çıxartdım. – İstəyirsiniz baxınız, böylə tərcümə yararmı?

"Zemliyakım" ağzını turşudub dedi:

– Xeyr, böylə şeylər bizə lazım deyil... Bizim "kantor" üçün görəkdir teleqramları tərcümə edəsən... Axır vaxt teleqramlarda çətin sözlər rast gəlir, müsəlmanca hər adam tərcümə edə bilməyir...

Xülasə, mən qulluğumu başladım... Getdikcə gördüm "Zərəbə-zeydün" mənə kömək edir... Teleqramları çox asanlıqla tərcümə edirdim... "Kantor sahibi məndən razı idi. Özü də çox iş görəni idi, iş görəni də sevərdi. Mən də bunu bilib ciddi-cəhd edirdim...

Bu minval ilə bir neçə vaxt keçdi. Məndən savayı qeyri işləyənlər də var idi. Hərənin özünə görə işi var idi. Biri hesab çəkərdi, biri gələn kağızlara cavab yazardı, biri "kantor"lara tövribötövr kağızlar göndərərdi.

İttifaq belə düşdü ki, sahibimiz görək bir neçə günün ərzinə qeyri səhərə gedə idi. Məni çağırıb dedi:

– Mən görək gedəm, sən görürəm yaxşı işləyənsən, çox səy edirsən. Təvəqqe edirəm "kantor"un işlərinə yaxşı baxasan. Hamı "yazıya" dair işləri sənə tapşırıram... Göndərilən kağızı nəzərdən keçirib, mənim yerimə qol qoyarsan, özgoyə ümid bağlamıram, onlar kəmsavaddırlar...

Mən bu əhvalata sevindim. Niyə də sevinməyim? "Zərəbə-zeydün" olmasaydı, bu mərtəbəyə çatmazdım... Xeyr! Görünür, vaxtımı əbəs yerə fəvt etməmişəm, indi başa düşürəm ki, yenə rus uçitəllərimdən biri deyər-di: "Vremya denqi", yəni vaxt puldur.

Bəli, xozeynimi yola saldım.

Ən əvvəl xozeynimin otağına köçdüm ki, qeyri yoldaşlardan heç olmasa seçilim. Ondən savayı gizlin söhbəti onlar ilə yoldaşların arasında oturub etmək olmaz. Xülasə, tövribötövr səbəblər var idi... Sonra başladım yazılan kağızları nəzərimdən keçirtməyə. Oxuyub, düzəldib qol çəkirdim. Öz işimi də görürdüm. Ancaq bilmirəm nədənsə, öz işim özümə birdən-birə xoş gəlmədi. Bir az da çətin oldu. Həmi kağızları oxuyub qol çəkim, həmi də öz işimi görüm! Yox, xozeynin yerini belə dolandırmaq olmaz. Ondən savayı, gördüm hərgah bir "Zərəbə-zeydün" ilə məşğul olsam, beynim çox tez paslanacaqdır. Nə tövr eyləyim? Daha nə fikir yeri var. Hamı ixtiyar məndə, nə istəsəm edərdəm. Öz işimi qulluqların birinə mühəvvalə etdim ki, beynim bir az rahat olsun...

Bu vaxtadək yoldaşlarım yazan kağızları oxumurdum, çünki işim çox-çox idi.

Oxusam da, anlamırdım. İndi bir az rahat olub yazılan kağızları diqqətlə oxuyurdum.

Bir gün yoldaşlarımdan, yəni mənə tabe olanlardan biri bir "kağız" gətirib dedi: bu kağıza görəkdir ki, cavab yazıla.

Kağızı oxuyub gördüm bir qeyri "kantor" bizim hesabımızı yanlış sahib yazır, guya bizim "kantor" bir səhv buraxıbdır... Haman səhv də, guya mənim tərəfimdən olubdur. Bir az fikrə gedib dedim: bu kağıza mən özüm cavab yazaram.

Başladım fikir etməyə... Gördüm xeyr, bir şey çıxmır.

Mən görmüşdüm qeyrilər bir şey yazanda saçlarını yolurlar, durub otaqda gəzinirlər. Mən də başladım gəzinməyə, başımın saçını yolmağa. Xeyr, heç bir şey çıxmır.

A kişi, nə yaman imiş vərdis etmədiyən şeyi birdən-birə başlamaq. Teleqram olsaydı, indi yüzünü yazmışdım. Yox, hər halda görək bu kağı-

za cavab yazam. Yoxsa xozeyin bilsə ki, cavab yazmamışam, fikir edər ki, mən bir teleqramdan başqa özgə bir şey yaza bilmirəm... Yox, gərəkdir, öyrənəm, zəhmət çəkəm, bəlkə bir şey oldu. Bəli, axşam evə gəldim, qələmi əlimə götürüb başladım kağıza cavab yazmağa. Çalışdım, çapaladım, axırda bir tövr düzəlttim. Səhər kantora gətirib verdim üzünü götürsünlər və lazım olan adama göndərsinlər. Doğrusu, kağızı göndərməmişdən müqəddəm ürəyimdən keçdi ki, yoldaşlarımın birindən soruşum kağız qaidəsində yazılıbdır, ya yox. Sonra fikir etdim, xeyr, lazım deyil, çünki yoldaşım belə fikir edər ki, guya mən bilmirəm, ondan xəbər alıram. Bir də nə lazım düşmüşdü. Kağız mənim təsəvvürümə görə çox yaxşı yazılmışdı. Nə isə, kağızı göndərdim. Sabahısı bir də görürəm ki, mən göndərdiyim kağızın cavabı gəlir. Bizim hesabımızı yanlış edən "kantor"un xozeyni yazır: sizin xozeyniniz gəlməsə, kağızınıza cavab göndərilməyəcəkdir.

Bu əhvalat məni təşvişə saldı. Necə ki, xozeyin gəlməsə? Mən xozeynin yerini dolandırırım. Xozeyin, mən. Təfəvütü nədir? Yox, bu işi belə qoymaq olmaz. Mən götürüb yenə də bir cavab yazıb, anlatmaq istəyirəm ki, ona-buna ağı getməsin, bilsin ki, yazan mənəm. "Kağızın" cavabı yenə gəlir: bizim "kantor", "sizə" cavab verməkdən çəkinir... İnşallah, xozeyniniz gələr, özümüz danışıq.

Mən yenə "anlamırdım", ancaq gördüm yoldaşlarım bu kağızı oxuyanda bir "məna" baxdılar, bir də əlimdəki "qələmə", güldülər, irişdilər...

Ancaq onda anlamışam ki, "kantor" "mənimlə" bəhs etmək istəmir. Heç bilirsiniz bu əhvalat mənim övqatımı necə təlx etdi? Hələ indi də yadıma düşəndə övqatım təlx olur. Budu ha, yazıb qurtara bilməyirəm...

İnşallah, övqattəlxlik rəf olandan sonra söhbət edirik.

HƏRDƏNBİR¹⁷

"Mənim" işim necə olacaqdır?

Vaxt var idi, gecələr mən də kluba gedərdim. Gündüz çəkdiyim zəhmətdən sonra orada yorluq olardım... Sonra zamanə dəyişilirdi. Erməni-müsəlman davası araya gəldi... Sonra bu sosialistlər iğtişaş saldılar... Bundan müqəddəm gecələr küçələrdə "gecə quşları"na rast gəlirdik. İndi "gecə quşları"nın yerinə qazaqlara, saldatlara rast gəlirsən. Bundan müqəddəm sən "gecə quşları"na deyərdin: "Yavaş get madam, bir sözüm var. pojaliska, hərgah qorxursan ötürüm..."

İndi qazaqlar, saldatlar deyirlər: "pastoy", "astanavis", nə bilim daha nə. Sən də qulaq asıb durursan. Gəlir axtarır, "iyləyir". Bir şey tapdısa, xoş halına. Əlindən alıb buraxır. Tapmadısa, "uçastok paydom" deyib boynunun kökünə də qaşov çəkəcəkdir. İş nə tövr düşübsə, rusun qazağından, saldatından qorxan kimi heç kəsdən qorxmuram. İstər beş-altı qoçu dalımcə gəlsinlər, heç birindən qorxan deyiləm. Amma rus qazağını beş addımda görəndə "afatım" alınır. Nə isə, bir qorxudur canıma düşübdür. Əvvəl qazağın qarnının ağrısını bilməyirdim, özümü böyük zəhmətlərə salırdım. Rusca bilməyə görə "kakoy takoy prava imeyesh" deyib sual-cavab edirdim. Amma qazaq yenə də "paydom-paydom" deyib uçastoka sürüyüdü. Elə ki, uçastoka yavuqlaşdıq qazaq "nu stupay çort" deyib buraxırdı.

Bu işə mən təəccüb edirdim. A kişi, bu nə olan işdir. İki verst məni sürüyə-sürüyə aparıbdır, indi beş addım qalanda "nu stupay çort" deyib buraxır. Təəccüb burasıdır ki, indi mən buna deyirəm "paydom", bu gəlir.

Bir neçə belə ittifaqdan sonra cənab qazağın qarnının ağrısını bildim: tapança tapdı xoş halına, tapançanı alıb buraxacaqdır. Tapança tapılmasa, görək "na vodka" verəsən, yoxsa, uçastoku bəhanə gətirib küçələri gözdirəcəkdir.

Bu əhvalatı biləndən sonra indi qazaq özü də gəlməsə, özüm çağırırım: "zemlyak, na" deyib bir boğma verirəm, tainki məni dindirməsin...

Belə zəhmətlərdən sonra daha gecə vaxtı mən küçəyə çıxarammı, daha kluba gedərimmi?!

Həqiqət, gəlməsəm də olmayır. Evdə oturub nə iş görüm? Kimin qeybətini eləyim? Axırda fikrimə bir yaxşı iş düşdü. Neçə illərdir mən ruznamə yazırdım. Necə ki, keçən dəfə dedim, öz fikrimi, hissiyyatımı orada özüm üçün qələmə götürürdüm. heç kəs də oxumasa, özüm oxuyub ləzzət alırdım. Ancaq əhvalat az olmağa görə həftədə bir, ayda bir yazırdım...

Xub, indi ki, əhvalat çoxdur niyə yazmayım? Evdə oturub belə fikir-də olarkən qonşum Kərbəlayı bəy Hacıbəyovdan bir kağız aldım. Kağızda qonşum yazır:

"Cənab Arıbəy, sizdən təvəqqe edirik bizim məclisə təşrif gətirəsiniz". Mən durub getdim. Cənab Kərbəlayı bəy qabağıma çıxıb bir otağa apardı. Otağa daxil olub gördüm ona qədər adam bu otaqda oturub çay içir. Kimi çırt çubuq çəkir, kimi qəlyan xoruldadır, kimi əlində təsbəh oynadır... Məni görəndə buyurunuz. Arıbəy, buyurunuz deyib yuxarı başa apardılar. Qayda üzrə hamının bir-bir gözlərinə baxıb görüşdük.

Cənab Kərbəlayı bəy bir azdan sonra başladı: Cənab Arıbəy! Neçə ildir biz qonşuyuq, sizi belə ertədən evə gələn görməmişəm. İndi neçə

vaxtdır görürəm şamlar yananda evə gəlırsiniz. Sizə nə əcəb evdə "skuçna", yəni küsvətlə keçmir?

Nə edim Kərbəlayı, indi zəmanə dəyişibdir. Doğrusu, qorxudan evə tez gəlirəm.

Belə olan surətdə biz sizdəq təvəqqe edirik hər axşam bizə təşrif gətirəsiniz. Çünki bizim otaqda necə ki, indi görürsünüz, hər axşam məclis var. Danışırıq, söhbət edirik... Siz oxumuş adamsınız. Taza xəbərlərdən-zaddan bizə söylərsiniz. İndi Allaha şükür qəzetlərimiz var, onlardan bizə məlumat verərsiniz...

Xülasə, mən razı oldum. O gecə erməni-müsəlman davasından bir az söhbət edib dağıldıq. Getdim evə. Öz-özümə fikir etdim ki, bu yaxşı oldu. Mən indi hər gün ruznaməmdə yazdığım şeyləri, onlara oxuyaram.

İndi ikinci ildir haman məclisdə öz ruznaməmi oxuyuram. Çox huşuş ilə qulaq asırlar. Keçən aylarda Rusiyada iğtişaş artıq şiddət etməyə görə mən fikrimi bir az da dəyişdirdim. Siyasi məsələlər barəsində yazırdım. Bir neçə gecədən sonra əhli-məclis gördüm deyir. Cənab Arıbəy, təvəqqe edirik belə məsələləri qoyasınız qalsın. Bizim nəyimizə lazım Rusiyada nə iş görürlər. Bizə erməni-müsəlman məsələsindən yazınız, söhbət ediniz. Bəli, mən yenə başladım ruznaməmi bu barədə doldurmağa... Sonra belə oldu ki, bir az sakitlik oldu. Daha oradan-buradan teleqramlar gəlmədi; Çarəsiz qalıb oradan-buradan düzəldirdim. Bir məqam oldu ki, dedilər ermənilər müsəlmanlar ilə barışdılar. Mən fikrə getdim. Xub, belə olmuş olsa, Kərbəlayı qonşumun məclisində nə oxuyacağam. Bir gecəlik də əhvalat hazırlayıb getdim. Əhvalatı oxuyandan sonra əhli-məclisdən biri dedi:

– Cənab Arıbəy, indi dum-dum deyirlər, o necə olan şeydir? Mən cavab verdim ki, bəli, o da lazım olan əhvalatdır. İstəyirsiniz sabahdan o barədə oxuyaram. Hamı razı oldu.

Başladım ruznaməmi dum əhvalatı ilə doldurmağa, dilli-dilsiz dum vəkillərini meydana çəkməyə. O qədər bunların qulaqlarını doldurdum ki, özləri sonra dedilər: a kişi, bu "Kəlilə Dimnə" nağılına oxşadı...

Bunlar keçər gedər. Ancaq indi dum bağlandı. Erməni-müsəlman məsələsi də hələ bir az yatıbdır. Məclis də məndən xəbər-məbər gözləyir. Nə barədə yazacağam? "Mənim işim" necə olacaqdır? Nə barədə söhbət olsa, gələn səfər məlum edərəm.

HƏFTƏ FƏRYADI*

*Ölmək sənə gər verərsə dəhşət,
Müştəqi isən bəğa və ömrün.
Cəmiyyətə sən gəl eylə xidmət
Qüdsiyyətin anla belə ömrün.
Baqi bu cahanda tək camaat
Hər fərdi bəla onunla qismət.*

Şiller

Nə gözəl sözlər! Nə həkimanə fikirlər! Bəli, istəyirsiniz adınız baqi qalsın, tək özünüz üçün, öz nəfsiniz üçün yaşamayınız, həmcinslərinizi arayınız, arayıb tapınız, sonra toplanınız, cəm olunuz bə cəm olub birlikdə ümumi və müştərək bir məqsədə çalışınız. Təkliddə bədəninizlə bu əfkarınız, amalınız, mənəviyyatınız da fəni olar, fəqət ümumi işdə çəkdiyiniz zəhmətlərin asarı baqi qalar, çünki baqi qalan ancaq "camaat" olacaqdır...

Haman camaatdan ötrü çəkdiyiniz zəhmətlər, əlbəttə, baqi qalıb isminiz həmişə zikr olunacaqdır. Biz istərdik Şillərin bu sözləri qızıl suyu ilə, gözəl xətt ilə yazılıb bir qitə, bir lövhə halında hər müsəlman evində gözə dəyən yerlərə asılsın, tainki uşaqlarınız həməvəqt oxuyub əzbər edə bilsinlər bəlkə əzbər edə-ədə axırda bu sözlər qəlblərində yer edib gədə-cək balalarımız indiki kəsaləti bədbəxt millətin üstündən götürələr. Yüz illər ilə əqlini, ixtiyarını buxovlatmış "camaatı" buxovdan xilas edib insanıyyətə, camaat, millət, vətən nə olmağını və hankı yol ilə yerləş edib insan cərgəsinə daxil olmağını bildirələr...

Biz doğrusu, hal-hazırda həyatını "sürükləyən" camaatdan bir şey gözləmiriz... Bunların tərbiyəsilə böyüyüb axırda camaatın üzvü də hətta pişvaz olanlara da böyük ümidlər bağlamız. Özləri nə edirlər, nə etmişlər ki, "bunların" vasitəsilə tərbiyə alanlar da bir hümmət, bir qeyrət, bir həmiyyət göstərələr...

Bəlkə ikinci, hətta cürətlə deyə bilərik ki, üçüncü arxa, üçüncü bətn bizim başımızı bir yerə yığıb bizim də "insan" olmağımızı andıralar, bizə də "camaat" olmağa qabiliyyətimizi göstərələr.

Biz ümidimizi ancaq bunlara bağlamışıq. Yoxsa bu nə həyat? Nə dolanacaq? Nə camaat? Nə insaniyyətdir?

Siz güləcəksiniz, deyəcəksiniz, əcəba, bu silsilənin ikinci, ya üçüncü bətnlərindən nə olacaq, ya gələcək balalarımız nə işlər görəcəklər! Bizə nə? Dərdimiz indi azmıdır ki, bir də yüz il bundan sonra əhvalatlar ol-

mağının dərini çəkək? Siz təəccüb edəcəksiniz, lakin sizin böylə sözlərinizə biz təəccüb etmiriz. Sizin tərbiyənizi, dolanacağı, təsəvvürünüzü bilib də, siz bizə tutduğunuz irada irad etmiriz...

Biz çox da dedik ki, insan tərəqqi üçündür. Bu gün dünyaya gələn gedən sonradan yeni dünyaya gələnə bir yol "görəkdir" göstərsin, tainki yeni dünyaya gələnələr bunları insan görüb daha ziyadə tərəqqi edələr, tərəqqi yolunu "sirati-müstəqimi" qayadan-daşdan, tikandan, quyudan, uçurumdan təmizləyib insan üçün ümumi bir nöqtəyə, bir kəbeyi-amala yerləş etməyi daha ziyadə asan edələr...

Nədir o bir nöqtə? Hamı cəmi bəşəriyyətin qibleyi-müştəəkəsi ki, bütün insanlar xah müsəlman, xah nəsrani, ya yəhudi, xah bütperəst o nöqtədə ittihad edə biləcəklər? Hansı bir nöqtədir ki, insan haman nöqtəyə bir az çatıb da rahat nəfəs alacaqdır? Özünü həqiqət dünyanın padşahı görüb, verilən nemətlərin qədrini bilib onu bəxş edəndə mədhələr söyləyəcəkdir?

Biz həmin nöqtəyə hürriyyət adı qoysaq, siz yenə gözlərimizi açıb təəccüblə bizə baxacaqsınız, sonra aşkar deməsiniz də, fikrinizdən keçirəcəksiniz... Ah, biçarə nə yaman səhvədir. "Sizin" fikrinizlə dünya, həyat nə olmağını dürüst anlamamağımıza istehza edəcəksiniz. Lakin biz yenə də "sizin" istehzanıza təəccüb etməyəcəyiz, niyə də edək? İnsan hamı bir təsəvvürdə olsaydı, biri hürriyyət yolunda can verərkən, ol biri haman yarımcan cəmdəyi ayağı ilə çığnamazdı...

Yox əfəndim! Təəccüb etməyəcəyiz.

Rus şairlərindən biri deyir: "Həyat axmaq bir zarafətdir"... Siz də belə bir təsəvvürdə olsanız, kimin sözü var! Siz də hürriyyət bərəsində bir qeyri fikirdə olmağınızı söyləməsiniz, kim bir şey deyə bilər? Biz hürriyyəti belə anlamışıq, biz deyirik: sizi yaradanı arayırsınızsa, onun göndərdiyi ehkəm sevirsinizsə hürriyyətə çalışınız...

Siz deyirsiniz: hürriyyət odur ki, mənim heç kəsdən möhtaclığım olmasın. Vaxtı fəvət etməyib yalan, doğru öz dolanacağımı xoş keçirməkdən ötrü pulun olsun. Pul ki, oldu – "hürriyyət" yəni azadəlik əlindədir. Heç kimsədən ki, ehtiyaclığın olmadığı "azadə" bir adamsan, nə istəyir sən elə, nə qədər kef çəkirsən çək, "kimi" istəyirsən al, "kimi" istəyirsən sat. "kimi" istəyirsən öldür və ya öldürt, "kimi" istəyirsən "dirilt" daha bundan artıqmi da "azadəlik?". "Pul hürriyyəti" olan vaxt kimdir mənim yolumu tutan? Kluba da gedərəm, teatrda lojada da oturaram. "Məni" əvvəl oraya qoymayan adamlar ilə "bərabər" oturub çörək yeyərəm, şampanı içərəm, hələ istəyirsən tans da edərəm. Buyurunuz, bu da sizin "bərabər", müsəvat istədiyiniz! Məndən ədalətmi gözləyirsiniz, buyurunuz: bundan müqəddəm

bir adam əmanət tapşırılanda onu alət edirdim, indi etməyirəm. Ancaq present alıram. Bundan müqəddəm yüzə otuz present alırdım, indi on eləmişəm. Bundan müqəddəm iki-üç arvad alanda köhnələrini zirzəmidə saxlayırdım, təzəni yuxarı mərtəbədə. Birinə zər alanda, o birinə çit alırdım, birinə can deyəndə, digərinə çor deyərdim; indi xeyr, hərəsinə ayrı ev tuturam, köhnəyə zər də almasam, çılpaq da qoymuram, çor da deməşəm, aylar ilə üzünü görmürəm...

Buyurunuz, bu da sizə ədalət. İndi görürsünüz ki, hər şey, yəni "hürriyyət" cəmi "quyruqları ilə" bir pula bənddir. Pul oldu, "hürriyyət" də olacaqdır. "Müsəvat", "ədəvət"də onunla belə...

Yox çəşməsiniz, düz yoldan kənar düşübsünüz, zülm pulsuzluqdan olar... Bir yaxşı fikir ediniz, yəqin ki, mənim sözümlə təsdiq edərsiniz, daha bundan sonra zəhmət çəkib hürriyyətdən dəm vurmazsınız. O ki, qaldı cənab Şillərin sözlərinə, yəni öz adını öləndən sonra baqi qoymaq istəyənlər görəkdir camaat işinə qarışalar, o da bizim təsəvvürümüzə düz deyil. İsmi baqi qalmaq üçün övlad lazımdır. Lakin övladın üçün çalışıb onu "bizim hürriyyətə" çatdırmaq, biz "hürriyyəti" pul qazanandan sonra hiss ediriksə, övladımız uşaq vaxtından haman "hürriyyəti" hiss edəcəkdir. Klublarda, restoranlarda, qəstirlərdə "azadə" kef çəkəcəkdir. Madonnalara "yüzlüklərdən yorğan qayıracaqdır", adı hər yerdə çökilib deyəcəklər: "bu filankəsin oğludur!" Bu da siz buyurduğunuz "tərəqqi yolunu asan etmək! Bu da isminin baqi qalmağı! Daha nə istəyirsiniz?! Məqsədiniz bir ikən yolumuz ayrıdır. Siz bir yol ilə gedib istəyirsiniz hamı hürriyyətə çatsın, mən bir ayrı yol ilə gedib öz nəfəsimi "hürriyyət"ə çıxarmaq istəyirəm. Hamı mənim kimi hərəkət etsə, axırda görürsünüz ki, hamı "hürriyyətə" çatdırılır...

Bəli, cənab qare! Belə bir "hakimənə" sözlərinizə də yenə də təəccüb etməyirik. Nə vermişik ki, nə də tələb edək? Nə vaxt biz sizə hürriyyət nə olmağını söylədik? Nə vaxt? Nə vaxt yaxşını yamandan ayırıb sizə tərbiyə verdik? Nə vaxt yaralarımızı açıb da əlacımı göstərdik?

Bizə belə sualları verməkdə haqqınız var. Lakin əsl səbəb kim oldu? Kim idi bizim ağızımızı yüz illər ilə bağlayan? Kim idi bizi ana dilinə həsrət qoyan? Kim idi milli hissiyatımızı mürür ilə puç edən? (...) Kim idi tarixi-müqəddəsi xarici dildə oxutduran? Kim idi səni özünə qul edib cəmi ixtiyarını çığnayan? Bizmi, ya bizdən bir qeyrisi?

Bu bir ilin ərzində top-tüfəng, bomba səsi, talan olmuş kəndlər, ayaqyalın, başıaçıq vəhşi kimi öz yollarından qaçanlar, küçələrə tökülən yetimlər sizi ayıltmadımı? Dostunuzla düşməninizi tanımadınızımı? Ya ta-

niyə də anlamadınız. Bütün bəlanın içində olarkən dininiz, diliniz öldən gedərkən, camaatınız qaranlıqda boğularkən, ancaq öz nəfsinizi bəsləməyə məşğul idiniz...

Biz öz günahımızı gizlətməyəcəyiz. Bizə cürətsiz, xəyanətçi deməyə ixtiyarınız var. Biz indi əlimizə qələm götürüb sizi toppuzlayan bu işlərin hamısını bilib də, anlayıb da əlimiz qələm tutarkən, başımız işləyərək, vaxtında yaralarımızı cürət edib açmamışıq. Kərpici kərpic üstə qoymamışıq. Canımızı haqq yolunda fəda etməmişik. Bunlar hamısı haqq! Hər nə desəniz haqqınız var...

Lakin bu bir ilin ərzində özlərinə vasitəsilə bir növ ixtiyar alıb meydana çıxmış, cürət edib doğru, haqq yola dəvət etmişik. Keçən səhvlərimizi yavaş-yavaş düzəltməyə ciddi-cəhd edirik. Siz camaat bunun müqabilində nə etdiniz?

Heç bir şey etməyirdiniz, laməhalə yüz illər ilə həsrətdə olduğumuz "cəmiyyəti-xeyriyyə"yə kömək edə idiniz. Kor-şil, yetim, sahipsiz oxuyan uşaqlarımız əlləri qoltuqlarında qalıb "cəmiyyəti-xeyriyyət"dən kömək gözləyirlər... "Cəmiyyəti-xeyriyyə" isə bacardığı yerədək kömək edib, indi qalıbdır pulsuz. Bir belə "cəmiyyətə" kömək edib onun halından xəbərdar olmayanda daha danışmağa da hünerimiz olacaqmı?

Yox, əfəndim! "Camaat" nə olmadığını hələ anlamamışıq. Anlamağımıza da çox qalıbdır. Biz ikinci, üçüncü bətn silsiləsini gözləyirik, sizin balalarınızdan olan balalar bizim sözlərimizi anlayıb dərdimizi, camaat nə etməyini anlayacaqlar.

Anlayıb da dərdimizə çarə tapacaqlar: onu da yəqin ediniz: sizin növləriniz sizin üstünüzə, sizin hüriyyəyə olan təsəvvürünüzdə güləcəklər.

Sizə istehza edəcəklər, sizə indi Dumanın qovulmağı əsər etməyirsə, sizin də həyatınızın fani olmağı əsla onlara əsər etməyəcəkdir. Çünki siz təkliddə çalışıb çabaladınız, camaat işinə qarışmadınız, qarışsaydınız, qalardınız baqi...

HƏRDƏNBİR¹⁹ **(Öz ruznaməmdən)** **25 iyul 1900.**

"Məndə" ixtiyar olsa idi, yeni törəyən "mühərrir"lərin məqalələrini qoymazdım qəzetlərdə çap olunsun. A kişi, heç bilməyirlər harada bişibdir, elə deyirlər: bir qaşığı da bura tök. Bundan əvvəl "mağıl" əlimiz-qolu-

muz açıq idi; "Hər nə istəyir idin yazırdın", "hər nə bilirdin eləyirdin". İndi ağız açmaq, iş görmək olmur... Bundan müqəddəm məqalə yazanda fikir-zad eləmədim, ağzıma nə gəlirdi yazırdım, tək görsünlər ki, filankəs də yazır. Bəlkə axırda mühərrir cərgəsinə daxil olam. Bir əgirdəm var idi, onun quyruğundan tutub o yana çəkirdim, bu yana da. Heç kəsin sözü yox idi. Məqalələrimi də oxuyurdular. Hətta bir neçə yerdə dalınca deyiblər ki, "mən" bir azdan sonra böyük mühərrirlərin yerini tutmağa "ixtiyarım" olacaqdır... Doğru, düşmənlərim də var, gözləri mənə götürmür. Bir neçəsi hətta mənə işarə ilə, yəni lap aşkara deyiblər: "Allahı sevərsən, həmişəki peşəni əlinə al, teleqramları tərcümə et. Bizi bu cəfəngiyyətdən xilas et. "Zərəbə-zeydün"ün vaxtı deyil..." Ancaq "mən" bilirəm ki, bu sözləri qərəzəyə deyirlər, gözləri götürmür. Ona görə belə boş sözlərə mən də qulaq asıram. Vaxtı fəvri etməyib ağıma gələni yazıram. Mənim barəmdə deyilən sözlərdən ancaq "istifadə" edirəm.

Onu demək istəyirəm ki, bundan müqəddəm məqalə yazmaq çox asan idi. Nə yazırdın inanırdılar. Ona görə də çox fikir lazım deyil idi. Oradan-buradan ağzıma nə gəlirdi, vururdun. İndi yox. İki gündə bir məqalə yazsan yenə şükür elə. Çünki indiki məqalə çox fikir aparır. İndi əlinə qələm alanda deyirsən: xub, mən bunu bu tövr yazsam, filan mühərrir nə deyər, filan da bunu təsdiq edərmi? Ya filan da birdən irad yazdı... Xülasə, istəyirsən bir şeyin barəsində yazsan axırda o şey özü yaddan çıxıb, ancaq filanlar başında "cib-cib" cibbildəyir.

Axırda olacın pozulub məsələni elə bir tövr düzəldirsən ki, üstünə düşəndə də cavab verməyə sözün olsun. Məsələn: "Mənim əqidəm ilə erməni-müsəlman davasına əsl səbəb ermənilərdir. Bunlar istəyirlər Qafqazda padşahlıq bina etsinlər". Hər kəs nə fikirdə olur-olsun "mən" "fikrimi dəyişməyəcəyəm". Bundan müqəddəm bu fikrimi aşkar da yazmışdım. ancaq indi yazmaq olmur. Nə bilim, deyirlər Rusiyada bir rus oğlu rus ki, özü də bilməm qrafını, baronmu, yoxsa knyazı... ta budur ki, guya bu davaları salan və saldıran dövlət özü imiş. Doğru, məndən böyüklər də bu sözü inandırdılar. Amma mənim ağıma kəsməyir. Canım, elə şey ola bilməz. Lakin nə eləyəsən. Bu indi mod olubdur. Bu məsələnin üstə fırqələr omələ gəlibdir: biri deyir dava salan ermənidir, o biri deyir, xeyr, "provakatorlar"dır. Ona görə bu "məsələ" barəsində bir şey yazan da gərək elə bir fənd ilə meydana gələsən ki, nə öz əqidənə bərəks olasan, nə də "provakatorlar"a düşmən adamların əllərinə bir dəstəvuz verəsən ki, səni "provakator"ların dostu hesab eləməsinlər... Yəni demək istəyirəm, bu məsələləri qurdalayanda elə qurdalayasan ki, sonra ondan "istifadə" etmək olsun.

Belə olan surətdə, əlbəttə, məqalələr yazmaq indi çətin olubdur, vaxt çox gedir: düz-düzünə indi daha demək olmaz, görək əyri-üyrü yollar tapıb "ürəyindəki" mətləbi bir növ ilə yetirəsən, üstüörtülü də olmuş olsa. "Mənim" əqidəmdə olanlar tez başa düşərlər, düşüb də "istifadə" edərlər. Özləri anıyarlardı ki, indi daha o vaxt deyil. Birdən-birə demək olmaz: "provakator" – zad hamısı sözdür. İnanmayınız bunu yazanlar boşboğazlıq edirlər, yalan söyləyirlər. Siz öz "düşməninizi" gözdən buraxmayınız. Onun hərəkətlərinə yaxşı diqqət edib ondan "istifadə" ediniz...

Xeyr, belə sözləri indi demək olmaz. Deyibsən bir də gördün yeni törəyən mühərrirlər yalançı pəhləvan kimi meydana fırlanıb düşdülər! Sən istaqoz, ya xərçəng kimi dalı-dalı gedirsən, deyib adını "xuliqan" qoydular. Bir az da acıqlarını tutdurdunsa, bir də gördün adını açdılar. Bu vaxtdək adın Arıbəysə indi gördün utanmaz-utanmaz dedilər: Bu Arıbəy-zad deyil, bu filankəsdir. Yox, zəmanə çox xarablaşıbdır, görək politika ilə dolanasan və hər addımına diqqət edəsən. Çünki, çox diqqət etdikcə çox da "istifadə" edəcəksən.

MÜƏLLİMLƏR İCTİMAİNƏ DAİR²⁰

Həqiqət halda bu diplomların məqsudları nə idi?

Bunların məqsədi camaata özlərini hər elmdən xəbərdar qələmə verib müəllimlərin üstə böyüklük edib amir olmaq idi; daha dürüstü, onları ortadan dəf edib özlərini camaata millətpərəst, millətin dərdinə dərmanşünas göstərmək idi.

Axırda məqsudlarına çatdılar. Camaati-zəmanəni əllərinə alıb nəyə istədilərsə çəkildilər. Müəllimləri nəinki camaatdan kənar etdilər, hətta aralarına bir böyük nifaq sahib arada arxayınlıqla dəmgüzar olmağa başladılar.

Bu kompaniyanın müəllimlərə xidmətləri bir dərəcədə idi ki, sözləri qurtarıb hər yerdə növ ilə diplomdan dəm vururdular! İddia edirdilər ki, "ancaq biz cəmiyyətləri, məclisləri kənar məclislərinə görə bilirik, yaxşı paltar, kraxmal köynək geyməyə ancaq bizim ixtiyarımız var, müəllim nə, qolalı köynək nə! Xülasə, hər vəchlə, hər yol ilə müəllimləri camaatın nəzərində həqiqət göstərməyə çalışır idilər. Axırda min fənn ilə onların ittifaqını dağıtmağa müvəffəq oldular, lakin bunun əvəzində camaata quru boş sözlərdən başqa bir şey vermədilər...

Biçərə müəllimlər isə bir tərəfdən insafsız "böyüklərin" sadəmələrinə, digər tərəfdən dövlət qulluqçularının tərizlərinə düşər olub öz başlarını qorumağa başladılar. Bir neçəsi "böyüklərə" tabe oldusa da, bir neçəsi də olmadı. Nifaq getdikcə qüvvət tapıb axırda bir-birinin işlərindən xəbər tutmadılar. Hərə bir yol ilə hərəkət edib ancaq cidd-cəhd edirdilər ki, boyunlarında olan təklifi yerinə yetirsinlər.

Axır vaxtdək bu minval üzrə hərəkət edirdilər. Fəqət zəmanə dəyişdi, təyir tapdı. Möhürlü ağızlar açıldı, neçə illərlə bir-birinin üstə toplanmış dərdlər aşkar olmağa başladı. Camaatın və millətin dostu-düşməni kim olmağı məlum oldu, qara ağ yerinə, ağ qara yerinə daha işlənmədi. Camaatı düz yoldan azdıran "böyüklər" "quyruqlarını" gizlətdilər, sözləri məclislərdə camaat üçün daha qanun olmadı, niyyətləri, "planlar"ı iş keçmədi. Keçmədiyi üçün tərəqqi yolu da təmizləndi. Saf ürəkli, sadə təbiətli "bir para" adamların nəzərində "həqiqət" görünən, lakin millətin həqiqi dostları, camaatın səmimi xadimləri olan və hamı mədəniyyətli millətlərdə etibar və mərtəbələri artıq bulunan müəllimlərə yol açıldı. Bunlar ilə camaatın arasında ola hail rəf olundu, bunlar indi camaatla üz-üzə rast gəlib demək istəyirlər: Ey camaat! Ey millət! Biz sizdən ötrü elm təhsil etmişik. Axırda bizləri dürlü-dürlü azarlara, mərizlərə mübtəla edən bu sənəti sizin başlarınızın xatirəsi üçün özümüzü qəbul etmişik. Bizə təlim-tərbiyə verən ustalarımız "siz camaatdan, millətdən ötrü hazırlanırsınız" deyib nəsihətlər verirdilər. Bizim aldığımız tərbiyə və təhsilə görə biz görək sizin ailəniz əfradından hesab olunacaq. Biz sizin dərdinizə qalanda siz də bizim dərdimizə görək qalasınsız. Əl-ələ verib bir külfətin üzvləri kimi ümumi bir məqsəd üçün çalışmalıyıq.

Siz bilmirsiniz ki, firəng və Almaniya davasında firənglərə qalib gələn müəllimlər olublar? Siz bilmirsinizmi ki, balaca dünyada camaat milli müəllimlərə bir mərtəbədə hörmət, mehribançılıq göstərir ki, müəllim olmaq orada böyük səadət hesab olunur? Məgər gözünüzün qabağında qonşu erməni millətini ittifaq, ittihadını görməyirsinizmi? Kimdir bunlara səbəb? Bunların tərəqqisi müəllimlərin sayəsində deyilmi?

Bəli, bu sözlər avqust ayının 15-də camaata deyiləcəkdir, müəllimlər ictimai bu sözləri nəinki dil ilə, hətta fel ilə dəxi camaata, millətə bildirəcəkdir ki, haman ictimai camaatdan, millətdən ötrü yığılıbdır. İllərlə başsızlıqdan, ittifaqsızlıqdan bir-birimizin ehtiyacına, dərdinə xəbərsizliyimizdən yanaşı etdiyimiz səhvlər haman məclisdə təshih ediləcəkdir. Ümum bir qayda, bir qanun arayıb dərdlərimizə çarə ayıracaqlar. İttifaq və ittihad edib bu təlim-tərbiyəyə dair qüsuratımızı rəf etmək üçün yeni üsullar və zəmanənin təqzasına görə yeni proqramlar düzəldəcəklər.

Açıq söyləyəlim: indi bir məqamdır ki, haqq üzə çıxıb tənəzzülün əsl səbəbi nələr və kimlər olmağı aşkar olacaqdır. Müəllimlər milli məktəblərimizə dair məsələləri həll edib özləri bacardıqlarını kəndi öhdələrinə götürəcəklər, bacarmadıqlarını camaata mühəvvəl edəcəklər.

Hər kəs öz işini görəkdir aparsın, öz vəzifəsini, təklifini anlasın. Təinki məqami-tənəzzüldə nə camaat müəllimləri, nə müəllimlər camaatı günahkar etməsin. Daha doğrusu, heç tənəzzülə, tədənniyə meydan qalmasın. Bu vaxtadək məktəblərin proqramlarını İlminkinin "yoldaşları" düzəldir idi, yəni pedaqojiyadan, elm və tərbiyəyi-ətəfaldan əsla xəbərləri olmayanlar. Bu vaxtadək hamı üləmalar rus dilində oxunur idi. İndən sonra isə türkü öz ana dilimizdə oxunacaqdır. Bu vaxtadək təlim kitabları rus dilində idi. İndi haman kitablar görəkdir türk dilində olsun. (...) Bu məsələlərin hamısını müəllimlər ictimai nəzərdən keçirib yeni proqram düzəldəcəklər, yeni təlim kitabları seçib çap edəcəklər.

Ümid edirik haman bu məclis ilə müəllimlərimiz müəllimliyə məxsusi qeyrət, hümmət həmiyyətini göstərələr. "Bir neçə" adamın vasitəsilə camaatın nəzərində həqir sayılan, iş görməyən "tənbəl" müəllimlərin üstündən ləkəni götürüb bildirələr ki, bizim milli müəllimlər də qeyri tayfaların müəllimləri kimi camaata yol göstərə bilərlər, millətin dərdinə ələc aramaqda "heç kəsdən" əskik deyillər. Belə olursa, "yalançı pəhləvanlar" aradan götürülər: millət, camaat özü ikinci ictimain (syezdin) çağırılmağını tələb edər...

Vaxt var idi Bakı işıqlıq mərkəzi kimi nəzərə gəlirdi, nəinki Qafqaz, hətta daxili quberniyaların müsəlmanları gözlərini buraya tutub böyük ümidlər edirdilər. Çünki tərəqqi, mədəniyyət cəhətinə bir hərəkət görünür idi...

Hərəkətin səbəbi rus-müsəlman adlanan məktəblər olmuşdu desək, səhv etmərik, zənn edirik.

İki cavan kasıb müəllim Bakıya gəlib "bore-xərc" bir məktəb binasını qoyurlar, camaatın nəinki fikrindən belə bir məktəb keçmir idi, hətta əksəri buna zidd əqidədə ikən iki cavan zəmanənin təqzasını ipək gözəl anlayıb cürətlə meydana gəlirlər. Nuh vaxtından qalmış qanuni-tədris ilə hərəkət edən məktəblərin müqabilinə üsuli-cədid məktəbi çıxarırlar, çıxarıb da köhnə məktəblə yeni məktəbin müharibəsinin başlanmağına səbəb olurlar.

Bu iki cavan müəllim təhsil etdikləri pedaqoga elminə ümid bağlayıb qeyrətlərini, səylərini gün-gündən artırarkən, köhnə məktəbdə müəl-

limləri ata-baba qaydası ilə uşaqların əqillərinə seyqəl verəcək yerdə onların zəhinlərini kor etməyə çalışır idilər...

Camaat isə təzə bir şey, bir qayda görməyib buna qənaət edirdi.

Lakin çox çəkmədi, camaat yeni üsuli-cədid ilə hərəkət edən məktəbin gücünü görüb bir fikrə getdi. Gördü iki, üç köhnə qayda ilə oxuyan uşaq axırda öz adını da dürüst yazı bilmir. Üsuli-cədid qaydası ilə oxuyan uşaqlar iki ayın ərzində ana dilində və yarım ilin ərzində rus dilində yazı oxuyurlar...

Camaat bunu görüb üsuli-cədid məktəbinə rəğbətlanır. Uşaqlarına xeyirxah olan aqibəti dürüst nəzərə gətirən atalar yeni məktəbin qapısını tanıyırlar... Camaatın rəğbətini görüb iki cavan daha ziyadə səylərini artırır. Rus-müsəlman məktəbi günü-gündən tərəqqi edir. Axırda bəs etməyib camaat özü belə bir məktəbin artmağına səbəb olur.

Səhər duması camaatın xahişinə görə rəsmi rus və tatar şkolaları açır. İbtidai bu məktəblərin ədədi artır, bunların ədədi artıqca müsəlman müəllimləri də Bakıda çoxalır. O vaxt bir vaxt idi ki, müəllimlərdən başqa qeyri ziyalı yox idi. Bir, ya iki rus, ya Avropa darülfünunu qurtaran var isə də, onlar da milyonçulara qarışıb günlərini eys-işrotlə keçirir idilər.

Bunlardan müqəddəm Bakıda yəni bir-iki oxumuş müsəlmanlardan var idi. Lakin iş görə bilməyib nəinki tərəqqi, hətta otuz il müsəlmanları geri saldırlar. Çünki işi tədbirsiz başlamışdılar.

Nə isə, Bakının təzədən tərəqqi zamanı başlayır. İndi iş görənlər universitet "nişanı ilə" meydana gəlirlər. Pedaqogika didaktika elmlərinə pənah aparıb iş başlayırlar. Bunlar darülmüəllimində əzbər etdikləri "asandan-çətinə və ya, yavuşdan-uzğa hərəkət etmək" qanunları ilə tərəqqi yoluna ayaq qoyurlar. Bunlar hər tərəqqinin başı məktəb olmağını anlayıb, "ağzı köpüklü" danışmağa zidd olub səssiz-sədasız hərəkət edirlər. İbtidai məktəb işlərinə artıq diqqət edib üsuli-cədid məktəblərinə camaatı daha ziyadə rəğbətləndirirlər.

Məktəbləri rus-tatar şkolaları müvafiq qayda ilə aparıb böyüklər üçün də tərəqqi yolu arayırlar.

Nəinki Qafqazda, hətta cəmi Rusiyada görünməyən əvvəlinci müsəlman qiraət-xanası açırlar, həmin qiraət-xanaya hamı müsəlman mərkəzlərindən qəzetələr, jurnallar gətirirlər. Müsəlman camaatı türk, fars, ərəb qəzetlərini mütaliə edib qeyri məmləkətlərdə sakin olan din qardaşlarının əhvalından xəbər tuturlar və nə yolda hərəkət etməklərini, nə fikirdə olmaqlarını bilirlər.

Müəllimlər buna da bəs etmirlər. Bunlar teatr, böyüklər üçün məktəb olmağını anlayıb teatr işinə artıq diqqət edirlər. Bu yolda yeni faciələr yazırlar, ya qeyri dillərdən tərcümə edirlər.

Teatr çıxardanların oyunlarına artıq diqqət edib hər "oyunçu"nu araya qoymurlar. Camaat isə yavaş-yavaş teatr işinə rəğbət göstərir. Teatrda yığılan pullara yetim uşaqları oxudurdular... Müəllimlər çəkdiyələri zəhmətin meyvəsini gördükcə hümmət, həmiyyət, qeyrətləri artırdı. İttifaq ittihadları daha ziyadə qüvvət tapır idi. Bəli, müəllimlər böyük bir ittifaq edib, boş vaxtlarını millətin yolunda sərf edirdilər. Bunların ittifaqı, tərəqqi yolunda hərəkətləri, nəinki Qafqaz müsəlmanlarını, hətta Rusiyada bitərəf, ümum tərəqqiyə şad olan rus camaatı belə sevindirir idi. Bakı müəllimlərinin hərəkəti barəsində mədəniyyətə dost rus qəzetləri kərratilə məqalələr yazıb müsəlman camaatını təbrik edirdilər. Edib də işığın yolunu ziyadə asan etmək üçün cavab müsəlman müəllimlərinə yol göstərirdilər...

Xülasə demək olmazdı Bakı müəllimləri yatırlar, iş görmürlər, ya görmək bacarmırlar. Demək olmazdı ki, cavab müəllimlər ancaq öz şəxsi mənfəətləri üçün çalışıb milləti bilmərrə unutmuşdular və öz vəzifələrini, borclarını anlamırdılar. Qeyri tayfaların milli müəllimlərinə nisbətən ola bilsin ki, az iş görürdülər, fəqət "haman az işi" görürdülər, mümkün olan qədər çalışırdılar...

Bu "az işi" gizlətmək olmayacaqdır. Bakının tarixini yazan biqərəz şəxs "bir neçə ildə" milli müəllimlər tərəfindən görülən hümməti, həmiyyəti, qeyrəti unutmayacaqdır.

Biz "bir neçə ildə" deyib milli müsəlman müəllimlərinin sonrakı hərəkətlərini, işlərini nəzərdə tuturuq.

Bəli, ancaq "bir neçə il" tərəqqi yolunda bulunarkən müsəlman müəllimləri iki o qədər tənəzzül yolunda dövrən sürüblər, yəni məktəbdən kənar millət işlərinə qarışmayıb qeyri-rus çinovnikləri kimi ayın iyirmisini gözləyiblər və boş vaxtlarını kəndi keflərinə sərf edib camaat tərəfindən töhmətə layiq olublar. "Bakı müəllimləri məvacibin çoxluğundan eys-işrətə məşğul olub öz təkliflərini layiqincə əmələ gətirmirlər. Millət üçün bir tərəqqi yolu açmırlar, təlim kitabları yazmırlar..." Belə bir acı sözləri camaatdan indi eşidiriz, camaat belə bir qan xarab edən töhməti deyib haman müəllimlərin keçmişdə göstərdikləri qulluqlarını bilmərrə unudur və buna, yəni müəllimlərin həqiqət, "çinovnik" olmaqlarına əsl səbəb nə olmağını ya bilmir, yəni qəsdən bilmək istəmir...

Həqiqət pərişanlığa səbəb nə oldu? Müəllimlərin ittifaq ittihadını kim pozdu? Yoxsa sonradan gələn müəllimlər şüursuz, millət dərini çəkməyən olublar?

Xeyr! Sonradan gələn müəllimlərdə günah yoxdur. Bunlar nə bilikdə, nə də qeyrət xüsusunda əvvəlkilərdən əskik deyildilər. Bunlar, ehtimal əvvəlkilərdən də artıq hümmət, həmiyyət göstərə idilər: lakin... Lakin bunlar Bakıya gəlib əvvəlki müəllimlərin ittifaqını, ittihadını pozulmuş gördülər... "Nə bülbüldən bir əsər, nə sünbüldən bir nişanə!" Əvvəlki yoldaşlar müəllimləri məyus, pərakəndə görüb özləri də pərakəndə, bir-birindən xəbərsiz işləməyə başladılar...

Axırda camaat tərəfindən töhmətə, məzəmmətə layiq oldular... Camaat niyə də töhmət etməsin? Köhnə müəllimlərdən zühura gələn müvəffəqiyyətlər yenilərdən zahir olmadı. Bunlar nəinki məktəbdən kənar millət işlərinə qarışmadılar, hətta özlərinə tərtib edən vəzifələrə, təkliflərə qarşı rus çinovnikləri kimi hərəkət edirdilər. Ancaq aldıkları məvacibə görə işləyib boş vaxtlarını şəxsi mənfəətlərinə sərf cləyirdilər. Camaat isə köhnə müəllimlər ilə təzələrin işlərinə təfavüt qoyub əlbəttə, təzələri hümmətsiz, həmiyyətsiz hesab edərdi. Fəqət eyni camaat özündə hümmət və qeyrət, milliyyə hissiyatı nə dərəcədə olmağını düşünmürdü: "Öz gözündə qılı görməyib özgə gözündə tircə görən" camaatımız yenə də səhvini düşünməyib biçərə müəllimlərə olmayan sözləri deyirdi!.. Camaatımız düşünsəydi ki, hər millət üçün tərəqqi qapısı məktəbdir və hər məktəbin tərəqqi tapmağı milli müəllimlərə bağlıdır, əlbəttə, bir kərə dürüst fikir edərdi: nə səbəbə ibtidai ittifaq ilə millət yolunda çalışsan, qeyrət göstərən müəllimlər indi pərakəndə olub hərə bir yol ilə yerləşir? Bu sualın üstə bir az fikir etsə idi, yəqin ki, özünün müqəssir olmağını anlardı, vaxtında dərini əlac tapardı.

Bir vaxt var idi, müəllimlərsiz millətə dair işlərə baxılmazdı. Məclislərdə səs, rəy verən müəllimlər olurdu. Təsəvvürlərinə diqqət olunurdu. Lakin bir vaxtdan bəri camaat haman müəllimləri məclislərdə görmədi, onların fikirlərindən xəbərdar ola bilmədi. Sözü açıq deyək: onlar indi lüzumsuz bir üzv olub artıq araya qoymadılar. Camaatımız isə bu əhvalı görüb heç soruşmadı: nə əcəb, indi müəllimlər işə qarışmırlar? Məclislərdə görünmürlər?

Müəllimlər iki qiraətxana açdılar; qiraətxanalar "bir vaxtadək" davam edib sonra bir ayın ərzində ikisi də bağlandı. Camaat heç xəbər almadı: niyə, nə səbəbə bunlar bağlandı?

Müəllimlər "bir vaxtadək" ildə neçə dəfə teatr qoyub yetim uşaqları gimnaziyada oxudurdular. "Bir vaxtdan sonra" müəllimlər bu işdə soyuq

tərəpəndilər: yetim uşaqları gimnaziyalardan qovurdular. Direktor müsəlman uşaqlarını qovmaq istəməyib üzlərini camaata tuturdular, kömək istəyirdilər. Camaat isə heç bir fikir etmirdi ki, bu vaxtdək bu yetim uşaqlar kimin xərcinə oxuyurdular? Onlara müəllimlər kömək edirdilər isə niyə indi kömək etmirlər?

Müəllimlər ana dilində kitablar yazırdılar: Haman kitabların sədası Tiflis qəzetələrindən gəlirdi, bu kitablar Bakıda çap olunur idi. Lakin Tiflis əhli haman kitabların barəsində Bakı əhlinə tez məlumat alırdılar...

Camaatımız yenə də "zəhmət çəkib" səbəbini bilmək istəmirdi. Sual etmirdi: nə səbəbə bu barədə "bizim" qəzetələr yazmırlar? Xülasə, müəllimlərin hər addımında, hər hərəkətində bərəkslik görüb camaatımız nəinki bağırır idi, hətta söhbət məqamında quru təəssüf də göstərmir idi... Deyəsən gərək belə də olaydı. Bir-iki yalançı pəhləvan millət, millət deyib meydana çıxan vardı isə də, bunlar da "ah, nə pis iş oldu" deyib, "Allah kərimdir" sözləri ilə özlərinə təsəlli verirdilər. Daha anlamayırdılar ki, doğru, Allah kərimdir, lakin vaxt kərim deyil! Bunu düşünürdülər ki, öz əlləri ilə özlərinə quyu qazıb yüz min məşəqqətlə meydana gələn milli işlərini mürur ilə puç etmək istəyirlər.

Açıq söyləməli: camaatımızın ağıl gözündə olub, həqiqət, millət dostu kim olmağını düşünmədi... Diploma, nişana aldanıb quzu cildində qurdlara yol açdılar, sidq ürəklə təmənnaşız, qərəzsiz milli hissiyyəti ilə meydana gələn müəllimlərin yollarını bağladılar. Bunları gözdən salıb "diplomluların" ətəklərindən yapışdılar... Yapışdı da ümum tərəqqini on il dala saldılar. Buraya ümid bağlayanların ümidlərini birmərrə kəsdilər. Bakı "bir vaxtdək" tərəqqiyi-ittifaq mərkəzi hesab olunur idisə də, indi tənzül və nifaq mərkəzi olmağına şübhə yoxdur.

Hal-hazırda nə ilə özünü təsəlli verirsiniz? Şəhər dumasında bəzi oxumuşlarımızın bulunmağı iləmi, ya əlimizdə olan qəzetələrləmi? Bunları böyükmü səadət hesab edirsiniz? Ediniz, lakin insafı əldən buraxmayıңыз, bir yaxşı fikir ediniz! Kim idi məclislərdə, qəzetələrdə bağırıb-çığırın yazan ki, bizə milli qəzetə lazımdır? Kim idi zasedaniyalarda, iniqadlarda yazan, dil bilməz qlasnları qəzetələrdə həcv edib onların əvəzinə oxumuşlardan seçiniz deyən? Kim idi? Müəllimlər deyildiləmi? Haman diplomluları sizə nişan verənlər bunlar deyildiləmi? Onlara "rahat yuva" hazırlayan müəllimlər olmadılar mı? Yox əfəndim! İnsaf! İnsafla meydana gəliniz! Müəllimlərdə qüsur görürsünüzsə, öz qüsurunuzu, xətanızı örtüb basdırmayıңыз?

Müəllimlər, yenə deyirik, "bir vaxtdək" öz təkliflərini dürüst anlayıb bacardıqları qədər iş görürdülər. "Bir vaxtdək" ah, nə yaxşı, nə gözəl bir vaxt idi! Bir tərbiyəli, bir təsəvvürlü müəllimlər əl-ələ verib hamı bir adam kimi hərəkət edirdi. Saf ürəylə ümumi bir məqsədə yerləş edərək qeyri oxumuşları, qeyri mənsəb sahiblərini arayıb tapırdılar. Bunlar ilə də ittifaq etmək istəyib nadanlıqın müqabilinə zor qoşunla çıxmağa ciddi-cəhd edirdilər. Lakin heyf! Çox heyf ki, müəllimlər sadə, saf ürəklə meydana gələn "qeyri oxumuşlar" diplomla qaydası ilə hərəkət edirdilər... Bunlar bir kibr və qürurla müəllimlərə baxıb camaatın nəzərində onları həqiqət göstərirdilər. Camaat isə onların xidmətlərinə aldanıb müəllimlər göstərdikləri qulluqları bilmərrə unudub, "əsl millətperəst bunlardır" deyib diplomların ardınca getdi. Axırda müəllimlərə həqiqət baxanları onlara böyük etdi... Şan-şövkət gözənlərə bu bəs edirdi! Əllərinə ixtiyar alıb sağ-solunu gözləməzdilər. Bu işin aqibəti nə olar? Sualını fikirlərdən keçirtməyib hər məclisdə, hər yığıncaqda "müəllimlər heç bir şey etmirlər və etmək də bacarmırlar" deyib, camaatın qulağını doldurur idilər. Axırda bunların "təlim işlərinə əl uzadırdılar", "pedaqogika", "didaktika", "psixologiya" elmləri nə olmağını əsla anlamayıb bunların hərəkətlərinə irad tuturdular. Hətta cürət edib zikr olunan elmlərdə bunların səhvlərini göstərirdilər...

Məqsədləri nə idi?

Millətin fəqir və zəlalətində əsasən səbəb onun əqil və mədəniyyətinin fəqir və nöqsandır.

Bu sözləri sadə demək hünər deyildir. Bir də deyib də əməl etməlidir. Henrix Pestaloti bu sözləri həm dedi, həm də dediyinə əməl etdi. Ağılı, ruhunu, malını, ömrünü axır nəfəsində millət yolunda, daha dürüstü, yetim uşaqların yolunda sərf edib dünyaya əlvida etdi.

Bir müəllim müəllimliyə hazırlanarkən ola biləmi ki, Henrix Pestalotsinin adını eşitməsin? Ola biləmi ki, bunun uşaqlara olan məhəbbətini bilməsin? Təlim və tərbiyə dair nəsihətlərini oxumasın?

Doğrudur, Henrix Pestalotsi 79 il bundan müqəddəm dünyadan köçübüdür. Lakin 79 il bundan müqəddəm dediyi sözlər, təlim və tərbiyə yolunda göstərdiyi hərəkətlər indiyədək və bundan sonra da bağı qalacaqdır.

79 ilin ərzində pedaqogika, didaktika elmləri və bu elmin göstərdiyi yeni üsullar böyük tərəqqi tapıbdır və getdikcə tapacaqdır. Fəqət Henrix Pestalotsi təlim və tərbiyə işlərində şəfqət və məhəbbəti hər şeyə müvəffəq bilirdi.

Henrix Pestalotsi həmişə deyirdi: "mən heç vaxt heç kəsdən üsulitədris və təlim öyrənməmişəm. Tərbiyəyə dair elmlər oxumamışam, lakin uşaqlara mənim bir mənfəətim olurdusa, ancaq məhəbbət və şəfqət sayəsində olurdu". Qoca Pestalotsi axır nəfəsinədək bu təsəvvürdə olub özündən sonra qoyduğu asar və təlifatının hər səhifəsində, hər sətrində bu yoldakı fikirlərini söyləyirdi.

Bu günlərdə Bakı müəllimlər ictimai olmağa görə indi istəyiriz bir iki ay, sənə dövryyəsi münasibət ilə şənlilər edilən məşhur pedaqoq Henrix Pestalotsinin barəsində bir az söhbət edək. tainki bilənlər bir də təkrar etsinlər və bilməyənlər bilsinlər ki, təlim və tərbiyə işlərində şəfqət və məhəbbətin gücünə edilən tərəqqi heç bir pedaqogika elmlərinin gücü ilə edilməz. Müəllimin uşaqlara şəfqəti olursa, elmi-ruhsuz və elmitədrissiz məqsudə çatmaq mümkündür. Hər uşağın özünə görə bir qeyri xasiyyəti, təbiəti olmağa binaən hamıya bir qayda və bir qanunla dərs vermək, hamıya bir dillə bəyan etmək olmaz, hamını bir "ölçü ilə ölçmək" olmaz: uşaqların parası zəhinli, zəkavətli, bir parası zəhinsiz, fəhmsiz, bir parasını qüvvəyi-hafizəsi qüvvətli, bir parasınıkı-naqis, bir parası müdhiş hekayələr sevən, bir parası gülünc və fərəhli nağıllardan həzz alan olur. Uşaqlara məhəbbəti olan müəllim bunların hamısını mülahizə edər, hər kəsin öz bildiyinə, qanacağına görə hərəkət edərsə, hər kəsin eyninə görə çarə ararsa, əlbəttə, təlim və tərbiyə düz yolu ilə gedib tərəqqiyi-ola dərəcəyə çatar.

Henrix Pestalotsi belə bir təsəvvürdə olarkən onun təlim və tərbiyə yolunda fikir və hərəkəti hal-hazırda və gələcəkdə ümum müəllimlər üçün gərəkdir dəstürləməl olsun.

Bunun öz tərbiyyəsi daha ziyadə ibrətəbəxşdir. Baxaq nə tövr tərbiyə almış və haman tərbiyənin səmərəsi nə olmuş. Henrix Pestalotsi Zurix şəhərində 1746-cı ildə yanvarın 12-də təvəllüd tapıbdir. Henrix Pestalotsi altı yaşında olarkən atası öldü. Anası və qulluqçularından Babil uşağın tərbiyyəsinə məşğul oldular. Babil haman arvad idi ki, Pestalotsinin atası Jan Batisti öləndə ona and vermişdi ki, öləndən sonra onun külfətini buraxmasın. Babil sözünün üstündə bərk durub balaca Pestalotsiyə və anasına böyük xidmətlər göstərdi.

Külfət əvvəlindən də kasıb idi. Jan Batistidən sonra daha bir ümid yeri yox idi. Henrixin anası çox şeyi özünə haram edərdi, Babil isə bir qəpik artıq xərcləməyə qoymazdı. İki arvad bu minval Jandan qalmış cüzi pulu çox ehtiyat ilə xərc edirdilər ki, axırda Henrix Pestalotsiyə lazım olan tərbiyəni verələr. Külfətin dolanacağı böyük məşəqqətlər və ehtiyaclar

çində keçir idi. Bununla belə, Babil hər bir zəhmətə davam edib balaca Henrixə getdikcə məhəbbət bağları və onun tərbiyyəsinə ziyadə diqqət edərdi.

Həmvaxt ehtiyac və zəlalətlə keçinərək külfətin bu tövr güzəranı balaca Henrixə əsər edərdi, yad arvad Babilin hər ehtiyaca davam etməyi, bununla belə Pestalotsinin evində qalıb uşağa böyük məhəbbət bağlamağı axırda Henrix Pestalotsinin tərbiyyəsinə böyük əsər etdi. Ona da özgən dərindən qalan, qeyrisinin əhvalına yanan, qeyrilərin dərnlərinə olar arayan, gözəl təbiətli, mülayim xasiyyətli bir adam etdi. İki arvadın səmimi-qəlbi ilə olan tərbiyyəsi Henrix Pestalotsinin qəlbində ümum bir məhəbbət yaratdı. Pestalotsi hamıya bir gözəl baxıb elə bilirdi ki, hamı adamlar buna tərbiyə verənlər kimi mehriban, təmiz ürəkli adamlardır. Belə bir təsəvvürdə olarkən hamıya məhəbbət bağları. Ürəyi çox nazik olub, hamının dərindən yanardı: hələ uşaq ikən məktəbdə yoldaşlarına hər növ ilə kömək edərdi. Yoldaşlar isə bunun məhəbbətini, mehribanlığını anlamayıb əvəzində buna istehza edirdilər. Balaca Henrix hamının dərindən yanarkən və öləndən gələn yaxşılığı edərək heç kəs ilə yoldaşlıq etməzdi. Çünki dərində bunların heç biri ilə düz gəlməzdi. Bunun yoldaşları tədris ilə lazımlı, lazımsız dərsləri keçirdilər, vaxtlarını çox vaxt elə şeylərə sərf edirdilər ki, ürəkdən haman şeyləri, haman dərsləri sevməzdilər. Açıq demək, buyuruq altında məcburən dərs hazırladılar, Henrix isə ürəyinə, ağına xoşu gələn dərslərə böyük diqqət edib lazımsız şeylərə çox da vaxt sərf etməzdi...

Bu minval Henrix Pestalotsi ibtidai məktəbi qurtarıb orta məktəbə və sonra 1760-cı ildə kollegiya darülfünun adlanan mədrəsəyə qəbul olundu. Burada hamı elmlərdən çox elmi-ilahiyyə böyük diqqət edərdi. Professorlardan yunan və yəhudi lisanlarının professoru Brininqer Pestalotsiyə xoş gəlirdi. Məzkur professor tələbələrə çox sevərdi və həmvaxt deyərdi: "bir adamın, yəni bütün vətənin xoşbəxtliyi onun cavablarının yaxşı tərbiyyəsinə bağlıdır. Yaxşı tərbiyə isə bundan ibarətdir: insanın aqlını gözəl, pak şeylər əxz etməyə öyrədəsən və ürəyini ağıl, vicdan və dinin sevmədiyi şeylərdən çəkindirəsən".

Henrix Pestalotsi elmi-ilahidən başqa professor Biresi Tinqirin vəsiyyəsilə Vulfun fəlsəfəsini oxuyurdu. Haman fəlsəfənin qanunlarından biri də bu idi: "Get o şeyin dalınca, sənə tərəqqi yolu verəcəkdir, çətin o şeydən ki, səni tənəzzülə salacaqdır". Aqlın gücünə insan pis əməli yaxşı əməldən seçər. Bu barədə aqlın, yaxşı vicdanın olmağına dəlalət edər.

İnsana dair dəhrin üç qanunu var: bir qanun insanın özünə dair, biri Allaha dair, biri də qeyri adamlara dair, yəni insan gərəkdir, əvvəl özü

üçün həqqi-taalanın sifətlərini əxz etməyə çalışan və sonra özgələrdə bu yolda tərəqqi tapmağa ciddü-cəhd gərəkdir edə. İnsanın axırncı sifəti məhəbbət artırır. İnsan bir-birinə məhəbbət bağladıqca, zülm aradan götürülər, ehtiyac azalar".

Bu sözlər Henrix Pestalotsinin qəlbində böyük yer edərdi. Belə bir tərbiyə verən, məhəbbət artıran məktəbin olmağını arzu edərdi. Haman bu vaxtlarda Pestalotsi 17 sinndə olarkən Russonun inşasını oxuyub bu barədə təsəvvüri-əqidəsi daha ziyadə bərkləşdi.

Russonun və elə tərbiyənin əsl məqsədi uşaqlarda təbii olan yaxşı sifətlərə seyqəl verməkdir, nəinki ona sənaye-arizi sifətləri əxz etdirmək. Russo deyirdi: "Mən ümid edirəm ki, mənim tərbiyəmdən çıxan uşaq nə çinovnik, nə soldat, nə ruhani olacaqdır. Mən bilirəm ki, mənim tərbiyəmdən olan uşaq "adam" olacaqdır. Rüzgar onu qeyri bir yerdə, yəni tərbiyəsinə bərəks yerdə oturdarsa da, yenə haman "adam" kəndi yerində bulunaçaqdır".

"Biz uşaqlara o şeyləri təlim veririk ki, özləri onları təlim edirlər. Bununla bərabər, o şeylər ki, biz gərək onlara təlim edək çox vaxt unuduruz". Russonun təsəvvürünə görə uşağa ibtidai bir növ tərbiyə vermək ki, rüzgarın qədəmlərinə davam edə, onda səbir ola və sonra onun qeyrilərə məhəbbəti getdikcə arta, bunların yanında həmişə insanın yaxşı, gözəl sifətlərindən söhbət etmək, fəna sifətlərindən heç vaxt söyləməmək, xülasə hamını yaxşı sifətdə qələmə verib uşaqların hamıya məhəbbətini artırmaq...

Russonun bu sözləri də Pestalotsinin ürəyi ilə olub da onun tərbiyəsi, təsəvvürü ilə müvafiq gəlirdi, gəlib də diqqətini bu məsələdə artırır idi.

... Henrix Pestalotsi Russonun təlim və tərbiyəyə dair sözlərinə artıq diqqət edirdi.

1762-ci ildə Zurix şəhərində "millətpərəstlər" cəmiyyəti araya gəldi. Haman cəmiyyət Russonun məsləkinə sadıq bulunurdu. Bu cəmiyyətin əqidəsi məişət xüsusunda sadə keçinmək, təbiətə, təbiiliyə yavuqlaşmaq, qanun və ədalətə xidmət etməmək, məzlumları zalımların əllərindən xilas etmək idi. Böylə bir əqiddə Henrix Pestalotsinin amali-qəlbiyyəsinə ziyadəsilə müvafiq idi. Ona görə Restalotsi haman cəmiyyətə daxil olub axırda onun mötəbər üzvlərindən biri hesab olunur idi.

Cəmiyyətin etiqad və mücahidəti Pestalotsini millətə yavuqlaşdırdı. Onun millət yolunda çalışmaq əfkarını daha ziyadə qüvvətləndirdi. O vaxtlar oxumuşların arasında əkinçiliyə böyük bir rəğbət intişar tapmışdı. Yenə də Russonun sözləri: "Əkinçilik insan üçün ən böyük xoşbəxtçilik-

dir" Pestalotsinin qəlbində nəqş bağlamağa görə Henrix əkinçiliyi özünə sənət edir. Bu fikir ilə ki, əkinçilik vasitəsilə millətə böyük mənfəətlər verəcəkdir.

Pestalotsi əkinçiliyə sahibi-vüquf və mumarisə olmağa görə o qeyrilərinin yanında çalışırdı, lazım olan məlumatı əldə edirdi. Bir il sonra Pestalotsi təəhhül edib ümuri-beytiyyəsinə yoluna qoyur, bu sayədə əkin yerini də yavaş-yavaş böyüdür, tövsi edir. Lakin əsasən fikri-ziyarəti, üsuli-ziraəti kəndli qonşularına göstərmək, öyrətmək idi, daha doğrusu, bu xüsusda bir nümunə əmsal olmaq idi.

Yoxsa bu işə qazanekar xatirəsi üçün çalışmırdı, bu işə kəndi nişanlığına yazdığı bir kağızdan aşkar olur. Pestalotsi bu kağızda belə yazır: "Mən çox xoşbəxtəm ki, siz də kənddə olmağımızı şəhərdən əfzəl bilirsiniz. Mənim təsəvvürümə görə şəhər tərbiyə üçün yaramaz, mənim xanəm şəhərin hər növ səvətindən gərəkdir kənar ola. Vətənə belə bir yerdə mən bir xeyli xidmətlər edə bilərəm. Şəhərlərin dəğdəğəsi, qal və məqali bu xidmətlərə müsaid deyildir. Mən kənddə vətəndaşlarımızın uşaqlarından birini çərəksiz görsəm və bilsəm ki, buna tərbiyə verilsə gələcəkdə "adam" olacaqdır, onun tərbiyəsinə çalışmaq əsla diriğ edəməm. Axırda uşaq bir parça çörək sahibi olub özünü xoşbəxt hesab edər. Hərgah uşaq bir böyük bir sifət göstərüb evdən qovularsa, mənim evimdə bir guşə tapıb ümum vəfa etdikcə bir növ ilə keçir... Bəli, mənim sevgilim! Böyük istedad və qabiliyyət göstərən uşaqlara mən süd verərəm özüm işə suya qənaət edərək istərəm bilsinlər ki, istedad və qabiliyyətə necə qiymət verərəm. Vətəndaşlarımıza qulluq etmək üçün, onların dərdlərinə əlac aramaq üçün öz xərələrimizi azaltmalıyıq".

Henrix Pestalotsinin kənd işlərində təcrübəsi az olmağa görə zərər zərər üstə gəlirdi. Axırda zərər və ziyanlara tab gətirməyib kənd işlərindən əli çıxırdı, ona böyük bir qəmginlik üz verdisə də, öz əli fikrindən yenə əl çəkmədi. Fikri nə idi!..

Henrix Pestalotsinin əsl məqsədi kənd uşaqlarına layiqincə tərbiyə vermək idi. Görürdü ki, kəndlilər yetim uşaqları öz mənfəətlərinə işlədib bu zavallıların tərbiyələrinə əsla etina etmirlər idi. Pestalotsinin öz əlində az yer qalmışdı. Ona görə haman yetim uşaqları öz başına yığır, onlara iş öyrədir tərbiyələrinə böyük diqqət edirdi. Camaat bunu görüb Pestalotsiyə kömək edir, ümum yığılan pul ilə yetim uşaqlara "tərbiyə evi" açmışdılar.

Pestalotsi şəhərdən axşamədək yetim, fəqir, müxtəlif xəstəliklərə mübtəla uşaqların üstə böyük zəhmətlər çəkir, onların ağlarına, ruhlarına gizai-mənəviyyələrini verir, onlara ana, baba kimi qulluq edirdi. Əllərini,

ayaqlarını, bədənlərini öz əlləri ilə yuyardı, gecə-gündüz azarlıların yanında oturub kimini sözlə, təsəlli ilə, kimini dərman və gızai münasibətilə imdadına yetişirdi. Bir an uşaqlardan kənar olmayıb hər işdə onlara kömək edərdi. Pestalotsi uşaqlar ilə nə tövr rəftar etmək barəsində öz rəfiqəsinə yazır ki, "səhərdən axşamədək uşaqların arasında tək dolanıram. Onların cisim və ruhları hər bir şeyi mənim əlimdən alırlar. Mənim siyanətim həmişə onların üzərindədir. Mənim gözlərim həmişə onlara mətufdur. Gözlərimin yaşlarını onların göz yaşlarına qarışdırıram. Üzüm onların üzləri güləndə gülür. Hər saat, hər dəqiqə onlar mənim ilə, mən onlar iləyəm. Onların yedikləri, içdikləri nə isə, mənim yediyim, içdiyim də odur. Mənim heç bir şeyim yox idi. Nə xanəm, nə dostum, nə münim, hamısı onlar oldu. Onlar səhhət və səlamətdə olanda bir yerdə gözirom, azarlı olanda yanlarından ayrılmıram. Yuxum gəlsə də, orada yuxulayıram. Axşam hamıdan gec yatıram, səhər isə hamıdan erkən qalxıram".

Pestalotsi təsnifatının birində deyir: "Uşaqlar hər gün, hər an mənim nasiyəmdən, çöhrəmdən anlıya idilər ki, onların xoşbəxtliyi mənim xoşbəxtliyimdir, mənim hissiyyati-qəlbiyyəm onların hissiyyati-qəlbiyyəsidir. Doğrudur, bu sözləri yazan Pestalotsi özüdür. Fəqət heç bir vaxt onun qövlü felinə zidd olmayıbdır. "Pedaqogikada" Pestalotsinin bülənd bir mərtəbə ehraz etməsinə də bəis bu halı olubdur. Qövlilə feli həmişə düz gəlib, pərvanə kimi uşaqların başına dolanır idi. Henrix Pestalotsi böyük bir ad qazanıb hamı zəmanə müəllimləri onun ovsafına heyran idilər. Lakin onu dəli, "başı havalı" bir məcnun hesab edən də az deyil idi. Sahibsiz, bəkəs, yetim uşaqlara bu qədər cansüpəranə bir məhəbbət, bir şəfqət adətədən "dişqarı şeydir" deyib tənbellər, həsudlar ona istehza edərtilər, "ağlı nöqsan" qələminə verirdilər. Lakin bunlara əhaliyi-sami etibar etməyib öz işini necə ki, lazımdır elə görürdü. Təlim-tərbiyə barəsində kəndi əfkar və hissiyyatı nə isə yazardı. Henrix Pestalotsi təlim və tərbiyəyə dair tövsiyə etdiyi üsul və qəvaid bunlardır:

- 1) Diqqət hər bir təlimin başıdır.
- 2) Diqqətsiz heç bir dili öyrətmək olmaz;
- 3) Təlim vaxtını söhbətə və iradə sərf etmək olmaz.
- 4) Hər bir şey başlayanda asandan başlamaq və uşağın zehninə görə hərəkət etmək.
- 5) Dərsdə bir mətləblər üstə o qədər dayanmaq ki, ta təlim olunan o mətləb uşağın öz malı, mali-mənəviyyəsi ola. Yəni onu bir daha əsla yadından çıxarmaya.
- 6) Təlim uşağın öz təsəvvüratını açsın.

7) Uşağın zəka və zehni istedadı-təbiisi, fitrəti müəllim üçün müqəddəs gərəkdir hesab oluna.

8) Məktəbin ən birinci məqsədi tərbiyə gərəkdir ola, yəni oxumağa, yazmağa çox da diqqət etməyib uşağın ruh və əxlaqına mənəviyyətinə ziyadə diqqət etmək lazımdır.

9) Bilik və bacarmaq bir-birindən gərəkdir ayrılmaya. Yəni bir şeyi əzbər bilməkdən savayı haman şeyi bacarıb qayımaq da gərəkdir ola.

10) Müəllim ilə mütəllim yekdigərlərinə ata və oğul kimi gərəkdir məhəbbət edələr.

11) Təlim gərəkdir tərbiyəyə bağlı ola.

Pestalotsinin bu qanunları indiyədək didaktika elmində mötəbər tutulur. Bu günədək Pestalotsinin ismi müəllimlər arasında böyük bir hörmətlə yad olunur.

Bəli, Henrix Pestalotsinin təlim-tərbiyəyə dair əfkar və təsəvvüratı, əqval və hərəkəti bu vaxtədək müəllimlərə dəstürləmələ olduğu kimi, bundan sonra da gərəklə rəhnümaltıq etsin, ibrət olsun. Qoca Pestalotsinin insaniyyəti, vətən və millətə o qədər məhəbbəti var idi, hamı malını, canını, ağılını, ruhunu yetim uşaqların uğrunda sərf etdi. Axır nəfəsində hamını məhəbbətə dəvət edib, insanın tamam xoşbəxtliyini qəlbin bu sifətində görür idi. Uşaqlara şəfqət və məhəbbəti olmayan müəllim təlim və tərbiyəsi bəsəmər, binotico qalacağını hər an aşkara bəyan edərdi. Haman bu təsəvvür ilə axırıncı nəfəsini tapşırırdı. Fevralın 11-də 1827-ci ildə özündən sonra iki cild kitabdan başqa şey qoymayıb o dünyaya köçdü.

Onun məzarına yazılan sözlər Henrix Pestalotsinin nə olduğunu göstərir! Haman daşda yazılıbdır: "Nehofda fūqərra hamisi, Burqdofda, Myunxenbuzda məktəbi-milli banisi, İfərdə insanlar mürəbbisi və olhasil hamının imdadına yetişib, hamı işi qeyriləri üçün görən, özü üçün heç bir iş görməyən saliki-dini İsa vətənpərvər bir adamın qəbridir".

HƏFTƏ FƏRYADI ²¹

Bu gün məşhur rus şairlərindən Krilovun "Abirin və gilab" ünvanında olan hekayəsi xatirəmə gəlibdir. Çox pürməna bir hekayədir! Qulaq veriniz:

"Bir gün iki yoldaş yol ilə keçirdilər və öz işləri haqqında söhbət edirlər. Birdən dərvazanın altından bir böyük it "öö", "öö" edib bunlara

hürdü. Bunun səsinə bir neçə it hümməyə başladı. Bir az keçmişdi əlliyyə qədər it cəm oldu. Yoldaşların biri istədi bir daş götürüb bunlara atсын. O biri yoldaşı buna mane olub dedi: "Qardaşım dur, dur, sən səhvədən, bir daşla sən itlərin səsinə kəsmiyəcəksən, bəlkə daha ziyadə hirsələnib hümməyinə bəis olacaqsan. Yaxşısı budur ki, öz yolunuz ilə gedək. Mən bunların xasiyyətinə yaxşı bələdəm". Həqiqət, bunlar on addım qədər irəli keçəndən sonra itlər yavaş-yavaş səslərini kəsdi. Bir azdan sonra səsləri heç çıxmadı".

Bu hekayədən sonra cənab Krilov qissədən hissə nə olduğunu söyləyir: ürəkləri büğz və fəsadla dolu olan həsəd adamlar hər nəyi görsələr mütləq ona irad tutub hümmək istərlər. Sən isə öz yolunla get, bunları "öö...öö"-sünə qulaq vermə. Hürərlər, hürərlər, axırda səslərini kəsərlər.

Tarixi-ədəbiyyatdan belə məlum olur ki, bu hekayədə Krilov kəndi halını yazıbdır. Bunun gözəl və mənzum hekayələrinə nə vaxtında həsəd aparan çox imiş. "Krilov yazmaq bacarmayıb, ya pis yazır, ya yazdığı hekayələrdən insana mənfəət yoxdur" – deyib həsəd münəqqidlər hürərlənmiş, havlarmışlar, halbuki Krilovun yüz iyirmi il bundan müqəddəm nəzm ilə yazdığı hekayələr, misallar, indi də məktəblərdə oxunur, əzbərlənir, hər kəsi müstəfidir. Rusca bir oxuyan tapmazsınız ki, İvan Andreyeviç Krilovu tanımasın.

"Krilov baba" hamı mütəmməddin millətlərdə məşhurdur.

Buna "baba" qocalığına görə demirlər, bəlkə dünyagörmüş bir nəsihətçi olduğuna görə deyirlər.

Bəli, Krilov baba zikr olunan hekayədə öz halını qələmə gətirsə də, bizə də bir böyük dərsi-ibrət vermiş olur. "İt hürər karvan keçər, yel qayadan nə aparar" türk məsəli kimi bizə deyir: ağılları paslanmış, gözləri korlaşmış, ürəkləri büğz və həsədlə dolmuş, qabiliyyətsiz, mərəfəhm adamların "öö...öö"-sünə, qeyli-qalına heç bir vaxt qulaq verməmək, onların təqsirlərindən keçmək. Hürərlər qoy hümmək, sən başını aşağı salıb öz işinin dalınca get. Hövləyö-hövləyö axırda yorularlar, səslərini kəsərlər, vicdanları varsa bir az qızararlar, dillərini açmağa daha utanarlar... Vicdanları varsa! Vicdanları yoxsa, qızarmasalar da axırda yorulub pis hərəkətlərindən əl çəkərlər.

Hər halda, bu adamları ağılları paslanmış, gözləri ümməyə düşər olmuş, əllərindən "öö...öö"-dən başqa bir şey gəlməyən acizlərdən hesab edirik. Çünki bu biçarələr bir şeyə irad tutanda xəbər alsanız nə tövr etmək yaxşıdır, nə tövr yazmaq, ya nə tövr dolanmaq, ya nə tövr söyləmək, bunlar həmişə cavab verirlər: "Biz belə istəyirik, keşimiz belə istəyir".

Nə səbəbə? Dəliliniz nədir? – suallarına bunlardan cavab gözləməyiniz. Gözləməyən surətdə, bunlar ilə nə söhbət etmək? Qoyunuz yorulmadək hümmək!.. Hümmək. Amma bu hürənlər də özlərini camaat üzvü hesab edirlər. Binaəleyh bunların yaman sifətlərini aşkara çıxarmaq lazımdır. Kərrətilə yazmaq, fəna hərəkətlərini, ağılsız, fikirsiz sözlərini özlərinə çırpmaq vacibdir. Camaata gərək bildirmək ki, sən aranda belə bir "ağılları gözlərində", tərbiyədən məhrum üzvlər var: ona andırmaq ki, belə adamlar ilə nə tövr rəftar etmək.

Bunların hərəkətlərini ört-basdırmaq, yəni açıq-aşkar elan etmək, təbii ki camaat bilib özlərini və uşaqlarını bu bədbəxtlərin yaman sifətlərindən xilas etsinlər. "Hürənlərin" bir qismi var ki, onları diqqətsiz qoymaq olmaz!.. Yəqin ediniz ki, bu qism "Hürənləri" diqqətsiz qoysa idik, indi Rusiyada qingmutlar, pixnolar, kruşivanlar və əmsali çoxdan vətəni "altı-üst" edib öz məqsudlarına çatmışdılar. Çoxdan hürriyyət baydağını darmadağın dağıdıb biçərə köndüni yenə də yüz illərlə ayaqyalın, başaçaq, yarı buğda, yarı arpa qara çörəyə möhtac qoymuşdular. Bunların gizlətənlərini, iftiralarını, böhtanlarını hər saatda, hər dəqiqədə özlərinə vurmaya idilər, biçərə yəhudi milləti indi rus torpağından yox olmuşdu. Biçərə müsəlmanlar, ermənilər indiyədək bir-birinin qanını içə-çə Qafqaz səhrayı-Kəbirə çevirmişdilər. Hər iki millətin yurdlarında bayquşlar uluyacaq idi!.. Kazanlılar, başqırdlar və qeyri müsəlmanlar çoxdan misionerlərə yem olmuşdular...

Öşxasi-müzürün böyük bəla olmaqlarını camaata vaxtında məlum etsə idilər, yəqin ki, yapon-rus davasında milyonlarca canlar tələf olmaz idi!..

Bəli bunlar "hürüdürlər, uluyurdular", camaatı uçuruma dəvət edirdilər... Lakin çirkin məqsədlərinə çatmadılar, vətəni, millətini, camaatını səvənlər ittifaq və ittihad edib bunların müqabilinə çıxdılar, uçurumu aşkar göstərərək, qeyri bir yol göstərdilər. Nəicət yolu: hürriyyət, müsəvat, ədalət nə olmağını və nə tövr hərəkət edib qaranlıqdan işığa çıxmağın təlim-tərbiyəsinə vaxtında verdilər... Verib də bütün vətəni yüz milyon nüfusu tövrə-tövr bələlərdən xilas etdilər, yüz illərlə paslanmış ağır zəncirləri dağıtdılar...

Xeyr, əfəndim, bir zamanlar qudurmuşların "öö...öö"-sü böyük bir bəla olmuş idi. Hürənlərin sözlərinə, fikirlərinə, hərəkətlərinə diqqət etməmək olmazdı. Olmazdı deyirik, ondan ötrü ki, bu qudurmuş qurdların sözlərinə qulaq asan var idi. Onlara aldanan, onların "öö...öö"-sünü, ulamasını zümmə və nəğmə hesab edənlər var idi, qaranı ağ, ağ qara yerinə işlədən az deyil idi və deyildir də!..

Bəli, hürmək də var, hürmək də. Açıq söyləməli: hürənlərin "öö...öö"-sündən, hərəkətindən ümumi camaat işinə bir zərrə gəlsə, onların ağızlarını bir növ ilə, ya heç olmazsa, Germaniyada cari olan bir üsul ilə yummaq, bağlamaq lazımdır. Hər halda bunlara qulaq asılmalıdır! Adamın dalınca, ya xeyr özünə çox şey deyirlər, xüsusən indi ki, azadəlik verilibdir, nə istəyirsən söylə, kimə irad tutursan tut, kim-kimədir!

Məsələn, bundan müqəddəm bağda iki arvad bir yerdə oturanda söhbətləri bu idi: bu arvadın libası çox uzundur, o qızın paltarının rəngi şlyapasına yaraşmır, filan xanım gəzəndə boynunu əyir... Nə bilim daha nə tövr iradlar. Lakin bu sözləri bir-birinə "pıçı-pıçı" edib yavaşca danışdılar. İndi xeyr, azadəlik verilməyə görə, görürsünüz öz iradlarını, diqqətlərini açıq-aşkar söyləyirlər.

"Azadəlik" verilməyə görə heç kəs də incimir, dilgir olmur, eşidən "azadəliyin" səbəbinə irad edənləri bağışlayır... Lakin insaf ilə işə baxsaq, doğru "azadəliyin" səbəbinə indi iradı, diqqəti ucadan söyləyirlər. Amma iradedicilərin ədədi nə isə azalıbdır. Əvvəllər arvadlar, qızlar demək olur ki, çox yarısı belə işlərlə məşğul idilər, indi isə belələri çox azdır. Həqiqət sözüdür. İnanmırsınızsa, buyurunuz bağa, qızlar, arvadlar oturan yerdə oturunuz, qulaq asınız, görərsiniz belə cəfəngiyyat ilə məşğul olan az olacaqdır. Bu da azadəliyin səbəbinə; indi xanımlardan, qızlardan "bu gün filan teleqramı oxudunuzmu? Filan yerdə böyük iğtişas var, eşitdinizmi? Filan vəzir istefa verir, hürriyyətin filan mücahidi-məşhuru həbs olunubdur". Belə söhbətlər eşidərsiniz, nə isə, indi söhbətlərin zəmini dəyişibdir. Ağullar, zehinlər qeyri yerdə, qeyri məsələlərdə işləyir, irad söhbət eşidəndə də bir məqalənin, ya bir nişanın pis, yaxşı yazıldığı barəsində eşidərsiniz. ya xeyr filan firqənin əqidəsi yaxşıdır, ya pisdür, filan firqə səhv edir, ya düz yol ilə gedir.

Həqiqət, dürüst diqqət etsəniz, görərsiniz ki, zamanə təgyir tapıbdır. Adamlar təhəvvül edibdir, bəli, adamlar bir növ təhəvvül edibdir ki, indi bir "parə kişilərimiz də" irad tutmağa ayaq qoyublar, Allaha şükür: "azadəlik" bizə də sirayət etdi. Bundan əzəl "bir para cavanlarımız" arvadlara irad tuturdular, onların hərəkətlərinə, paltarlarına baxıb diqqətlərini söyləyirdilər. İndi "azadəlik" verilməyinə görə kişilərə də irad tuturlar.

Məsələn, bu günlərdə "bir para cavanlar" bağda bir böyük ittihad və ittifaq edib gələnin-gedənin üst-başına, ağzına, burnuna, bığına, saqqalına baxırmışlar... Axırda ittifaqlarını göstərmək üçün oxumuş müsəlmanlardan birinə götürüb bu məzmununda bir kağız yazırlar: "Filan, təvəqqe edirik, saqqalınızı erməni saqqalına oxşatmayasınız". Ha, ha, ha!!

Gülürsünüz! Əfəndim, gülməyiniz əfəndim! Doğru sözümdür, yoxsa inanmayırsınız, kağızı alan mənim üstümə gəlmişdi, şikayət edirdi. Deyir, görürsünüzmü, bizim "bir para cavanlar" nə ilə məşğul olurlar. Bundan sonra gəl "bunlar" üçün işlə, qanını xarab et... Hətta, yazanların adları da məlumdur. Camaat "ağıllı", "kamallı" vaxtın təqzasına görə söhbət edənlərini bilmək istəsə, qəzetəsiz elan etmək olar, çünki layiq görməyirik "belə cavanlar kompaniyasının firmasına ləkə vurulsun". Ondan savayı, bu "firma" onsuz da məşhur imiş. Mən ancaq bilməyirmişəm. İndi mən də bildim. Bu "firmanın" üzvlərindən ruski-tatarski şkolalarında oxuyublar, rusca oxuyublar. Ola bilməz ki, Krilov babanın hekayələrini oxumamış olsunlar.

Ey bədbəxt millət! Dərdimiz, qəməmiz azalmaqdansa, gün-gündən çoxalır; fəryadımız kəsilməkdənsə, gün-gündən ucalır; gözümüz açılmaq-dansa, gün-gündən örtülür. Ağılımız seyqəl tapmaq-dansa, gün-gündən paslanır...

Belə iradları bundan müqəddəm mollalardan, qocalardan eşidirdik, indi "cavanlardan" eşidirik. Afərin, gələcək millət balalarının atalarına! Afərin, etdiyiniz "ittifaq".

Siz filan oxumuşa saqqal barəsində nəsihət veribsiniz, lakin mən də sizə nəsihət verməyəm də ürəyimdə olanı deyəcəyəm: zavallı cavanlar! Bir adamın saqqalı barəsində ittifaq etməkdənsə, Şişə köndlərində acıdan, susuzluqdan, dərmanlı, köməksiz, yurdları viran, uşaqları yetim qalmış din qardaşlarımızın barəsində ittifaq edib hərəniz birə manat göndərə idiniz... Onda bilərdik ki, dini-islamı saqqal ilə tanımayıbsınız... Bu yolda iradınız diqqətə alınardı, bu yolda sözləriniz eşidilərdi... Fəqət bu hərəkətinizdə Krilov baba sizə cavab verər.

BU GÜN ²²

Bu gün saat onda müəllimlərin ictimai açılır. Bu gün bir yövmi-mübarəkdir! Bakı böylə məclisi əvvəlinci dəfə görür.

Bu gün Qafqazda cəmi müsəlman balalarının dərdlərinə dəva aranağa başlanacaqdır. Bu gün insanın lisani-madərzadi, ana dili nə olmağı məlum olacaqdır.

Ana dili! Nə qədər rəfiq, nə qədər ali, hissiyyati-qələbiyyə oyandırən bir kəlmə! Nə qədər möhtərəm, müqəddəs, nə qədər əzəmətli bir qüvvə

və! Ana dili! Bir dil ki, mehriban bir vücut öz məhəbbətini, şəfqəti-mədəranəsini sənə o dildə bəyan edibdir. Bir dil ki, sən daha beşikdə ikən bir layla şəklində öz ahəng və lətafətini sənə eşitdirib, ruhun ən dərin guşələrində nəqş bağlayıbdir! Bir dil ki, həyat və kainat haqqında o dil sayəsində bir fikir hasil edibsən, cism və ruhun möhtac olduğunu mövadi o dində tələb eləyibsən...

Bir dil ki, ibtida o dildə yaxşı-yamanı bilibsən, səni yaradıcı tanıyıbsan, haman dil, diyari-qürbətə, biganələr üçün düşündə ona həsrət qalırsan. Lakin ittifaqən onu eşidəndə ürəyin döyünməyə, üzün gülməyə başlayır, cəmi əsabın təhəyyüc edir; beynin, fikrin, xəyalın işləməyə başlayır, bir anan, qohum-əqrəban, dost-aşnan, rufəqan budur, durublar, guya səninlə haman dildə söhbət edirlər; bir az keçmiş uşaqlığın, oynadığın, durub-oturduğun, düşüb-qalxdığın yerlər bir-bir yadına gəlir, ürəyin daha ziyadə zərabətə başlayır. Bu heyində haman dildə bir "şikəstə" deyirlər... Məsələn oxuyalar ki:

*Bu nəğmələri kimsə eşitməz rüfəqadən,
Kim çarə bulub eyləsin alamımı təskin.
Ah, oldu pərakəndə o cəmiyyəti-əhbab,
Heyat ki, övdət edməz ol dəmi-şirin.
Bir məclisi-biganəyə mən nəğmədən oldum,
Qəmgin oluram eyləsələr də mənə təhsin,
Sevdiklərimi zahm ölüm eylədi qurban,
Baqılarını dərbəddər etdi yedi-hicran.
Bir xeyli zamandan həri nisyanə qalanlar,
Bir silsilə şəklində gəlir xatirə təkrar! və i.ə.*

Böylə oxunduqca, tərənnüm edildikdə nə kimi bir hiss duyursunuz? Nə kimi həzin əfkar və təxəyyülata qapılırsınız?! Xeyr, əfəndim? Qəriblik görməyibsən, illər ilə ana dilinə həsrət qalıb, o dildə bir nəğmə, bir cümlə eşitməyibsən, bu həzin, fəqət müqəddəs hissdə bulunan mədəzad təşnəgisindən xəbəriniz yoxdur!

Böylə təbii gözəl hissiyyatda bulunmayıbsan!..

Xeyr, haman qərrib vilayətdə bir musiqi milli havalardan bir şey çalır. Sən cəmi vücutunla, cəmi ruhunla qulaq asırsan, həm qəmgin, həm də şad olursan. Həqiqət, nə halda bulunmadığını dürüst anlamırsan. Ancaq musiqiçilərə istəyirsən deyəsən: çalınız əfəndim, çalınız! Çünki bu çaldığımız ahəng mənim qəlbimin, ruhumun ən dərin guşələrindən xəbər verir!..

Elmi – musiqiyə heç əşna da olmasan, yenə belə bir halətdə bulunaçaqsan. Niyə? Ondən ötrü ki, həmin ahəng və zümzümədə validən deyən laylaların havasını sevirsən, onun məhəbbətini hiss edirsən. Onu görmürsən, lakin bir növ səsini eşidirsən. Yəni eşitdiyən əlhan və əsvatı anayın sədasına oxşadırsan!

Həqiqət, nə gözəl bir halət, nə səfalı bir saat!.. İndi desək mürür ilə təbii olan bu gözəl hissiyyatı məhv etmək istəyirdilər, təəccübümü edəcəksiniz?.. Məgər görmürdün? Anlamırdın? Yeni gözəl romanlardan hankısını öz dilinə tərcümə etdin, hankısını oxudun? Uşaqlarımız təhzi-əxlaq və adaba dair hansı bir hekayələri öz dillərində oxudular? Qafqazda milli şairləri: Zakiri, Vaqifi, Vidadini yaxşını tanıyırsan? Keçən ilədən hankı bir dərini ana dilində yazıb-oxuyubsan? Bunlar nəinki olmayıbdır, hətta axır vaxt şəriətini ana dilindən iraq salmaq "istəyirdilər", bəli "istəyirdilər" və özümüzdən "bir neçə adam", "istəyənələr" ol çalurdılar və hala da çalanlar əskik olmayıbdır.

Qoy qalsınlar! Lakin haqqı batil edə bilməyəcəklər. Bəşərin fitrət və təbiətində məknun olan hissiyyatı-aliyyəti nabad etməyəcəklər!.. Analarımızın laylalarını qulaqlarımızdan çıxarmayacaqlar, illər ilə bilizum bir şey kimi ayaq altına atdıqları o gövhəri qiymətdən saqıd etməyəcəklər. Ana dilimiz hər halda qüvvət tapacaqdır, yeni füzulilər, vaqiflər, zakirlər, vidadilər, seyid əzizlər meydana gələcəklər. Tolstoy, Turgenev, Qoçol, Viktor Hüqo, Zolya, Bayron, Şekspir, Şiller, Göte kimilər olmağını bilməyə öz lisanımız vasitə olacaqdır. Bəli, bugünkü müəllimlər ictimai bundan ötrüdür. Müəllimlər bütün yaralarımıza çarəsiz olacaqlar, bizi aləm və iztirablardan xilas edəcəklər.

Xilas etməyə çarə və dərman tapacaqlar, tapıb da balalarımıza yeni üsul-tədris ilə ana dilimizi, ana dilimizlə əhkami-şəriəti oxudacaqlar, hissiyyatı-mütəhəyyəti-milliyəmizi artıracaqlar, əqaidəmizi təsfiyə edib, ona cilə və qüvvət verəcəklər.

İndi bir sual: nə əcəb bu vaxtdək böylə fikirlərə düşmürdük? Yoxsa ana dilimizi əhəmiyyətsiz, fəqir bir dil hesab edib etinə etmirdik? Yox, əfəndim; firəng dili Avropada nə məqamı haiz isə, bizim də ana dilimiz Asiyada o məqamı haizdir.

Lakin biz özümüz qədrini bilməyib guşeyi-nisyanə atıb əhmal etmişdik, bəli, "əhmal etmişdik" söyləyirəm, hürriyyət olmasa idi, dilimiz bu halətdən xilas olmayacaq idi, əsarətdən qurtulmayacaq idi. Yaşasın hürriyyət! Açılısın kor gözlər, ta görsünlər ki, bugünkü ictimai hürriyyətin səbəbinə yığılıbdır.

HƏFTƏ FƏRYADI ²³

Məndən sorsalar: Bakıda ən yaxşı şey nədir? Mən hazır-cavab bir adam olmasam da, deyərəm ki, Bakıda ən yaxşı şey aydınlıq gecələrdir. Həqiqət, bu vaxtdək Bakıda aydınlıq gecələrə diqqət etməyibsiniz isə, yəni bir para adamın istilahlı "müşəri gözü ilə" baxmırsınız isə, dürüst diqqət ediniz, bir də "müşəri gözü ilə" baxınız: nə gözəl, nə lətif, nə qədər əzəmətli gecələr görürsünüz. Nə qədər ali hissiyyat oyandıran bir mətbəx müşahidə edərsiniz. İndi əsl vaxtdır. Ay getdikcə böyüyür, getdikcə gözəlləşir; böyüdükcə, hilal bir bədrə təhəvvül etdikcə, hissiyyat artırır. Bunu da əlavə edəlim ki, Bakıda Kaspi dənizi olmasa idi, qəmər in də bir o qədər hüsnü, lətafətli olmaz idi! Bu axşam həqiqət, dəniz kənarına çıxınız: ya Naberejniyədən dənizə, dənizdə duran, ya gələn, ya gedən paroxodlara, ya xeyr, balaca lodkalara – "əvəl çömçölərinə" bir dürüst diqqət ediniz. Pulunuz varsa, faytona minib Bayıl gediniz, ətrafı oradan seyr və tamaşa ediniz, ya xeyr, Lovis paroxoduna bir neçə şahı verib dənizə çıxınız, görünüz ətraf nə gözəl mənzərə əxz edir. Şübhəsiz, sizə də bəzi hissiyyatı-aliyədən nəsiyələr olacaqdır. Bu vaxtdək məhəbbət nə olmağını bilirsiniz, hiss etmədiyiniz isə, indi biləcəksiniz, hiss edəcəksiniz.

"Məhəbbət" sözünü işlətdiyim üçün, Xuda eşqinə, başınızda qeyri bir fikir olmasın. Sonra deyirsiniz ki, mən sizi guya "eşq və məhəbbət" dəvət edirəm, zənn edirsiniz ki, mən sizin bəlayi-eşqə giriftar olmanızı və şüurunuzu itirib məcnun surətinə düşməyinizi istəyirəm. Xeyr, hissiyyatınız bir az çox olursa, qorxuram ki, özünüzü dənizə belə atarsınız. Yox əfəndim, mən belə işlərə dəvət etmirəm, bir də elə bir halın vaxtı keçibdir, hamın halət, yəni məhəbbət mübtəla olub dənizə düşmək, ya tapança ilə öz-özünü vurmaq, ya karbolkə içib zohərlənmək halətlərinin cümləsi ancaq bahar fəslə olar.

Xeyr əfəndim, mən belə yola dəvət etmirəm və edən də deyiləm. Mənə nə düşübdür özgən qanına səbəb olam. Və bir də belə şeyə dəvət etmək olmaz. Demək olmaz ki, ey filan, gəl məhəbbət bağla, aşiq və divanə ol, məcnun ol, düş çöllərə. Belə işlər dəvət ilə olmaz, hər kəsin öz həyatına bağlı bir keyfiyyətdir. "Göz gördü, könül sevdi" işlə, o qədər, yoxsa dəvət, təşviq ilə bir şey çıxmaz. Mən ancaq sizin məhəbbətinizə asimandakı mahi nail etmək istəyirəm. Mən ancaq demək istəyirəm: gündüz məşəqqətdən qurtarandan sonra bir az rahat olmaq istəsəniz, Bakıda təmiz hava çəkib cisminizə, ruhunuza, ağılınıza bir növ asudəlik, rahatlıq

vərə bilərsiniz... Həqiqət hal, çox çətinlikdir: səhərdən axşamədək "cirt-cirt" bir hesabdır, davam edir: bəli, filan xozeyin bu qədər mazut istəyibdir, putu filan qəpikdən edər, min neçə manat, ya xeyr, filan ağanın vekselinin günü tamamdır, gərəkdir rosent alın, ya dəyişdirilə, ya filanın vekselinə protest etmək, yəni evini yıxmaq... Bəli çotki əlinizdə cirt-cirt işləyir. Bir çotki "cirtlasa" yenə yaxşıdır, yoxsa, dəftərləri oxumaqdan, yazmaqdan, "gözünün qarası gedər". Onsuz da burada göz ağrısı çoxdur, "gözlər zəifdir", əlildir, bir az da çox işləsəniz göz həkimlərinə Bakıdan qaçırırsınız. Belə çətin, "göz qarası" aparın zəhmətlərdən sonra hansı "insaflı" adam cürət edib sizə deyər bilər: a filan, səhərdən bir qəzetəyə də bax. Xeyr, bu sizin haqqınızda böyük zülmüdür. İnsana göz bir kərə verilir. Gözün də zəifləşəndən sonra nəyə lazımsan? Saqqal deyil ki, həna, ya rəng qoyub həmişə cavan görünəsən, zarafat etmək olmaz, bu gözdür, əfəndim. Həmçinin ağıla, ruha da çox zəhmət vermək olmaz. Səhərdən axşamədək oturub fikir edirsiniz: nə tövr etmək ki, bir milyon olsun, iki milyon olsun, ya mağazanı böyütmək, ya xeyr, birmərtəbə evi iki-üç mərtəbə qaldırmaq. Belə fikirləri edib ağılınızı çox işlədirsiniz, sonra "çox dərindən" fikirlərdən başınız ağrıyır, "başınıza hava gələr". Arximed də hamamda oturub fikir edirdi, nə səbəbə insan suya girəndə yüngül olur... Axırda bu məsələni həll edə bilib səbəbini tapdı, tapdığı üçün sevindiyyindən çılpaq-çılpaq hamamdan küçəyə çıxıb qaçmağa başladı. "Evrika, evrika", yəni tapdım, tapdım, deyə-deyə küçədə qaçırdı. Bu surətdə biçarə Arximed özünü "biabır" etdi. Çox adam dedi ki, kişi dəli olubdur. Ancaq "bir biabırçılıq" etdi ki, indi də adı bütün üləmanın dilində hörmətlə yad olunur. Dünyada məşhur olubdur... Mən qorxuram siz də çox fikir edib axırda adınız cənab Vittenin finans dəftərinə keçər, sonra Rusiyaya borc pul lazım olanda sizi çəkələr meydana və deyələr: indi bizə öyrət, nə tövr bir milyonu iki milyon eləyirdiniz, yəni birmərtəbə evi birdən-birə üç mərtəbə qaldırdınız...

Hər halda ehtiyatlı olmaq, çox da ağılınıza zor verməmək faydadan xali deyildir. Ondən savayı, səhərdən axşamədək belə işlərin barəsində fikir edirsiniz, bu yolda zehninizi yorursunuz, çalışırsınız, çəmələyirsiniz, məqsudunuza çatmayanda qanınız xarab olur, ruhunuz da inciyir. Bir gün belə, iki gün belə, iki gün, iki ay, bir il, on il ömrümüz olduqca belə halətdə olmaq mümkün deyil. Buna bədən, zehin, ruh tab gətirməz: axırda çox xarabaçılıq olar. Yəni nə ola bilər? Hərgah bir şeydən söhbət olursa, siz fikir edirsiniz, görəsən, bundan pul çıxarmaq olarmı? Gözünüz, doğru "qraya" baxdıqca zəifləşəcəkdir, lakin "nerədə və nerədən" pul çıxarmaq günlərinə gözsüz də görəcəksiniz. Asanlıqla pul qazanmaq olursa, ruhu-

nuz da rahat olacaqdır, rahat olursa, ümumi dər-d-qəmlər sizə əziyyət verməyəcəkdir. Ümumillətə bir şey olursa, sizin halınıza təfəvüt olmayacaqdır. Siz pul ilə, pul sizinlə olub böyük "səadətə" yetişəcəksiniz, böyük rahatlıqla bulunacaqsınız, yəni millət, din və dövlət və vətən dər-d-i çəkəyən surətdə qanınız da çox xarab olmayacaqdır. "Çox xarab" deyib də halınıza nisbətən nəzər yetiririz. Çünki bir para adamlar var ki, həm çörək fikrini çəkib qanları xarab olur, həm də millət, vətən, dövlət, din yolunda fikir edə-edə qanlarını xarab edirlər. Onlar, deməli, iki yolda rahat olarkən, siz birçə yolda rahatlıq bilmirsiniz, onlara nisbətən əlbəttə siz çox xoşbəxtsiniz.

Mən istəyirəm siz lap xoşbəxt olasınız, gündüzlər xarab olan qanın yerinə təzə qan gəlsin, yəni xarablaşmış qanınız təzələnsin. Bu da nə ilə olar? Təmiz hava ilə, sizə hər saatda, hər dəqiqədə yoldaş fikirlərindən bir az xilas olmaqla.

Bu fikirlərdən isə o vaxt xilas olmaq olar ki, gözünüz bir qeyri şey görə, aqlınız bir qeyri yolda işləyər, o da ancaq bu aydınlıq gecələrdə mümkündür. Gündüz Bakıda günün istisindən gözmək mümkün deyil, ondan savayı gündüz boş yerə necə gözmək olar ki, sənin yoldaşların bir milyonu iki milyon düzəltmək fikrindədirlər, sən durasan veyil-veyil gözməyə, xeyr, belə iş olmaz. Buna heç kəs razı olmaz. Biz bir-birimizi qabaqlamaq, bir-birimizdən irəli getmək istəyiriz. Bu iddia ilə gündüz gözməkmi olar, xeyr, bu başa gedən iş deyil, ondan savayı, Bakının istisindən gündüz gözməkmi olar? Bunların hamısını mən bilirəm, ona görə də sizə də məsləhət görmürəm. İndi əsl gözmək vaxtı axşamlardır. Heç kəs alış-veriş etmir. Sən də rahatsan, bilirsən ki, səndən artıq qazana bilməyəcəkdir...

Ondan savayı, işıq, sərin, "gecə quşları" torlu paltarlarda "şux-şux" yanınızdan ötüb keçirlər, aqlınız açılı qalır. Haman bu halətdə bulunarkən sizin aqlınız "qeyri" bir yerdə işləyir. Lakin pul məsələsi yenə meydana pırtlayır, ya xeyr, bağda gözərkən görürsünüz iki aşıq-məşuq ağacın altında oturub yavaş-yavaş söhbət edirlər, hərdən bir aya baxıb "ah! vah! oh!" edirlər... Bunları görüb yenə pul məsələsi meydana pırtlayır... Qeyri bir halətdə bulunursunuz, yenə də qanınız xarab olur...

Mən gözmək üçün bunu da sizə məsləhət görmürəm. Hamıdan rahat, "qorxusuz" bu aydınlıq gecələrdə dəryadır. Dəryaya çıxınız, gərdişin cömərdliyini görürsünüz, gündüz çəkdiyiniz məşəqqətdən rahat olarsınız, gözünüz bir ayda, bir də suda olub daha pul məsələsi meydana gəlməyəcəkdir. Çünki nə ayı və nə dəniz suyunu pul ilə almaq mümkün deyil... Ola bilsin ki, burada da "bir neçə adamın" fikrindən pul məsələsi keçər.

məsələn: paroxod da seyrə çıxıbdır, Nargin cəzirəsinə gedir. Birdən fikrinə düşür: nə yaxşı olardı ki, mənim də bir paroxodum olaydı. Durur hesab çəkməyə: gündə paroxod yüz nəfər adam Narginə aparıb-gətirsə, adambaşı altı şahıdan gündə dörd dəfə... yanında "cirt-cirt" olmamağa görə hesab tuta bilmir, "övqatı təlx olur". Birçə tez kənara yetişəydik deyib gözü evdə olur ki, paroxoddan düşüb tez evə getsin, çotkini əlinə alıb hesabı tamam etsin. Paroxod böyük nəf gətirirsə, səbahdan onun fikrinə olsun.

Yox, əfəndim, belə adamları biz nəzərimizdə tutmuruz, bunlar azardlırlar, sill fikir azarına mübtəladırlar.

Əlac etmək çox çətinidir, vaxtı keçirmişik, belə adamlardan bəhs etmək "həvəngin dəstini boş həvəngə vurmaq" kimidir. Biz istəyiriz asan azarları özümüzdən rəf edək, biz istəyiriz iyirmi dörd saatin ərzində heç olmasa, bir, ya iki saat bu adamlar gərmiş ilə olub yavaş-yavaş dünya, insan nə olmağını bəlkə düşünələr, bəlkə bu dünyanın vəfasız olmağını anlayıb vicdanlarını çox da pulun ixtiyarına vermiyələr. Yavaş-yavaş tərbiyə tapıb "puldən" savayı bir qeyri şeylərə də baxmağı öyrənələr, adət tutalar, bəlkə aya, ulduza, insanı müəyyən fikrə salan dəryanın üzünə baxıb ürəklərini daş edən, ağıllarını paslandırın, gözəl hissiyyatını mürur ilə fəna edən şeylərdən yavaş-yavaş əl çəkər, heç olmazsa, on iki saat pula baxanda, bir-iki saat da ətrafında olan şeylərə baxa, özgələrin sözlərini eşidələr, ah və nalə edənlərin imdadına çatmasalar da, ürəkləri bəlkə bir az yumşala, zəhinləri açılı, fikirləri təzələnər. Yavaş-yavaş immət, millət, lisan və ədəbiyyatı-milliyə, camaat, insanıyyət, vətən, din, əfkar və hissiyyatı-milliyə nə olmağını bəlkə düşünələr, bunların tərəqqisinə özləri çalışmasalar da qeyri çalışanlara da mane olmayalar... Bizim əsl məqsudumuz budur! Aya, ulduza, göyə, yerə, hamı gərmiş diqqət ediniz deyib də, fikrimizdə bunu tuturuq. Bu yola o adamları dəvət edirik ki, hələ fikir azarı onların beynində köhnəlməyibdir, müzmənləşməyibdir, binaonəleyh müali-cə etmək olar. (...)

Necə ki, qəməri pul ilə almaq olmaz, elə də onları düzəltmək mümkün deyil. Xeyr, belə adamlara söz demək, məqalə yazmaq, qəzetlərdə bəgürüb çıxırmaq bir nəf gətirməz. Bunları gərmiş, zəmanəyə, daha dürüst zəmanənin təqazəsinə tapşırılmalıdır. Zəmanə özü bəlkə bunların ürəklərini yumşaldıb fikirlərini dəyişdirər...

Budur, üç aydır ki, qəzetlərdə elan olunur, məqalələr yazılır: ay camaat, avqustun 15-də Bakıya müəllimlər cəmi Qafqazdan yığılıb mühüm məsələlər həll edəcəklər: balalarımıza nə yol ilə tərbiyə versək xoşbəxt

olarlar? Hansı qayda-qanun ilə hərəkət etsək elmlərin yolun onlar üçün asan etmək olar? Nə tövr lisani-millini, tarixi və ədəbiyyati-millini, əfkar və hissiyyati-aliyyəni uşaqlara təlim etmək?... Belə məsələlərin araya gəlməyini cəmi Qafqaz bilirdi. Bu məsələləri mühüm bilənlər yüz, beş yüz verstlikdən gəliblər, pul xərc ediblər. Gəlməyə mümkünləri olmayanlar gündə təbrik teleqramları göndərirlər. Lakin... lakin bizim camaat bir şahı konyaka verib Şamaxı yoluna bir nəzər qılmır. İstəmir bilsin nə var, nə olubdur? Niyə yığılıblar?

Doğrusu, millətimiz, camaatımız hələ xabi-qəflətdədir, deyənlərin sözlərini təsdiq edib bu sözlərin altında iki əlimiz ilə qol qoyuruq. Özgə bir əlacımız yoxdur, bunları gərəkdir zamanəyə tapşırmaq. Aya, ulduza baxdırmaq, bəlkə bu sayaq tərbiyə vermək ki, "puldən", "zavoddan", "paroxoddan", "imərətlərdən" savayı da "ay", "ulduz", "gün", "dağ", "əbr", "guhi-atəşfəşan", "bəhri-zəxar", "əbri-şərəbar" da var! Rəd və bərq də var, qara buludlardan rəhmət yağışı yerinə qozob ildırımları yağmaq, çaxmaq da var, bir kərə bu ildırımlar çaxmağa başlarsa, puldan da, imərətlərdən də, zavodlardan da bir əsər qalmaz, hamısı öldən çıxar!.. Dünyadan, əhvali-ələmdən, bəşərin hər növ dərd və ehtiyacından xəbərdar olmaq lazımdır vəssəlam!...

HƏRDƏNBİR²⁴ (Öz ruznaməmdən)

Bu mühərrirlər qəribə adamlardır! Bunların qəribə söhbətləri olur! Allah göstərməsin ki, iki bir-birinə zidd əqidəli mühərririn bəhsini! Bunlar bir yerə düşüb söhbət edərlərsə, görək qulaqlarını tutasan. İkiyə də bir əqidədə, bir təsəvvürdə həmfəkar olurlarsa, söhbətləri çox xamşuluq ilə keçir. Bağırmaq, çığırmaq olmur, hirsələnirlər, bir-birinə öz hissiyyatlarını söyləyirlər, gülüşürlər. "Kimin məqaləsi kimə nə tövr əsər etdi? Kim nə tövr anladı?" Söhbətləri böylə etidal ilə olduğundan günləri bir az asudə keçir. Bəzən bunlar səfayi-xatirə ilə bir kitab, ya bir məqalə oxuyub hərə öz təsəvvürünü söyləyir...

Lakin əsl tamaşa, iki bir-birinə müxalif rəyli mühərrir söhbət edəndədir! Çığırmaqlarından əlavə, bir də eşidirsiniz stullar qırılır, qəzetələr cırılır. Çay içirlərsə stəkanlar sınır, qədəhlər qırılır. Xülasə, daha nə deyim! Nələr, nələr olmur? Həmin məclisdə olsanız yenə yaxşıdır.

heç olmasa, bir söz də siz deyərsiniz, on kərə onlar bağıranda, bir kərə də siz bağırırsınız...

Yoxsa, ayrı bir otaqda oturub çığır-bağırtını eşidəsən, bəhs edənlərin üzünü görməyəsən, adlarını bilməyəsən, gözlərini oyan-buyana gəzdirib ancaq qulaqlarını şiş edəsən, söyləməyə də haqqın, ixtiyarın olmaya! Ondan savayı bir oxuyub-yazmaq da imkan xaricində ola!.. Xülasə, yaman halətdir!

Böylə bir halətdə mən çox vaxt bulunuram. Mən olduğum otağın qonşuluğunda bir mühərrir olur, bunun yanına öz yoldaşlarından biri gələndə söylədiyim vəchlə təhəmmülfərsə bir qalü-məqaldır, başlayır... Bu günlərdə axşam oturub qəzetəyə göz gəzdirdim. Nəzərimə biçərə Spiridonovanın kağızı düşdü, kərrat ilə oxuyurdum. Gözlərimdən bilaixtiyar yaşlar axırdı... Öz-özümə fikir edirdim: ey biçərə məzlumə, bu zəif, qüvvətsiz bədən ilə nə oldu ki, axırda bu qədər ağır zəncir ayaqlarına, əllərinə vururdun? Sənin "tayların" gəliniyə hazırlanıb saraylarda güzəran keçirmək istəyirlər, pərqu balıqlarda, yumşaq döşəklərdə nazpərvərdə olaraq, gündə rəngbərəng xörəklər yeyib üstündən lətif-lətif şərbətlər içmək fikrindədirlər. Bunların ən böyük arzuları budur ki, şirin bir yuxuya doydandan sonra kənin bir ayaqlarını geyindirsin, biri paltarını tutsun, biri də tualetinə kömək etsin, başını darasın, saçlarını hörsün. Sənin tay-tuşların özlərini bu günlərə bəsləyirlər.

Sən yazıqsan, məzluməsən. Zəifə, nə günlər çökirsən! Qaranlıq, quru, nəmli yerlərdə uzanıb iyimiş bozbaş verəndə yeyirsən, verməyəndə qalırsan ac, ənvə mikroblarla dolu, ilıq, bulanıq bir su da sənin şərbətin olmuşdur. Nə oldu? Nə səbəbə bu günləri özünə qəbul etdin? Sən bir zəifə qız ola-ola nərdən bu rəşidlik, bu mərdlik səndə bulundu. Bu günlərdən qorxmadın? İştə qüvvətli oğlanlarda, ürəkli kişilərdə bu qədər cürət tapılmaz ikən nə əcəb sən bu işi dərdə etdin? Bu fikirlərin mən zənimdən keçirirəkən qonşum bulunan mühərririn qapısı açılıb "Mən əqidəmi hər halda pula satmayacağam" sözləri ilə otağına yoldaşı bulunan digər biri daxil oldu. Səsindən həmişə dava ilə, gurultu ilə mübahisə edən bir advokata oxşadım. oxşadıb da söhbətin aqibətini gözlədim.

Qonşu mühərrir: – Yənə nə üz veribdir? Çox ağzı atəşli gəlibsən.

Qonaq advokat: – Canım, mən advokatlığı tərk edəcəyəm. Üç kişi gəlib yanıma ki, bizim oğlanı hər tövr olsa Sibirə getməkdən xilas edəsən!.. Beş min manat pul veririk! Dedim, oğlanın qatıl olduğu mənə yəqindir. Mən necə gedim məhkəmədə onu yalandan müdafiə edim? Mən nə beş min manatı istərəm və nə də bir yalanı müdafiə edərdəm!

Qonşu mühərrir: – A canım, sənə nə?! O oğlan qatildir, ya deyildir, sən pulunu al, cibinə qoy. Altı-yeddi baş külfət sahibisən, borca batmışsan, bu beş min manatı almasan, hamı uşaqların acından qırılacaq?

Qonaq advokat: – Qoy acından qırılsın!

Qonşu mühərrir:– Keçənlərdə məhkəmədə danışdığın sözlər elə şeylər idi ki, sən özünü də tutub axırda nəf və həbs edərlər. Övlad və əyalına yazığın gəlirmi?

Bu sözlərin üstündə advokatın lap acığı tutub çığırmağa, bağırmağa başladı, dedi ki, sizin cürətsizliyinizin səbəbi mənə aşkardır. Siz duma bağlandı deyə, eylə bilərsiniz ki, hüriyyət, məşrutə məğlub olacaqdır. Bu zəndə bulduğunuz üçün qalib kimi görünən tərəfə tamah etməyə başlayırsınız. Xeyr, xeyr bunlar boş xəyaldır.

Mən əqidəmi pula satmayacağam. Qoy nə olur-olsun, qızım, oğlum, o balaca balalarım aclıq çəksinlər, qoy mən məramıma yetişməyim... Ancaq tutduğum yoldan, etdiyim fikirdən əl çəkməyəcəm. Elə bu günlərdə açıq meydana çıxıb öz rəyimi söyləyəcəyəm, bağıracağam. Eşidən eşitsin, eşitmək istəməyən qulaqlarını bərk-bərk tutsun...

Mən bunu anlamışam ki, hüriyyət olmayınca bizim millət ayılma-yacaqdır. Mən açıq-aşkara deyirəm: hüriyyətə zidd olan, millətə, vətəninə ziddir. Bunu deyib qapını bərk çırpıb getdi. Qonşu mühərrirdən daha səs çıxmadı.

YALNIZ ƏLDƏN SƏS ÇIXMAZ ²⁵

Qəzetəmizin 46-cı nömrəsində 25 nəfər zərgərin tərəflərindən yazılmış məktubu nəzərdən keçirdiz. Haman məktubun barəsində bir neçə söz demək istəriz, fəqət müqəddimə üçün bir balaca hekayə söyləriz: bir qoca kişi ömrünün axırını yavuşlaşmış görüb oğlanlarını yanına çağır-dı. Onlara bir dəstə nazik çubuq ağacları bir yerə bağlı verib dedi: "Görüm sizdən kim bu bağlı çubuqları qıra biləcəkdir". Oğlanları bir-bir güclərini sınağırsa, heç biri dəstəni qıra bilmədi və qoca kişi çubuqları açıb dedi: "İndi gücünüzü sınayınız!" Oğlanları nazik çubuqları çox asanlıqla qırıb dedilər: "Bu çox asan işdir!".

Qoca gülə-gülə oğlanlarına deyir: "Əzizlərim! Siz də bu çubuqlar kimi hərgah bir yerdə olsanız, yəni sizin aranızda ittifaq olsa, heç kəs sizə güc gətirib sizi puç edə bilməz. Vaxta ki, aranızda nifaq oldu, vaxta ki, bir-

birinizdən ayrıldınız, sizin puç olmağınıza çox ehtimal var. necə ki, bu yerə tökülən çubuqlar...

İndi siz də əzizlərim – 25 zərgər qardaşlar! Bu hekayəyə dürüst diqqət ediniz. Hal-hazırda hamı sənətkarlar, qəsbkarlar ciddü-cəhd edirlər cəmiyyətlər düzəlsinlər, tainki bunların başları bir yerə bağlı olsun. Məgər siz sənətkarların dərdi azdırmı? Hərgah sizdən biriniz ümum dərdinizi dövlətə və ya cəmiyyətə söyləsə, onun sözünün qüvvəti olmayacaqdır. Vaxta ki, dərdiniz cəmiyyət tərəfindən söyləndi, nəinki cəmiyyətlər, hətta hökumətin də borcudur sizin sözlərinizə diqqət edib tələbinizi yerinə yetirsin.

Hökumət və ya cəmiyyət bir nəfərin bərəksinə gedə bilər. Amma cəmiyyətin yox... Məsələn: bu gün istəyirsiniz günlük zəhmətinizin qiymətini və yənkə qayırdığınız əşyaların qiymətlərini artırırsınız və ya xeyr camaat işinə qarışsınız, ol vaxt cəmiyyətimiz olmasa sözünüzə nə dövlət, nə Duma və nə camaat qulaq asar. Vaxta ki, tələbiniz təsdiq olunmuş cəmiyyət tərəfindən söyləndi, yaqın məqsudunuza çatarsınız, çatmasanız da dərdiniz və tələbiniz hər bir cəhətdən diqqətə alınacaqdır. Cəmiyyətinizin necə ki, yazırsınız kassası olacaqdır. Bu kassanın mənfəəti nədir? Belə fərz ediniz ki, sabah sizin yoldaşlardan biri kasıb oldu və ya xeyr, naxoşladı. haman yoldaşlarınız tövrətövrlə səbəblərə görə qara gündən ötrü pul yığmayıbdır, evində beş-altı baş külfət ac qalıb. Bu biçarə nə tövr zindəganlıq etsin? Sizin insafınız, qeyrətiniz rəva görürmü dünənki yoldaşınız və ya onun övrəti ölinə kisə alıb qapı-qapı gözsün? Elə ittifaqlar azdırmı? Qardaşlarım! Rüzgara ümid bağlamaq olmaz! Qara gün hamı üçün var. Bundan savayı kassanın pulu sizə qeyri işlərdə də lazım olacaqdır.

Tutalım siz, zərgərlər, hamınız zənginsiniz və hamınız qara gün üçün tədarük edibsiniz, lazım bilirsinizmi ayda yığdığınız puldan bir qədər ayırıb bir müsəlman yetimi oxudasınız. Biz insanız: öz qarnımızdan savayı əlsiz-ayaqsız, kasıb din qardaşlarımız var, kömək lazımdır!.. Siz zəngin qardaşlardan kömək olmasa, kimdən olacaqdır? Quru sözlər ilə millət tərəqqi tapmaz, əməl lazımdır, qeyrət görəkdir olsun.

Xülasə, cəmiyyətiniz olsa, həm dünya və həm axirət işlərinizə mənfəət olacaqdır. Ancaq cəmiyyət qərar edəndə məxsusiyyətlik olmasın: qeyri cəmiyyətlərin proqramlarını götürüb onlara binaən özünüz üçün proqram düzəldiniz. Ümid edirik ki, 25 zərgər qardaşlarımız bu xeyir işdə bizimlə həmfəkar olub cəmiyyət qərar etməyə ciddü-cəhd etsinlər... "Yalnız əldən səs çıxmaz" sözlərini unutmayıb birləşməyə çalışsınlar ki, cəmiyyətdən güclüdür!

Bakı müəllimlərinə Əliskəndər bəy Cəfərova və Məhəmmədhasən bəy Əfəndiyevə təzə türk dilində iki həftəlik "Dəbistan" adında jurnal nəşr etməyə izin verilibdir. Bu jurnal məktəblərdə oxuyan müsəlman balaları üçün olub, ayda bir dəfə validələr üçün də nəzərdən keçirib gələcəkdə müsəlman müəllimlərinə böyük nəf gətirməyinə şübhə etmiriz. Belə jurnalların çox olmağını qəlbədən istəyiriz.

Həqiqət hal bir millətin mədəniyyət cəhətinə halından bəhs edəndə haman millətin balalarının tərbiyəsinə nəzər etmək gərəkdir. Müsəlman uşaqlarının tərbiyəsi çox yaman halda olmağı kərrat ilə qəzetələrimizdə yazılıbdır. Lakin nə etməli? Uşaqların ibtidai tərbiyəsi anaların öhdəsində olub, analarımızdan dəxi lazım olan tərbiyəni gözləyə bilməyir. Çünki hal-hazırda biçərə analarımız ev işlərindən başqa bir şey bilməyirlər. Uşaqları döymək, söymək gücü ilə yaman hərəkətlərdən saxlayıb kifayət edirlər.

Döymək, söymək ilə uşağın ətrafını düzəltmək olmaz. Bədənə *lazım olan kimi ağla və ruha yem lazımdır*. Mədəniyyəti, məlumatı olmayan ana uşağı ağlına və ruhuna nə tövr sığal verə bilər? Hal-hazırda bu bir böyük məsələdir ki, hamı işlərimizi çətinləşdirir. Hay din islam zəifləyir! Hay millət nadanlıqda qalıb çürüyür deyib bağırmaqla bir şey olmaz... Tərbiyə, mədəniyyət və tərəqqi yolu təbii olmaq üçün bu məsələyə artıq diqqət etməlidir. (...)

Məktəblərin çox olmağı gələcəkdə millətin böyük xoşbəxtliyinə səbəb olacaqdır. Bu bərdə sözlər, təsəvvürlər yüz kərə təkrar olunubsa, biz yüz birinci dəfə təkrar edirik və edəcəyiz. Ümid edirik ki, təzə jurnalın idarəsi validələrə məxsus aylıq "Əlavə" də bu məsələyə artıq diqqət etsin. İkihəftəlik jurnal "Dəbistan" məktəblərdə oxuyan uşaqlarımız üçün olub, onların ağıllarına və ruhlarına lazım olan yem verməyinə şübhəmiz yoxdur. Bu vaxtadək kitabsızlıqdan uşaqlarımız zərərli, əqidəni pozan kitablar oxuyub nəəlac qalmışdılar. "Dəbistan" isə bu tövr kitabların aradan götürülməyinə səbəb olub zəmanəmizə lazım olan məlumatlar verməyini gözləyirik. Bəli, oxuyanlarımızda qeyrət görünür, hər kəs öz qüvvəsinə görə işləyir. İşləyin qeyrətli qardaşlar, işləyin. Qoy millətin afərin səsi ürək verib qeyrətini dəxi də artırsın.

*"Novruz bahar oldu,
Cahan təzə tər oldu.
Rəf oldu ələmlər..."*

Bu sözləri deməyə bizim hələ ixtiyarımız yoxdur. Doğrudur, "novruz" bahar oldu. Lakin cahan təzə-tər olmayıbdır və nə də ələmlərimiz rəf olubdur... Bu günədək qış paltarlarından çıxmaq olmur, ağaclar çiçəkləmir, bülbüllər oxumur. Həmişəki yel, toz "ovqatımızı təlx edir Şimal tərəfindən gələn qara buludlar günün qabağını tutub, qəmimizi dəxi də artırır... Böylə baharını olar..? Bir "quru bağdan savayı baharın nişanəsini heç bir yerdə görmürüz: Oranı da ancaq yaşıl ot zintəndirir. Özgə bir şey yox. Səhv etdim, əfəndim! Doğrudur, ağaclar hələ zintə tapmayıblar. Lakin onlara zintə verən "madonları" kavalərləri unutmaqını olar? Bunlar bahar quşlarıdır... Baharı gətirən bunlardır. Kimdir ağaclara baxan? İnanmırsınız-bağda gözənlərə diqqət ediniz. Çox az adam görürsünüz ki, başını qaldırıb ağaclara baxsın... Bağa daxil olan dəm gözəl "civildəyir". Bilmir hansı ağacın altında oturan "zintə"ə baxsın... "Zintə"! Nə gözəl, nə zərif sözdür! Böylə də fikir etməyiniz ki, "zintə" bir insan üçün lazımdır! Xeyr, əfəndim! Heyvanlar da özlərinə zintə verirlər. Məsələn, pişik çox zintə sevən heyvandır, lakin heyvanın zintə ilə insanın zintəndə təfəvüt var. Pişik günəşdə oturub qabaq ayaqları ilə üzünə və bədəninə tumar edir, pırlamış tüklərinə seyyəl edir. İnsan isə daraq ilə başının tüklərini düzəldir, pişik tüklərini tüpürçək ilə yaş edir, insan isə ağır, qiymətli "Adikalən", "Landış", "Siren" kimi otirlər ilə başını yaşlayır, əllərini, döşünü, boynunu aya... Öfv ediniz əfəndim, istəyirdim ayaqlarını da deyəm... Yaxşı ki, səhvimi tez başa düşdüm. Xeyr, ayaqları otir ilə sürtməyirlər, lakin haman otirlərdən vannanın içinə töküb çimirlər! Bunda səhvim yoxdur, zənn edirəm.

Əcəba!

Təəccüb etməyiniz, əfəndim! Mənə inanmırsınız isə bizim zəngin cavanlarımızdan sorunuz, onlar "madonlardan" təlim alıblar. Bu əhvalatlarla xəbərdardırlar. Hətta bir vannaya nə qədər "Landış" otiri lazımdır və filan "madam", ya bərişə hanki otiri və necələrini sevir – bunlar hamısı zəngin cavanlarımıza məlumdur. Böylə şeyləri bilməyən "madonların" nəzə-

rində obrazovanni hesab olunmaz; bu elmi yaxşı təhsil etməyən vəhşi, nandan deyirlər...

Əvət əfəndim! Böylədir. Lakin səhv etməyiniz, əfəndim. Fikir edirsiniz ki, bu “madonların” bədənleri bir “qeyri iyi” verir. Ondan ötrü ki, “Adikalon”da çimirlər. Yox, əfəndim! Böylə fikir etsəniz böyük xəta etmiş olarsınız. Bu da “zinətdir”! Zinət?

Bəli, zinət! Hər nə olmuş-olsa zinətsiz işimiz yola getməyir; qocalarımızı zinətə məşğul olanda cavanlarımız hay-hay olacaqlar, bir şey ki, insanı göyçək göstərir, niyə etməsin? Bir şey ki, “madonlara” xoş gəlir, nə səbəbə haman şeydə tərəqqi etməsin? Məsələn, “madonlara” “tans” xoş gəlsə, gərəkdir “tans”da tərəqqi etsinlər: “Katasiya” da lazımsa, dəniz kənarında gərəkdir hər gün bu işlə məşğul olsunlar... Xülasə, “Tərəqqi”!, “tərəqqi”! lazımdır. Afərin, zəngin cavanlarımıza! Böylə şeylərdə böyük tərəqqi ediblər. Gülməyiniz, əfəndim! Həqiqət bu da “tərəqqidir”. Kənd cavanları ilə şəhər cavanlarına təfəvüt qoysanız mənim sözlərimi təsdiq edərsiniz. Lakin hər yerin bir tərəqqi yolu var: Kasıb şəhərlərdə cavanlarımız elmdə, fəndə, sənətdə tərəqqi edirlər, dövlətli şəhərlərdən böylə şeylərdə tərəqqi etmək vacibətdir... Doğru sözümdür: hərgah bu yolda tərəqqi etməsəniz “abrazovanni” cavanların dəstəsinə daxil ola bilməzsəniz... Çarəniz nədir? “Şəhərdə gördün gözüqıpqı, sən də ol gözüqıpqı”. Yəni “Zaman sənə uymasa, sən zamana uyğun”! Həqiqət böylədir! Hər işimiz “uydurma” gərəkdir olsun. Məsələn, adınızı ədib qoyubsunuz: əlinizə qələm götürməmişdən müqəddəm qələmlərinizi nəzərə götürünüz, görünüz oxuyacağınız kim olacaqdır? Məlumətli, mədəniyyətli şəxslərdir, yəni “Molla Nəsrəddin müridləri”; hər halda, sözlərinizi, fikrinizi “uydurunuz”; Molla Nəsrəddin müridləri üçün sadə, mədəniyyətli üçün fəsih lisanı yazınız. Açıq söyləmək: millət elmdə tərəqqi tapıbsa, fəsih bələğətlə yazınız, tərəqqi etməyibsə ha, böylə boş şeylərdən, “zinətdən” söyləyiniz... Şükür Allaha, fəsih lisanı yazanlarımız az deyil. Bunlara irad yoxdur. Məzkur alimdirlər, “elm” yolunda canlarını çürüdüblər: sadə dildə yazmaq bunlar üçün çətin məsələdir. Eybi yoxdur, əfəndilər, yazınız, lakin türk dilini bilmərrə kənar etməyiniz. Çünki yeni ədəblərimizin əksəri “uydurur”, yəni sizə kimi fəsih lisanı yazmaq istəyirlər; Siz türk dilinə yavıq olunca onların da fars və ərəb sözlərinə məhəbbətləri o qədər artmaz. Artmayanda “Molla Nəsrəddin müridləri” oqıl və ruha lazım olan yemdən məhrum olmazlar. Bunu da ədəblərimizə eyib tutmayırıq, nə etmək? Ədəbiyyat dilimiz türk, ərəb və fars dillərindən mürəkkəb bir lisanıdır. Heç çarəmiz yoxdur, dilimiz “loru”dur, kasıbdır. Yamaq lazımdır. “zi-

nət” gərəkdir deyirlər. Sözümdür yoxdur, əfəndim! Razılıq verib dilimizin qüsurlarını “dəftərin bir kənarına yazarız”. Lakin “Qospodin predsedatelin mineniyası komissiya naznaçit etməkdir. Biz isbalşim udovolstviyom, soqlasiya zayavit eliyoruz kibi ləhcələri hankı dəftərin kənarına yazmaq mümkündür? İmdi bu yerdədəmi türk sözlərini unudubsunuz? Ya ruscamı elminiz artıq düşübdür? Ya rusca bilməyini göstərmək istəyirsiniz? Yəni ki türk dilinə “zinət”mi verirsiniz? Anlamayırıq və anlama da bilmirik! Ərəb-fars sözlərini işlətməyə hər cəhətdən ixtiyarımız var, fəqət bu tövr rus sözlərini işlətməyə heç cəhətdən ixtiyarımız yoxdur. Ondan savayı rus razı olmaz ki, onun sözlərini qolsuz, qıçsız qoyub “şaltay-baltay” söyləyirsiniz. Böyləmi? Böylə isə, türk balası heç vaxt razı olmaz ki, ana dilinə xəyanət etsin.

Xəyanət?

Bəli xəyanət! Bir dəfə yox, min dəfə! “Şaltay-baltay” söyləməyinizi yazacaq, bağracaq, hər halda, müsəlman balalarına xəyanət etməyinizə razı olmayacağız, istiqbalda bunların halını nəzərə almırsınız ya? Eləmi? Əfv edin, əfəndim! Onları da özünü oxşatmaq istəyirsiniz isə biz mane olacağız, olmasaq millətə xəyanət etmiş oluruz.

Biz deməyirik rusca danışmayız! Xeyr, əfəndim! Hərgah mətləbinizi təmiz ana dilində söyləyə bilmirsiniz, söhbət etdiyiniz adam rusca anlayırsa, nə eybi var, təmiz rusca söyləyiniz. Nəinki “şaltay-baltay” edib, asan türk kəlmələrinin yerində rus sözləri işlədəsiniz.

Yox, əfəndim! Məclislərdə düşünüzə vurub “Pojaluystə” demək ilə millətə qabağa aparmayacaqsınız: millətin dilini bilməmiş onun dərdinə dava etmək çətindir. Lakin biz deməyirik, əfəndilər, tərcümə edən kimi “samovara” özündən qaynayan adı qoyasınız. İndi anladınız nə söyləmək istəyirik?

Bəli, əfəndim! Hamı sözü tərcümə etmək mümkün deyil. Bəlkə tərcümə etsəniz mənası dəyişir. Ona görə də tərcümə məsələsində böyük ehtiyat lazımdır. Məsələn: “Hüriyyət” bəxş edən sözlərə diqqət edib hamısını tərcümə etməmək. “Sosial demokrat-ictimaiyyun amiiyyun!” “Sosial revolyusioner-ictimaiyyun inqilabiyyun”. Pəh! Pəh! Nə gözəl tərcümə ediblər! Böylə tərcümələrə sözümdür yoxdur: “İctimaiyyun” kəlməsi “sosial” sözünü dürüst andırırsa da, bizim böylə tərcüməyə sözümdür yoxdur. Lakin “provakator”, “xuliqan” sözlərini tərcümə etməkdənsə etməmək məsləhətdir.

“Provokator!”, “Xuliqan!”, “Pəh! Nə gözəl, nə dəyərləli sözlərdir!” “Pojalyusta” sözü ilə türk dilinə “zinət” verməkdənsə, bu sözlərə zinətlən-

dirmək yaxşıdır. Amandır, mütərcim, əfəndilər. Bu sözlərə “zinət” verməyiniz!

“Provokator” – ara qarışdıran, “xuliqan” – yaxşını pis qələmə verən mənasına tərcümə etsəniz “provokatorlar”, “xuliqanlar” yəqin ki, mütərcimlərdən şikayət edərlər, böylə “gözəl” sifətlərdən onları məhrum etmək insafdan kənardır, zənn edirik. Əcəba! Hüriyyəti pisləyən “xuliqanlar”, iki milləti bir-birilə yağdıran “provokatorlar” yüz min zohmət, məşəqqətlə özləri üçün “gözəl sifətlər əxz ediblər. İndi siz lüğət zoruna bu kəlmələri tərcümə edib, sifətlərinə bir qeyri rəng istəyirsinizmi? Yoxsa məlumatlı olmağınızı göstərmək istəyirsiniz? Böyləmi? Böylə isə, buyurunuz, əfəndim: “baykot” sözünü tərcümə edin, gücünüzü, məlumatlı olmağınızı göstəriniz, əfəndim! “Baykot” kəlməsinin tərcümə etsəniz “baykot”a layiq olan adamların “ismi-şəriflərini” qara taxtanın üstündən pozarıq, inanmayırınsınız ya? İnanız, əfəndim! İstəyirsiniz teleqram pulunu mən qabaqca verim. Mərcimi uduzsam özünüz mənim xərcimə Orenburq müsəlmanlarına tel vurunuz, tainki “məşhur” əfəndimizin “ismi-şərifini” qara taxtadan xilas etsinlər... Yox əfəndim, əbəs yerə başımızı ağrıtmayınız, “baykot” sözünü tərcümə etmək istəyirsiniz nə ibtidai “Qasım”, “Tiflis”, “Moskva”, “Maşa”, “Saşa” sözlərini tərcümə edin.

Bu sözlər ismi-xasdır, nəsil tərcümə etmək? Eləmi? “Baykot” həmçinin ismi-xasdır, əfəndim! Anladınız? Lakin bu “xoşbəxt” şəxs kim olubsa bilmirsiniz, zənn edirəm. Mən söyləyirəm: İrlandiya dövlətində cənab Lord İrlandiyanın böyük mülklərinə baxıcı Çarlz Baykot olub cəmi ixtiyarat onun əlində imiş, cənab Baykot lordun mülklərini icarəyə verib icarədarlar ilə çox yaman rəftar edərmiş. İcarədarlar cənab “Baykot”un zülmətinə, əziyyətlərinə xeyli vaxt davam edib ah və nalələrini davam edərmişlər. Lakin bunların barəsində olan zülm bir payəyə çatdı ki, kənar şəhərlərdə də cənab Baykota lənət edirdilər. Axirüləmr İrlandiya camaatı icarədarlara olunan zülmətləri qəbul etməyib lənətnamə düzəltdi ki, “Baykot” ilə heç kəsin əlaqəsi olmasın. Böylə də həqiqət oldu: böyük, kiçik hamı əlaqəsini “baykot”dan bilmərrə üzdü. Hətta, iş bir yerə çatdı ki, aclarından ölənlər fəhlələrə baykot birə-on artıq pul verirsə də, fəhlələr ölməyə razı olub “baykot”a işləməyirdilər. “Baykot” cənabları tək-tənha qalıb İrlandiyadan qeyri dövlətə qaçdı...

İndi bir dürüst diqqət edin. Millətin qeyrətinə, hümmətinə, ittifaqına, ittihadına!

Bəli, “Baykot” cənablarını baykot etdilər, yəni onu topsuz, tüfəngsiz camaat öz arasından rədd etdi. Ruslar “baykot” sözündən fel düzəldib-

lər. Biz də “baykotlamaq desək, nə eybi var? İndi lisanımız yeni fel artmaq ilə qüvvətləndi. Fəqət təzə kəlmənin yadda qalması üçün gərəkdir çox təkrar etmək, bu məqsədlə biz də təkrar edirik:

1. Hüriyyətdə düşmən olanlar “baykot”a layiqdirlər;
2. Axundlar, əfəndilər məvəciblərinin artmasına səbəb və yaxud Anna. Stanislav nişanlarını almaq üçün Quranın ayələrinə təğyir versələr, onları baykotlamaq lazım gəlir;
3. Öz mənfəətini nəzərdə tutub millətə xəyanət edən şəxsi baykotlayınız;
4. İttifaq və ittihadı-islama bərəks olanları “cənab Baykot” adı ilə çağırınız;
5. Mədəniyyətdə düşmən olan müsəlmanları baykotlayınız;
6. Fəhlələri heyvan dərəcəsinə düşürüb tutub dərəcələrinə diqqət etməyən adamları baykotlamasınız dərəcəyə çarə olmaz;
7. Mümkünü olub millətin hər cəhətdən tərəqqisinə çalışmayanları və çalışanlara mane olanları baykotlayınız;
8. Ana dilinə “şaltay-baltay” ilə zinət verənləri baykotlamasınız da bu adətdən daşındırınız.

Hələ bizim təsəvvürümüzə baykote layiq olanlar bunlardır. Siz yə-nə də bilirsiniz isə idarəyə məlum edin. Çox razı olarıq.

CÜMƏ SÖHBƏTİ ²⁸

Məhəbbət bir bələdir kim, giriftar olmayan bilməz! İndi əsl məhəbbət fəsidir! Nəyəyə baxırsınız məhəbbət iyisi gəlir. İndi cürət ilə demək olar ki, “cahan təzə-tər oldu”. Bir ay bundan müqəddəm kişilər kürkdə, qalın paltoda, boyunlarını kirpi kimi büzmüş, papaqları gözlərinin üstə, əlləri ciblərində, turş üzülə, evdən çıxanda birbaş tələsmiş işlərinə gedirdilər, hətta salam da verəndə salamınızı almayırdılar, papaqlarını götürməyirdilər. Bu nə söz? Əcəb edirdilər! Soyuqda papaqı açmaq olar? Səsmi çıxartmaq olar? İstəyirsiniz başınıza soyuq dəysin, sonra çərən-pərən söyləyəsınız yəni ciyərinizi soyuq alsın, sonra Samaraya gedəsınız, yox əfəndim, yox! Bu bir pis adətmiş, ələxüsus şimal yeli əsəndə... Bəli, dəsgah ondadır: kimi üzünə dəsmal salır, kimi gözlərinə torlu çeşmək taxır, kimi üzünü əlləri ilə tutur, kimi çuxasını ətəyi ilə, di buyurunuz, indi dostunu-

zu tanıyınız. Arvadlarımızın halı dəxi pis. Hankı övrotlərin? Musəlmanmı? Xeyr, əfəndim!.. Bu biçarələrin barəsində nə söyləmək. Bunlarda heç bir təgyir görünməyir, məhəbbət həmçinin. Biz "məhəbbət" mübtəla olmuş, ya məhəbbət arayan adamları nəzərimizdə tuturuq. Bizim biçarə övrotlərimiz həmişə bir "qayda", üzləri örtülü öz işlərinə gedirlər... Bizim işimiz "madonlar ilə" "barışnalar ilədir", "təgyir" bunlardadır!

Qışda gördüyünüz "barışnanı" yazda tanıyırsınız? Bu qədər təgyirilibas! Bu qədər xoşsifətlik! Nə deyim! Həqiqət, qışda bunların halları çox çətindi... Qalın paltar bunları pis göstərir: qış paltosu dizəcən, "ayaqları" böyük qaloşda, üzləri çox vaxt vual ilə örtülmüş, əlləri "firtılıq mitkaçıqında"... (Barışnalar məni əfv etsinlər! Burunlarını silib yaylıqlarını gizlədən şeyi rusca unutmuşam. Ona görə özümdən ad tapdım). Yazıqlar soyuqdan donlarını da çəkə birmirlər ki, parça yubkalarını göstərsinlər. Dəxi bəs nə qaldı? Yazıq kavalər nəyə məhəbbət bağlasın? Məhəbbət üzə olar, üz vualda, ayağa olar – ayaqlar böyük qaloşlarda, əllərə olar-əllər firtılıq mitkaçıqında, yubkaya olar o da görünməyir. Nə qaldı? Nəyə məhəbbət bağlamaq? Bir əxlaq-ətvar qaldı. Bu məsələni heç həll etməmək. Bir də kimdir belə şeyləri axtaran? Göz görməsə, könül sevməz, "əxlaq-ətvarı" çox da yaxşı olsun, gözünüz ki, görməyir... Xeyr, bu fikirlər "filosoflara" layiqdir... Onlar gözəl "ruh", gözəl "əqidə" arayırdılar. O zamanlar getdi! İndi insanın əqli, qəlbi gözlərindədir. Hankı "filosof" olmuş-olsa, indi yaz fəslə bizim "madonları" görsə, ruh yox ki, ruhun babasını da unudacaqdır. Həqiqət, bir fikir veriniz: bu balaca, zərif, dabanı iki verşək yerdən qalxmış ayaqlara! Ondən bir az yuxarı rəngbərəng, "şıq-şıq" yubkalara! Gözəl gərdənə! Şümşad əllərə! Nazik bellərə! Tərən boylara! Gözəl sifətlərə! Bunların hamısı bir yana. Təzə çıxan tənzip donlar bir yana! "Madonun" üzü bizim 60 yaşında Yetər xalanın üzündən də pis olsa, yubkaları, döşləri, qolları göstərən dondan geyindi bədi! Xeyr, bu bir ayrı dəsgahdır! Qeyri bir ələmdir! "Filosof" yox ki, "filosofun" babası da küçədə bunlara baxmamış keçə bilməyəcəkdir. Şairlər belə fikir edirlər, guya bahar fəslində məhəbbəti gətirən güldür, çiçəkdir, lələdir, bənövşədir, bülbüldür. Xeyr, məhəbbəti gətirən bu tövr paltarlardır! İnanmayırıq zəhmət qəbul edib bu gün buyurunuz bağa – Bülbüllərə tamaşa ediniz! Mən söylədiyim sözlərdə yalan görəniz bundan sonra felyctonumu oxumayınız. Qeyri bağlarda bülbül ağaqlarda gəzərkən, bizim bağda "bülbül" yerdə gəzir. Bülbüllərin əvəzinə sərçələr cibildəşirlər... Elə də görək olsun, sərçə nəyə lazım... Əti dadsız olur... Bülbül gül koluna aşıq olanda, sərçə tut ağacına aşıq olur!.. Pəh-pəh! "Heç dəxli var!" İnsanmı sərçələrlə tutarmı? Xeyr,

əfəndim! Sərçələr "bülbüllərin" əvəzində yerdə gəzsəydi, bağımızda məhəbbət əlaməti görünməzdi. İndi bir nəzər yetiriniz dəniz kənarına... Bir yandan dərmanın ləpəsi tratuarı yaş edib "madonların" iyirmi manatlıq tufillərini bir saatda xarab edirdi. Həmçinin uzun donlar bir batman palçıqla evə gədirdi. Ondən savayı paroxodların səsi, hisi, tüstüsü?.. Bəli, bu qaydasız işlər bir tərəfdən, o biri tərəfdən də "kataysa" edənlərin tozu ol zaman "məhəbbət" görünürsə də, bahardan sonra "Samaraya gedənlərin" ədədi də çox-çox olurdu. İndi, xeyr! İndi bir özgə ələmdir! Paroxodlar bir verstlikdə durur, gözənlərlə onların aralarında bir yekə bağ, bostan, gülzar, lələzar! Bütün dəniz kənarını tutubdur! Xeyr, indi bir qeyri dəsgahdır! Əsl məhəbbət yeri! Əsl təmiz hava çökməli yer! Əsl gözəmləli yer! Tratar-səki başdan-başə qırlanıb gündə sulanı, mərmər kimi işıldayır. Həmçinin küçənin ortası, "bir dərəcə" də toz yoxdur! Haradan olsun? Faytonlarımız hamı rezinin, "madonlar" gödək donlarda, küçələr gündə sulanmaqda! Nərdən toz gəlsin! Qədim vaxtlar "şəhər atalarımız" camaatı sevməyirdilər, "məhəbbət bələsinə" düçar olmamışdılar. İndi xeyr! Hürriyyət zamanıdır necə olar ki, məhəbbət olmasın? İndi hər kəsin "məhəbbəti" olmuş-olsa, açıq-aşkara söyləyə bilər. Qədim vaxt şəhər kassasına çox da zəhmət vermək olmazdı. Dövlətdən xof eləyirdilər. İndi şəhərlə dövlətin "məhəbbətləri" artıq dərəcədədir. Nə istəyirsən elə, lakin "iş" olsun. Bəli, hər şey pulun, məhəbbətin başındadır! Pul ki, məhəbbət ki, oldu, şəhər də abad olar... On il bundan müqəddəm kimin əqlinə gələrdi ki, o tövr "naberejnini" Batum bulvarına oxşatsın! Hələ deyirlər bu yavuşda bizim bulvarda muzik də çalacaqlar. Ay nə olardı? Biçarə pasaj maqazincilərinin canları qurtarardı! Nə etmək əfəndim? Bir qeyri yerimiz yoxdur. Nərdə bəs "məhəbbət" aramaq? Nərdə "gözəlləşmək"? Nərdə məhəbbətini izhar etmək?.. Bundan yaxşı yer yoxdur. Səki dar, adam çox. Bəli, səkinin darlığı şərtdədir. Haman küçə, haman mağazalar! Nə əcəb rübəruda olan səkinin üstə gəzməyirlər? Ondən da enli! Xeyr, əfəndim yaxşı tapıblar... Gözəl fikirdir... Nə qədər insan bir-birinə yavuş olsa, o qədər "məhəbbət", məhrabançılıq artar. Mağaza sahibləri arşın böyüklüyündə elan yazıb yapışdırırlar: "Təvəqqe edirik mağazanın qadağını kəsməsinlər". Ay yazıqlar! Siz müştəri fikrindəsiniz, lakin gözənlərin fikirlərindən xəbərdar deyilsiniz! Belədir, əfəndilər! "Məhəbbət bir bələdir kim, giriftar olmayan bilməz!" Dünyanın işi belədir, bir-birimizdən xəbər tutmayırıq; bir-birimizin dərini bilmək istəyirik. Odur, erməni kilsəsinin yavuşluğunda olan müsəlman mağazalarının sahibləri – bir neçə əttar, Quba meydanında olan müsəlman qardaşlarının əhvalından xəbər tutmurlar. Belə şeymi olar?

Bu günlərdə Quba meydanında olan dükənçilərdən biri bizə xəbər göndərərək deyir: Allah oxuyanların atalarına rəhmət eləsin! Allah analarını həzrət Fatiməyə bağışlasın! Allah onlara tul ömür əta eləsin! Allah onların kölgəsini bizim üstümüzəndən əskik etməsin!! Mən, deyir, bu günədək bala məhəbbəti nə olmağını bilməyirdim. İndi yavaş-yavaş anlayıram... Bundan müqəddəm gecədən səhər namazımı qılıb dükana gəldirdim, tamam gün dükanda qalıb, axşam saat 11-də evə gəlirdim. Mənim dörd yaşında bir oğlum var. Həftədə bir dəfə də ayıq görməyirdim; dükana gedəndə yatmış olurdu, dükandan gələndə həmçinin... Nə işə fikrim dükana işlərində olub oğluma diqqət etməyirdim. İndi neçə cümədir dükanı bağlayıb evdə oturam. Əvvəlinci cümə oturub çay içirdim, oğlum yuxudan oyanıb anasını çağırırdı. Anası işə məşğul idi. Səsinə mən getdim. Yanında əyləşib başladım oğlumun sevməyə, oğlum isə mənə acıqlı baxıb dedi: mən ananı istəyirəm, səni istəmirəm. Dedim: oğlum, anan işlə məşğuldur, gəl mənim yanıma. Bunu demişdim, uşaq bir nalə çəkdi ki, yavaş durub otaqdan çıxdım və anasını göndərdim. Anası gedən kimi oğlum səsini kəsdi. Oynaya-oynaya durub üzünü yudu, sonra bizimlə bərabər çay içməyə başladı. Mən bununla söhbət edirdim, mənim sözlərimə qulaq verməyib anası ilə gəlib danışdı. Doğrusu, mənim buna həsədım tutdu. Nə olan şeydir, oğlum məndən niyə qaçsın? Niyə mənimlə söhbət etməsin? Bu fikirlə bazara gedib bir az yemiş aldım, evə gəldim, yemişi oğlumun qabağına tökdüm. Oğlum gülə-gülə gəldi yanıma, başladı yemişi bir-bir dənələməyə. Qurtarandan sonra qucağıma götürdüm, gördüm gəlir... Naharədək oğlumla oynayısam, nahardan sonra oğlumun geyindirib apardım, konkaya minib dəniz kənarına getdik... Oğlum şadlığından bilməyirdi nə etsin. Onun şadlığını görüb özüm də şad olurdum. Sonra evə gəldik, oğlum anasının üstə düşüb başladı gördüyü şeylərdən nəql etməyə. Nə gözəl halətdir. Mən özüm ola ki, oğlum kimi nəql edə bilməzdim. Sözümlü qurtarıb oğlum yanıma gəldi. Boynumdan qucaqlayıb üzüməndən öpdü. "Yenə də gedəcəyiz?" – deyib sual etdi. "Əlbəttə, oğlum", – deyib cavab verdim. İndi neçə cümədir oğlumun məhəbbəti mənə, mənim məhəbbətim oğluma artmaqdadır... Haqiqət, nə gözəl halət! Nə gözəl halət! Nə gözəl məhəbbətdir. Bundan sonra desələr cümə günü yüz manat nəfim olacaqdır, yenə də açmayacağam. Bu məhəbbəti yüz manata satmaqımı olar. Oğlum günləri sanıyır, nə vaxt cümə olacaqdır. Mən də gözləyirəm nə vaxt balam məni qucaqlayıb üzüməndən öpəcəkdir. Nə vaxt səhərdən axşamədək evimdə oturub ev işlərinə diqqət edəcəyəm və özüm dəxi dünyanın məşəqqətindən heç olmasa həftədə bir dəfə rahat olacağam...

Mənim rəfiqələrimdən biri rast gəlib deyir: "Bu nə gözəl adətdir". Keçən cümə çay vaxtı oturub türk qəzetəsi oxuyurdum. 8 yaşında oğlum gəlib yanıma deyir. Avazdan oxuyunuz mən də eşidim. "Bakı xəbərləri"ndən mən də bir neçə əhvalat oxudum. Oxuyub qurtarandan sonra mənə çox qəribə, təəccüblü suallar verib cavab istəyirdi: Mən ki, oğlumda bu fərasəti bilməyirdim. Cümə olmasaydı, indi ola bilsin ki, hələ yenə də bilməyirdim. Xeyr, indi anlamışam ki, uşaq ilə atanın söhbəti lazımdır... Uşağın ağıllı sözləri ataya ləzzət vermiş...

İndi cümə günü dükanlarını açan müsəlman qardaşlar yuxarıda zikr olunan qardaşlarımızın dərnlərindən xəbərdar olsaydılar, onların fərzəndlərinə olan məhəbbəti və fərzəndlərin atalarına olan mehribançılığını hiss etsəydilər, yəqin ki, dükanlarını, mağazalarını cümə günü bağlardılar. Haqiqət, bir fikir ediniz, uşağın atasına uşaqlıqdan bir fərzəndin atasına olan məhəbbəti olmasa, ata oğluna lazım olan şeyləri vaxtında təlim verməyə və vaxtında onun fərasətinə görə iş görməyə, böyüyəndə böylə oğuldan nə gözləməli? Uşağın cibini pulla doldurub onun məhəbbətini gözləmək böyük səhvdir. Uşağın məhəbbəti pula artır, nəinki atasına. Uşağın ruhuna, əqlinə yem vermək, onun bu cəhətdən dərini bilib vaxtında əlac etmək! Və illa pulun zoruna məhəbbət bağlamış fərzənd "Molla Nəsrəddin" jurnalını dustaq edən qaradovoya bənzər. Bilirsinizmi, qaradovoy "Molla Nəsrəddin"i nə səbəbə dustaq etmişdi? Aşkardır ki! Biçarənin məhəbbəti medaladır. Aparıb pristava veribdir ki, pristav buna afərin desin, yazıb yuxarıya bunun üçün medal gəlsin! Lakin "Molla Nəsrəddin" qaradovoya və onun ağasına medal yerinə istehza bəxşiş etdi... Ümid edirik bu əhvalat jurnalda dərc oluna. Afərin belə diqqətçilərə! Afərin belə qanun hamilərinə, bu hələ heç! Bir qeyri qaradovoy ağasına bundan da yaxşı məhəbbət göstərmək istəyirmiş: bir dövəçi iki baş qənd alıb dövənin üstə aparırmış. Küçədə cənab "qaradovoy" dövəçini tutub deyir: "Gədək bu saat polisəyə. Bu qənd "kandrəbatdır". Dövəçi hərçə yalvarır, olmayır. Axırda deyir: "Gədək aldığım mağazadan sual edək". Ağa qaradovoy "poşol çört" deyib, biçarəni polisəyə sürüyür. Axırda bir rusca bilən rast gəlib ağa qaradovoydan əhvalatı sorur. Qaradovoy – "kandrəbatdır, polisəyə aparıram" deyib cavab verir. Rusca bilən ağa qaradovoya deyir ki, qənd tamojnadan alınır, "kandrəbat" olsa orada özləri tutub saxlarlar və lazım olan tənbehi edirlər. Ağa qaradovoy "izvini tak" deyib, biçarəni buraxdı. Biçarə qaradovoyun "məhəbbəti" qulluğa, medala nə payədə artıq düşübsə, dövəni paroxod hesab edibdir! Bir zaman bir para müsəlmanlar qazaqlara da böyük "məhəbbət" salmışdılar... İndi haman qazaqlar Cəbrayıl uyezində əqlə gəlməyən

zülmləri müsəlmanların başlarına götürürlər, övrotlərə, qızlara sataşırlar... Bu günlərdə müsəlmanlar cənab Durnova teleqram göndərüb kömək istəyiblər. Durnov isə işi canişinə həvalə edib cavab veribdir ki, belə məsələlərlə onu narahat etməsinlər...

İndi bunun cavabı nədir? Məgər Cəbrayıl əhli namestnikin Qafqazda böyük olmağını bilməyirdilər? Çox yaxşı bilirdilər, fəqət başlarını itirmiş Cəbrayıl əhli görünür fikir ediblər ki, cənab Durnovun rəhmi çoxdur, "məhəbbəti" müsəlmanlara artacaqdır. Əfsus! Əfsus! Yenədəmi Durnovun, Vittenin ətəklərindən yapışırsınız? Yenədəmi bili-bilə, eşidə-eşidə, görə-görə gözünüzü kor, qulağınızı kar, dilinizi lal edirsiniz?

CÜMƏ SÖHBƏTİ ²⁹

*Yoldaşlıqda gər olmaya ittifaq
Övrotlər yeriməz, olunar nifaq...
Düz götürməz əhli-nifaq işləri,
Ağrılar başları, sınaq dişləri...*

Bu sözlər məşhur "Balıq, ördək və xərçəng" əhvalatının müqəddiməsidir. Uşaq vaxtı bu əhvalatı bizə dərs verən böylə bir nəsihət verirdi: balıq, ördək və xərçəng arabaya qoşulub çökmək istədilərsə də, lakin çəkə bilməyirdilər, ondan ötrü ki, bir cinsdə deyildilər. Demək ki, bunlar bir cinsdə olsaydılar, yəni xasiyyətləri, zatları bir olsa idi, qoşulduqları arabayı bir yerə aparıb çıxardardılar. Yəni, ittifaq bir cinsdə, bir zətdə olan canlı şeylərin aralarında ola bilər... Balıq, ördək, xərçəng bir xasiyyətdə deyildilər isə də, hərəkətlərindən ittifaq görünür idi. Arabaya qoşulmaqları ona dəlalət edir. Bununla belə "başları ağrıyıb dişləri sındı", arabayı yerindən tərpədə bilmədilər: balıq su olan tərəfə, ördək havaya və xərçəng geriyyə zor edirdilər...

Bəli, əsl mətləb budur: ittifaq bir cinsdə, bir xasiyyətdə olan canlı şeylər edə bilirlər və ittifaq olan yerdə nifaq olmaz... Müəllimimiz böylə bir nəsihət edərdi, biz müəllimimizi sevərdik. İndi getdikə məhəbbətimiz dəxi də görəkdir artsin. Nə səbəbə artmasın? İnsanın qədrini bir öləndə bilirlər, bir də qeyrilərlə təfavüt qoyanda.

Məsələn, bizim müəllimimiz həmişə söylərdi: "Uşaqlar, çiddi-cəhd ediniz, ibtida kəndi dininizi, dilinizi öyrəniniz, siz dininizi, ana dilinizi bil-

məsiniz, millətinizə yavuş olub onun dərini anlamayaçaqsınız. Anlamayan surətdə onun dərini əlac edə bilməyəcəksiniz. Əlac etməyən surətdə nəyə lazımsınız? Lazım olmayan surətdə millət deyəcək: oxutmaq fəna işdir. Uşaqlarımız oxuyurlar, lakin bundan nə hasil? Öz mənfəəti üçün oxuyub axırda mənim dilimi, dinimi bəyənməməkdən isə oxumasa məsləhətdir... Böylə olsa, millətinizə böyük xəyanət etmiş olursunuz..." Bu nəsihətləri müəllimimiz söyləyir idi, insafən iş də görür idi. İndi "bu sözlərin əvəzinə" söyləyirlər: "Uşaqlar! Ana dilinizi unutmayacaqsınız, unutsanız da zərər yoxdur. Ana dilinin cibinizə xəyri yoxdur. "Xarici" dillərə səy ediniz. Çörək onlardır... Mənim məsləhətimə əməl etməsiniz "yarımçılıq" cərgəsinə daxil olarsınız..." "Axmaq" şagirdlərindən biri çox da millətdən dəm vuranda müəllim qeyzlənib deyir: "Ah, nə çox millət! Millət! Söyləyib boğazınızı yırtırsınız? Millət mənim cibimdə... Xa, xa, xa!!!" İyirmi il bundan müqəddəm bizə deyirdilər: oxuyunuz uşaqlar! Millət sizi gözləyir... İndi iyirmi ildən sonra deyirlər, millət mənim cibimdə... Böylə iki bir-birinə bərəks əqidələr! Böylə bir-birinə zidd millət müəllimləri! Hankını dost tutmaq? Hankısına uşaqları tapşırmaq? Hankısı "hörmətə" layiq?

Mənimmi təsəvvürümü gözləyirsiniz? Gözləyiniz, əfəndim! Söyləsək, yənə də "ötir" məsələsində mahir "diqqətçilərim" köhnə hamamdan dəm vuracaqlar... Yənə də "divanın quyruğu var" deyən iftiraçılar məqalələr "düzəldəcəklər". Yox, əfəndim! Biz kəndi təsəvvürümüzü söyləməyəcəyik, vaxta ki, bizim sözlərimiz bir neçə qareyə ağır gəlir. Kəndi sözlərimizi açıq, aşkara çıxartmaq vacibmi olubdur? Axırda bu iz bir payəyə çatır ki, "məre" ilə məqalə yazmağı adət edərlər... Xeyr, əfəndim, fikir ediniz, hankı müəllim millət işinə yararsa, özünüz söyləyiniz. Biz isə ancaq bunu deyə bilərik ki, ikinci müəllimin ürəyi "açıqdır", "saf" adamdır, ürəyindəki dilindədir. Bundan savayı, çox məlumatlı "bütün" adamdır, "yarımçılıq" deyil! Dəlilmi istəyirsiniz? Buyurunuz, əfəndim! Təsdiq etsəniz də, etməsəniz də biz anladığımız dünyünü açacağıq, bəli, məzkur müəllim məlumatlı görəkdir ola, yəni millətin işlərinə xəbərdardır: çox gözəl anlayıbdır!.. Dürüst diqqət ediniz: bir millət ki başına dəydiyi toppuzu anlamıya, bir millət ki öz əli ilə özünə quyu qaza, bir millət ki yaxşı ilə yamağa fərq qoymaya, bir millət ki aşkar "bəlanı" özündən rəf etməyə qadir olmaya, bir millət ki, bir-birindən təfriqə düşüb bir-birinin əqlindən, ruhundan, dərindən xəbər tutmadı... Bu millət bərəsində nə demək olar? Hər gah millətin hümməti, həmiyyəti ittifaqı olsaydı, yəqin ki, onu "cibə" qoymazdılar, yəqin ki, onun lisan müəllimləri "ah, ana dilindən nə mənfəət"

sözlərini fikirlərindən keçirtmələr isə də, açıq deyə bilməzdilər. Kara nə söyləyirsən, söylə! Kora nə göstərirsen, göstər! Lalin barəsində nə yazırsan, yaz! Kimdir cavab verən? Kimdir həqq ilə ağızları bağlayan? Kimdir? Buyurunuz! İndiyədək rus qəzetələri biçərə Spiridonovanın barəsində protestlər ilə doludur; kişilər, övrətlər, oğlanlar, qızlar qəzetələrdə göz yaşı ilə yazılmış məktublar dərc edib binəva qızı axır nəfəsdə cəlladların əlindən xilas etmək istəyirdilər... Bu ittifaq, ittihad Avropanın da hərəkətə gətirdi... Siz nə etdiniz? Tutalım siz siyasi məsələsində "Dardanel" yuxusuna mübtəla olubsunuz... Tutalım "Bəndərə gələn dava gəmilərinə" ümid bağlayıbsınız... Tutalım "ac quzğunlara" rəhm etdiniz... Orenburq nə oldu? Hankınız bir məktub yazıb kəndi qəminizi izah etdiniz? Hankınız baykot məsələsini anlayıb səs-səsə verdiniz?

Yox, əfəndim! Yox! Tamamdır! Qəzetəni vəqt keçirməkdən ötrü oxuyursunuz isə oxumayınız, ol vəqti pul qazanmağa işləyiniz...

"Kim kimi öldürdü" əhvalatlarının bilmək istəyirsiniz isə istəməyiniz, sizə də sirayət edər. Ümumi millət işlərini bilməkdən ötrü oxuyursunuz isə diqqətlə oxuyunuz: hər mətləbə, hər kəlməyə, hər nöqtəyə xüsusən çoxca nöqtələrə diqqət ediniz, vaxtınız var isə sətirlərin arasına da bir nəzər yetiriniz, oxuduğunuz məqaləni təkrar ediniz, yoldaşımızdan sorunuz, bəhs ediniz, hamısından artıq fikrinizi cəmon söyləyiniz, ittifaq, ittihad ediniz! Yoxsa dininiz, diliniz, ixtiyarınız məzkur arabaya yüklü olub, özünüz balıq, ördək, xərçəng olsanız, arabamız bir yana çıxmıyacaqdır. Biri suya gedər, biri havaya uçar, biri də geridə qalar. Yükünüz isə tar-mar olar... Tar-mar oldusa, axırınız nə olmağı aulamayırsınız? Anlayırsınız isə niyə oxuyub da, başınızı boş yerə yirğalayırırsınız? "Bunlar cəfəngiyatdır, bunlar adam aldatmadır, bunlardan bir şey çıxmaz, Allah özü yar olsun" deyirsiniz, sonra qəlyanı xərulədirib sakit olursunuz... Pulunuzmu yoxdur? İş görənərinizi yoxdur? Nə vaxt bunları cəmon edib bunlar ilə ittifaq etdiniz? Ya edib də axırda nifaq gördünüz? İttifaq! Nifaq! Bir-birinə zidd, bir-birini puç edən sözlər! Ay çıxanda gün gizlənən kimi, gün çıxanda ay gizlənən kimi, ittifaq işləyəndə nifaqın nə işi? Fəqət nə etmək? Bu barədə biz "xoşbəxt" hesab oluruq, çünki bizim "günümüz" çıxanda "ayımız" da doğur...

Əcəba!

Bəli, əfəndim, çox təəccüblüdür! İttifaq nifaqı puç edərək bizdə bir-birini "doğuzdurur". Yüz illər ilə rühanilərimiz bağlayan ittifaq iki qaradaşın arasına nifaq salmadımı? Müftəxor vəzirlər həmişə ittifaq edib islam məmləkətlərini puç etmədilərmi? İndi etməyirlərmi?

Ah, tutalım, bu səhvlər məzidə cəhalətdən olmuş, hal-hazırda "tərənn" "ittifaqlara" sözünüz nədir? Buyurunuz, əfəndim! Biz bir-bir söyləyirik. lakin unutmamaqdan ötrü siz dəftərə yazınız, ürəyiniz daşdan isə hümmətiniz, həmiyyətiniz, qeyrətiniz hələ oyanmayıbsa və oyanmağa ümidiniz yox isə zildə yazdığımız "ittifaq azarına" dair nüsxələri tez-tez oxuyunuz, bəlkə şəfa tapdınız, indi şəfa tapmasanız da bəlkə qulaqlarınız döldü. "qulaqlarınız dolarkən" bəlkə diliniz öyrəşdi, diliniz öyrəşərkən bəlkə uşaqlarınızın yanında tez-tez təkrar etdiniz, tainki gələcəkdə bunlar da sizin kimi "xoşbəxt", "millətpərəst", "hürriyyətpərəst" olmayalar...

İndi yazınız, əfəndim: "ittifaq" azarları bunlardır:

Zənginlərimizə dair azar: bunlar ittifaq ediblər ki, əlsiz-ayaqsızlara pul verməsinlər, sahibsiz naxoşlarımıza azarxana tikilməsin, sahibsiz qoca övrətlərimiz ömürlərinin axırında rahatlıq görməsinlər, bu hamı müftəxorlar köməksiz qalıb o dünyaya köçməkləri məsləhətdir. Bunlardan "mənfəət" görünməyir... Əbəs yerə havanı korlayırlar...

Bu azara dair nüsxə: evdən kantora gedəndə gözünüzdə qara eynək taxınız, ətrafa baxmayınız... Ürəyiniz yumşaq olub qorxursunuz isə ittifaqı pozasınız kantora fayton ilə gediniz...

Kantora daxil olandan sonra kantor nökrə gələndə "ağa yoxdur" deyib canınızı "şeytanın" vəsvəsindən qurtarar... Lakin bunlar yeni bir azara da duçar olublar: yetim, oxuyan uşaqlara kömək olunmasın, bu, "gözəl" ittifaqdır! İnsafdan kənar işdir: kəndi uşağımı oxutmuram, qeyrisininmi oxumağınımı pul verəcəyəm?

Nüsxə: bunlar yanınıza gələndə deyiniz: "yox atam, mənim "qeyrətim" qəbul etməz ki, pulumu bu yolda xərc edim, çünki sən də qurtarandan sonra filankəs kimi namaz qılmıyacaqsan, oruc tutmayacaqsan, səndən millətə nə mənfəət?

İkinci. Cavanlarımıza dair azar: Rusiyada aclıq olmağına görə bunlar ittifaq ediblər ki, Rusiyadan gələn "övrətlərə" kömək etsinlər...

Nüsxə: qəsdim sahiblərilə dost olmaq.

Üçüncü. Müəllimlərimizə dair azar: ana dilinin həqqində ittifaq ediblər: uşaqlar kəndi dillərini "gözəl" bilmirlər; insan da öz dilində yazanda və ya söyləyəndə qələt buraxarmı, böylə olan surətdə sərf-nəhv lazım deyil.

Nüsxə: sərf-nəhv kitablarını gizlədiniz. Qeyrilər lazım görsələr "yoxdur" deyiniz, hankı kitabdan oxudaq?

Dördüncü. Cümə günü dükanlarını açan xozeyinlərə dair azar: "İttifaq" namə qayıdıb dükanbadükən gözirlər, qol qoydururlar ki, cümə günü dükanlarını açsınlar.

Nüsxə: qaradovoy "aşnalarınıza" pul veriniz, bağlı dükənləri zor ilə açsınlar...

Beşinci. İnjinerlərimizə dair azar: bunlar böyük ittifaq ediblər ki, fəhlələri "qurdlardan" mühafizət etsinlər.

Nüsxə: xozeyinlərimizə deyiniz. Tələbələr, studentlər içtimaiyun, inqilabiyun firqəsindəndirlər...

Altıncı. Yazanlarımıza dair azar: ərəb-fars kəlmələrini neredən olsa arayıb tapmaq, ana dilini "dövlətləndirmək".

Nüsxə: "Molla Nəsrəddin" in 3-cü nömrəsində Axund Mirzə Əbülqasım Axundun mövizəsini təkrar ediniz.

Yeddinci. Həkimlərə dair azar varsa da, özləri yaxşı bilirlər...

Hələ fikrimizə gələn "ittifaqlar" bunlardır. Lakin dürüst diqqət ediniz. Bu ittifaqlar axırda nifaq doğulmağına səbəb olacaqdır. Bu ittifaqların puç olmağına şəkk yoxdur...

Durnovo ilə Vittenin ittifaqı puç olanda bunlara nə var? "Bu cənablar"ın ittifaqı bütün Rusiyada vaxtında nifaq salıb həqiqi yolunu arayan hürriyyətpərəstləri axırda bir yerə cəm etdi. Bunlar gördülər ki, hamısı ümumi bir dərdə mübtəladırlar... Dərdin olacını həqiqi ittifaqda gördülər... İttifaq edib də nə oldu? Dövlət dumasına sol firqədən əjdahalar seçildilər. Vite bunları görüb "yorulmuşam, mənə rahatlıq lazımdır" dedi...

İndi siz nə fikirdəsiniz? Etdiyiniz "ittifaqlar" çoxmu dövrən edəcəkdir? Məgər vədə etdiyimiz qara taxtalar boşmu qalacaqdır? Ya ki, "baykotlamaq" felinin failini olmayacaqdır? Yoxsa fikir edirsiniz ki, bizim ağzımız yenə də otuz il bağlanacaqdır? Siz də öz bildiyinizi edəcəksiniz? Yox əfəndim, çox səhvsiniz! Getdi sizin "rahatlıq" vaxtınız! İndi bahar gəlmiş... zimistan qələmləri sınımış... siz "ittifaqçılar" yükünüzü yolun ortasında qoyursunuz isə indi adam tapılar ki, haman yükü bir yana çəkib çıxartsın...

ƏZİZ VƏ MÖHTƏRƏM YOLDAŞ CAHANGİR ZEYNALOV³⁰

Sizin 25 illik yubileyinizə dair dövətnamə bilməm nə səbəbə mənə keç çatmış. Vaxtında çatmış olsa da, nə edə bilərdim? Aramızda böyük dərya, Qafqaz dağları və ixtiyarsızlıq... Fəqət bu gündə istərdim sizi təbrik edənlərdən olub öz hissiyyatımı söyləyirdim. Bir yerdə bir səhnənin üstə keçən günləri yada salıb, heç olmazsa, beş dəqiqə, on dəqiqə, bir sa-

at ikimizə məlum səhnəni gəzöydük. Həmin səhnənin hər bir küncü, hər bir divarı, balaca-balaca taxtadan bölünmüş otaqları bizi nə bir gözəl halətə gətirirdi!

25 il bundan müqəddəm halımızı nəzərə gətirib fikrimizlə bu uzun məşəqqətli, tikan ilə səpilmiş yolu seyr etmək ruhumuzun təzələnməyinə, əqlimizin qüvvələnməyinə, hissiyyatımızın tərənnümə gəlməyinə səbəb olardı desəm, səhv etməmişəm. Böyləmi? Ah, nə gözəl vaxtlar! Nə ali, müqəddəs fikirlər, məqsədlər! Belə bir halətdə olmaq mənim üçün mümkün olmadı. Fəqət fikrim haman səhnədə seyr edirkən sizi "Hacı Qara" rolunda nəzərimə gətirdim. Ah... Nə gözəl mənərə! Teatr dolu. Siz "Hacı Qara" rolunda səhnənin üstə, camaat öl vurur, afərin söyləyir. Siz isə məğrurluq ilə camaata baxıb öz-özünüzü deyirsiniz: "Həmin bu rolda 25 il bundan müqəddəm mənə "oyunbaz" deyirdilər. Mənə həqiqi nəzərlərlə baxardılar. İndi isə afərin deyirlər, təbrik edirlər..."

Əziz, möhtərəm yoldaş! 25 il milli teatra qulluq etmək böyük xidmətdir. Ələlxüsus sizin xidmətiniz. Çünki siz artist namini qəbul edən vaxt bəkililər artistə "oyunbaz" deyib həqiqi nəzərlərlə baxırdılar. "Gəlmələr" milli teatrın tərəqqisinə çalışarkən, Bakı cavanlarını özlərinə yoldaş etmək, onları (cavanları), belə bir gözəl işdən məhrum edirdi. Siz isə teatrın xalqa nəfşini anlayıb camaatın nəzərində həqiqi olan bir işə şüur etdiniz! Bu fikir ilə ki, vaxt olar, camaat səhvini anlar. Bu gün mənə həqiqi nəzərlə baxan camaat, mənə "oyunbaz", kəndirbaz söyləyənlər, mənə bu səhnənin üstə alqışlayırlar, təşəkkürlər edirlər..."

Həqiqət, 25 ildən sonra da belə oldu. Sizi alqışladılar, təbrik etdilər. 25 il ərzində çəkdiyimiz zəhməti millət unutmadı və haman zəhmətin meyvəsini anlayıb teatra həqiqi nəzərini dəyişdi. Artist "oyunbaz" deyil, bəlkə böyüklər üçün nəsihətçi olmağını düşündü...

Əzizim! Milli teatr yolunda etdiyiniz xidmət heç vaxt unudulmıyacaq. İstiqbalda milli teatrımız barəsində yazılan təvərixdə sizin isminiz söylənəcək. Söylənib də gələcək balalarımıza yadigar qalacaq. Onlar oxuyub da düşünəcəklər! Artistdən "oyunbaz" namını götürmək üçün nə uzun müddət, nə zəhmətlər, nə məşəqqətlər:

Ümid edirəm bu yubiley günündə camaatın sizə alqışları gələcəkdə milli teatra dair döyənətinizin qüvvələnməyinə, qeyrətinizin artmağına və məsləkinizin üstə davam etməyə səbəb ola.

Teatr tərəqqisinə çalışmalı. Çünki "...Millətini sevən şəxs milli teatrını da görək sevsin"...

Afərinlər olsun sizə, əziz, möhtərəm yoldaş!..

Nariman.

"TELEFON" ³¹

- Drr... Drr... Drr...
- Hə, kim ola?
- "Bürhani-tərəqqi" idarəsimi?
- Bəli, siz kim?..
- Arı bəy.
- Buyurunuz, nə var, nə yox?

– Əhvalat çox fətəq hələ bunları yazınız: cənab konsulun teatr barəsində verdiyi hesab cəmi rus, firəng, alman, ingilis, yapon qəzetlərində çap olunacaqdır. Tainki bu millətlər dəxi zəhmət çəkib tufandan tələf olan iranlıların yetimlərinə ianə göndərməsinlər. Çünki ianə göndərib iranlıların boyunlarına bir böyük haqq qoyacaqlar. Nə lazım düşüb canım! Hazır özümüz, Allah bərəkət versin, teatrdan lazım olan pulu götürdük. Qoy əcnəbilər bizim də qeyrətimizi, həmiyyət-himmətimizi görüb sarsaq-sarsaq söylənməsinlər. "Vəhşi-müsəlman" – deməsinlər. Bir iş var, yığılan ianə gərək hər şəhərə ayrı-ayrı göndərilə.

Məsələn: əlli qəpik Ərdəbilə və qeyr. Böylə olan surətdə poçta xərci barəsində məsələ hazırda ciddiyyətlə müzakirə olunur...

- Cənab Arı bəy! Bu barədə Peterburqdan nə xəbər?
- O barədə vəkillər gələndən sonra böyük "doklad" olunacaqdır...

*Ay Moskva şəhərində bir qız sevmişəm,
Ay sarıbaş sonama dördim demişəm.
Bağçada güllər,
Oxur bülbüllər.*

- Drr... Drr... Drr...
- Canım, nə söyləyirsən, Arı bəy. Bu şikəstə oxuyan kimdir, qoyur sözlərinizi yaxşı eşidim, sözünüz yarımçıq qaldı. Söyləyiniz görüm.
- İdarəmi, ha, ha, ha, bağışlayınız, sözüm qurtardı. Ancaq kefim gəlmişdi, ona görə yavaş-yavaş zümzümə edirdim. Fikr etdim ki, eşitməzsiz, nə bilim ki, "telefon" belə gurultu salır.
- Drr... Drr... Drr...

"TELEFON" ³²

- Drr... Drr... Drr...
- Hə, kimsən?
- "Bürhani-tərəqqi"nin idarəsimi?
- Bəli, özüdür. Siz kim?..
- Arı bəy (Bal qurdu).
- Aha, buyurunuz.
- Təzə xəbər istəyirsinizmi?
- Buyurunuz baxalım.

– Deyirlər, müzəffəri məktəbində o qədər uşaq var ki, otaqlar tutmur. Əncümən yığılıb bu məsələni müzakirə edəndən sonra böylə qərar ediblər ki, bir zorba ev tutsunlar. Pul məsələsi araya gələndə qoçağım tacirlər min-min veriblər. Əhvalatdan böylə görünür ki, məclisdə olanlar böyük bir qeyrat göstəriblər. Hətta iş bir yerə çatıbdır ki, konsulxana qulluqçularından birisi gücü heç bir şeyə çatmayıb, əlli manata dəyən bir it bağışlayıbdır ki, məktəbin skamyalarını səhərdən axşamədək güdsün, taki oğrular aparmasınlar... Və bir də qərar qoyublar ki, məktəbdə rus dili oxunsun, hazır müəllim olmamağına görə qeyratlı tacirlərdən biri müvəqqəti olaraq rus dili dərslərini boynuna almış.

– Cənab Arı bəy! Təvəqqe edirik axırıncı məsələni təhqiq edəsiniz, çünki tacirlərdən hankı birisi rus dili müəllimliyi bacara bilər? Bu əhvalat səhv olacaqdır.

Xeyr, xeyr, necə ki, deyirəm, elədir. Təəccüb etməməli...

Cənab Arı bəy, pək əla, bunların hamısını təb edirik. Fəqət, bir iş var ki, iki gün bundan müqəddəm idarəyə verdiyiniz xəbərlərlə bu xəbərlər bir-biri ilə düz gəlmir: əvvəl xəbər verdiniz ki, Müzəffəri məktəbinin müəlliminin cibində siçanlar oynayır. İndi deyirsiniz, tacirlər böylə bir qeyrat göstəriblər. Doğrusu, bu xəbərlər təhqiq olunmasa, qəzetimizdə yer verilməyəcəkdir.

Drr... Drr... Drr...

HƏFTƏ FƏRYADI ³³ ƏQİDƏ

Əqidə – inanılan şey, etiqad, iman deməkdir. Yəni insan bir şeyə inanır ona ibadət edir, onu hər şeydən müqəddəs bilib ruhunu, aqlını, tam vücudunu onun yolunda sərf etməyə çalışır...

İnsan ya elm, tərbiyə və ya təcrübənin təsirindən müəyyən bir əqidə sahibi ola bilər.

Tutalım ki, bir adam müəyyən bir əqidə sahibidir. Məsələn, həyat-dirilik nə olmağını böylə düşünür: Dünya beş gündür, beşi də puç. Bu dünya eys-ışrət meydanıdır. İkinci dəfə daha bu dünyaya gəlməyəcəksən. Bu keçən gün, keçən saat, keçən dəqiqə ömründən gedir, mümkün olduqca onu ver zövq-səfaya ta ürəkdə qalmasın arzun, köçəndə darülbəqaya. Bu müəyyən bir əqidədir... Bu əqidənin sahibi həyat-diriliyin nə olmağını böylə anlayıbdır. Şəksiz bunun fəli, qövlü, ruhu, hissiyatı əqidəsinə müvafiq gərəkdir hərəkət etsin.

"Dünya beş gündür, beşi də püç" əqidədə olan nə tövr gərəkdir zindəganlıq keçirsin? Səhər yerindən durub çayını içər, çaydan sonra ya kantora, ya dükana və ya bankı zavoda gedər. Namaz qılır, qılmayır, o bizim işimiz deyil, özü bilsin öz Allahu. Günlük məişətində öz həmcinsləri ilə nə tövr tərəfdar edir, kimi aldadır, hankı yetimin pulunu yeyir, hankı adama quyu qazır, bu da bizim işimiz deyil. Fəqət onu bilir ki, günorta aş qazanını doldurub kəlləni atır, axşam yenə də çay içib xörək yeyib, qolyanı xoruldadır və sonra bir az uşaqlar ilə oynayır, bir az da arvadına yaxşı-yaman deyib genə də kəlləni atır.

İl uzunu bu tövr ömür keçirir. Fəqət haman bu əqidədə olub da bir parası, yəni bir para rəndələnmişlər, üzdən pak, təmiz, ruh sarıdan ən zəiflər, axşam çaylarını və xörəklərini klublarda yeyirlər. Bunlar da düşünənki ərəqçin örtəndilər. Fəqət zamanın toqazası kluba getməyi, klubda çörək yeməyi, səhər saat üçə, dördə tək qumar oynamağı bunlardan tələb edir. Yaxşı fikir versəniz, görərsiniz, həqiqət bu iki qisim adamların müəyyən bir əqidəsi vardır, yəni dünyaya nə üçün gəlməklərini bu tövr anlayıblar; həyat nə olmağını bu tövr düşünüblər. Bunların hərəkətləri, yəni durub-oturuşları, bütün həyatları – müəyyən bir əqidədə olmaqlarını göstərir: Dünya beş gündür beşi də heç. İnsan yaramıdır ölməkdən ötrü. ye, iç, kefet, dünyanın hər bir ləzzətini dad!.. Böylə bir əqidə sahiblərinə.

Əqidələrinə müvafiq zindəganlıq edənlərə mən heç vaxt təəccüb etməm, çünki bir şey ki, təbii yol ilə gedir, ona təəccüb etməməli. Məsələn, bu qisim adamlardan tutalım ki, biri qeyri bir əqidəyə qulluq edir, fikir edib özü üçün bir yol tapıbdır. Doğrudur, deyir: dünya beş gündür. Fəqət bu beşgünlük dünyada gizli xəzinələr, gizli sirlər, qüvvələr, mühüm məsələlər, açılmayan düynələr, təbii qanunlar vardır. Bunları aşkar etmək, təbii qanunları həll edib meydana buraxmaq insanın vəzifəsidir. Mən insanam isə bu məsələlərin birini biqədri qüvvə mən gərəkdir həll edəm. tainki dünyadan köçəndə insana məxsus olan vicdan "gərdişin hankı bir qüvvəsini ümum insandan ötrü həll etdin?" Sualını verəndə isə mən məğrurluqla cavab verəm.

Həqiqət, yuxarıda zikr olunan "müəyyən əqidə" sahiblərindən biri böylə bir müqəddəs əqidədə olub, həyatı müdam gərdiş ilə müharibədə, təəccüb deyilmə?

Odur ki, deyirəm zikr olunan həriflərin "əqidələri" nə və əqidələrinə müvafiq hərəkətlərinə heç vaxt təəccüb etməməli.

Dünya və həyat nədir? İnsan nə yol ilə yerləşib də "insanlıq" dərəcəsinə çatmış? Suallarına bünövrəsiz bir adam cavab verə bilməz. Yəni demək istəyirik: Gərdişə (prirodaya) yavuz olmaq, onu sevmək, onun gizli xəzinələrini tapmağa səbəb olur. Bu da oxumaq ilə olan bir şeydir. Bünövrəsiz, yəni elmsiz böylə bir mühüm məsələlərə girişmək çətindir. Bu "müəyyən əqidə" sahibləri elmdən məhrum olub da bunlardan qeyri bir şey tələb etmək, ya qeyri bir əqidə, məslək gözləmək olarmı?

Yox əfəndim!

Təbii alma toxumundan gərəkdir alma ağacı bitsin, deyilmə? Biz buna təəccüb etməyirik. Biz təəccüb edirik özlərini "müəyyən bir əqidədə" olanlara oxşadan "balta başlılar" a, "döşləri nallılar" a, "başları qaqartlılar" a. Balta, nal qaqart bunların darülfünunda elm təhsil etməklərini guya göstərir. Risiyadakı və Avropadakı darülfünunlar Molla Əmi yazdığı "Mazandaran" darülfünunlarına oxşayırlar. Bu darülfünunlarda həqiqət mükəmməl surətdə müəyyən bir şöbəyə dair elm oxunur. Məxsus bir sənətə dair lazımınca məlumat verilir isə ümum məsələlər, yəni insanın aqlını hərəkətə gətirən, ruhunu təmizləyən məsələlər də müdam müzakirə olunur.

Demək ki, bir sənətdən savayı darülfünunda xahiş edənlər üçün elmlər dairəsində ümum həyata dair geniş bir meydan açıdır. Fəqət görənlər, eşidənlər, sağlam beyin, hissi ürək gərəkdir olsun. Bunlar oldu isə, şəksiz müəyyən bir əqidə də meydana gəlir.

İndi məndən sorarsınız: Bizim oxumuşların əksəri hankı bir yol ilə gedir? Hankı bütə sitayiş edir? Hankı bir nöqtəyə yerləşir? Doğrusu, bu suala birdən-birə cavab vermək çətindir. Fəqət bunu təkrar edə bilərəm ki, insanın həyatına, yeni dolanacağına baxıb onun məsləkini bilmək mümkündür.

Bu mənim təsəvvürümdə, ola bilsin də bu təsəvvür səhv olmuş ola. Səhv deyilsə, yəni siz də bu təsəvvürdəsiniz isə bir para bizim inteliqentlərin məsləkləri əqidələri barəsində nə üçün məndən sorursunuz?

Buyurunuz klublara, restoranlara, daha nə bilim nerəyə! Nerəyə, nerəyə... Yəni buyurunuz cəmiyyətlərə... Cəmiyyətlərdə oturub bunların hərəkətlərinə, nitqlərinə baxınız, diqqət ediniz: ikiüzlülük, "filan haçının qaşqabağına" baxıb sözünü dəyişmək, qaraya ağ, ağa qara demək. Vədənini, əqidəsini qara pula satmaq-bunların hamısını özünüz görürsünüz, eşirdirsiniz.

Diplomlu provakatorların, şpionların, "cəmiyyətlər" in millətin minlərcə pullarını yeyib sonra haman cəmiyyətə, haman millətə xəyanət edənlərin hələ sözlərini danışmıram...

Həqiqət hərdən bir oturub fikir edirsiniz: Bir millətin müəyyən bir yolu, məqsudi olmadı isə, o millətin istiqbalı dolaşotlu bir fırtınaya düşər olacaqdır, deyilmi? Düz bir yol, saf, sağlam, dəyanətli bir əqidə kimdən gözləmək? "Əlbəttə, Oxumuşlardan?.. Deyib xocalətinizdən başınızı aşağı salacaqsınız... Və ürəkdən ah çəkib deyəcəksiniz: Ah, bədbəxt millət! Müqəddəs bir əqidəni "sən" kimdən gözləyirsiniz?

HƏFTƏ FƏRYADI ³⁴ İCTİMA

İctimai – toplanma deməkdir. Yəni bir çox adamın bir yerə yığılması. İctima – toplanma nə olmağını bir insandan savayı qeyri canlı şeylər də bilir, düşünür. Arı ictimai, qarınçalar ictimai.

Həqiqət, bunların həyatlarına dürüst diqqət olunsaydı bunların ictimai ilə hərəkət etmələrini görürsünüz. İnsan dünyaya gələndən, yəni ən vəhşi bir halətdə olarkən ictimai nə olduğunu bir yerə yığılıb məşvərət etmək, tək bir adamın fikrindən əfzəl olduğunu düşünürdü. Fəqət insanlar vəhşi halətlərində az bir məsələlər üçün yığılmaq edirdilər. Əvvəlki adamların ictimailərində müzakirəyə qoyulan məsələlər əksəri – o vaxt davaya dair

məsələlər olardı. Yəni bir vəhşi qövüm, digər bir vəhşi qövümün üzərinə gələndən vaxt yığılardılar, məsləhət edərdilər. Qüvvətləri var isə müqabilə çıxardılar, yox isə tövçü ya bəxşiş və qeyri bir şey vermək ilə bələdən münaqiqəti xilas olardılar.

Həqiqət, vəhşi bir qövüm, nadan bir millət ictimailərində böylə bir məsələlər müzakirə olunur, deyilmi?

Doğrudur, hazırda XX qərində dəvə məsələsi mədəniyyətli millətlər arasında qoyulur. Fəqət bu yığılmalara ictimai demək səhvdir. Hazır dəvəyə dair məsələlər bir neçə adamın fikri ilə meydana gələndən yaman nifrətli bir vəqədir. Daha doğrusu, hazır XX qərində dəvəyə dair ictimailər olsa idi, heç bir dəvə meydana gəlməzdi?..

"İctimai" sözünə hər kəs nə mənə verəcəksə, versin. Fəqət biz bu "söz"də müqəddəs bir şey düşünürük. "İctimai" sözü aralığa gəlir isə biz deyirik: Bu ictimai üzvləri müəyyən bir qövüm millət tərəfindən seçilmiş vəkildədir. Millət-yəni gecə-gündüz qan-tərdə işləyəndən, bir qarın ac, bir qarın tox, dünyanın hər məşəqqətinə dəvəyə edəndən ürəyi saf, hər şeyə inən, haman sifətlərə görə "lotular" əllərində müdam sərgərdan qalan, özü hər şeydən məhrum xalq özünə yavuş, yəni dərdindən xəbərdar olan kimsələri seçib deyir: Gədiniz filan ictimaiyə bizim dərdimizə bir əlac arayınız, bizi bu məşəqqətdən xilas ediniz, düşündürünüz: Biz qanundan ötrü deyiliz, qanun bizdən ötrüdür.

Böylə bir vəkildərin toplanmasına biz ictimai deyirik. Əlbəttə, ürəyiniz daşa dönməyib, hiss damarlarınız kəndirlənməyibsə, aqlınız paslanmayıbsa, insan ilə heyvana tərcih verəndən qüvvəniz korlanmayıbsa, siz də böylə bir ictimaiyədə müqəddəs bir şey olmağını hiss edərsiniz...

İnsan tərəqqi edəndən, ictimailərə ehtiyacı artır. Əvvəlki adamlar ilə də iki dəfə bir toplanıb ümum bir məsələni müzakirəyə qoyardılar. İndi isə ictimailərin sayı-hesabı yoxdur. Elmin ciddi bir surət ilə yerləşməyib, nə səbəb hər millətin həyatına dair məsələlər də göydən dolu töküləndən kimi millətin başına tökülür. Fəqət kimi bu dolunun zərbindən tez ayılır, kimi gec. Baş dərisinin qalınlığı bunda rol oynayır, oynayırmı bilmirəm. Fəqət bunu bilirəm ki, dolu bir böyüklükdə, bir qüvvətdə bir yerə yağarkən insanların birinə tez təsir edir, ikincisinə gec, üçüncüsünə heç də təsir etməyir...

İndi baxalım, bu doluların bizə təsiri varmı? İctimai nə olmağını biz düşünürükümü? Doluların təsiri olsaydı ictimailər də meydana gələrdi. Hansı bir yığılmağımıza ictimai, adı qoymaq istəyirsiniz? Məsələ bu günlərdə bir adamın kefinə gəlib on-on beş adam başına cəm edib bir məclis açır:

"həzərat! – Deyir mənim vicdanım qəbul etmir ki, millətin balaları bir-birini öldürsün. Ona görə sizi dəvət eimişəm. tainki bir yol aramaq, böylə bir yaman adəti aradan götürmək."

Zahirdə bu məclisə ictimai demək olardı. Çünki qəzetə müxbirləri, ziyalılar və qarapapaqlılar, hətta qeyri millətdən bu məclisdə hazır var idilər... Bundan artıq nə istəyirsiniz? Bununla belə bu məclisə ictimai demək olmaz. Çünki haman nitq söyləyənlər, məsələni müzakirə edənlər xalq, camaat, yənkə millət tərəfindən seçilməmişdilər. Siz indi deyə bilərsiniz, ictimailər var ki, heç bir seçkiyə ehtiyacı yoxdur. Məsələni: müəllimlər ictimai, həkimlər ictimai, injenerlər ictimai...

Doğru buyurusunuz, bu ictimailər azad ictimaidir. Bu ictimailərin üzvləri seçilmirlər. Bu ictimailərdə müəyyən bir elmə dair məsələlər müzakirə olunur. Bir elm barəsində toza fikirlər, toza qanunlar həll olunur. Bir neçə ilin ərzində toplanan gizli xəzinələr, fənlər aşkar olur, bilməyən öyrənir, bilən öz təsəvvürünü söyləyir. Demək ki, böylə bir azad ictimai məktəb kimi bir şeydir.

Böylə bir yığıncağa, ictimaya vəkil seçmək lazım deyil. Xahiş edən gedər öyrənər, məlumatını, biliyini artırır...

Məsələ, bu günlərdə Peterburqda müsəlmanların ruhani işlərinə dair açılmış "ictimai" yuxarıda zikr olunan elmi, azad ictimailərdən gərəkdir hesab olunsun. Çünki bu ictimaya hər kəs istədisə getdi...

"Müsəlmanların ruhani işləri", görünür bir elmdir... Fəqət bilirsinizmi, bu "elm" hankı məsələlərə dair meydana açır? Arvad, kişi, oğlan, qız nə bilim nə məsələlər... Yemək-içmək, oturmaq-durmaq, murdar-təmiz, xülasə demək olar ki, anadan olandan ta qəbirə gedənədək bu məsələlər də müsəlman ilə vardır. Yəni müsəlmanın bütün həyatı bu məsələlərdən asılmışdır, desək də yarar...

Bu sözləri oxuyub da gözlərinizi bərəldəcəksiniz və deyəcəksiniz: necə ola bilər ki, bu qədər mühüm məsələlər müzakirə olunsun da mənim xəbərim olmasın. Əcəba, mənim həyatım mənimmi, mən bir millət balası mı? Ya çovğunun, yelin qüvvəti ilə ağacdan kənara düşmüş, toza-torpağa bulanmış, saralmış bir yarpağam mı? Əcəba! Məndə həyat nişanəsi yoxdu?

Yoxdur, əfəndim! Yoxdur!

Bir insan ki, öz hüququnu düşünmədi, o, insan dərəcəsinə hələ çatmamış. Bir millət ki, həyatına dair məsələlər həll olunan vaxt yatar, lal olar, o, millətin diriliyi şübhəlidir. Bir millətin "yol göstərənləri", "mühüm bir ictimai" gizlədirlər isə, millətə aşkar xəyanət emiş olurlar. İndi iş-işdən keçibdir. Fəqət qəzetələri oxudunuz isə "Peterburqda müsəlmanların

ruhani işlərinə dair ictimailərin nə olduğunu bildinizmi? Müzakirəyə qoyulan məsələlərə diqqət etdinizmi? Etdiniz isə "müsəlman fraksiyasının" biliyini qanacağını, əqidəsini də görək biləsiniz. Bu sözləri deyib də fraksiyaya dair fikrimi gizlətsəm, mən özümü millətə xəyanətçi hesab etmiş olaram... Fraksiyanın bir üzvü birisinə yazır: "Filan vaxtda filan məsələlər müzakirə olacaqdır. Bir özünüz, bir də bir adam müsəlmanlar tərəfindən filan ictimaya gətirərsiniz..." Ah, bədbəxt millət düşünürmüsən? Sən seçdiyin vəkil sənənin hüququnu ayaqlamaq istəyir... Sənə yazmır, sənənin hüququnu mühafizə edən, yolunda minlərcə məşəqqətlərdə bulunan, gecə-gündüz dərindən yanan, göz yaş tökən qəzetənə də yazmır. Fəqət özü kimi bir qanacaqda, bir əqidədə kimsənəyə yazır: Gəliniz, özünüz ilə bir adam da gətiriniz... Bu adam da özü ilə yoldaşlar apardı. Haman yoldaşlardan biri də nitq söylədi: həzərat, şəriət ilə 9 yaşında qızı ərə vermək olar, ona binaən bu qanuna əl dəymək olmaz...

İştə, budur, cənab "vəkilin" camaat işinə, ictimaya olan əqidəsinin səmərəsi!

Böylə bir vəkilin yol göstərməyi ilə nəyə gedəcəksən? Böylə bir gülləncə, mənasız ictimailərdən nə gözləyəcəksən?

TƏNQİD ³⁵ (hifzül-səhhət)

DOKTOR KƏRİMBƏY SULTANOV (İdarənin təklifinə görə bu kitab tənqid olunur)

Vəzifəmiz ağır da olmuş olsa, gənə milləti-insaniyyət naminə bu ağır vəzifəni qəbul edib işə girişirik. Bəradərimiz, yoldaşımız doktor Kərimbəy Sultanov da ancaq millət və insaniyyət naminə sözlərimizə diqqət edər. Düz iyirmi il bundan müqəddəm mən "Nadanlıq"ı yazıb meydana buraxdım. Məşhur mühərrirlərimizdən biri Fəridumbəy Köçərli "Nadanlıq"ı rus dilində tənqid etdi: yaramaz bir şey hesab edib yazanını, yəni mənə lazımınca çubuqladı. Oxuyan deyirdi. "Nadanlıq"ı yazan daha görək əlinə qələm götürməsin. Fəqət onun çubuqlamağı "Nadir şah"ın meydana gəlməsinə səbəb oldu...

Doktor Sultanov 166 səhifədən ibarət olan kitabı tibbin ən əhəmiyyətli bir qismindən – elmi – səhhətdən bəhs edir. Bu qisim doğrudan da

tibbin ideali hesab olunur, yəni, hal-hazırda insanın əqli bir nöqtəni özü üçün müqəddəs bir məslək hesab edib ciddi surətdə haman nöqtəyə yerləşir. Nədir o nöqtə? Yəni, bir dərəcəyə çatmaq ki, insanın bədənini cürbəcür mərzələrdən nəinki dərman vasitəsilə sağaltmaq və hətta mərzin qabağını almaq, ya mərzəni bilmərrə puç etmək ya onu zəiflədirmək və yəni insanın bədənini bir növ bələmək ki, mərzə ona daxil olsa da, haman bədən mərzədən zərər görməsin. Elmi-səhhət indiki halı və yerləşmə gələcəkdə doğrudan da müqəddəs, ali məqsədə çatmağa böyük ümidlər vəd edir və hətta keçən il "İqbal"da bəhs etdiyim professor Baxmetiyevin teoriya təsəvvürü bu məsələdə geniş və hala əqli çaşıran yollar açır...

Böylə bir böyük bir məsələni meydana qoymaq üçün böyük hazırlıq lazımdır. Gah vaxt bilmək bildirməkdən çətindir. Xüsusən elmi məsələləri. İnsan əvvəla bilsin ki, özü yaxşı düşünsün. Fəqət bir qeyrisini düşündürə bilməsin. Bir müəllimin öz elmini yaxşı bilməsi onun yaxşı müəllim olmağına hələ dəlalət etməyir. Uşaqlar çətin dərslərini asan və tez öyrənər isə müəllim doğrudan da yaxşı müəllim olmağını göstərir. Kitab və ya məqalə yazan əvvəl gərəkdir oxucularını gözünün qabağına gətirib də öz-özündən soruşa: Kimdən ötrü yazıram? Oxucular da mötləbi düşünməyə hazırdırlarmı?

Bizcə, cənab Sultanov kitabını yazanda bu sualları görünür ki, unudubdur. Cənab Sultanov öz müqəddiməsində deyir: "Bir neçə on il bundan əqdəm həkimlik sənət hesab olunurdu və o zamanın həkimlərini sənətkarlar deyər adlandırırdılar" və sonrakı sözlərindən də məlum olur ki, tibb elmi dərəcəsinə ancaq bu "bir neçə on ildə" çatırdı. Yəni çox vaxt deyil ki, biz doğrudan da sənətkardan həkim olmuşuq. Biz özümüz bu yavuşdan bəri həkim olduğumuz halda və aramızda minlərlə müxtəlif məsələlərlə dolmuş bir şöbədə bəhs etmək və haman bəhsi hala təzə yazı-poza başlamış camaata yazmaq, əlbəttə, olar. Fəqət səmərəsi? Həman müqəddiməsində insanın bədəni nədən ibarət olmağını yazıb da deyir: "Biz tapmışıq kletkanı ki, bədənimiz bütün ayrı-ayrı kletkalardan ibarətdir". Hətta böylə bir kökü dil ilə yazılmış, vəsf olunmuş kletka nədən ibarət olmağını 5 il kletka üstə çalışan həkimlər, əlbəttə, düşünəcəklər, fəqət oxucuların bu məsələdə də hazır salmaqlarını da nəzərə almaq lazımdır. Həbelə cənab Sultanov uzun-uzadı "ümumi azarlar" barəsində bəhs edib öylə bir şeyləri meydana gətirir ki, həkim olmayan üçün gərəksiz məlumatdır, desək də yarar: Məsələn, oxucunun nəyinə lazımdır bilsin: "deaqustifə" nədir? "Anamniz" nədir? "Simpetyum" nədir? Və ya xalqın nəyinə

lazımdır bilsin həkimlər nə fənd ilə mərzəni tapırlar? Böylə şeyləri yazıb cənab Sultanov gərəksiz misallar ilə, güya istəyir bu camaatı inandırсын ki, həkimlər şarlatan deyildirlər. Əltəbbə, bu barədə cənab Sultanov həkimlər tərəfindən təşəkkürlərə layiqdir. Fəqət bir az da gərək oxucuların səbətini nəzərə almaq!

Oxucu üçün lazım böylə bir məlumatlardan sonra cənab Sultanov bakteriya barəsində uzun məlumat verir. Burada demək istərdik ki, ədəbiyyatımızda ən məşhur söz mikrobdur. Bu barədə türk və tatar dilində kitabçalarımız da vardır. Bu barədə çoxluca leksiya da oxunubdur. Doğru, elmi bakteriya, batsil və ya mikrob bir-birindən fərqli olmuş olsa da, bakteriya yerinə mikrob işlətsək, dünyalar qara geyinməz zənn edirəm. Burada cənab Sultanov öylə bir məsələlərə girir ki, oxucular tamam kitabı yox, bəlkə bu iyirmi səhifədən ibarət məqaləni oxuyub qurtarandan sonra ancaq bunu biləcəklərdir ki, dünyada zərrəbini canlı heyvanlar (?) var imiş. Əsl elmi-səhhətə dair asan məsələləri axıra salıb ən çətin məsələlərdən başlamaq didaktika-elmi nəzərilə böyük bir xətdir. Bu elm deyir: Əvvəl yavuşdan başlayıb uzağa getmək, yəni asandan başlayıb, çətinə getmək. Cənab Sultanov kitabında əsl hişzül-səhhətə dair məsələlər: Toz, su, hava və qeyrilər axıra düşübdür. Ən çətin bakteriya məsələsi qabağa keçibdir. Nədənə, cənab Sultanov kitabda əsl elmi-səhhətə dair məsələlərə əhəmiyyət verməyir, verməyib də kitabına gigiyena elmi-səhhət adı vermək böyük cürətdir. Məsələn, su kimi bir böyük məsələ barəsində bəhs açıq quyu, çay suları barəsində müfəssəl söyləmək olmaz. Nə üçün doğrudan da Avropada və yəni Rusiyədə milyardlar xərc edib vodoprovodlar düzəldirlər? Burada vodoprovodlardan və ya kanalizasiyadan bir gözəçarpan statistika vermək və çıplaq sifirlər ilə xalqın beynini oyatmaq nə gözəl olardı. Doğrudan da, Bakı camaatı, xüsusən müsəlmanlar hərəgah bu vaxtdək içdikləri su nə olmağını bilsəydilər və onun zərərini düşünsəydilər şorlar suyu indi Bakının küçələrində sel kimi axırdı. Haman su məsələsində filtirdənmi söhbət etmək olmazdır? Vəhalən ki, hazır filtirlər vardır ki, altı min bakteriyalı suyu təmizləyib bir bakteriya ancaq tapılır. Bu məsələdə artesian quyularını əhəmiyyətsizdir. Bir yerdə həm su quyusu və həm rahatxana olub da, bunların bir-birinə yer altında yol olmağını əhəmiyyətsiz məsələdir? Bəs, xüsusi yer məsələsi necə oldu? Toz və hava barəsində yazıb da və məktəb məsələlərinə ciddi surətdə girişməmək böyük xətdir! Cənab Sultanov bu sualların cavabında deyər bilər: mən müxtəsər məlumat verməyimi kitabın müqəddiməsində yazmışam. Onda yaxşı olmazdımı dıq mərzinə dair "Hava ilə müalicə" məqaləsini bir az gödək ya-

zaydınız. Əcəba! Kimdir indi həkimsiz özünü giro azot və ya muşyak ilə özünə müalicə edən? Bununla belə, bu barədə məqalə kitabın üç səhifəsini tutubdur. Bunun əvəzində yaxşı olardı ki, bir az da işiq barəsində məlumat veriləydi.

Daha doğrusu, sirayətədiçi məruzələr barəsində yazıb da müalicələrində artıq əhəmiyyət vermədən əsl hifzül-səhhətə dair məsələlərə geniş yer vermək əfzəldir. Kitabda bir neçə elmi səhvlər də vardır; fəqət bu səhvlər oxucular üçün bir o qədər əhəmiyyətli deyil. Lazım olursa, cənab doktor ilə bu barədə söhbət edərik, tainki kitabın ikinci çapında təkrar olunmasın. Bununla belə, cənab Sultanovdan tövəqqe edirik ki, cənab Meçnikovun qocalığa dair təsvirinə artıq dərəcədə diqqət versin. Cənab Meçnikovun qocalıq barəsində leksiyasını mən eşitmişəm. Ona binaən, cənab Sultanovun Meçnikov teoriyası barəsində dediyi sözlərə şərik olmam. Bu teoriya və immunitet məsələsinə dair ümidvarlıq cənab Sultanov ikinci çapda lazım olan məlumatı versin. Çünki bu iki məsələnin gələcəkdə elmi-səhhətdə böyük rollar oynamağına heç şübhə yoxdur.

Dil məsələsinə gəldikdə, doğrudan-doğruya cənab Sultanov bir hünər göstərmişdir ki, kitab sadə, açıq türk dilində yazılıbdır. Fəqət cənab Sultanov türk dilinin ədəbiyyatına, sənə və nəhvinə bələd olsaydı, yaxşı olardı.

Tibbə dair kitab yazmaq üçün zəhmət çəkənlərə bir söz də demək istəyirdik. Hal-hazırda tibb elminin böylə bir ağır şöbəsinə girişməkdənsə, bu şöbəyə dair, ayrıca-ayrıca məsələlər barəsində balaca kitabçalar yazmaq daha gözəl olardı.

Hər halda, səhvlər ilə belə möhtərəm yoldaşımız Kərimbəy Sultanovun "Hifzül-səhhət" kitabı müsəlmanlar üçün görəkli bir kitabdır. Səhv etməyiriksə, bu kitab doktor əfəndinin əvvəlinci zəhmətidir. Ona görə böylə səhvlər iş başlayanlar üçün müyəssərdir.

Bir də görəkdir bunu bilmək: iş görənlər səhv edər, iş görməyənlər səhv etməz. Biz səmimi qəlbədən yoldaşımızın böylə bir müqəddəs yola ayaq qoymağını təbrik edirik. Ümidvaram ki, Kərimbəy Sultanov alim bir adam olub da göstərdiyimiz səhvlərdən qorxmaz və daha artıq ciddi-cəhd edərəkən bildiyi məlumatları müsəlmanlar arasında intişar edər. Doğrudan da yeni oxumuş diplomlarımızın arasında Kərimbəy Sultanov öz kitabı ilə şəfəqlənir. Böylə qeyrotli cavanlarımızın artması millətimizin xoşbəxtliyidir.

DƏRDLƏRİMİZİN ƏLACI ³⁶

Axır vaxt qəzetələrimizdə milli ehtiyaclarımız barəsində bəhs olunmaqdadır. Müzakirəyə qoyulmuş məsələlərdə diqqət olunar isə 1915-ci ildən bəri meydana atılmış məsələləri görüb də deyəcəksiniz: əcəba, daha bir qeyri məsələ yoxdur? Doğrudan da, indi müzakirəyə qoyulmuş məsələlər çoxdan çeynənilmiş məsələlərdir. Fəqət nə üçün bir yeri toplayıb durmuşuq? Zahirimizə baxırısqız, guya tərəqqi yolunu tutub gedirik, batınımızda diqqət olunar isə hərəkətimiz xərçəng hərəkətinə bənzəyir. Məsələn, qəzetələrimiz göbələk kimi bitməklə ikən yazılarımızın təsiri çox az görünür. Maarif cəmiyyətlərimizin ədədi artmaqda ikən haman cəmiyyətlərin ruhlarına əl uzadacaq oluruqsa, pərişan bir halda yaşamaqlarını görürük.

Milli məktəblərimiz günbəgün artmaqda, ziyalı oxumuşlarımız da həmçinin: fəqət yenə də dad, fəryad edirik: qəzetələrimizi oxuyan az; intellidentlərimiz milli işlərdən kənar gəzirlər, deyib də bar-bar bağırıraq. Bu bağırtdılar, bu gurultular da təbiidir. Çünki doğrudan da görürük ki, işlərimizdən meydana bir şey çıxmıyır.

Mühərrirlərimizdən bir parası işlərimizin böylə pərişan bir halda olmağını cürbəcür səbəblərdən asılı görürlər: camaatımız hələ qaranlıqdadır. Oxumuşlarımız, iş bilənlərimiz camaat işlərdən qaçırıqlar, balalarımız lazımlıca tərbiyə almayırlar... Bu səbəblər düz, fəqət bu səbəbləri kənar etmək üçün nə lazım? Hərgah desəniz elm, bəs elm oxumuş, iş bilənlərimizin milli işlərdə soyuqluğa nə çarə? Deyəcəksiniz bu müvəqqəti bir şeydir. Gələcəkdə lazım olan tərbiyə verilərsə, oxumuşlarımız milli işlərdən qaçmazlar.

Böylə olan surətdə gələcəkdə və ya indi tərbiyə verənlər üçün bir yol göstərmək lazımmı? Lazımsa hankı yol ilə getməliyiz, hankı nöqtəyə, hankı ideala yerləş etməliyik. Həmənlə vaxt hankı bir məsləkdə olmalıyıq?

Ümum müsəlmanlar üçün müqəddəs bir məslək həqiqəti-islam nə olmağını bilməkdir. Müdam tərəqqi, müdam gərdişilə mübarizə və haman mübarizənin vasitəsilə tapılmış gizlin xəzinələri insanlar üçün meydana gətirmək, yəni insaniyyətə xidmət-bundan ali və müqəddəs bir məslək, bundan artıq qüvvətli bir niyyət yolu olmaz. Fəqət bir dinə qulluq edən bir çox tayfaların özlərinə məxsus məsləkləri ola bilər. Çünki din bir tayfaları bir nöqtədə birləşdirərsə, hər bir tayfaya məxsus bir çox adətlər haman tayfaları bir-birindən ayırır. Ona binaən hər bir tayfa və millətin məxsusi bir məslək, bir ideal dalınca yerləş etməyi də təbiidir.

Fəqət bir millətə məxsus məslək ümum ideal üçün bir yoldur. Məsələn, ümum ideala çatmaq üçün, yəni insaniyyətə xidmət etmək üçün, millətə lazımdır özünü tanıtsın. Bir millət özünü tanımaz isə, özü ilə qeyrisinin fərfini düşünməyə qadir olmaz isə xüsusi məsləkin dalınca yerləşə bilməz. Bu yolda yerləşməz isə ümum müqəddəs məslək nə olmağın da düşünməz.

İndi biz islama qulluq edən bir çox tayfalardan biriyik: məlum bir qanun altında yaşayıb, özümüzə türk deyib də xüsusi bir məslək dalınca getməliyikmi?

Getməliyik desəniz, özümüzü görəkdir tanıyaq. Fəqət tanımaq üçün nə lazımdır?

Milli dil, milli məktəb, milli mətbuat və qeyri-qeyri şeylər deyilmi? Dil, məktəb, mətbuat dairələrində cüzi tərəqqi etmişik isə, 1905-ci il səbəb olubdur.

Əcəba! Bu on ilin ərzində bizə can verən, bizim yüz illər ilə paslanmış beynimizi pasdan təmizləyən, məhəbbət nə olmağın düşündürən, bizi insanlar çərgəsinə salan, hüququmuzu bildirən, ümum müqəddəs ideala yol açan, ilk səmərəsinə nə tez unudduq. Bəli unudduq! Unutmasaydıq, indi hər başdan bir səs çıxmazdı. Qəzetələrimiz, ehtiyaclarımız barəsində yazıb bir-birinə bərəks təsəvvürlər meydana gətirməzdilər. İşlərimizin pərişan bir halda olmağın uydurma səbəblərdə görməzdilər. (...)

Sənə can, ruh verən, səni qaranlıqdan işıqlığa salan "yolu" məhv edərsənsə, özünü fəvət edərsən.

Biz hamın yolun dü, həmvar,baqi qalmağın görəkdir çalışaq: tam səadətimize bu yolda, istiqbalımızın xoşbəxtliyi onda. Əqlimizi, bədənimizi, ruhumuzu bu yolda işlətməliyik.

Bugünkü pərişan halda bulunmağımız, cəmiyyətlərimizin karsızlığı, seçkilərimizin gülünc vəqənləri, oxumuşlarımızın milli işlərdən qaçmaqları, mətbuatımızın, ədəbiyyatımızın dərinsizliyi, məktəblərimizin ruhsuzluğu, tərbiyənin acı meyvləri, bunların hamısının əlacı hamın müqəddəs "yoldur". Bu yolda tərbiyə alırıqsa, həm özümüzü tanıyarıq və həm ümum müqəddəs məsləkə yavuqlaşarıq.

... Məsləkimize müvafiq təsəvvürümüzü zamanənin böylə bir vaxtında mümkün olduqca aşkar yazmışdıq... və fikrimizin xülasəsi də bu idi: bir millət özünü tanımayınca, hüququnu düşünməz. Tanımaq üçün də milli dil, milli məktəb, milli mətbuat, milli ədəbiyyat lazımdır. Bunların da meydana gəlməsi və tərəqqisi bizim üçün hürriyyətə bağlıdır. Bu hürriyyət isə tamamilə olmasa da 1905-ci ildən cüzi veriləlidir. Məsələn, 1905-

ci ilədək Rusiyada 20 milyon müsəlmanın bir "tərcüman" qəzetəsi var idi. Demək də olmazdı ki, 20 milyon müsəlman tək bir balaca "Tərcüman" qəzetəsinə kifayət edir. Xeyr! Müsəlmanlardan qəzetə vermək fikrində çox adam var idi, fəqət izn vermirdilər. Qəzetəyə izn vermək məsələsi Petroqradda nazirdən asılı bir məsələ idi. Buradan da hamıya bir cavab gəlirdi: bəli, müsəlmanlar üçün, əlbəttə, qəzetə lazımdır. Fəqət ministrin gizlin sirkulyarına görə türk dilində qəzetəyə izn yoxdur deyirdilər. İndi isə, yəni 1905-ci ildən qəzetəyə izn almaq üçün Petroqrada və ministrə müraciət etmək lazım gəlmir. Qubernator və ya qradanaçalnik bu izni çox asanlıq ilə verirlər. Gözümüzün qabağında gündə bir qəzetə batır, biri çıxır.

1905-ci ilədək məktəblərdə ana dili yox idi, demək olar. Zətən gimnaziya və realnilərin proqramlarında ana dili heç yox idi. Ancaq şəriət dərsləri var idi. O da ki, Allaha pənah! İndisə, yəni 1905-ci ildən bəri nəinki şəriət və hətta ana dili bu məktəblərdə oxunur. Bu ilədək ana dilinə nəinki əhəmiyyət verilmirdi, hətta tarixi-müqəddəsi rus dilində keçmək təklif olunurdu. Bu təklifə görə də tarixi-müqəddəsi müsəlmanlardan rus dilinə tərcümə edənlər də tapıldı.

İndi isə böylə təklifləri eşitməzsiz; 1905-ci ilədək müsəlmandan handa bir yaxşı müəllim olmuş olsa idi də, onun qulluğu nəinki hesaba alınmayırdı, hətta gimnaziya və realnilərdə dərs verməyə bu müəllimlərin ixtiyarları yox idi. İndi isə bu müəllimlərin qulluqları nəinki hesab olunur, hətta müsəlmandan inspektorlarımız da vardır! Bu ilədək "Maarif cəmiyyəti" nə olmağın ancaq qeyrilərdə görürdük. İndi isə müsəlman maarif cəmiyyətlərini hər şəhərdə görmək olar.

1905-ci ilədək camaat dərslərini ancaq pristav və qubernatora deyə bilirdilər. İndi isə bütün millətin dərsləri ap-açıq dövlət dumasında müzakirəyə qoyulur. Daha bir çox məsələlər var ki, 1905-ci ildən sonra həyatımızın tərəqqi yoluna düşməyinə səbəb olubdur. Səbəb olub da özümüz tanımağa yol açıbdir. Özümüzü tanıdıqsa, hüququmuz nə olmağın düşünə biləyiz. Ona görə bu halın davamına və daha genişlənməsinə səy etmək lazımdır. Lakin nə yol ilə?

Məsələn: Bu gün Rusiyada dövlət Duması vardır.

Böylə olan surətdə çalışmaq ki, vəkillərimiz millətin dərslərin bilən olsunlar və hamın dərslərə çarə nərdən olmağın düşünsünlər, yəni demək istəyiriz, bir vəkil ki, millətin dərslərini düşündü, o həməv vaxt səsinə bu yolda verəcəkdir. Bu yolda verərsə, bu yolda işləyən firqələrə kömək olub, onların istədiklərini keçirməyə səbəb olar...

Böylə vəkilləri nərdən tapmaq?

Əlbəttə, vəkil camaatdan seçilir. Böylə olan surətdə camaatın özündə müəyyən bir məslək, bir əqidə ilə haman camaatın vəkili də olmaz vaxt məsləksiz bir adam olar. Vəkilin müəyyən məsləki olmuş olsa da, böylə müəyyən məsləksiz camaatın vəkili lazımınca iş görə bilməz, tələb olmayanda lazımınca kirdar da və hətta hünər də olammas. Bəs görünür, camaatdan başlamalıyız. Camaata müəyyən bir yol göstərməliyiz. Bu yolu kim görək göstərsin? Biz cavab verib deyərdik: Mətbuat və "cəmiyyətlər".

Hər zamanda deyilmiş ki, mətbuat ikinci bir dövlət qüvvətindədir. İndi demək olmaz qəzetələrimizi oxumurlar. Mən iyirmi il bundan müqəddəm Amerika faytonçularının kuzlada oturub qəzetə oxumaqlarını kitablarımın birində təəccüb bir şey hesab edib yazmışam. Fəqət iki il bundan müqəddəm Hacıtərxanda olarkən müsəlman faytonçularını kuzlada qəzetə oxuyan gördüm! Deməli, qəzetələrimizi oxuyurlar, düşünürlər.

Fəqət bizim vəzifəmiz onlara müəyyən bir yol göstərmək və haman yolda tədriclə məlumatlar verib hazırlamaqdır.

Məsələn: rus qəzetələrindən "Russki vedomosti" qəzetəsi 53 ildir bir məslək dalınca gedib özü üçün müəyyən oxucular qazanmış. Bu oxucular haman qəzetədə bir məqalənin başını görüb də hanki nöqtəyi-nəzər ilə məsələ müzakirəyə qoyulmağını məqaləni oxumamış bilirlər.

Bu qəzetə ilə yanbayan "Moskovski vedomosti" qəzetəsini görürsünüz isə haman məsələni qeyri bir nöqtəyi-nəzər ilə meydana gətirməyini bilirsiniz.

Bir qəzetənin müəyyən bir məsləki olursa, müəyyən də oxucusu olacaqdır. Müəyyən oxucu müəyyən bir qəzetə oxuyarsa, mürur ilə bu məsləkdə tərbiyə tapar, öyrəşər, sevər. Bir gün haman qəzetə olmaz isə bir şey itirmiş kimi özünü hiss edər.

İndi mətbuatımızda böylə bir müəyyən məslək varsa, əlbəttə, müəyyən oxucular da olacaqdır.

Bizə deyə bilərlər: böylə şeyləri hələ meydana gətirmək indi tezdir. Əlbəttə, gələcəkdə olacaqdır. Bunun cavabında biz də deyirik: "Ay camaat, biz dalda qaldıq, elm dalınca gediniz" sözlərinin də vaxtı keçdi. Ona binaən lazımsa, indidən görək başlamaq və elmə ehtiyacımız varsa, quru sözlər ilə dövt etməmək, elmi meydana qoymaq, yəni demək istəyirik.

"Elm dalınca gediniz" deməkdənsə, elmi oxutmaq lazımdır. Haman elm araya gələr isə xalqın beyni açılar, özünü tanıyar, özü ilə özgəyə fərq qoyar, həyat mübarizəsini düşünər və axırda bir məslək-əqidə tutub gedər. Camaat elm nə olduğunu düşünərsə, onu sevər. Alim adamın qədrini bilər

və bilib də ciddi-cəhd edər ki, camaat və cəmiyyətin işlərini adamlara tapsınsın!

Camaata elmi nə yol ilə oxutmaq?

Bir müəllim otuz, qırx uşağa elmi öyrədib onları bir yol ilə apararı kimi bir qəzetə də camaatın müəllimi yerində ona gərəqli məlumatlar verib bilmədiyi şeyləri öyrədə bilər. Qəzetənin dördədən bir hissəsinin elmi, fənni məqalələrə sərf edəriksə, camaata böyük xidmət göstərmiş olarıq.

Əlbəttə, bu yalnız bir qəzetənin işi deyil, bu yolda cəmiyyətlərimiz də gərəkdir ciddi surətdə işləsinlər, fəqət işləyirlərmi və hal-hazırda işləyə bilirlərmi!

Doğrudan-doğruya cəmiyyətlərimizdə get-gedə bu məsələnin meydana qoyulması, yəni gərəqli məlumatları camaat arasında bir "cəmiyyət" vasitəsilə intişar etmək ağır görünür.

Hamı cəmiyyətlərimizin gözəçarpan bir səhvi qara adamın rabitəsi olmamaqdadır.

Məlum, məşhur on-on beş adam ildən-ilə seçki düzəldib özlərini və öz adamlarını seçirlər. Qara adamın bu işlərdən xəbəri olmayır. Hətta elə "qocaqlar" vardır ki, seçki günü yüz mandatdan keçib öz adamlarını üzv yazdırırlar. Özünü və istədiyi adamları keçirirlər. İşləyən olsa, yəni yaxşı, ya heç gəlmiş, ya gəlmiş işlərdən başı çıxır. Quru bir ad üçün və ya, doğrusu, sözünü keçirtməkdən ötrü tamam cəmiyyətə səhlənkarlıq edir.

Bu cəmiyyətlərə ehtiyacı olan qara adam üzvlük pulunu verəndən sonra daha bir il cəmiyyətin üzünü görməyir. Onunla ruhani rabitəsi olmayır. cəmiyyət hiss etdiyini hiss etməyir. Cəmiyyətin nə yolda işləməyindən xəbəri yox.

Doğrudan, hərəgah cəmiyyətlər pul yığmaqdan və ianə verməkdən ötrü meydana gəlirlərsə, onda bu qədər cəmiyyətin bir şəhərdə olması əbəsdir. Bir cəmiyyət başına cəm olub da var qüvvətlərini bu yolda işlədirlər, pul cəm edib ianələrini verirlər. Zəttən bu fikirdə olanlar da var: deyirlər bu cəmiyyətləri gərəkdir birləşdirmək. Böylə fikirdə olmaq da məsləksizlikdən olsa gərəkdir. Bu şəhərdə cəmiyyətlərin çoxalmağı təbiidir. Çünki hamı bir fikirdə olmaz, biri deyir: Millətə yardım etmək üçün cəmiyyəti-xeyriyyə lazımdır, yəni millətin yetimlərinə, korlarına, şillərinə kömək gərəkdir.

Bir qeyrisi deyir: Xeyr, bununla çox da iş görmək olmaz. Gərəkdir məktəblər açılsın, qiraətханалар meydana gəlsin. Bu fikirdə onlar nəşri-maarif cəmiyyəti düzəldilər.

Daha bir qeyriləri bu təsəvvürdə olurlar: Görəkdir qara adama ruh vermək, camaatın gözünü açmaq, camaatın içinə girib onun ehtiyaclarını bilmək və bilib də ona yardım etmək. (...) Bu fikirlərin hamısı təbiidir, həmçinin cəmiyyətlərin də ayrı-ayrı açılması və yaşaması təbiidir. Fəqət nə üçün cəmiyyətlərimizin işləri getmir, yəni cəmiyyətə lazım olan mənfəəti camaata vermirlər, camaatı tanımayırlar! Tamam cəmiyyətlərin tərəqqisinə mane olan şey əsl mətləbi düşünməkdir.

Qədimdə bir qayda var idi. Seçki məsələsi araya gələndə camaat həmişə qoca, dünyagörmüş bir adam seçirdilər, qeyrilərinə nisbətən məlumatlı, iş bilən, həyatın uçurumlarından, ruzigarın sədəmələrindən keçmiş bir adama işlərini tapşırırdılar. Yüz illər, min illər bundan müqəddəm olan adamlar düşünürdülər, bildirdilər ki, iş yaxşı getməkdən ötrü bilik lazımdır. İndi isə 20-ci qərində göydə uçarkən üzləri qızarmaya-qızarmaya, deyirlər ki, iş görməkdən ötrü pul lazımdır. Ona görə iş başına həmişə elmsiz, zəngin, dövlətli adam seçmək görəkdir. Doğrudur, Napalyon bir vaxt deyibdir: Mühəribə üçün lazımdır: əvvəla, pul, ikincisi, pul, üçüncüsü, pul. Fəqət indi haman Napalyon qəbirdən baş qaldırıb onu Rusiyadan qaçıran qarın səngərlərdə əriyib buğlanmadığını görsə idi, yaqın deyirdi mühəribə üçün lazımdır: əvvəla, elm, ikincisi, elm, üçüncüsü, elm. Fəqət beynimizin nəsi o qədər qalın düşübdür ki, gözümüzün korluğu bir dərcəyə çatıb ki, biz yenə deyirik, iş görmək üçün ən əvvəl pul lazımdır. Yəni iş başına dövlətli keçirmək görəkdi. Təəccüb burasıdır ki, böylə bir batil, böylə bir insanın şəninə yaraşmayan əqidə hazırda cəmiyyətlərimizdə işləyən bir neçə oxumuşlarda da vardır... Əlbəttə, böylə bir fikrdə olan oxumuşlarımız azdır. Bunlar millətin canında trinli, çirkli yarırlar. Operasiya olunarsa, çirk dışqarı tökülüb, camaatın, millətin canı bunlardan xilas olar.

Bu operasiya kimin vəzifəsidir? Biz deyirdik mətbuatın, bu müqəddəs qüvvət, bu müqəddəs əqidəsini bildirsən görəkdi. Böylə bir əqidə sahiblərini çubuqlamal və əqidələrini elmi-tarixi yol ilə puç etməlidir. Daha doğrusu, mətbuatın vəzifəsi ümumi millətin işlərini bilmək, bilib də təhlilində aciz qalmamaq və daim millətin hüququnu mühafizət etməkdir. Böylə bir ağır vəzifə bir adamın işi deyil, bu yolda lazımlıca işləmək üçün elmi qüvvət lazımdır. Ona görə biz deyirik: madam ki, mətbuatımız meydanında elmi, fənni qüvvət yoxdur, qəzetlərimizin camaata lazımlıca mənfəəti və təsiri olmayacaqdır.

ƏNÜŞİRƏVANI ADİL ³⁷

Cümə günü yanvarın 28-də Tağıyevin teatrında "Nicat" cəmiyyəti tərəfindən cənab Mirzə Əbdürrəsul Şərifzadənin 5 pərdəli "Ənüşirəvani Adil" əsəri mövqei-tamaşaya qoyuldu.

Doğrusu, cənab Şərifzadənin bu pyesi yazmaqdan məqsudu nə olmağını düşünəmmədik. "Ənüşirəvani Adil" namında bir pyesdən nə gözləmək olar? Ənüşirəvanlar çox gəlib-gediblər, indi də var, dövrən sürürlər. Fəqət Ənüşirəvani Adil isə tək bir şəxs, tarixi bir vücud olubdur. Əlbəttə, bu tarixi bir vücud qeyrilərinə bənzəşəydi, "Adil" ləqəbini almazdı və Şərifzadə cənabları da zəhmət çəkib bu pyesəni yazmadı. Ənüşirəvana tarix nə üçün "Adil" ləqəbini verir?

Görükür, Ənüşirəvan öz zamanəsində doğrudan da adil bir padşah imiş. Yəni, ədalət sahibi imiş, əqli icra edən imiş. Böylə isə bu ədalət sahibinin əqlinə, fikrinə, ruhuna, hərəkətinə fikir verməliyiz və bu müqəddəm ali sifət ilə sifətlənmiş vücudda ədalətin nişanələrini, sərəməsini tapmalıyıq.

Doğrusu, cənab Şərifzadənin Ənüşirəvanında ədalətin nişanələrini tapmaq üçün kəndi əqidəmizi bir saatlığa kənar etməliyiz. Şirvanzadənin Ənüşirəvani təxtə çıxan günü üzünü bütələrinə tutub "mənim ürəyimə rəhm salınız" deyib də sonra vəzirlərə buyuruq verir: Mənim padşahlığım-da Məzdəki məzhəbi yox olsun görəkdi.

Bunun cavabında vəzirlərdən biri "sonin atan bu işi etməyibdir, sən də hələ etmə" deyir. Bundan görünür ki, Ənüşirəvanın atası özündən adil imiş. Ənüşirəvani Adil peyğəmbərlik iddiası etməyirdi, öz dinindən başqa qeyri dinlərin puç olmağını istəməsi təbiidir. Fəqət padşah olub da öz dinindən başqa qeyri dinlərin puç olmasını istəmək adil bir padşaha yaraşarmı?

Böylə zənn edirik, cənab Şərifzadə bu mətləbi yaxşı düşünsə idi və bilse idi ki, "ağacın iki başı var" bu yerdə qələmini saxlayıb da ətrafına baxardı və ağacın bir ucunu da öz başında hiss edərdi...

Teatr camaat üçün bir məktəb olmağını bir kərə düşünmək görəkdi. İndi biz bu məktəbdə dərs verib də deyirik:

"Adil padşad məmləkətində öz dinindən başqa qeyri-dinlərin intisar tampağına nəinki mane görəkdi olsun və hətta haman dinlərə rəvac verənlərin puç olmaqlarına çalışsın".

Böylə bir lozunqu – əqidəni teatrdan söyləmək və böylə bir hərəkəti, sifəti vəsf etmək ədalət nə olmağını düşünməməkdir.

Nə üçün Şərifzadənin Ənuşirəvanı Məzdəki dinini puç etmək istəyir?

Ondan ötrü ki, bu məzhəb hürr yaşamağı təklif edir. Fəqət necə hürr yaşamaq? Cənab müəllif məlumat verməyir və verə də bilməz. Ondan ötrü ki, hürr nə olduğunu müəllif özü düşünməmiş, daha doğrusu, məzdəki dini nə olmağını öyrənməmişdir. Pyesadan məlum olur ki, Ənuşirəvanın vaxtında bu din artıq dərəcədə inkişaf tapmış imiş, hətta padşahın müqərrib adamları və vəzirlərdən bir neçəsi bu məzhəbin yolunda canlarından keçməyə hazır imişlər. Böylə olan surətdə məzdəki dini "heyvanlar kimi yaşamaq və istədiyini arvadlar ilə əlaqə etmək" kimi qanunlardan ibarətdir, deyib keçmək böyük səhvdir.

Əcəba, azadlıq və hürriyyət aləminə dəvət edən dinin müqabilinə "adil" padşah hankı bir dini çıxarır? Dəmirdən, ağacdən, torpaqdan qayrılmış bütləri, daha doğrusu atəşi! Adil padşah dinini təklif edər: Yəni missionerlərin, məktəblərin vasitəsilə dininin inkişafına çalışsın, yox! Şərifzadənin Ənuşirəvanında "ədalət" bir payədə aşırıb-daşıbdır ki, məzdəki dini meydana gətirən qoca məzdəki həbs etdirib böynünü vurdurur?! Bilməyirəm, bəlkə də tarixdə böylədir. Böylə isə Ənuşirəvana adil ləqəbi verən yazıçılar doğrudan-doğrusu, zülm və ədalət nə olmağını düşünməyiblər. Əqidə, məslək yolunda mürtədliklər can veriblər, fəqət bu canları alanlar adil ləqəbinə də layiq olmayıblar...

Cənab Şərifzadə buna da kifayət etməyib, Ənuşirəvanın daha bir "ədalətini" göstərməyə çalışır. "Ənuşirəvanın vəzirlərindən biri Zərdan padşahı öldürmək istəyib təamına ağı tökür. Həmişə qayda üzrə padşahın təamını iki adam dadıb sonra padşaha vermişlər.

Bu vəzifə də padşahın ən müqərrib vəzirinin - Behbudun iki oğluna mühəvvlə olunubmuş. Behbudun oğlanları ağulanmış təamı yeyib də ölürlər.

Müqəssiri axtararkən Zərdan vəzir Behbudu göstərir. Ənuşirəvan Zərdanın sözlərinə inanıb Behbudun qətlinə hökm verir. Behbud "işin aqibəti aşkar olar, peşman olarsan" deyib padşahın əmrinə boyun qoyur. Hələ Behbudun qanı axa-axa iş aşkar olur. Behbudun nəhaq yerə ölməyi və Zərdanın müqəssir olmağı məlum olur və genə haman Zərdanın ölməyənə padşah tərəfindən əmr olunur".

Handa bir zalım padşah olursa-olsun, işi təhqiq etməmiş ən müqərrib, ən sədaqət ilə qulluq edən bir vəziri boş söz ilə öldürməz.

Təalim ki, Ənuşirəvanın "ədaləti" genə aşırıb-daşıbmış, əcəba nə üçün əqlini itirmişdi? Təamdan qabaqça ölənlər Behbudun oğlanları idi.

Nə üçün bu əhvalat Ənuşirəvanı heç olmazsa bir neçə saat etdiyi zülməndən saxlamırdı... Böylə bir əqil məntiq sahibindən ədalət gözləmək olarmı? Zətdən ədalət olmuş olsa da, pərdənin o tərəfində qalır, camaat isə bu ədaləti görməyir, düşünməyir, hiss etməyir. Daha doğrusu, cənab Şərifzadə qəhrəmanı Ənuşirəvana zalım ləqəbi versə idi və məzhəb sahibi məzdəkinə "yalançı pəhləvan" adı qoysa idi, daha doğrusu, daha gözəl olardı.

Məzdək əqidə, məslək uğrunda cövrü-cəfa çəkmiş bir qoca padşah hüzuruna əsir gətirilir. Padşah deyir: "Sən dinindən əl çək, yoxsa öləcək-sən". Heyhat! Belə bir dünyagörmüş, əqidəsi yolunda can verən sözsüz də bu dünyanı tərk etmədi? Ondan atəşli bir niqət gözləniydi. Əqil çəşdirən dəlillər meydanı idi! Məzdək bilirdi ki, daha bir də dirilib məzhəbini inkişaf edə bilməyəcəkdir! Nə üçün böylə bir məqamı buraxdı?! Buraxıb da özünü yalançı pəhləvan yerində qoydu.

İDİLBOYU TATARI ³⁸

Keçən günlər, ümumrusiyada yaşayan müsəlmanların mühüm bir milli bayramları qafqazlılar üçün səssiz-səmirsiz keçdi. İdil boyu yaşayan tatar qardaşlarımız tatar mətbuatının onillik bayramını yaptılar. Fəqət böylə bir əziz milli bayram nədənsə səssiz, gurultusuz keçdi... Bir tərəfdən buna əfsus edirik, çünki mətbuatın onillik bayramını bütün Rusiyada yaşayan müsəlmanlar layiqincə bayram etmədilər. Yəni bu ümum müsəlmanların bayramı olduğu halda, hamı bir qüvvətdə onu hiss etmədi, böylə bayramlara bir neçə ay müqəddəm hazırlaşmaq görəkdir, müəyyən bir yer, müəyyən bir vaxt təyin etmək lazımdır.

Doğrudur, on il ömür mətbuatımızın həyatında uzun bir ömür deyilsə də, bununla belə yüz illərlə lal yaşamış bir millətin on ildə açılmış dilinin meyvəsini görmək və hiss etmək lazımdır...

Digər tərəfdən, tatarların gurultusuz bayram etmələrinə mən təəccüb etməirəm və tatarlara yaraşan bir hərəkətdir: bunlar çığırmaq, bağırmaq sevmirlər, bunlar İdilboyu yaşayıb da, guya İdildən tərbiyə almışlar! Bir baxınız, diqqət ediniz İdil çayına! İdil həqiqətdə axırsa da "Gur" çayı kimi qıjıldamıyır, guruldamıyır, köpüklənməyir, səssiz, səmirsiz böyük, geniş,

mülayim, gözəl, məğrur İdil, müdam hərəkətdə bulunur, bu mülayim, səs-siz İdil milyonlarca insanlara həyat verməkdə ikən böyük bir dəryanın ən böyük gərəkli bir damarı da hesab olunmaqdadır.

İştə, tatarlar da bu onillik ərzində müdam hərəkətdə bulunub səssiz-səmirsiz milyonlara mənəvi bir həyat verməkdə olub, bütün Rusiya islam-larını böyük istiqbalı işıqlı bir hissəsi və hisli bir damları hesabındadırlar.

İdil həmvar, mülayimdir, yavaş-yavaş axıb da geniş sinəsini hamı üçün açıbdır.

Ah! Bu tatar millətinin sinəsini bilirsinizmi? Paroxod İdilənin sinəsini yarıb gedirkən özündən sonra bir iz qoyurmu?

Tatar sinəsinə çox millər uzandı. İlminkilər bu sinəni yarmaq istə-dilər, bu sinəyə çoxlu oxlar vurdular, fəqət İdilənin sinəsi müdam həmvar qalarkən bir yol tutub həzin-həzin axan kimi, tatar sinəsi də yüz illərlə dəhşətli sədəmələrə davam edib toqyır tapmamış. İdil gözəldir! İdil nə gö-zəllikdə bir çay olmağını görmək istəyirsiniz isə İdil böyü səyahət ediniz. İdilə Jiquli dağlarından baxınız. Ah! Nə gözəl mənzərə! Tatar millətini bilmək üçün tatarlar arasında yaşamaq gərəkdir, bunlara yavuş gediniz; Ruhlarını oxuyub anlayınız, düşününüz, tarixi nəğmələrini eşidiniz; o vaxt tatar nə gözəl bir millət olduğunu hiss edərsiniz! Doğruluq insanda gözəl sifət isə bu gözəl sifəti tatarlarda görürsünüz. Öz arasında yaşayıb tərbiyə tapmış tatar, yalan bilməz desək də yarar...

İdil məğrurdur, milyonlarca insanlara yem verib bəsləyir, qabağında heç bir şey davam etmiyir: Aşıb-daşır, tutduğu bir yol ilə gedir...

(Qəzetdə üç xətt yoxdur - T.Ə.)

İlminkilərin, pəbədonosovların zəhərli oxlarına yüz illər ilə davam edib də milliyyətlərini bu vaxtadək mühafizə edən tatar milləti məğrur ol-masını? Yoxsa deyəcəksiniz: milliyyətlərini mühafizə edib də tərəqqi yolundan uzaq düşdülər, yox! Mən dəfə yox! 20 qraduslu soyuq qışda İdil kənarına gedərsiniz isə böyük, geniş İdili görməzsünüz: bütün İdil (Volqa) qalın buzlu buxov ilə saxlanıb, üzəri (üstü) qalın, yumşaq qar ilə örtülür: İdil nə olduğunu bilməyən bir şəxs böylə bir vaxtda İdilənin böyük, geniş bir çay olduğunu da bilməyəcəkdir.

Fəqət qış gedər, tamam dünyaya can verən yaz gələr. İdilənin tamam gözəlliyi ilə buzlu qarın bərk buxovundan xilas olub qarın altından çıxar və genə də məğrur hər tərəfinə baxar, baxıb da daimi girdarını bildirər.

Öylə də tatarların həyatı: 1905-ci ilədək tatar milləti İlminkilərin buxovlarında saxlanıb qar əvəzinə üstlərinə ağ kəfən çəkilmişdi. Tatarla-rın girdarı-bədəni, ruhi-hissiyatı bütün həyatı bu kəfən altında həzin-hə-zin nəfəs alırdı. Zahirə İdil qış fəslə müvəqqəti, cansız, hərəkətsiz, mə-nasız nəzərə gələn kimi tatar milləti də zahirə mənasız bir həyat sür-məkdə bulunurdular. İdil öz baharını gözləyən kimi tatar milləti də kəndi "bahar"ını gözləyirdi.

1905-ci ildə "bahar" gəldi... İlminkilərin qələmləri sındı; ağızları yumuldu; illərlə bəslədikləri acı, zəhərli, vicdansız fikirləri məhv oldu. Tatar buxovundan bir az xilas olub kim və nə olduğunu göstərdi və göstə-rmə tatar tərəqqidən qaçmayırdı. Fəqət tatarlıq məhv olmağından qaçırdı...

Tatar yaşamaq istəyirdi, ölmək istəmirdi; tatar tufayuuqlarını meydana gətirməyə çalışırdı...

Əcəba, tatarların Rusiyaya gəlməkləri Rusiyanın tərəqqisinə mane olduğu iddia edilirsə*, bu yüz illərdə Rusiya tatarlara hankı bir tərəqqi yo-lunu göstərdi? Bir millətin milliyyətini, hüququnu məhdud etmək, ata-babasını unudurmaq; bütün həyatını yüz illərlə "qar" altında saxlamaq tə-rəqqi yolunu?

Yox, tatar, tərəqqidən qaçmayı! Tatarın beyni yüz illərlə qaplanıb qalıbdı, hisli üroyi daim döyünməkdədir, hüquqi payıml olmuşsa da, ist-iqbalı səadətdədir.

Budur, hazır gözoçarpan bir həqiqət! Zaqafqaz müsəlmanları 20 il bundan müqəddəm "tərəqqi" yolunu qəbul ediblərsə də, indi tatarlardan geri qalmaqlarını da anlayır və düşünürlər...

"ARŞIN MAL ALAN" OPERETTALARIMIZ **

Operettalarımızdan axır vaxt ən şöhrət tapmış "Arşın mal alan" martın 11-də mövqei-tamaşaya qoyuldu. Məzkur operettanı mən əvvəlin-ci dəfə görüb dərin-dərin fikirlərə getdim. İyirmi il bundan müqəddəm zor ilə, yalvarmaq ilə teatroya gəlməyən müsəlmanlar imdi teatra iki-üç gün qalmış biletlər gözlərlər, birə-iki qiymət verib bilet alırlar, ətraf kəndlərdən teatro xatirəsi üçün gəlib qəsdinlərdə qahırlar. Bir çoxu bilet tapmayıb

* Keçənlərdə Bakıda leksiya oxuyan bir nəfər Rusiyanın mədəniyyətə geridə qalmasına olan səbəblər cümləsindən biri olaraq belə bir iddiada bulunmuşdu. "İqbal"

qəmgin evə qayıdır. Müsəlman səhnəsi guya tərəqqi yoluna düşübdür. Parter dolu, qalorka dolu, lojalar dolu, müsəlman xanımlarına məxsus lojalar da dolu!.. Hamı bir ağızdan "bravo" çığırırlar, bir ağızdan gülürlər... Şadü xürrəm evlərinə qayıdırlar... Fəqət bu operettalar təsirsiz, əlbəttə, qalmayırlar. Qalorka adamlarına səhnədə vurulan bir çırıq da kifayətdir. Artistlərimiz bunu başa düşüblər, çətinə düşəndə qalorkaya pənah aparırlar, onlardan imdad gözləyirlər... Fəqət bu yazıq pərdə altında alınmış xanımlar!.. Bunlar teatra təza ayaq açmışlar, bunlar pərdə altında yaşayıb teatra da pərdə altından tamaşa edirlər... Bunlarda tənqid əqli hala oyanmamış. Bunlar təmiz ürək ilə teatra gəlib yoldaşları kişilərdən bir şey öyrənmək istəyirlər. Heç olmaz isə bu xanımların hala pozulmamış əxlaqlarını nəzərdə tutub müəlliflərimiz qələmlərini bir az saxlasalar və artistlərimiz "qarın tansından" əl çəksələr yaman olmazdı...

Doğrusu, gördüyüm operettalardan "Arşın mal alan" mənə xoş gəlirdi. Həm musiqi, həm məna cəhətdən bu operetta gördüyüm "O olmasın, bu olsun" və ya keçən həftə mövqeyi tamaşaya qoyulmuş "Əlli yaşında cavan" operettalarından yaxşıdır. "O olmasın bu olsun" a kukolni komediya desək də yarar. Uşaqlar gəlin-gəlin oynayan kimi yekəbiğli, saqqallı kişilər də səhnədə atılıb düşürlər və yekəbiğli, saqqallı kişilər də onlara "bravo-bravo" deyib çırıq çalırlar... Gənə heç olmasa "O olmasın, bu olsun" da cənabi-hammal camaatı böyük bir feyzə çatdırdı. Qız əvəzinə oğlan gəlin gətirib "şəyatınlar tansı" nı xalqa göstərdi. "Əlli yaşında cavan" isə heç bir şey göstərə bilmədi. İki "kablai", "qulluqçularına qonaq" getmək üçün arvad uşaqlı bir evə yığıldılar, çox fikirləşdilər, tər tökdülər, fısıldaşdılar, amma axırı bir şey çıxmadı...

Yox! "Arşın mal alan" operettası bunlara bənzəmir. Bunda bir ideya var desək də yarar. Nədir o ideya? - Qızı görməmiş qızı almaq olmaz. Cənabi Əsgər bəyin fəlsəfəsi ilə arvad mal kimi bir şeydir. Malı görüb almaq kimi qızı da görəkdir əvəl görəsən, sonra alasan. Demə ki, Əsgər bəyin fəlsəfəsi ilə arvad almaq üçün bir sifətini görmək tamamdır. Şəksiz bu bir tipdir. Əqilləri gözlərində olan adamların tipidir.

Xainürəkli, acıdı, əxlaqi pozğun, əqli naqis bir qız olsa da orasına diqqət edilməyib surətən xoş gəliyə tamamdır. Demək ki, qızı görməkdən məqsud ancaq onun üzünü idi və qızlarımız ərə gedəndə "arşın mal alanlar" ın ancaq gözlərinə, qaşlarına diqqət etməlidirlər. Şəksiz, böylə bi ideyanı yeritmək ancaq opetta meydanında olar. Bunsuz operettalıqından çıxıb opera olar. Yəni təbiətə müvafiq olub, insanın ruhuna və əqlinə yem verirken onu qeyri bir aləmə dəvət edir. Öylə isə, yəni təbiətdən kənar bir

meydanda dövr etmək istəriksə və tipləri qondurmaq fikrində olarıqsa, axıradək bu pillələri düşmək lazımdır. Məsələn: Üçüncü pərdədə Asya Gülçöhrənin pərişan bir halda olmağını görüb də səbəbini bilmək istəyir, axırdə Gülçöhrənin bir adama aşiq olduğunu anlayır. Fəqət Asyanın sözü ilə Gülçöhrə bir "arşın mal alan" dan başqa bir kimsəni görməyibdir. Görünür ki, Soltan bəy qızını çadra altında çürüdülmüş, yəni Gülçöhrə qədim müsəlman külfətinə məxsus tərbiyədə yaşayıb dilsiz-ağızsız bir qız idi. Cəbəba, necə ola bilər ki, böylə bir tərbiyə tapmış bir müsəlman qızı əvvəlinci görüşdə küçədə gedən bir "arşın mal alan" a birdən-birə deyər "gəl mənə al". Hələ utanmaz-utanmaz ayrılan vaxt deyir də: "Sözümüz-sözdür ha!" Cənab müəllif mülkədar Soltan bəyin evindəki tərbiyənin cilovunu başdan bir az boş etsə idi, Gülçöhrənin o hərəkəti də birdən-birə gözə çarpmazdı. Həmin bu külfətdə tərbiyə tapmış Asya Süleymanın qabağına yüyürüb özünü göstərir və məhəbbət bağlayır. Görünür ki, doğrudan da Soltan bəyin külfəti tərbiyə cəhətinə bir az axsayırmış, yoxsa böylə şey olarmı? Əsgər bəyin nökrəsi əvvəlinci dəfə Soltan bəyigilə gəlib "Süleyman bəy buradadır mı?" sözlərindən sonra başlayır zalda qulluqçu ilə çırıq çalib oynamağa...

Zatən operettaya məxsus bir yüngüllük görəkdir olsun, fəqət təbiətdən kənar olmaq operettanın şərtlərindən deyildir, zənn edirəm. Kim bilir, bəlkə on və ya iyirmi il bundan sonra bizim qızların da əxlaqları pozulub hər bir "arşın mal alan" ın boynuna asılacaqdılar. Fəqət nə üçün indidən səhnə vasitəsi ilə böylə şeyləri dərs veririk? Qeyri millətlərin operettalarında böylə şeylər görünür isə, təbiidir. Onlarda bu əhvalatlar olubdur, aşib-daşıbdir. Bundan sonra əhli-qələm bu əhvalatdan özləri üçün mövzu, tema və tiplər götürüb meydana gətiriblər və məqsədləri camaatın əxlaqını düzəltmək olubdur. Bizim operettalar bu pozğunluğu yol göstəririlər. Demək ki, başqalar hazır tipləri meydana gətirməkdə ikən biz özümüz gələcək üçün tiplər düzəldirik...

... Mən doğrusu, opera və operettaya düşmən olanlardan deyiləm. Hətta keçən məqalələrimin birində bir çox adamlara cavab olaraq yazmışdım: Opera və ya operetta heç bir vaxt dramının ölməyinə səbəb olmaz. Dramanın ölməyinə səbəb artistlərimizin elmsizliyi olacaqdır... Bu nöqtəyi-nəzər ilə səhnəmizə baxılır isə demək olur ki, opera və operettalarımız daha artıq tərəqqi edəcəklər. Çünki Üzeyirbəy cənabları oxuduğu elmin səbəbinə daha gözəl operalar meydana gətirəcəkdir. Hər halda qeyr əsərlərə nisbət hal-hazırda Üzeyirbəyinin əsərləri böyük ümüd yolu açır, bu yolda Üzeyirbəyinin daha artıq tərəqqi etməyini qələbdən istəyirik.

"ƏSLİ VƏ KƏRƏM" 40

April ayının 15-də mövqeyi-tamaşaya qoyulmuş "Əsli və Kərəm" operası demək olar ki, cənabi Üzeyirbəyin əsərlərindən ən yaxşısıdır.

Bir şairin, ya bir ədibin əsəri olan kimi bütün bir qövmin – elin də özünə münasib əsəri ola bilər. Bir ədibin əsəri onun ruhunu, fikrini, bütün əqidəsini bildirən kimi, ümumiyyətlə bir qövm və ya elin tərəfindən yarlanmış əsər haman qövmin ruhunu, fikrini və əqidəsini bildirir. Ədib inşasını çap edib kitablar vasitəsilə intişar edər. Elə isə inşasını əzbər ağızdan-ağıza verib intişarında davam edər. Bir ədib inşasının təğyir tapmasına tək bir özü səbəb olarsa, qövmin-elin inşasına təğyir verən çox olar. Çünki ağızdan-ağıza keçən hekayələr, nəqlə hə-rə bir şey artır bilər. "Əsli və Kərəm" hekayəsi də türk-tatar qövminin inşası olub, bu uzun müddətdə, əlbəttə təğyir tapıbdır. Fəqət təğyir tapıbsa da, əsl mətləbə əl vurulmamış, "Atalar sözü" mənasını saxlayan kimi "Əsli və Kərəm" hekayəsi də Üzeyirbəyin operasında əsl mənasını itirməmiş. Əlbəttə, öylə də görək olsun, elin inşası elin güzgüsüdür. Bir elin – qövmin ruhunu, fikrini, bütün əqidəsini onun inşasından bilmək olar. Böylə isə "Əsli və Kərəm"də əsl mətləbi aramalıyıq. Türk-tatar qövmü-eli, "Əsli və Kərəm" in dilləri ilə nə demək istəyir? Həqiqi, təmiz məhəbbət nə olmağını istəyir bildirsin: həqiqi, təmiz məhəbbət müqəddəs bir hissdır. Onu pul ilə almaq, pula satmaq olmaz. Bu hiss şənşövkətdən, tac və taxtdan əl çəkir. Bu hiss padşahı godadən ayırmaz. Həqiqəti, təmiz məhəbbət, məzhəb, din bilməz və çirkin fikirlər bəsləməz... Məşuqun məbudun vüsəlinə çatıb sonra ölmək ancaq həqiqi, təmiz məhəbbətin nişanəsidir. Məbud idealdır. Həqiqi, təmiz məhəbbət sahibi məbuduna, məşuquna çatarsa, ideala çatan kimidir. İdeala çatarsa, ideal ideallığından çıxar...

Kərəm başında qara, çirkin fikirlər bəsləmə idi. Əsli ilə yaşamaq istədi, fəqət yaşamadı, öldü... Və ölməyinə də səbəb Əslinin min cövr və cəfadən sonra tapılmağı və sonra Kərəmə verilməyi oldu. Baxınız nə nazik bir mətləb! Nə gözəl və dərin bir fəlsəfə! Nə təmiz və müqəddəs bir əqidə! Türk-tatar qövminin bu fəlsəfəsinə mürur ilə çox oxlar atıldı və atılmaqdadır. Fəqət qövm yaratdığı inşasını ölümə verməmiş və verməyəcəkdə də. Çünki qövm yaşayır və müqəddəs idealını arayır. Böylə bir müqəddəs ideal olan qövm ölməz. Çünki həqiqi, təmiz məhəbbət idi... Səliq, səmimiyyət, mehribanlıq, mərdlik, cəmərdlik türk-tatar qövminin tarixi sifətlərindəndir desək də yarar. Böylə bir sifətlərlə tərbiyə tapmış türk-tatar qövmü "Əsli və Kərəm" kimi nazik mətləbli, dərin fəlsəfəli əsəri yaradır. Bu əsərlərdən qövmin istədiyini və fikrində bəslədi-

yini bilmək olar. Ona görə qövmin əsərlərinə girişən ehtiyatı əldən buraxmasın gərəkdir. Qövmin fikrini, qanacağını sözlərdən mətləblərdən bilmək olarsa, el düzəldən məhənlərin havacatından da onun ruhuna dair çox şeylər bilmək olar...

Şəksiz səhnə şərtləri bir neçə şey artırmağa və əksiltməyə yol verir. Fəqət öylə bir təğyir vermək ki, təbii olsun. Məsələn: Türk paşası buyruq verir ki, Kərəmi gətirsinlər, gətirirlər də. Paşa keşişin və Kərəmin işlərinə baxıb keşişə hökm verir ki, qızını Kərəmə versin. Demək ki, bu otaq məhkəmə otağı imiş. Bununla belə, bir az ondan müqəddəm haman otaqda paşa qızlar ilə cəş-ışrətə məşğul idi. Hətta qızlar oynayıb paşaya ləzzət verirdilər.

Doğrudan-doğrusu bilmək olmazdı ki, bu otaq paşanın hərəmxanasını, yəni məhkəmə otağını? Hərəmxana isə əcəba paşa qulluğuna dair işlərə nə üçün hərəmxanada baxır. Baxıb da küçə xalqını arvadlar olan otağa doldurur. Yox, bu otaq idarə isə qızların burada bel sındırmaqları nə münasibət ilə? Mən bilməyirəm bəlkə o vaxtlar türk paşaları hərəmxana ilə idarəni bir edibmişlər... Hər halda bu böyük bir istehzadır...

Artistlərin oyununa gəldikdə, biz yenə də sözümlərin üstündə davam edib deyirik:

Madam ki, elmi artistlərimiz yoxdur, həm dramamız və həm operamız axsayacaqdır. Fəqət bu səfərlər artistlərimiz "Əsli və Kərəm"i pis oynamadılar. Yəni şərjdən çəkildilər.

Cənab Sarabski (indi, şükür allaha, Sarablı) Kərəm rolunda əvvəlinci dəfə oynamayı. Bununla belə, hələ Kərəmi layiqincə yarada bilməyir.

Mən istərdim cənab Sarablı Kərəm rolunda əvvəlinci pərdədən ta axıra kimi şəklini çəkirdi idi. Onda özü görürdü ki, üzünün mütləq üroyində olan dərindən xəbəri yoxdur:

Əvvəlinci pərdədən ta axıra kimi üzünə eynən bir maskaya bənzəyirdi. Artist mimika ilə üzünün təğyir tapmağı ilə üroyindəkini bildirsən gərəkdir...

Cənab Sarablı tamam fikrini musiqiyə verib uyuyarkən müqabilində durub onunla danışanlara da məhəl qoymayı. Lüzumsuz hər dəfə camaata baxmaq yaramır. Cənab Sarablının dəhşətli ölümünə mən elmi nöqtəyi-nəzəri ilə baxdıqda bu vaxtdək ölməyinə nə səbəb olduğunu bilməyirəm...

Cənab Ağdamski də (nə vaxt Ağdamlı olacaqdır?) Sarablı düşən dərək mübtəla olubdur. Bu da səhnə yoldaşlarını görməyə gözü yoxdur.

Cənab Mirzə Muxtar musiqidə ustaddır. Fəqət Sarablı sərvi ağacı ilə yanaqlı danışdıqda nə üçün Mirzə Muxtar sərvi ağacı kimi dayanmışdı?..

Terequlov keşiş rolunu yaxşı oynayır. Fəqət qapısında oğru Kərəmi görüb layiqincə hay-haray salmadı. Ona görə sonradan əllərində fanarlar ilə gələnlər böylə göründü ki, guya keşişə qonaq gəlirlər.

Cənab Bağdadbəyov şeyx Nuramı olduqda oxuyarkən əlini qaldırmaq yerində idi. Fəqət sonra qeyri bir rolda əlini yersiz qaldırır idi. Cənab Cəfərov sofini pis oynamadı.

"MEHR VƏ MAH" 41 YAXUD "ƏSLİ VƏ KƏRƏM"İN ASTARI

Aprelin 23-də mövqei-tamaşaya qoyulmuş "Mehr və Mah" operası "Əsli və Kərəm" in astarı kimi nəzərə gəldi demək olur.

Zira "Əsli və Kərəm" ilə "Mehr və Mah" in arasında bir təfəvüt görünmədi, nəinki təfəvüt görünmədi, hətta "Mehr və Mah" ı "Əsli və Kərəm" ə oxşatmağa çalışmış. Nə üçün "Mehr və Mah" ayrıca bir el əsəri ola-ola nə üçün "Əsli və Kərəm" ə astar gərək olsun? Nə üçün "Şahzadə Əbülfəzl" ünvanlı el əsərinə "Mehr və Mah" adı qoyulsun!

Keçən "Yeni iqbal" ın 288-ci nömrəsində "Əsli və Kərəm" ünvanlı məqaləmizdə yazmışdıq: Bir ədibin əsərinin təyir tapmasına bir özü səbəb olarsa, qövmün elin inşasına təyir verən çox olar, çünki ağızdan-ağıza keçən hekayəyə nəql ilə hərə bir şey artıra bilər...

"Əsli və Kərəm" hekayəsi də türk-tatar qövmünün əsəri olub bu uzun müddətdə əlbəttə təyir tapıbdir. Fəqət təyir tapıbsa da əsl mətləbə əl vurulmamış... Elin inşası, elin güzgüsüdür. Bir elin, bir qövmün ruhunu, fikrini, bütün əqidəsini onun əsərindən bilmək olar. Ona görə qövmün əsərlərinə girişən ehtiyatı əldən buraxmasın gərəkdir...

İndi gərək cənab Şərifov bu şərtləri gözləyibdirmi?

Cənab Şərifovun "Mehr və Mah" operası eynən el əsəri, daha doğrusu, çobanlar arasında məşhur "Şahzadə Əbülfəzl" dən götürülübdir. Həmin hekayə gözəl, şirin bir dil ilə yazıldığı mənim qabağımdadır. Onu diqqətlə oxuyub gördüm, Cənab Şərifov elin əsərini, daha doğrusu, onda olan nazik mətləbi ya düşünməyibdir, yainki düşünərsə də hamı mətləbi gizlədibdir. "Əsli və Kərəm" dəki gözəl, dərin fəlsəfə, təmiz, müqəddəs əqidə bu hekayədə də gözə çarpır. Padşahın oğlu Şahzadə Əbülfəzl yuxusunda Yəmən padşahının qızını görəb aşıq olur. Tac və təxtindən əl çəkib Yəmən tərəfə gedir. Fəqət yolda Çin padşahının qızı Rəna xanıma rast gəlir. Elmi, gözəl tərbiyəli Rəna xanım isə yuxusunda Əbülfəzli görəb aşıq olubmuş və neçə aylar imiş onu görmək istəyirmiş. Əbülfəzl Rənanı görəb əxlaq və ətvarına bələd olub onu bir mələk hesab edirdi. Bununla belə Yəmən qızının vüsəlinə çatmaq istəyirdi. Rəna xanım çox istədi ki, Əbülfəzl

alsın, olmadı. Rəna Əbülfəzlə öylə bir payadə məhəbbət bağladı ki, axırta həməni məhəbbət Rənanı vadar etdi ki, Əbülfəzli buraxsın.

Rəna fikir edirdi: Mən Əbülfəzli sevirəm, ona binaən gərəkdir onun rahatlığına çalışmaq. Bunun rahatlığı da Yəmən qızına bağlıdır. Bu fikir ilə Rəna Əbülfəzli buraxıb dedi: Məni unutma, hər müşkül işində mənə rücu et, mən sənəin düynələrini açaram...

Şahzadə Əbülfəzl Yəmənə gəlib yuxuda gördüyü qızı tanıyır və almaq istəyir. Fəqət padşah şəhərin bir ağaclığında olan tilsimi sındırana qızını vermək istəyir. Şahzadə Əbülfəzl bilməyir nə etsin. Bu şəhərdə bir çoca qəssabdan başqa o tilsimin sirrini heç bir kimsə bilməyirmiş. Nə isə, qəssab şahzadəyə sirri öyrədir. Sırr da bunda imiş: nə gözüne görünər isə qorxmasın, irəli getsin...

Şahzadə axırda tilsimin yurdunu dağıdıb padşahın qızı Sərvnazı almaq istəyir. Qızı məşhur pəhləvanlardan Kürdoğlu da istəyirmiş, fəqət qorxusundan tilsimə yavuş gedə bilməyirmiş. Şahzadə də bu hünəri görəb həsəd aparır və qızdan əlinin çıxmağını yəqin edib şahzadəni tələf etmək istəyir. İki, üç dəfə Kürdoğlu tərəfindən qurulmuş tələddən şahzadə Rənanın köməyliklə xilas olur. Axırda şahzadə qızı alıb muradına çatır. Bir gecə yuxusunda Rənanı pərişan bir halda görür, əhvalatı arvadı Sərvnaza söyləyir. Sərvnaz isə Əbülfəzl narahət olmasın deyə getməyə razı olur. Gəlirlər Rənaya çatırlar. Bunlar bura çatmaqda Rəna ayrılığa artıq tab gətirə bilməyib zəhər içir və ölür. Şahzadə deyir: Sənəin kimi vəfalı rəfiqəddən sonra mənə dirilik haram olsun deyib də xəncər ilə özünü öldürür və sonra Sərvnaz xanım da ağlayıb axırda ürəyi partlayıb ölür...

Bir baxınız, nə gözəl dərin bir fəlsəfə! Nə təmiz həqiqi bir məhəbbət!

Fəqət bu cənab Şərifovun xoşuna gəlməmiş və böylə düzəltmişdir: Xəbər çıxır şahzadə ölübdür. Padşah qızını Kürdoğluna verir. Toy günü bunlar eys-ışrətə məşğul olarkən şahzadə gəlib çıxır. Sərvnaz şahzadəni görəb ürəyi xarab olur və ölür. Şahzadə də özünü xəncər ilə öldürür.

Şahzadə Əbülfəzl min zəhmət və məşəqqətdən, cövrü-cəfadən sonra axırda məqsədinə çatdı, sevgili Sərvnazı aldı.

İnsana daha nə lazımdır! Fəqət, yox; bu həqiqi, təmiz məhəbbət olmadı. Şahzadə Rənanı, vəfalı rəfiqəsini təmiz, həqiqi məhəbbətlə sevədi. Rəfiqəsinin ölməyinə tab gətirməyib özünü də, Sərvnazı da qurban etdi...

Daha bundan göyçək, bundan təmiz, bundan müqəddəs məhəbbət ağıla gələrmə? Bəli, türk-tatar qövmünün aqlına gəlir. Fəqət cənab Hacıbaba Şərifovun ağı bunu qəbul edə bilməyir. Musiqi cəhətinə gəlincə, cə-

nab Slavinski musiqidə mahir adamdır. Qəm, dəhşət, məhəbbət, səadət nə olduğunu sözsüz cənab Slavinski musiqisindən hiss etmək olar... Fəqət el havacatılı pərvəriş tapan el əsərində el havasını da istərik.

Bu dəfə artistlər barəsində yazmaq istəmirik. Çünki ümid edirik bu rollarda axırıncı dəfə oynadılar. Bəli, ədəbiyyat və səhnə meydanı genişdir. Daha doğrusu məscidin qapısı açıqdır. dilənçidə də bir az düşünəcəyəm... rəkdir olsun...

"ÖLÜLƏR" HAQQINDA TƏƏSSÜRAT ⁴²

Artıq dərəcədə məharətlə yazılmış, məzmunu eynən həyatımızdan götürülmüş, ideyası inqilabi bu drama müsəlmanların həyatında böyük rollar oynayacaqdır: Paslanmış beyinləri pasdan təmizləyib ölmüş ruhlara can verəcəkdir.

MÖHTƏRƏM MÜDİR ƏFƏNDİ! ⁴³

Xahiş edirəm aşağıdakı sözlərimə "Açıq söz" qəzetində yer verəsiniz:

Mayın ikisində səhər, yəni "Yeni iqbal"ın 298-ci nömrəsi daha çıxmamış mən "Yeni iqbal" idarəsinə gəlib "Ölülər" əsərinə dair verdiyim balaca məqalənin bu vaxtadək çap olunmamasının səbəbini sorduqda "İqbal"ın "xozeyini" Oruc Orucov cənabları dedi: görünür, məqalənizi layiq görmədik...

"Əfəndim, qəzetin baş mühərriri kimdir? Sizmi? Ya ki, bir başqası?!"

Mənim bu sualıma Oruc Orucov dedi:

"Sizə heç lazım da deyil biləsiniz qəzetimizdə baş mühərrir kimdir?"

İndi cənab Orucovun məqaləsindən ("Yeni iqbal" № 298) görünür ki, "Ölülər" barəsində Orucov başqa bir təsəvvürdə imiş... Ona görə də mənim məqaləmə yer verməmiş...

Hərgah doğrudan da cənab Orucov qəzet nə olduğunu düşünsə idi və qəzetin həmişəlik mühərriri ilə küçədən hoppedan idarəyə gələn mühərrirə fərq qoysa idi, mənim məqaləmi lazımsız bir şey kimi korzinkasına tullamazdı. Bu sözləri deməzdi... Qoy bundan sonra "Yeni iqbal" oxucuları bilsinlər ki, "Yeni iqbal"a ruh verən kimdir...

Doktor N.Nərimanov

MÖHTƏRƏM MÜDİR ƏFƏNDİ! ⁴⁴

Xahiş edirəm mənim bu kağızımı "Açıq söz" qəzetində çap edəsiniz:

Bundan sonra cənab Orucovun qəzeti "Yeni iqbal"da yazdığı məsləkəmə müvafiq görmürəm. Ona görə həmin qəzetdə başlanmış "Çaxotka-vərəm" ünvanlı məqalələrim də daha çap olunmayacaqdır. Başqa qəzetlərdən xahiş olunur ki, mənim bu kağızımı çap eləsinlər.

Doktor N.Nərimanov

İLYA İLİÇ MEÇNİKOV ⁴⁵

İnsan var ki, ölür yox olar və bunun yoxluğunu ancaq yavuş qohum-əqrəbası hiss edir. İnsan var ki, ölür və bunun yoxluğu xüsusi bir millət heyifsiləndirir. İnsan var ki, ölür və onun ölümü bütün millətlərə təsir edir.

İlya İliç Meçnikovun ölümü, yoxluğu doğrudan da hamı millətləri, bütün insanları ələm dəryasına qorq edərək görür. İnsan üçün ömrü uzatmaq, çox yaşamaq məsələsindən başqa daha əhəmiyyətli bir məsələ ola bilərmi?

Səlamət yaşamaq, ömrü uzatmaq və yalnız tez qocalmamaq deyil, bəlkə həmişə cavan qalmaq – bu məsələ İlya İliçin axırıncı ideyası, son xəyal və arzusu idi. Bu məqsəd və arzusuna özü tamamilə çatmadısa bu yoldakı gizli xəzinələrin aşkar olunmasına səbəb oldu, yəni gələcək alimlər üçün gedilməsi ağır və çətin olan yolu asanlaşdırdı. Qaranlıq nöqtəni işıqlandırdı.

Axır vaxtlarda hətta bu məsələ, yəni ömrü uzatmaq məsələsi mədəni millətlər nəzərində son dərəcə qiymətli və maraqlı bir məsələ olmuşdur.

Meçnikov vətəni Rusiyanı səmimi-qəlbdən sevdənlərdən idi. Fəqət bununla bərabər, 20 il bundan müqəddəm vətəni atıb Parisdə işləməyə məcbur oldu. Nə üçün?

Ondan ötrü ki, 20 il bundan müqəddəm Meçnikov "Elm ancaq hürriyyət ələmində tərəqqi tapar" sözlərini deyənlərdən idi. O vaxtlarda bu sözləri söyləyənlər üçün, bu əqidədə olanlar üçün Rusiyada yaşamaq mümkün deyildi. Bu səbəblərə görə Meçnikov sevgili vətəni tərk edib daha artıq sevdidiyi elmin tərəqqisi üçün Fransanı özünə ikinci vətən seçdi...

Fransada olunca əvvəlinci gündən Meçnikovu qucaqladılar; ona lazım olan məbləği buraxdılar, xüsusi laboratoriya verib də dedilər: işləyiniz...

Meçnikov da işlədi, işləyib də indiki dərəcəyə çatdı. Bunun dərəcəsi böyükmü idi?

Bir payədə böyük idi ki, vətəmindən qovulmuş Meçnikovu Rusiya dövləti 1910-cu ildə* özü dəvət etdi və krala olunan hörmət Meçnikova olundu. Rusiyada demək olur ki, İlya İliç Meçnikov şan-şövkətdə qraf Tolstoydan sonra ikinci bir adam idi. Bunların hamiləri bütün insanlar olmağa binaən, şəxslərinə əl uzatmaqdan çəkinirdilər...

Həqiqət Meçnikovu bir Rusiya və ya bir Fransa itirmədi. Bəlkə hamı millətlər, daha doğrusu, bütün insanlar itirdilər... İlya İliç Meçnikov daha 23 yaşında ikən professorluq dərəcəsinə çatmışdır. 1870-ci ildən 1882-ci ilədək Petroqradda və Odessada professor olub, sonralar yuxarıda zikr olunan səbəblərə görə Rusiyanı tərkə Parisə köçmüş və orada axır vaxtdək Paster institutunda işləmişdir. Özü üluhiyyə, elm-heyvanat professoru olduqda tibbə dair məsələlərə ciddi surətdə girişirdi və haman tibbə dair məsələlər dairəsində işlərkən tamam dünyaya məlşur oldu. Özü təbib olmadıqda bunun teoriya nəzəriyyələri, fənn ilə tapdığı qanunlar təbiblərə qanun oldu. Təbət ələmində "Meçnikov məktəbi" meydana gəldi; Yəni təbiblər və professorlar bunun bu göstərdiyi yol ilə işləməyə başladılar. Mədəni dövlətlərdə təbiblər professorlar arasında Meçnikovun müridləri günbəgün artmağa başladı. Yəni bunun tibbə dair meydana gətirdiyi teoriyalar bir çox elmlər üçün qanun oldu.

Qəzetə vasitəsilə Meçnikovun elmi əsələri barəsində bəhs etmək qeyri-mümkündür.

Fəqət burada biz iki məsələyə dair bir neçə söz demək istəyirik:

Əvvəlinci məsələ Meçnikovun qan barəsində olan əhəmiyyətli bir nəzəridir. Meçnikovun bu məsələ ilə məşğul olmasından əvvəl təbiblər həmişə bir sual rahat qoymurdu:

Nə üçün iki sağlam bir məruzə düçar olarkən biri haman məruzədən öldüyü halda, o biri sağdır?

Bu suala Meçnikov və Meçnikovdan qabaq belə cavab verirdi:

Görünür ki, birinin bədəni o birisindən qüvətlidir, yəni bədənin özündə mühafizə edən bir qüvvə olsa gərəkdir.

Fəqət o qüvvənin bədənin hankı bir üzvündə olduğu məsələsi qaralıq idi.

Meçnikov bir çox zəhmətlərdən sonra haman qüvvəni qanda tapdı.

İnsanın və ya heyvanın qanı iki növdür: biri təmiz və ya al qandır ki, şəriyan, biri də işlənmiş qara qandır ki, vəridlərdə cərəyan edir. Bu qana zərəbin ilə baxdıqda qanın özü də iki hissədən ibarət görünür: biri suya bənzər, biri də yumuru-yumuru şeylərdən ibarətdir. Bu yumuru-yumuru şeylərin bəzisi qırmızı, bəzisi də ağ olduğundan birincilərə kərivati həmrə, ikincilərə də kərivati-beyza deyilir. Yuxarıda söylədiyimiz qanın ağ hissəsini işte bu kərivati-beyza təşkil edir. Nəbatata su lazım olan kimi bədəndə də ağ qan lazımdır. Bədəni məruzə təsirindən mühafizə etmək al qanın vəzifəsidir. Məzkur ağ cisimlər bədəndə üçün qəribə bir hamidir!

Vəqta ki, bədəndə xaricdən gözə görünməyən mikroblar daxil oldu, haman dən məzkur ağ cisimlər tamam bədəndə bədəni düşməni olan yerə cəm olub başlarlar bu mikrobları puç etməyə, əritməyə (yeməyə)...

Meçnikovun bu nəzəriyyəsi tibbdə mövcud fikirlərdə doğrudan da bir inqilab törətdi...

İkinci məsələ, tez qocalmamaq və yainki həmişə cavan qalmaq məsələsidir. İlya İliç Meçnikov axır zamanlarda bu məsələyə ciddi surətdə girişmişdi və demək olar ki, bu mühüm və əhəmiyyətli məsələnin yarısını nadək çatmışdı.

Meçnikovun təsəvvürüncə bədəndə zərərli şeylərdən saxlanarsa, zəifləməz və tez də qocalmaz. Bir çox təcrübələrdən sonra Meçnikov bədənin mürur ilə zəifləşib qocalmadığını yediyimiz toəmdən bildi. Yediyimiz toəmə qanma gedib qanın suyunun vasitəsi ilə yumuşalıb bağırsaqlara daxil olur (xolera barəsində yazdığım kitabçaya baxınız); bağırsaqlardan bədəndə lazım icza haman toəmdən qana süzülür, lazım olmayan daha doğrusu, bədəndə zərərli şeylər fəzalət bədəndən çıxır. Fəqət böylə də olur ki, haman zərərli şeylər ya tamamilə çıxmıyır, ya gecikir və bağırsaqlarda qalır, qalıb da iyənir. İrin kimi şey olub qana süzülür və bədəndə mürur ilə ağırlarıb zəifləşir. Demək ki, bədəndə mürur ilə zəifləşib də vaxtında, məqamında özünü mühafizə edə bilməyib qocalır. Tələf olur...

Bəs nə tövr etmək ki, bu zərərli şeylər bədəndə heç olmasın və ya olsa da az olsun?

Bu suala cavab olaraq Meçnikov teoriyası deyir: toəmə diqqət etmək gərəkdir, yəni eylə şeylər yemək ki, ondan qalan şeylər bağırsaqlarda irinləməsin və bədəni mürur ilə zəhərləməsin... Hal-hazırda matsoni adında kasalarda qoyulmuş qatıq, kasmast yemək haman bu teoriyanın, bu nəzəriyyənin nəticəsidir. Fəqət bu qatıqdan savayı da şeylər vardır ki, onları

* – 1909-cu il – red.

yemək nəinki bədənə xeyirdir, hətta bağırsaqlarda qalmış zəhərin gücünü də azaldır.

Meçnikov ərəblərdə olan mərzələrə diqqət edib görür ki, bizlərdə, Avropada olan qarın-bağırsaq mərzələri ərəblərdə görünmür.

Bu fikir ilə onların təamlarına diqqət edib görür ki, ərəblərin ən birinci təamı xurmadır. Xurmanı (anali) təhlildən keçirib görür ki, doğrudan da xurma bağırsaqlarda əmələ gələn zərərli şeylərin azalmasına səbəb olur. Bu barədə Meçnikovun gözəl bir leksiyanı eşidib təəccüb edirdim: əcəba bu qoca, 70 yaşında olan kişinin insaniyyətə nə payədə məhəbbəti vardır!

BALACA FELYETON ⁴⁶

Keçmiş zamanda bir nəfər şəxs bir gün öz bağında yetişmiş almalar-dan dərib xanın hüzuruna götürür. İttifaqın xan o gün divan qurmuş idi. Mü-qəssirlərdən bir səfə də durmuş müntəziri hökm xan idilər. Bu şəxs dəxi bil-məyib müqəssirlər cərgəsində durdu. Birdən xan bayıra çıxıb dedi: "Apar- rın bunları həbsə salın..." Fərraşlar müqəssirləri yığıb bu şəxsi dəxi onlar- la həbsə saldılar.

Bu minval zavallı kişi üç ay zində qaldı. Bir gün xan xörək ye- yən vaxt yadına keçmişdə yediyi almalar və nə tövr ləzətli olması düşdü. Dərhal soruşdu: "O mənə bir neçə vaxt bundan qabaq alma gətirən kişiye nə ənam verdiniz?" Xanın xidmətkarı isə dedi: "Onu həbsə salmışıq". "Onu tez buraya gətirin" dedi. Biçarəni zindandan çıxarıb xanın hüzuruna gətirdilər. Xan bir qədər şirinkarlıq edəndən sonra dedi: "Məndən bir şey istə, sənə bağışlayım". Kişi isə dedi: "Xan qurbanın olum, buyurgilən mə- nə bir ip, bir Quran və bir balta götirsinlər". Xan bir az gülüb dedi: "Bu şeyləri nə edirsiniz"? O kişi dedi: " O balta ilə bağımnda olan alma ağacını dibindən vuracağam. O ip ilə bağlayıb şəhərdən aparıb kənddə yandıraca- ğam. O Quranı da suya qoyub axırda o suda özümü və uşaqlarımı çimdərüb and içəcəyəm ki, bundan sonra bir də xan və bəy qapısına getməsinlər".

ƏLAVƏ

MƏRKƏZİ KOMİTƏYƏ

Yol. [İ.V.] STALİNƏ

Surəti: Yol. [L.D.] TROTSKIYƏ

Yol. [K.B.] RADEKƏ

UCQARLARDA İNQİLABIMIZIN TARİXİNƏ DAİR

- 1) Şərqlə məsələsi.
- 2) Azərbaycanda vəziyyət.

iyun 1923 – 27 may 1924-cü il.

1919-1920-ci illərdə RSFSR Xalq xarici işlər komissarlığı yanında Şərqlə şöbəsinin müdiri olduğum zaman, mən yol. Çiçerinin Şərqlə siyasətini düzgün başa düşməməsi barədə dəfələrlə qeyd etmişəm.

RKP MK arxivində yaxın ki, mənəm məruzələrim qalır, bu məruzələrimdə Türkiyədə siyasətimiz haqqında, bizim Öfqanıstana, Türkiyəyə, İrana və s. münasibətimiz barədə öz fikrimi ardıcıl olaraq söyləmişəm.

Bütün bu məruzələrin əsas qayəsini belə bir mülahizə təşkil edir ki, və biz Qərbdə həddən artıq aludə olub Şərqlə uzaqlaşırıq və inqilabımızın ilk günlərində bizim çağırışlarımızla qazanılan nə varsa onu itiririk. Qazanılan isə çox şey olmuşdu: bizim məzlum Şərqlə xarici zülmkarlardan azad etmək və Şərqlə öz həyatı ilə azad yaşamaq imkanı vermək vədəmiz hamını Sovet Rusiyası ətrafında birləşdirirdi.

Bütün diqqət bizim tərəfə yönəldilmişdi və elə bir an var idi ki, Şərqlə siyasətini düzgün yürütsəydik, biz indi Avropaya hökm edə bilərdik. Hələ 19-cu ildə bu məruzələrdən birində mən deyirəm: “Yoldaş Çiçerin radio vasitəsilə Qərbdə sosial inqilab doğurmaq istəyir, lakin bu indi olmayacaq, belə ki, biz dağıdıcı müharibədən sonra kapitalistlərə öz fəhlələri ilə “razılaşmaq imkanı vermişik, buna görə də Avropada sosial inqilab uzun sürən xarakter daşıyacaqdır və i.a.”

MK çox güman ki, mənəm bu sözlərimə əhəmiyyət vermirdi, lakin bir ildən artıq keçdikdən sonra, əgər səhv etməmişəm, bu fikri Kominternin konfransı (Görünür N.Nərimanov Kominternin III konqresinin (iyun-iyul 1921-ci il) qərarlarını nəzərdə tutur) təsdiq etdi.

Bundan sonra yol. Çiçerin mənə yazır ki, indi biz Şərqlə siyasətinə xüsusi diqqət yetirməli oluruq və “Məzlum Şərqlə azadlığı” şüarı günün şüarıdır və i.a.16

Bəlkə Şərqlə xalqları qurultayının çağırılması buna görə olmuşdur [Şərqlə xalqlarının birinci qurultayı 1920-ci il 1-7 sentyabrda Bakıda keçirilmişdi. V.İ.Lenin fəxri sədr seçilmişdi. Qurultayda 137 millət təmsil edən 1891 nümayəndə iştirak etmişdi. Qurultay Şərqlə xalqlarının təbliğatı və fəaliyyəti Şurasını seçdi, N.Nərimanov Şuranın sədri oldu.].

Qurultayın ümumi təəssüratı belə idi: biz Şərqlə xalqları nümayəndələrinə göstərmək istəyirdik ki, necə gözəl və çox danışmağı bacarıyıq, bizdə fotoqrafiya işi necə təkmilləşib ki, natiqləri bütün pozalarda çəkirlər və... başqa heç bir şey.

Lloyd Corc, Şərqlə xalqları nümayəndələrinin əllərində siyirilmiş xəncərlər, revolverlər, qılınclar, bıçaqlar tutub Avropa kapitalına hədə-qorxu gələn fotosəklə alıb, yaxın ki, gülümsəmiş və yol. Çiçerinə yazmışdır: “Biz Sovet Rusiyası ilə ticarət əlaqələrinə dair danışıqlar aparmağa razıyıq”.

Bundan sonra mən yol. Çiçerindən ikinci məktub alıram, bu məktubda o, yazır ki, İran inqilabçılarına hər cür köməyi dayandırmaq lazımdır, belə ki, bu, İngiltərə ilə əlaqə yaratmaqda bizə mane olur.

Mən təsdiq edirdim ki, İranda azadlıq hərəkatını biz öz əlimizlə boğmuşuq, ona görə ki, Lloyd Corca belə lazımdır idi. Ona görə ki, Şərqlə siyasətini yoldaşlarımızın bəziləri belə başa düşürdülər.

Əslində yol. Çiçerinlə mənəm məqsədim bir idi, yəni Avropada tez bir zamanda sosial inqilab doğurmaq və bununla da vəziyyətimizi xilas etmək.

Mən təsdiq edirdim ki, bunu hökmən Şərqlədən başlamaq və bununla da Avropa kapitalizmini yağlı tikədən məhrum etmək, tez bir zamanda işsizlik yaratmaq, Avropanın ticarət-sonayə həyatında böhran tədrinləşdirmək, gücləndirmək lazımdır.

O isə, əksinə, Şərqlə məsələsini düşünmədən, təbliğat və Avropa kapitalı ilə yaxınlaşmaq yolu ilə Qərbi inqilab atəşilə alovlandırmaq istəyirdi.

Genuya [İqtisadi və maliyyə məsələləri üzrə Genuya konfransı 1922-ci il 10 aprel-19 mayda Genuyada (İtaliya) keçirilmişdir. Sovet nümayəndə heyəti Antanta blokunun iştirakçıları olan dövlətlərin çar Rusiyasının dövlət borcunun ödənilməsi haqqında və s. tələblərini rədd etmişdi. Bununla belə, sovet nümayəndə heyəti Sovet dövlətini hüquqi cəhətdən tanımaq və ona kreditlər vermək şərtilə keçmiş sahibkarların kompensasiya formaları haqqında məsələni müzakirə etməyə hazır olduğunu bildirdi. Eyni zamanda o, müdaxilə və blokada nəticəsində Sovet dövlətinə dəyən ziyanın ödənilməsi haqqında əks iddialar irəli sürdü. Ümumi tərksilah haqqında təklif irəli sürüldü, lakin Qərbi dövlətləri bunu rədd etdilər. Genuya konfransında qaldırılan məsələlər həll edilmədi, onların bir hissəsi baxılmaq

üçün 1922-ci il Haaqa konfransına keçirildi. Genuya konfransı gedişində sovet nümayəndə heyəti ona qarşı duran dövlətlərin vahid cəbhəsini yardı və Almaniya ilə Rappal müqaviləsi (1922-ci il) bağladı.] və sonrakı Haaqa [Haaqa beynəlxalq maliyyə-iqtisadi konfransı 1922-ci il 15 iyun-19 iyulda Genuya konfransının qərarına əsasən Haaqada (Niderlandiya) keçirilmişdir. Konfransın işində Almaniya başqa Genuya konfransının iştirakçısı olan bütün dövlətlərin nümayəndələri iştirak etmişdi. Sovet nümayəndə heyətinə M.M.Litvinov başçılıq edirdi. Avropa dövlətləri kreditlər haqqında sovet təkliflərini müzakirə etməkdən imtina edərək, onun keçmiş sahibkarlarının milliləşdirilmiş mülkiyyətinin qaytarılmasını təkid edirdilər. Sovet nümayəndə heyəti bu tələbləri qəti surətdə rədd etdi. Haaqa konfransı əslində heç bir qərar qəbul etmədi.] konfransları zamanı olan yaxınlaşma və təbliğatdan yaxşısı olmayacaqdır.

Nəhayət, biz Avropanın sənaye həyatında iqtisadi böhrana, əsas etibarilə Versal müqaviləsinin [1919-cu il Versal sülh müqaviləsi – bu müqaviləyə əsasən 1914 – 1918-ci illərdə baş vermiş Birinci Dünya müharibəsinə rəsmi surətdə son qoyuldu. Versalda (Fransa) 1919-cu il iyunun 28-də məğlub olmuş Almaniya ilə və müharibədə qalib gəlmiş müttəfiq və birləşmiş dövlətlər arasında imzalanmışdır. Müqavilə Almaniya və dörd əsas müttəfiq dövlət – İngiltərə, Fransa, İtaliya və Yaponiya tərəfindən təsdiq edildikdən sonra 1920-ci il yanvarın 10-da qüvvəyə minmişdir. Müqavilənin şərtləri 1919-1920-ci illərdə Paris sülh konfransında işlənilib hazırlanmışdı.] nəticələrinə ümid bəsləyirdik...

Lakin Fransanın Almaniya münasibətində bütün vəhşiliklərə baxmayaraq, Rurda fəhlələrin güllələnməsinə baxmayaraq yenə də alman proletariati Fransa və Almaniya burjuaziyasının səhnə arxasında gedən oyununa hal-hazırda sakitcə dözür...

Bununla belə, hadisələrin bütün gedişi mənim mülahizələrimi təsdiq edir.

Nəhayət, Genuyaya yola düşməzdən qabaq, yenə də Şərqdə [Onun Şərqdə RSFSR-in xarici siyasətinə dair 1922-ci ilin aprelində yazdığı məktub nəzərdə tutulur.] bizim siyasətimiz mövzusunda mən yol. Stalinə məruzə təqdim etmişdim ki, burada təxminən aşağıdakıları qeyd edirəm: "Genuya bizə heç bir şey verməyəcəkdir. Avropanı güzəştə getməyə məcbur etmək üçün, Şərq məsələsini düzgün səmtə yönəltmək vacibdir. Lakin bizim indiyə qədər yol verdiyimiz böyük səhvlərin nəticəsidir ki, Şərq daha bizə inanmır, o, məzlum kütlə simasında bizdən üz döndərmişdir, mən səhvlərin düzəldilməsi işinə ucqar respublikalarda, xüsusilə Türkiyədə

və Buxarada [N.Nərimanov ateist təbliğatı keçirilərkən partiya və sovet orqanlarının işində yerli əhalinin dini hisslərinin təhqir edilməsinin çoxsaylı və bəzən biabırçı hadisələri haqqında xatırladır.] başlamağı təklif edirəm. Yeri gəlmişkən, 19-cu ildən bütün məruzələrimdə Əfqanıstanla daha sıx əlaqə yaratmaq, Hindistanda daha da müvəffəqiyyətli inqilabi iş məqsədlə mən həmişə Türkiyəyə diqqət yetirirəm ki, bu da Loyd Corcun bütün planlarını alt-üst edərdi.

Əfqanıstanla [Əfqanıstan Avropa və Şərq ölkələri arasında gənc Sovet Rusiyası ilə müqavilə bağlayan birinci dövlət olmuşdur. Sovet hökumətinin tapşırığı ilə ilk əfqan səfirini N.Nərimanov qarşılamış və müşayiət etmişdir.] əlaqə yaratmaq haqqında məruzəmi yol. Leninin necə diqqətlə dinlədiyini mən indi xatırlayıram. Mən bu məruzədə, yeri gəlmişkən, belə bir fikir yürüdükdüm ki, bizim işğalçılıq məqsədi güdməyimizi əfqan kütlələrinə sübut etmək üçün çarizm dövründə Əfqanıstanla Rusiya arasında çəkişmə üçün bir bəhanə olan məlum torpaq sahəsindən keçmək vacibdir.

İngiltərə bu məsələdə Əfqanıstanı həmişə müdafiə edir və bununla da Rusiyanın işğalçılıq cəhdlərini sübuta yetirirdi.

Yol. Lenin bu məsələ ilə tanış olduqdan sonra mənə dedi: "Burada çox danışmayacağıq, verəcəyik. Mənim adımdan yol. Çiçerinə çatdırın ki, bu məsələ ixtilafa səbəb olmasın..."

Yol. Çiçerin məni dinləyib dedi ki, hərbi idarənin rəyi olmadan heç bir şey demək olmaz və deyəsən, hərbi idarəyə veriblər, o da məsələyə hərbi nöqteyi-nəzərdən yanaşmışdır, yəni Əfqanıstana rədd cavabı vermişdir.

Elə bu məqamda yol. Karaxan əlavə edib Əfqanıstan səfirinə demişdi: "Hələ məlum deyil, Buxara Respublikasına müstəqil yaşamağa imkan verəcəyikmi".

Əfqan səfiri öz tövəcəbünü mənə bildirib dedi ki, bundan sonra sizin sözlərinizə, yol. Leninin imzaladığı müraciətlərə inanmaq olarmı?

Mənim tərəfimdən bu barədə Leninə məlumat verilmişdi. Sonra nə oldu, bilmirəm.

Amma onu bilirəm ki, Əfqanıstanda İngiltərənin caynaqlarından xilas olmaq üçün Sovet hakimiyyətinin (Rusiyanın) qolları arasına atılmaq qəti qərara alınmışdı.

Yəqin ki, bizdən ümidini kəsən əfqan səfiri qəti bildirmişdi ki, o, Avropaya, İngiltərəyə gedir.

Yol. Çiçerinin Moskvadan Avropa ilə nəqliyyat əlaqəsinin olmaması cavabına, səfir Kabula qayıdıb və oradan Avropaya getmək haqqında qərarını bildirmişdi. Bunu etməməsi üçün nə qədər şey göstərmişdim.

Türküstanda bizim siyasətimizə və sonra oradan Əfqanıstanla əlaqə yaratmağa nə qədər ciddi əhəmiyyət verdiyimi məruzəmdən görmək olar ki, burada mən yol. Stalinə Genuyaya gedənə qədər yerlərdə bizim özümüzlə yaratdığımız [Söhbət Genuyaya getməmişdən əvvəl, 1922-ci ilin aprelində Şərqi siyasəti məsələlərinə dair yazılmış məktubdan gedir.] nöqsanlarla tanış olmaq üçün mənimlə birlikdə Türküstanla yola düşməyi təklif edirdim.

Türküstandakı, Buxaradakı sonrakı hadisələr və Ənvərin avontürası – bütün bunlar məhz onun nəticəsidir ki, indiyədək biz Şərqi məsələsində istiqamət götürə bilməmişik.

Genuyadan sonra mən yol. Stalindən soruşdum, mənim sonuncu məqaləmi oxumuşdurmu?

O cavab verdi ki, oxumuşdur və ümumiyyətlə, o mənim fikrimlə razıdır. Daha sonra mən bu mövzu barədə danışmadım, çünki hiss etdim ki, həqiqətən o, həmişəki kimi mənim irəli sürdüyüm ümumi vəziyyətlə razıdır, lakin bir çox mülahizələrə görə əməli iş gözləmək lazım deyil...

Burada mən bir çox məsələlərə toxunmuram, ona görə ki, inqilabımızın tarixini tamamlamaq üçün onlar haqqında bir qədər sonra ayrıca və daha ətraflı söhbət açacağam, lakin toxunulmuş məsələ ilə əlaqədar olaraq mən elə burada Azərbaycanda da bizim siyasətimiz haqqında söz açmağı lazım bilirəm.

Mən burada 19 və 20-ci illərdə Azərbaycanın sovetləşdirilməsinə qədər yazdığım məruzələrim haqqında qəsdən xatırlatdım.

Bu, bizim Şərqi siyasətimizə dair öz fikirlərimin həyata keçirilməsində nə qədər ardıcıl olduğumu göstərəcəkdir.

19-cu əsrin əvvəlində, Həştərxanda müalicə olduğum zaman mən türk dilində "Biz Qafqaza hansı şüarla gedirik" başlığı altında kitabça buraxdırdım.

Burada mən yeri gəlmişkən, 1918-ci ildə Bakıda bizim hakimiyyətimizin süqutuna gətirib çıxaran böyük səhvləri göstərirəm. Sonra bu kitabçada Sovet Azərbaycanında gələcək işin planı qısa şəkildə şərh edilir. Bu kitabça Azərbaycanda gizli fəaliyyət göstərən yoldaşlarımız tərəfindən tez bir zamanda yayılır və onların dediyinə görə kitabça fəhlə və kəndlilər arasında böyük müvəffəqiyyət qazanmışdı.

Səciyyəvi haldır ki, indi Azərbaycanın kəndliləri və fəhlələri, əsas etibarilə müsəlmanlar, bu kitabçadan sitat gətirərək mənə çatdırmaq istəyirdilər ki, hər şey kitabçada deyildiyi kimi həyata keçmiş.

Bu kitabça ilə birlikdə mən Azərbaycanda baş nazir (*Nazirlər Sovetinin sədrinə*.) Usubbəyova məktub göndərmişdim. Bu məktub sonralar bizim qəzetdə tam şəkildə dərc edilmişdi.

Bu zaman mən Moskvaya RKP MK-ya çağırılmışdım və burada mən Azərbaycanda bizim gələcək işimiz haqqında öz məruzələmlə çıxış etdim (RKP MK katibi Stasova, Smilqa və fəsiləyə yadında qalmayan məsul yoldaşlardan biri iştirak edirdilər).

Ümumiyyətlə, məruzənin bütün əsas müddəaları bəyan edilmişdi.

Əsas məsələlərdən başlıca olaraq aşağıdakılar irəli sürülmüşdü:

1) Qərbdə bizim arzu etdiyimiz inqilabın gecikdiyini və uzun sürən xarakter daşıyacağını nəzərə alaraq, biz görək Şərqlə əlaqə yaradaq ki, Avropanı bizimlə danışmağa məcbur etmək məqsədilə cəbhəni yarım-bunla da mühasirədən çıxaraq.

2) Azərbaycanı sovetləşdirərkən Rusiyada etdiyimiz səhvlərə yol verməməli, yerli şəraitlə hesablaşmalı, müstəqil nümunəvi Sovet Respublikası yaratmalıyıq ki, Şərqi zəhmətkeşləri, birincisi; bizim işğalçı imperalist məqsədlərimizin olmadığını bilsinlər və ikincisi; onlar görsünlər və hiss etsinlər ki, öz həyatlarını xanlarsız, bəylərsiz və başqaları olmadan qura bilərlər.

3) İri sənaye müəssisələrini ələ keçirərək, kiçiklərə toxunmamaq və ticarətə icazə vermək.

O zaman mən axırını bəndin ümumrusiya miqyasında da həyata keçirilməsini hələ cəsarətsiz təklif edirdim.

Mən hələ o zaman qəti əmin idim ki, biz buna gəlib çıxacağıq, lakin belə bir fikri yaxın qoymurdum ki, bizim rejimdə küçülərdə sərəxşlar uzaq qalacaqlar...

Beləliklə, Qafqaza yola düşüb, orada müstəqil nümunəvi Sovet Respublikası təşkil etmək və bununla da Şərqi pəncərə açmaq üçün mənə lazım olan vaxt gəlib keçdi (bir ildən sonra).

Yola düşməzdən qabaq yol. Lenin məni qəbul etdi və yuxarıda göstərilmiş layihəmi bəyəndi, xeyir-dua verdi.

Bakıya gedən zaman hələ yolda ikən öyrəndim ki, Bakı bizim qoşunlarımız tərəfindən alınmışdır.

Bu, bir qədər dəqiq deyil.

Bizim qoşunlar maneəsiz şəhərə girmiş və əhali onları mehribançasına qarşılamışdı.

Sən demə, Müsavat hökuməti hər şeydən ümidini üzüb akt tərtib etmişdi. burada deyilirdi ki, hakimiyyət müsəlman kommunistlərə verilir...

Biləcəridə məni bəzi yoldaşlar qarşıladılar, görünür, mənim gəlişimə çox sevinirdilər.

“Bəlkə Sizə qədər olan biabırçılıqlara son qoyulacaqdır”.

Onlar belə dedilər.

Mən onları sakitləşdirdim və gələcək çətin işdə mənə kömək etməyi xahiş etdim.

İnqilab Komitəsinin Rəyasət Heyəti o zaman məndən (sədrdən), Mirzə Davud Hüseynovdan (müavindən) və bir nəfər üzvdən Qarayevdən ibarət idi.

“Azərbaycanı başdan-başa qarət edirlər, sağa və sola güllələyirlər.

Bəzi yoldaşlar məni (onların arasında nə Qarayev, nə Hüseynov var idi) bu sözlərlə qarşılamışdılar”.

İşlərlə tanış olduğdan sonra mən İnqilab Komitəsinin Rəyasət Heyətinin iclasını təyin etdim və o zaman faktiki olaraq hər şeyi idarə edən yol. Pankratovu dəvət etdim.

Mən belə bir məsələ qoydum ki, İnqilab Komitəsinin sanksiyası olmadan heç kim güllələnməsin.

Mirzə Davud Hüseynov və Qarayev bunun əleyhinə çıxdılar.

Beləliklə, hər şey əvvəlki kimi davam edirdi...

Sonra Moskvaya yola düşməzdən əvvəl yol. Orconikidze nəyə görə isə Mərkəzi Komitədə belə bir məsələ qoydu:

“Azərbaycan Respublikası müstəqilmi yaşamaq, yaxud tərkib kimi Sovet Rusiyasına daxil olmalıdır?”

MK üzvləri – Qarayev, M.D.Hüseynov belə bir fikir irəli sürürdülər ki, bizə heç bir müstəqillik lazım deyil, biz Azərbaycanı Sovet Rusiyasına [V.İ.Lenin N.Nərimanov, M.D.Hüseynov, Ə.Qarayev, R.Axundov və başqaları arasında baş vermiş mübahisənin həllində iştirak etmişdi. N.Nərimanov Azərbaycanın zəhmətkeş kəndli nümayəndələrini hakimiyyətin ali orqanlarına daha fəal cəlb etməyi, MNK-da kəndli təbəqəsini genişləndirməyi təklif edirdi. R.Axundov, M.D.Hüseynov və Ə.A.Qarayev yalnız fəhlə təbəqəsini genişləndirməyi təklif edirdilər. 1921-ci ildə Nərimanov itilafın məğzini Leninə izah etdi. Milli məsələdə və milli xüsusiyyətlərin nəzərə alınmasında güzəştlər tərəfdarı olan Lenin N.Nərimanovu müdafiə etdi. Onun özü RK(b)P Siyasi Bürosunun 1921-ci il oktyabrın 15-də qəbul edilmiş qərarlarının ən mühüm maddələrini hazırladı.] birləşdirməliyik...

Sonra Orconikidze mənə müraciət etdi və soruşdu: “Bu məsələ barədə siz nə fikirləşirsiniz, Sizin rəyiniz mənim üçün vacibdir”.

Mən qəti şəkildə bildirdim: “Azərbaycan Respublikası Gürcüstan və Ermənistan sovetləşdirilənədək müstəqil olmalıdır, sonra isə baxarıq...”

Daha bir hadisə məni vadar etdi ki, ətrafımdakılara – Azərbaycanın taleyini həll edənlərə diqqət yetirim.

Bir dəfə məşhur hörmətli bir qadın gözü yaşlı yanıma gəlib ailəsinin namusunu qorumağı xahiş edir.

O aşağıdakıları danışdı:

“Hökumət üzvü M.D.Hüseynov qızıma evlənməyi təklif etmiş, lakin qızım ona rədd cavabı verib – başqa birinə, elə onun yoldaşına orə getməyə hazırlaşır.

İndi hər gecə EFKA-nın (EFKA – FK – fəvqəladə komissiya (ÇK)) agentləri evimə girib axtarış aparır və məni evimdə gələcək kürokərimi axtarırlar. Uşaqlar tamam əsəbi olublar və demək olar ki, gecələr yatmırlar.

Mən bildirim ki, bu, M.D.Hüseynovun işləridir, xahiş edirəm məni müdafiə edin və s. və i.a.”.

Onu sakitləşdirib Hüseynovu yanıma çağırıdım və bu əhvalatı ona danışdım.

O qıpqırmızı oldu, başını aşağı saldı və mənim qəti xəbərdarlığımından sonra dedi:

“Arxayın olun, daha bu təkrar olmayacaqdır”.

Bir müddət keçdikdən sonra yenə bu qadın gəlib onu daha heç kimin narahat etmədiyini bildirdi və mənə təşəkkür etdi.

Bu əhvalat məni belə bir sual üzərində düşünməyə məcbur etdi, mən kimlərlə işləyirəm və Azərbaycanın taleyi kimlərin əlindədir.

Buna qədər mən Hüseynovun və onun məsləkdaşı Qarayevin çıxışlarına o qədər də əhəmiyyət vermirdim, lakin bildirdim ki, Hüseynov Müsavat partiyasının keçmiş katibi kimi və Qarayev menşevik kimi 18-ci ildə bizə qarşı çıxış edirdilər.

Mən Qarayevi yetkinləşməmiş bir oğlan uşağı kimi, lakin Hüseynovu aşkar, qatı millətçi kimi tanıyırdım.

Hələ dünənə qədər o, Hüseynov məni ona görə söyürdü ki, mən bir kommunist kimi 18-ci ildə azərbaycanlı kütlələrə Rusiya fəhlələrilə birləşməyi təklif edərkən, millətin mənafeyini satmışam.

İndi isə 20-ci ildə o, mənə qarşı çıxış edərək, hər yerdə məni millətçi kimi qələmə vermək istəyir.

Hüseynov yol. Çiçerinə yazır:

“Nərimanov sağ qanadda durur, mənə sol, belə bir şəraitdə çətin ki, onunla işləmək mümkün olsun”.

Mənim üçün bir şey aydın idi: Hüseynov da, Qarayev də öz keçmişlərindən qorxurdular və hazırda heç bir qüvvəyə malik olmadıqları üçün solluq oyunu oynamalı idilər...

Onların keçmişini və daxili aləmini bilməyənələr, onlara inanıb təqdir edir və elə bilirdilər ki, bununla inqilaba xeyir gətirirlər.

Mən isə fikirləşmişəm və fikirləşirəm ki, ziyan gətirirlər.

Orconikidze və Kirov Zaqafqaziya respublikalarının iqtisadi şuralarını birləşdirmək barəsində M.D.Hüseynovun bir ay ərzində öz fikrini necə dəyişməsinin canlı şahididirlər.

Onlar (M.D.Hüseynov, Ə.Qarayev nəzərdə tutulur.) müsəlman fəhlələrinin inkişaf səviyyəsini qaldırmağın zəruriliyi haqqında mənim tələblərimdə milli meyl görürdülər.

Mən bunu ona görə tələb edirdim ki, Bakıda proletariatin əksəriyyəti müsəlman fəhlələr idi.

Halbuki haqsızlıq və aşağı inkişaf səviyyəsinin nəticəsi olaraq bu əsl proletarlar rus, erməni fəhlələri kimi dövlət quruculuğunda iştirak etmirdilər.

Mən Bakı konfransının tarixi bir iclasını heç vaxt yadımdan çıxarmam. Bu iclasda yol. Sərkisin (BEKA-nın katibi) BEKA-nın fəaliyyəti haqqında məruzəsindən sonra, bir sıra müsəlman fəhlələr çıxış edib eyni şeyi təkrar edirdilər:

“Yol. Sərkis düz danışır. BEKA müsəlman fəhlələr üçün heç bir iş görmür, biz yol. Sərkisdən bir neçə dəfə xahiş etmişdik ki, bizim vəziyyətimizə diqqət yetirsin, məktəblər açdırsın, bizim dilimizi bilən komitə katibləri təyin etsin və s. və i.ə., lakin indiyə qədər heç bir iş görülməmişdir”.

Fəhlələrdən biri öz nitqini aşağıdakı sözlərlə bitirdi:

“Bu konfrans yol. Sərkisin bizə olan qayğısını göstərir. Baxın, burada nə qədər müsəlman fəhlələr var, nə üçün konfransın yalnız dördüdə birini müsəlman fəhlələr təşkil edirlər. Halbuki partiyaçılar da istisna edilmədən müsəlman fəhlələr daha çoxdur. Mən bildirirəm ki, BEKA gizli fəaliyyət göstərən bir çox müsəlman fəhlələri heç bir səbəb olmadan partiyadan çıxarmışdır”.

Bütün bu nitqlərdən sonra solluq oyunu oynayan Ruhulla Axundov da çıxış etdi və fəhlələri yalançı kimi qələmə verərək Sərkisi müdafiə etməyə başladı.

Bunu mən BEKA-nın və solluq oyunu oynamağa başlayanların fəaliyyətinin nümunəsi kimi misal gətirirəm.

Və qərībā deyilmi? RKP Siyasi Bürosunun Azərbaycanada [1921-ci il oktyabrın 17-də RK(b)P MK Siyasi Bürosunun iclasında qəbul edilmiş “Azərbaycanda Kommunist Partiyasının milli siyasətinin keçirilməsi haqqında” direktivləri nəzərdə tutulur. Direktivlərin layihəsi İ.Stalin, G.Orconikidze, N.Nərimanov, M.Hacıyev və M.Qasimovdan ibarət komissiya tərəfindən işlənib hazırlanmışdı. Direktivlərdə azərbaycanlıların milli, məişət xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması zəruriliyi qeyd edilirdi. Zəhmətkeş kəndlilərin ehtiyaclarına birinci dərəcəli diqqət yetirilməsi kimi sinfi prinsip irəli sürülürdü. İnqilabın həmsərhəd ölkələrə irəliləməsi planında Azərbaycanın strateji vəziyyətini nəzərə alaraq onu nümunəvi Sovet Respublikasına çevirmək məqsədi qarşıya qoyulmuşdu. Azərbaycanın zəhmətkeş sinfinin sovet quruculuğu işində daha geniş cəlb edilməsi qeyd edilir. bu zaman Kommunist Partiyasının, proletar və yarımproletar təbəqəsinin siyasi cəhətdən loyallı nümayəndələrinin hesabına artırılmasına diqqət yetirmək məsləhət görülürdü. Azərbaycanlı kommunistlərin partiya işçisi sifəti ilə işləməsi üçün hazırlanmasına göstəriş verilirdi. Bunun üçün xüsusi məktəb yaratmaq və bu məsələ ilə əlaqədar hər üç aydan bir Qafqaz bürosuna və RK(b)P MK-ya məlumat vermək nəzərdə tutulurdu. Direktivlər, RK(b)P X qurultayının qərarlarını həyata keçirərək, partiya sıraları birliyinin təmin edilməsini, fraksiyaların və fraksiyaçı mübarizənin, partiyadan xaric edilməyə qədər qadağan edilməsini tələb edirdi. 17 oktyabr 1921-ci il tarixli direktivlər ayrıca vəzifə şəklində Azərbaycan və rus dillərində çap edilmiş. Azərbaycanın bütün partiya təşkilatlarının iclaslarında müzakirə olunmuşdu.] müsəlman fəhlələr arasında iş haqqında məlum direktivinə baxmayaraq. Qara şəhər kimi bir rayonda müsəlman fəhlələr üçün türk dram truppasının açılışı yalnız 1923-cü il fevralın 18-də oldu, halbuki elə burada rus dram teatri iki ildir ki, fəaliyyət göstərir. Şəhərdən uzaqda yerləşən başqa rayonlarda necə? Müsəlman fəhlələr arasında baş vermiş çevrilişdən sonra keçən 2,5 il üçün Mikoyanın, Sərkisin və Mirzoyanın başçılıq etdiyi BEKA-nın işini, nəhayət, yoxlamaq lazımdır. İndiyə qədər solluq oyunu oynamış və oynayanların cinayətkar fəaliyyəti aydın şəkildə alardı. O zaman mənim söylədiyim qeyri-normal qarşılıqlı münasibətlərin səbəbi də aydın olardı.

Yeri gəlmişkən, mən burada qeyd etməliyəm ki, partiyanın dağıdılması yol. Sərkis tərəfindən başlanmış, onun varisi Mirzoyan tərəfindən isə son həddə çatdırılmışdı.

Hər yerdə casusu olan və ancaq xəbərçiliklə yaşayan Mirzoyan, çox məhdud adam olub BEKA katibi hüquqlarından, bu qrupun fəaliyyətini

tənqid etməyə cürət edənlərə qarşı intiqam silahı kimi istifadə edir. Fəaliyyətimdə ardıcıl olduğum üçün mən belə hadisələrə göz yuma bilmirdim, lakin mənim hər bir çıxışım “beynəlmiləlçi Sərkis və Mirzoyan tərəfindən milli təmayüllü kommunistin çıxışı kimi şərh edilirdi.

Halbuki mənim üç məqsədim var idi:

1) İran üçün müsəlmanlardan işçi kadrlar yetişdirmək.

2) Hazırlıqlı türk fəhlələri vasitəsilə kəndlə bizim aramızda tez və yaxşı əlaqə yaratmaq.

3) İndi mövcud olan antoqonizmin sonralar türk və rus fəhlələri arasında olmaması.

Hal-hazırda antoqonizm cinayət həddinə çatmışdır. Sərkisin, sonra da Mirzoyanın göstərişilə ələ alınmış, daim konfransa seçilən müsəlman fəhlələrdən savayı, yerdə qalan müsəlman fəhlələr həmişə şikayət edirlər ki, onların mənafeyi nəinki heç kim tərəfindən müdafiə olunmur, hətta əllərində zavod komitələri olanlar, yəni ruslar və ermənilər tərəfindən zorakılıq göstərilir.

Mən iclaslarda rus fəhlələrinə dəfələrlə orz etmişəm:

“Yol. rus fəhlələri, siz müsəlman fəhlələrindən daha hazırlıqsınız. Həyatınızın normal keçməsi üçün, hər bir rus fəhləsi on müsəlman fəhləsi hazırlamağa borcludur və ancaq bu halda bizim vəziyyətimiz möhkəm olacaqdır”.

Bunu deyərkən mən nəzərdə tutmuşdum ki, BEKA əsas işə hərtərəfli yanaşmaq iqtidarında deyildir.

Mən gələcəyi düşündüyüm bir zamanda, dirijor çubuğu ilə seçilən BEKA-nın tərkibi ancaq indiki, yəni hakimiyyəti necə bölüşdürmək və Azərbaycan miqyasında işin gedişinə necə təsir göstərmək haqqında düşüncəyə düşürdüm.

Adamlar lap solları oyunu oynayırdılar.

Azərbaycanın birinci Sovetlər qurultayında [*Azərbaycanın birinci Sovetlər qurultayı 1921-ci ilin mayında keçirilmişdir.*] baş verəni mən heç vaxt yadımdan çıxarmaram.

Qurultayın rəyasət heyəti (Stasova və Serqo yoldaşlar onun tərkibinə daxil idilər) mənim qısa məruzəmlə qənaətlənməyib, əlavə məruzəçi haqqında təklif qəbul etdi.

Mənim məruzəm qısa oldu, çünki mən burada həmin qruplar arasında çox çəkişmələrə toxunmurdum.

Etiraf edirəm ki, mən bunu qəsdən etmişdim, çünki qurultay ərəfəsində nümayəndələrin əksəriyyəti mənə bildirmişdi ki, onlar Qarayev və

M.D.Hüseynov kimi şəxslərin Azərbaycanın taleyini idarə etməsinə yol verməyəcəklər.

Mən isə bilirdim ki, Qarayevin və Hüseynovun arxasında “sol qrup” durur. Mən başa düşdüm ki, iş birinci qurultayın pozulmasına gətirib çıxara bilər. Mən həmin nümayəndələrə qəti bildirdim ki, buna yol verməyəcəyəm və birinci qurultay dinc şəraitdə keçməlidir.

Onda nümayəndələr onların fəaliyyətini tənqid etməyə icazə verməyi məndən xahiş etdilər.

Mən cavab verdim ki, tənqid edə bilərsiniz, lakin mən onları müdafiə etməyəcəyəm, çünki ümumi vəziyyətimiz həyatımızda parçalanma olmasını tələb edir.

Beləliklə... “sol qrup” əlavə məruzəçi kimi ön hazırlıqlı marksisti, hər halda bu qrup arasında o belə bir adam sayılırdı, yol. Lominadzeni irəli sürdü.

Özünün uzun nitqində o iki məsələyə toxundu:

1) Məruzəmdə mənim ixtilafı toxunmadığım barədə danışdı.

2) Azərbaycan kəndlərində inqilab baş verməmişdir, bu inqilabı etmək zəruridir, yəni bütün böy malikanələrini yandırmaq və bununla da kəndlilərə inqilabın baş verdiyini hiss etmək imkanı vermək.

Birinci sual üzrə mən cavab verdim ki, mən bunu qurultayda əksəriyyətin əhvali-ruhiyyəsini nəzərə alıb qəsdən etmişəm. İkinci suala mən təəccüblə elə sualla da cavab verdim: “Nə üçün yol. Lominadze məhz bu yolla Azərbaycan kəndlərində inqilab etmək istəyir”.

O mənə eynilə belə cavab verdi:

“Çünki Rusiyada belə edilmişdir”.

Mən buna etiraz etdim ki, Rusiyada bu, mülkədarları yuvalarından qovmaq məqsədilə edilmişdi, lakin Azərbaycanda böy və mülkədarların yuvaları çoxdan boşdur, çünki bu yuvaların sahibləri çevrilişin elə birinci günü qaçmışdılar. Kasıb kəndliyə yaxşı olmazmı ki, deyək o, böyün malikanəsinə köçsün, çünki indi o bu malikanənin sahibidir. Mənim fikrimcə, bu daha yaxşı təsəvvür oyadar və malikanələr salamat qalar.

Mənim etirazlarımdan sonra, bütün səylərə baxmayaraq müzakirə aparmaq mümkün olmadı: Qarayevi və Hüseynovu danışmağa qoymurdular.

Hüseynov büzüdü və mənə nə isə kəkələməyə başladı.

Mən onu sakitləşdirdim.

Vəziyyətdən çıxmaq üçün beş dəqiqə qabaq yol. Lominadzenin mənə qarşı çıxış etməyə təhrik edənləri müdafiə etməyə məcbur oldum.

Mən bütün bunları öz fəaliyyətimin səciyyəvi cəhəti kimi misal gətirirəm və [çünki] 1) bəylərin hazır, boş malikanələrinə od vurmağı – tək-cə ona görə ki, Rusiyada belə etmişdilər – təklif edərək necə solları oynamaqlarını sübut etmək, 2) Azərbaycanda sabit vəziyyəti saxlamaq üçün, mən həmişə, MK-nin iclaslarında öz düşmənlərimin fəaliyyətini tənqid etdiyim halda, böyük rəsmi və qeyri-rəsmi yığıncaqlarda onları müdafiə etmişəm. Əgər bu adamlarda mərdlik varsa, onlar özləri bunu təsdiq edə bilərlər.

Bununla yanaşı, qarşı tərəfin Şatunovskaya, Artak və başqaları kimi müəyyən casusları var idi ki, partiya və qeyri-partiya yığıncaqlarında mənim adım onların dillərindən düşmürdü.

Mənim məsləkdaşlarım çox vaxt hərəkətimdən qəzəblənirdilər, onlar açıq döyüşə girməyi məndən tələb edirdilər; mən cavab verirdim ki, bizim vəziyyətimiz buna imkan vermir. Onlar solları oynayırlar, lakin mənim gələcəkdə böyük planım vardır.

Biz var-qüvvə ilə çalışmalıyıq ki, həyatımızda pozğunluq olmasın, heç olmazsa bununla Sovet Rusiyasının vəziyyətini bir qədər yüngülləşdirək. Sovet Rusiyasız biz elə sabah mövcudluğumuza son qoyarıq, buna görə də bizim bütün söylərimiz Sovet Rusiyasının müntəzəm neft almasına yönəldilməlidir.

Mən solları oynayanları və Mərkəzin nümayəndəsi Serqonun da mərdliyə çağırırım ki, desinlər bizim şüarımız bu olmamışdır.

Bəlkə dartaycı müsəlman fəhlələrin tötilini yadlarına salsınlar.

Onları sakitləşdirib işləməyə kim məcbur etdi?

Hüseynov, Sərkis və ya onların Şatunovskaya kimi casusları müsəlman fəhlələrin yığıncağına məhz “Sovet Rusiyası neftsiz məhv olar, onunla birlikdə isə biz məhv olarıq” şüarıyla çıxmağa cəhd edə bilərdilər.

Özümü belə aparmağım nəticəsində həmfikirələrimin bir qismi mənə “sol” qrupa münasibətdə zəiflik göstərməkdə ittiham edərək məndən üz döndərdilər.

Onlar açıq döyüş və ya bu qrupun fəaliyyəti barədə mərkəzə məlumat verməyi tələb edirdilər.

Mən artıq demişdim ki, birincini mən siyasi mülahizəyə görə rədd edirdim, ikinci məsələ üzrə isə məndən asılı olan hər şeyi edirdim. Mən bir neçə dəfə yol. Leninə, yol. Stalinə yazmışdım, şəxsi görüşlərim zamanı demişdim. Nəhayət, yol. Stalin gələndən sonra o, məsul yoldaşların yığıncağında, xüsusilə AKP MK iclasında, Azərbaycanda bizim siyasətimiz və taktikamız haqqında mərkəzin fikrini olduğu kimi qeyd etmişdi. Bunun-

la belə, bir cəhət xarakterik idi: öz nitqini qurtardıqdan sonra yol. Stalin Qarayevdən qısa bir məktub aldı:

“Deməli, qoca haqlıdır” (yəni mən).

Stalin cavab verdi:

“Əgər o bunu demişdirsə, onda o, haqlıdır”.

RKP Siyasi Bürosunda mənim məruzəmdən sonra AKP-nin xüsusi direktivləri tərtib olundu.

Yeri gəlmişkən, deməliyəm ki, Siyasi Büronun iclasında yol. Lenin mənim fikrimi soruşduqda mən dedim:

“Ya mənə bir qrupla açıq döyüşə girməyə icazə verin, onda onu tez məhv edərim, ya da qoy RKP MK ona solları oynamağı qadağan etsin”.

Birincini o qəti rədd etdi: ikinci təklif üzərində dayanaraq, məsələni məşhur direktivlərin tərtib edildiyi komissiyaya verməyi təklif etdi.

Bu direktivlərlə yol. Molotov məxsusi olaraq Bakıya gəlmiş, məsul yoldaşların iclasında çıxış edib direktivlərin əhəmiyyətini onlara izah etmişdi.

Mənə zəif fəaliyyət göstərməkdə ittiham etmək düzgün deyil. Bəzi gənc yoldaşların fitnəkarlıqlarına uymamaq üçün mən öz vəzifəmi çox yaxşı başa düşürdüm, sonralar bu yoldaşlar vəzifələrini itirmək qorxusu üzündən, məndən uzaqlaşmışdılar, mən onları alverçi kommunistlər adlandırardım.

Bunun əvəzində mənimlə 1906 və 1911-ci illərdən tanış olan sınıq yoldaşlar və bütün müsəlman fəhlələr qaldılar. Kəndlilər haqqında hələ danışmıram.

Lakin “sol” qrupa haqq qazandırmaq lazımdır, bu qrup gözdən pərdə asmaq üçün həmişə deyirdi:

“Bizim yol. Nərimanova qarşı heç bir pis niyyətimiz yoxdur, lakin onun ətrafındakılar dözülməzdirlər”.

Qərībā burasıdır ki, bu bəzi “ətrafdakılar” gedəndən sonra, onlar birbaşa sol qrupun qolları arasına düşdülər.

Yeri gəlmişkən, mənim ətrafındakılardan biri B.Şaxtaxtinski idi. Mən onun oğurluğunun üstünü açıqdan sonra birbaşa Serqonun ağuşuna düşdü, yalnız ona görə ki, məndən xəbərçilik edirdi. Mən sədr Xanbudaxovun EFKA-dan əxlaqsızlığına görə qovmuşdum, o isə Mərkəzi Komitənin katibi seçilmiş və indi də bu vəzifədə kef çəkir... Buna bənzər misalları çox gətirmək olardı.

Əgər buna qalarsa, biz hələ aşağıdakıları da qeyd edə bilərik:

Mirzə Davud Hüseynov Azərbaycanda olarkən, Zaqafqaziya respublikalarının birləşməsi ideyasını müdafiə edirdi, lakin Moskvada o və onun məsləkdaşı Ruhulla Axundov Siyasi Bürodakı məruzələrində birləş-

məyə qarşı çıxış etmişdilər. Yığıncaqların birində Serqo Orconikidze buna görə onları qatı millətçi adlandırmış və çox sərt danlamışdı, lakin indi yol. Serqoya özünün gürcü və azərbaycanlı düşmənlərlə mübarizə aparmaq üçün qüvvələr lazımdır, buna görə o, M.D.Hüseynovu Zaqafqaziya XKS sədrinin müavini vəzifəsinə, ikincisini – Ruhulla Axundovu isə (19-cu ildən keçmiş eseri) Zaqafqaziya vilayət komitəsi üzvlüyünə irəli sürməyi yalnız ona görə lazım bildi ki, bu tiplər mənə qarşı fəaliyyət göstərirdilər.

Qəribə deyilmi?

12-ci qurultaya [RK(b)P XII qurultayı 1923-cü il aprelin 17-25-də Moskvada keçirilmişdi. Qurultay milli məsələlərə dair qərarda dünya xalqlarının milli-azadlıq hərəkatı üçün RK(b)P-nin milli siyasətinin bir nümunə kimi əhəmiyyətini göstərmişdi. Bununla əlaqədar olaraq qurultay SSRİ xalqları arasında təsərrüfat və mədəni bərabərsizliyin aradan qaldırılmasının zərurətini qeyd etmişdi. Qurultay milli məsələyə dair qətnamədə hakim millətçilik şovinizmi və yerli millətçiliklə qəti mübarizə aparmaq zəruriyyətini qeyd etmişdi.] mən Azərbaycandan seçilməmişəm və yalnız Siyasi Büronun qərarına əsasən məşvərətçi səso malik idim, həlledici səsə isə Azərbaycandan Qasımov Yusif, keçmiş müsavətçi (müəllim) oturmuşdu.

Qəribə deyilmi: Muxtar Hacıyev (1902-ci il) və Qədirlı (1911-ci il) kimi sınınmış yoldaşlar AKP Mərkəzi Komitəsinə düşməmiş, keçmiş eser və mənşeviklər isə hətta katib sifətilə seçilmişdilər.

Deməli, məndən uzaqlaşdıqdan sonra onlar "təmizlənməmişdilər".

Yox, bu yalandır, məsələn ətrafındakılarda deyil, Nərimanovun özündə idi, o, Azərbaycanda Sovet hakimiyyətini içəridən dağıdanlara və özlərinin bütün taktikası ilə Azərbaycanı simasızlaşdırmaq istəyənlərə qarşı şiddətli müqavimət göstərə bilirdi.

Hər şeydən əvvəl "sol" qrup öz sıralarını kommunist adına layiq olmayan üzvlərdən təmizləsəydi, bu, daha yaxşı olardı.

Təmizləmə vaxtı bu qrupun çox böyük və görkəmli üzvləri çoxlu qiymətli şeylərin mənimsənilməsində ittiham olunurdular (brilyant, qızıl və i.a.) lakin elə "sol" qrupun əmrilə də xalq malının bütün bu qarətçiləri cirkəbdən təmiz çıxdılar.

Çətin ki, bəzi yoldaşların kommunist vicdanı bu cəhətdən təmiz olsun.

Kim cürət edib deyər ki, bu təmizləmə fraksiyaçı deyildi...

Və hələ məlum deyil ki, məsul yoldaş İsmayılovun qatili nə vaxta qədər məlum qalacaqdır. Vətəkin şəxsində AKP-nin nəzarət komissiyası bu işə çox soyuqqanlı yanaşmışdı, hərçənd qatil ona məlum idi...

Beləliklə, təkrar edirəm, məsələn Nərimanovun ətrafındakılarda deyil, onun özündədir.

Bunu deməyə mərdlik lazımdır, belə ki, bunun öz tarixi vardır.

Deyirlər ki, Azərbaycanda çevrilişə qədər yol. Mikoyan daim təkrar edirdi ki, mən tezliklə Bakıya gəlməliyəm. Buna ürəkdən inanıram. Bəli, o, hakimiyyətə can atan başqa cür edə də bilməzdi.

O bildirdi ki, mənim Azərbaycanda necə nüfuzum vardır.

Və bu təsadüfi deyil.

Mənim bütün 25 illik siyasi-ədöbi-ictimai işim canlı şahidlərin gözləri qarşısında keçmişdi.

Azərbaycanda və ümumiyyətlə, Yaxın Şərqdə hamı mənim 25 il ərzində Şərqdəki ətalət və köləliklə apardığım mübarizəni yaxşı bilir.

Mən ilk dəfə türk dilində "Bahadır və Sona" / "Bahadır və Sona" romanı XIX əsrin sonu demokratik realist Azərbaycan ədəbiyyatının ən yaxşı əsərlərindən biridir. Birinci hissə 1896-cı ildə, ikinci hissə isə 1899-cu ildə çap edilmişdir. Əsərin qəhrəmanları Bahadır – azərbaycanlı, Sona – ermənidir. Onlar cəhəlat, dini əhkamlar və milli düşmənçiliklə qeyri-bərabər müharizədə həlak olurlar. Müəllif xalqlar arasında dostluğun və qaradışığın qarçısı kimi çıxış edir.] romanında 20 il bundan əvvəl kilsənin dövlətdən ayrılması barədə danışmışam, ilk dəfə millətlərin məhv edilməsini və erməni Sonanın türk Bahadrla bir eanda qovuşmasını təbliğ etmişəm.

Mən "Nadir Şah" [ilk dəfə 1899-cu ildə nəşr edilmişdir. Pyesin təməşası uzun müddət qadağan edilmişdi. Sovet hakimiyyəti illərində "Nadir şah" bir neçə dəfə çap olunmuşdur.] tarixi faciədə, çarın şəxsiyyətini heçə endirirəm və göstərirəm ki, çar qara camaatın hesab etməyə öyrəşdiyi kimi də müqəddəs deyil, əgər o ölkəni idarə edə bilmirsə, onu ayaq altına də əzmək olar.

Mən birinci olaraq Qafqazın o zamankı allahı, 1906-cı ildə türk müəllimlərinin qurultayını siyasi cəhətdən simasızlaşdırmaq istəyən iri kapitalist Tağıyevlə açıq amansız müharibəyə başladım.

İran inqilabının tarixi onun əsas ilhamvericisinin məhz kim olduğu haqqında özünün son sözünü deyəcəkdir.

Axi, əgər deyirlərsə:

"Nərimanov nüfuzə malikdir, ya da onu tanıyırlar, ona inanırlar", deməli, bunu deməyə əllərində əsas vardır.

Bu, asanlıqla qazanılmış populyarlığın nəticəsi deyil, uzun sürən, inadlı, əzablı mübarizənin nəticəsidir.

Sözsüz ki, başını itirmiş Müsavat hökuməti kommunistləri xəlvətdən güllələməyə başlayanda bu müsibətdən yaxa qurtarmaq üçün yol. Mikoyana belə çətin bir anda mən lazım idim.

Lakin sonra?

Çevrilmiş baş verdikdən sonra, bu aydın hiss olunmağa başladı, həm də Mikoyan dedi:

“Biz Nərimanovu İnqilab Komitəsinin sədri seçorik və onu elə mühasirəyə alarıq ki, o çox da öz nüfuzundan istifadə edə bilməsin...”

Axi, həmin o Mikoyan 18-ci ildə məni kommunizm haqqında mühaizirə oxumaq üçün fəhlə rayonlarına dəvət edirdi, indi məni şübhə altına alır.

Mən təsdiq edirəm ki, mənim “Bahadır və Sona” romanım yol. Mikoyan hələ daşnak olarkən artıq müvəffəqiyyət qazanmışdı.

Onda nə üçün 20 il keçdikdən sonra mən millətçi olmalıyam, yol. Mikoyan isə beynəlmiləci. Beləliklə Mikoyan Bakı Komitəsinin şəxsində müxalifət yaradır ki, mənim fəaliyyətim millətçi təmayül olmasın.

BEKA-nın katibi sifətilə fəhlə qüvvəsini bölüşdürməyə və “solluq oyunu oynamağa” başlayır.

Fəhlələrin xoşuna gəlmək üçün birinci hücum komissarlara yönəldilir, guya onlar “avtomobillərdə gəzməkdən başqa bir şey bilmirlər”.

Onun ikinci addımı: “varlıların” əmlakını fəhlələrin xeyrinə müsadirə etmək oldu.

Mən göürdüm ki, Müsavat hökumətinin qovulmasında bütün əhali iştirak edirdi. Buna görə, müsadirəni çox ehtiyatla keçirmək lazımdır, yəni o iri burjuaziyaya aid olmalıdır. Orta sinfi əsəbiləşdirmək lazım deyil.

O, iri və xırda burjuaziyaya ayırmadan tam müsadirə keçirməyi tələb edirdi.

Mübarizə uzun müddət davam etdi.

Nəhayət, Mikoyan Mərkəz tərəfindən geri çağırılır.

Bunun səbəbi məlum deyildi. İranda onun “kommunist inqilabı”, yaxud başqa səbəb var idi.

(Onun kommunist inqilabı haqqında biz İran inqilabının tarixində bəhs edəcəyik).

Maraqlı burasındadır ki, Mikoyandan sonra Sərkis nəyin bahasına olursa-olsun BEKA-nın katibi olmaq istəyir, o istədiyinə nail olub Mikoyanın xəttini davam etdirir və hər şeydən əvvəl müsadirə haqqında məsələ qaldırır.

Mən konkret təklif irəli sürdüm.

Qabaqcadan burjuaziyanın siyahısı və dəqiq ünvanlarını tərtib etmək və bu məlumatlara əsasən müsadirə keçirmək.

Günlərin bir günü evlərin nömrələrinə görə müsadirə başlayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, çevrildikdən sonra burjuaziyanın bir çox evlərində fəhlələr, sovet qulluqçuları və kommunistlər yerləşirdilər.

Beləliklə, bir çox kommunistlər, sovet qulluqçuları, kasıblar və hətta fəhlələr də qarət edilmişdi.

Öz evlərində deyil, kiçik mənzillərdə yerləşən burjuaziyanın əksəriyyəti isə müsadirədən yaxa qurtarmışdı.

Bu, plansız əsl qarət idi.

Nəticədə fəhlələr nə əldə etdilər?

Fəhlələrin bir qismi nimsdaş pal-paltar, bir qismi isə heç bir şey almadı.

Bu düşünülməmiş müsadirənin təşkilatçılarını iclaslarda fəhlələrin özləri dəfələrlə məzəmmət etmişdilər.

Nəhayət, təşkilatçıların özləri böyük səhvə yol verdikləri haqqında danışmağa başladılar. Bu səhvlər bütün Azərbaycan boyu təkrar edilirdi. Bütün bunlara göz yummaq olmazdı, təftiş təyin edildi. Nəticədə şeylərin düzgün bölüşdürülməməsi, təşkilatçıların hər şeydən qabaq özlərini yaddan çıxarmaması, əsas ilhamverici yol. Sərkisin himayədarlığı altında şeylərin itməsi və i.ə. haqqında bir cild iş tərtib edilmiş oldu.

Bu barədə çox yazmaq olardı, lakin adamların fəhlələr arasında ucuz populyarlıq axtarmasını göstərmək üçün mən hələlik bununla kifayətlənəcəyəm.

Səciyyəvidir ki, ciddi, şüurlü fəhlələr kasıbların da qarət olunmasını bildikdə, onlar müsadirə olunmuş şeyləri götürməkdən imtina etdilər.

Sərkis kimi heç kim fəhlələrin mənafiyyətini belə pozmamışdı, Mirzoyan kimi heç kim partiyanı belə dağıtmamışdı.

Mikoyan fəhlələri öz tərəfinə çəkməklə məşğul olmurdu, lakin Sərkis üçün bu adi hal idi. Onun müsəlman fəhlələr içərisindən müəyyən “ələ alınmış adamları” [N.Nərimanovun RK(h)P MK-ya təqdim etdiyi məlumatla əlaqədar Yaroslavski, Şkiryatov, Petrovski komissiyasının yoxlanışının yekunlarına həsr olunmuş yığıncaqda “ələ alınmış fəhlələr” N.Nərimanovu partiyadan xaric etmək haqqında yerlərindən qışqırır və onu millətçilikdə günahlandırır. Lakin Y.Yaroslavski və G.Orconikidze belə təklifə qarşı çıxış etdilər.] var idi ki, onlar hər yerdə qışqıraraq Sərkisin əməllərinə haqq qazandırırdılar.

Bu müsadirə haqqında fars və türk qəzetləri yazmağa başladı və onlar qeyd edirdilər ki, bolşeviklər müsəlman qadınlardan zorla tumanlarını (yubkalarını) alıb, əldən-ələ ötürürdülər (bu isə qadının namusuna toxunmaq demək idi) və s.

Sərkis “möhkəm”, lakin stajsız kommunist kimi məşhur idi. O zaman Ermənistanın belə kommunistlərə böyük ehtiyacı var idi. Belə ki, o vaxt Ermənistan hökumətinə rəhbərlik edənlər “zəif” kommunistlər idilər.

Mən ona Ermənistan getməyi inadla təklif edirdim, lakin o razı olmurdu.

Burası da var ki, Ermənistanda işləyən erməni yoldaşlar da onu rədd etmişdilər.

Nəhayət, RKP MK onu Moskvaya geri çağırır.

Bu “ciddi” kommunistin necə oyun çıxarmasına tamaşa etmək lazım idi.

Guya başqa məsələlərlə əlaqədar yığıncaqlar keçirilir, bu yığıncaqlarda isə öyrədilmiş agentlər onun Bakıda saxlanılması barədə məsələ qaldırırdılar. Müsəlman fəhlələrdən hər yerdə öz keçmişi ilə məşhur olan Hacı Baba çıxış edirdi.

(Mənim yanımda Az.MİK-nin sədri Hacıbəyov bu fəhləni rüşvət-xorluqda ittiham etmişdi).

O özünü təmizə çıxarmaq üçün heç bir söz deyə bilməmişdi.

Yeri gəlmişkən, bu fəhlə bir dəfə ona kostyum vermək üçün mənə xahişlə müraciət etmişdi, lakin məndən heç bir şey almayıb Sərkisin yanına getmiş və o, fəhlənin xahişini yerinə yetirmişdi.

Mən qəsdən bu fəhlə üzərində dayanıram, çünki o indi də yol. Mirzoyanın əlində çox itaətkar bir vasitədir.

Beləliklə, yol. Sərkis müxtəlif bəhanələrlə Bakıda oturub yığıncaqlar keçirməkdə davam edirdi, bu yığıncaqlarda RKP MK qərarı amansız tənqid atəşinə tutulurdu.

Nəhayət, RKP-nin bəzi üzvləri bundan xəbər tutur və onun çıxıb getməsini qəti surətdə tələb edirlər.

Burada başqa yeni bir komediya: M.D.Hüseynov Sərkisin vaqonunu açmağı əmr edir və sayıə yayır ki, guya fəhlələr yığılıb onun vaqonunu açıblar.

Həyasızcasına yalan.

Bundan sonra da bu adamlar partiya intizamından danışacaqlar.

Bu əsl dağınıq, əxlaqsızlıqdır, partiya intizamı deyildir.

Yeri gəlmişkən, MK Siyasi Bürosunun iclasında yol. Leninin yanında və ayrıca yol. Stalinə mən demişdim:

“Bütün bədbəxtlik ondan irəli gəlir ki, bu “möhkəm kommunistlərin etdiklərini mən özümə rəva görmürəm”.

Mən elə bu iclasda Siyasi Bürodan xahiş etdim ki, onlara qarşı açıq döyüşə girməyə mənə icazə versə, onların izi-tozu da qalmaz.

Bir qədər əvvəl dediyim kimi, mənə rədd cavabı verdilər.

Sərkis Şərqi məsələsinə həmişə istehza ilə yanaşırdı. Ən biabırçı bu idi ki, o, Şərqi məsələsini milli məsələyə çevirmişdi və onu tutuquşu kimi onun ardınca pərəstişkar Ruhulla Axundov təkrar edirdi, həmin o şəxs ki, çevrilişdən üç ay sonra Musabəyova (*hazırda ASSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri*) öz kürəkəninə, yəni Həmid Sultanovun hərəkətinin qarşısını bir qədər almağı məsləhət görmüşdü, belə ki, Axundovun fikrinə, o hissə qapılır və millətin mənafeyinə xəyanət edir (*Bunu mənə yol. Musabəyov bildirmişdi*).

Sərkis və onun məsləkdaşları bax belə adamlardır.

Nəhayət, Sərkis gedir, onun yerini isə layiqli yoldaşı Mirzoyan tutur.

Adama belə gəlirdi ki, həmkarlar ittifaqlarının sədri kimi şərəfli bir vəzifə tutan və peşəkar işçi olan yol. Mirzoyan əgər həqiqətən öz işini sevirdisə, görək BEKA-nın katibi olmayaydı. Lakin burada iş sevgidə deyil, başqa bir şeydədir...

Yol. Mirzoyan konfransa qədər BEKA-nın katibi vəzifəsinin icraçısı seçilir.

O konfrans keçirir və konfransın onu BEKA-ya üzv, sonra isə BEKA-nın katibi seçməsinə nail olur.

O, məqsədinə nail olur.

Onun işinin daxili məzmunu Sərkisin işindən əslə fərqlənmişdir, lakin o (dar düşüncəli adam olsa da) hiyləgərlik işlədir.

O görür ki, onun həmkarlar ittifaqları sədrliyindən BEKA-nın katibi vəzifəsinə keçməsi çox gözə çarptır, o özünü iki qrupun birləşdirilməsi tərəfdarı elan edir, yəni hiyləyə əl atır və ətrafdakıların gözüne kül üfürür.

Bütün bundan görüldüyü kimi, BEKA artıq irs kimi Mirzoyana çatır.

Bir dəfə o partiya qurultayında rəsmi surətdə bildirmişdi ki, indi qruplar yoxdur və BEKA katibi olarkən hamısını məhv etmişdir. Lakin bu belədirmi?

Bu yaxınlarda, demək olar ki, bütün rayonların müsəlman fəhlələrinin nümayəndələri mənə Mirzoyandan şikayət etmişdilər ki, o müsəlman fəhlələrinə münasibətdə cinayətkar siyasət yürüdür. Onlar mənə bildirdilər: “Əgər Siz hüquqlarımızı müdafiə etməsəniz, biz öz partiya kitabçala-

rımızı qaytaracağıq". Mən onları sakitləşdirib dedim: partiya intizamının tələb etdiyi kimi hərəkət etmək lazımdır. Siz görək Mərkəzi Komitəyə müraciət edib sizin nümayəndələrlə birgə yığılmaq keçirilməsini tələb edəsiniz. Bu yığılmaqda siz BEKA-nın işi, yəni Mirzoyan haqqında öz fikrinizi ətraflı izah edə bilərsiniz. Nümayəndələr mənimlə və EMKA ilə danışıqlar aparmaq üçün öz sıralarından qocaman gizli partiya işçiləri olan Molla Babanı və Ələkbəri seçdilər. Mirzoyan bundan xəbər tutub guya başqa hərəkətləri üçün bu fəhlələrin partiyadan xaric edilməsi haqqında məsələ qoyur. Lakin onları nəinki partiyadan, hətta ittifaqdan da qovurlar: beləliklə, bir mütəxəssis kimi öz vəzifələrini vicdanla yerinə yetirən fəhlələr küçəyə atılırlar. Küçəyə atılmış, ailə basmış fəhlə Ələkbər Mirzoyanın yanına gəlir və təəccüblə soruşur: siz mənə partiyadan qova bilərdiniz, lakin nə əsasla mənə ittifaqdan qovur, mənə və ailəmi bir tikə çörəkdən məhrum edirsiniz. Mirzoyan o qədər axmaq idi ki, dözməyib işarə etdi ki, sən Nərimanovun tərəfdarısan. Molla Baba adlı başqa fəhlə belə bir şikayətlə Mərkəzi Komitənin katibi Xanbudaqova müraciət etdikdə, o da həmin şeyi demişdi.

Lakin Kirovun və Mirzoyanın şəxsində EMKA-nın, BEKA-nın bu narazılıqların səbəblərini aydınlaşdırmaq üçün belə müşavirənin çağırılmasına nə üçün etiraz etməsi indiyə kimi həm mənim üçün və həm də fəhlələr üçün anlaşılmaz olaraq qalır. Mirzoyan tərəfindən belə bir terrorçu akt məhz onu göstərir ki, bu adamın vicdanı təmiz deyil. Məkar bu onu göstərirmi ki, Mirzoyanın bildirdiyi kimi partiyada qruplar yoxdur. Nə qədər ki, BEKA irs kimi mirzoyanlara çatır, bu qruplar olacaqdır.

Bütün bunlardan görünür ki, burada məlum plan üzrə fəaliyyət göstərirlər.

Bu plan kimindir və necə plandır?

Bütün bunların müəllifi, onlardan daha ağıllı olduğu üçün, Mikoyan sayılır.

Qeyd etdiyim kimi o bir dəfə demişdi:

"Biz Nərimanovu elə əhatə edəcəyik ki, o bizim təsirimiz altında olsun".

Bunu etmək üçün BEKA-nı öz əllərinə almaq lazım idi.

BEKA isə Azərbaycanda hər şey deməkdir.

Bakı, güclü proletar mərkəzi kimi, hökmən amirlik edən mərkəz olmalıdır.

BEKA işçiləri bölüşdürürdü, BEKA-nın arxasında nüfuzlu fəhlə konfransı var idi, BEKA MK işinin gedişinə qüvvətli təsir göstərirdi, çün-

ki axırncı həmişə işçiləri BEKA-dan götürürdü, nəhayət, BEKA həmişə öz üzvlərini MK-ya daxil edirdi və burada məsələlər həmişə BEKA üzvlərinin təsiri altında keçirilirdi.

Mikoyanın ən qatı düşməni mən idim, lakin onu mənim iştirakım olmadan çıxartdılar.

Mikoyandan sonra BEKA-nın katibi Sərkis olur, Sərkisdən sonra isə Mirzoyan. Çox güman ki, Mirzoyandan sonra Kasparov olacaq və i.a.

Mən bildirirəm ki, bu, ağılla düşünülmüş və düzgün hesablanmış bütöv bir plandır. Hələlik bunu mötərizədə saxlayıram, çünki əminəm ki, bu mötərizələr nəticədə özləri açılacaqlar. Lakin işimin elə ilk günlərindən mən açıq deyirəm:

bir çox mülahizələrə görə hələlik erməni yoldaşların görkəmli, məsul vəzifələrdə təyin edilməsini dayandırmaq vacibdir.

Zaqafqaziyanın keçmişi, ümumiyyətlə və xüsusilə 18-ci ildə Bakıda bizim işimiz bu məsələ üzərində düşünməyə məcbur edirdi.

Mən burada açıq deməliyəm:

Hər yerdə, bütün iclaslarda mənim çıxışından sonra, müsəlmanlar qrupla mənə yaxınlaşıb deyirdilər:

Bizi hara istəyirsiniz apar, nə istəyirsiniz elə, biz sona inanırıq, biz ailəmizin xoşbəxtliyini sənə ixtiyarına veririk, ancaq 18-ci il hadisələri təkrar baş verməsin...

Bəs, 18-ci ildə [Söhbət Bakıda baş vermiş 20 mart-1 aprel hadisələrindən gedir. Martın 29-da qızıl qvardiyaçılar dəstəsi Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin əmrinə əsasən Lənkərana yola düşməli olan Vəhşi diviziya kimi tanınmış 1 tatar polkunu tərək-silah etməyə cəhd göstərmişdi. Başlanmış atışma sürətli, lakin amansız döyüş üçün qığılcım rolunu oynadı. Müsəlman milli şurasının dəstələri və daşnak dəstələrindən ibarət olan Bakı Sovetinin birləşmiş qüvvələri arasında baş vermiş bu döyüşdə 20 mindən artıq adam iştirak etmişdi. Bakı Sovetinin birləşmiş qüvvələri döyüşlərin qurtarması ilə kifayətlənməyib silahsız azərbaycanlıları öldürməyə başlamışdılar. Bunun davamı olaraq daşnak partiyası tərəfindən müdafiə edilən Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin bolşevik rəhbərliyinin tətbiq etdiyi repressiya tədbirləri Sovet hakimiyyətinin nüfuzunu yerli əhalinin gözündə əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salmış oldu.] nə baş vermişdi?

18-ci il haqqında mən başqa yerdə və başqa vaxt ətraflı danışacağam. Bununla belə, 18-ci ildə nə baş verdiyi haqqında qısaca deyəcəyəm:

N.Nərimanovun (Özü haqqında üçüncü şəxs kimi danışır.) özü sonralar bu hadisələri belə təsvir edirdi:

“Vətəndaş müharibəsi ərəfəsində, mənim mənzilimdə müsəlman kommunistlərin yığınağı keçilirdi ki, mərhum yol. Şaumyan da bura dəvət edilmişdi.

Yaranmış vəziyyət haqqında məsələnin uzun sürən müzakirəsindən sonra, mən sübut etməyə çalışırdım ki, vətəndaş müharibəsini indiki vaxtda başlamaq təhlükəlidir, belə ki, o milli qırğına çevrilə bilər.

Mən bunu ona görə deyirdim ki, o zaman Bakıda ancaq daşnaklardan ibarət olan çoxsaylı erməni hərbi milli hissəsi yerləşirdi.

Yol. Şaumyan bu dəlillə razılaşırdı.

Lakin iki saatdan sonra biz deyil, müsavətlilər tərəfindən vətəndaş müharibəsi başlandı.

Qüvvəmizin zəifliyini nəzərə alaraq, çətin dəqiqədə yol. Şaumyan erməni hissəsinin Sovet hakimiyyətini müdafiə etməsinə razılıq verdi.

O biri gün saat 12-yə qədər vətəndaş müharibəsi düzgün aparılırdı, lakin saat 12-dən mənə məlumatlar çatmağa başlayır ki, müharibə milli qırğın şəklində alır.

Burada olduqca çoxlu xarakterik səhnələr var ki, mən onlar haqqında susuram.

Nəhayət, müsəlmanların deputatlar heyəti yanıma gəlir və özlərini məğlub edilmiş hesab edərək müharibəni dayandırmağı xahiş edir.

Mən dərhal yol. Caparidzeyə zəng edirəm.

O deputatlar göndərməyə söz verir.

Bu vaxt daşnaklar mənim mənzilimə basqın edirlər.

Mən qaçıb gizlənirəm.

Mənim qardaşımı tutub aparırlar. Bir saatdan sonra yol. Şaumyan məni ailəmlə birlikdə “Sovet hakimiyyətinin müdafiəçiləri” olan daşnaklardan xilas edir.

Bundan sonra Bakı şəhəri üzrə üç gün vəhşilənmiş daşnakların dəhşətli azgınlığı baş verir. Nəticədə daşnaklar, yəni “Sovet hakimiyyətinin müdafiəçiləri” əliuşaqlı müsəlman qadınlarını əsir edirlər... Burada bizim müdafiəçilərimiz daşnaklar tərəfindən qadınlar üzərində törədilən alçaq təhqirlər haqqında susmaq lazım gəlir.

Bu haqda susmaq daha yaxşıdır.

Lakin Alyoşa Caparidzenin çox nəcib ürəyi bu haqda susmamışdı.

Caparidze ilə mənim aramda nə kimi söhbət olmuşdur, mən bunların hamısının üzərindən keçirəm.

Lakin belə bir dəhşətli hadisədən sonra, onun qəzalar üzrə həyata keçirilməsini davam etdirmək nəyə lazım idi.

Bax, bu suala 1918-ci ildə Bakıdakı Sovet hakimiyyəti cavab verməlidir.

Bütün bunlar məni ilk vaxtlar erməni yoldaşları yüksək vəzifələrə təyin etməmək barəsində danışmağa məcbur edirdi.

Bununla belə, lap əvvəldən bu günə kimi BEKA elə bil qəsdən Mikoyan, Sərkis və Mirzoyan tərəfindən tutulur.

Axırıncı, yəni Mirzoyan, artıq daha cəsarətlə fəaliyyət göstərir.

Mən təkrar edirəm – bu cynilə göstəriləndiyi kimi, müəyyən edilmiş plandır.

Lakin çoxları bunu başa düşmədilər. Bunu hazırda AKP MK katibi olan yol. Kirov da başa düşmür, bu adama Mirzoyanla əlbir fəaliyyət göstərmək təlqin edilmişdi.

Hətta əgər Kirova təlqin edilməsəydi də, o bu kompaniyanın təsiri altına düşərdi, çünki bu kompaniyanın fəaliyyəti onun daxili aləmini məmnun edir.

Bu kompaniyanın fəaliyyəti isə möhz Azərbaycanın simasızlaşdırılmasına yönəlmişdir. Bir tərəfdən kommunizm bayrağı altında daşnaklar öz işlərini görür, digər tərəfdən keçmiş eserlər tədriclə və inadla Sovet hakimiyyətini içəridən dağıdır.

Əgər bu vaxt Hüseynov, Qarayev, Ruhulla Axundov və bu cəhdləri şüurlu surətdə müdafiə edən başqaları Azərbaycanın fəhlə və köndüləri qarşısında cavab verməli olsalar, möhz bu nöqtəyi-nəzərdən cavab verməlidirlər. Onlar isə müdafiə etmiş və indi də müdafiə edirlər, çünki öz keçmişlərindən qorxurlar. Məgər bunların hamısını yoxlamaq çətindir?

Mən isə yenə də öz əsas məqsədimi irəli sürürdüm: Azərbaycandan Şərqi üçün nümunəvi Sovet Respublikası yaratmaq və bununla da Şərqi məzlum xalqlarını tez bir zamanda öz tərəfimizə cəlb etmək, azadlıq hərəkatını alovlandırmaq və bu yolla Avropa kapitalizmini öz iqtisadi bazasından məhrum etmək, Avropa fəhlələrinin həyatındakı böhranı dərinləşdirmək, tezləşdirmək və beləliklə də Avropada arzu etdiyimiz inqilabı sürətləndirmək.

Öz qarşıma qoyub həll etmək istədiyim başlıca vəzifə bundan ibarətdir.

İranda Mikoyanla Sultanzadənin birgə kommunist inqilabı olmasaydı: əgər məni, ancaq özlərinin bugünkü vəziyyətini düşünən xəbis qəlblilərlə əhatə etməsəydi, əgər Mərkəz mənə etibar etsəydi bu çox asan olardı. Mərkəz ancaq Serqo Orconikidzeyə etibar edir.

Serqo isə o xəbis qəlblilərlə daha çox etibar edirdi, onlar da öz vəziyyətlərini qorumaq və möhkəmləndirmək üçün onun qarşısında nö-

kərlik edir və Azərbaycanda milli təmayül haqqında çıxırırdılar. Bu isə yol. Serqonun çox xoşuna gəlirdi.

Mərkəz baş aç a bilmirdi ki, nə üçün mən, 20 il bundan əvvəl öz romanımda beynəlmiləçiliyi təbliğ etdiyim halda, o zaman ən çətin anda müsəlmanlar arasında hər cür dini inkar etdiyim halda, indi mənim milli təmayülüm olmalıdır, dünənki daşnak və ya müsavətçi isə beynəlmiləçi olmalıdır.

Burada məsələni belə qoymaq lazımdır:

Ya həqiqətən Mərkəz bu məsələdən baş aç a bilmir, ya da o ucqar respublikaların daxili işlərinə qarışmaq məqsədilə qəsdən bu “beynəlmiləçiləri” irəli çəkir, müdafiə edir...

Onsuz da bir qədər sonra Mərkəz bu suallara cavab verməli olacaqdır, belə ki, bütün bu müddət ərzində ucqar respublikaların həyatından olan zəngin materialı inkar etmək çətinidir.

Biz partiyamızın intizamı ilə qüvvətliyik, lakin intizamı Şərqdə az çox məşhur olan partiya üzvlərinin şəxsiyyətsizləşdirilməsinə yönəlmək bizim Şərq siyasətimizin məhv olması deməkdir.

Əgər birinci məsələ, yəni Mərkəzin öz üzvlərinin yararlı olub-olmamasını ayırd edə bilməməsi, bu anlaşılmazlıqların səbəbidirsə, bunun eybi yoxdur, lakin əksər çoxluğu müsəlman kommunistlər olan ucqar respublikaların nə vaxtsa Sovet Rusiyası üçün zərərli ola biləcəyi fikrini bir-dəfəlik başdan atmaq lazımdır.

Müsəlman zəhmətkeş kütlələri rus çarlarının siyasətindən cana gəlmişlər, indi onlar çarizmin, demokratizmin və Sovet hakimiyyətinin nə demək olduğunu çox gözəl başa düşürlər. Zəhmətkeşlərin özlərinin hakimiyyəti.

Bu fikri qəti surətdə başdan atmaq lazımdır və kim istəyirsə rahat yata bilər, həm də əmin olsun ki, keçmiş və indiki Rusiyanın ərazisində yaşayan müsəlmanların zəhmətkeş kütləsi Sovet hakimiyyəti tərəfdarıdır.

Lakin onlarda milli təmayül vardır.

Yol. Stalinə məruzələrimdən birində mən deyirəm: əgər sabah Avropada proletar inqilabı alovlanarsa və hər yerdə hakimiyyət fəhlələrin əlinə keçsə, bununla belə, biz sənayemizi bərpa etmək üçün havayı olaraq hər şey əldə edəcəyimizə ümid ola bilmərik, yəni hələ uzun müddət belə bir vəziyyət olmayacaq ki, bu zaman biz deyə bilək:

“Bizimki – Sizinkidir, Sizinki isə – Bizimki”.

Avropa kapitalizmi, Avropa sənayesi başqa dövlətlərin hesabına inkişaf edirdi.

Çətin ki, ingilis fəhlə hökuməti Hindistanda istismarçı siyasətindən əl çəksin.

Bir halda ki, belə bir siyasət, sözün yaxşı mənasında iqtisadi asılılıq siyasəti mövcud olacaqdır, lakin daha dəqiq desək, bu bir xalqın başqa bir xalq üzərində iqtisadi əsarət siyasəti olacaqdır, deyə bilərikmi, əgər belə demək mümkünsə, biz dərhal beynəlmiləçi mühit yaradacağıq.

Sovet Rusiyası ilə Sovet Almaniyası arasında olan qarşılıqlı münasibətlərdə də eyni ilə bu cür olacaqdır. Eyni vəziyyət Sovet Rusiyası və ucqar respublikalar arasında baş verir.

Gözəl nitqlər söyləmək olar, lakin gözəl iş görmək çətinidir.

Lakin Azərbaycan məhz gözəl iş görmüşdür.

Sovet Azərbaycanı özü könüllü olaraq neftin Sovet Rusiyası zəhmətkeşlərinə mənsub olduğunu elan etmişdi, lakin Sovet respublikasında başda “kral” Serebrovski olmaqla “monarxiya yaratmaq nəyə lazım idi, o indiyə qədər elə bilir ki, azərbaycanlıları aypara və ulduzla aldadır.

Yox, hər bir fəhlə və köndüyə neftin Sovet Rusiyası üçün nə demək olduğu izah edilmişdir.

Azərbaycan birinci il nəinki neft verir, hətta öz dövlət kassasından fəhlələrin məvacibini də ödəyirdi.

Bundan da artıq beynəlmilə nə ola bilər?

Mən israr edirəm ki, mənimlə məhrəməyə söhbət zamanı azərbaycanlılardan kimlənin Azərbaycanın ən gəlirli mənbədən məhrum olması haqqında öz narazılığını bildirməsi halı olmamışdır, lakin Serebrovskinin Sovet Azərbaycanını tanımaq istəməməsi barəsində çoxlu söz-söhbət olmuş və indi də vardır.

Bax, budur milli təmayülü yaradan.

Xəstəxana üçün cərrah həkim lazımdır. İki namizəd vardır: yəhudi Belenki, bitərəf, birillik stajı olan, Azərbaycanda tamamilə yeni adam və türk Talışinski, beşillik stajı olan, yerli əhalinin yaxşı tanıdığı adam.

Hər ikisi 8 səs qazanır

Nəyə görə Bakı İcrakomu Belenkini təyin etmək istəyir.

Ona görə ki, Belenkinin qardaşı – BEKA-nın üzvüdür, BEKA isə İcrakomun sədri yol. Krilova Belenkini təyin etməyi əmr edir. Mənim müdaxilə etməyim, nəhayət, Belenkinyə öz qardaşını yerləşdirməyə imkan vermir.

Əgər indi Neftkomun və Baksovetin qulluqçularının tərkibinə nəzər salınsa, onda qərəzsiz müşahidəçi dəhşətə gəlir. Yerli müsəlman mühəndislər və ümumiyyətlə, ziyalılar alver edir, bu müəssisələr isə rus, erməni və yəhudilərlə doldurulmuşdur.

Azərbaycan kəndlisi ağ neft olmadığı üçün talaşa yandırdanda, azərbaycanlı vətəndaş Tiflisdə ağ neftin Gəncədəkindən ucuz satıldığını görəndə, istər-istəməz bütün bunları törədənlərin ünvanına tonə, müstəmləkəçilikdə ittiham və i.a. eşitməyə məcbur olursan.

Mən neft məhsullarından Azərbaycanın xeyrinə faizli ayırmalara dair düz bir il yol. Serebrovski ilə mübarizə aparmışam, işi Siyasi Büroya qədər çatdırmışam, Siyasi Büro bu ayırmayı *[Sosial və mədəni tədbirləri həyata keçirmək üçün respublikanın xeyrinə neft məhsullarından ayırmalar nəzərdə tutulur. Bu qərar AK(b)P Siyasi Bürosunun iclasında qəbul edilmişdi.]* yerinə yetirməyi qərarla yol. Serebrovskiyə bir vəzifə olaraq tapşırırmışdı. Nə üçün yol. Serebrovski indiyə qədər bunu lazımcına yerinə yetirmir. Nə üçün respublika EMKA-sı bu qərarın icrasına nəzarət etmir. Ona görə ki, Kirov, Mirzoyan yoldaşlar və onların kompaniyası işə saymaz münasibət bəsləyirlər. Buna diqqət yetirmək üçün, əgər belə demək mümkünsə, görək həqiqətən beynəlmiləl qəlbə malik olasan. Azərbaycanda kəndlilərin cəhalət bataqlığında boğulması onların əsla vecinə deyil. Bəs, MİK-in sədri Ağamalıoğlu, Xalq Komissarları Sovetinin sədri Musabəyov kimi məsul müsəlman işçilər nə iş görürlər.

Bəli, bu bədbəxtlər bu vəzifələrə irəli ona görə çəkilmişlər ki, sussunlar...

Bu, Azərbaycanda onun marağı haqqında daha söz-söhbət olmasın deyər mənim namizədliyimi SSRİ MİK sədrliyinə göstərən Serqo Orconikidzeyə də yaxşı məlumdur. Ona özünün heç bir xüsusi fikri olmayan, yalnız icraçı adamlar lazım idi. İş belə münasibət şübhəsiz ki, milli antaqonizmi genişləndirir.

Mən həmişə bu nöqsanları göstərirdim və əlbəttə, öleyhdarlarının dili ilə desək “millətçi” adını qazanmışam.

Müqabil tərəfin millətçilik təmayülü olduqca, bu tərəfin də millətçilik təmayülü olacaqdır.

Bunu iki, üç, dörd ilə aradan qaldırmaq mümkün deyil, çünki Nikolay və onun iyrencə həyata keçirmə üsulları zamanı böyük dövlətçi xalqın siyasəti ucqarların yaddaşına həkk olmuşdu.

Yaralar həddən artıq dərin və təzədir.

Rus işçilərinin təkəbbürlü hissləri də beləcə təzədir.

Beləliklə, ucqarlarda milli təmayül Mərkəzin özü və ya onun işçiləri tərəfindən yaradılır.

Yerli mənafeyin müdafiəsi Mərkəz müvəkkillərinin dilində milli təmayül, lakin ucqar respublikaların zərərinə Sovet Rusiyasının müdafiəsi həmin dildə beynəlmiləl akt adlandırılır.

Hal-hazırda əgər Sovet Rusiyası layiqli adamlara malik olsaydı, onların köməyi ilə Mərkəzin səmərəli layihələrini həyata keçirə bilərdi ki, əlbəttə, onda heç kim buna etiraz etməzdi: canlı qüvvələrin səmərəli bölüşdürülməsi enerjinin daha az sərf edilməsinə və əmək məhsuldarlığının artmasına səbəb olardı. Birincisi bu.

İkincisi:

Əgər Mərkəz o qədər qüvvətli və varlı olsaydı ki, ucqarları bütün zəruri şeylərlə təchiz etsin, bu halda Mərkəzin hakimiyyəti ələ keçirməsi cəhdinə ucqarlarda da müqavimət göstərilməzdi.

Lakin beşillik təcrübə aşağıdakıları göstərir:

Mərkəzdən olan işçilər hazırlıqlı olmadıqları üçün ya işi korlayır, ya da həmin respublikada öz vəziyyətlərini möhkəmləndirmək üçün “milli təmayül” uydururlar və işlə deyil, xəbər gözdürməklə məşğul olurlar. “sol-ların” mənşəyi də buradan başlayır.

Çox əfsuslar olsun ki, bu, Mərkəz tərəfindən təqdir edilir.

Beləliklə, işimiz üçün fəlakətli olan yerli işçilərlə mərkəzçilər arasında süni surətdə mübarizə yaradılır.

İkinci hadisə göstərir ki, Mərkəz müəyyən səhni özünə tabe edərək nəinki heç bir şey vermir, hətta həmin respublikanın axırını tikəsini belə əlindən alır.

Bu da qeyri-normal qarşılıqlı münasibətlər yaradır.

Və bu zaman Mərkəzin cəhanşümul istilaçı siyasətindən danışmağa başlayırlar.

Bu, velikorus xalqının xüsusi hüquqları haqqında danışılması üçün bir daha əsas verir.

Əslinə qalanda, axı Mərkəz özünün bu kimi hərəkətlərinə haqq qazandırmalıdır; özü də indi, bizim kommunizmdən çox-çox uzaqlaşdığımız bir vaxtda.

Ya hər şeyi götürün, ucqarların tikintisini ələ aparın ki, onlar Mərkəzlə təbii olaraq birləşmək üçün düzgün inkişaf etsinlər.

Ya da, əgər qeyd edilmiş səbəblərə görə bunu edə bilmirsinizsə, bunu etməyi yerli işçilərə etibar edin.

Bütün Sovet respublikalarının fəhlə qüvvələrini birləşdirmək, bu qüvvənin təsiri altında bütün respublikalarda bütün işləri həyata keçirmək zəruridir. lakin bu hələ yerli orqanları simasızlaşdırmaq, onların müstəqilliyini əllərindən almaq demək deyildir.

Dəmir yollarını, deməli, dəmir yol qüvvələrini (şübhəsiz, fəhlə) birləşdirmək, bu bizim proletar inqilabımızın tələbidir, lakin müstəqil respub-

likanın müəyyən ərazidə dəmir yoluna olan nüfuzunu, elə əlindən almaq ki, həmin respublika məlum yükü öz ərazisində bir məntəqədən başqa bir məntəqəyə göndərmək üçün mərkəzi orqanın icazəsi olmadan müstəqil aparmaq hüququna malik olmasın – bu artıq Sovet hakimiyyətinin hər cür prinsipinə ziddir.

Bütün bu ziddiyyətlər milli məsələni yaradır və dərinləşdirir.

Ən acınacaqlısı isə odur ki, partiyamız özü də hiss etmədən bu məsələyə cəlb olunur, öz təmizliyini, qərəzsizliyini və daxili birliyini itirir.

Sovet respublikasının məlum hüquqlarını əlindən alan məlum layihənin sovet qaydasında iddia ediləcəyini qabaqcadan bilərək bu layihə axıncı tərəfindən partiya qaydasında tətbiq edilir.

Bu o deməkdir ki:

dənışıqsız layihəni qəbul və tətbiq et.

Bizim partiya kristal təmizliyi ilə seçilməlidir və onun qərarlarına biz dərin hörmət hissi bəsləməliyik; lakin biz buna, müqəddəslər müqəddəsi yaratmağa can atırıq.

Yol. Lenin sonuncu partiya qurultayında (*RKP(b) XI qurultayı nəzərdə tutulur (1922-ci ilin mart-aprel).*) nəhayət, məhz hər cür məsələləri partiya keçirmək, yəni partiyayı nüfuzdan salmaq haqqında söz açanda min dəfə haqlı idi.

Lakin təəssüf ki, bizdə RKP MK-nın çoxlu məsul katibləri və müvəkkilləri vardır ki, onlar xüsusi həvəslə elə məsələləri partiya orqanlarından keçirirlər ki, həmin məsələlərin həlli sistemətlilik olaraq partiyanın təməlini sarsıdır.

Şübhəsiz, əgər partiyanın roluna belə münasibət daha da güclənərsə, onda təbii olaraq ucqar respublikalarda mərkəzi komitələrin tərkibi və RKP MK özünün tərkibi haqqında məsələ ortaya çıxar.

Həqiqətən, görəsən hal-hazırda Azərbaycanda Azərbaycanı təmsil edən partiya varmı. Mən təsdiq edirəm: belə bir partiya yoxdur və mirzoyanlar öz iyrenc siyasətlərindən, Azərbaycayı simasızlaşdırmaq siyasətindən əl çəkməyə qədər də olmayacaqdır. Bütün bunları yerində yoxlamaq asandır, lakin indiki BEKA tərkibinin köməyi ilə deyil, ümumiyyətlə, bilavasitə fəhlələrlə və xüsusən də müsəlman fəhlələrlə birlikdə yoxlamaq lazımdır. Lakin bunu elə təşkil etmək lazımdır ki, hər bir fəhlə verdiyi ifadəyə görə sabahısı gün Mirzoyan tərəfindən işdən qovulmayacağını bilsin. Mən burada Mirzoyanın fikrincə, mənim tərəfdarlarım olan və buna görə də partiyadan və ittifaqdan xaric edilən iki fəhlənin ifadəsini nəzərinizə çatdırıram. Lakin Siyasi Büro müsəlman fəhlələri və hətta rus

fəhlələri qarşısında onlardan kimin mənə qarşı olduğu sualını qoysaydı maraqlı olardı. Bu zaman yalan və həqiqət öz yerini tapardı. Bəs, kəndlilər nə deyirlər? Onlar kimin arxasınca gedirlər? Bütün bunları yoxlamaq maraqlı olardı. Mirzoyanlar şübhəsiz millətçi əhval-ruhiyyəli rus fəhlələrinin bir qisminin fikrinə istinad edə bilərlər... Məhz belələrindən də partiya təşkil olunmuşdur. Müsəlman fəhlələrin sayı (partiya üzvü olan) süni surətdə azaldılır. Mirzoyan diskusklubda hətta demişdi: fars fəhlələrindən partiyaya qəbul etmək lazım deyil, – bu qərübə deyilmə. Sərkis Azərbaycanın sovetləşdirilməsindən sonra, gizli fəaliyyət göstərən fəhlələri 500 nəfər farsı – partiyadan qovmuş, Mirzoyan isə indi fars fəhlələrini partiya qəbul etmək istəmir.

Mən bildirirəm ki, partiya günbögün deyil, saatbasaat parçalanır; işçilər, hətta məsul işçilər ciddi partiya işi ilə məşğul olmaq əvəzinə, bir-birindən xəbərçilik etməklə məşğuldurlar.

Mərkəzin yerli işçilərə inanmaması yerlilərin Mərkəzə inanmamasına gətirib çıxarır.

Hər yerdə işləməyən münasibət gözə çarpır: bir il bundan əvvəl hər bir vicdanlı işçini əsəbiləşdirən şey, indi qulaqardına vurulur.

“Biz kütləyə daha yalan deyər bilmərik”, bu işçilərin dilindən bax bunu eşidəcəksiniz.

Azərbaycanda bütün bunlarla yanaşı, rus və müsəlman fəhlələr arasında antoqonizm də başlanmışdır.

Bu hər şeydən bətdir, belə ki, güclü proletar Mərkəz zəifləyir.

Bundan düşmənlərimiz, xüsusən müsəvatçılar və ittifaqçılar istifadə edirlər, bu da “solluq oyunu oynayan” yoldaşların işinin nəticəsidir.

Mən təkrar edirəm: lap əvvəldən mənim şüarıma belə idi:

müsəlman fəhlələrini inadla hazırlamaq, yəni iki məqsədə nail olmaq üçün onların inkişaf səviyyəsini təxminən rus fəhlələrinin inkişafı səviyyəsinə çatdırmaq.

Birincisi, bununla biz hal-hazırda müsəlman və rus fəhlələri arasında mövcud olan antoqonizmi aradan qaldırardıq.

İkincisi: gələcəkdə İranda və Türkiyədə qurulacaq Sovet hakimiyyəti üçün işçi kadrlar hazırlayardıq.

Lakin nəinki mənim şüarıma, hətta siyasi Büronun məlum qərarlarına da solluq oyunu oynayanlar tərəfindən əhəmiyyət verilmir.

Hətta iş o yerə gəlmişdir ki, məktəbdə rus dili dərslərinin sayının türk dili dərslərinin azaldılması hesabına artırmaq haqqında mətbuatda açıq çıxışlar edilir.

Ümumiyyətlə, demək lazımdır: “sollar” mənim Genuya konfransında olmağımdan istifadə edərək hərəkətə gəlmiş və daha həyasız olmuşlar. Genuyadan qayıtdıqdan sonra, millətçi təmayül və türk dili dərslərinin sayını ixtisar etmək haqqında açıq fitnəkar məqalələr mənim diqqətimi cəlb etmişdi.

Zehinləri sakitləşdirmək üçün mən “Bakinski raboçi”də “Bəzi yoldaşlara cavab” başlığı altında məqalə çap etdirməyə məcbur oldum.

Lakin səciyyəvi budur ki:

“Bakinski raboçi” və “Kommunist” qəzetlərinin redaksiyası (axırncı türk dilindədir), birincisinin redaktoru Lipsits, ikincisinin isə Ruhulla Axundov, mənim məqaləmdən sonra bildirirlər ki, bu səpkidə - yəni türk dili dərslərinin sayının azaldılması və rus dili dərslərinin artırılması haqqında məqalələr bu qəzetlərin səhifələrində olmamış və olmayacaqdır.

Ertəsi gün yol. Zeynallının (bu qəzetin redaktoru) türk dilində çıxan “Trud” qəzeti (əvvəllər bəzi mülahizələrə görə o da solluq oyunu oynamışdır) işəedici məqalələr buraxıb, “Bakinski raboçi” və “Kommunistin” hansı nömrələrində mənim məqaləm üçün material ola biləcək məsələyə toxunulduğunu qeyd etmişdi.

Ertəsi gün cəsarətlə öz səhvlərini boynuna almaq əvəzinə, Ruhulla Axundov məqaləsinə görə yol. Zeynallıya şəxsi töhmət verir, bundan əlavə həmin Zeynallı BEKA-dan rəsmi töhmət və xəbərdarlıq alır.

Bir neçə gündən sonra “Trud” qəzeti bağlandı və öz məqaləsi ilə iki partiya orqanının məsul redaktorlarının iç üzünü cəsarətlə və yerində açan yol. Zeynallı vəzifəsindən kənar edilir...

Yolumuz hayanadır?

İki məsul mətbuat orqanı – partiyanın dili, fəhlə və kəndli kütlələrinin dili, yalançıların, “sol” kampaniya üzvlərinin əlindədir.

Bu azmış kimi BEKA katibi Mirzoyan Zaqafqaziya Diyar Komitəsinə teleqram vuraraq bildirir ki, Nərimanovun məqaləsindən sonra onlar, yəni “sollar” özlərini sarsılmış hiss edirlər və guya məqalə əsassız yazılmışdır. Zaqafqaziya Diyar Komitəsi teleqram vurub məndən materiallar tələb edir.

Mən Tiflisə gəlib Zaqafqaziya Diyar Komitəsinin katibinə bildirdim ki, məndə material vardır və istənilən vaxt təqdim edə bilərəm.

Mən Zaqafqaziya Diyar Komitəsinin plenumunu gözləyirdim; mən çox istəyirdim ki, “sol qrup” özü plenumda bu məsələni qaldırsın. Çox güman ki, məni sənədlərlə onların yalanını və mürdarlığını sübut etmək niyyətindən xəbər tutub susdular və mənim məqaləm haqqında bir kəlmə də

danışmadılar. Məgər sonuncu Azərbaycan Sovetlər qurultayında seçkilər bu sollar tərəfindən yalansız keçmişdir.

Partiya qaydası ilə XKS sədri yol. Musabəyovu seçmək toklifi elan edildikdə yerlərdən səslər eşidildi: “Bəs, Nərimanov?”

Onlara cavab verdilər ki, Nərimanov İttifaq Sovetinin sədri seçilmişdir.

Elə o dəqiqə onların agentləri bu qərarla razı olmayanları dilə tutub sakitləşdirməyə başladılar ki, indi yol. Nərimanov hər üç respublikanın başçısı sayılır.

Məgər bu, yalan deyil?

Və nə üçün işi bu dərəcəyə çatdırırdılar ki, işdə kütlələr bu yalandan xəbər tutsunlar.

Tiflisdə yaşayarkən guya ali hakimiyyət kimi çox tez-tez mənə ASSR Xalq Komissarları Sovetindən və onun ayrı-ayrı üzvlərindən şikayətlə müraciət edirdilər, lakin mən hər dəfə izah etməli olurdu ki, bəzi məsələlərə toxunmağa mənim haqqım yoxdur və i.a.

Bu halda mən ya görək özümü dartıb üç respublikanın başçısı kimi göstərməli və amansız yalan danışmalı, yəni vəd verib, lakin heç bir iş görməməli, ya da olduğunu deməliyəm.

Və qurultay nümayəndəsi - bizim aramızda yol. Nərimanov olmadığı üçün, özümüzü yetim sayırıq dedikdə ona da belə izah etmək lazım idi.

Şahidlər deyirdilər ki, o hələ çox şey demək istəyirdi, lakin onu danışmağa qoymadılar...

Hökumət başında oturanları bacarıqsızlığı üzündən “Şaxsey-Vaxsey” matəm günləri zamanı qızıl əsgərlərin güllələrindən zərər çəkmiş fars fəhlələrini də danışmağa qoymadılar.

Sollar sevindilər:

Nərimanov yoxdur, beləliklə, bu il EMKA-da matəm günləri zamanı yürüşlərin qadağan edilməsi haqqında məsələ qaldırmaq olar.

Keçən il bu məsələ EMKA-da ayırd edilmişdi. Mən qəti olaraq repressiya əleyhinə idim, lakin bununla belə, biz məscidləri gözüb qara camaatı dilə tuturdur ki, küçələrdə özlərinə işgəncə verməsinlər.

Bir nəticəsi oldumu?

Qəti surətdə bildirirəm ki, nəticəsi oldu.

Ən “sol” yoldaşın, Qarayevin yanında, məsciddə çox nüfuzlu bir molla bu günlərdə küçələrdə özlərinə işgəncə verənlərin hərəkətlərini möhkəm tənqid etməyə başladı.

Lakin buna baxmayaraq bu il özlərinə işgəncə verənlər oldu.

Nə qədər ki, bu dindar kütlənin inkişaf səviyyəsini yüksəltmək yolu ilə onun bu matəm günlərinə mömin olan, lakin özünə işgəncələrdə iştirak etməyən hər hansı ziyalı müsəlman kimi yanaşmalarına nail olmamısınız, elə də olacaqdır.

Min illərdir ki, bədbəxt, avam müsəlman kütləsi (şio məzhəbli) Məhəmmədin ən sevimli nəvəsi imam Hüseyin işgəncəli ölümü günü matəm yürüşü keçirir və ən dəhşətli şəraitdə düşmənlərin əlinə keçən Hüseyin və onun ailəsinə məhəbbət və rəğbət əlaməti olaraq əsl dindar avam ünsürlər bu və ya digər yolla bu hadisələrə öz münasibətlərini bildirirlər.

Bu, öz gücsüzlüyünü bilərək Məhəmmədin qanunlarını pozan, haminı və hər şeyi qızılla ələ almaq istəyən Yezidə qarşı mərdi-mərdano çıxış etmiş adamın həyatından bütöv bir faciədir.

Yeri gəlmişkən, burada qeyd etmək lazımdır ki, fars fəhlələrinin iclaslarından birində Azərbaycan Respublikasının başçısı Ağamalıoğlu Hüseyini qorxaq kimi xarakterizə etmişdi ki, buna görə fəhlələr onu məzəmmət etmişdilər.

Qorxaq o deyil ki, yetmiş nəfər pis silahlanmış adamla on dəfə artıq qüvvətli olan düşmənlə döyüşür, odur ki, sol qrupdan qorxub işin əsl vəziyyətini bildirmir və bununla da partiya üzvlərini aldadır, onları fəhlə-kəndli respublikasında qızıl əsgər güllələrindən qanı tökülən fəhlələrə qarşı silahlandırır.

Qorxaq odur ki, vəzifəsindən ötrü alçaqcasına yalan danışır, lakin imam Hüseyin tabe olsun və öz vicdanını qızılla satsın deyə Yezid bütöv bir vilayəti idarə etməyi ona təklif edirdi. O bunu etmədi: həlak oldu.

Ağamalıoğlu və Musabəyov yoldaşların tarixi belə başa düşməsi nə kimi nəticələr verdi?

Kirov və Mirzoyan onlara heç kimə qəti surətdə heç bir narahatlıq gətirməyən matəm yürüşünü bu il qadağan etmək olarmı sorğusu ilə müraciət etdikdə onlar dedilər: “Olar”.

Nəticədə – əsgərlər və Balaxanıdan olan fars fəhlələri arasında silahlı toqquşma.

Musabəyov həlak olmuş fəhlələrin ailələrində olmuş və son dərəcə əsəbi fəhlə kütləsinin əhatəsində bildirmişdi: “Buna kim icazə vermişdir, mən təhqiqat təyin edəcəyəm və müqəssirlər cəzalarına çatacaqlar...”

Bəli, yalnız vəzifələrindən ötrü kommunizm ideyasını yaymaq istəyənləri cəzalandırmaq lazım idi. Lakin MK-nın birinci qərarının əvəzinə yeni qərar çıxarmaq nəyə lazım idi, yəni toqquşmadan sonra: yürüşə mane olmamaq.

Ən biabırçı isə bu idi:

Fəhlə-kəndli respublikasında fəhlələri İran şahının nümayəndəsi, konsul sakitləşdirməyə başlayıb istehza ilə fəhlələrə deyirdi:

“Nə etmək olar?” Siz, İran təbəələri, başqa dövlətdə yaşayırsınız, burada sizin dini mərasimlərinizin icrası qanunla qadağan edilmişdir. Mən sizdən xahiş edirəm, dağılışın. Və fəhlələr dağılışdılar.

Nərimanovun Azərbaycandan gətməsi “sol” qrup üçün çox böyük sevincdir. Nərimanovun qışqırmış olduğu və qışqırdığı xüsusi şəraitdən biri də budur, lakin solluq oyunu oynayanlar əvvəllər də, indi də bunu başa düşürlər.

Burada Mərkəzin nümayəndəsi Kirov da başını itirdi. Dinə qarşı materialist kimi çıxış etmək bir şeydir, bu mərasimləri icra etməyi qadağan etmək məqsədilə silahlı qüvvə tətbiq etmək başqa şey.

Və o məsul katib, Mərkəzin nümayəndəsi kimi cavab verməli olacaqdır.

Çox güman ki, onun ilhamvericisi olan yol. Serqo da cavab verməli olacaqdır, belə ki, Kirov axırıncısız heç bir şey etmir.

Bütün bu işlər onların, yəni Kirov və Serqonun, Mərkəzə bu barədə necə məlumat verməsindən asılıdır.

Bu aydın şəkildə onu göstərir ki, Serqo və Myasnikovun başçılığı ilə Zaqafqaziya Diyar Komitəsində fraksiya geniş fəaliyyət göstərir: yol. Kirovu baş vermiş hadisəyə görə pis vəziyyətdə qoymaq istəmirlər. Yeri gəlmişkən, onlar Sovet respublikalarının birləşməyi haqqında Mərkəzə doğrumu məlumat vermişlər?

Maraqlıdır ki, bununla əlaqədar olaraq mənim Zaqafqaziya Diyar Komitəsinə verdiyim məlumat indiyədək nəzərdən keçirilməmiş qalır...

Burdan Gürcüstan Mərkəzi Komitəsi əhvalatı ortaya çıxır.

Axi, sözün həqiqi mənasında, Gürcüstan EMKA-nın köhnə tərkibini millətçilikdə günahlandırmaq gülüncüdür. Köhnə tərkibin bütün günahı onda idi ki, o düz və tamamilə aydın şəkildə Serqo, Kirov və Myasnikova demişdi ki, onlar özlərinin yanlış məlumatları ilə Mərkəzi aldadırlar. Bu kompaniya birləşdirmə məsələsinin Mərkəz tərəfindən qəti həllinə qədər həmişə Zaqafqaziya respublikalarının RSFSR-ə tam birləşməsi haqqında danışırdı və bu layihə ilə də o Moskvaya gəlmişdi.

Lakin o tamamilə başqa qərarla qayıtmışdı. Lakin Serqo birləşdirmə haqqında yol. Leninin layihəsini öz layihəsi kimi qələmə verdikdə, EMKA-nın köhnə tərkibindən olan gürcü yoldaşlar ona dedilər: “Siz yalan danışırırsınız, bu sizin layihə deyil. Siz Mərkəzə səhv məlumat verirsiniz”. Və

savaşa başladı. Serqo, Kirov və Myasnikov cəsarətli olsaydılar deyərdilər: biz belə fikirləşirdik, lakin sillə yedik. Və heç bir şey də olmazdı, belə ki, yol. Leninin Sovet respublikalarının bərabər hüquqlarla birləşməsi gürcü yoldaşlar tərəfindən sözsüz qəbul edilmişdi.

Genuyaya getməmişdən qabaq, bir gün yol. Stalin mənə dedi: “Serqo korlanıb”. Yox, o korlanmayıb, onun dövlət ağılı həddən artıq qiymətləndirərək onu korlayıblar. O inqilabın bütün xilasını vuruşmada görür. O öz düşmənlərini məhv etmək üçün Zaqafqaziya kommunist təşkilatlarının sonuncu qurultayında nə kimi üsullara əl atmamışdı. Bütün bunlar haqqında danışmaq ayıbdır.

18-ci ildən başlayaraq mənim məsləkdaşlarımla birgə səyim, bütün inqilabi Şərqi Sovet Rusiyası ətrafında və yanında toplamağa və bu günədək Yer kürəsinin o biri yarısında milyonlarla insanların başlarına gətirilən müsibətə bir zərbə ilə son qoymağa yönəldilmişdi. Yer kürəsinin yarıdan çoxunda əhalinin köləliyi, Yer kürəsinin kiçik hissəsində yaşayan əhalinin rifahı üçün şüurlu surətdə müdafiə edilir və bizim beşillik çağırışımıza baxmayaraq burda çoxmiyonlu fəhlə sinfi daha azsaylı istismarçıların zülmü altında inləyirdi və inləməkdə davam edir.

Mən təkrar edirəm.

Mən məsələyə materialist kimi yanaşırdım. Qərbin Şərqdən iqtisadi asılılığı məni belə bir şüar irəli sürməyə məcbur edirdi:

Şərqdən keçək Qərbə.

Həm ucqar respublikalarda bizim taktika məsələlərində, həmçinin Azərbaycanda və Əfqanıstanda, İranda və Türkiyədə bizim siyasətə münasibətdə, mən Şərq məsələsi haqqında danışdıqda, məhz yuxarıda adı çəkilən məqsədi nəzərdə tuturdu.

Hətta Moskvada 20-ci ildə tatar kommunistlərinin ikinci qurultayında mən demişdim: “Panislamist hərəkatı yoxdur, lakin əgər müvəqqəti hal kimi yaranmış olsa, biz gərək Qərbi Avropada kapital hökmranlığını məhv etmək üçün ondan da istifadə edək.

Lakin bu hərəkata bizim rəhbərliyimiz ona görə zəruridir ki, bu hərəkat öz məqsədinə nail olduqdan sonra inqilabımızın inkişafına mane olmasın”.

Mən nədənsə inanırdım ki, Rusiya proletiariati bunun öhdəsindən gələ bilər və gəlməlidir.

Lakin bizim sonrakı fəaliyyətimiz qəti olaraq ümidimi kəsdi və get-gedə məni inandırır ki, Şərqi köləlikdən azad edilməsi kimi böyük vəziyyə bizdən uzaqlaşır, daha doğru desək: biz ondan uzaqlaşırıq...

Türkiyədə azadlıq hərəkatının nəticəsi, məhz buna sübutdur.

Əgər biz Rotşteynin əli ilə İranda azadlıq hərəkatını məhv etməsəydik, indi Antantanın başına nə gələcəkdi.

Axı, aydındı: əgər biz bütün bunları düzgün nəzərə alıb, İranda və Türkiyədə azadlıq hərəkatına real, qəti siyasətlə rəhbərlik etsəydik, indi mübaliğəsiz deyə bilərdik: biz Atlantaya hökmə dikte edərdik. İki ən mühüm məntəqə – körfəzlər və Hindistana açılan qapılar birbaşa bizim nüfuzumuz altında olardı... Bax bu o Şərq məsələsidir ki, mən həmişə onun barəsində danışmışam.

Lakin bunun üçün özümüzdə milli məsələni həll etmək zəruri idi. Çox təəssüf ki, bu məsələ bizdə indiyə qədər hələ elə həll olunmamışdı ki, Şərq məzlumlarının diqqətini özünə cəlb etsin.

12-ci qurultay tərəfindən milli məsələnin həlli bizi sakit edə bilermi? Ucqar respublikalarda bu qərarı kim həyata keçirəcək? Bu məsələ üzərində düşünmək zəruridir. Mən bildirirəm: 12-ci qurultayın qərarını o adamlar həyata keçirə bilərlər ki, onlar inqilabın ilk günlərindən heç kəmdən qorxmaya cəsarətlə bu barədə qışqırırdılar, solluq oyunu oynayanlar isə bu məsələni korlayacaqlar, çünki onlar Mərkəzin qərarının səmimiyyətinə ürekdən inanmırlar. Onlar indiyə kimi fikirləşirdilər və fikirləşirlər ki, bütün bu kimi qərarları gözdən pərdə asmaq üçün, effekt üçün qəbul edirlər. Əlbəttə, bu işçilərə qarşı münasibətdə 12-ci partiya qurultayının qərarını nə dərəcədə ciddi həyata keçirəcəyini göstərmək və bununla Şərq məsələsinə öz münasibətini bildirmək Mərkəzin işidir.

Hələ ki, kommunizm quruluşuna tərəfdar idik. Avropada təbliğatımız güclü idi, lakin NEP (YİS) siyasəti elan edildiyi gündən bu qüvvə xeyli zəifləmişdir. Bizim vəziyyətimiz Avropa fəhləsini qorxuya salır və o belə bir sual qarşısında dayanır: yeni quruluşda onun vəziyyəti yaxşılaşacaq mı? Biz isə Şərqdə real, qəti siyasətimizlə elə bir vəziyyət yarada bilərdik ki, bu vəziyyətdə fəhlə sinfi tərəddüd etməsin.

Hazırda fransız jandarmeriyasının tapdığı altında özilən Almaniya fəhlələrini dözməyə məcbur edən bu tərəddüdlər deyilmi?

Sözümün sonunda demək istəyirəm: mən və mənim məsləkdaşlarım tamamilə səmimi və şüurlu surətdə Sovet hakimiyyətini idcallaşdırmağa və bu yolla Şərqdə yeni idarə forması verməyə və beləliklə Şərqi Avropa kapitalı zülmündən azad olması üçün ən doğru yol açmağa və bununla da bu kapitalın məhvini sürətləndirməyə cəhd göstərdik.

Bu cəhdlər zamanı biz, hər şeydən əvvəl, inqilabi dövrün səhvləri kimi Sovet Rusiyasının səhvlərinə haqq qazandıraraq, daha dinc şəraitdə

xüsusi şəraiti olan ucqarlarda bu səhvlərə yol verməməyə çalışırdıq.

Biz xalqların azadlığı haqqında çağırışımızın səmimiyyətinə inanırdıq və tezliklə daha az mədəniyyətli xalqların daha çox mədəniyyətli xalq olan velikoruslarla qovuşması üçün, beləliklə inqilabı qüvvətləndirmək və inkişaf etdirməkdən ötrü biz təbii yollar axtarırdıq. Bu cəhdlər zamanı biz rus şovinistləri və vəzifəpərəstləri ilə, ucuz populyarlıq gözləyən məsuliyyətsiz şəxslərlə, bu və ya başqa yolla Mərkəz qarşısında ad qazanmaq arzusunda olan firildəçilərlə və şüurlu surətdə partiyamıza soxulmuş, partiyamızı tez bir zamanda parçalamaq üçün şüurlu surətdə solluq oyunu oynayan, bizə düşmən olan partiya üzvləri ilə qarşılaşırdıq. Bu, düz yol idi.

Bu ünsürlər bizi millətçilikdə, müxtəlif təmayüllərdə, sərbətsizlikdə, separatizmdə və i.a. günahlandırirdılar. Çox təəssüf ki, Mərkəz bu ünsürlərin sözünü eşitmiş və indi də eşidir. Bizim yeganə çıxış yolumuz qalır: ya taktikamızı düzgün saymağı və nəticədə bizə tam etimad göstərilməsini tələb etmək, ya da səhnədən çəkilmək, yəni məsul vəzifələr tutmayıb kütlələr arasında mədəniyyətçilər sifətilə işləmək. Bu bizi mənəvi cəhətdən tamamilə təmin edəcəkdir. Bir çox mülahizələrə görə biz birincidən, yəni taktikamızı düzgün saymağı tələb etməkdən əl çəkməli olacağıq. İkincisi qalır ki, mən Azərbaycana münasibətdə bunu həyata keçirmişəm.

Mən hələ 1922-ci ilin iyun ayında RKP MK-ya aşağıdakı məzmununda teleqram göndərmişdim:

“Mən Moskvada olarkən yol. Stalin vəziyyət birtərəfli işləndirilməsin deyərək Azərbaycanda işlərin vəziyyəti ilə tanış olduqdan sonra öz fikrimi RKP MK-ya bildirməyi mənə təklif etmişdi.

Yol. Kirovun Moskvada olduğunu və onun vəziyyəti birtərəfli işləndirəcəyimi nəzərə alaraq Zaqafqaziya Diyar Komitəsinin katibindən xəbərsiz edirəm ki, mənim fikrim haqqında da məlumat versin.

Azərbaycanın sonuncu partiya qurultayında, hər iki qrupun (sol və sağ) qrupların buraxılması haqqında tənənlə bəyanatından sonra “sol” qrup Bakı Komitəsinin himayəsi altında bu qrupa qarşı fəaliyyət göstərənlərlə amansız mübarizə aparmağa başladı.

Mən İttifaq Sovetinin üzvü təyin edilib və beləliklə Tiflisə köçməyimlə əlaqədar olaraq, “sol” qrup daha sərbəst fəaliyyət göstərməyə başladı.

Mən tərkibi tamamilə düşmənlərimdən ibarət olan AzMK-nın (AK(b)P MK) qərarına təsir göstərə bilmirəm.

Məni Azərbaycandan uzaqlaşdırdıqdan sonra, bu qrup məsləkdaşlarıma amansız divan tutmağa başladı.

Bir qismini siyasi cəhətdən öldürdü, başqalarını partiyadan xaric etmək qorxusu altında tamamilə simasızlaşdırdı, digərlərini isə gizli iş şəraitinə keçməyə məcbur etdi.

İndi sağ qrup yoxdur və Azərbaycanın bütün taleyi Mirzoyan başda olmaqla “sol” qrupun əlindədir.

Azərbaycanda vəziyyətin ağası olan “sol qrup əvvəllər edə bilmədiklərini indi inadla həyata keçirir.

Mən bildirirəm ki, bu qrupun fəaliyyəti nəticəsində yaxın gələcəkdə ikinci Türkünstan yaradılacaqdır.

Partiya parçalanır, xəbərçilik sistemi genişlənilir.

Müsəlman fəhlə və kəndlilər ən yaxşı halda partiyadan çıxmağa cəhd edir, bəd ayaqda müsavətlilər və ittihadçıların təsiri altına düşürlər.

Mən bildirirəm ki, bu qrupun fəaliyyəti nəticəsində təhlükəli millətlərarası antaqonizm inkişaf edir.

Əgər RKP MK bütün bunları normal hal hesab edir və Şorq siyasətindən əl çəkir, mənim buna qarşı heç bir etirazım yoxdur, lakin bildirirəm ki, “bu andan Azərbaycanda vəziyyətə cavab vermərəm və bütün məsuliyyət bu qrupun və onun əməllərini müdafiə edənlərin üzərinə düşür”.

Bu teleqramın göndərildiyi gündən 8 ay keçib və mən bildirirəm ki, Azərbaycanda vəziyyət bu vaxt ərzində daha da pisləşmişdir.

Mən bildirirəm ki, bir il bundan əvvəl Azərbaycanda hakimiyyət azərbaycanlı kütlələrinin Sovet hakimiyyətinin ümumi rəğbəti ilə müdafiə edilirdisə, lakin hal-hazırda hakimiyyət yalnız süngü gücünə müdafiə edilir.

Əlbəttə, əgər bizim xarici aləmlə silahlı toqquşmamız olmasa hələ bir müddət hakimiyyəti süngü gücünə saxlamaq olar, lakin əgər bu toqquşma baş verərsə, onda neft sənayesi təhlükə altında qalacaqdır. Bir dəqiqə belə vaxt itirmədən son zamanlarda Azərbaycanda yaranmış nöqsanlara diqqət yetirmək zəruridir.

İki ay bundan əvvəl Azərbaycanda üsyan baş vermişdi. Asanlıqla yatırıldı, lakin neçə gün qırmızı əsgərlərdən bataqlıqda gizlənməyə məcbur olan qadın və uşaqları oradan zorla çıxarıldıqda əhaliyə bu yatırma necə təsir göstərmişdi.

Orconikidzenin nəzəriyyəsinə görə, əlbəttə, kiçik Azərbaycanın əhalisini müntəzəm olaraq məhv etmək olar, lakin onda respublika kimdən ibarət olacaqdır?

Mən 1919-cu ildə Mərkəzi Komitəyə özümün birinci məruzəmdə dediyim sözləri təkrar etməliyəm. Biz Bakını bütöv Azərbaycansız saxla-

maq iqtidarında deyilik, eləcə də biz hazırkı beynəlxalq vəziyyətimizlə əlaqədar Zaqafqazıyanı süngü gücünə saxlamaq iqtidarında deyilik. 19-cu ilədək Müsavat, daşnak, menşevik və eser partiyalarının üzvləri olan gənc kommunistlərə etibar yoxdur.

Aşağıda mən bəzi statistik məlumatlar göstərirəm ki, bunlar Mərkəzin etimadını qazanmış məsul yoldaşların müstəmləkəçilik siyasətini daha yaxşı əks etdirir.

Azərbaycanın paytaxtında türklər Bakı Sovetinin qulluqçularına is-tər-istəməz şifahi və yazılı şəkildə müraciət etdikdə, bu müraciət rus dilində olmalıdır, belə ki, ruslar, yəhudilər və ermənilər türk dilində danışmırlar.

Mən bildirirəm ki, Dövlət Duması olanda türk əhalisi belə sıxıntıya məruz qalmırdı.

Bəs, Bakı qəzasında yerləşən 76 türk kəndinin əhalisi öz işləri üçün şəhərə gəlib və Bakı Sovetinə müraciət etdikdə necə təəssürat yaranır?

Bəs, türklər üçün məktəblərin və uşaq evlərinin sayı?

Lakin hər şeydən dəhşətli təəssürat tələbələrdir: 30 rus və 5 türk.

Daha dəhşətli isə bu məsul yoldaşların fəhlə uşaqlarına münasibətidir.

Fabrik-zavod-şagirdlik məktəbləri adlanan təhsil ocaqlarının sayı 17, burada rus uşaqlarının sayı 1192, müsəlman fəhlələr üçün isə – 26.

Məgər bütün bunlar yol. Kirova, Mirzoyana bəlli deyil?

Məgər Mirzoyan və başqalarının bu cür cinayətkar siyasətini müdafiə edən Ruhulla Axundov və ona bənzər türklər bunu hiss etmirlər?

Ürəkdə bu ədalətsizliyi dərk edən türk işçiləri nə üçün bunu edirlər?

Lakin onlar nəinki bu barədə qışqırır, hətta ya mənəblərinə görə, ya da yuxarıda deyildiyi kimi, Azərbaycanda türklər arasında Sovet hakimiyyətini nüfuzdan salmaq məqsədilə bu siyasətin davamına kömək edirlər.

Partiya qurultaylarının milli məsələyə dair bir sıra qərarlarından sonra belə şəxslərə Azərbaycan zəhmətkeşlərinin səadətini etibar etmək olarmı?

Bakı Sovetinin məsul işçilərinin tərkibi

Sıra N	Şöbələr üzrə familiyalar	Partiya mənsubiyyəti	Vəzifəsi	Milliyyəti	Şöbənin bütün qulluqçularının sayı	Onlardan türklər
1	2	3	4	5	6	7
I. Rəyasət Heyəti					10	2
1	Krılov	part.	sədr	rus		
2	Vareykis	"	sədr müavini	naməlum		
3	Yadrov	"	məsul katib	yəhudi		
4	Mirzoyan	"	rəyasət heyəti üzvü	erməni		
5	Konuşkin	"	"	rus		
6	Todorski	"	"	"		
7	Karuşkin	"	şöbə müdiri	"		
8	Blyaxin	"	"	"		
9	R.Hüseynov	"	"	türk		
10	Qasımov	"	rəyasət heyəti qulluqçusu	naməlum		
II. İşlər idarəsi					26	4
1	Şahbazov	bitərəf	işlər müdiri	türk		
2	Yanovskaya	part.	ümumi şöbə müdiri	rus		
III. Kommunal təsərrüfat					450	20
1	Paruşin	part.	şöbə müdiri	rus	(yarım bölmələrlə)	
2	Roxlin	bitərəf	"	yəhudi		
3	Livşits	"	işlər müdiri	"		
4	Abəzqauz	"	katib	"		
IV. Tikinti yarımşöbəsi						
1	Nikitin	bitərəf	müdür	rus		

1	2	3	4	5	6	7
V. Əmlak şöbəsi						
1	Belikov	part.	müdür	naməlum		
2	Kriştun	bitərəf	müdür müavini	yəhudi		
3	Palaşkov	"	katib	rus		
VI. Abadlaşdırma şöbəsi						
1	Mirzəbekyants	bitərəf	müdür	erməni		
VII. İstismar bölməsi						
1	Mişuxin	bitərəf	müdür	rus		
VIII. Nəzarət-hesablama yarımşöbəsi						
1	Mahmudbəyov	bitərəf	müdür	türk		
2	Savitski	"	müdür müavini	rus		
IX. İntentar-statistika yarımşöbəsi						
1	Çevanov	bitərəf	müdür	naməlum		
X. Neft şöbəsi						
1	Jdanov	part.	müdür	rus		
XI. Elektrotexnika yarımşöbəsi						
1	Çemomordikov	bitərəf	müdür	yəhudi		
XII. Torpaq bölməsi						
1	Peskovski	bitərəf	müdür	rus		
XIII. Təchizat şöbəsi						
1	Bema	bitərəf	müdür	yəhudi		

1	2	3	4	5	6	7
XIV. Yol şöbəsi						
1	Bunov	bitərəf	müdür	rus		
XV. Maliyyə şöbəsi						
1	Andreyev	part.	müdür	rus		
2	Kantsnelson	bitərəf	müdür müavini	yəhudi		
3	Sklyarevski	"	II müavin	rus		
4	Semenenko	bitərəf	vergi yarımşöbəsinin müdiri	rus		
XVI. İdarəetmə şöbəsi					20	3
1	Hüseynov R.	part.	müdür	türk		
2	Suslov	"	müavin	rus		
3	Luçinski	bitərəf	katib	"		
XVII. Torpaq şöbəsi						
1	Pronzyonni	part.	müdür	erməni		
2	Svetlov	bitərəf	işlər müdiri	rus		
XVIII. Su təchizatı şöbəsi					100	1
1	Sevostyanov	part.	müdür	rus		
2	Afanasyev	bitərəf	müdür müavini	"		
XIX. Statistika şöbəsi					11	yoxdur
1	Rtuştayn	bitərəf	müdür	yəhudi		
2	Purye	"	müdür müavini	"		
XX. Səhiyyə şöbəsi					40	2
1	Neystadt	part.	müdür	yəhudi		

1	2	3	4	5	6	7
XXI. Xalq təhsili şöbəsi					60	5-7
1	Blyaxin	part.	müdir	naməlum		
2	Barçuk	"	müdir müavini	yəhudi		
3	Natalov	bitərəf	katib	erməni		
4	Karkaşev	"	işlər müdiri	"		
5	Orucaşov	"	yarımşöbə müdiri	türk		
XXII. Şəhər sənayesi şöbəsi						
1	Alekseyev	part.	müdir	rus		
2	Bernşteyn	bitərəf	müdir müavini	yəhudi		
XXIII. Komendantlıq						
1	Loqinov	bitərəf	komend.	rus.		

Baksovetin özəyində 70 adam, onlardan türk 20 nəfər.

Baksovetin üzvləri cəmi 500 nəfər

Onlardan rus – 240 nəfər

türk – 200 nəfər

və başqa millətdən – 60 nəfər

Qəzada kəndlər – 78

Yalnız türk əhalisi olan – 76

rus – 2

Təqaüdçülər – 35, onlardan türk – 5.

Statistik məlumatlar

Bakıda məktəblərin sayı

I dərəcəli məktəblər

Bakı	rus	türk	erməni	başqa	millətlər
Məktəblərin ümumi sayı –	57	24	20	9	4
Məktəblilərin sayı –	17.283 7650	5326	3584	659	

II dərəcəli məktəblər – 16, məktəblilər – 3254

Türk	– 4	"	194
Rus	– 11	"	2924
Erməni	– 1	"	136

Texniki-peşə təhsili

	Aşağı	
Fabrik-zavod şagirdliyi	17, məktəbli –	1218
Burada rus uşaqların sayı		1192
Türk	"	26
	Orta	
Texnikum	6, məktəbli –	1179
(Nərimanov ad. türk) 1	"	252

Bakıda uşaq evləri

Uşaq evlərinin sayı 37, uşaqların sayı 3773, onlardan türk uşaqları 527, rus uşaqları – 1858.

Bu məruzə – 1923-cü ilin yayında MK-ya təqdim edilmişdi. Partiyamızın həyatında baş verən hadisələrin gedişi bu materialın gələcəkdə tarixi bir sənəd kimi əhəmiyyət kəsb edəcəyini göstərir.

Mən bu əlavəni 1923-cü il dekabrın 23-də, bu məruzənin MK-ya təqdim edildiyi vaxtdan 6 ay keçdikdən sonra edirəm və mənim demək olar ki, bütün mülahizələrim həyata keçdi.

1. Almaniyadakı hadisələr bizim ümidlərimizi doğrultmadı. Əksinə, irtica daha da şiddətlənir. Bizim Qərbə olan meylimiz müvəffəqiyyətsizliyə uğradı. Bizim Şərqə münasibətimiz qeyri-müəyyən olaraq qalır; Şərqi bizə münasibəti gərginləşmişdir...

2. Müxalifətin MK-nın xəttinə qarşı çıxışı, demokratizm haqqında diskussiyanın gedişi partiyanın açıq-aydın parçalanmasını göstərir.

3. Azərbaycanda Sovetlər qurultayı mənim mülahizələrimi kifayət qədər sübut etdi.

Qurultay, demək olar ki, Azərbaycan MK-nın müəyyən edilmiş siyahılara görə seçilmələrini lazım bildiyi adamlardan ibarət idi. Lakin necə vəziyyət yarandı? Mənim tərəfdarlarım olan Qədirlilər və Əfəndiyev yoldaşlarının çıxışları bütün qurultay tərəfindən alqışlandı. Hüseynova, Qarayevə, Mirzoyana isə danışmağa imkan vermədilər. Bu, Kirov, Mirzoyan və başqaları tərəfindən qurultaya xüsusi siyahılar üzrə dəvət edilənlərin əhvali-ruhiyyəsini lazımi dərəcədə xarakterizə edir.

Qurultay nümayəndə heyəti göndərərək Qədirlilər və Əfəndiyev yoldaşlarına: "Biz qorxuya salınmışıq, hər şey haqqında açıq danışa bilmirik. Əgər siz danışmaq üçün özünüzdə cəsarət hiss edirsinizsə, onda danışın: biz bu

və ya başqa yolla sizin nümayişkarənə müdafiə edəcəyik” deməyi tövsiyə etmişdi. Düzünü demək lazımdır ki, qurultay həddini aşmışlara onların vəziyyətinin səbatsız olduğunu göstərdi. Lakin qurultayın rəyasət heyətinin, yəni Mərkəzi Komitənin hökumətin siyasətinin bəyənilməsi haqqında təklif etdiyi qətnaməsi yekdilliklə qəbul edildi.

Bizim şəraitdə bu yekdil qərarın nə demək olduğunu hər kəs bilir. Qədirlə və Əfəndiyev qurultayın əhvali-ruhiyyəsini nəzərə alaraq xüsusi qətnamələr təklif etmədilər, yəni bununla bir daha sübut etdilər ki, biz parçalanmadan uzağıq, lakin biz həqiqət tərəfdarıyıq və riyakarlıq əleyhi-nəyik.

Bizim xəttimiz tamamilə düzgün xətdir: biz partiyada parçalanmaya yol verməyəcəyik, lakin əlimizdə olan vasitələrlə öz fəaliyyətləri ilə ümumi işimizi məhv edənləri ifşa edəcəyik.

Mərkəzin nümayəndəsi Kirov Azərbaycanda onun siyasətinin qurultay tərəfindən yekdilliklə bəyənildiyi haqqında partiya MK-nın məruzəsini edəcəkdir və Mərkəz də buna inanacaqdır...

Beləliklə, qəza baş verənə qədər özümüzü aldatmaqla məşğul olacağıq.

Bütün bunları bu sənəddə ona görə qeyd edirəm ki, partiyamızın tarixi bizim iflasa uğramağımızda kimin haqlı, kimin günahkar olduğunu bilsin. Qabaqcadan demək olar ki, biz uçurumun kənarındayıq.

Bu məruzə ilə əlaqədar olaraq Bakıya komissiya göndərilmişdi. Komissiyanın üzvləri Yaroslavski, Petrovski, Şkiryatovdan ibarət idi. MNK üzvü olan Yaroslavskinin yoxlanışdan sonra mənimlə söhbəti oldu və o dedi ki, guya mən öz məruzəmlə partiya MK-nı aldadıram. Partiyanın ən ali məhkəməsinin üzvü olduqca ciddi işə belə yanaşır. Daha nə danışmaq olar? Bəs, əgər bu Yaroslavski üzvləri Bakı təşkilatı üçün “ctibarlı adamlardan ibarət olan qurultayın əhvali-ruhiyyəsini görsəydi və əgər o partiya və Sovet hakimiyyəti qarşısında xəcalət çəkirsə, onda o, çox güman ki, utanardı...

Yol. Stalin bu məruzə ilə əlaqədar mənə dedi: “Məruzədə şəxsiyyətlərə toxunmaq lazım deyildi”.

Mən məruzəni “Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair” adlandırdım. Və Azərbaycanda bu və ya digər rol oynamış şəxsiyyətlər gələcək nəsillər üçün xarakterizə edilməliydi. Bu sənədin işıq üzü görməyə imkanı yoxdur, lakin vaxt olacaq ki, tarix bizim qəzanın müqəssirlərini axtaracaqdır. Vaxt olacaq ki, Azərbaycan fəhləsi və kəndlisi belə bir sual qoyacaq: kimdir müqəssir? Onda bu adamlara aydın olacaq ki, Hüseynovlar, Qara-

yevlər, Axundovlar (Ruhulla) öz şəxsi mənfəətləri üçün Sovet Azərbaycanını simasızlaşdırır və onun mənafeyini topdan və pərakəndə satırdılar.

Lenin və Stalin yoldaşlara yazdığım məktublardan mən bu məruzədə elə məktubları əlavə edirəm ki, bunlar arxasında yol. Stalin dayanmış, o zaman güclü olan Serqo ilə apardığım mübarizəni aydın şəkildə göstərir.

Son zamanlar aydın olmuşdur ki, Serqo Mərkəzdən göndərilmiş nümayəndədir. Mən onunla mübarizəni yol. Lenin onu özünün məşhur məktubunda rüsvay edəndən əvvəl başlamışdım. Bu bir daha sübut edir ki, mən bu adamın “nə yuvanın quşu” olduğunu yol. Lenindən qabaq bilmişəm. Əgər əlverişli şərait yaranarsa, mən özümün “Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair” qısa məktublarımı bu tərkibdə, təkcə MK üçün deyil, gələcək nəsillər üçün davam etdirirəm.

Mən əminəm ki, bizim ideyamız qalib gələcəkdir. Bəlkə də biz öləcəyik, lakin ona görə öləcəyik ki, yenidən həyata qayıdaq. Və o zaman mənim qısa məktublarım gələcək kommunist rəhbərlər üçün faydalı olacaqdır.

Moskva. 24.XII.1923.

N.Nərimanov.

Mən bu əlavəni 1924-cü il mayın 27-də edirəm.

Bakı konfransı və AKP partiya qurultayı məşəvik və daşnakların əli ilə partiyanın parçalanması məsələsində bizim nöqteyi-nəzərimizin düzgünlüyünü bir daha qeyd etmək üçün zəngin material vermiş oldu.

Bu məruzədə təxminən bu barədə danışılır ki, 1) erməni “yoldaşlar” və rus şovinistləri – Bakı təşkilatının rəhbərləri cinayətkar siyasət həyata keçirirlər, keçmişlərindən qorxan müsəlman işçilərin qüvvəsindən istifadə edərək öz məqsədlərinə – partiyayı parçalamağa nail olmaq üçün solları oynayırlar.

Bir il keçdikdən sonra, son dərəcə dəqiqliklə qabaqcadan dediklərimiz həyata keçdi.

Biz öz məruzəmizdə həmişə deyirdik ki, 2) türk fəhlələri arasında iş aparılmadığı üçün və onlara yanlış münasibət üzündən türk və rus fəhlələri arasında antaqonizm genişlənir. Onların ölkənin idarə edilməsində və s. rus fəhlələri ilə birlikdə şüurlu surətdə iştirak etmələri üçün türk fəhlələrinin inkişaf səviyyəsini yüksəltmək zəruridir.

Məruzədə mən birbaşa göstərirəm ki, 3) bu, məlum proqram üzrə məlum şəxslər tərəfindən həyata keçirilir ki, onlar nəyin bahasına olursa olsun, Azərbaycanı simasızlaşdırmaq, öz miskin məqsədləri üçün onu güc-

dən salmaq istəyirlər. Bu məqsədə nail olmaq üçün onlar özləri çıxış etməyib, Azərbaycandan olan türkləri Azərbaycanın mənafeyini müdafiə edənlərə qarşı çıxış etməyə məcbur edirlər. İş “parçala və hökm ” şüarı altında getmiş və gedir.

Bizim qabaqcadan dediklərimiz – eser, menşevik və müsavətcı qruplar partiyayı parçalamaq üçün solları oyunu oynayırlar, biz qeyd edirik – artıq həyata keçmişdir. Məruzədə onlardan bəzi daha mühüm olanları qeyd edilmişdir, ikinci dərəcəli olanlar qeyd edilməmişdir.

Mənim irəli sürdüyüm məsələləri araşdırmaq üçün Bakıya gəlmiş məlum komissiyanın kommunist vicdanına zərbə endirmək üçün, mən onların familiyalarını təkrar edirəm: eserlər Xanbudaqov, Axundov Ruhulla, Cəbiyev Həbib, Rəhim Hüseynov, Cahangir Nağıyev, müsavətcı M.D.Hüseynov, menşevik Qarayev.

Onların cinayətkar işi özünü nədə göstərmişdir.

Özünün “Qafqaz siyasəti”nin inkişafına mane olan hər şeyi məhv etmək üçün Serqoya məni Azərbaycandan uzaqlaşdırmaq lazım idi. O məsləhət üçün Mirzoyana müraciət etdi, Mirzoyan dedi: “Bizə ancaq sənənin razılığın lazımdır və Nərimanov burada olmayacaq”. Serqo dedi: “İşində ol”. Mirzoyan mənim EFKA-dan qovduğum və bu andan solları oyunu oynamağa başlayan, Qarayev və M.D.Hüseynovla birlikdə mənə qarşı açıq çıxış edən, Mirzoyana çox şey vəd edən həmin Xanbudaqova müraciət etdi; o mənə qarşı fəaliyyətə başlamaq üçün MK-ya katib keçirilməsini xahiş edirdi.

Bu, Mirzoyan tərəfindən yerinə yetirilir: onu – Xanbudaqovu, AKP MK-ya katib seçirlər və iş başlayır, o öz qohumlarını qəzalara göndərir və onlara tapşırıqlar verir ki, heç yerdə Nərimanovun adını çəkməsinlər və onu heç yerə seçməsinlər və i.a. Belə bir işi qurtardıqdan sonra Xanbudaqov Mirzoyana deyir: “Mənim qəzalarım hazırdır”. Mirzoyanın özünün fəhlə rayonları artıq çoxdan hazır idilər. Serqoya məlumat verirlər ki, indi Nərimanovu cəsarətlə çıxarmaq olar. Moskvada daha yüksək vəzifə verilməsi bəhanəsi ilə çıxarırlar. Və həqiqətən SSR İttifaqı MİK-nın sədri seçirlər. Mirzoyan və Serqo şadlıq edirlər: məni çıxartdılar və heç bir şey olmadı. Azərbaycanda nəinki üsyan yoxdur, hətta heç kim Nərimanovun adını çəkməyə belə cürət etmir. Və əgər bəzən bir sıra yoldaşlar “axmaqlıqları” üzündən qurultaylarda Rəyasət Heyətinə fəxri üzv təklif edilsə də, çox asanlıqla “ehtiyac yoxdur” deyirlər və bütün bunlar rahatca həll olunur.

Bütün bunlar Azərbaycanda Xanbudaqovun bacarığını və nüfuzunu göstərir.

Serqo şadlıq edir: Xanbudaqov ən yaxın, ən sadıq adama çevrilir. Bəs, Xanbudaqovun başqa eser Axundov Ruhullanın bilavasitə təsiri altında işlədiyini kim bilmir?

Yeri gəlmişkən, həmin bu Xanbudaqov son vaxtlar dəfələrlə başqa yoldaşların vasitəsilə mənə çatdırırdı ki, guya mən həddən artıq açıq fəaliyyət göstərirəm və onların (eserlərin) uğrunda mübarizə apardıqları işi korlayıram. Mən cavab verdim: Mənim partiyadan gizli heç bir sırım yoxdur və gələcəkdə də belə hərəkət edəcəyəm. Keçən yaz Xanbudaqov Moskvada olarkən S.M.Əfəndiyev vasitəsilə məndən xahiş etmişdi ki, hansı bir söhbət üçün isə onu qəbul edim. Mən Əfəndiyevə rədd cavabı verib dedim: o fırıldaqçıdır, mənim onunla heç bir işim ola bilməz. Üçüncü dəfə S.M.Əfəndiyev məni razı sala bildi və dedi: ona qulaq asmaq lazımdır, bəlkə öz səhvlərindən peşman olub. Mən yol. Əfəndiyevə güzəştə getdim. Onu qəbul etməyə razılıq verdim. Əfəndiyevin yanında onu qəbul etdim. O, hələ oturmağa macal tapmamış, mən onu sözlərlə qabaqladım: mənim partiyadan gizli sırım yoxdur. Və sənənin bütün bunları Serqo Orconikidzeyə çatdıracağını bilməyimə baxmayaraq mən açıq danışmağa öyrəşmişəm. O bu sözdən incidi və heç bir şey demədən çıxıb getdi. Beləliklə, RKP Mərkəzi Komitəsinin nümayəndəsi olan Serqonun xeyir-duası ilə Azərbaycanda partiyanın taleyi tapşırılmış bu fırıldaqçıya qulaq asa bilmədim. Bəs, Xanbudaqovun fırıldaqçı olmağı düzdür? Əgər bu sübuta yetirilsə, onda Serqonun, Bakı Komitəsinin bu fırıldaqçıyı müdafiə edən başda Petrovski olmaqla məşhur komissiyanın vəziyyəti necə olacaq?

Lakin partiyanın və mənim məsləkdaşlarımla xoşbəxtliyindən bu məruzədə adları çəkilmişlərin hamısı fırıldaqçı çıxdılar. Bir qisminin sirsifəti daha qabarıq nəzərə çarpırdı, başqalarının isə o qədər də aydın görünmürdü, lakin bunlar arasında əlaqənin mövcudluğuna heç bir şübhə yoxdur. (Sonuncu Bakı konfransı 1924-cü ilin aprelində). Qoy Xanbudaqovu Mirzoyan özü ittiham etsin (“*Bakinski raboçi*”, 1924-cü il 30 aprel, çərşənbə). “Bakinski raboçi”nin bu nömrəsində Mirzoyanın Bakı konfransındakı nitqi verilmişdir, burada o Xanbudaqova onun (Xanbudaqovun) milli məsələyə dair yazdığı məqaləsi ilə əlaqədar olaraq cavab verir.

Bu və başqa nitqlərində, artıq yoxlanılmış mənbələrdən görünür ki, Mirzoyanın son vaxtlar vəzifədən atdığı agent qohumlarının mənafeyini müdafiə etmək məqsədilə Xanbudaqov birdən-birə milli məsələnin belə bir quruluşunu irəli sürdü: xristian və yəhudiləri qovmaq və onların yerinə müsəlman fəhlələri qoymaq zəruridir. O, AKP MK katibi olduğu za-

man deyirdi ki, Azərbaycanda milli məsələ üzrə 12-ci qurultay tərəfindən qoyulan işin yüzə biri də həyata keçirilməyib. Və maraqlı burasıdır ki, onun qohumları və agentləri işdən qovulmağa başlayanda o həmin andan bütün bunlar haqqında kəskin danışımağa və məsələ qaldırmağa başlayır. O nəinki bu barədə yazır, hətta rayonunda məsul türk işçiləri və fəhlələri arasında gizli iş aparır. Qəzalara göndərilmiş məsul işçilər AKP MK katibi Xanbudaqovun göstərişləri üzrə fəaliyyət göstərirlər; onlar yerli işçilərə deyirlər: biz mərkəzdə birləşmişik, Mirzoyanı və Kirovu yıxmalıyıq və i.a. Yerli işçilərin bir hissəsi razı olur, digər hissəsi yox. Və bu axırıncı hissə gizli iş aparıcıların adlarını konfransda açıb bildirir. Və bu işə kim cəlb edilmişdir? 1. Xanbudaqov, 2. Cəbiyev, 3. Quliyev M., 4. Rəhim Hüseynov, 5. Cahangir Nağıyev (bunların hamısı eserdir), 6. M.D.Hüseynov (müsavatçı) və bir də Ağayev qardaşları qrupu, bunlar çoxdan fırılacaqılar kimi məlumdur, lakin onlar hər yerdə mənə qarşı çıxış etdikləri üçün Mirzoyan tərəfindən partiyada saxlanılmışdılar. Bu o adamlardır ki, onlar haqqında konfranslarda və partiya qurultayında açıq danışılmışdır. Lakin bu gizli işin qalan iştirakçıları (Qarayev, Musabəyov, Dadaş və başqaları) təhlükəni hiss edib məhərdə vəziyyətdən çıxmış və beləliklə hələlik, Mirzoyanın cəzasından qaça bilməmişlər.

Mən oxucudan xahiş edərdim ki, bu məruzədə M.D.Hüseynov haqqında deyilənləri öz yaddaşında təzələyəydi. Mən dördüncü ildir ki, deyirəm, qışqırıram: bu tipin solluğuna inanmayın, buna baxmayaraq indiyə kimi [o] Serqo və Mirzoyanın əlində bir vasitə olaraq qalır. Bəs ona nə olmuşdur? Elə bu konfransda Naxçıvandan olan Əsəd Axundov bildirdi: M.D.Hüseynov konfrans keçirmək üçün Naxçıvanda olduqda, Bakı konfransında və qurultayda onun qrupuna kömək etməyi məndən xahiş etmişdi. Ə.Axundov bunun nə qrup olduğunu soruşduqda o cavab vermişdi ki, bu Xanbudaqovun rəhbərlik etdiyi qrupdur. Əsəd Axundov bildirmişdi ki, o bu məsələ barədə məlumat verəcəkdir. Bundan xəbər tutan Qarayev (MK katibi) Ə.Axundova zəng vurub çox xahiş edir ki, həmin məlumatı verməsin. Ə.Axundov bu xahişi kəskin surətdə rədd etdikdə o, Qarayev AKP MK katibi, Ə.Axundovdan xahiş edir ki, onun M.D.Hüseynov üçün ağız açdığını heç kəs bilməsin.

Beləliklə, Qarayevin bu qrupda iştirakı heç bir şübhə olmadan müəyyən edilir. Bunun üçün onu yenidən AKP MK katibi, M.D.Hüseynovu isə Zaqafqaziya Diyar Komitəsinə üzv seçirlər! Bəs, bu nə ilə nəticələnir? Hüseynov Xanbudaqovun qrupundadır, Xanbudaqov isə Kirovu və Mirzoyanı, Belenkini və onlarla birlikdə rus, erməni və yəhudiləri Azərbaycan-

dan qovmaq təbliğatı aparırdı. Və bu şüar “ideya üçün” deyil, öz qohumlarını yerlərində saxlamaq üçün atılmışdı.

Bu məhərdə qurulmuş kələyi Serqo müdafiə edir, çünki hələlik onun M.D.Hüseynovu və Qarayevi əvəz edəcək başqa adamı yoxdur. Son zamanlar 20-ci ildən M.D.Hüseynovla birlikdə işləyən Ruhulla Axundov səhnəyə can atırdı. Bu da xüsusi növ fırılacaqıdır, Xanbudaqovun yerinə indi AKP MK katibi seçilmişdir. Biz bu birinci dərəcəli fırılacaqı (qatı eser) özünü işə edənə qədər hövsələli olub gözləyəcəyik.

Bədbəxt Azərbaycan isə bu zaman belə vicdansız fırılacaqıların əlində oynucağa çevriləcəkdir...

Mənim Azərbaycanda daşnak işi haqqında mülahizələrimin o biri yarısı, fikrimcə, elə bu il məlum olacaqdır. Dağlıq Qarabağ Mirzoyanın güclü təsiri altında Muxtar Vilayət elan edilmişdir. Mənim vaxtımda bu mümkün olmamışdı, ona görə yox ki, mən bu muxtariyyətin əleyhinə idim, sadəcə olaraq ona görə ki, erməni kəndlilərinin özləri bunu istəməmişdilər. Mirzoyan bu müddət ərzində erməni daşnak müəllimlərin köməyi ilə zəmin hazırladı və məsələni Zaqafqaziya Diyar Komitəsində keçirdi. Bu məqamdan kəndlilərin və türklərin kəndlilərə münasibəti olduqca kəskinləşmişdi. (*Türk kəndlilərinin və türk partiya və sovet işçilərinin erməni kəndlilərinə münasibəti nəzərdə tutulur.*) Daha sonra Gəncənin dağlıq hissəsi haqqında məsələ gəlir və i.a. Azərbaycanda daşnak siyasəti tam gücü ilə həyata keçirilir. Mənim zərrə qədər də şübhəm yoxdur ki, Serqo və Stalinin simasında AKP MK biz türklərə etibar etmir və Azərbaycanın taleyini erməni daşnaklarına tapşırır. Nə kimi nəticələr olacağını demək çətinidir, lakin əgər olsa, bunun bütün məsuliyyəti Serqo və Stalinin üzərinə düşəcəkdir. Maraqlı odur ki, bu şəxslər elə fikirləşir ki, türklər o qədər axmaqdırlar ki, bütün bunları başa düşmürlər. Onlar həmişə Qarayevi irəli çəkirlər, onu isə bütün Azərbaycan hər cəhətdən satqın adam kimi tanıyır... Azərbaycanda namuslu türk işçilər partiyanın bu üzvlərinin simasında RKP MK tərəfindən Azərbaycana olan belə etinasızlığı heç vaxt yaddan çıxarmayacaqlar. Mən burada Serqonun və beləliklə, Stalinin də Azərbaycan işini kifayət qədər səciyyələndirən xarakterik bir misal gətirəcəyəm. Bu məruzənin özündə satqın işçi Hacıbaba haqqında danışılır. Məruzədə onun haqqında deyilir ki, 20-ci ildə onu rüşvət üstündə Qazaxdan qovublar. Bu ağam Sərkis, Mirzoyan və son vaxtlar Serqo (Tiflisdə) mənə qarşı çıxış etməyə məcbur edirdilər. Bəs görün nə məlum olur? Bu tip dörd il məsul işçi sifətilə (son vaxtlar hətta nəzarət komissiyasının üzvü olmuşdur) oğurluq etmiş, rüşvət almış, bakirə kəndli qızlarını, arvadları zorla-

mışdır və i.a. Nəhayət iş o yerə gəlib çatmışdı ki, daha onu partiyada saxlamaq mümkün deyildi. Bəs nə etməli? Bu nalayiq hərəkətlərin üstündə onu partiyadan qovmaq olmazdı, çünki bu cinayət hamının gözü qarşısında dörd il davam etmişdi. Nəzarət komissiyasının üzvü kimi Əfəndiyevin bu barədə məlumatı vardır. Lakin bu əclafdan nəhayət, yaxa qurtarmaq vacibdir. Və Serqo tapşırıqlar verir: onu qeyri-normal hesab etməli (!). Dörd il partiyanın və Sovet hakimiyyətinin nümayəndəsi kimi cinayətlər törətmiş və bu cinayətlərə Serqo dözmüşdür, çünki bu əclaf mənə qarşı işdə yaxşı vasitə rolunu oynayırdı.

Bakı təşkilatının və əlbəttə Serqonun işini xarakterizə edən misal budur, Serqonun siyasəti isə Stalin tərəfindən müdafiə edilir. Gedəcək yolumuz yoxdur. Azərbaycanda vicdanlı işçilər, türk kommunistləri bütün bunları, mən təkrar edirəm, yaddan çıxarmayacaqlar.

*Azərbaycan Respublikası MEA-nın
Azərbaycan Tarixi Muzeyi, elmi arxiv, inv. N-2028a*

N.NƏRİMANOVUN V.İ.LENİNƏ MƏKTUBU

Əziz Vladimir İliç!

Mənim teleqramlarımdan birində verilmiş məlumatı, demək olar ki, təkrar etmək lazım gəlir.

Dəhşətli vəziyyət yaranmışdır. Mərkəz Gürcüstan və Ermənistanın müstəqilliyini, Azərbaycanın istiqlaliyyətini tanımış, lakin eyni zamanda o, Mərkəz, Azərbaycanın tamamilə mübahisəsiz ərazilərini Ermənistanə verir. Əgər bu ərazilər Gürcüstana verilmiş olsaydı, əfkari-ümumiyyə ilə birtəhər mübarizə aparmaq olardı, lakin Ermənistanə, daşnaklara vermək düzəldilməsi mümkün olmayan, pis nəticələr verə biləcək səhvdir. Bu barədə bizim nümayəndəmiz ətraflı danışacaqdır.

Bizi dəhşətli vəziyyətdə qoyan Mərkəzin başqa bir münasibəti: Mərkəzdən hər gün nümayəndələr gəlib əllərində olan mandatlarla əsasən bu və ya digər səbəbə görə tanınmış xalq komissarına tabe olmaq haqqında bizə göstəriş verirlər.

Əziz Vladimir İliç, məgər “Müstəqil Azərbaycan Sizin dilinizdən çıxmamışdırmı? Axı, məhz buna əsaslanaraq biz Müsavatın qurduğu fitnəkarlığı məhv edə bildik.

İndi vəziyyət belə bir şəkil alır: həmişə Denikini müdafiə etmiş Ermənistan müstəqillik qazanmış və üstəlik də Azərbaycanın ərazilərini almışdır. İndiyə qədər ikili siyasət aparan Gürcüstan müstəqillik əldə etmişdir. Üç respublikadan birinci olaraq Sovet Rusiyasının qoynuna atılmış Azərbaycan isə həm ərazisini, həm də müstəqilliyini itirir.

Vladimir İliç! Çoxmillətli əhalinin hüquq və hissləri ilə belə zarafat etmək olmaz. Siz inanmayın ki, Azərbaycan çoxsaylı şüurlu rus fəhlələri yaşayan Bakı deməkdir. Bu kobud səhvdir. İndi Bakıda şüurlu müsəlman fəhlələrinin sayı iki dəfə çoxdur. Bəs, bütün Azərbaycanın kəndliləri?

Mən qəti surətdə bildirirəm: əgər Siz də bizim dəlillərə diqqət yetirməseniz, məcbur olacağıq ki, bizim geri çağırılmağımız barədə Mərkəz qarşısında məsələ qoyaq. Onda qoy tarixən dolaşmaq milli məsələləri belə asanlıqla həll edənlər bura gəlsinlər. O zaman bilirik ki, bizim mənasız – Şərqlə doğru – çıxartmış nə deməkdir. Belə olan halda Şərqlə necə gedəcəyik?

Yeganə ümidimiz – inqilabımızı Şərqlə siyasətlə müdafiə etmək ümidi də alt-üst oldu. Və bütün bunların müqəssiri kimdir? 1-ci Mərkəzin

xəbərsizliyi və 2-ci Mərkəzdə oturmuş erməni daşnak-kommunistlərinin iyrənc işi.

Mən Sizin diqqətinizi buna cəlb edirəm.

Əgər qısa bir müddətdə Mərkəz daşnak kommunistlərin bütün bu murdar hərəkətlərinə son qoymaq iqtidarında olmasa, bütün müsəlman Şərqi bizdən üz göndərəcəkdir. Mən bu barədə Sizə ciddi surətdə bildirim və əgər Şərq məzlumlarının mənafeyi həqiqətən bizə əzizdirsə, Sizin də bu məsələyə ciddi yanaşmağınızı xahiş edirəm.

N.Nərimanov.

*Azərbaycan Respublikası MEA-nın
Azərbaycan Tarixi Muzeyi, elmi arxiv, inv. N-2041.*

QARABAĞ MƏSƏLƏSİNƏ DAİR SƏNƏDLƏR

Sənəd № 1.

**– RKP MK QAFQAZ BÜROSU
PLENUMUNUN AXŞAM İCLASININ
11 N-li PROTOKOLUNDAN ÇIXARIŞ**

4 iyul 1921-ci il.

– İştirak edənlər:

– *RKP MK üzvü Stalin, Qafqaz Bürosunun üzvləri: Orconikidze, Maxaradze, Nərimanov, Myasnikov, Kirov, Nazaretyan, Oraxelaşvili və Fiqatner yoldaşlar.*

Eşidildi: Qərara alındı:

5. Qarabağ məsələsi:

Bu məsələ müzakirə olunan zaman iki baxış meydana çıxmış və aşağıdakı məsələ səsə qoyulmuşdur:

a) Qarabağı Azərbaycan hüdudunda saxlamaq.

Səs verirlər:

lehinə: Nərimanov, Maxaradze, Nazaretyan.

aleyhinə: – Orconikidze, Myasnikov, Kirov, Fiqatner.

b) – Bütün əhalinin, erməni və azərbaycanlıların iştirakı ilə Qarabağda sərğu keçirmək.

Səs verirlər:

lehinə: Nərimanov, Maxaradze.

v) – Qarabağın Dağlıq hissəsini Ermənistan tərkibinə daxil etmək.

Səs verirlər:

lehina: – Orconikidze, Myasnikov, Fiqatner, Kirov.

q) – Sorğunu təkcə Dağlıq Qarabağda, b. s-lə ermənilər arasında keçirmək.

Səs verirlər:

lehina: – Orconikidze, Myasnikov, Fiqatner, Nazaretyan.

Qərara alındı: Dağlıq Qarabağı Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil etmək, sorğunu ancaq Dağlıq Qarabağda keçirmək.

6) Yol(daş) Nərimanovun bəyanatı: Azərbaycan üçün Qarabağ məsələsinin zəruriliyini nəzərə alaraq onu RKP MK-nın qəti qərarına keçirilməsini vacib hesab edirəm.

Qarabağ haqqında məsələnin ciddi fikir ayrılığı doğurduğunu nəzərə alaraq RKP MK-nın Qafqaz bürosu onu RKP MK-nın qəti qərarına keçirilməsini vacib hesab edir.

Qafqaz haqqında məsələ üzrə səsvermə zamanı yoldaş Oraxelaşvili iştirak etməyib.

M.Y.RKP MK-sı Qafqaz Bürosunun katibi Fiqatner.

Düzdür: İşlər İdarəsi.

Düzdür: İmza

Zaqafqaziya ölkə komitəsinin partiya arxivi

9 N-li arxiv üzrə iş, 15, 1921-ci il, v.v. 23-23

– RKP MK-sı Qafqaz Bürosunun 1921-ci il. Rəyasət heyəti və Plenumlarının Protokolları.

Təşkilat-Təlimat şöbəsi.

İnformasiya şöbəsi.

Protokol şöbəsi.

– Sov. İKP MK yanında MLİ Azərbaycan filialının Partiya Arxivi, f. 64, siy. 2, iş 1, vər. 118.

**RKP MK QAFQAZ BÜROSU
PLENUMU İCLASININ
12 N-li PROTOKOLUNDAN**

5 iyul 1921-ci il.

İştirak edənlər:

RKP MK üzvü Stalin, Qafqaz Bürosunun üzvləri Orconikidze, Maxaradze, Kirov, Nazaretyan, Oraxelaşvili, Fiqatner, Nərimanov, Myasnikov. ASSR-in xarici işlər xalq komissarı Hüseynov.

Eşidildi:

1. Orconikidze və Nazaretyan bundan əvvəlki Plenumun Qarabağ haqqında qərarına yenidən baxılması barədə məsələ qaldırırlar.

Qərara alındı:

a) Müsəlmanlar və ermənilər arasında milli (sülhün) asayişin vacibliyinin və Yuxarı və Aşağı Qarabağın Azərbaycanla daimi iqtisadi əlaqələrini nəzərə alaraq, muxtar vilayətin tərkibinə daxil olan Şuşa şəhəri inzibati mərkəz olmaqla Dağlıq Qarabağa geniş vilayət muxtariyyəti verilməklə, o, Azərbaycan SSR-in hüdudlarında saxlanılsın.

Lehinə səs verir – 4, bitərəf qalır – 3.

b) Azərbaycan MK-ya tapşırılsın ki, muxtar vilayətin sərhədlərini müəyyən etsin və RKP MK-sı Qafqaz bürosunun təsdiqinə versin.

v) Qafqaz bürosu MK-nın Rəyasət Heyətinə tapşırılsın ki, Dağlıq Qarabağın Fövqoladə Komitədə namizədliyi haqqında Ermənistan MK-sı və Azərbaycan MK-sı ilə danışıqlar aparsın.

q) Azərbaycan MK-sı Dağlıq Qarabağ vilayətinin böyüklüyünü (həmini) müəyyən etsin və Qafqaz Bürosunun təsdiqinə versin.

RKP MK Qafqaz Bürosunun katibi Fiqatner.

Əsli ilə düzdür: İşlər idarəsi.

– Sov. İKP MK yanında MLİ Azərbaycan filialının Partiya Arxivi, f. 64, siy. 2, iş 1, vər. 122-122.

**RK (b) P QAFQAZ ÖLKƏ KOMİTƏSİNİN
ÜZVÜ A.MİKÖYANIN MƏRUZƏSİNDƏN**

**RK (b) P MK-ya və Xalq Komissarları
Sovetinin sədri Vladimir İliç Lenin yoldaşa**

22 may 1919-cu il.

«Erməni hökumətinin agentləri olan daşnaklar Qarabağı Ermənistana birləşdirməyə nail olmaq istəyirlər, lakin bu, Qarabağ əhalisi üçün Bakıda öz həyatlarının mənbəyindən və heç vaxt və heç nə ilə əlaqəsi olmayan İravanla əlaqə yaratmaqdan məhrum olmaq deməkdir.

Erməni kəndliləri beşinci qurultayda Sovet Azərbaycanını tanımağı və ora birləşməyi qərara alıblar».

Sov. İKP MK yanında MLI Mərkəzi Tarix Arxivi, f. 461. siy. 1, iş 4525, vər. 1.

**HACI ZEYNALABDİN TAĞIYEVİN 50 İLLİYİ,
MƏİŞƏTDƏ VƏ CƏMAƏTƏ XİDMƏTLƏRİ**

*Ey gənc, ixtiyari zair!
Ey aqilü biqərari zair!
Mənəndi-kab söylə-söylə:
Bilməm haraya gedirsən öylə.
Yüz dəxi eyləsən siyasət
Bir kərə düşün ki, ən nəhayət:
Aramğəhin bu yer deyilmi?!
Bu qəbri həqa əsər deyilmi?!*

Doğrudur! Yüz səyahət etmək, yüz dolanmaq, yüz çalışmaq: axırımız qara torpaqdır... İnsanın başında yüz min qara yazılar, yüz min fikirlər! Zindəganlığında yüz min dərələr, yüz min quyular, hesabsız açılmayan düğünlər, ruzgarın yüz min oxları, gündə min dəfə nəfsini satmaq, pərvanə kimi özünü odlara yapmaq, səadətdə dəfaətlilə ölüb dirilmək, tək nəfsin üçün min nəfsi puç etmək – bunlar hamısı nədən ötrüdür? Həyatdan ötrü deyilmi? Həyat nədən ötrüdür? İnsanın dəyirmanı boş qalmamaqdan ötrümü? Vaveyla! Va həsrətə! Hərgah belədirsə.

Yırtıcı heyvan şikarını edib qarnı tox olanda qeyri şikar dalınca getmir. Yoxsa insan yırtıcı insan insafında da olmadı? Çox heyf!

Gər qara daşı qızıl qanilə əlvan edəsən!

Rəngi təğyir tapar, ləli bədəxşan olmaz!» Elə də biz: ha çalışaq özümüzü tərif etməyə, ha çalışaq murdar sifətlərimizi, hərəkətlərimizi pünhanda tutmağa – insaf məqamında yırtıcı heyvandan alçaq, biinsaf, bımürvət görünürük. Həmin məsələ bizim üçün nəhayətdə ağırda da, çifayda belədir, əzizim.

Hərgah insanın həyatı həqiqət bir yemdən ötrü olsaydı, onda nə lazım olmuşdu bizim üçün xəllaqi-ələminin gözəl və əvvəlincə bəxşişi ki, «əqli-külliyə» olsun? Bəli, insan ancaq əqli-külliyə ilə heyvandan ayrılıbdır. Belə olunan surətdə demək olarmı ki, insan həyat edir dəyirmanı buğdasız qalmamaqdan ötrü? Hərgah belə olsaydı, nə lazım düşmüşdü milyonlar ilə adamlar şan-şövkətindən əl çəkib xalqı düz yola gətirirdilər və meydan-hərbə həqiqəti tapmaq üçün canlarını fəda edirdilər. Həqiqət meydanında can fəda edənlər gözləri görüb əqli-külliyələri qəbul etmirdi ki, bunlar

ilə bir cinsdə olan insan zülmətdə qalıb əqli paslansın və ürəyi daş olsun!.. Bu danalar (Bilicilər-red.) öz cinslərini nadan görüb onları nadanlığın zindanından xilas etməyə çalışırdılar! Bu fədakarlar Allahi-əzimizşənin gözəl olan nemətini öz cinslərində nahəmvar görüb həman nemətin seyqəlinə çalışırdılar. Bu şəxslər öz məqsədlərinə çatmaq üçün şan-şövkətdən, mal və dövlətdən, övrət və övladdan keçirdilər. Həqiqət! Hərgah zindəganlıq hər şəxsin yalnız öz nəfsinin xoş keçməyindən ötrü olsaydı, bu adamlar dünyanın ləzzətindən üz çevirməzdilər.

Bəs məlum olur ki, xudavəndi-aləm insanı heyvandan «əqli– külliyyə» ilə ayırıb onun boynuna bir təklif qoyubdur. Böyük təklifdirmi? Bəli, çox böyük, çox ağır təklifdir... Bu təklif həman o təklifdir ki, cəm peyğəmbərlər onun yolunda can fəda ediblər, həman bu təklif dinləri və məzhəbləri birləşdirir və insanı zülmətdən xilas edir. Bu təklif rəbbülaləminə yavuş olmaq deyilmi? Bəli... hərgah həqiqət insan ancaq həyatından ötrü yaranmış olsaydı, rəbbülaləmin ona əqli-külliyyə əta etməzdi və əqli-külliyyə olmayan surətdə həman təklif insana borc olmazdı, necə ki, heyvanata borc deyil!..

Bu məsələdə cəmi ülamələrin təsəvvürləri birdir: İnsan gərək cəhd edib Allah-əzimizşənə yavuş olsun, yəni onu tapsın, bilsin, tanıсын... Görək ayə, ona yavuş olmağa səbəb vardırımı? Əvvəlinci səbəb və yavuş düz yol ancaq «yaxşılıqdır», yəni insanın yaxşı və gözəl əməlləri. İnsan ancaq yaxşı əməlləri ilə və gözəl sifətləri ilə rəbbülaləminə yovuşmaqla bilər, tanıyar.

«Yaxşılıq» insanın sifətlərindən biridir. Ancaq bu sifətə tövribətövr mənalar verib, anlayıblar. Məsələn: bir nəfər şəxsi-zəngin çox çərəklidi, yəni evinə qonaq gələndə canü dil ilə qulluq etməyə hazırdır və yainki qonaqsız nahar etməyir. Bu şəxsə yaxşı deyirlər və yainki külfəti çox olan şəxs gecə və gündüz çalışıb dövlət qazanır ki, külfəti nəinki ac qalmasın və hətta öləndən sonra övladı üçün çoxca dövlət qoysun – buna deyirlər «yaxşı» adam idi, zira ki, vəfatından sonra külfəti ac qoymadı. Və yainki, dövlətli şəxs dövlətliyə yaxşılıq edir – olar da bir-birinə «yaxşı» deyirlər. Və ya bir şəxs dövlət içində bir kəsə nə yamanlıq və nə yaxşılıq edib, ibadətə məşğuldur – buna da adətdir «yaxşı» deyirlər və yainki abid yüz il ömrünü ibadətdə çürüdüb xurma ilə zindəganlıq edir, öləndən sonra ona «yaxşı» deyib rəhmət oxuyurlar...

Gərək yuxarıda zikr olunan şəxslərin «yaxşılıqları» olar üçün xudavəndi-aləminin zat-pakını tanımağa, yəni ona yavuş olmağa yol açırmı? Xeyr! Bu «yaxşılıqlar» məxsus nəfs üçündür, bir zat üçündür, nəinki Allah üçün. Həman adamların adları ancaq ölən günü dillərdə zikr olunur, ancaq

ölən günü deyirlər: Allah rəhmət eləsin, yaxşı kişi idi, qonaq sevən idi, övladına böyük məbləğ qoydu, abid idi, saleh idi... Çox az vaxtdan sonra bunların adları nəinki, qeyrilərinin və hətta öz övladlarının dillərində zikr olunmuyur, çünki həman şəxslər öz həyatlarında yaxşılıq etməzdilər, ancaq öz nəfsləri xoş olmaqdan ötrü.

Hərgah bu biçarələr həyatlarında öz yaxşılıqlarını cəməətə, millətə, dinə sərf etsəydilər, əlbəttə öləndən sonra onların adları cəməətin, millətin və dindarların qəlblərində kök salıb baqi qalardı. Gündə yüz dövlətli basdırıb öz-özümüdə deyirik: Ey biçarə, bu qədər çalışdın, vuruşdun, axırda özünlə nə apardın? İki arşın bez, iki arşın qara torpaq. Qoyduğu dövlət öz tərbiyəsində olan uşaqlarına keçib axırda fani olar. Təəccübdür! Pəs bunların adları dillərdə zikr olmağının səbəbi nədir? Bunlar nə ediblər ki, yaddan unudulmayırlar? Bunlar öz cinslərinin yolunda can fəda ediblər: Fəqirlərə kömək edib onları aclıqdan xilas ediblər, çünki hər millətin zəlalətdə olmağına ümdə səbəb kasıblıqdır, susuz yerdə su çıxarıblar, yetim uşaqlara pərəstar olub onlara lazım olan tərbiyəni veriblər, cımləri insana asan edib həməvəqt millətin dərdlərinə dərman axtarmaqda ömürlərini sərf ediblər. Bizim təsəvvürümüdə görə bu cins şəxslər rəbbülaləminin zat-pakını biliblər, ancaq bu zatlar millətin bəzəyi olub dinə rəvnəq veriblər. Bu şəxslərin millətə olan xidmətlərini millət hiss etməyirmi? Millətin bu şəxslər barəsində olan dua və sənalarını Allahi-əzimizşən eşitməyirmi? Vay o şəxsin halına ki, insanın səlahından ötrü çalışıblar! Həmin zatlar hansı millətdə olsa, o millətin gülü hesab olunurlar. Bunların ötri sonradan dünyaya gələnlər cavanları ötirələndirir, yəni onların qeyrəti gələcəkdə millətin balalarını qeyrələndirir, onlara bir növ tərbiyə verir ki, onlar bu dünyada cəmiyyətdən ötrü can qoysunlar, özlərini heyvana oxşatmayıb Allah-taala verdiyi neməti puç etməsinlər...

Mədəniyyətli millətlər bu şəxslərin vəfatından sonra nişangahlar tikirlər. Onların səvənlərini yazıb uşaqlara oxudurlar; bu cins şəxslərin isimləri hörmətlə dillərdə zikr olunub nəsilbənəsil millət balalarının arasında intişar tapır. Son gələnlər bunların barəsində oxuyub və eşidib özlərini onlara oxşadırlar və vaxtında millətin bəzəyi olurlar. Bu minval qeyrət, həmiyyət və himmət artır...

Bunların bədənləri bir zamandan sonra torpaq olursa, ruhları onların gözəl əməllərindən ləzzət çəkir... Həqiqət, yüz ildən sonra bu şəxslərin məzarlarını açsaq ancaq torpaq görürük. Bununla belə adları dillərdə söylənəndə – fikr edirsən bu şəxslər ölməyiblər, həyatda baqidilər. Nə mal, nə dövlət. Nə şan, nə şövkət insanın öz nəfsi üçün olsa onu xoşbəxt etməz,

insanın xoşbəxtliyi onun həyatından sonra ismi hörmət ilə dillərdə zikr olmaqdadır. Bu mərtəbəyə çatmaqdan ötrü fədakarlıq lazımdır, yəni tək məxsus nəfsinə zindəganlıq etməyib bədəndən və ruhdan zəif həmmilətə gərək kömək edəsən...

Müsəlmanlardan bu qeyrətdə olanları tarixlərdə oxuyuruq və düşünürük ki, millət yolunda can qoyanlar bizlərdə də varmış. Bu zati-möhtərəmlər hər əsrdə olublar, vardırlar və olcaqlar. Ümum-xeyrdən ötəri bu əsəri-hazırda insafımız rəva görmür ki, cənab Hacı Zeynalabdin Tağıyevi nəzərimizdən keçirtməyək, ta gələcəkdə millətin balaları bu cənabın millətə qeyrətini, vətənə məhəbbətini, insana himmətini tarixdə oxuyub gözləri rövşən və qəlbləri şad olsun.

Həqiqət hal, bu zati-möhtərəm bir qeyri zətdir, rüzgar bizlərə bəxşiş edibdir! Bu zat millət bəzəyi, ruzigarın nadidə əsəri olub, adını tarixə salmaya bilirikmi?

Bəli, 62 sinnində hörmətli Hacı ruzigarın sədəmələrinə davam edib milyonlar qazanıb özü ilə qəbri-bəqaya nə aparacaqdır? İki arşın bez! Həyatından sonra qoyduğu milyonları adını təvaxixdə baqi qoyacaqdır! Xeyir! 50 ildə qazanılmış milyonlar bir ayın ərzində fani ola bilər. Bu milyonların dinə və millətə rəvnəq, insanın ruhuna yem verməkdə sərf olunmağı onun adını qeyrətli din qardaşlarının ürəklərində nəqş bağladacaqdır.

Bu zati-möhtərəmi tərif etməkdən qabaq lazım görürük oxuyanlarımızın onun müxtəsər səvanəhini yazaq, ta görə hörmətli Hacı milyonları nə tövr qazanıbdır. Və millətə, insana nə xidmətlər göstərişdir, görək bu cins şəxsin hörməti bizlərə vacibdir, ya yox? Hərgah vacibdirsə qeyrətli din qardaşlarımız, mədəniyyətli millətlər cənab Hacı Zeynalabdin Tağıyevə öz hörmətlərini, məhəbbətlərini 1901-ci ildə sentyabrın 20-də göstərə bilərlər. Həman bu ayda cənabı Hacıның 50 illik məişəti və başlayıb millətə və insana xidmətlər göstərməyi tamam olur. Həmin gün hörmətli Hacıның ömründə gözəl və böyük eydlərdən biridir, hansı ki, mindən bir adama müyəssər olmurur görsün.

Həmin bu gün bu zati-möhtərəmin ruhi fikrə gəlməyin ləzzətini hiss edəcəkdir! Həmin bu gün onun nəslə pərvərdigari-ələmə əl götürüb razılıq edəcəklər ki, bu şəxsin nəslindən dünyaya gəliblər. Həmin bu gün mərifətli, qeyrətli din qardaşlarımız bu tövr zətin vücudunun bərqərar olmağını xudavəndi-ələmdən istigəsə edəcəklər.

Həmin bu gün ədəbiyyat əhlinin qələmləri tarixlər səhifəsində işləyəcəkdir! Həmin bu gün ürəkləri daş, ağılları pas, dilləri pis kəsələr həsəd ilə eyd sahibinə baxacaqlar...

Həmin bu gündən yaxşılığın baqi olmağı və yamanlığın faniliyi gün kimi aşkar olacaqdır! Bəli bu bir qeyri gündür! Qeyri eyddir! Qeyri səadətdir insanın ömründə! Bu bir qeyri ələmdir! Qeyri haldır! Qeyri hissiyatdır zətin həyatından! Xudavəndi-ələm əmr əta etsə biz kəmtərin millət qulu bugünkü günü görüb axırncı sözüümü dəyərək və vaxtında cənab Hacıның mövtilə səvanəhini yazmağa məşğul olarıq.

Hacı Zeynalabdin Tağıyev 1259-cu ildə (yanvar, 1838) Badkubədə təvəllüd olubdur. Atası Təqi başmaqçılıq edib öz külfətini dolandırardı. 10 yaşından H.Z.Tağıyev atasının tərbiyəsində olubdur. Atası külfət qeyrəti çəkən, zəhmətdən qorxmayan bir zat idi və həmişə oğlu Zeynalabdin Tağıyevə bu nəsihəti edərdi: «Oğlum, zəhmətdən qorxma, çalış ta axırda öz-gəyə möhtac olmuyasan». Bu sözləri balaca həssas uşağın qəlbində günbəgün yer edirdi. On yaşında uşaq atasının zəhmətini görüb hiss eləyir ki, qəbul etməzdi ki, atası yalnız zəhmət çəksin. Ona görə atasından təvəqqe edir ki, onu bir işə qoysun, tainki öz əməyini qazana. Atası razı olub on yaşında oğlunu bəna yanına palçıq daşımağa qoyur. Bu işdə gündə 6 qəpik verirlər. Əvvəlinci qazancı evə gətirib atasına verir. Atası dəxi pulu götürüb bir qədər çörək və bir qədər pənar alır, sonra oğluna xeyir-dua verib deyir: «Pərvərdigara! Çox şükür ki, oğlumun qazancını yeyirəm». Bu söz uşağın qəlbinə çox təsir edir. Bu gündən uşaq zəhməti artırıb gecə və gündüz fikri tutduğu işdə olub öz gücündən artıq işlərə əl aparır. Palçıq daşımağa kifayət etməyib iş üstündə olub daşçıların işlərinə diqqət edir. 12 yaşında daş yonmağa başlayıbdır, 15 yaşında bənnalıq sənətində inşaatçı mühəndislərin işlərinə artıq diqqət edirmiş. Bənnalığa kifayət etməyib bir az müddətdən sonra podrat işlərinə yapışır. Götürdüyü podratlar mənfəətli olub bir qədər pul düzəldir. 1873-cü ildən podrat işlərini buraxıb neft işlərində dörd dəfə ruzigarın böyük sədəmələrinə giriftar olubdur. Vaxt olubdur ki, qazandığı pul ələndən bilmərrə gedibdir, amma bu nəkarə beylə məyus olmurub özünə isti rahatlığı hərəm edib gününü zəhmətdə keçiribdir. Həman bu vaxtlar atalıq borcunu fikrindən unutmuyub uşaqlarına lazım olan tərbiyəni veribdir. Bu vaxtlar böyük oğlu İsmayıl realni uçilişeni qurtarıb atasına kömək edirdi və kiçik oğlu Sadıq oxuyurdu. Vaxt oldu ki, Hacı şirkətləri Bəbiheybət yerini icarə edir və buruq salmağa məşğul olurlar. Xərc gündə artırdı, amma neft bilmərrə görünmürdü. Şərik yoldaşı buna davam gətirməyib öz hissəsini Hacıya satır. Hacıya bu xərcdən qorxmayıb başladığı işi qabağa aparır. Bu vaxtlar Hacı üçün çox ağır keçirdi. Xərc günbəgün artırdı, amma qazılan quyudan neft nişanəsi görünmürdü. Bununla belə zəhmətkeş Hacı ümidini kəsməyib zəhmətinin meyvəsi gözle-

yirdi. Həmin bu məşəqqətdə olarkən qazdığı quyudan neft fəvvarə edib Hacı məqsuduna çatır. Bu gündən Hacı qabağa gedir, zavodda qulluq edənlər söylərlər: «Biz bu şəxsin səbrinə və zəhmətinə təəccüb edirik: bilmirdik Hacı 24 saatdə nə vəqt rahat olur».

Hörmətli Hacı atasının sözlərini qulluqçularına deyirmiş: «Zəhmətdən qorxmayın uşaqlar!» Həmin qulluq eliyənlər söylərlər: «Hərçənd bizə rahatlıq yoxsa da bununla belə Hacı'nın müəllimliyi və insaniyyətliyi bizim ona can dillə hümmət etməyimizə səbəb olmuşdu. Bizə yaman söz deyib təqsirimizdən keçirdi».

Bu minval dövlət günbəgün artırdı. Amma bununla belə hörmətli Hacı yetimləri və fəqirləri yaddan unutmazdı. Canları sağ adamlar yolçuluq edəndə pul verməyib iş üstə qoyardı. Ta özləri zəhmət çəkib pul qazansınlar, əlsiz-ayaqsızlara pul verib beqədri-imkan kömək edirdi. Bunu öz dövlətinin müqabilində az görüb hörmətli Hacı yavaş-yavaş millət işlərinə diqqət edir. Müsəlmanların mədəniyyətində və məişətdə dalda qalmaqlarının ümdə səbəbini elm olmamaqda bilib başlayır yetim uşaqları öz xərcinə oxutmağa. Onun xərcinə elm təhsil edib qurtaranların tərbiyəsinə, hörmətli Hacı 38.848 manat xərc edibdir. Bu cavanlar aldıkları elmlərin səbəbinə indi xoş zindəganlıq edirlər. Elmlərini təhsil edib qurtaran cavanların yerinə təzə uşaqlar götürüb lazım olan məxarici edir. Bu halda onun xərcinə oxuyan uşaqların hesabı-hamısına ildə 3000 manat xərc olunur.

Və dəxi qeyri məktəblərdə yetim uşaqlara kömək etmək qəsdilə dörd məktəbə nazir (paçotni papuçitel) hesab olunur. Bu məktəblərdə ildə iki min manat xərc edir.

Hörmətli Hacı millətin xoşbəxtliyini məktəbdə görüb və kənd əhli üçün elm oxumağın çətinliyini nəzərə gətirib Mərdəkan əhlinə bir böyük xidmət göstərmişdir. 1895-ci ildə Mərdəkan kəndində öz xərcinə 50 uşağa görə bir sənət məktəbi bina edibdir. Bu məktəbdə türkcə və rusca oxumaqdan savayı uşaqlara və elmə müvafiq çöl və bağ işlərini öyrədirlər. Bu məktəb Mərdəkan və qeyri ətrafda olan kəndlər üçün bir qiymətsiz bəxşəşdir. Qədrini görə bilsinlər! Həmin məktəbin binasına 31.240 manat xərc olunubdur və ildə 5000 manat xərc olunur.

İkincisi millətə qiymətsiz bəxşəş təzə açılan qız məktəbidir ki, orada müsəlman qızları tərbiyə tapacaqlar. Bu məktəbin barəsində bir az söhbət edərək. Filosoflar tifi uşağı yumşaq çubuğa oxşadıblar, yəni necə çubuğu hər dəfə əymək olar; elə də tifi ilə ibtida nə tövr tərbiyə verilsə böyüyəndə o tərbiyədə olacaqdır, çünki tifi qüvveyi-hafizəsi çox iti olur: nə görsə götürür, eşitsə hafizəsində saxlar. Bunu hər şəxs özündə mülhizə edə bi-

lər. O şeirlər ki, şəxs uşaq vaxtında əzbər edir, qocalanadək həmin şeirlər hafizəsində qalır. Amma 20-30 yaşında və dəxi gec öyrəndiyi şeirlər gündə təkrar etməsə unudulur. Pəs belə olan surətdə, məlum olur ki, uşağın ibtidai tərbiyəsi ilə gərəkdir üsullu rəftar etmək, çünki ibtidadan uşağa nə yol göstərsən o yol ilə gedər. 8 yaşnadək uşağa tərbiyə verən anadır... indi insaf nəzəri ilə baxsaq, bizim analarımızın tərbiyəsinə: mədəniyyətli tayfalarda uşaqların dili açılarda əvvəlinci sözləri – dualardır, bizimkilərin ki söyünc! Onların uşaqları şəkili kitablar ilə oynayırlar, bizimkilər palçıqda, tozda, torpaqda bələnlər! Onların uşaqları nahardan qabaq əllərini yuyub dua oxuyurlar və bir yerdə nahar edirlər, bizimkilər əlləri çirkli əllərində bir parça çörək və pendir küçələrdə kövşeyirlər: onların ata və anaları uşaqların yanında gözəl söhbətlər edirlər. Bizimkilər uşaqların yanında bir-birilərinə pis sözlər deyib qarğış edirlər və çox vaxt ağac alıb bir-birini döyürlər! Onlarda evə qonaq gələndə övrət ilə qiybət edəndə uşaqları qeyri otaqda saxlayırlar, bizimkilər qeybət edəndə uşaqları dizlərinin dibində otuzdururlar! Belə analardan bizim biçarə tifillər nə tərbiyə alsınlar? Belə tərbiyədən sonra bu uşaqlardan nə gözləmək? Əlbəttə analarımız tərbiyəli olsalar uşaqlarımız da tərbiyəli olurlar. Heç ata və ana uşağının bədbəxtliyini onun ağlının naqisliyində görməsin: öz tərbiyəsində gərəkdir görsün... övlad yaman dördə mübtəla olanda onun əvvəlinci düşməni öz tərbiyəsində görsün. Doğrudur heç ata və ana övladının bədbəxtliyini istəməz, amma çifayda işin günhinə diqqət edəndə görürük ki, övladın bədbəxt olmağına əvvəlinci səbəb özümüzük...

Dana üçün bu məsələni kəşf etməyi lazım bilmirik. Bundan əlavə axır zamanda oğlanlarımız mədəniyyət dalınca gedib mərifətdə tərəqqi edirlər: Bunların nəzərləri zindəganlığa və məişətə dəyişilir... Pəs bu mədəniyyətli, mərifətli, cavanlarımıza mərifətli, mədəniyyətli övrətlər lazım gəlməyirmi? Günbəgün tərbiyəli cavanların hesabı artır, amma çifayda həmin cavanlar evlənməkdən əsla fikir etmirlər, çünki tərbiyəli qızlarımız yoxdur və tərbiyəsiz qızları özlərinə ömürlük yoldaş etmək məzkurular üçün böyük məsələdir. Bunlar gələcəkdə uşaqlarının fikrinə qalırlar... Həmin bu məsələ Badkubədə ataların və anaların üreklərində gərəkdir yer etsin. Bir nəzər et, gör ərə gedən qızlarımızdan nə qədər bədbəxt olan var...

Biinsaf, bımürvət cavanlar biçarə pakizə qızları alıb sonra yaman yollara düşürlər. Məgər övrətin xoşbəxtliyi yemək-ichməkdə, zər-ziba içində olmaqdadır? Doğrudur bu cavanların əksəri lazım olan tərbiyə dadmayıbdısa da və çoxsunun əqlin dövlət paslandırılıbsa da, amma yəqin ki, qızlarımız tərbiyəli və mərifətli olsaydılar oğlanlarımız bəhər hal ağla gəlmə-

yön işləri etməzdilər, çünki əqilli övrət pis kişini həmişə yaman yoldan saxlar. Zamanı hazırda evli cavanlarımız pis yollarda, biçərə qızlarımız qanlı yaşlar tökürlər, atalarımız onlara səbir edin deyib ah-vay edirlər... Haçnadək bunlar əqilsiz, insafsız cavanlarımızın zülmələrinə davam etsinlər? Hörmətli Hacı bu məsələlərdə bizimlə həmfəkar olmağına şübhəmiz yoxdur. Hərçənd bir neçə nadan, dünyadan xəbərdar olmayan əşxas həmin məktəbin düşməni hesab olunurlarsa da, ancaq onları biz millətə quyu qazanlardan hesab edirik. Onlar üçün də tarixin səhifələri açıqdır... Doğrudur hərgah bu məktəbdə dinə və ya məzhəbə rəxnə salan bir şey olsaydı və yainki həmin məktəb bir özgə dona girsə onun əvvəlinci düşməni biz olarıq: halbuki bu məktəbdə qızlarımız dörd il dərs oxuyaçaqlar: üç il müsəlmanca dördüncü il bir az rusca və əl işi oxuyan qızlardan 20 nəfər yetim cənab Hacı'nın xərcinə tərbiyə alacaqlar və bunlara ildə 8 min manat sərf olunacaqdır. Evin binasına hörmətli Hacı 3 yüz min manata qədər xərc edibdir! 1896-cı ildə Hacı əlindəki 20 milyona dəyən zavodu 5 milyon yarımaya satıb bez fabrikanı bina etmək fikrinə düşdü. Cənab Hacı'nın hərəkəti puldan, dövlətdən gözləri doymayanları, dövlətdə ancaq xoşbəxtlik görənləri təəccübə gətirdi. Bununla belə Hacı'nın fikrindən xəbərdar olanlar onun bu işdə fədakarlığına təəccüb edirdilər. Zavodu satmağa əvvəlinci səbəbə bu olubdur ki, ömrünün axırını rahatlıqla keçirsin.

Zavod sahibləri bu işin zəhmətini və məşəqqətini bilirlər. Ondan məsəva fabrikanın işi zavodun işindən təmiz və rahat olmağına şübhə yoxdur. Hərgah desək qeyrətli Hacı zavod əvəzinə fabrika açmağında da insanıyyətlerini göstəribdir. Asan dövlət qazananlar, dövləti ilə kor olanlar Hacı'nın əməlinə gülürlər.

Həqiqət bir fikir etməli: zavodda yüz adamın çörək tapmağı fabrikada min adamın çörək tapmağına bərabərdirmi? Qafqazda bezin qiyməti birə on üçüzlanmağı vətənə azmı xidmətdir...

1896-cı ildə Peterburqda qeyrətli müsəlmanlar cəmiyyəti xeyriyyə binasını qoyublar. Cəmiyyəti xeyriyyə mədəniyyətli millətlərdə çoxdur və hənz cəmiyyəti xeyriyyənin insana nəfi və millətə köməklili nəhayətdə artıqdır. Peterburq din qardaşlarımızın müsəlman cəmiyyəti xeyriyyə açmaqdan məqsudları elm-təhsil edən müsəlmanlara və qeyri şəhərlərdə məktəbxanalar, qiraətxanələr və azarxanalar açmağa kömək etməkdir. Bu işdə qeyrət və pul görəkdir ola ki, cəmaət gözəl məqsudlarına çatsın. Burada da qeyrətli hümmətli Hacı, cəmaətə böyük xidmət göstəribdir: 11 min manat Peterburq müsəlman cəmiyyəti xeyriyyəsinə bəxş edibdir! Bunun

əvəzində camaət xeyriyyəni bina edənlər hörmətli Hacı'nı ömürlük çlen seçib böyük təşəkkürlər ediblər.

Qeyrətli Hacı bunlara bəs etməyib türk və fars ədəbiyyatına xidmətlər göstəribdir. Axır zamanlar ədəbiyyat yolunda işləyən cavanlarımızın hesabı günbəgün artır. Amma heyf ki, yazanlarımızda pul yox, dövlətlilərimizdə qeyrət, ona görə millətə yazdıqları kitablar çap olunmayıb tozlanır. Qeyrətli Hacı buna diqqət edib millətə nəf gətirən kitabları öz xərcinə çap etdiribdir. Hacı'nın xərcinə çap olunan kitablar bunlardır:

1. Tarixi-müqəddəs, əsəri – Molla Əbdül-səlam Axundzadə – 500 manat xərc olunubdur.

2. «Şərabçı»

3. «Allah dıvanı», Asari-Sultan Məcid Qəniyev – 300 manata qədər xərc olunubdur.

4. «Əşəri-Seyid Əzim Şirvani» 500 manat xərc olunubdur.

5. «Nadir şah», əsəri – Nəriman Nərimanov. 350 manat xərc olunubdur. Bu əsər cənab Hacı'nın xahişinə görə fars dilinə tərcümə olunur və çap olunacaqdır.

1895-ci ildə Badkubədə rus dilində verilən «Kaspi» qəzetəsini 57 min manata alıbdır. Bu qəzetəni almaqda da hörmətli Hacı'nın fikrində vətəndaşlarına kömək və xidmətlər etmək varımiş...

Bundan savayı İranda, İstanbulda, Hindistanda və Misirdə çap olunan cəridələrə müştəri tapmaq ilə və özü bir neçəsinə pul bağışlamaq ilə xidmətlər göstəribdir. Qəzetənin insana mənəfətini nəzərə alıb və bir para ruhanilərin ruznamələrə olan həqiqət nəzərlərinə diqqət edib və bunların gözləri qəzetlər ilə açılmağını özünə yəqin edib...

Bu zati möhtərəmin qeyrəti insanı həqiqət heyran edir! Təəccüb budur ki, 18 il bundan müqəddəm Badkubədə Hacıdan dövlətli və mədəniyyətli şəxslər olubsa da və hal-hazırda varsa da, ancaq Badkubədə teatrın əvvəlinci binasını qoyan hörmətli Hacı olubdur.

Teatrın insana mənəfətini, ruha ləzzətini dəfaətlə yazmışıq. Teatr böyükələr üçün məktəbdir. Həmin məktəbdə görmədiyimiz şeyləri və görüb diqqət etmədiyimiz əhvalatları görüb və eşidib pis əməllərdən ibrət və yaxşı sifətlər əxz edirik: əqlimiz üçün yem və ruhumuz üçün ləzzət alırıq.

Həmin bu teatrdə Badkubənin mərifətli cavanları cəmiyyəti-xeyriyyə üçün ildə neçə dəfə türk dilində komediya oynayırlar. Teatrın bir gecəlik kirayəsi 100 manat isə hörmətli Hacı kirayədən keçib hər dəfə cəmiyyəti-xeyriyyəyə pul da bağışlayır. 1900-cü ildə 100 minə qədər xərc qoyub teatrı təzələndirdi: yeri balacadırsa da özü gözəl bir teatr olubdur.

Hörmətli Hacının teatra olan qulluqlarını erməni teatrının artistləri nəzərə alıb 1900-cü ildə ona rızaməndlik və mübarəkdarlıq etdilər və bir gözəl kağızın üstündə yazılmış nitqlərini gözəl cildə Hacıya bəxş etdilər. Həmin kağızın üstündə bu sözlər yazılmışdı:

«Hörmətli Hacı Zeynalabdin!

Qədim zamandan, yeni qədim yunanlardan, ərəblərdən və qeyri mədəniyyət yolunda can qoyan tayfaların vaxtından bəri teatrın əqlə və ruha tərbiyə verməyi gün kimi aşkardır. Badkubə qeyri şəhərlər tək qaranlıqdan işıqlığa düşməyə çalır, əmma bu vaxtdək bu şəhərdə əvvəl kimin fikrinə düşübür, o evin binası ki, teatrın gözəl olan əsərini xalqa yaysın? Bizə yaxşı məlumdur ki, Badkubədə bu işin fikrinə düşən əvvəl siz olubsunuz, hörmətli və qeyrətli Hacı! Ancaq siz bu fikirdə olub teatrı icad edibsiniz, Hənz bu teatrı hansı ki, neçə ilin ərzində günün şəfqəti kimi şəfəqlərini yayıbdır. Biz erməni teatrının kəmtərin qulluqçuları sizin bu barədə olan zəhmətinizi və mərhəmətinizi hiss edib bu gün təzə bəzənmiş teatra nəzər yetirib və ürəyimiz şad olub bu günü bayram edirik və candil ilə yekdil sizə öz hissiyatımızı zikr edirik: «Sağ olsun bu teatrı bina edən! Sağ olsun hörmətli və qeyrətli Hacı Zeynalabdin!» Bu sözlərdən sonra hörmətli Hacının şadlığından gözləri yaşarıb dedi: «Sizdən nəhayətdə razıyam: Sizin bu sözləriniz gələcəkdə teatra dəxi də böyük xidmətlər göstərməyimə səbəb olar».

Həqiqət millət bu tövr zatlının xidmətlərinə nə qədər dürüst qiymət qoysa o qədər olar qeyrətlərini və himmətlərini artırarlar. Cənab Hacının xidmətləri bir müsəlman millətinə olmuyubdur. Qeyri millətlərə və dövlət, camaət tərəfindən görülən işlərə Hacının böyük xidmətləri olubdur və olur. Nəinki Badkubədə hətta qeyri şəhərlərdə də: Təzə açılan azarxanalara, məktəblərə, cəmiyyəti xeyriyyə cənabı Hacının böyük ianələri olubdur və olur. Xarici millət Hacının qulluqlarının əvəzində ona lazım olan hörməti göstərib həmişə qəzetlərin səhifələrində Hacıni tərif etməkdə vardiylar. Dövlət dəxi onun cəmaətə olan nişanları (Stanislaw III dərəcəyədək) veribdir.

Bu nişanlar şəhadətlik verir ki, padşahımız imperator əzəm hörmətli Hacının insana, millətə və vətənə olan xidmətlərini diqqətsiz qoymuyubdur. Bundan savayı qeyri dövlətlərdən də Hacının nişanları vardır. 1872-ci ildən cənab Hacı Badkubə dumasında qılasını hesab olunur, bu qulluqda hörmətli Hacının həm şəhrə və həm cəmaətə böyük köməkliliyi çatıbdır və çatır.

Bu vaxtdək qeyrətli Hacının ümumi cəmaət və millət işlərinə bir milyon manata qədər xərci olubdur!

Bu fani dünyada dövlətdən öteri insaflarını satanlar bunu oxuyanda, yeni pulun qədrini görəndə ağızları açıla qalacaqdır! Qeyrilərdən utanmasalar da öz əməllərində özləri-özlərindən utanacaqlar!..

Cənab Hacı hal-hazırda 63 sınındə varsa da ancaq çox diribaş görünür. Özü ortaboy tökmə şəxsdir. Hər bir əzası dürüst üzündən əqlü-kəmalı məlum olunur. Səhər saat 10-dan ta 2-dək qeyrətli Hacı kontorunda olub gündə 30-40 nəfər ilə söhbət edir və arada məişət işlərinə diqqət edir. Hər gün rus mirzəsi rus lisanında məşhur qəzetləri oxuyur və arada sual-cavab olur. Sonra müsəlman mirzəsi İranda, Osmanlıda, Hindistanda və Misirdə verilən türk, Fars və Ərəb qəzetlərini oxuyur. Hacı çox diqqət ilə qulaq asıb öz təsəvvürünü söyləyir. Hacı politika, yəni siyasi məsələrinə artıq diqqət edir: Hörmətli Hacının bu sınındə qüvveyi-hafizəsinin itiliyinə məəttəl qalmalıdır. Gündə on qəzetəyə qədər oxunur səbahı hamısından xəbər verməyə hazırdir: hansı əhvalat hansı qəzetdə olmağını səhvsiz söylər. Bu səbəbə görə cənab Hacı zəmani – hazırda siyasiyən, mədəniyyətdən və mərifətdən söhbət etməyə qadirdir. Mədəniyyətli şəxslər Hacının elmlərdən və tarixdən xəbərdar olmağına təəccüb edirlər. Xəlqi xasiyyəti çox mülayim, özündən kiçiklərə həmişə hörmət edən, dediyi bir sözü iki olmayan, verdiyi vədəyə əməl edən, həqq sözdən qaçmayan, günahkarın təqsirindən keçən, öz səhvini gizlətməyən, qeybətdən ictinab edən, ürəyi saf hissli bir zətdir. Hörmətli Hacı teatrı nəhayətdə sevdir: hər axşam öz lojasında əyləşib artistlərin oyunlarına çox diqqətlə baxır.

Bəli, hörmətli Hacı 50 il zəhmət çəkib milyonlar cəm edibdir. Onun cəm etdiyi milyondan insana və millətə mənafe yetişibirmi? Hərgah yetişibse bu zəti möhtərəmin xidmətlərinin əvəzində millət nə etməlidir? Təklifi nədir? Bu məsələni həll etmək bir adamın işi olmuyub mərifətli müsəlmanlar bu barədə görəkdir məşvərət edələr və məşvərət məqamında cənab Hacının millətə xidmətlərini qeyri «müsəlman milyonçularının işləri ilə (Badkubədə xüsusən)» bir tərəziyə qoymalı. Məqami-təvafütdə hörmətli Hacının millətə olan xeyrətinin qiyməti ariflər yanında birə beş artar. Böyük hünərdir, əzizim, insan öz sağlığında cəmiyyəti-xeyriyyəyə bu qədər xərc etmək! Bu qeyrətdə şəxslərin həyatı bizim baramızda olan xarici millətin həqir nəzərini puç etməyə səbəbdır. Mədəniyyətli millətlər bizə mədəniyyətdən üz çöndərən, vəhşi, vətənin və millətin imdadına çatmayan deyirlər. Səbəb? Səbəb budur ki, Hacı kimi dövlətli müsəlmanlardan mini qara torpağa gedibdir və gedəcəkdir. Amma vətənə və millətə Hacı edən xidmətlərin mindən birini etməyiblər.

Hal-hazırda Badkubədə azmı Hacılar var? Çıfayda! Bu biçarələr pulları sandıqlara yığıb pişik kəsəkəni maritlayan təkin maritlayırlar, bunlar müamiləyə pullar verib-fəqirlərin evlərini yıxırlar... Bunlar gündə beş vaxt namaz qılıb Xudavəndi aləmdən nə istiqasə edirlər? Ancaq dövlətin artırmağım! Əlsiz-ayaqsız yetimlər bunlara əllərini açanda «boyunları albuxara torbasına» oxşayan dövlətlilərimiz bu yetimlərə məğrurluq ilə baxıb onları pis söz ilə özlərindən rədd edirlər. Şəriət qoyan zəkat və xüms bunların fikirlərindən bilmərrə çıxıb hələ utanmayırlar, gözlərini o dünyaya tikiblər ki, Xudavəndi aləm bunları bağışlayacaqdır. Ey biçarələr! Hərgah ümidinizi o dünyaya bağlayıbsınız axirət gününün sahibinə nə cavab verəcəksiniz? Bəli: qeyri adamın malı ilə milyonlar qazanıbsınız. Biçarə fəhlələri gecə-gündüz işlədib həqlərini kəsibsiniz. Bu fikirlə ki, min nəfər fəhlənin hərəsindən 2 qəpik kəssən bir gündə iki min qəpik olar deyib dövlət qazanıbsınız, gündə min dəfə yalan danışib Allah və peyğəmbərə and içib müşkül olan işlərinizi keçirdibsiniz, gündüzlər öz cinsinə yüz min quyu qazıb gecələr toyuq plov yeyibən üstündən qəlyan xoruldadıb özgələrin qiybətini edibsiniz. İldə iki dəfə məscidlərdə qeyrilər bilsin, eşitsin deyib pullar bağışlayıbsınız və adınızı uca səsle dedirdib dua etdiribsiniz, ancaq adınız Hacı olsun deyib Məkkeyi-müəzziməyə gedibsiniz və gələndə töhfələr gətirib işiniz keçən adamlara bəxşiş edibsiniz, yainki birə-beş qiymətə satıbsınız...

Allahi-özümüştənin suallarına cavablarınız bunlarımlı olacaqdır? Yoxsa özünüzə təsəlli verib deyirsiniz: bu dövləti övladım üçün qazanmışam ki, məndən sonra özgəyə möhtac olmasın, yoxsa bunu özün üçün səvab bilir-sən? Hərgah belədirsə, ey bədbəxt, xabi-qəflətdə imişsən! Səndən sonra min yamanlıq ilə qazandığın dövlət sənin tərbiyəndə olan övladının olinə düşüb bir az müddətdə puç olacaqdır, çünki sən pulun qədrini bilirdin: can qoymuşdun, yüz min pis əməlləri özünə qəbul etmişdin, amma övladın zəhmətin qədrini bilməyib sənin illərlə topladığın pulu o saatlarla səpəcəkdir. Səndən sonra itsə genə yaxşıdır! Bir göz aç gör: övladın sənin həyatında nə işlər görür! Gör sən bədbəxtə saatda neçə dəfə söydürür, gör məzhəbə dinə nə növ ilə rişxənd etdirir! Bu hələ sənin həyatında, səndən sonra nə olmağını hiss etmiyirsənmi? Lamməhalə vətənə, millətə xidmət göstərməyirdin, öz övladınsa diqqət edəydin, yəni ona lazım olan tərbiyəni verəydin, ta səni hər iki dünyada üzü qara etməyəydi. Sən həmin o şəxslərin cərgəsindənsən ki, ancaq ölən günü ədəblik adətində görə sənə rəhmət deyəcəklər, yəni dildə rəhmət oxuyub, ürəkdə lənət deyəcəklər... öz həyatında yamanlıqla cəm etdiyin dövlətin bir cüzi hissəsini dinin rəvnəqinə

və millətin xeyrinə vəsiyyəət etsən ümidvar ki, pis əməllərin bir vaxtdan sonra yaddan unudular. Amma indiki halətini bir dürüst fikrə gətir! Bir saat dünyanın işlərindən: zövq və səfasından, zəhmət və məşəqqətdən əl götürüb, düşün, gör ki, çəkdiyən zəhmətlər, top etdiyin milyonlar nə özün üçün, nə övladın üçün, nə bu dünya və nə axirət üçün imiş...

Bəli, bu cins şəxslərin arasından cənabi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin seçilməyi bizim qeyri millətlər yanında başımız uca olmağa səbəbdır. Həqiqət hərgah hörmətli Hacı elm təhsil etmiş olsaydı, onun millətə və vətənə olan xidmətləri onun şənini o payədə ucaltmazdı, necə ki, indi. Çünki həqiqi elm vətənə və millətə qulluq etməyi tərbiyə verir. Doğrudur oxuyanlarımız irad tuta bilərlər ki, elmlər təhsil edib dövlət sahib olanların əksəri niyə bu fikirdə deyil? Onlara cavab bu olur ki, haman elm sahibləri elmləri təhsil ediblər, nə əxlaq ətvarları düzəlməkdən ötrü, bəlkə bir sənət öyrənmək qəsdilə elmin dalınca gediblər. Yoxsa həqiqi elm ki, insanın ruhunu təmizləyir, bu şəxslərdə olsaydı bunlar da vətənin və millətin fikrində olardılar. Çünki həmin elmin tərbiyəsi onadır, necə ki, atəşin təbiətində yandırmaq var... Belə elm hörmətli Hacıda olmuya-olmuya bunun xidmətləri hansı aqili təəccübə gətirməz? Qeyrətli Hacınsın vətənə, millətə və insana olan himmətindən sonra xarici millət deyə bilərmiz: müsəlmanlar – nadan, vəhşi, camaat və dövlət işinə yaramayan tayfadır!

Doğrudur, çox azdır, ancaq tək-tək tapılar... Ancaq millətin və vətəndaşların bələrləridir bu tövr fədakarların xidmətlərinə dürüst diqqət edib qiymət qoyalar. Biz nə qədər bu şəxsi möhtərəmlərin xidmətlərinə insafən qiymət qoysaq, onların himmətləri, həmiyyətli və qeyrətli o qədər günbəgün artar. Bu vətən və millətperəstlərə ancaq bu lazımdır, nəinki bir özgə şey!

Ümid edirik ki, hörmətli Hacınsın varisləri o zati möhtərəmin yolu ilə gedib dinə və millətə xeyirxah olalar. Bunda şübhəmiz yoxdur, çünki cənab Hacınsın varisləri lazım olan tərbiyəni alıb, rəva görməzlər ki, qeyrətli Hacınsın gözəl işləri puç ola!..

Əhli qələm qardaşlarımız bunların millətə olan xidmətlərini nəzərdən keçirib millət tarixinin səhifələrinə yazarlar, tainki istiqbalda balalarımız oxuyub qəlbləri şad olsun və gözləri açılsın: Bilsinlər ki, bizdə də millət qeyrətini çəkənlər varmış! Düşünsünlər ki, hərçənd bu şəxslər qərbi-bəqayə köçüblər, onunla belə isimləri millətin dilində hörmətlə zikr olunur...

ODESSADAN

Mədrəseyi-tibbiyyə tələbəsi cənab müstətab Nəriman bəy Nərimanov tərəfindən göndərilən məktubdur.

Hörmətli Hacı!

Müsəlman studentlərinin tərəfindən yazıb cənabınıza məlumat edirik ki, Siz cənabı həmişəlik paçotnu çlen seçib böyük təşəkkürlər edirlər. Sağ olsun Hacı deyib isminizi hörmət ilə zikr edirlər! Dəxi özümə borc bilib Baxçasarayda və Simferopola studentlərin səyahətini yazıram, yəni yanvar ayının 5-də səkkiz nəfər student Baxçasarayda bulunduq şəhərin mütəşəx-xis adamları ilə tapışib bir-birimizin dərdindən və məqsədindən xəbərdar olurduq, ikinci günü qaradskoy qlava Mustafa Mirzə hamını nahara dəvət etdi. Üçüncü gün İsmayıl Qasprinski və sonra Baxçasaray müəllimləri hamını nahara dəvət edib hörmətlər etdilər. Yanvarın 7-də bunların hörmətlərinin müqabilində biz dəxi Baxçasarayda müsəlmanlar üçün teatr verib əhli Baxçasaray studentlərdən razı qaldılar. Yanvarın 8-də İsmayıl bəy Qasprinski ilə bərabər Baxçasarayda olan müsəlman məktəblərinə vardıq.

Bu bir özgə halətdir! Özgə halətdir: göz görə, qulaq görə həmin məktəbləri görüb bülbülə bənzər tatar babalarına qulaq asa! Belə qeyrət, belə fədakarlıq mən hələ görməmişəm. Hansı məktəbə getdik 7 və 8 sinifdə tatar balaları orada türkcə yazırlar və oxuyurlar. Bundan sonra əlavə tarixdən və coğrafiyadan və qeyri dünyəvi elmlərdən verdikləri cavablara insan təəccüb edir. Hərgah on ildə belə getsə demək olur ki, Baxçasaray məktəblərində ən qeyrətli, ən maarifli və ən məlumatlı müsəlman balaları çıxıb millətin bəzəki olsunlar!

Baxçasaray məktəbləri və burada olan müəllimlər bir qeyri aləmdir! Bu, məktəblərdən Qafqazdan hər şəhərdə bir məktəb olsaydı, yəqin ki, bir az tez zamanda Qafqaz müsəlmanları dəyişərdilər. Əlbəttə hər şəhərdə İsmayıl bəy Qasprinski kimi zat olmağı lazım gəlirdi. Amma çifayda bu zati-möhtərəm bizim aramızda təkdir. "Tərcüman" qəzeti ilə İsmayıl bəy Qasprinski millətə olan hörmətlərini bilmək olmaz. Gərəkdir Baxçasarayda gedib düşünərsiniz ki, bu qeyrətli müsəlman kiçik və çirkin Baxçasarayda əyləşib nə işlər edir və millətə nə xidmət göstərir.

Göstərdiyimiz qayda və qanunu, məktəblərin vəsf halını dil ilə və qələm ilə təhrirə gətirmək mümkün deyildir. Bakı məktəbdarlarından bir

nəfəri Baxçasarayda göndərilib üsuli-cədid ilə aşına olmağı və məktəblərin proqrammasını bilməyi bu zəmanədə vacib olan işlərdən biridir. Həmin məktəbdar qız məktəbi ilə də aşına olar.

Baxçasarayda qız məktəbləri çoxdur. Ancaq əvvəlindəki məktəbi İsmayıl Qasprinski bacısı açıbdır və qayət bir gözəl görümlü məktəbdir. Bu xanım tatar qızlarına böyük zəhmətlər çəkir və böyük xidmətlər göstərir. Sağ olsunlar bacı və qardaş!

Sağ və var olsun Baxçasaray məktəbləri. Yanvarın 12-də Baxçasaraydan Simferopola gedib orada dəxi müsəlmanlar üçün teatr verdik.

Simferopol fəalları bizlərə böyük hörmətlər etdilər.

Qulluğunuzda həmişə hazır.

Nəriman NƏRİMANOV

NƏRİMAN NƏRİMANOVUN OĞLU NƏCƏFƏ MƏKTUBU

Moskva, 28 yanvar 1925-ci il.

Mənim 1895-ci il yanvarın 15-də Bakıda Tağıyev teatrında ilk dəfə tamaşaya qoyulan pyesim “Nadanlıq” oldu. Həmin günü ədəbi işimin başlanğıcı hesab edirəm. Bu gün – yeni stillə 1925-ci il yanvarın 28-də həmin vaxtdan 30 il keçir. Dostlarımdan bəziləri bu xəbəri eşidib həmin günü balaca şadyanılıq etməyi arzulamışlar. Artıq onlardan teleqramlar almışam. Əlbəttə, ciddi şəkildə götür-qoy etsək, demək olar, əslində heç bir iş görməmişəm. 30 il! Yəqin ki, bu müddət ərzində nəse bir iş görmək olardı. Bu müddətdə yazdıklarımı həmin vaxtla müqayisə etdikdə xəcalət çəkirəm... Lakin digər tərəfdən, bütün həmin vaxtı, yaşadığım bütün həmin mühiti, ömrümün bütün dolanbac yollarını təsəvvürə gətirdikdə, hər halda bununla təskinlik tapıram ki, az da olsa, bəzi sahədə çox iş görmüşəm. Təkcə məni əhatə edən mühit, onun geriliyi, süstlüyü, fəaliyyətsizliyi, ətraf həyat hadisələrinə biganəliyi, millətlərarası mənasız didişmələr, buradan irəli gələn iztirablar: qanlar, göz yaşları, yoxsulluq, riyakarlıq və sairə mənə rahatlıq verməyib. Bunlar yazdığım bütün əsərlərdə əksini tapıb. Bəlkə də bütün bunlar bədii cəhətdən zəif qələmə alınıb, lakin qüvvəm və imkanım daxilində bütün bunlara yazılarımda təkcə münasibətimi bildirməyim onu göstərir ki, mən bir çoxları kimi ətrafimdakı mühitə laqeyd qala bilməzdim. Qəlbim narahat idi, istəyir və çalışırdım ki, bəşəriyyətə nəse bir fayda verim. Mənə, 30 il ictimai sahədə işləmiş adama təskinlik verən yalnız və yalnız budur. Əgər sadə işimlə bu müddətdə öz “xəstəliyimi, heç olmasa, beş-on adama “yoluxdura bilmişəmsə, hətta bu, məni və düşüncəmi o mənada rahat buraxar ki, ömrümü əbəs yerə yaşamamışam və bu geniş, həm də darısqal dünyada əbəs yer tutmamışam...

Əziz oğlum Nəcəf! Əgər ömür vofa qılsa, çalışacağam səni elə hazırlayam ki, bəşəriyyət üçün daha çox iş görəsən. Ancaq taleyin hökmüylə tezliklə əbədi məskənə köçəsi olsam, onda səndən xahişim bu olar ki, heç olmasa daim özgələrin dərd-sərini çəkən atan kimi cüzi işləri yerinə yetirəsən.

Mənim həyatım, ömrüm qayğılarla dolu olub. Qardaşımın və bacılarımdan ailələri iyirmi yaşından mənim boynumda olub. Bu 30 ildə 11 adam böyüdüb boya-başa çatdırmışam. Onlardan 8 qız uşağını ərə vermişəm, yerdə qalan üçün cüzi məvacibimlə böyütmüşəm. Bütün bu işləri sahmana salan-

dan sonra yenidən oxumağa başladım, 30 yaşında universitetə daxil oldum. Universiteti qurtardıqdan sonra var qüvvəmi Salman qardaşımın balalarının tərbiyəsinə sərf etdim. Bütün bunlardan yalnız indi, qardaşımın sonuncu qızı Xanımı 1924-cü ildə ərə verəndən sonra azad olmuşam. Bu məktubu isə aradan bir il keçəndən sonra, məhz 1925-ci ildə yazıram. Bütün bunları sənə ona görə yazıram ki, məni bəşəriyyət üçün az iş görməyim üstündə qınamayasan. Bu mənada ümidvaram ki, sən gördüyüm işləri davam etdirib başa çatdıracaqsan.

Əziz oğlum! Əgər həyatımı öyrənsən, əmin olarsan ki, mən ömrümün ən azı 1925-ci ilədək olan dövrünü başqaları üçün yaşamışam. Bəs sonrası necə olacaq? Sonrası beləcə də davam edəcək, çünki mən yalnız belə ictimai işdə məmnunluq tapıram. Üstəlik, Rusiyadakı indiki quruluş mənim ruhi aləmə hər şeydən daha çox uyğundur.

Ümumiyyətlə, mən insanın insan tərəfindən əsarətinin əleyhinəyəm. Harada olursa-olsun, bütün varlığım ilə köləliyə qarşıyam. Bəşəriyyətin tezliklə nadanlıqdan və eləcə də köləlikdən azad olması üçün yollar axtarmışam. Sosial-demokrat da olmuşam. Lakin bu təşkilat get-gedə idealdan daha çox uzaqlaşır. Bolşeviklərin proqramını xüsusi məmnunluqla qəbul etmişəm, çünki həmin sənəddə tezliklə məhz öz proqramımın həyata keçiriləcəyini – Yer üzündə köləliyin məhv ediləcəyini görmüşəm və görürəm.

Bəlkə də sən bu sətirləri oxuyarkən bolşevizm heç olmayacaq. Lakin bu heç də o demək deyil ki, bolşevizm yaramır; bu o demək olacaq ki, biz onu saxlamağı bacarmadıq, onu yetərinə qiymətləndirmədik, işin qulpundan pis yapırdıq. Sözü açığı, hakimiyyətlə o qədər loğalandıq ki, başımız boş-boş işlərə, dedi-qodulara qarışdı, vacib olanı əldən buraxdıq. Hakimiyyət çoxlarını korlayır. Belə də oldu: Hakimiyyət yetərinə yaxşı, görkəmli işçilərin çoxunu korladı. Onlar nəhəng dövlətin taleyini əllərinə alaraq və hesabat vermədən diktatorluq etmək qərarına gəldilər... Belə rəhbərlik ilk vaxtlar üçün zəruri idi, lakin bu vəziyyəti indiyədək davam etdirmək bolşevizmin süqutu-nu yaxınlaşdırmaq deməkdi.

İndi bu sətirləri sənə yazdığım vaxt işimiz o yerə çatıb ki, ən yaxın kommunist dostlar Lenindən sonra özlərini onun qanuni varisi adlandıran şəxslərin dövləti idarə edə bilməmələrindən yaranan nöqsanlarımız barədə bir-biri ilə danışa bilmirlər...

Bunları sən mənim MK-dakı geniş məruzəmdən öyrənəcəksən. Həmin məruzə sənə bütün bunlardan baş çıxarmağa imkan yaradacaq və elə bu məruzədən də öyrənəcəksən ki, çoxları öz vəzifə-mənsəblərini itirə biləcəkləri qorxusundan dinmədikləri halda, sən atan bu barədə cəsarətlə danışdır.

Əzizim Nəcəf! Vəzifə-mənsəb dalınca qaçma, çünki o, insanı korlayır. Əgər bir adamı yaxşı tanımaq, onun bütün daxili aləminə beləd olmaq istəyirsənsə, onu bir müddətə vəzifə başına qoy. Tezliklə həmin adamın müsbət və mənfi cəhətləri üzə çıxacaq. Bu baxımdan əgər sən kütlələri hiyləsiz-yalansız öz arxanca aparmağa hazır deyilsənsə, yaxşısı budur, ondan imtina edəsən... Əgər kütlə (fəhlə və kəndlilər) səni dəyərləndirərsə, hakimiyyətdə iştirakını zəruri hesab edərsə, sənə etibar edərsə və sən bu etibara əsasən ümumi iş müəyyən fayda verəcəyinə əmin olarsansa, onda imtina etmə. Burada yalnız bircə şərt var ki, gərək onu müəyyənləşdirəsən: yəni kütlə sənə hakimiyyətdə iştirakını öz arzusu ilə, könüllü qəbul edib, yoxsa məcburi? Əgər səndə zərrə qədər şübhə yeri varsa ki, kimlər tərəfindən olursa-olsun məcburi seçilirsən, onda yaxşı olar imtina edəsən. Əks halda öz ləyaqətini nəinki təkcə kütlə, həm də öz qarşında itirəcəksən. Hər dəfə hakimiyyətə öz ləyaqətinə görə yox, məcburi gəldiyini dərk etdikcə, müəyyən ruhi sıxıntı, əzab çəkəcək, sistemətlilik olaraq ləyaqətini nəinki kütlələrin, həm də öz gözündə itirəcəksən... Buradan da sənə sonrakı dünyagörüşündə pozuntu əmələ gələcək. Bu iş ictimai xadimin həyatında təhlükəli məqamdır. Sən müstəqil həyata hazır olduğun zaman bütün bunlara tab gətirmək mümkündür. Bu nə deməkdir? Yəni özünə elə peşə və ya sənət seçməlisən ki, bu şəxsiyyətdən, yaxud idarədən az asılı olsun. Sənə aydın olsun deyə öz həyatımdan misal çəkəcəyəm. Artıq bilirsən ki, universitetə daxil olum deyə 30 yaşında kamal attestatı almaq üçün imtahan verdim. Sonra belə bir sual qarşısında qaldım: hara daxil olmalı? Yaşım və bütün həyat şəraitim mənə tezliklə universiteti bitirməyi diqtə edirdi. Odur ki, elə fakültə seçmək lazım idi ki, az vaxt aparsın. Qarşımda belə bir sual dayanmışdı: hüquq (o vaxt hüquq fakültəsi asan fakültə sayılırdı), yaxud təbiyyat fakültəsinə daxil olummu? Çünki həmin fakültələrdə 4 il oxumaq lazım idi. Bu fakültələri bitirdikdən sonra şəxsiyyətlərdən, yaxud idarələrdən daha çox asılı olmayım deyə bu fikirdən vaz keçdim və ömrüm boyu kənar şəxslərdən az asılı olmaq üçün tibb fakültəsinə daxil oldum. Bu bir səbəbdən, digər səbəb isə belə idi: sənənin nənən, mənənin anam Həlīmə rəhmli, başqalarının halına acıyan, xeyirxah qadın idi. Ehtiyacı olanlara imkanı daxilində əl tutar, qonşuluqdakı xəstə qadınların qayğısına qalar, bir tikə çörəyini onlarla bölüşərdi. Kiçik yaşlarımdan bunları müşayiət etdiyim üçün, çox güman bütün bunlar mənə təsir göstərmişdi... Odur ki, tibb fakültəsində oxumaq uzun vaxt aparsa da, çətinlikləri çox olsa da, şəxsiyyət və idarələrdən mümkün qədər asılı olmamaq və daha çox ruhi məmnunluq əldə etmək üçün mən həmin fakültəyə daxil oldum.

QEYDLƏR və ŞƏRHLƏR

PYESLƏR VƏ HEKAYƏLƏR

Bu kitabda Nəriman Nərimanovun pyesləri, nəsr əsərləri və məqalələrindən nümunələr toplanmışdır. Onun arxivində olan bəzi bədii parçalar, publisist məqalələr, rəy və məktublar ilk dəfə nəşr edilir.

"Qeydlər və şərhlər" bölməsində kitaba daxil olan əsərlərin mətninə aid məlumat verilmişdir.

Əsərin əsas mətn kimi götürülmüş mətbu nəşrlərinin, yaxud avtoqrafların imla xüsusiyyətləri olduğu kimi saxlanmışdır. Bəzi sözlərin iki cür yazılışında (yenə-genə, bizar-bezar, görünür-görükür, qəzet-qəzetə, sorur-soruşur və s.) da bu prinsip gözlənilmişdir. Lakin əsas götürdüyümüz hər hansı bir mətbu mətndə və ya avtoqrafta nəzərə çarpan texniki səhvlər təshih olunmuşdur. Əsərlərdə müəyyən səbəblər üzündən qələmdən düşmüş durğu işarələri düzəldilmiş, abzaslara, dialoqlara, remarkalara və s. diqqət verilmişdir.

Əsas mətbu mətnlərdə sözlərin əksəriyyəti müasir orfoqrafiya tələblərinə uyğun düzəldilmişdir.

Eyni zamanda əsas mətbu mətnlərdə, istərsə də avtoqraflarda bəzi sözlər, ifadələr müasir Azərbaycan dilinin imla qaydalarına uyğun təshih edilmişdir. Məsələn, şol-o, şu-bu, söyləyəlim-söyləyək, bən-mən, çaşıyor-çaşır və s.

N.Nərimanovun öz məqalələrində işlətdiyi bəzi rus sözlərinin izahı (namestnik, sud, realnı, uçiliş və s.) hər səhifədə ulduz işarəsi ilə verilmişdir. Lakin məqalələrdə bəzən müəllifin özü tərəfindən lüğəti mənası verilən sözlərin (gigiyena-hifzü-səhhə, vınuşeniye-təlqin, dnevnik-ruznamə, evrika-tapdim və s.) şərhinə ehtiyac qalmamışdır.

İnqilabdan əvvəl dövrü mətbuatda eyni sərlovhə ilə dərc edilmiş silsilə məqalələr ("Müəllimlər ictimaiyyəsinə dair", "Dördlərimizin əlacı" və s.) bir sərlovhə altında getmişdir. Bununla əlaqədar əsas mətnlərdən bəzi sözlər və ya cümlələr çıxarılmışdır. Məsələn, "məbədi var", "axırı", "keçən nömrədən məlum oldu ki..." və s. Bəzi mətnlərin sonunda qəzet redaksiyalarının məqalə ilə bağlı qeydləri vardır ki, onlar "Qeydlər və şərhlər" bölməsində verilir.

Kitabda xronoloji qaydada düzülmüş məqalələrin dərcinə dair məlumat (məqalənin sərlovhəsi, müəllifin imzası və ya təxəllüsü, çap olun-

duğu qəzetin adı, tarixi və s.) verilmişdir. Sonra bəzi siyasi xadimlər, dövlət nümayəndələri haqqında məlumat əlavə edilmişdir.

Əsərin sonunda adlar, coğrafi adlar göstəricisi və çətin anlaşılan sözlərin lüğəti verilmişdir.

Bəzi dolaşmaq və ya oxunması mümkün olmayan, həmçinin əsərin ümumi ideyası, məzmunu ilə sıx bağlanmayan cümlələrin əsas mətndən çıxarıldığı yerlər xüsusi əlamətlə – [...] göstərilmişdir.

NADANLIQ

Əsəri ilk dəfə 1894-cü ildə Bakıda, Quberniya idarəsi mətbəəsində çap olunmuşdur. N.Nərimanov pyesin ilk nəşrinə "Müqəddimə"sində onu qələmə alması səbəblərini belə izah edir: "Hər millətin qabağa getməyinə səbəb mədəniyyətdir. Və məlumdur ki, bizim müsəlman millətinin arasında mədəniyyət və mərifət nəhayətdə az yayılıbdır. Ona görədir ki, bizlər zindəganımızda tövrətövr bəlalara giriftar və mübtəla oluruq. Bu səbəbdən biz müsəlman qardaşlara lazım gəlir ki, bizdən artıq mərifətli olan qonşulara və millətlərə baxıb mərifət cəhətinə onlar gedən yolla gedək, xüsusən bizim Qafqaz əhli ki, illərlə günlərini quldurluqda, adam öldürməkdə və bir neçə hərəkətlər ki, həm şəriətə və həm padşahımızın zəkənuna müxalifdir, keçirirlər.

Lazımdır ki, bu barədə dürüst fikir edələr, zira ki, bu tövr rəftar insanı bilmərrə hörmətdən salıb, zindəganı həməvaxt pisliliklə keçər və axırda nadanlıq onu puç edər, necə ki, təvarixdən görürük: hansı millət ki, elm və mərifət dalınca düşüb, indi bu zəmanədə xoşbəxtliklə gün keçirir. Amma millət ki, elmdən və mərifətdən qaçaq düşüb bu zəmanədə zəlil olubdur.

Məzkur əsəri yazmağıma səbəb Qafqaz müsəlmanlarının əksəriyyətinin bilmərifət və nadanlılığı oldu. Hənzur əsər çöl xalqının zindəganına dair olan əhvalatdır. Bu qissədən oxuyanlarım aşkar yəqin edirlər ki, nadanlıq həqiqətdə insanı heyvan edərmiş. Kənd xalqı danışdığı sözlər bu əsərdə yazılıb o tövr necə ki, danışirlər.

Ümidvaram ki, mənim bu kəmtərin qələmimin meyvəsi müsəlmanların zindəganına bir zərrə qədəri nəf gətirər".

Əsərin avtoqrafı olmadığına görə, pyesin Orucov qardaşları nəşriyyatı tərəfindən buraxılmış ikinci nəşrinin ("Nadanlıq", Bakı, 1913) mətni əsas götürülmüşdür. Çünki əsərin bu nəşri müəllif tərəfindən yenidən işlənilib təkmilləşdirilmişdir.

ŞAMDAN BÖY

Avtoqrafi hələlik tapılmayan bu komediya birinci dəfə 1895-ci ildə Ağamusa Nağıyevin maddi köməyi ilə Bakıda Quberniya idarəsi mətbəəsində "Dilin bəlası" adı altında çap olunmuşdur. N.Nərimanov pyesin ilk nəşrinə yazdığı "Müqəddimə"sində komediyanı qələmə almağının səbəblərini belə izah edir: "Hənzur bu komediyanın əsl məqsədi budur ki, şəxs gərəkdir dilinin sahibi olub onu pis-pis sözlərdən saxlasın. Zira necə ki, zindəganlığımızda, insan çox vaxt tövrətövr bəlalara giriftar olur, ancaq dilinin səbəbinə. Bəli, ola bilər ki, şəxs bir neçə vaxt yaman dilinin gücünə xoşbəxt də ola bilsin amma çox çəkməz ki, işin əslə aşkar olub hənzur dil sahibi ömrünü nəhayət pisliklə keçirər...

Və dəxi şəxs gərəkdir dilinin gücünə ümüd bağlayıb bir işdə ki, ondan ona xeyir gələcəkdir, yoldaşa və ya qeyri adama xəyanət etməsin. Zira ki, dil və xəyanət şəxsədə nəhayətdə, pis sövzlərdən biridir və şəkk yoxdur ki, bu sövzlərin ziyəsi axırda xalqın nəzərindən düşüb zəlil olar və əqlini itirib hamı bəlaya giriftar olar, necə ki, "Şamdan böy".

Oxuyanlarımdan təvəqqe edirəm ki, hər nə qüsür ki bu kitabçada nəzərlərinə dəyəcəkdir, mənə məlum edələr, ta ümum xeyirdən ötrü ol qüsurları bir də təkrar etmiyəm. Və bu komediyanı oynayanlardan təvəqqe edirəm ki, əhli-məclisin dilini bir-birinə qarışdırmayıb hər şəxsi öz dilində danışdıralar: məsələn: "nökər-nökər dilində, ağa-ağa dilində".

N.Nərimanov əsərin ikinci nəşrini "Şamdan böy" adı ilə çap etdirmişdir. Burada Orucov qardaşları nəşriyyatı tərəfindən buraxılmış ikinci nəşrin ("Şamdan böy", Bakı, 1913) mətni əsas götürülmüşdür. Çünki komediyanın bu nəşrini yazıçı nəzərdən keçirmiş və ciddi dəyişiklik etmişdir.

NADİR ŞAH

Ədəbiyyatımızda tarixi faciə janrının ilk nümunəsi olan "Nadir şah" birinci dəfə 1899-cu ildə Bakı "Arar" mətbəəsində, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin xərcinə çapdan çıxmışdır. Təxminən on beş il sonra yazıçı əsəri yenidən çapa hazırladığı zaman onun üzərində ciddi "yaradıcılıq əməliyyatı" aparmışdır. Demək olar ki, tarixi faciənin bütün məclislərində, ayrı-ayrı epizodlarda, mükəllimə və replikalarda, hətta remarkalarda ixtisarlar, əlavələr etmişdir. Əsərin bu nüsxəsi 1913-cü ildə çapdan çıxmışdır. Pyesin avtoqrafi hələlik tapılmadığına görə, Orucov qardaşları tərəfindən buraxılmış ikinci nəşrin ("Nadir şah", Bakı, 1913) mətni əsas götürülmüşdür.

BAHADIR VƏ SONA

Əsərin birinci hissəsi 1896-cı ildə Bakıda, Quberniya idarəsi mətbəəsində çapdan çıxmışdır. Yazıçının "Balaca roman" adlandırdığı bu əsərin ikinci hissəsi 1899-cu ildə Bakıda Axundov mətbəəsində nəşr edilmişdir. Həmin nəşr "Müqəddimə"sində N.Nərimanov yazırdı: "1896-cı ildə "Bahadır və Sona"nın əvvəlinci hissəsini çap etdim. Bu kitab "Bahadır və Sona"nın məbədi olub, əhvalatı yaxşı bilməkdən ötrü oxuyanlarıma lazım gəlir ki, əvvəlinci hissəni oxusunlar. Çünki əvvəlinci hissəsini oxumayan şəxs ikinci hissəsini anlamayacaqdır. Bu kitabçalarda başladığım əhvalatın axırı həyatıma bağlı olub hissə-hissə kitabçalar çıxacaqdır"

Əsərin səkkiz səhifəlik ikinci hissəsində əhvalat Bahadırın tələbə yoldaşı Soltanla birlikdə Tiflisdən Qafqaz yolu ilə Peterburqa yola düşməsi ilə bitir. Sonda isə yazıçının belə bir qeydi nəzərə çarpır: "Məbədi var. Yelendorf, 1899". Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, maddi çətinlik və senzura təzyiqi nəticəsində əsərin məbədi çapdan çıxmamışdır. Lakin 1913-cü ildə Bakıda əsərin bütövlükdə nəşrinə imkan tapan N.Nərimanov onun üzərində ciddi "yaradıcılıq əməliyyatı" aparmışdır.

"Bahadır və Sona" əsərinin avtoqrafi olmadığına görə, yazıçının öz sağlığında çıxan son nəşrin mətni ("Bahadır və Sona", Bakı, 1922) əsas götürülmüşdür.

PİR

Azərbaycan EA Əlyazmaları Fondunda, N.Nərimanovun şəxsi arxivində əsərin (Arx23,Q-7 (192), 17272 şifrlı) bir avtoqraf vardır

Ümumi dəftərçə vərəqlərinə ərəb əlifbası ilə, qara mürokkəblə yazılmış avtoqraf yarımçıqdır. Ehtimal ki, bu povestin ilk əlyazmasıdır; sonralar yazıçı onu təkmilləşdirib birinci dəfə 1917-ci ildə Bakıda "Açıq söz" qəzetinin elektrik mətbəəsində çap etdirmişdir. Burada əsərin ilk nəşri əsas mətn kimi götürülmüşdür.

BİR KƏNDİN SƏRGÜZƏŞTİ

Bu hekayə eyni zamanda "Əmi" adlanır. İlk dəfə 1915-ci ildə Bakıda "Açıq söz" qəzetində (1,3,7,10,11 nömrələrində) təfriqə halında dərc olunmuşdur. Sovet hakimiyyəti illərində birinci dəfə Q.Musayev

tərtibatı və redaktorluğu ilə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatının 1956-cı ildə buraxdığı Nəriman Nərimanovun "Əsərləri" kitabında çap edilmişdir. Hekayənin yeni nəşrində kənd adlarının (Namləsüm, İnemre) baş hərfləri saxlanmışdır.

İDİL KƏNARINDA

İdil (Volqa) çayına həsr edilmiş bədii təsvirin avtoqrafı Azərbaycan EA Əlyazmaları Fondunda yazıçının şəxsi arxivində (Arx-23, Q-5, 138) saxlanılır. "İdil kənarında" sərlövhəli bədii parça "İqbal" qəzetinin 27 sentyabr 1913-cü il tarixli 465-ci nömrəsinin 3-cü səhifəsində "Doktor Nərimanbəy Nərimanbəyov" imzası ilə dərc olunmuşdur. Burada həmin mətn əsas götürülmüşdür. Bu əsər sonralar ilk dəfə dilçi alim M.Məmmədovun təşəbbüsü ilə "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetinin 21 avqust 1965-ci il tarixli 34-cü nömrəsində çap olunmuşdur.

ŞEYTan BAZARDA

Şerti olaraq "Şeytan bazarda" adlandırılan bədii parça ehtimal ki, N.Nərimanovun təxminən 1909-1913-cü illərdə qələmə almaq istədiyi, ancaq nədənsə yarımçıq qalmış hekayəsinin ekspozisiyasıdır. Bu kiçik bədii "müqəddimə" Tiflisin azərbaycanlılar məhəlləsində olan Şeytan bazarının inqilabdan qabaqki həyatının bədii lövhəsini verir, yoxsul, zəhmətkeş bir adamın hüquqsuzluğu haqqında təsəvvür yaradır.

Yazıçı "Şeytan bazarda"nın mətnində qəhrəmanını "Həsən Dərdmənd oğlu" adlandırmış, sonra onu "Dərdmənd oğlu" ilə əvəz etmiş, ancaq "oğlu" sözünü də pozub "Dərdmənd" saxlamışdır.

Mətni əsas götürülən əlyazması ədəbiyyatşünas V.H.Məmmədovun şəxsi arxivində saxlanılır. "Şeytan bazarda" ilk dəfə çap olunur.

MƏQALƏLƏR, FELYETONLAR

1. "Əliqələmli müsəlman ziyahları haqqında bir neçə söz" məqaləsi "Kaspi" qəzetinin 1 fevral 1896-cı il tarixli 25-ci nömrəsində 2-ci səhifədə "N.Nərimanov" imzası ilə dərc olunmuşdur.

2. "Teatr barəsində bir neçə söz" məqaləsi 1899-cu ildə Bakıda Azərbaycan və rus dillərində "Gəncədə teatr barəsində deyilmiş N.Nərimanovun sözü" adı ilə çap edilmişdir. Bu məqalə M.F.Axundovun "Hacı Qara" komediyasının Gəncədə tamaşaya qoyulması münasibəti ilə N.Nərimanovun söylədiyi nitqin mətnidir. Məqalə N.Nərimanovun "Əsərləri"ndə (Bakı, Azərənəşr, 1956-cı il) dərc olunmuşdur.

3. 1899-cu ildə Bakıda nəşr edilən "Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhv" kitabına yazılmış müqəddimədir. Müqəddimə N.Nərimanovun "Əsərləri"ndə (Bakı, Azərənəşr, 1956-cı il) çapdan çıxmışdır.

4. Felyeton "Həyat" qəzetinin 12 may 1906-cı il tarixli 102-ci nömrəsinin 2-3-cü səhifələrində "Nər" təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

5. Felyeton "Həyat" qəzetinin 19 may 1906-cı il tarixli 108-ci nömrəsinin 2-3-cü səhifələrində "Nər" təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

6. "Müsəlman müəllimləri yığınağı münasibəti ilə bir neçə söz" məqaləsi "Həyat" qəzetinin 21 may 1906-cı il tarixli 109-cu nömrəsinin 3-cü səhifəsində "Nər" təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

7. "Henrix İbsen" məqaləsi "Həyat" qəzetinin 21 may 1906-cı il tarixli 109-cu nömrəsinin 4-cü səhifəsində "Nər" təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

8. Felyeton "Həyat" qəzetinin 26 may 1906-cı il tarixli 113-cü nömrəsinin 2-3-cü səhifələrində "Nər" təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

9. "Cümələr oynayan (truppaya) teatrçılara açıq məktub" "Həyat" qəzetinin 31 may 1906-cı il tarixli 117-ci nömrəsinin 4-cü səhifəsində "Nəriman" imzası ilə dərc olunmuşdur.

10. "Yeni teatrçılara bir məktub daha" məqaləsi "Həyat" qəzetinin 2 iyun 1906-cı il tarixli 119-cu nömrəsinin 4-cü səhifəsində "Nəriman" imzası ilə dərc olunmuşdur.

11. Felyeton "Həyat" qəzetinin 2,9 iyun 1906-cı il tarixli 19 və 124-cü nömrəsinin 2-3-cü səhifələrində "Nər" təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur. Felyeton N.Nərimanovun "Əsərləri"ndə (Bakı, Azərənşr, 1956-cı il) çap edilmişdir.

12. "Mühüm bir məsələ" silsilə məqaləsi "Həyat" qəzetinin 11, 14, 18 iyun 1906-cı il tarixli, 125, 128 və 131-ci nömrəsinin 2-3-cü səhifələrində "Nər" təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

13. Felyeton "Həyat" qəzetinin 16 iyun 1906-cı il tarixli 130-cu nömrəsinin 2-3-cü səhifələrində "Nər" təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

14. Felyeton "Həyat" qəzetinin 23 iyun 1906-cı il tarixli 136-cı nömrəsinin 3-cü səhifəsində "Nər" təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

15. Felyeton "Həyat" qəzetinin 7 iyul 1906-cı il tarixli 148-ci nömrəsində "Nər" təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

16. Balaca felyeton "Həyat" qəzetinin 9 iyul 1906-cı il tarixli 149-cu nömrəsində "Arı bəy" təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

17. Balaca felyeton "Həyat" qəzetinin 12 iyul 1906-cı il tarixli 153-cü nömrəsində "Arı bəy" təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

18. Felyeton "Həyat" qəzetinin 14 iyul 1906-cı il tarixli 154-cü nömrəsində "Nər" təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

19. Balaca felyeton "Həyat" qəzetinin 27 iyul 1906-cı il tarixli 165-ci nömrəsində "Arı bəy" təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

20. "Müəllimlər ictimaiyyətinə dair" silsilə məqaləsi "Həyat" qəzetinin 3,6,8,9,13 avqust 1906-cı il tarixli 171, 173, 175, 176, 179-cu nömrələrinin 2-3-cü səhifələrində "Nər" təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

21. Felyeton "Həyat" qəzetinin 11 avqust 1906-cı il tarixli 178-ci nömrəsinin 2-3-cü səhifələrində "Nər" təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

22. "Bu gün" "Həyat" qəzetinin 15 avqust 1906-cı il tarixli 181-ci nömrəsinin 1-2-ci səhifələrində "Nər" təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

23. Felyeton "Həyat" qəzetinin 13 avqust 1906-cı il tarixli 184 -cü nömrəsində "Nər" təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

24. Balaca felyeton "Həyat" qəzetinin 25 avqust 1906-cı il tarixli 190-cü nömrəsində 3-cü səhifədə "Arı bəy" təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

25. "Yalnız əldən səs çıxmaz" məqaləsi "İrşad" qəzetinin 16 fevral 1906-cı il tarixli 48-ci nömrəsində "Nər" təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

26. "Türk dilində yeni jurnal" məqaləsi "İrşad" qəzetinin 9 mart 1906-cı il tarixli 64-cü nömrəsində 4-cü səhifədə "Nər" təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

27. Felyeton "İrşad" qəzetinin 7 aprel 1906-cı il tarixli 84-cü nömrəsinin 2-3-cü səhifələrində "Nər" təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

28. Felyeton "İrşad" qəzetinin 21 aprel 1906-cı il tarixli 95-ci nömrəsinin 2-3-cü səhifəsində "Nər" təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

29. Felyeton "İrşad" qəzetinin 28 iyul 1906-cı il tarixli 100-cü nömrəsinin 2-3-cü səhifələrində "Nər" təxəllüsü ilə dərc olunmuşdur.

30. "Əziz və möhtərəm yoldaş Cahangir Zeynalov" adlı məktub "Bürühani-tərəqqi" (Həştərhan) qəzetinin 1910-cu il 10 dekabr tarixli 125-ci nömrəsinin 3-cü səhifəsində "Nəriman" təxəllüsü ilə dərc edilmişdir.

31. "Telefon" sərlövhəli felyeton "Bürühani-tərəqqi" qəzetinin 17 dekabr 1910-cu il tarixli 126-cı nömrəsinin 2-ci səhifəsində imzasız dərc edilmişdir.

32. "Telefon" sərlövhəli felyeton "Bürühani-tərəqqi" qəzetinin 24 dekabr 1910-cu il tarixli 127-ci nömrəsinin 2-ci səhifəsində imzasız dərc edilmişdir.

33. Felyeton "Bəsirət" qəzetinin 5 iyul 1914-cü il tarixli 11-ci nömrəsinin 3-cü səhifəsində "Nər" təxəllüsü ilə dərc edilmişdir.

34. Felyeton "Bəsirət" qəzetinin 12 iyul 1914-cü il tarixli 12-ci nömrəsinin 2-3-cü səhifələrində "Nər" təxəllüsü ilə dərc edilmişdir.

35. Elmi felyeton "Yeni iqbal" qəzetinin 11 yanvar 1916-cı il tarixli 204-cü nömrəsinin 3-cü səhifəsində "Doktor N.Nərimanov" imzası ilə dərc edilmişdir.

36. "Dərdlərimizin əlacı" silsilə məqaləsi "Yeni iqbal" qəzetinin 5, 20, 21 yanvar 1916-cı il tarixli 199, 212 və 213-cü nömrələrində 2-3-cü səhifələrdə "Doktor N.Nərimanov" imzası ilə dərc edilmişdir. Qəzetin redaksiyası belə bir qeyd yazmışdır: "Doktor cənablarının bu məqaləsini çap edib də bir para fikirlərinin tərəfimizdən mübahisələrə səbəb olacağını da əlavə edirik".

37. "Ənuşirəvani Adil" məqaləsi "Yeni iqbal" qəzetinin 31 yanvar 1916-cı il tarixli 221-ci nömrəsinin 3-cü səhifəsində "Doktor N.Nərimanov" imzası ilə dərc edilmişdir. Məqalənin sonunda "Bitmədi" yazılmışdır, lakin nədənsə, ardı çap olunmamışdır.

38. "İdil boyu tatarı" məqaləsi "Yeni iqbal" qəzetinin 26 fevral 1916-cı il tarixli 243-cü nömrəsinin 2-3-cü səhifəsində "Doktor N.Nərimanov" imzası ilə dərc edilmişdir. Məqalənin sonunda qəzetin redaksiyası belə bir qeyd vermişdir: "Doktor Nərimanov cənabları bir çox illər tatarlar arasında qalıb onların məişəti və milli əhval və həyatını yerində öyrənmişlərdi".

39. "Arşın mal alan" və "operettalarımız" məqaləsi "Yeni iqbal" qəzetinin 16 mart 1916-cı il tarixli 257-ci nömrəsinin 3-cü səhifəsində "Doktor N.Nərimanov" imzası ilə dərc edilmişdir.

40. "Əsli və Kərəm" məqaləsi "Yeni iqbal" qəzetinin 21 aprel 1916-cı il tarixli 288-ci nömrəsinin 3-cü səhifəsində "Doktor N.Nərimanov" imzası ilə dərc edilmişdir.

41. "Məhr və Mah" yaxud "Əsli və Kərəm" in astarı" məqaləsi "Yeni iqbal" qəzetinin 28 aprel 1916-cı il tarixli 294-cü nömrəsinin 3-cü səhifəsində "Doktor N.Nərimanov" imzası ilə dərc edilmişdir.

42. "Ölülər" haqqında təəssürat "Açıq söz" qəzetinin 1 may 1916-cı il tarixli 173-cü nömrəsinin 3-cü səhifəsində "Doktor N.Nərimanov" imzası ilə dərc edilmişdir.

43. "Möhtərəm müdir əfəndi" sərlovhəli məktub "Açıq söz" qəzetinin 4 may 1916-cı il tarixli 176-cı nömrəsinin 4-cü səhifəsində dərc edilmişdir.

44. "Möhtərəm müdir əfəndi" sərlovhəli məktub "Açıq söz" qəzetinin 4 may 1916-cı il tarixli 176-cı nömrəsinin 4-cü səhifəsində dərc edilmişdir.

45. "İlya İlic Meçnikov" məqaləsi "Açıq söz" qəzetinin 11 iyul 1916-cı il tarixli 232-ci nömrəsinin 2-3-cü səhifələrində "Doktor N.Nərimanov" imzası ilə dərc olunmuşdur.

46. Balaca felyeton "Hümmət" qəzetinin 1 aprel 1918-ci il tarixli 36-cı nömrəsinin 2-ci səhifəsində "Arı bəy" imzası ilə çap edilmişdir.

ADLAR GÖSTƏRİCİSİ

Alekseyev Y.İ. (1843-1909), admiral, Uzaq Şərqdə çar Rusiyasının canişini, silahlı qüvvələrin baş komandanı – 286.

Vitte S.Y. Çar naziri, 1905-1906-cı illərdə Rusiya Nazirlər Şurasının sədri olmuşdur – 241, 247.

Qoremin İ.L., S.Y.Vittedən sonra Nazirlər Şurasının sədri – 279, 284.

Durnovo P.P. (1835-1915). General, çar Rusiyasının Dövlət Şurasının üzvü və daxili işlər naziri; mürtəcə dövlət xadimi – 241, 247.

İlminski N.İ. (1822-1891). Mürtəcə maarif xadimi – 274, 302.

Gete İ.V. (1749-1832). Böyük alman mütəfəkkiri və şairi – 319.

Meçnikov İ.İ. (1845-1916). Görkəmli rus bioloqu, müqayisəli patolojiya, embriologiya, mikrobiologiya və immunologiyanın banilərindən biri. Mütərəqqi ictimai xadim – 261, 354.

Neron Klavdi Sezar. Roma imperatoru – 286.

Pobedonosev K.P. (1827-1907). Çar Rusiyasının mürtəcə dövlət xadimi, inqilabi hərəkatın qəddar düşməni olmuşdur – 364.

I Pyotr (1672-1725). Tarixi islahatları ilə məşhur olan birinci rus imperatoru – 280.

Russo Jan Jak (1712-1778). XVIII əsr məşhur fransız yazıçısı və mütəfəkkiri – 310.

Sarabski H. (1879-1945). Görkəmli aktyor, Azərbaycan milli musiqi teatrının təşkilatçılarından biri – 369.

Stessel. Port-Arturu düşməne təslim edən çar generalı – 247.

Spiridonova M.A. 1906-cı ilin yanvarında Tambovun qubernator müavininə qəsd etmiş eser qadın – 325.

Paster L. Görkəmli fransız alimi – 347.

Pestalotsi İ.H. (1746-1827). Görkəmli İsveçrə demokrat-pedaqoqu və nəzəriyyəçisi. "Linhard və Qertruda", "Müşahidə əlifbası", "Analar

üçün kitab" əsərlərinin müəllifi. Şəxsi müşahidəsi əsasında yazdığı bu kitablarda Pestalotsi özünün təlim və tərbiyə sahəsində həyata keçirdiyi mü-tərəqqi islahatları şərh etmişdir – 307.

Triпов D.F. Peterburq general-qubernatoru, birinci rus inqilabının yatırılmasına rəhbərlik etmişdir – 286.

Üzeyir bəy (1885-1948). Görkəmli Azərbaycan bəstəkarı və ictimai xadimi Üzeyir Hacıbəyov – 368.

Çeravanski V.P. Gizli müşavir; Dövlət şurasının üzvü – 242.

Çernyayevski A.O. (1840-1894). Tərəqqipərvər maarif xadimi "Vətən dili" (iki hissədə) dərsliyinin müəllifi. Zaqafqaziya (Qori) müəllimlər seminariyasında işlədiyi dövrdə Azərbaycanda maarifin inkişafına ciddi təsir göstərmişdir – 273, 274.

Stalin İ.V. (Cuqaşvili) (1879-1953). 1898-ci ildən partiyanın üzvü, 1917-ci ildən 1922-ci ilə qədər xalq milli işlər komissarı, 1920-ci ildən 1923-cü ilə qədər xalq FKİ komissarı, MK katibliyinin üzvü (1919-1953-cü illər), MK Siyasi Bürosunun üzvü (1919-1952), MK Rəyasət Heyətinin üzvü (1952-1953). XI qurultaydan sonra (1922-ci il) partiya MK-nın Baş katibi – 392, 405.

Trotski L.D. (Bronşteyn) (1879-1940). 1917-ci ilin sentyabr-noyabrında – Petroqrada Sovetinin sədri. 1917-ci ilin oktyabrından sonra – xalq xarici işlər komissarı, Respublika İnkilabi Hərbi Şurasının sədri. 1919-1926-cı illərdə Siyasi Büronun üzvü. 1927-ci ildə partiyadan xaric edilmiş, 1929-cu ildə SSRİ-dən sürgün olunmuşdu. Meksikada öldürülmüşdür – 392.

Radek K.B. (1883-1939). 1903-cü ildən RSDFP üzvü. 1919-1924-cü illərdə Kommunist İnternasionalı İcraiyyə Komitəsinin Rəyasət Heyətinin katibi və üzvü, Bakıda Şərq Xalqları Universitetinin rektoru. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur – 392.

Kirov S.M. (Kostrikov) (1886-1934). Vətəndaş müharibəsi illərində Həştərxanda və Şimali Qafqazda RK(b)P hərbi-siyasi rəhbərliyinə daxil idi. Zaqafqaziyada RSFSR-in siyasətini fəal surətdə həyata keçirirdi. 1920-1921-ci illərdə RSFSR-in Gürcüstan Demokratik Respublikasında səlahiyyətli nümayəndəsi. 1921-1925-ci illərdə AK(b)P MK katibi. Sonralar Leninqrada Vilayət Komitəsinin və ÜK(b)P MK-nın katibi vəzifələrində işləmiş, 1934-cü ilin dekabrında terror aktı nəticəsində həlak olmuşdur – 413.

Orconikidze S.K. (1886-1937). 1920-ci ilin aprelindən RK(b)P MK-nın Qafqaz Bürosuna, 1922-ci ildən 1926-cı ilədək Zaqafqaziya Diyar Partiya Komitəsinə başçılıq etmişdir. Sonralar məsul partiya və dövlət vəzifələrində çalışmışdır. Özünü öldürmüşdür – 398, 406.

Hüseynov M.D. (1894-1938). 1920-ci ilin fevralında AK(b)P I qurultayında AK(b)P MK-nın Rəyasət Heyətinin sədri seçilmişdi. 1920-1922-ci illərdə Azərbaycan İnkilab Komitəsinin sədr müavini, xalq xarici işlər komissarı, xalq maliyyə komissarı, Azərbaycan SSR XKS yanında Ali İqtisadi Şuranın sədri, RSFSR xalq milli işlər komissarının müavini, 1923-1929-cu illərdə ZSFSR XKS-nin sədr müavini, ZSFSR xalq xarici işlər komissarı və maliyyə naziri. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur – 398.

Mirzoyan L.İ. (1897-1939). 1921-ci ilin noyabrından Azərbaycan SSR-nin xalq əmək komissarı, 1922-ci ilin yanvarından AK(b)P BK katibi. 1925-1929-cu illərdə AK(b)P MK katibi. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur – 402.

Mikoyan A.İ. (1895-1978). 1917-1918-ci illərdə Bakıda işləmişdir. 1920-ci ilin aprelində XI Qızıl Ordu ilə Bakıya gəlmiş, AK(b)P BK katibi seçilmişdi. Sonralar böyük partiya və dövlət vəzifələri tutmuşdur – 402.

Qarayev Ə.A. (1896-1933). 1919-cu ildən "Hümmət" in üzvü, Azərbaycan Respublikası parlamentinin üzvü, 1920-ci il aprelin 27-də Azərbaycan İnkilab Komitəsinin tərkibinə daxil olmuşdu. Bakı İnkilab Komitəsinin sədri, xalq əmək komissarı, xalq ədliyyə komissarı və respublika hərbi-dəniz işləri üzrə xalq komissarı olmuşdur. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur – 398.

Axundov R.Ə. (1897-1938). 1919-cu ildən "Hümmət" in üzvü. 1919-cu ildə "Kommunist" qəzetinin (Azərbaycan dilində) redaktoru. 1920-ci ilin aprelindən sonra AK(b)P-nin kəndlərdə iş üzrə şöbəsinin müdiri, Bakı partiya komitəsinin katibi, "Kommunist" qəzeti və başqa dövri nəşrlərin redaktoru. 1924-1930-cu illərdə AK(b)P MK katibi, Azərənşrin (Dövlət kitab nəşriyyatı) direktoru, Azərbaycan SSR xalq maarif komissarı. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur – 398.

Yaroslavski Y. (Qubelman M.İ.) (1878-1943). Dövlət və partiya xadimi, tarixçi və publisist. 1921-ci ildə RK(b)P MK katibi. 1923-cü ildən 1934-cü ilədək MNK katibi. SSRİ MİK-in üzvü olmuşdur, SSRİ EA-nın akademiki – 410.

Çiçerin G.V. (1872-1936). Sovet dövlət xadimi, diplomat, 1918-1930-cu illərdə RSFSR, SSRİ xalq xarici işlər komissarı – 392.

Lloyd Corc D. (1863-1945). İngilis siyasi və dövlət xadimi, liberal partiyasının lideri, 1919-cu il Versal sülh müqaviləsinin yaradıcılarından biri. 1916-1922-ci illərdə Böyük Britaniyanın baş naziri – 393.

Karaxan L.M. (Karaxanyan) (1889-1937). Peşəkar diplomat. 1918-1934-cü illərdə xalq xarici işlər komissarının müavini. 1921-ci ildə Polşada, 1923-1926-cı illərdə Çində, 1934-cü ildən Türkiyədə səlahiyyətli nümayəndə. Əksinqilabi fəaliyyətdə ittiham edilmiş və güllələnmişdir – 395.

Ənvər paşa (1881-1922). Türkiyənin hərbi və siyasi xadimi. Baş komandanın müavini vəzifəsində olarkən, Azərbaycan Respublikasına fəal hərbi yardım göstərilməsi xəttini yeritmişdir. Osmanlı imperiyasının 1918-ci ilin noyabrında məğlubiyyətindən sonra Almaniyada, sonra isə Sovet Rusiyasında yaşamışdır. 1921-ci ilin axırında Orta Asiyada antibolşevik qüvvələr tərəfində siyasi mübarizəyə qoşulmuşdu. Döyüşdə həlak olmuşdur – 396.

Usubbəyov N.Y. (1881-1920). Azərbaycanda milli hərəkatın görkəmli xadimi. 1918-1920-ci illərdə Usubbəyov Azərbaycan Respublikasında bir sıra mühüm hökumət vəzifələri tutmuşdur: maarif naziri, Nazirlər Sovetinin sədri. 1920-ci ilin mayında Kürdəmir qəzasında öldürülmüşdür – 397.

Stasova Y.D. (1873-1966). 1898-ci ildən RSDFP üzvü. 1917-ci ilin fevralından 1920-ci ilin martına qədər RK(b)P MK katibi. 1920-1921-ci illərdə AK(b)P MK aparatında işləmişdir – 397, 403.

Pankratov – XI Qızıl Ordu Siyasi İdarəsinin xüsusi şöbəsinin rəisi – 398.

Smilqa İ.T. (1892-1938). Respublika İnqilabi Hərbi Şuralarının Siyasi İdarəsinin rəisi. 30-cu illərin axırında ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur – 397.

Sərkis (Danilyan) (1898-1937). 1919-cu ildə RK(b)P Bakı Komitəsinin üzvü. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra AK(b)P BK katibi olmuşdur. Əksinqilabi fəaliyyətdə ittiham edilmiş və güllələnmişdir – 400.

Lominadze V.V. (1897-1935). 1919-1920-ci illərdə AK(b)P BK və MK katibi. Özünü öldürmüşdür – 459.

Şatunovskaya O.Q. 1917-1918-ci illərdə “Bakinski raboçi” redaksiyasında işləmiş, 1920-ci ilin aprelindən sonra Bakıda rayon partiya komitələrinin katibi işləmişdir. 30-cu ilin axırlarında repressiyaya məruz qalmışdır – 404.

Artak (Stamboltsyan A.A.) (1895-1937). 1921-1937-ci illərdə Bakıda rayon partiya komitələrinin katibi işləmiş, məsul partiya və sovet vəzifələrində olmuşdur. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur – 404.

Molotov V.İ. (Skryabin) (1890-1986). 1921-1930-cu illərdə ÜİK(b)P MK katibi, 1926-1957-ci illərdə MK Siyasi Bürosunun (Rəyasət Heyətinin) üzvü. 1957-ci ilin iyununda N.S.Xruşşovun yeritdiyi partiya-dövlət xəttini qəbul etmədiyi üçün Sov.İKP MK tərkibindən çıxarılmışdır – 405.

Şahtaxtinski Behbud (1881-1924). 1918-ci ildən Bakı Xalq Komissarları Sovetinin aparatında, əksinqilabla mübarizə üzrə Fövqəladə Komissiyanın üzvü. 1920-ci ilin aprelindən sonra xalq ədliyyə komissarı və Azərbaycan SSR-in RSFSR-də fəvqəladə nümayəndəsi. 1921-ci ilin iyunundan inqilab komissiyasının sədri, sonra Naxçıvan MSSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri. 1922-ci ildə xalq FKİ komissarı və Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədr müavini – 406.

Xanbudaqov E.Ş. (1893-1937). 1920-ci ilin aprelindən sonra AzFK sədri, sonra Azərbaycan istehlakçılar cəmiyyəti ittifaqı rəyasət heyətinin sədri. 1922-ci ilin martından AK(b)P MK katibi. 1924-cü ildə millətçi-təmayülçü baxışlarına görə AK(b)P MK-da işdən azad edilmişdir. Sonrakı illərdə ZSFSR xalq komissarlıqlarında müxtəlif vəzifələr tutmuşdur. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur – 406.

Mirqasımov Y.İ. (1896-1957). 1924-1927-ci illərdə AK(b)P BK-nın təşkilat-təlimat şöbəsinin müdiri olmuşdur. Sonrakı illərdə məsul partiya vəzifələri tutmuşdur. 30-cu illərin sonunda repressiyaya məruz qalmışdır: 18 ildən artıq həbsdə olmuşdur – 406.

Hacıyev M.H. (1876-1938). 1920-1921-ci illərdə Qazax qəzasının İnqilab Komitəsinin sədri. 1921-1922-ci illərdə Azərbaycan SSR MİK-in sədri. Sonra Azərbaycan SSR Xalq sosial təminat komissarı, xalq torpaq komissarı, respublika Ali Məhkəməsinin sədri olmuşdur. Siyasi motivlərə görə ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur – 406.

İsrafilbəyov M.N. (Qədirli) (1892-1941). 1921-ci ildən 1922-ci ilədək Azərbaycan SSR xalq sosial təminat komissarı, 1922-ci ildən 1934-cü

iləmək xalq səhiyyə komissarı. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur – 406.

İsmayılov Q.İ. (1885-1922). 1918-ci ildən “Hümmət”in üzvü. Quba qəza İnkilab Komitəsinin və İcraiyyə Komitəsinin sədri olmuşdur. 1922-ci ildə Gəncə qəza İcraiyyə Komitəsinin sədri. Sovet hakimiyyətinin düşmənləri tərəfindən öldürülmüşdür – 407.

Vatsek İ.B. (1870-1951). 1922-ci ilin fevralında AK(b)P Mərkəzi Nəzarət Komissiyasının məsul katibi, 1923-cü ildə RK(b)P Qafqaz diyar nəzarət komissiyasının tərkibinə seçilmişdir – 407.

Tağıyev H.Z. (1838-1924). İctimai xadim, sahibkar. 1920-ci ilin aprelindən sonra var-dövlətindən könüllü surətdə imtina etmişdir – 408.

Musabəyov Q.M. (1888-1938). Bakı quberniya ərzaq komitəsinin sədr müavini, sonra Azərbaycan SSR xalq ərzaq komissarı təyin edilmişdi. 1921-ci ildə Quba qəzasının fəvqəladə komissarı. 1922-ci ildən XKS sədri. 1925-ci ildən SSRİ MİK sədrilərindən biri. 1929-cu ildən Azərbaycan SSR MİK sədri. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur – 411.

Sultanov H.H. (1889-1938). 1907-ci ildən RSDFP üzvü. 1917-ci il Fevral inkilabından sonra “Hümmət”in görkəmli xadimlərindən biri. 1920-ci ilin aprelindən sonra Azərbaycan İnkilab Komitəsinin üzvü, xalq daxili işlər komissarı, Gəncə quberniyası üzrə fəvqəladə komissar, Azərbaycan SSR xalq ticarət komissarı, Naxçıvan MSSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri, Azərbaycan SSR MİK katibi, ZSFSR xalq ticarət komissarının müavini olmuşdur. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur – 411.

Şaumyan S.G. (1878-1918). 1917-ci ilin martında qiyabi olaraq Bakı Soveti Rəyasət Heyətinin sədri seçilmişdi. 1917-ci ilin dekabrında Qafqaz işləri üzrə Fəvqəladə komissar təyin edilmişdi. 1918-ci ilin aprelindən Bakı Xalq Komissarları Sovetinin sədri və xarici işlər üzrə komissar. 26 Bakı komissarları sırasında güllələnmişdir – 414.

Caparidze P.A. (1880-1918). 1898-ci ildən RSDFP üzvü. 1918-ci ilin aprelindən Bakı Xalq Komissarları Sovetinin daxili işlər komissarı. iyundan eyni zamanda ərzaq komissarı. Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin sədri olmuşdur. 26 Bakı komissarları sırasında güllələnmişdir – 415.

Serebrovski A.P. (1884-1938). 1903-cü ildən RSDFP üzvü. 1920-1926-cı illərdə Bakıda “Azneft” idarəsi heyətinin sədri. 1926-1930-cu illərdə “Başqızıl” idarəsinin rəisi, 1931-1937-ci illərdə xalq ağır sənaye komissarının müavini. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur – 418.

Ağamalıoğlu S.H. (1867-1930). 1920-ci ilin aprelindən sonra xalq torpaq komissarı, Azərbaycan MİK-in sədr müavini, sonra sədri olmuşdur. 1922-ci ildə ZSFSR MİK-in sədrilərindən biri seçilmişdir – 419, 425.

Myasnikov A.F. (1886-1925). 1921-ci ildə Ermənistan Xalq Komissarları Sovetinin sədri və hərbi işlər üzrə xalq komissarı. 1922-ci ildə ZSFSR İttifaq Sovetinin sədri, sonra RK(b)P Zaqafqaziya Diyar Komitəsinin birinci katibi – 426.

Əfəndiyev S.M. (1887-1938). 1919-cu ilin iyunundan milli işlər üzrə xalq komissarlığı yanında Zaqafqaziya müsəlmanları işləri üzrə komissar. 1920-ci ilin yayında Gəncə quberniyasının Fəvqəladə komissarı, 1921-ci ilin mayından xalq torpaq komissarı, 1922-ci ildən 1924-cü ilədək Azərbaycan SSR Xalq FKİ komissarı. 1924-cü ildən AK(b)P MNK sədri. 1931-ci ildə Azərbaycan SSR MİK-in sədri seçilmişdi. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur – 435.

Petrovski Q.İ. (1878-1958). 1897-ci ildən RSDFP üzvü. 1917-ci ilin noyabrından 1919-cu ilin martınadək RSFSR xalq daxili işlər komissarı. 1919-cu ilin martından 1939-cu ilədək Ümumukrayna MİK-in sədri. SSRİ MİK sədrilərindən biri olmuşdur – 410.

Şkiryatov M.F. (1883-1954). 1921-ci ildən RK(b)P MK aparatında, partiya sıralarının yoxlanılması və təmizlənməsi üzrə Mərkəzi komissiyanın sədri. 1923-1934-cü illərdə MNK Rəyasət Heyətinin üzvü, 1923-1927-ci illərdə MNK katibi – 410.

Cəbiyev H.P. (1899-1938). 1918-ci ildən “Hümmət”in üzvü. 1920-ci ilin aprelindən sonra rəhbər partiya və sovet işində olmuşdur: 1922-1923-cü illərdə “Təzə Şərq” jurnalının; 1923-1926-cı illərdə “Kommunist” qəzetinin redaktoru. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur – 438.

Hüseynov R.M. (1891-1937). 1920-ci ilin aprelindən sonra Bakı Soveti Rəyasət Heyətinin üzvü və Bakı qəza İnkilab Komitəsinin sədri. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur – 438.

Quliyev M.Z. (1893-1938). 1918-ci ildən “Hümmət”in üzvü. Azərbaycan SSR xalq maarif komissarı, Çimkənd şəhər komitəsinin katibi. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur – 461.

Bünyadzadə D.X. (1888-1938). 1920-ci ilin aprelindən sonra xalq maarif komissarı, xalq FKİ komissarı, xalq torpaq komissarı, Dövlət Plan Komitəsinin sədri, Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri,

ZSFSR xalq torpaq komissarı vəzifələrində çalışmışdır. Ləkələnmiş və repressiya olunmuşdur – 440.

Nəcəf Nərimanov (2.12.1919, Moskva – 19.9.1943, USSR Volnovaxa ş.) – N.Nərimanovun oğlu. Böyük Vətən müharibəsi qəhrəmanı, qvardiya baş leytenantı. 1942-ci ildən Sov.İKP üzvü. Moskvada orta məktəbi bitirmiş, 1938-ci ildə Sovet Ordusuna çağırılmışdır. Kiyevdə hərbi məktəbi qurtarmışdır (1940). Böyük Vətən müharibəsi illərində tank vzvod komandiri olmuş, Stalinqrada və Donbasın azad edilməsində fərqlənmiş, Volnovaxa şəhəri uğrunda gedən döyüşlərdə qəhrəmancasına həlak olmuşdur – 455.

L Ü Ğ Ə T

A

Adab – qaydalar, ənənələr
 Alam – dərdlər
 Amal – əməllər, arzular
 Amir – əmr edən başçı
 Asar – əsərlər, yadigarlar
 Axirüləmr – işin axırı, nəhayət

Qüdsiyyə – müqəddəslik
 Qusurat – nöqsanlar, günahlar

Ğ

Ğizai-mənəviyyə – ruhi qida
 Ğiza – qida

B

Baqi – daimi, əbədi qalan
 Bədr – on dörd gecəlik ay, gözəl sifət
 Bəradər – qardaş
 Bəsirət – gözüaçıqlıq, fərasət
 Bəhr – dəniz, derya
 Bəhrizəkakar – ağıllı dənizçi
 Bəhri-zəkar – ağıllı kişi
 Bəbəhrə – faydasız; əbəs
 Binaən – görə, ötrü
 Bimaən oleyh – ona osason, ona görə

D

Dəsturüləməl – təlimat, iş üsulu
 Darüləcəzə – əlillər evi
 Dağdağə – qorxu, təhlükə
 Dəmgüzar – vaxt keçirən
 Dəriğ – heyif
 Dəstəvüz – töhfə, bəhanə, sənəd
 Dəhr – dövr, zamanə
 Darülbəqa – axirət dünyası

E

V

Vaqiə – hadisə, əhvalat, yuxu
 Vəqf – savab bir iş üçün ayrılmış mülk, mal

Eyş – zövq-səfa, nəşə
 Elmi-əxlaq – etika
 Elmi-heyət – astronomiya
 Etidal – doğru yola getmə, orta hədd, mülayimlik

Q

Qabili-zaval – məhvə məhkum
 Qayeyi-həyatiyə – həyat eşqi arzusu
 Qəlmaqal – dedi-qodu, hay-küy
 Qare – mütalifə edən, oxucu
 Qəvaid – qaydalar
 Qibleyi-müştərəkə – müştərək qible
 Qövl – söz

Ə

Əbr – bulud
 Əbri-şərərbar – od yağdıran bulud
 Əqval – sözlər, söhbətlər
 Ədəbə – ədəb
 Əlhən – gözəl səslər, gözəl mahımlar
 Əmvac – ləpələr, dalğalar
 Əməl – iş

Əməli-qəlbiiyə – ürək açan iş, əməl
Ənzare-qareə – oxucuların fikri
Əsab – əsəblər
Ətvar – hərəkətlər, hallar, tövrlər
Əsvat – səslər, qırmanclar
Əfzəl – daha yaxşı
Əxz – əldə etmə, ələ keçirmə
Əxlaq – ətvar-xasiyyəti, rəftarı
Əhadisi-şərif – müqəddəs rəvayətlər
Əşxasi-müzürr – zərərli, qorxulu adamlar
Əcz – cüzlər, üzvlər, zəriflik, acizlik

Z

Zəkavət – ağıl, fərasət, bir fikri tez anlama qabiliyyəti
Zələlət – alçalma, əzab, əziyyət
Zərəbə-zeydün – ərəb qrammatikasında felin təsrifi
Zərəbat – döyünmək, zərblə vurmaq
Zəxm – yara
Ziyadə – daha çox, daha artıq
Zikr – yada salma, adını çəkmə, dua, tərif etmə
Zimistan – qış
Zindəganlıq etmək – həyat sürmək, həyat keçirmək
Zinnət – bəzək, yaraşlıq
Zükür – kişilər, zikrlər

İ

İğva – azdırma, yoldan çıxarma
İkmali-təhsil – təhsili başa vurma, məktəbi qurtarma
İzhari məhəbbət – məhəbbəti bildirmə
İctimai – bir yerə toplaşma, yığışma, bir məclisin toplanması

İniqad – bağlanma, təşkil edilmə
İntişar – yayılma, ağızlara düşmə
İnşa – yaratma, meydana çıxarma, ədəbi şəkildə yazılmış yazı
İsmi-xas – xüsusi isim
İsmi-şərif – mübarək, şərəfli ad, əsl ad
İstəmal – işlətmə, işlənmə
İstiqbal – gələcək
İttihad – birlik, ittifaq
İcma – bir səsle qəbul edilmiş qərar
İşrət – kef, kef çəkmə

Y

Yavuş – yaxın
Yağı – düşmən
Yekta – tək, bərabəri olmayan
Yəd – əl: kömək vasitə, zor, güc
Yədi-hicran – ayrılıq əli
Yövm – gün, gecə-gündüz, sutka

K

Kərrat – dəfələrlə
Kəsələt – yorğunluq, süstlük, kefsizlik
Kürəvati-beyza – ağ qan kürəcikləri
Kürəvati-həmra – qırmızı qan kürəcikləri
Kibr – böyük olma; qürurlanma
Kisvət – paltar, qiyafə, zahiri görkəm
Kizb – yalan uydurma.
Kuhi-atəşfişan – od yandıran dağ, vulkan, yanardağ
Küdurət – sıxıntı, qüssə, xəcalət, aclıq

G

Gərdiş – gəzinti, seir, dolanma
Girdab – burulğan, təhlükəli, xatalı yer
Güşneyi-nisyan – xatırdan çıxma

L

Laməhalə – heç olmazsa
Lisan – dil
Lisani madərzadi – anadangəlmə dil

M

Madər – ana
Madərzad – anadangəlmə, fitri
Mazidə – keçmişdə
Mali – varlı, dolğun
Masəva – ondan başqa
Mahtab – aydınlıq gecə, ayın aydınlığı
Məbud – Allah, ibadət olunan büt, pərəstişgah, məftunluq
Məvadd – maddələr
Məqami-haiz – ali rütbə
Məqsud – məqsəd, niyyət, arzu edilən
Məali – mənalar, ali fikirlər, idrak
Məzkur – zikr olunmuş, adı çəkilmiş
Məknun – xəstə
Məraz – xəstəlik
Məriz – xəstə
Mətuf – əyilmiş: ərəb qrammatikasında bağlayıcı ilə birləşdirilmiş söz
Mövc – dalğa, ləpə
Müamilə – rəftar, alver, sələm

Müqatilə – çarpışma, vuruşma, müharibə
Müqəddəm – zaman etibarilə qabaq, əvvəl, irəlində gedən
Müqəllid – təqlid edən; yamsılayan; saxtakar
Müqərrəb – yaxın, yaxınlaşmış
Mühafizət – mühafizə
Mühəvvəl – dəyişdirilmiş, tapşırılmış, öhdəsinə verilmiş
Müzlüm – qaranlıq, məchul, mənfur
Mükəb – kub, kub şəklində olan
Mümaniət – mane olma, əngəl törətmə
Mümarisə – təcrübə, idman hərəkətləri
Münəqqid – tənqidçi
Mürəccəh – başqalarından üstün tutulan
Mürur – keçmə, ötmə, cərəyan etmə
Müruri-zaman – zaman keçdikcə
Müsəvat – bərabərlik
Müsənnif – əsər yazan, müəllif
Müstəid – istedadlı, bacarıqlı
Mütəvəze – başaşağı, dilqısa
Mütəvəffi – vəfat etmiş, mərhum
Mütəməddin – mədəni
Müfid – ifadə edən, mənalı, faydalı
Mücahid – səy edən, bir məqsəd uğrunda vuruşan
Müştərek – şərikli, ortaqlı
Müştaq – arzu edən, heyran olan

N

Nabud – mövcud olmayan, yox olmuş
Nazir – nəzarət edən, baxan, idarə edən
Nam – şöhrət, şan
Nasiyə – alın, üz, sifət

Nasıl – necə, nə təhər, nə cür,
necədir, nə təhərdir
Narəva – rəva görülməyən, yaraş-
mayan
Nəğməzan – nəğməkar.
Nəfbədar – mənfəət götürən
Nəf – qovma, rədd etmə, qadağan
etmə
Nisyan – qovma, rədd etmə, qada-
ğan etmə
Nisyan – unutma, yaddan çıxarma
Nisf – yar
Nüfus – əhali

Ö

Övdət – qayıtma, qaytarma

P

Pərəstar – qulluqçu, xadim
Piri-salxordə – yaşlı, qoca, qocaman
Pişvaz – qarşıya çıxma, səfərdən
gələni qarşılama

R

Rəd – göy gurultusu, ildırım
Rəf – yüksəltmə, ləğv etmə
Rəfiq – yoldaş, dost
Ruznamə – qəzet
Rüfəqa – yoldaşlar
Rüsxət – izn, icazə

S

Sabiq – etibardan düşmüş, ləğv
olunmuş
Sadir – çıxan, baş verən

Sail – sual verən, dilənçi
Sərkeş – dikbaş, itaət etməyən
Sərf-nəhv – qrammatika
Sövt – səs, səda
Salik – bir tərifiqətə mənsub olan,
bir yolu təqib edən
Siyanət – mühafizə etmə, himayə
etmə
Siratəl-müstəqim – düz yol, düz
körpü
Səfayi-xatir – könlü xoş olma
Sənayei-ariz – təbii olmayan, əsli
olmayan, sənətlər, sonradan əmə-
lə gələn sənətlər

T

Təvarix – tarixlər
Tədənni – aşağıya enmə, geriləmə
Təğyir – dəyişmə, dəyişdirmə,
pozma
Təğyiri-libas – paltarını dəyişdir-
mə; xarab etmə
Təğyir tapmaq – dəyişikliyə uğra-
maq
Təəyyüş – yaşama, keçinmə, məi-
şət, kef çəkmə
Təəhhül – evlənmə
Təlifət – əsər yazma, kitab tərtib
etmə, əsərlər
Tənəzzül – aşağı düşmə, get-gedə
geri düşmə
Tərbiyeyi – ətfa – uşaqların tərbiyəsi
Tərd etmək – ayırma, təkləmə,
qovma
Təriq – yol, üsul
Təriz – etiraz etmə, genişləndirmə
Təsviyyə – təmizləmə, saflaşdırma

Təsnifat – siniflərə ayırma, əsər,
əsər tərtib etmə
Təharət – təmizlik, paklıq
Təhəyyüc – həyəcan
Təhəmmül – səbir etmə, dözmə
Təhəvvül – dəyişmə, haldan-hala
keçmə
Təhəmmülfərsa – süstləşdirən,
səbri tükəndirən, yoran
Təhzizi əxlaq – əxlaq tərbiyəsi
Təhsin – tərif etmə; bəyənmə, al-
qışlama
Təşnə – susuz, susamış
Təşrif – şərəfləndirmə, gəlmə, gəliş
Təşxis – ayırma, seçmə, təyin etmə
Tövr – cür, növ
Tovsi – vüsətli, geniş, bol etmək

Ü

Ümdə – başlıca əsas
Ümuri-beytiyyə – ev işləri, dolana-
caq, ailə-məişət işləri
Üləma – alimlər
Üsuli-ziraət – əkinçilik qaydaları
Ümmət – xalq, millət, icma

F

Fazil – fəzilət sahibi, gözəl əxlaqlı;
üstün, yüksək
Fəna – pis, yoxluq, boşluq
Fərdə – sabah
Fərzənd – övlad
Fəsad – fitnə
Fəsih – fəsahtlə danışan
Fiqh – din və şəriət elmi
Fikri-ziyarət – ziyarət fikrinə düş-
mək, görüşmək arzusunda olmaq

Fitrət – təbiət, xasiyyət
Fitrətən – təbiətcə, xasiyyətcə
Fövt – əldən qaçırma, ölüm

X

Xabi-qəflət – qəflət yuxusu, cəhalət
Xamuş – sakit, dinməz
Xar – həqir, zəlif
Xədəmə – ev qulluqçuları, xidmət-
çilər
Xah – istər, ya

H

Hakəza – habelə, bunun kimi
Hami – himayə edən
Hail – qorxunc, nəhəng, maneə
Himmət – çalışma, səy, cəhd, bir-
lik, cəmərdlik, yüksək fikirlər
Həsənət – xeyir işlər, gözəllik
Həsud – həsəd aparən, paxıl
Hüquqi-insaniyyə – insanlıq hüququ
Hüriyyə – azadlıq
Həmiyyə – birlik, şərəf hissi, qey-
rət, ruh yüksəkliyi, nəciblik, cə-
surluq
Hənuz – hələ, hələ ki, indicə, bu
saat
Hiyn – zaman, vaxt
Hikmət – fəlsəfə
Hilal – ay
Hürr – azad

Ç

Çarəsaz – çarə görə, tədbir tökən
Çəfayda – nə faydası, nə xeyri

C

Cansıparanq – canından keçərək,
canla-başla, sədaqətlə.
Caiz – icazə verilmiş
Cədid – yeni, təzə
Cəmiyyəti-əhbab – dostların cə-
miyyəti
Cila – pardaxlanma, sığal vermə,
saflaşdırma

Ş

Şəriyyət – islam dininə aid qayda-
qanun
Şərü-gizb -yalançılıq
Şəşəə – parlaqlıq, təmərəq, dəb-
dəbə
Şikar – ov

M Ü N D Ə R İ C A T

T e y m u r Ə h m ə d o v. Böyük ictimai xadim və yazıçı 7

DRAM ƏSƏRLƏRİ

Nadanlıq 24
Şamdan bəy 62
Nadir şah 104
Bahadır və Sona 151
Qriqori Qe. Edam (pyes) 177

ROMAN

Bahadır və Sona 210

POVEST VƏ HEKAYƏLƏR

Pir 248
Bir kəndin sərgüzəşti 279
İdil kənarında 287
Şeytan bazarda 288

MƏQALƏLƏR, FELYETONLAR

Əliqələmli müsəlman ziyalıları haqqında bir neçə söz 324
Teatr barəsində bir neçə söz 326
Müqəddimə 327
Həftə fəryadı 329
Həftə fəryadı 333

Müsəlman müəllimləri yığıncağı münasibətilə bir neçə söz . .	338
Henrix İbsen	339
Həftə fəryadı	340
Açıq məktub. Cümələr oynayan (truppaya) teatrçılara	345
Yeni teatrçılara bir məktub daha	347
Həftə fəryadı	348
Mühüm bir məsələ	358
Həftə fəryadı	365
Həftə fəryadı	370
Həftə fəryadı	374
Hərdənbir	378
Hərdənbir	382
Həftə fəryadı	385
Hərdənbir	388
Müəllimlər ictimainə dair	390
Həftə fəryadı	403
Bu gün	407
Həftə fəryadı	410
Hərdənbir	414
Yalnız əldən səs çıxmaz	416
Türk dilində yeni jurnal	418
Cümə söhbəti	419
Cümə söhbəti	423
Cümə söhbəti	428
Əziz və möhtərəm yoldaş Cahangir Zeynalov	432
Telefon	434
Telefon	435
Həftə fəryadı. Əqidə	436
Həftə fəryadı. İctima	438
Tənqid "hifzül-səhhət". Doktor Kərimbəy Sülطانov	441
Dərdlərimizin əlacı	445
Ənuşirəvani-Adil	451

İdilboyu tatarı	453
"Arşın mal alan" və operettalarımız	455
"Əsli və Kərəm"	458
"Mehr və Mah" yaxud "Əsli və Kərəm" in astarı	460
"Ölümlər" haqqında təəssürat	462
Möhtərəm müdir əfəndi!	462
Möhtərəm müdir əfəndi!	463
İlya İliç Meçnikov	463
Balaca felyeton	466

ƏLAVƏ

Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair	468
N.Nərimanovun V.İ.Leninə məktubu	519
Qarabağ məsələsinə dair sənədlər	521
Hacı Zeynalabdin Tağıyevin 50 illiyi, məişətdə və cəmaətə xidmətləri	525
Odessadan	538
Nəriman Nərimanovun oğlu Nəcəfə məktubu	540

QEYDLƏR VƏ ŞƏRHLƏR

Pyeslər və hekayələr	544
Məqalələr, felyetonlar	549
Adlar göstəricisi	553
Lüğət	561

Teymur Əkbər oğlu Əhmədov

Nəriman Nərimanov

Seçilmiş əsərləri

(iki cilddə, I cild)

Nəşriyyat redaktoru:
SUGRA OSMANOVA

Dizayn və tərtibat:
RAUF KƏRİMLİ

Səhifələmə və rəqəmləndirmə:
SƏDƏQƏT KƏRİMLİ

Yığılmağa verilmişdir: 07.07.2017. Çapa imzalanmışdır: 22.12.2017.
Ölçü: 60x90 1/16. Çap vərəqi: 35,5. Sifariş: 240/17. Say: 500 ədəd.

NURLAR
Nəşriyyat-Poliqrafiya
Mərkəzi

Bakı, Az1122, Zərdabi pr. 78
Tel: 4977021 / Faks: 4971295
E-poçtu: office@nurlar.az

